Yılmaz Öztuna

BÜYÜK TÜRKİYE TARİHİ

BÜYÜK
TÜRKİYE TARİHİ

Başlangıcından Zamanımıza Kadar

BÜYÜK TÜRKİYE TARİHİ

Türkiye'nin siyasî, medenî, kültür, teşkilât ve san'at tarihi

Yılmaz Öztuna

Baş Tarafta Türkiye Dışındaki Türk Devletleri Hakkında Geniş Bir Ansiklopedik Bahsi de İçine Almaktadır

BİRİNCİ CİLT

İSTANBUL 1983

ÖTÜKEN YAYINEVİ

ÖTÜKEN YAYINEVİ : Klodfarer Cad. Nu.: 40-7 Divanyolu - İstanbul ★ *KAPAK :* Nur ve Olcay Okan ★ *KAPAK BASKISI:* Kuşak Ofset tesisleri ★ *DİZGİ, TERTİP ve BASKI :* İrfan Matbaası

BİRİNCİ KISIM

Türkler'in ve Türkiye'nin Siyasî Tarihi

BİRİNCİ KİTAP

Türkiye'ye Gelmeden Önce Türkler

Anadolu'da yurt tutacak Türkler Türkiye Devletini kurmak için bin yılda Kuzeydoğu Asya'dan Akdeniz'e geldiler

كان الله ولم يكن معه شيء

«Ezelde Allah vardı ve O'nunla beraber henüz hiç bir şey yoktu»

Hadîs-i Şerîf

G İ R İ Ş

Tarihin Zaman İçindeki Yeri

TARİH yazı ile başlar.

Ezelde kâinat yoktu, sonradan yaratıldı. Dünyamız bir milyar yıl önce teşekkül etti, ilk deniz hayvanları yarım milyar, ilk kara hayvanları 350 milyon yıl önce ortaya çıktı. İlk memeliler 70 milyon, ilk insan yarım milyon yıl önce göründü. İnsanoğlu, 500.000 yıl «tarihöncesi» devirlerini yaşadı ve «tarih» devresine geçmek için şart olan yazıyı bulmak yolunda 500.000 yıl geçirdi.

Tarih, bundan 6.000 yıl kadar önce Mezopotamya'da Sümer'de başladı. Sonra Mısır ve diğer Yakın Doğu ülkeleri tarih devresine girdiler. Şu hâlde tarih denen ilim, insanoğlunun dünya üzerinde zamanımıza kadar yaşadığı müddetin ancak takriben 80 de birini inceleyen bir bilgidir.

Mensûb olduğumuz Türk kavmi, tarihe ancak 4.000 yıl önce giriyor, fakat biz, Türkler'in tarihini, ilk imparatorluklarını kurdukları M.Ö. III. yüzyıldan, ilk «Büyük Türk Hakanı» Tuman (Teoman) Yabgu'dan beri biliyoruz. Şu hâlde Türkler'in tarih içindeki hikâyeleri, son 2.200 yılın çerçevesine girmektedir.

Her devirde insanoğlu, insanlık tarihinin son devrelerini yaşadığı gibi bir duyguya kapılmıştır. Bizde de, Türk tarihi sanki devrini tamamlamak üzere olduğu gibi bir duygu var. Türkler'in başka hiçbir milletle mukayese edilemeyecek büyüklükte bir coğrafya alanı üzerinde, akıl almaz batıp çıkmalarla yüklü macerası, bizdeki bu belirsiz duyguyu desteklemektedir. Fakat bu duygu, hiçbir müsbet ve ilmî temele dayanmamaktadır. Zira önümüzdeki yüzyıllar, geride bıraktıklarımızın yanında, çok daha fazladır.

Bize tarihin sanki son devresinde yaşıyormuşuz duygusunu veren başlıca sebep, insanlığın gittikçe baş döndürücü bir hızla ilerlemesidir. Öyle ki, gelişme mefhumu, zamanla yaptığı yarışı kazanmış durumdadır. Söylediğimiz gibi yazıyı bulmak için 500.000 yıl bekleyen insanoğlu, daha yüzyıl öncesine kadar en hızlı ulaştırma, hattâ haberleşme vasıtası olarak ata sahipti. Bugün ses duvarı çoktan aşılmıştır ve insanoğlunun îmâ-

nı, ışık duvarının aşılabileceğine inanmak derecesinde güc kazanmıştır.

Barutun topa uygulanması XV. yüzyılda, buharın makineye tatbikı XVIII. yüzyılın sonlarındadır. Elektrik, sanayie XIX. yüzyılın sonlarında girmiş, atom çekirdeği, ancak içinde bulunduğumuz yüzyılda parçalanabilmiştir. Gündelik hayatımızı değiştiren veya etkileyen değişikliklerin hemen hepsi son 200 yıl içinde, en büyükleriyse son yarım yüzyılda olmuştur. Eski Roma toplumuyla XVI. yüzyıl toplumunun gündelik hayat bakımından pek az farkı olmasına rağmen, büyükbabalarımızın geçen yüzyıldaki yaşayışlarıyle bizim bugünki yaşayışımız arasındaki fark çok büyüktür.

İnsanlık tarihinin içinde çok kısa bir devre teşkil eden bu son çağ, Türk tarihinde bir gerileme, hattâ çözülme ve çökme devresine tesadüf etmiştir. Ancak daha önemli olan çağ bundan önceki değil, bundan sonrakidir. Gelecek zaman, geçmiş olandan şüphesiz çok daha fazla şey getirecektir. Esasen dünyamızın yaşı, bilginlere göre, bir milyar yıl olduğu hâlde, daha dört milyar yıl ömrü vardır. Dört milyar yıl sonra da şüphesiz değil yalnız Güneş Sistemi, fakat Kâinat'ın büyük bir parçası fethedilecektir. Üzerinde yaşadığımız dünyanın hayatı, çok uzun da olsa, sınırlı olabilir. Fakat Kâinat ebedîdir.

Tarih çağlarının zaman içindeki yerinin ne derece küçük ve ehemmiyetsiz olduğunu gördük. Dünya, Güneş Sistemi ve Güneş Sistemi de Kâinat içinde ne derecede önemsizse, tarih çağları da zaman içinde aynı durumdadır. Türk tarihinin, tarihin en büyük bahislerinden biri olduğunu rahatça söyleyebiliriz.

Türk tarihinin, 2.200 yıl boyunca muntazam diyebileceğimiz bir akışı vardır. 2.200 yıl önce Teoman ve oğlu Mete'nin Büyük Türk Hakanlığı gerçi Asya kıt'asının bütün kuzey yarısını kaplıyordu. Fakat Türkler'in ağırlık noktası, anayurtları Kuzeydoğu Asya, bugünki Moğolistan, Çin'in kuzeyi idi. Büyük Türk Hakanlığı'nı kuran Hun hânedânının yerine geçen sırasıyle Tabgaç, Avar ve Göktürk hânedânları zamanında da durum aynıdır. Türk imparatorluğunun merkezi, daima Baykal Gölü'ne dökülen Orhun ırmağı çevresindedir. Türkler, esas bakımdan bir Uzak Doğu kavmidir. Kendilerine en yakın açık deniz Büyük Okyanus'tur. Göktürkler'in yerine geçen Uygur hânedânında da bu durum yüzyıl için değişmez. Ancak 845 yılında Uygurlar, şimdiki Moğolistan'dan güneybatıya, Doğu Türkistan'ın kuzeydoğusuna inerler. Bu suretle Büyük Türk Hakanlığı'nın Moğolistan çevresini anayurt edindiği 1.065 yıllık devre son bulur. Türkler'in ağırlık merkezleri, Doğu Türkistan'a, tam Orta Asya'ya, tamamen kapalı kıt'aya doğru kayar. Uygurlar'ın yerine geçen ve Müslüman dinini kabûl ederek Türkler'in günümüze kadar istikbalini tâyin eden Karahanlı hânedânında da durum aynıdır. Ancak Karahanlılar, Batı Türkistan'a gelerek, Büyük Türk Hakanlığı'nın ağırlık merkezini biraz daha Yakın Doğu'ya doğru kaydırırlar.

1040 yılında Karahanlılar'ın yerine geçen Selçuklular, artık Büyük Türk Hakanlığı'nı Akdeniz'e çıkartmak suretiyle tamamen bir Yakın Doğu devleti hâline getirirler. Türkler'i açık denize çıkaran Selçuklular, Türk tarihinin dönüm noktasını teşkil ederler. Çünkü üstelik Anadolu'yu fethetmişler, bu ülkeyi ikinci ve ebedî Türk anayurdu hâline getirmişler ve Türkiye devle-

tını kurmuşlardır. Selçuklular'dan sonra Türkistan, yani Doğu Türk âlemi, ikinci derecede kalır.

Türk tarihinin bu umumî akışının dışında kalan bir Türk tarihi de vardır ve son derece haşmetlidir. Çin'de saltanat sürmüş Türk hânedanlarını saymasak bile, başlıbaşına, yüzyıllar süren bir Hindistan, bir Mısır, bir Doğu Avrupa Türk tarihi vardır. Selçuklular'ın bıraktığı yerden Türk tarihinin tabiî yolunu devam ettiren hânedan ise, Osmanoğulları'dır. Tarihî ehemmiyet bakımından Osmanlı tarihi, bütün Türk tarihinin yüzde ellisinden fazlasını toplar. Osmanlı tarihi, Selçuklu, Beylikler ve Cumhuriyet devirleri dışındaki Türkiye tarihini teşkil eder ve Türkiye tarihinin münakaşasız şekilde en büyük bahsidir. Türk Osmanlı Cihan İmparatorluğu, tarihin 6.000 yıldan beri gördüğü en azametli devletlerden biri, belki birincisidir.

Tarih Nasıl Bir İlimdir?

Hiçbir hâkim, tarihçi kadar uçsuz bucaksız alanlarda hükmetmemiş, karar vermemiştir. Tarihçi, geçmişin muhasebe ve muhakemesini yapmakta, hâdiseler, şahıslar ve milletler hakkında hükümler vermektedir. Hükümleriyle bazan topyekûn bir toplumu mahkûm etmekte, bir diğer cemiyeti şan ve şerefe boğmaktadır. Hâdiseler değişmez. Şüphesiz tarihi yapan şahıslar ve topluluklar da aynı şahıs ve topluluklar olarak kalır. Fakat değer hükümleri, tarihçiden tarihçiye, bazan hayret uyandıracak derecede değişir. Onun içindir ki Atatürk «tarih yazmak, tarih yapmak kadar mühimdir; yazan, yapana sadık kalmazsa, değişmeyen hakikat, in-

sanlığı şaşırtacak bir mahiyet alır» demiştir. Bilgisinin yanında vicdanı ile de başbaşa olmayan bir tarihçi, milletine olduğu kadar insanlığa da ihanet etmiştir.

Tarihe içinden bakmak, yani ele alınan devrin şahıslarıyle haşır neşir olmak, devrin toplumunun bütün problemlerini, dünyanın o çağdaki bütün akım ve eğilimlerini bilmek, tarihçi için kâfi değildir. Ele alınan konuya, tâbir caizse, bir de yüksekten, zirveden bakmak lâzımdır. Ancak zirve noktasından çevre, 360 derecelik bir görüşle görülebilir. Nihayet değer hükümleri, o çağlara, o çağlardaki insanlığın durumuna göre verilmek icap eder. Bu ölçüyü bulamayan tarihçi, gerçek bir tarihçi değildir. Bugün bir lise öğrencisi, Aristo'dan daha iyi fizik, Hipokrates'ten daha iyi tıp bilmektedir. Fakat bugün eriştiğimiz bilgi derecesi, bu gibi şahısların sayesinde mümkün olabilmiştir. Günümüzün kurmayları belki strateji ve tâbiye kurallarını Alp-Arslan'dan, Süleyman-Şâh'tan, Fâtih'ten ve Yavuz'dan iyi bilebilirler. Ama Türkiye devletini bu adamlar kurmuşlar, sınırlarımızı bunlar tesbit etmişlerdir. Millet oluşumuz ve bugün millet hâlinde yaşamaya devam etme hakkımız bu şahısların öncülüğüyle gerçekleşebilmiştir.

Bugünü anlamak, gelecek için hazırlanabilmek için, sağlam ve doğru bir tarih bilgisi şarttır. Başarılı ve büyük devlet adamları, iyi tarih bilen adamlardır. Hareket edilen nokta bilinmeksizin, yönelecek hedefi bulmanın imkânı yoktur. Bugün «gelişmiş ülke» diye anılan ve sayıları 160 dünya devleti arasında hiçbir zaman 20-25'i geçmeyen devletlerde tarih ilmi, son derece ilerlemiştir. Bu milletler, tarihlerini en ince teferruatına

kadar incelemişler, bütün tarih kaynaklarını yayınlamışlar, ilmî eserlerin bile halka mahsus baskılarını yapmışlardır. Netice itibariyle, bu milletlerde, çok canlı bir tarih şuuru teşekkül etmiştir. Misal olarak Avrupa ve Amerika'dan değil, medeniyetler beşiği Asya'dan örnek vermek istiyoruz. Bugün gelişmiş devletler arasında sayılan yalnız iki Asya devleti vardır : kıt'anın doğu ucunda Japonya ve batı ucunda İsrail. Her ikisinde de tarih şuuru, en ileri derecededir ve her iki ülkede de yalnız millî tarih değil, cihan tarihi incelenmektedir. Meselâ; Türk tarihi, her iki ülkede, uzman tarihçiler tarafından incelenmekte ve önemli eserler ortaya konmaktadır. Her gazetenin tarihçi müşavir veya yazarı vardır. Tarih bahisleri, birçok az gelişmiş ülkede olduğu gibi romancılar ve fıkra yazarları tarafından kaleme alınmamaktadır. Esasen İsrail'in 2.000 yıl sonra mucizeye benzer bir şekilde yeniden doğmasının sırrı, tarih şuurunun bu çok uzun zaman içinde, bir an bile zayıflamamasındadır.

Binâenaleyh tarih ilmi, insan cemiyetlerinin hayatında, belki ilk bakışta farkına varılamayan, önemli bir rol oynamaktadır.

Türk tarihi, çağdaş tarih ilminin geri kalmış dallarından biridir. Bunun sebeplerinden biri, Türkler'in çok geniş coğrafya alanlarında yaşamaları, Atlas Okyanusu ile Büyük Okyanus, Kuzey Buz Denizi ile Hind Okyanusu arasında büyük devletler kurmaları, her milletle çok yakından temasları olmasıdır. Böylece Türk tarihinin kaynakları, pek çeşitli dillerde ve çok dağınık durumdadır.

Türk tarih incelemelerinin geri kalmasının diğer bir önemli sebebi, modern tarihçiliğin ve tarih metodunun Türkiye'de pek yakın bir geçmişi olmasıdır. Batılı

mânâda tarihçilerimiz geç yetişmiştir ve yetişenler de, Avrupa'daki meslektaşlarının araştırma imkânlarının önemli bir kısmından mahrumdur. Bir milletin tarihini, en çok o milletin bilginleri inceler. Bütün büyük milletlerden Alman tarihi uzmanı yetişmiştir ama, Alman tarihini, rakipsiz olarak en iyi yazanlar, Almanlar'dır. Bu, bütün milletler için böyledir. Onun için, Batı'da birçok Türk tarihi uzmanı olmasına rağmen, asıl büyük iş, Türk tarihçilerine düşmektedir.

Belirttiğimiz zorluklar karşısında tarihçilerimiz, az istisna ile, kompozisyon eserleri yazmaktan ve fikir tarihçiliği yapmaktan kaçınmışlar, fakat çok değerli monografiler ortaya koymuşlardır. Tarihçiliğimiz kompozisyon ve fikir tarihçiliği seviyesine yükseldiği zaman, ne olup ne olmadığımızı çok iyi anlayacak duruma geleceğiz.

Tarih ilmi Türkiye'de gittikçe gelişmekle beraber, Atatürk'ün ölümünden sonra, şaşılacak derecede halkla ilgisini kesmiş, âdetâ kendi kendini taşlaşmaya mahkûm etmiştir. Geleceğimizi şiddetle ilgilendiren hemen hiçbir konuda, tarihçilerimizin sesleri işitilmemektedir.

Türk tarihi daha ne yazılmış, ne de değerlendirilmiş değildir. Avrupalılar'ın büyük dâhî diye takdim edegeldikleri insanların benzerleri, Türk cemiyetinden de çıkmıştır. Henüz pek kısa bir geçmişi olan milletlerarası medenî münasebetler ilerledikçe ve biz de şuur ve azimle çalıştıkça, gerçek değerlerimiz ve büyüklüğümüz, bu arada kusurlarımız ortaya çıkacaktır. Ancak o zaman kendi kendimizi tanımış ve bütün dünyaya tanıtmış olacağız.

I

TÜRK KAVİMLERİ VE COĞRAFÎ DAĞILIŞLARI, TÜRKLER'İN TARİHÖNCESİ

Türkler'in Menşei

TÜRKLER, beyaz ve brakisefal (geniş kafalı) bir ırktır. İlmin bugünki durumuna ve Rus arkeologlarının son yıllardaki kazı ve araştırmalarının vazıyetine göre, bu arkeologların «Andronovo İnsanı» diye adlandırdıkları tipin temsil ettiği beyaz ve brakisefal bir ırk, bundan dört bin yıl kadar önce Orta Asya'da yaşıyordu; bu ırkın, Türkler'in ilkel tipi olması kuvvetle muhtemeldir.

Bu ırk, etraf ülkelerde yaşıyan dolikosefal (uzun kafalı) ırklardan bâriz çizgilerle ayrılıyordu. Bu Proto-Türkler, Tanrı Dağları ile Altay Dağları arasındaki geniş ülkede, bugünki Çungarya'da (Doğu Türkistan'ın kuzeyi) yaşıyorlar ve dört tarafa doğru yayılma emareleri gösteriyorlardı.

Bu ırk, sığırı, deveyi ehlîleştirmişti. Avcı ve savaşçı bir kavimdi. Kartalı mukaddes tanıyor, mezarlarına kartal pençesi koyuyordu. Bazı bölgelerde ren geyiğini ve yak öküzünü de ehlîleştirmeye muvaffak olmuştu. Bakırdan bıçak ve başka âletler yapabiliyordu. Yüzlerce sene sonra koyundan faydalanmayı da öğrenmişti.

Bir Proto-Türk kültürünü temsil ettiği tahmin edilen Anav'da, bugünki Türkmenistan'ın başkenti Aşkabad civarında ilk kültür tabakasına en az 6.000 senelik bir tarih biçilmektedir. Anav kültürünün IV. katı ise, Milât sıralarına kadar dayanmaktadır. Tarihçiler, Orta Asya kavimlerinin kültürlerini, Anav medeniyeti tabakalarına göre tarihlendirmeye ve bu tabakalarla mukayese etmeye mütemayildirler.

M.Ö. II. Bin'de — yani M.Ö. 2000-1000 yılları arasında — Altaylar'daki medenî tezahürler, daha canlı ve çeşitli safhalar arzetmeye, arkeolojik doneler artmaya başlamaktadır. Bakırın yanında tunç ve altın da işlenmekte, bıçakların yanında yüzük, bilezik gibi ziynet eşyası yapılmaktadır. II. Bin'de dünya altın endüstrisinin ağırlık merkezi, Altaylar'da yaşıyan bu Proto-Türkler'dedir. Bu çağda Proto-Türkler, kuzeye, Altaylar'ın dışına, Sibirya Ovası'nın güneyine taşarlar. M.Ö. 1700 tarihlerinden itibaren Sibirya Ovası'nın güneyinde bu ırka ait olduğu kuvvetle muhtemel kültür tabakaları görülür, tunç çağı başlar. Proto-Türkler, göçebe bir kavimdir. Yerleşik hayatı nadiren tercih etmektedirler.

Gene bu çağda Türkler'in en yakın akrabası sayılan Moğol ve Tunguzlar'ın proto-tipleri de daha kuzeydoğuda Baykal Gölü civarında yaşamakta ve daha geç bir kültürü temsil etmektedirler. Bu bölgede güneyde Çin tesirinin yanında batıda Türk tesiri de gittikçe bâriz bir şekil göstermekte, Türk ve Moğol kavimleri arasında bir yakınlaşma sezilmektedir. Güney Yenisey kıyılarına, muhtemelen Baykal Gölü civarından Moğol kavimleri gelmiş, bunlar Türkler'le karışmıştır. Bu suretle bir kısım Türkler'de mongoloid melezlik başlamıştır.

Bu çağ Proto-Türk sanatında esas unsur hayvan motifleri idi. Bu motifler, harikulâde mahir bir sanatkârlıkla işleniyor ve her türlü eşyada kullanılıyordu. «Hayvan üslûbu» denen bu üslûp, çok batıya, Rusya Ovası'na, Karadeniz kuzeyine doğru yayılmıştı.

Bu çağın antropolojik bakımdan karakteristik vasfı ise, Proto-Türkler'in gittikçe artan bir tempo ile Moğol kavimleri ile kaynaşması ve Moğol kanı almasıdır. İki ırktan bir birleşme olunca, doğan çocuklar Türk vasfı gösteriyorlar, muhtemelen Türkçe konuşuyorlar, Moğol'luğu temsil ediyorlardı. Bunun sebebi de Türk kültürünün Moğol kültüründen çok üstün olması idi. Moğollar'ın Türk'leşmesi hâdisesi zamanımıza kadar devam ettiği gibi, tarihöncesi çağlarında da böyle olmasında şaşılacak hiçbir cihet yoktur.

Yukarıdaki hulâsadan anlaşıldığına göre Türkler'in anayurdu Altaylar'dır. Ancak Türkler'in bu bölgenin yerlisi (otokton halkı) olmayıp başka yerlerden geldiği hakkında zayıf veya kuvvetli görünen delillere dayanan bir sürü nazariye vardır. Kesin olarak bilinen cihet, başlangıçta Türkler'in Moğollar'dan ayrı bir kavim olduğu, mongoloid tiple alâkası olmadığı, Beyaz Irk'tan bulunduğudur. Başlangıçta Türkler'le Moğollar'ın aynı ırk olup sonradan meselâ M.Ö. 1500'lere doğru yekdiğerinden ayrıldığı hakkındaki görüşler ilim âleminde gittikçe terkedilmektedir.

Türkler'le Moğollar'ın ve Tunguz-Mançular'ın akrabalıkları bugün kültür alışverişinden, birbirleriyle karışmalarından, müşterek bir tarih yaşamalarından ibaret gibi görülmektedir. Bu akrabalığı ilk kere ortaya atan ve bu kavimleri «Altay Kavimleri» adı altında toplıyan bilginler, Alman Wiedemann (1838), Fin Castren (1848) ve Alman Schott'tur (1849). Macar türkoloğu Vambery (1885) ile Rus bilgini Aristov (1896), bu nazariyeyi kuvvetle desteklemişlerdir. Avusturyalı bilgin Tomaschek (1888), Türkler'in anayurdunun Baykal Gölü'nün doğusunda olduğunu ispata çalışmış, İngiliz Parker (1924) ile Fin türkoloğu Ramstedt (1928) ise Türkler'in ilk anayurdunun daha da doğuda, Kingan Dağları eteklerinde bulunduğunu ileri sürmüşlerdir. Büyük Macar türkoloğu Nemeth ise (1940) Türk anayurdunun doğuda değil, batıda olduğunu, Aral Gölü'nün kuzeyinden doğuda Altaylar'a, batıda ve kuzeyde Urallar'a doğru yayıldıklarını daha çok lengüistik (lisânî) delillerle kuvvet ve şiddetle ileri sürmüştür. Z. V. Togan'a (1927) göre ise, Türkler'in anayurdu Aral Gölü ile Altay ve Tanrı Dağları arasında kalan ve Balkaş Gölü'nü içine alan büyük üçgendir.

Çin vekayînâmeleri M.Ö. 1766'ya doğru «Çun-Goey», M.Ö. 1122'ye doğru «Ta-Pi», M.Ö. 1116'ya doğru «Pe-Çi», M.Ö. 627'ye doğru «Kio-K'ue» adlı kuzey bozkır hükümdarlarından bahsediyorlar. Bunların Türk hükümdarları olduğu hemen hemen muhakkaktır. Çin lisanının tek heceli olması ve Çinliler'in yabancı dillerin transkripsiyonunu yaparken bu kelimeleri tanınmayacak şekillere sokmaları yüzünden bu hükümdar adlarının Türkçe'deki söylenişlerini bilemiyoruz. Bu hükümdarların, Hun (Kun) hânedânının yani Teoman Yabgu'nun ataları olduğu da kolayca tahmin edilebilir. Zira Teoman, M.Ö. 220'de birdenbire ilk Türk devletini kurmuş olamaz ve Türkler'de hânedanlar «Açinaoğulları» dediğimiz çok eski bir tek aileden inmişlerdir. Son zamanlarda tarihçiler Türk hânedanlarının bir tek aile yani sülâle olduğunu kabûle gittikçe daha fazla mütemayildirler (Z. V. Togan'a ve İ. Kafesoğlu'na göre bu hal, kesin bir keyfiyettir).

«Türk» kelimesinin Türkçe'de mânâsı «kuvvetli» demektir (ileride bu bahse tekrar döneceğiz). İlk zamanlarda «Türük» ve Orhun Kitabeleri çağında artık «Türk» telâffuz edildiği sanılan bu kelime, Türk kavmine ne zamandan beri verilmiş bir addır? Kesin bilgimiz yoktur. Esasen o çağlarda millet mefhumundan çok devlet, daha doğrusu hânedan ve göçebelerde bilhassa kabîle mefhumu olduğu için, aynı dili konuşan kabîlelerin müşterek bir isim altında toplanması hâdisesi, nisbeten yeni bir vâkıadır.

«*Türk*» adının önce şimdi anladığımız gibi Türkçe konuşan ve çok geniş coğrafya sahalarında yaşıyan bütün kavimlere değil, bunlardan yalnız birine verildiği, kesin şekilde ileri sürülebilir. Ancak Göktürk Hânedânı zamanında yani VI. asırda bütün Türkler'e yani Türkçe konuşan kavimlere umumî bir ad verilmiş, «Türk» denmiştir. Daha önceleri için kabîle ve kavim adları (Hun, Avar, Tabgaç, Kırgız, Karluk, Yağma, Çigil, Oğuz, Türkeş, Uygur, Hazar, Bulgar, Peçenek, Kıpçak vs.) kullanılmış, bunların hangisi askerî ve siyasî güc göstermişse, Türk devleti, onun adıyla anılmıştır.

M.O. 1328'e doğru Çin vekayînâmelerinde kuzeyin bozkır kavimlerinden bahsedilirken «Tik» kavminin adı geçmektedir. Filologlar (lisaniyat bilginleri) Çince transkripsiyonda bozulmuş olan bu adın «Türk» olduğunu teşhis etmektedirler. Bu «Tikler», Çin kaynaklarına göre M.Ö. 781-771'de Çin'in Şansi eyaletine hâkim olmuşlar, Sarı Irmak'ın güneyine atlıyarak Çin'e dalmışlardır.

Yunan ve Latin kaynaklarına gelince, Herodot'ta «Yurcae», Plinius Secundus ve Pompenius Mela'da «Turcae» diye geçen kavmin «Türk» demek olduğu da hemen hemen kesindir. Bu klasik muharrirlerin bahsettiği Türkler, Volga ile Ural nehirleri arasında bulunuyorlardı ki, Türkler'in tarihî yayılma sahalarına dahil bir bölgedir. Bu suretle «Türk» isminin bozulmuş bir şekilde şimdiki bilgilerimize göre ilk defa Çin kaynaklarında M.Ö. 1328'de yani bundan 3.305 sene önce geçtiğini söyliyebiliriz.

Çin'de Türk «Çu» Hânedânı

Diğer taraftan Harletz, Franke, Grum Grjimaylo, Darmsteter, Münsterberg, Koppers, Haloun, Legge, Wang-Pun-Son gibi mütehassıs tarihçiler, Çin'in geleneksel III. İmparatorluk Hânedânı olan Çu'ların Türk olduğunda birleşmektedirler. Çin imparatorluk tahtını üstün askerî gücü, teşkilâtlanma ve teşkilâtlandırma kabiliyeti, yüksek kültürü ile ele geçiren bu Türkler, M.Ö. 1111 yıllarından M.Ö. 256 yıllarına kadar 855 sene Çin'de saltanat sürmüşler, Çinli'leşmekle beraber, Çin kültürünü kökünden değiştirip yükseltmişlerdir.

Çular, aynı hânedâna mensup imparatorlar hâlinde Kuzey'de, Güney'de, Şensi'de, Honan'da saltanat sürmüşlerdir. O zamanki Çin'in sınırlarının şimdikinden çok daha dar olduğu, Çinliler'in henüz civar kavimleri Çinli'leştiremediği unutulmamalıdır. Fakat gene de Çin'in dünyanın en kalabalık ülkesi olduğu, 20 mil-

yondan fazla insanı barındırdığı anlaşılmaktadır. Batı Çu Hânedânı, M.Ö. 1111-770 arasında Şensi'de Wei vâdisinde (başkent Hao), Doğu Çu Hânedânı M.Ö. 770-256'da Loyang şehrinde, Şensi'deki Çular M.Ö. 1111-770'te Hsi-an-fu şehrinde, Honan'dakiler ise M.Ö. 770-256'da Lo-yang şehrinde saltanat sürmüşlerdir. Bundan da anlaşılacağı üzere, Çin coğrafî birliğini temin etmekten henüz pek uzaktır.

Çin'de o zamana kadar mevcut olmıyan natüralizm, kahramanlar kültü yani kahramanlara kudsiyet izâfe etmek ve onları dinî bir mevzu yapmak an'anesi, merkezî devlet usûlü, devlet teşkilâtının birçok unsurları, Çu hânedânı yani Türkler tarafından Çin'e getirilmiştir. Bu suretle bundan 3000 yıl kadar önce Çin kültürü, bugünki durumunun ibtidâî şeklini almıştır. Finlandiyalı büyük türkolog-mongolist G. J. Ramstedt'e göre (1935), Türkçe, bu devirde Çince'ye ve Korece'ye pek çok kelime vermiştir; hele o zamana kadar Çin'de ve Kore'de mevcut bulunmıyan devlet teşkilâtına ait bütün ıstılahlar Türkçe'den alınmıştır.

Türk Fütuhatının Karanlık Çağları

Türk fütuhatının karanlık çağlarına ait izler, Türk destanlarına aksetmiştir. «Ergenekon Destanı»nın bir motifi, Türkler'in düşmanları tarafından küçük bir sahaya sıkıştırıldıktan sonra çoğalmaları, demir madenini eriterek yol bulup dış dünyaya açılıp yayılmaları motifi, çok mühimdir; Türkler'de nüfus kesafetinin fazlalığından mütevellit yayılma arzusunu, fâtihlik fikrini, en kötü şartlardan sıyrılma azmini, madene hâkim olup bu suretle üstün tekniği elde tutmak ihtirasını göstermektedir. VIII. asır rivayetleri, Türkler'in demiri eriterek anayurttan çıktıkları «Demirkapı»yı İli ırmağının kuzeyinde göstermektedir ki, bu suretle Türkler'in anayurdu Tanrı Dağları'nın kuzeyi oluyor. Türkler'in birçok kavimleri hâkimiyetlerine alıp çok geniş sahalara yayılmaları da en eski devirlerde dikkati çekmiş, bu fâtihlik hassası, yalnız Türkler'in elinde bulunan ve «yada taşı» denen sihirli bir taşla izah edilmiştir. Bu taş sayesinde Türkler'in istedikleri zaman yağmur yağdırmak kudretini haiz olduğuna da inanılmıştır. Türkler bazan bu taşı elden çıkarmışlar, o zaman felâkete, kıtlığa, darlığa mâruz kalmışlar, devletleri berbat ve perişan olmuştur. Çin kavnakları, Türkler'in fâtihlik ve cihangirlik vasfını izahta daha realist davranmışlardır. Çinliler'e göre Türkler'i yabancı kavimler üzerinde hâkim kılan, onların süvarilik vasfıdır. Yüzyıllarca Çin politikasının hedeflerinden biri, Türkler'in en yük-

sek vasıfları haiz atlarını sürü hâlinde ele geçirmek, bu atların yetiştirilip terbiye edildiği Fergana gibi bölgeleri almaya çalışmak olmuştur.

Sakalar

Sakalar'ın Türk mü, İranlı mı, diğer bir deyişle Turan kavimlerinden mi, Ârî kavimlerden mi olduğu çok münakaşa edilmiştir. Aristov, Mayer, Z. V. Togan gibi bilginler, Sakalar'ın aslında Türk olduklarını, sonradan çok güneybatıya indikleri için bol İranlı kanı ile karıştıklarını ileri sürmüşlerdir. Bugün de Yakut Türkleri'nin — ki Türkler'in en ibtidâî kavmini teşkil etmektedir — kendilerine «Saka» demeleri, bu görüşü desteklemektedir. Sakalar'a Yunan yazarları «Skit» demişlerdir. Bu kavmin daha doğrusu kavimler topluluğunun sâf Türk olduğunu iddia etmek ne kadar zayıf bir hüküm olursa, Sakalar'ın içinde Türk kavim ve kabîlelerinin bulunmadığını ileri sürmek de aynı derecede gerçeklere aykırı bir görüştür. Türkler'in geniş coğrafya sahalarında yabancı kavimlerle nasıl karıştıkları, yüzlerce misalle ispat edilebilir bir dâvadır. Sakalar'da hâkim tabakanın Türkler olduğunu Minns, Triedler, Laufer, Z. V. Togan gibi tarihçiler kabûl etmektedirler. Hipokrates'in Sakalar'ın ahlâk ve âdetleri hakkında verdiği bilgi, Çin kaynaklarının Hunlar ve Göktürkler hakkında söyledikleri ile tamamen aynıdır.

Sakalar'ın büyük hükümdarı Alp-Er-Tunga'nın Türk ve İran efsanelerinin en mühim simalarından birisi olduğunu da derhal ilâve etmek lâzımdır. İranlılar'ın (ve *Şeh-Nâme*'de Firdevsî'nin) «Afrâsyâb» dedikleri Alp-Er-Tunga, Saka imparatorluğunun şevket çağının hükümdarıdır; onunla çöküş başlamıştır. Pers hânedânından İran şehenşâhı Kirus (Keyhusrev), Alp-Er-Tunga'yı Altaylar'a kadar takip etmiş, neticede Âzerbaycan'da yakalayıp M.Ö. 624'te öldürmüştür. İmparatoriçe Tomiris (*), Alp-Er-Tunga'nın haleflerinden biridir (torununun kızı olmak ihtimali vardır). Tomiris, M.Ö. 529'a doğru İran şehenşâhı Büyük Dârâ ile mücadelesi ve vatanını kahramanca savunması ile meşhurdur. Tomiris'in oğlu ve velîahdinin adı Yunan kaynaklarında «Spargapires» şeklinde geçmektedir; İranlılar tarafından öldürülen bu zat, annesinin başkumandanı idi. M.Ö. 330'a doğru Sakalar'ın başında «Çu» diye zikredilen bir hükümdar görüyoruz (bunun Spargapires'in

---

(*) Yunan kaynaklarında bu şekilde yazılan bu isim Paul Wittek'e göre Türkçe «Temir»den bozmadır.

5. batından torunu olması ihtimal dahilindedir). Kâşgarlı Mahmûd'un «Şu» dediği İskender'in çağdaşı Türk hükümdarı budur.

Saka imparatorluğu, bir taraftan İranlılar, diğer taraftan Çinliler tarafından ortadan kaldırılmıştır. Saka ve İskitler'le Türk kavimlerinin İran'a, Kafkasya'ya, Doğu Avrupa'ya, Balkanlar'a, Anadolu'ya kadar uzandıkları muhakkaktır.

Bu Çağ Türkleri'nin Asya'da Yayılışı

Oğuz Destanı'na göre Hunlar çağında yani Milât'tan hemen önceki asırlarda «Türk» adı verilen kabîle, Türkçe konuşan diğer kabîleler arasında mümtaz bir mevkıe sahipti; fakat iktidarda değildi.

Türkler'in yabancı kavimleri tesirinde bırakan ve İran destanlarına kadar geçen bir hususiyetleri, demire hâkimiyetleri, bu madenden yaptıkları silâhlar ve her türlü eşya idi. Demir madenlerine sahip olmaları ve yüzyıllardan gelen alışkanlık ve ustalıkla demiri işlemeleri, onlara emsalsiz bir güc kazandırıyordu. Türkler'in en az 4000 yıldan beri bu madeni tanıyıp işledikleri yani bu hususta Hititler'e takaddüm ettikleri ileri sürülmektedir.

Bu sıralarda Harzemliler, Sogdlular, Alanlar — ki hepsi İran kavimlerindendir — gittikçe Orta Asya'ya yayılmışlardır. Bu kavimlerin yayılma alanları geniş ovalar olmuş, dağlara gelince durmuşlardır. Zaten dağlarla Türk ülkeleri başlıyordu. Bu İran kavimleri ticaretle Türkler'in arasına sokulmuşlar ve Ârîler ile Turanlılar arasında ilk yakınlaşma başlamıştır.

Bazı tarihçiler tarafından Doğu ve Batı Türkistan'ın en eski Türk anayurduna dahil olduğu iddiaları, tarihî gerçeklere ve arkeolojik delillere uygun görünmemektedir. Doğu ve Batı Türkistan'ın kuzeyinde Türkler'in en eski devirlerden beri yaşadıkları ne kadar hakikatse, bütün Türkistan'ın Türk anayurduna dahil olduğunu ileri sürmek de, o derecede sakat bir görüş gibi görünüyor. Bu görüşü savunan tarihçiler, M.Ö. VI. asırdan itibaren Ârîler'in yani İran grupundan kavimlerin Türkler'i Türkistan'dan kovduklarını iddia ediyorlar. Bilindiği gibi Türkistan, M.Ö. II. asrın başlarında Mete tarafından fethedilmiş, fakat ancak Karahanlılar çağında yani X. - XI. asırlarda kesin şekilde Türkler'in anayurdu olmuş, İranlılar güneybatıya sürülmüş, Türkler'le iskân edilmiştir. Hattâ Türkistan'ın tamamen Türk'leşmesi Moğollar'dan sonra, yani XIII. asırdadır. Bununla beraber, Mete'den önce de bazı Türk kavimlerinin Türkistan dediğimiz pek geniş coğrafî sahanın şurasına, burasına göçtükleri, Mete'den sonra bu ha-

reketin devam ettiği muhakkak gibidir. Fakat arkeolojinin bugünki durumuna göre Türkistan, bu çağlarda, esas itibariyle bir İran ülkesidir.

Pers hânedânından gelen İran'ın büyük imparatorlarından sonra, İran imparatorluğunu geçici olarak ortadan kaldıran Makedonyalı Büyük İskender de bugünki Türkistan'a gelmiştir. M.Ö. 330-327 arasındaki Türkistan seferinden İskender, yalnız Âmû-Deryâ'yı değil, bugünki Taşkent civarında Sır-Deryâ'yı da geçmiştir. Bu sıralarda şimdi «Mâverâünnehir» dediğimiz bu iki nehir arasında kalan büyük ülke, yani Batı Türkistan'ın güneyi, İran imparatorluğunun idaresinden çıkmış, istiklâl kesbetmiş bulunuyordu. Hâkim ve iktidarda olan kavim gene Sakalar'dı. İskender'den sonra Batı Türkistan'ın en güneyi yüzyıllarca Yunan kültürünü muhafaza etti. Selevkos (Asya) imparatorlarından 2.'si olan I. Antiochus da İskender gibi Sır-Deryâ'yı geçti ve burada da bir Antiocheia (Antakya) şehri kurdu. Pers hânedânının bir dalı olan Part hânedânı İran imparatorluğunu ihyâ edince, Yunanlılar bu bölgeden çekildiler. Bu çağda Türkler'le Yunanlılar arasında kültür münasebetleri olduğu muhakkaktır.

Bu suretle tarihlerinin fecrinde, M.Ö. III. asırda Türkler'in hayli coğrafî azamet kazandıkları, Mete'nin büyük fütûhâtına müsait zemin hazırladıkları anlaşılmaktadır.

Türkler'e Asya Hâkimiyeti Yolunu Hazırlayan Devirde Türkler'in Siyasî ve Kavmî Karakteri

Türkler'de cihangirlik vasfı, bir an'ane olarak teşekkül etmiş, hâkim kavim olma imtiyazı kesin şekilde yerleşmişti. Kâşgarlı Mahmud (ki Karahanlı imparatorluk prenslerindendir) Alp-Er-Tunga için «Ajun Beği» yani «Dünya Hükümdarı» diyor. M.Ö. VII. yüzyıldaki bu Türk hükümdarı için kullanılan bu sıfatla, Osmanlı hükümdarlarına verilen «Pâdşâh-i Cihân = Cihan İmparatoru» sıfatı arasında hiçbir fark yoktur.

Hunlar'dan önce de bu telâkki, yalnız Türkler arasında değil, Türkler'le münasebette bulunan kavimler arasında da yaygın hâle gelmiş, Hunlar'a Asya hâkimiyeti yolunu açmıştır. Hunlar'dan, daha doğrusu Mete'nin babası Teoman'dan önceki Türk devleti veya devletleri hakkında yukarıda hulâsa ettiğimiz pek kesin olmıyan bilgiler dışında malûmâtımız yoktur. Tarih ve arkeolojinin son durumu, bu merkezdedir. Z. V. Togan, Türk tarihini Teoman'la değil, Sakalar'la, Alp-Er-Tunga ile başlatmak temayülündedir. Sakalar, İranlı kavimlerle karışmış bir halde,

Türkler'i Kuzey Asya'dan geniş ölçüde taşırmışlar ve müstakbel kuşaklara cihan hâkimiyetinin yolunu aydınlatmışlardır.

Daha bu devirde Türkler'in bazı kavimlerle şiddetli bir millî düşmanlık veya rekabet hâlinde bulundukları anlaşılıyor. Bu kavimlerin başında şüphesiz Çinliler gelmektedir. Asya hâkimiyeti mevzuunda Türkler'in İranlılar'la da şiddetle çatıştıkları görülüyor. İranlılar, Alp-Er-Tunga'nın kardeşi Barsgan'ın Beykent'te İran prensi Siyâvuş'u öldürdüğü günü millî matem günü ilân etmişler ve asırlarca yasını tutmuşlardır. Türkler de Alp-Er-Tunga'nın İranlılar tarafından öldürülmesini, yüzlerce ve yüzlerce yıl terennüm etmişlerdir. Alp-Er-Tunga'nın öldürülmesi hâdisesi, Çin'e kadar aksetmiş mühim bir tarihî vâkıadır. Sakalar'ın Âzerbaycan, Kafkasya ve Anadolu'yu İran'ın elinden almak arzusuna sed çekmiştir. Anadolu'da Sakalar'ın hâkimiyeti Herodot'a göre 28 yıl sürmüştür. M.Ö. 626'da İranlılar, Zile yakınlarında hileyle Sakalar'ı imha etmişler ve Anadolu'dan atmışlardır. Bu hâdiseyi İranlılar, 6-7 yüzyıl sonra bile kutluyorlardı. 7 temmuza raslıyan bu millî İran bayramının akisleri, Müslümanlık çağında da devam etmiştir. Sakalar'dan küçük bir grup, Kuzey Âzerbaycan'da Gence civarında M.S. IV. asra kadar varlığını koruyabilmiştir.

Bu suretle Büyük Türk Hakanlığı'na, Teoman Yabgu'ya takaddüm eden devirlerde Türkler, Asya'da milletlerarası çapta bir faaliyete girişmiş bulunuyorlardı. Orijinal kültürleri ve kuvvetli medeniyetleri ile komşularına tesir etmişler, fakat onlardan da tesirler almışlardı. Yeryüzünde karışık olmıyan hiçbir ırk ve dil olmadığı gibi, hiçbir medeniyet ve kültür de yoktur. Medeniyetler, düşmanca da olsa yekdiğeriyle temas ederek gelişirler ve bu suretle insanlık tarihinde umumî bir ilerleme müşahede edilir. Kapalı kalmış ırklar, diller ve medeniyetler, ibtidâî kalmaya ve yok olmaya mahkûmdur.

Türkler'in Diğer Kavimlerle Akrabalıkları

Türkler'in diğer kavimlerle akrabalıkları tam bir ırk-dil birliği şeklinde kesin değildir. Daha ziyade yüzyıllarca devam eden müşterek tarihî hayat ve kültür alışverişi, daha doğrusu Türk kültürünün tesiri, dolayısiyle Türkçe'nin bu tesir altındaki kavimlere nüfuzu, Türkler'i bazı ırklarla fevkalâde yaklaştırmıştır; bunların başında şüphesiz Moğollar gelir. Fakat Türkler'in en yakın akrabası olarak kabûl edilen Moğollar bile kat'iyyen Türk kavimlerinden değildir. Irkların birbirleriyle akrabalıkları, bu ak-

rabalıkların dereceleri ve kültür alışverişleri oldukça muğlâk problemler olduğu ve bu meseleleri izah için tarih ilmi tek başına kifayetsiz kaldığı için, mevzuu en basit çizgileriyle hulâsa edeceğiz. Esasen teferruâta girmek mevzuumuzun tamamen dışında kalmaktadır. Önce Türkler'in akraba oldukları kavimleri ve bunların gruplanmasını gözden geçirip, sonra bu kavimlerin Türkler'e ne dereceye kadar ve ne şekilde yakın olduklarını ve olabileceklerini söyliyeceğiz.

İnsan ırkları, «Ârîler = Hind-Avrupalılar», «Sarı Irklar = Mongoloidler», «Sâmîler», «Hâmîler» gibi bazı çok geniş gruplara ayrılmışlardır. Bu tasnif, botanik ve zoolojideki bitkilerin ve hayvanların tasnifinin aynıdır. Yukarıda belirttiğimiz gruplar, daha dar gruplara bölünürler. Meselâ «Ârîler» denen çok geniş grup, «Germenler», «Latinler», «Slavlar», «İranlılar» gibi alt-gruplara ayrılmakta, bu alt-gruplar da ırklara ve onlar tekrar kavimlere bölünmektedir.

İşte «Ârîler», «Sâmîler», «Mongoloidler» gibi büyük bir ırklar grupuna da XIX. asır bilginleri tarafından «Ural-Altay» veya — aynı mânâda — «Turan» adı verilmiştir. Ural-Altay veya Turan Kavimleri, Beyaz Irk'tandır.

Ural-Altay (Turan) Kavimleri, iki büyük kısma ayrılmaktadır; Ural (veya Fin-Ugur) Kavimleri ve Altay Kavimleri.

Ural (Fin-Ugur) Kavimleri ikiye bölünmektedir: Fin Kavimleri ve Ugur Kavimleri. Fin Kavimleri, 8 ırktan ibarettir: Laponlar, Finler (ve onlara dahil Kareller), Estonlar, Mordvinler, Çeremisler (Mariler), Votyaklar (Udmurtlar), Züryenler (Komiler), Samoyedler. Bunlardan Mordvin, Çeremis, Votyak, Züryen ırkları birbirine oldukça yakındır ve «Volga Fin Kavimleri» şeklinde bir araya toplanabilir. Samoyedler, Ural grupunun Fin ve Ugur kısımları arasında geçit teşkil ederler. Ugurlar, sayıları çok az olan Vogullar ve Ostyaklar dışında Macarlar'ı içine alır.

Ural-Altay (Turan) Kavimleri'nin ikinci büyük kısmını ve çoğunluğunu «Altay Kavimleri» teşkil eder, Türkler de bu grupa dahildir. Altay Kavimleri, 3 ırktan ibarettir: Türkler, Moğollar ve Mançu-Tunguzlar. Mançular ile onların kuzeyindeki ibtidâî ve azınlıkta kalmış şekli Tunguzlar, çok yakın akrabadır.

Türkler'in diğer Altay ve Turan kavimleri ile akrabalık dereceleri ve münasebetleri nedir? Türkler'in en yakın akrabası olduğu kabûl edilen Moğollar'ın bile Türk ırkı ile gerçekten akraba oldukları, daha açık bir ifade ile vaktiyle, tarihöncesinde müşterek bir kavim bulundukları, aynı atadan indikleri, bir hayli şüpheli bir nazariyedir, birçok bilgine göre bir yakıştırmadan ibaret-

tir. Türk ve Moğol dilleri arasında da esasta bir benzerlik yoktur; yalnız birbirlerinden pek çok kelime ve bazan kaide iktibas etmişlerdir. Fakat lisan iktibaslarının dil akrabalığı ile tabiatiyle hiçbir alâkası yoktur. Türkçe ve Farsça, Arapça kelimeler, hattâ gramer kaideleri ile doludur, Arnavutça ve Boşnakça'daki kelimelerin % 30'u Türkçe'den alınmıştır; fakat bu dillerin birbirleriyle hiçbir akrabalığı, yakınlığı bahis mevzuu değildir. O halde Türkler'le Moğollar nasıl en yakın akraba kavimler oluyorlar?

Türkler'le Moğollar, binlerce seneden beri birbirleriyle karışmışlar ve Kuzeydoğu Asya'da iyice ihtilât etmişlerdir. Orta Asya Türkleri'ndeki mutedil mongoloid tip (*) en kuvvetli görüşlere göre bu karışmadan mütevellittir; Oğuzlar gibi Moğollar'la daha az karışan veya hiç karışmıyan Türk gruplarında bu mongoloidlik yani elmacık kemiklerinin çıkıklığı ve gözlerin hafif çekikliği yoktur. İki kavmin karışması o dereceyi bulmuştur ki, Türk tarihinde çok geçen bazı kabîlelerin Türk mü, Moğol mu olduğu, yani Türkçe mi, Moğolca mı konuştuğu, sonsuz münakaşalara mevzu teşkil etmiştir. Yüzyıllarca Türkçe konuşan bir Türk kabîlesinin, birdenbire kesif Moğol kitlelerinin içine daldığı ve birkaç batın sonra Moğolca konuştuğu görülmüştür. Cengiz'in mensûb olduğu Kıyat ailesinin de böyle Moğol'laşmış Türk ailelerinden biri bulunduğu, bazı tarihçiler tarafından kuvvetle desteklenen bir nazariyedir. İşte bu müşterek yaşayış ve tarih, bazı devletlerin her iki kavim tarafından müştereken kurulması, Türkler'i Moğollar'a kültür ve ırk akrabalığı bakımlarından fevkalâde yakınlaştırmıştır.

Mançu-Tunguzlar'ın Moğollar'la akrabalığı muhakkaktır. Fakat bu kavmin Türkler'le münasebeti, Moğollar'a nisbeten çok daha mahdut olmuştur.

Ural Kavimleri'nin Türkler'le akrabalığına gelince, bu da aynı şekilde sonsuz bir kültür alışverişi ve bu kavimlerin yüzlerce, binlerce yıl Türk hâkimiyetinde kardeş kavimler olarak hayat sürmelerinden mütevellittir. Ural Kavimleri'nden olan Macarlar'a gelince, bunların Türkler'e yakınlığı dil akrabalığı hududunu çok aşmakta, doğrudan doğruya ırk akrabalığına dayanmaktadır. Macarlar, anayurtlarında yani Ural Dağları eteklerinde iken, Fin kavimlerinden biriydiler, önceleri Türkler'in alâkaları yoktu. Fakat

---

(*) Avrupa dillerinde «Mongoloidler» adı altında Sarı Irklar, Çinliler, Japonlar vs. toplandığı, halbuki Moğollar'ın bu grupa değil, Turan grupuna dahil olduğunu, bu suretle ıstılahların karışmasının mevzua yabancı olanları şaşırttığını burada hatırlatmak yerindedir.

Macar Ovası'na göçerken birçok Türk kabîlesi, Macar kabîlesi ile karışıktı ve Macarlar'ın başlarındaki Arpad Hânedânı da, bir Türk ailesi idi, hattâ kuvvetle desteklenen bir nazariyeye göre Mete'den iniyordu (bu bahse Macarlar'a ait kısımda tekrar temas edilecektir). Bu suretle bugünkü Macaristan'da — Türkler'in Anadolu'da yaptıkları gibi — yurt kuran Macarlar, Türk unsurunun gerçek Macar unsurundan daha mühim olduğu bir topluluktu. Böylece Türk-Macar melezi olan bugünki Macar ırkı vücut bulmuş ve Macarca, sonsuz Türkçe kelimelerle dolmuştur.

Şurasını hatırlatmak belki fuzûlîdir, fakat tekrarlıyalım, yeryüzünde hiçbir ırkın ve dilin sâf olduğu bahis konusu değildir; böyle ırklar ve diller olsaydı, zaten bunların — kapanık yaşamaları dolayısiyle — son derecede ibtidâî bulunmaları icab ederdi. Tarihteki son sâf olduğu sanılan ırk ve diller, geçen asır sonlarında Avustralya ve Tasmanya'da yaşıyordu; bugün ortadan kalkmışlardır. En ibtidâî ırklar sayılan Boşimanlar, Hotantolar bile, ırk ve dil bakımından sâf değillerdir. Bu gerçek, ırkta ve dilde sâflık aramanın büyük bir ibtidâîlik olduğunu, o milleti ve lisanı ibtidâîliğe götürmek demek bulunduğunu gösterir. Dilde bu husus, büsbütün bârizdir. Dünyanın en mütekâmil dilleri, İngilizce, Fransızca vs., yüzde doksan yabancı kelimelerden yapılmış dillerdir. Irk mefhumuna gelindikte, birçok müellifler bu mefhumu dil, ikinci derecede de kültür olarak anlamaya gittikçe mütemayil bulunuyorlar. «Türk», «Alman», «Çinli» derken, bizim sadece o şahsın, grupun veya milletin Türkçe, Almanca, Çince konuştuğunu kastettiğimiz açık bir gerçektir. Yoksa o şahsın veya grupun sâf veya az çok melezleşmiş Türk, Alman, Çinli olduğunu bilmiyoruz, çok defa da hiçbir zaman bilmemize imkân yoktur. Bir şahıs ana dili olarak yeni bir dil konuşuyorsa, hele babasının vaktiyle konuştuğu anadilini de bilmiyorsa, artık o yeni bir dile, yeni bir ırka, yeni bir millete geçmiş demektir. Dille beraber o milletin bütün kültürünü de kabûl ettiği ve edeceği her türlü şüpheden uzaktır. Bu suretle dil-kültür birliği, milleti yapmaktadır. Tabiî her şey gibi bu kaidenin de istisnası bulunur. Fakat Türk tarihinde bu husus doğrudur. Gazi Giray Han'ın, Mehmed Âkif'in — Napoléon'un Fransız, Katerina'nın Rus olduğu kadar — Türk olduğu, her türlü şüpheden uzak bir keyfiyettir.

Bahsimize ilâve ettiğimiz *Liste*'de ve *Büyük Harita*'da, Turan Kavimleri ve Türkler, açık çizgilerle görülmektedir. Tabiî bu, 1963 sonundaki durumdur. Tarih boyunca Türkler'in ne gibi coğrafya değişikliklerine mâruz kaldığı, esasen kitabımızın mevzuudur.

Burada Türk ve icab ettikçe Turan kavimleri hakkında kısa birkaç söz söylenmekle iktifa edilecektir.

Türk ve Turan Kavimlerinin Dağılışı

Listemize aldığımız Türkler'in büyük kısmı Türkiye dışında yaşamaktadır. Bunlar hakkında sarih ve şimdiki durumu gösteren istatistik malûmat yoktur. Alâkalı devletler, bilhassa Türkiye'den sonra en büyük Türk nüfusunu içine alan devlet olan Sovyetler Birliği, bu malûmatı vermemekte ve neşretmemektedir. Onun için Türk nüfusu, en itimada şayan ve salâhiyetli kaynaklara dayanılmak ve her memleketin nüfus artışına göre hesaplanarak 1963 senesinin sonundaki seviyeye getirilmiştir. Nüfus tahminlerinde mübalağaya kaçılmamış, bilakis ihtiyata riayet edilmiştir. Fazla nüfus mutlak mânâda bir güc kaynağı olmadığı için, hele ilmî eserlerde esasen mübalağaya lüzum yoktur. Bazı tahminlerde fazlasiyle ihtiyata riayet edilmiş, hattâ o devletlerin kasden az gösterdikleri vâzıhan belliyken, daha büyük tahminlerden kaçılmıştır. Meselâ Sven Hedin gibi son derece salâhiyetli bir bilgin Çin'e ait olan Doğu Türkistan'ın nüfusunu daha 1930'da 6.400.000 hesapladığı halde, biz, arada nüfusun pek çok arttığı muhakkak olmakla beraber, daha düşük bir rakamla —Komünist Çin'in verdiği resmî rakamlarla— yetindik. Rusya'nın ve başka devletlerin birçok bölgeleri için de böyle olmuştur. Son olarak (1963) İstanbul Üniversitesi Umumî Türk Tarihi profesörü Dr. İbrahim Kafesoğlu'nun, hâlen dünya Türkleri'ni 95 milyon olarak göstermesi, bizim ne kadar ihtiyatlı davrandığımızı ve dar açıdan hareket ettiğimizi belli eder. Bugün (1977) Dünya Türkleri'nin nüfusunu 150 milyona kadar tahmîn eden bilginler vardır. Herhalde dünya Türk nüfusu bugün 110 milyon civarında olabilir.

«Türk» derken listemizde, haritamızda ve umumiyetle eserimizde Türkçe konuşan ve Türk kültürüne mensûb olanları kasdettik. Halihâzır durumunu da gözden kaçırmadık. Birçok yerlerde Türk nüfusu son zamanlarda zayiata uğradığı gibi, birçok yerde tahmin yapmaya da imkân olmamıştır. Böyle yerleri tamamen meskût geçmeyi ihtiyata daha muvafık bulduk. Meselâ Çin'de nüfusları en aşağı ve ihtiyatlı tahminle 30 milyonu geçen ve «Döngen» (yani İslâm dinine «dönmüş») denen Müslümanlar'ın büyük kısmı kendilerini eski Türk fâtihleri ahfadı saymaktadır. Fakat bunlar Müslüman olmaları dışında diğer Çinliler'den ayrılmadıkları, Çince konuştukları için, bir tekini bile Türk olarak kabûl edip listemize almadık. Bunların Türkçe'yi son çağlarda

unuttukları ve muazzam Çin okyanusunun kesafetinde eridikleri muhakkaktır.

Son zamanlarda erimiş diğer bir Türk grupu da, Hindistan'ın Türk fâtihlerinin dillerini ve milliyetlerini muhafaza eden son tabakasıdır. İngilizler'in 1881'de yaptıkları Hindistan nüfus sayımında Delhi vilâyetinde 23.953 Çağatay, Ravalpindi vilâyetinde 12.137 Barlas Türkü kaydedilmişti. Bugün bunların dillerini kaybettikleri muhakkaktır.

Ural Kavimleri'nin Fin grupu, Finlandiya ile Volga bölgesine ve bu bölgenin daha kuzeyindeki araziye yayılmıştır. Kendilerine «Samba» diyen ve sayıları çok mahdut olan Laponlar, Fin Kavimleri'nin en kuzeyde yaşıyanlarıdır. Asıl Finler ve Kareller, Fin Kavimleri'nin çoğunluğunu teşkil ederler; bunlar Finlandiya ve Rusya Cumhuriyeti'ne bağlı Karelya Cumhuriyeti'nde kesif şekilde yaşarlar. Estonlar, daha güneyde Fin Körfezi'nin güneyinde Sovyetler Birliği'nin Estonya Cumhuriyeti'nde yaşarlar. Estonlar'ın Baltık Kavimleri yani Letonlar ve Litvanlar ile akrabalıkları yoktur. Diğer Fin Kavimleri yani Mordvinler, Çeremisler (Mariler), Votyaklar (Udmurtlar), Züryenler (Komiler), «Volga Finleri»ni teşkil ederler ve bunlar şiddetli Türk kültürü tesirinde kalmışlar, Türkçe'den binlerce kelime iktibas etmişlerdir. Küçük bir kısmı Müslüman olan bu kavimleri Ruslar, XVI. asrın sonlarından başlıyarak zorla Ortodoks yapmışlardır; fakat eski dinleri Şaman'lığın tesirleri hâlâ inanış ve yaşayışlarında bârizdir. Samoyedler, Altay grupuna daha yaklaşan, bugün çok azalmış bir ırktır ve daha kuzeydoğuda yaşar; bunların asıl yurtları vaktiyle Sayan Dağları idi.

Vogullar ve Ostyaklar, Macarlar dışında Ugur Kavimleri'ni teşkil eden yegâne ırklardır. Çok azalmış olan bu ırklar, Batı Sibirya'da Tobolsk eyâletinde yaşarlar; Ostyaklar, Vogullar'ın daha doğusundadırlar.

Birçok seyyahlar, Türkçe konuşarak Asya'yı dolaşmanın mümkün olduğunu söylemişlerdir. Siyasî sınırların keskinliği ortadan kalksa, bugün de Asya'nın kuzey yarısında aynı şey yapılabilir; Adriyatik'ten Kamçatka'ya kadar 140 tul ve Kuzey Buz Denizi'nden İran Yaylası'na kadar 50 arz dairesi arasında Türkçe konuşarak anlaşmak mümkündür.

Yakutlar

Türkler'in en uzak zümresi Yakutlar'dır. Bunlar Rusya Cumhuriyeti'ne bağlı Yakutistan Cumhuriyeti'nde yaşarlar. Tahminen 1500 seneden beri öbür Türk zümreleri ile alâkaları kesilmiş ve

müşterek Türk tarihine iştirak edememişlerdir. Türk kavimlerinin en kuzeydoğuda yaşıyanları bunlardır. 1620'de Ruslar böyle bir kavmin mevcudiyetini haber almışlar ve 1632'de Yakutistan'ı istilâya başlamışlardır. Bu sıralarda Yakut Türkleri'nin kralı Tigin adında bir kabîle reisi idi. Mimak adlı başka bir kabîle reisi, Yakutlar'ı teşkil eden 5 kabîleden biri olan kabîlesini alıp, Rus istilâsı önünde çok daha kuzeye çekilmiştir. Yakutistan'da kasımda don başlar ve bu ayın 28'inde güneş batar; 38 gün gece devam eder. Türkçe'nin Türkiye Türkçesi'ne nisbetle en uzak lehçesini konuşan Yakutlar'ın lehçesinin büyük Rus bilgini Pekarsky tarafından lûgati yapılmıştır; bütün bir ömür harcanarak yazılan bu muazzam eser, T.D.K. tarafından Türkçe'ye çevrilip yayınlanmıştır.

Çuvaşlar

Yakutlar ile beraber Türkler'in en uzak ikinci grupunu Çuvaşlar teşkil eder. Yakutlar, Ortodoks propagandasına mukavemet etmişler, küçük bir kısmı Müslüman olmakla beraber, eski dinleri olan Şaman dininde kalmışlardır. Çuvaşlar ise, Müslüman olan azınlığın dışında Ruslar tarafından Ortodoks'laştırılmışlardır. Fakat bu Ortodoksluk çok sathî olup, Şaman ve Müslüman dinlerinin tesirleri hâlâ canlıdır. Çuvaşlar, Rusya Cumhuriyeti'ne bağlı Çuvaşistan Cumhuriyeti'nde ve bu ülkenin etrafında yaşarlar. Rus Aşmarin ve Fin Paasonen, Çuvaş lehçesinin lûgatini yazmışlar, Macar bilgini Mészâros Gyula da Çuvaş lehçesinden topladığı nümuneleri, 2 ciltlik bir antoloji hâlinde yayınlamıştır (T.D.K. Paasonen'in lûgatini Türkçe'ye çevirip yayınlamıştır).

Çuvaşlar, Volga Bulgarları'nın daha sonra gelen Kıpçak Türk zümresi ile karışmamış kalıntısıdır. Binâenaleyh konuştukları Türkçe, Türkçe'nin Bulgar lehçesi yani 15 asırlık bir lehçesidir. Bazı bilginler, Yakut ve Çuvaş lehçelerinin Hun lehçesine çok yakın olabileceğini ileri sürmüşlerdir.

Diğer Türk Kavimleri

Çuvaşlar'la Yakutlar dışında kalan büyük Türk kitlesi, bugün Doğu ve Batı Türkleri diye ikiye ayrılmaktadır. Batı Türkleri, daha kalabalıktır; bunlar Oğuzlar veya son asırlardaki isimleriyle Türkmenler'dir. Batı Türkleri, 3 dala ayrılır : Osmanlılar (Türkiye Türkleri), Âzerîler (Âzerbaycan Türkleri) ve Türkmenler (Türkmenistan Türkleri). Türkiye Türkleri (eski ismiyle Osmanlılar), bugün Türkiye'de ve Irak, Suriye, Kıbrıs, Yunanistan,

Bulgaristan, Yugoslavya, Romanya gibi civar memleketlerde yaşarlar. Âzerîler ve Türkmenler'le Osmanlılar'ın konuştukları Türkçe arasında lehçe farkı son derece azdır; her üç lehçe mensubu kolaylıkla birbiriyle anlaşabilirler. Fuzûlî, Habîbî, Nesîmî, Hatâî (Şâh İsmail), Kadı Burhânüddin gibi pek büyük Türk şairlerinin Osmanlı lehçesini değil, Âzerî lehçesini kullanmış oldukları, iki lehçe arasındaki farkın ehemmiyetsizliğini ortaya koyar.

Doğu Türkleri'ni önce 3 grupta toplamak mümkündür : Türkistan Türkleri, Volga-Ural (Türkçe adlariyle : İtil-Yayık) Türkleri ve Sibirya Türkleri. Bunlardan Sibirya Türkleri yani Altaylılar, Teleütler, Şorlar ve diğer kabîleler, bugün çok azalmışlardır; bunların mühim kısmı eski dinleri olan Şaman dinini muhafaza etmiş, azınlığı Müslüman olmuştur. Volga-Ural Türkleri, başlıca Tatarlar (Kazan - Kırım Türkleri), Başkurdlar, Kuzey Kafkasya Türkleri diye üçe ayrılabilir; her birinin birçok kabîlesi vardır. II. Cihan Harbi'ni kazandıktan sonra Ruslar, Kırım'daki bütün Türkler'i bir gece içinde yerlerinden kaldırıp Sibirya'ya tehcîr etmişlerdir. Bu suretle 1.500 seneden beri bir Türk ülkesi olan Kırım'dan Türkler yok edilmiştir.

Doğu Türkleri'nin en mühim grupu Türkistan Türkleri'dir. Bunlar Rusya'ya ait Batı Türkistan'da, Çin'e ait Doğu Türkistan'da ve Afganistan'a ait Batı Türkistan'ın güneyinde yaşarlar. Özbekler, Karakalpaklar, Kırgızlar, Kazaklar, Uygurlar, Kansu Türkleri diye başlıca 6 büyük kabîleye ayrılırlar. En kalabalıkları olan Özbekler, Sovyetler Birliği'nin Özbekistan Cumhuriyeti ile civarındaki ülkelerde, Afgan Türkistanı'nda yaşarlar. Özbek lehçesi, Türkçe'nin Osmanlı lehçesinden sonra en büyük ve zengin edebî lehçesi olan Çağatay Lehçesi'nin bugünki şeklinden ibarettir. Karakalpaklar, Özbekistan Cumhuriyeti'ne bağlı Karakalpakıstan Cumhuriyeti'nde yaşarlar ve diğer gruplardan daha az nüfusa maliktirler. Kazaklar, Sovyetler Birliği'nin Kazakıstan Cumhuriyeti'nde, Doğu Türkistan'da, Sibirya'nın bazı bölgelerinde bulunurlar. Kazakıstan Cumhuriyeti'nin kuzeyinde şimdi Ruslar ekseriyeti almışlardır. Kırgızlar, Kazaklar'a yakın bir lehçe konuşurlar; Sovyetler Birliği'nin Kırgızistan Cumhuriyeti'nde ve civardaki ülkelerde yaşarlar. Uygurlar, aynı adı taşıyan tarihî Türk kabîle ve devletinin kalıntısı olup Doğu Türkistan'daki Türkler'in ekseriyetini teşkil ederler. Kansu Türkleri, eski Göktürkler'den inmiştir; Çin'in Doğu Türkistan'ın doğusundaki geniş Kansu eyâletinin bir bölgesinde yaşarlar; çoğu Budist, azı Müslüman'dır.

Türk kavimleri hakkında gereken diğer bilgiler, eserin alâkalı bahislerinde verilecektir. Türklük'ün bugünki yayılışı, tarihî

yayılışına nisbetle çok değişiklikler geçirmiş ve Türklük, daha dar sınırlara itilmiştir. Tarih boyunca Türk'luğün devir devir teşekkülü ve coğrafî durumu, muntazaman gözden geçirilecektir.

Türk'lüğün Teşekkül Ettiği Sahaların Coğrafyasına Bir Bakış

Türkler'in anayurdu olmak ihtimali bulunduğunu yukarıda söylediğimiz sahaların umumî tabiî coğrafya durumuna göz atmakta bir fayda vardır. Türkler, zamanla Doğu ve Batı Türkistan'a yerleşince, bu bölgeler coğrafyasını da ileride gözden geçireceğiz. Şimdi ele aldığımız saha, Kingan Dağları ile Ural Dağları, Tanrı Dağları ile Sibirya Ovası arasında uzanan büyük ülkedir.

Bugün Yahut Türkleri, kuzeyde 70°'ye, hattâ daha da kuzeye yayılmışlar, yani Kuzey Kutup Dairesi'ni geçmişlerdir. Ancak ilk Türkler'in 60, hattâ 55°'den daha kuzeye çıkmadıkları muhakkaktır. Kuzey ve Orta Asya'nın kaderini çizmekte mühim rolü olan dağ silsileleridir. Bunların belkemiğini Altaylar teşkil eder. Büyük Altaylar, 50° arz ve 86° tulden başlar. Burası Obi (Türkçe Ob) nehrinin kaynadığı yerdir. Güneydoğuya doğru uzanan bu ulu dağlar, 105° tulde sona erer; burası bugünki Moğolistan'ın ortalarına, güneye tesadüf eder. Altaylar, başladığı yerde 4.540 metreye yükselir; bu yüksekliğin kuzeybatısında Küçük Altaylar vardır. Obi nehrinin kaynadığı bölgeye «Altaylar» denir.

Altaylar'ın güneyindeki sıradağlar Tanrı Dağları'dır; her iki sıradağın ortasında Tarbagatay Dağları yer alır. Tanrı Dağları ile Altaylar arasındaki büyük ülke Çungarya'dır; burası Doğu Türkistan'ın kuzeyini teşkil eder. Altaylar'ın kuzeyinde paralel olarak Hanhukei Dağları uzanır. Türk Hakanlığı'nın Göktürkler devrinde başkenti olan Ötügen, bu sıradağların kuzeydoğu yamaçlarındaki ormanlık bölgededir; bunun az güneyinde Cengiz'in başkenti Karakurum vardır. Hanhukei Dağları'nın kuzeyinde Sayan Dağları paralel olarak uzanır. Sayan Dağları'nın doğusundaki tepeler 3.490 metreyi bulur. Baykal Gölü'nün doğusundaki Yablanoy Dağları, Sayanlar'ın kuzeydoğuya uzantısı gibidir. Yablanoylar'ın güneyinde Büyük Kingan Dağları, kuzeyden güneye, Çin'e doğru uzanır. Kinganlar, Mançurya ile Moğolistan'ı ayırır. Çok kuzeydoğuda, Yakutistan'ı kuzeyden doğuya doğru geçen Orulgan ve bunların devamı olan Verkoyan Dağları vardır. Orulgan Dağları, Kuzey Buz Denizi'nin bir körfezi olan Nordenskjöld Denizi'nden başlar. Verkoyanlar, doğuda 2.500 metreyi, kuzeyde İndigirka ırmağına doğru 3.300 metreyi bulur.

Stanovoy Dağları, Yakutistan ile Doğu Sibirya'nın Ohotsk Denizi sahillerini ayırır; buralarda Tunguzlar yaşar. Kuzeyde Verkoyan, doğuda Stanovoy, güneyde Yablonoy Dağları'nın arasında kalan ova, dünyanın en büyük ovasının doğu ucunu teşkil eder. Bu, Sibirya Ovası'dır; batıda Ural Dağları'na kadar uzanır. Ural Sıradağları, Kuzey Urallar, Orta Urallar, Güney Urallar diye üçe ayrılır ve 69° arzından güneyde 51°'ye kadar 18° boyunca uzanır; ihtiyar dağlardır; 1.885 metreyi geçen hiçbir zirve yapmazlar. Ural Dağları, aslında tek kıt'a (Evrasya) olan Asya ile Avrupa kıt'alarını ayırır. Orta Urallar ile Güney Urallar arasındaki Yaman Dağı'ndan (1.645 metre) çıkan Ural (Türkçe'si : Yayık) Nehri, Hazar Denizi'ne dökülür; bu nehir ve Hazar da iki kıt'ayı ayırmaktadır. Urallar'ın batısında yani Avrupa kıt'asında büyük Sibirya Ovası devam eder, «Rusya Ovası» adını alır. İşte bu dünyanın en büyük ovası, binlerce yıldır Türkler'in batıdan doğuya, doğudan batıya at koşturdukları muazzam düzlüktür.

Bu büyük ülkede birbirine paralel olarak güneyden kuzeye bir seri büyük nehir vardır. Urallar'ın hemen doğusunda Obi (Ob) nehri başlar. Altaylar'dan kaynıyan bu nehir, bütün bu paralel akarsular gibi Kuzey Buz Denizi'ne dökülür. 62° arzında Obi, büyük İrtiş kolunu alır. İrtiş, güneyde Tobol kolunu alır. Tobol'un bir kolu Güney Urallar'dan, diğeri Orta Urallar'dan kaynar; Tavda kolu ise, Urallar'ın en yüksek zirvesi olan kuzeydeki Nairodnaya Dağı'ndan (1.885 metre) kaynamaktadır. İrtiş'in Tobol-dan sonraki büyük kolu İşim'dir, güneyde Kırgız Bozkırı'ndan çıkar. İrtiş, doğudan Om suyunu alır. Asıl İrtiş, çok güneye iner. Saysan Gölü'ne döküldükten sonra gölün doğusunda da devam eder ve «Kara İrtiş» adını alır.

Obi (Ob) Körfezi'ne dökülen Obi (Ob) nehrinden sonra bu körfezin diğer iki koluna dökülen Pur ve Tas ırmakları vardır. Daha doğuda Yenisey (Türkçe : Kem) nehri başlar. Yenisey, Moğolistan'da Kosu Gölü'nün az batısındaki Sayan Dağları'ndan kaynar. Güneyden kuzeye doğru Yukarı Tunguska, Taşlı Tunguska, Aşağı Tunguska kollarını alır. Bu ırmaklar birbirine paralel olarak doğudan batıya doğru uzanırlar. En güneydeki Yukarı Tunguska, Sayan Dağları'nın kuzeyinden kaynar. Oka ve Angara kollarını alır. Angara, Baykal Gölü'nün güneybatısına dökülür.

Yenisey'den doğuya doğru Kuzey Buz Denizi'ne dökülen akarsular Pyasina, Taymir, Keta, Katanga, Anabar, Olenek ırmaklarıdır. Bunlar birbirlerine paraleldir. Katanga, güneyde Kotui ve Mojero kollarını alır. Anabar ve Olenek, Yakutistan'da kalırlar.

Bu ırmaklar, fazla güneye inmez. Bunların doğusunda, Kuzey Asya'nın Obi ve Yenisey'den sonra üçüncü büyük nehri, Lena vardır. Lena, Baykal Gölü'nün batısındaki Baykal Dağları'ndan doğar. Kuzeye doğru doğudan Vitim, daha kuzeyde gene doğudan Aldan, daha kuzeyde de batıdan Viljui kollarını alır. Yablanoy Dağları'ndan çıkan Aldan, doğudan Gonam ve Maya kollarını alır. Lena ve kollarının en büyük kısmı, Yakutistan'da akmaktadır. Lena, delta yaparak Nordenskjöld Denizi'ne dökülür. Lena'nın doğusunda Yana, İndigirka, Kolima ve onun bir kolu olan Omolon ırmakları da Kuzey Buz Denizi'ne dökülür; Omolon hariç diğerleri, Yakutistan'ın kuzeydoğusunda akarlar.

Büyük Okyanus'a, Sahalin Adası ile Sibirya arasındaki Tatar Boğazı'na dökülen büyük Amur nehri, Mançular'la Tunguzlar'ı birbirinden ayırır ve şimdi Çin ile Sovyetler Birliği'nin arasında sınır çizer. Güneyden Ussuri, Sungari, kuzeyden Selenga ve onun bir dalı olan Zeya sularını alır. Büyük Kingan Dağları'nın kuzey yamaçlarında iki kola ayrılır : Şilka ve Argun. Kuzeydeki Şilka da batıya doğru uzanarak iki kola ayrılır : İngoda ve az güneyinde ona paralel olan Onon. Bu kollar, Sohondo Dağı'ndan (2.450 metre) kaynarlar. Argun ise, güneybatıya doğru akarak Kulun Gölü'ne dökülür; gölün diğer tarafında devam eden ırmağa «Kerulen» adı verilir. Kerulen, Onon gibi, Urga şehrinin az kuzeydoğusundan kaynar.

Baykal Gölü'ne güneyden dökülen Selenga nehrinin Türk tarihinde hârikulâde ehemmiyeti vardır. Selenga, güneydoğudan Orhun suyunu alır. Her iki akarsu da Hanhukei Dağları'ndan kaynar. Selenga'nın bir kolu kuzeye doğru akarak Kosu Gölü'ne dökülür. Bu bölgeler, bilhassa Göktürkler çağında son derece ehemmiyet kesbetmiş ve Türk'lüğün merkezi olmuştur; Göktürkler'in başkenti Ötügen, Orhun suyunun doğu kıyısına yakındır; onun az güneyinde de Karakurum vardır.

Tavsif edilen bu ülkelerin en mühim gölü Baykal Gölü'dür; deniz seviyesinden 477 metre yüksekliktedir. Tam ortasında bir ada vardır. Bu göl, kuzeydoğudan güneybatıya doğru uzanan dar bir göldür. Açık denizlere erişmek için binlerce kilometre at koşturan Türkler, deniz hasretini binlerce yıl Baykal Gölü kıyılarında dindirmişler ve bu gölü çok sevmişlerdir. Baykal Gölü'nün kuzeydoğusunda Vitim Yaylası vardır; bu yaylada 2.040 metreye kadar yükseklikler görülür. Gölün kuzeybatısında ihtiyar ve alçak Baykal Dağları bulunur. Batısından da Sayan Dağları başlar. Dünyanın 8. büyük gölü olan Baykal Gölü — ki Türkler «Baykal Denizi» derler — 31.500 km²'dir.

Tavsifi yapılan Kuzey Asya, fazla yağış almaz. Yıllık yağış ortalaması 75 santimi geçen bölgeler yok denecek kadar azdır. Umumiyetle yağış ortalaması yılda 60 santim civarındadır. Kar şeklinde yağış boldur. Nehirler kışın buz tutar. Göktürkler'in başkentinin bulunduğu Ötügen bölgesinde yani şimdiki Moğolistan'ın orta-kuzeyinde yaz ısı ortalaması 20°, kışın —20° civarındadır. Yani mevsimler arasında ısı farkı büyüktür. Kuzeydoğuda Yakutistan, dünyanın en soğuk bölgesidir. Başşehir Yakut'un bulunduğu kesimde kış ortalaması —40°, yazınki 15° kadardır.

Kuzey Asya'da umumiyetle subarktik iklim hüküm sürer. Dünyanın en büyük ormanlık sahalarından biri burada, Sibirya'dadır. Finlandiya'dan başlıyan ormanlık alan, Büyük Okyanus'a dayanır. Çamlıklar ve dağ ormanları karakteristiktir. Dağlarda Alp bitkileri vardır. Güneye inildikçe ormanlık bölge biter, büyük bozkırlar (stepler) başlar. Doğu ve Güney Moğolistan'da çöller görülür. Tabiî durum, çiftçilikten çok hayvancılığa müsaittir ve bu vazıyet, Türk ırkının kaderini çizmiştir. Eski devirlerde bu genişlikte ülkelerde, geniş ova ve bozkırlarda hâkimiyet kurmak, ancak atlı olmaya bağlıydı. Güneydeki çiftçi kavimler, Çinliler ve İranlılar, kuzeyin hayvancılıkla geçinen, iyi maden işliyen atlı, göçebe kavimlerine Türkler'e, Moğollar'a, Mançular'a, çok az mukavemet edecek bir yaşayış tarzına sahip olmuşlardır. Zengin demir, altın, bakır madenlerini ellerinde tutan Türkler, üstün su verilmiş silâhları, kendileri gibi zorluklara karşı yaman olan atları, iklim şartlarının karakterlerine verdiği uyanıklık ve cür'etle, Kuzey Asya'yı hâkimiyetleri altına almaya ve kendilerini cihanın efendileri görmeye alışmışlardır. At, Ortaasya Türkü'nün ayrılamaz bir parçasıdır. Çağdaş bir Hıristiyan şahit : «öyle ki, diyor; atlarıyle beraber doğdukları sanılır». Türk tarihi, bu şartlardan, tabiatın bu davranışlarından doğmuştur. Türkler'i tarih sahnesine çıkaran, onları tarihin en büyük cihangir kavmi yapan, coğrafya ve iklim şartlarının ana çizgileri, yukarıda hulâsa edilmiştir.

SEÇİLMİŞ BİBLİYOGRAFYA : Türkler'in İslâm dinini kabûlden önceki çağları için asıl bibliyografya, gelecek «Büyük Türk Hakanlığı» bahsinin sonunda verilecektir. Burada birkaç eseri işaret etmekle yetiniyoruz :

İstatistik malûmat için birkaç eser : Frank Lorimer, *The Population of the Soviet Russia*, Cenevre, 1946 (Rus kaynaklarına dayanılarak yazılmıştır) ; *Statesman's Year-Book*, 1863'ten beri Londra'da her yıl büyük bir cilt hâlinde neşredilmektedir (her bahsin sonunda geniş bibliyografya gösterilmiştir) ; Istituto Geografico De Agostini, *Encyclopédie Géographique*, 6. tab'ı : Novara, 1961; H. N. Orkun, *Türk Dünyası*, Istanbul, 1932; Aynı Yazar, *Yeryüzünde Türkler*, Istanbul, 1944; A. Z. V. Togan, *Türkistan Haritası*, Istanbul, 1943.

Türk tarihinin en eski çağına ait meseleleri ortaya koyan kapital eser, A. Z. V. Togan'ın *Umumî Türk Tarihi'ne Giriş*'idir : Istanbul, 1946. Arkeoloji bakımından ise, Bahaeddin Ögel'in *İslâmiyet'ten Önce Türk Kültür Tarihi (Orta Asya Kaynak ve Buluntularına Göre)*, T.T.K. yayınlarından, Ankara, 1962 esastır ve burada Rusça bütün bibliyografya verilmiştir. W. W. Barthold, *Turkestan down to the Mongol Invasion*, İngilizce tercemesinin (aslı Rusça'dır) ilk tab'ı : Londra, 1928; Albert Herrmann, *Atlas of China*, Cambridge, 1935; Fr. W. Schwarz, *Alexander des Grossen Feldzug in Turkestan*, Münih, 1893; Franke, *Beitræge aus Chinesischen Quellen zur Kenntnis der Geschichte der Türkvölker*, Berlin, 1904; Owen Lattimore, *The Geographical Factor in Mongol History, Geographical Journal*, Washington, I. 1938; Sir Aurel Stein, *Innermost Asia, Its Geography as a Factor in History, Geographical Journal*, V. 1924; W. Tomaschek, *Kritik der Altesten Nachrichten über den Skythischen Norden*, 2 c., Viyana, 1888-89; W. Eberhard, *Çin'in Şimal Komşuları*, T.T.K. nş., Ankara, 1942 (Çin kaynakları bu eserde gösterilmiştir); E. Minns, *Skythians and Greeks*, Cambridge, 1913 (Yunan ve Latin kaynakları bu kitapta gösterilmiştir); J. Benzing, *Einführung in das Studium der Altaischen Philologie und der Turkologie*, Wiesbaden, 1953 (burada Altay dillerine ait bütün nazariyeler hulâsa edilip zengin bibliyografya verilmiştir): Németh, *Probleme der Türkischen Urzeit*, 1934, 2. tab'ı : 1947; Türkçesi : Ş. Baştav, *Türk'lüğün Eskiçağı, Ülkü*, Ankara, 1940'da.

Türk dili lehçelerinin tasnifi için şu eserlere bakılabilir : R. R. Arat, *Türk Şiveleri'nin Tasnifi, Türkiyat Mecmuası*, X, Istanbul, 1953, 59-138; Julius Németh, *Türkische Grammatik*, Berlin, 1917; A. Samoyloviç, *Nekotorie Depolneniya k Klassifikatsii Turetskihk Yazıkov*, Leningrad, 1922; V. A. Bogoroditsky, *Vvedenie v Tatarskoe Yazıkoznanie v Svyazi s Drugimi Türkskimi Yazıkami*, Kazan, 1934.

YERYÜZÜNDE TÜRKLER VE DİĞER TURAN KAVİMLERİ

URAL-ALTAY (TURAN) KAVİMLERİ

I. URAL (FİN-UGUR) KAVİMLERİ

A. FİN KAVİMLERİ

1. Laponlar
2. Finler
2a. Kareller
3. Estonlar
4. Mordvinler
5. Çeremisler (Mariler)
6. Votyaklar (Udmurtlar)
7. Züryenler (Komiler)
8. Samoyedler

B. UGURLAR

1. Vogullar
2. Ostyaklar
3. Macarlar

II. ALTAY KAVİMLERİ

A. TÜRKLER

B. MOĞOLLAR

a. Orta Moğollar
b. Güney Moğolları
c. Buryat (Kuzey) Moğolları
d. Kalmuklar (Astırhan Moğolları)

C. TUNGUZ-MANÇULAR

1. Tunguzlar
2. Mançular

TÜRK KAVİMLERİNİN TASNİFİ

I. TÜRKLER

A. OĞUZLAR (TÜRKMENLER) (BATI TÜRKLERİ)

1. Osmanlılar (Türkiye Türkleri)
2. Âzerîler (Âzerbaycan Türkleri)
3. Türkmenler (Türkmenistan Türkleri)

B. DOĞU TÜRKLERİ

1. Türkistan Türkleri
   a. Özbekler
   b. Karakalpaklar
   c. Kırgızlar
   d. Kazaklar
   e. Uygurlar
   f. Kansu Türkleri (Göktürkler)
2. Volga-Ural (İtil-Yayık) Türkleri
   a. Tatarlar (Kazan-Kırım Türkleri)
   b. Başkurdlar
   c. Kuzey Kafkasya Türkleri
3. Sibirya Türkleri
   a. Altaylılar
   b. Teleütler vs.

II. YAKUTLAR

III. ÇUVAŞLAR

BU KAVİMLERİN SAYISI (*), DAĞILIŞI, DİN VE MEZHEP DURUMLARI

I. URAL (FİN-UGUR) KAVİMLERİ : 24.346.000

A. FİN KAVİMLERİ : 9.715.000

40.000	Laponlar (Protestan) (24.000 Norveç, 9.000 İsveç, 4.000 Finlandiya, 3.000 Sovyetler Birliği)
5.094.000	Finler ve Kareller (4.819.000 Protestan, 175.000 Ortodoks, 100.000 Katolik; yalnız Kareller : 300.000 Protestan, 175.000 Ortodoks) (4.156.000 Finlandiya, 318.000 A.B.D., 64.000 Kanada, 54.000 İsveç, 13.000 Norveç, 12.000 Brezilya, 1.000 Arjantin, 1.000 Şili; Kareller : 475.000 Sovyetler Birliği)
1.116.000	Estonlar (1.026.000 Protestan, 60.000 Ortodoks, 30.000 Katolik) (1.100.000 Estonya (S.B.), 11.000 A.B.D., 4.000 İsveç, 1.000 Brezilya)
1.640.000	Mordvinler (Ortodoks) (Sovyetler Birliği)
580.000	Çeremisler (Mariler) (430.000 Ortodoks, 150.000 Müslüman) (Sovyetler Birliği)
730.000	Votyaklar (Udmurtlar) (655.000 Ortodoks, 75.000 Müslüman) (Sovyetler Birliği)
490.000	Züryenler (Komiler) (Ortodoks) (Sovyetler Birliği)
25.000	Samoyedler (Ortodoks) (Sovyetler Birliği)

(*) 1963 sonu tahminleri.

B. UGURLAR : 14.631.000

8.000	Vogullar (Ortodoks) (Tobolsk, Sovyetler Birliği)
30.000	Ostyaklar (Ortodoks) (Obi-İrtiş, Sovyetler Birliği)
14.593.000	Macarlar (10.393.000 Katolik, 4.200.000 Protestan) (10.650.000 Macaristan, 2.140.000 Romanya (Erdel ve Tameşvar), 725.000 A.B.D., 584.000 Yugoslavya (Voyvodina), 350.000 Çekoslovakya (Güneydoğu Slovakya), 95.000 Kanada, 30.000 Avusturya, 10.000 Fransa, 6.000 Brezilya, 1.000 Türkiye, 1.000 Arjantin, 1.000 Şili)

II. *ALTAY KAVİMLERİ :* 111.172.000

A. TÜRKLER : 76.292.000

B. MOĞOLLAR : 10.630.000 (1.780.000 Müslüman, 6.800.000 Budist,

1.950.000 Şaman) (5.500.000 İç Moğolistan - Çin (4.800.000 Budist, 700.000 Müslüman), 2.000.000 Moğolistan (1.600.000 Budist, 400.000 Müslüman), 2.000.000 Sibirya - Sovyetler Birliği (Şaman) (bunun 50.000'i Kalmukistan'daki Müslüman Moğollar'dır), 650.000 Doğu Türkistan'ın Çungarya eyaleti, Çin (400.000 Budist, 250.000 Müslüman), 480.000 Afganistan (Müslüman)

C. TUNGUZ-MANÇULAR : 24.250.000

1. Tunguzlar: 250.000 (Ortodoks) (Doğu Sibirya-Sovyetler Birliği)
2. Mançular: 24.000.000 (Kuzey Mançurya - Çin) (1.000.000 Müslüman, üstü Budist)

Moğol-Mançular'ın yekûnu : 34.880.000
Türkler dışında kalan Turan Kavimlerinin yekûnu : 56.226.000

TÜRK KAVİMLERİ

450.000	Yakutlar (400.000 Şaman, 50.000 Ortodoks) (Yakutistan - Sovyetler Birliği)
1.650.000	Çuvaşlar (1.450.000 Ortodoks, 200.000 Müslüman) (1.050.000 Çuvaşistan, 240.000 Tataristan, 200.000 Samara Eyâleti, 160.000 Başkurdistan, bunların hepsi Rusya Cumhuriyeti'ndedir)

A. OĞUZLAR (TÜRKMENLER) (BATI TÜRKLERİ): 43.229.000 (hepsi Müslüman, 5.398.000 Şiî-Câferî, 37.831.000 Sünnî-Hanefî mezheplerinden)

1. *Osmanlılar (Türkiye Türkleri) :* 30.787.000 (hepsi Sünnî-Hanefî mezhebinden Müslüman)

28.000.000	Türkiye
900.000	Bulgaristan
540.000	Irak (Kuzey Irak)
300.000	Yugoslavya (Makedonya)
250.000	Brezilya
240.000	Yunanistan (Batı Trakya, Asya Adaları)

200.000	Romanya (Dobruca) (100.000'i Gagauz)
110.000	Kıbrıs
60.000	Suriye
40.000	A.B.D.
40.000	Ürdün
30.000	Arnavutluk
25.000	Mısır
15.000	İngiltere
7.000	Almanya
6.000	Arjantin
6.000	Libya
6.000	Lübnan
3.000	Yemen
2.000	Fransa
1.000	Avusturya
1.000	İsviçre
5.000	Diğer ülkeler

2. *Âzerîler (Âzerbaycan Türkleri) :* 8.907.000 (5.298.000 Şii-Câferi, 3.609.000 Sünnî-Hanefi)

4.750.000	İran (% 90'ı Şii) (2.900.000 Âzerbaycan, 400.000 Fars, 1.450.000 Hamse, Hemedân, — küçük azınlıklar hâlinde — Kazvin, Tahran, Hûzistan, Isfahân, Kirmânşâh eyâletlerinde)
2.945.000	Âzerbaycan (Sovyetler Birliği) (% 30'u Şii)
700.000	Gürcistan (Sovyetler Birliği) (% 20'si Şii)
300.000	Dağıstan (Kuzey Kafkasya - Sovyetler Birliği) (% 20'si Şii)
200.000	Ermenistan (Sovyetler Birliği) (% 20'si Şii)
12.000	Brezilya

3. *Türkmenler (Türkmenistan Türkleri) :* 3.535.000 (100.000'i Şii - Câferi)

1.485.000	Türkmenistan (Sovyetler Birliği)
960.000	Afganistan (Doğu Horasan)
750.000	İran (Batı Horasan) (100.000'i Şii)
300.000	Özbekistan (Sovyetler Birliği)
40.000	Karakalpakıstan (Özbekistan - Sovyetler Birliği)

B. DOĞU TÜRKLERİ : 30.313.000 (150.000 Budist, 16.000 Katolik, 4.000 Mûsevi, 100.000 Şaman, 30.043.000 Sünni-Hanefi mezhebinden Müslüman)

1. *Türkistan Türkleri :* 24.034.000 (150.000 Budist, gerisi Müslüman) (17.968.000 Sovyetler Birliği'nde, 4.646.000 Çin'de, 1.420.000 Afganistan'da)

a. Özbekler : 10.794.000 (hepsi Müslüman) :

8.100.000	Özbekistan (Sovyetler Birliği)
1.280.000	Afganistan (Afgan Türkistanı)
505.000	Kazakıstan (S. B.)
450.000	Kırgızistan (S. B.)
215.000	Tacikistan (S. B.)
150.000	Karakalpakıstan (Özbekistan - S. B.)

50.000	Türkmenistan (S. B.)
26.000	Doğu Türkistan (Çin)
12.000	Brezilya
4.000	Japonya
2.000	Almanya

b. Karakalpaklar : 410.000 (hepsi Müslüman) :

360.000	Karakalpakıstan (Özbekistan - S. B.)
50.000	Türkmenistan (S. B.)

c. Kırgızlar : 2.090.000 (hepsi Müslüman) :

1.500.000	Kırgızistan (S. B.)
300.000	Tacikistan (S. B.)
160.000	Afganistan (Afgan Türkistânı)
130.000	Doğu Türkistan (Çin)

d. Kazaklar : 6.965.000 (hepsi Müslüman) :

6.060.000	Kazakıstan (S. B.)
715.000	Doğu Türkistan (Çin)
130.000	Tomsk Eyaleti (Sibirya - S. B.)
60.000	Tobolsk Eyaleti (Sibirya - S. B.)

Kırgızlar'la Kazaklar'ın yekûnu : 9.055.000

e. Uygurlar : 3.575.000 (hepsi Müslüman) (Doğu Türkistan - Çin)

f. Kansu Türkleri (Göktürkler) : 200.000 (150.000 Budist, 50.000 Müslüman) (Kansu Eyaleti - Çin)

2. *Volga-Ural (İtil-Yayık) Türkleri:* 6.129.000 (16.000 Katolik, 4.000 Mûsevî, gerisi Müslüman) (139.000'i Sovyetler Birliği dışında)

a. Tatarlar (Kazan-Kırım Türkleri) : 3.979.000 (16.000 Katolik, 4.000 Yahudi, gerisi Sünnî-Hanefî mezhebinden Müslüman) (yalnız 139.000'i Sovyetler Birliği dışındadır)

1.600.000	Tataristan Müstakil Cumhuriyeti (S. B.)
280.000	Saratov Eyaleti (Rusya)
240.000	Samara Eyaleti (Rusya)
220.000	Rusya Cumhuriyeti'nin diğer eyaletleri
200.000	Orenburg Eyaleti (Rusya)
200.000	Başkurdistan Müstakil Cumhuriyeti (S. B.)
160.000	Penza Eyaleti (Rusya)
150.000	Astırhan Eyaleti (Rusya)
145.000	Çelyabinsk Eyaleti (Rusya)
110.000	Gorky Eyaleti (Rusya)
100.000	Romanya (Dobruca)
85.000	Ulyanov Eyaleti (Rusya)
80.000	Sarıtsın (Volgagrad, eski Stalingrad) Eyaleti (Rusya)
40.000	Udmurtistan Müstakil Cumhuriyeti (S. B.)
40.000	Tambov Eyaleti (Rusya)
35.000	Maristan Müstakil Cumhuriyeti (S. B.)
35.000	Perm Eyaleti (Rusya)
30.000	Çuvaşistan Müstakil Cumhuriyeti (S. B.)
30.000	Sverdlovsk Eyaleti (Rusya)
24.000	Brezilya

20.000	Ryazan Eyaleti (Rusya)
10.000	Leningrad Eyaleti (Rusya)
10.000	Podolya Eyaleti (Ukrayna - S. B.) (Katolik)
10.000?	Kırım (Ukrayna) (4.000'i Mûsevî dininden Karaim)
5.000	Finlandiya
4.000	Japonya
3.000	Beyaz Rusya Cumhuriyeti (S. B.)
3.000	Litvanya Cumhuriyeti (S. B.) (Katolik)
3.000	Polonya (Katolik)
2.000	Moldavya Cumhuriyeti (S. B.)
2.000	Ukrayna Cumhuriyeti (S. B.)

b. Başkurdlar : 1.500.000 (hepsi Müslüman) (Başkurdistan Müstakil Cumhuriyeti - Rusya - S. B.)

c. Kuzey Kafkasya Türkleri : 650.000 (hepsi Müslüman) (Stavropol Eyaleti, Dağıstan Müstakil Cumhuriyeti ve Rusya Cumhuriyeti'nin başka Kuzey Kafkasya Eyaletlerinde)

3. *Sibirya Türkleri :* 150.000 (100.000 Şaman, 50.000 Müslüman) (Sibirya'nın Tobolsk, Yenisey, Abakan, Tomsk, İrkutsk, Barnaul, Biisk, Oyrot-Tura ve başka eyaletlerinde - Rusya Cumhuriyeti - S. B.) (büyük çoğunluğu Altaylı ve Teleüt)

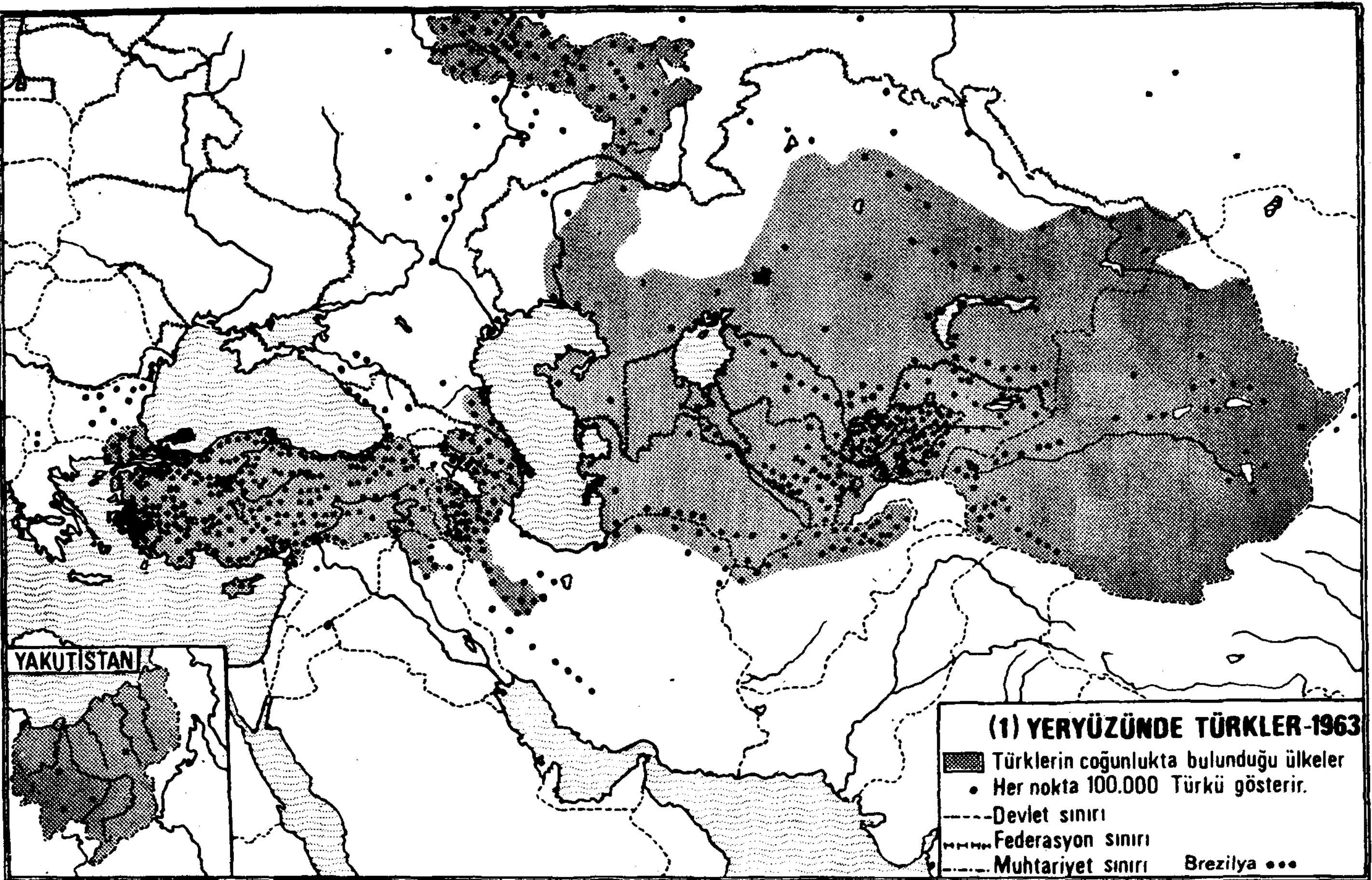
TÜRK KAVİMLERİ'NİN DİN VE MEZHEP BAKIMINDAN TASNİFİ

68.104.000	Sünnî-Hanefî
5.398.000	Şiî-Câferî (1)
74.122.000	Müslüman
1.500.000	Ortodoks (2)
16.000	Katolik (3)
1.516.000	Hıristiyan
4.000	Yahudi (4)
150.000	Budist (5)
500.000	Şaman (6)

URAL-ALTAY (TURAN) KAVİMLERİNİN UMUMÎ YEKÛNU: 134.898.000
(1974 tahmini : 190.000.000)

Yeryüzünde Türkçe Konuşan Kavimlerin Yekûnu: 75.672.000
(1977 tahmini : 110.000.000)

(1) 5.298.000 Âzerî, 100.000 Türkmen.
(2) 1.540.000 Çuvaş, 50.000 Yakut.
(3) Podolya, Litvanya, Lehistan Tatarları.
(4) Karaimler.
(5) Kansu Türkleri.
(6) 400.000 Yakut, 100.000 Sibirya Türkü.

(1) YERYÜZÜNDE TÜRKLER-1963
Türklerin coğunlukta bulunduğu ülkeler
Her nokta 100.000 Türkü gösterir.
Devlet sınırı
Federasyon sınırı
Muhtariyet sınırı
Brezilya
YAKUTİSTAN

II

İSLÂM DİNİ'Nİ KABÛL ETMEDEN ÖNCE BÜYÜK TÜRK HAKANLIĞI (M.Ö. 220 - M.S. 940)

1. HUNLAR (M.Ö. 220 - M.S. 216)

Hun Hânedânı

BİR ÖNCEKİ BAHİSTE izah ettiğimiz gibi, Teoman Yabgu'dan yani M.Ö. 220'den önceki Türk devleti ve hükümdarları hakkındaki bilgilerimiz kırıntı hâlindedir; Çin kaynaklarından çıkarılabilen bu kırıntı ile tarihî gerçeklere erişmek ve Türk Devleti'nin tarihini kaleme almak imkânı yoktur. Bu imkân belki ileride tahakkuk edecektir. Çünkü Çin kaynakları, Türk tarihi bakımından lâyıkıyla taranmış değildir. Üstelik başka vesikaların bulunmasından da ümit kesilemez. Yüzyıl önce *Göktürk Kitabeleri ve Dîvânu Lugaati't-Türk* gibi Türk tarih ve edebiyatının en muazzam iki âbidesinin bulunacağı, bir hayalden ibaretti; bu iki eserin keşfi, Türklük hakkındaki bilgilerimizi birdenbire fevkalâde surette arttırmıştır.

Teoman Yabgu'nun Hun (veya Kun), hânedânının ilk hükümdarı olmadığı şüphesiz gibidir. Atalarının da hükümdar olması, Türk gelenekleri icabındandır. Fakat bugün için Teoman'dan öncesine ait bir şey söylemek imkânsızdır.

Hunlar'a Çinliler dillerine uydurup «Hiungnu» demişlerdir (Hiung-nu adına Çin kaynaklarında ilk defa Hunlar'la Çin arasında yapılan M.Ö. 318 tarihli muâhede münasebetiyle rastlıyoruz). «Teoman»ın da Türkçe'sinin «Tuman» şeklinde olduğu kuvvetle tahmin edilebilir. Bütün bu isimlerin pek bozuk Çince transkripsiyonlardan çıkarıldığı unutulmamalıdır. Ancak Göktürkler çağındadır ki, Türkler'in has isimleri nasıl telâffuz ettiklerini kendi vesikalarından öğrenebiliyoruz.

(2) TÜRKLER'İN DÜNYA ÜZERİNDE TARİH BOYUNCA HÂKİM OLDUKLARI SAHALAR

Majüskül yazılan şehir isimleri büyük Türk Hakanlığı'na başkentlik yapan şehirler, minüsküller ise diğer Türk İmparatorluklarına başkent olanlardır.

Teoman (Tuman) Yabgu ile, Türkler'in yalnız tarih çağına girmekle kalmıyoruz, M.Ö. 220 yılı Büyük Türk Hakanlığı dediğimiz ebedî Türk devletinin de başlangıcıdır. Türkler çok kere aynı zamanda birkaç imparatorluğa malik olmuşlarsa da, dış ülkelerde kurulan bu büyük devletler haricindeki asıl Türk Devleti, yüzyılımıza kadar gittikçe ağırlık merkezini güneybatıya kaydırarak devam ettirmiştir. Hun (Kun) Hânedânı, Osmanoğulları

hariç, bütün Türk hânedanları içinde en çok iktidarda kalanıdır. Teoman'la başlamak suretiyle, M.S. 216'da iktidarı kaybedinceye kadar 436 yıl saltanat süren ve Büyük Türk Hakanlığı'nın kurucusu olan, bütün Türk kavimlerini ilk defa bir araya toplıyan bu hânedan, Türk tarihi bakımından fevkalâde ehemmiyeti haizdir. İlk Türk hânedanları, mensûb oldukları Türk kabîlesinin adıyla anılmışlardır. Bu suretle Hunlar gibi, Aparlar ve Göktürkler de hem kabîle, hem de hânedan isimleridir. Hânedan iktidardan düşünce, kabîle de iktidara iştirakten çekilmiş, yerini başka bir Türk kabîlesine ve onun başındaki hânedâna bırakmış, İslâm'dan önceki Türk tarihi bu suretle gelişmiştir.

Türk imparatorlarına önce «Yabgu», sonraki hânedanlarda «Kağan» ve «Hakan» denmiştir. Hun imparatorlarının hepsi «Yabgu» diye anılmışlardır.

Teoman (Tuman) Yabgu (M.Ö. 220-209)

Teoman (Tuman) Yabgu'nun imparatorluğu M.Ö. 220'den 209'a kadar 11 yıl sürmüş ve Türk Devleti'nin oğlu Mete çağındaki azamet devrini hazırlamıştır. Teoman'ın o zamana kadar ayrı krallıklar ve prenslikler hâlinde yaşıyan Türk kavimlerini birleştirdiği sanılmaktadır. Çin'deki büyük kargaşalıklar, Türkler'e kendilerini toplamak ve Çin'den mühim bölgeleri almak fırsatını vermiştir. Teoman'ın son yıllarında Çinliler, Türk Hakanı ile büyük oğlu Mete arasındaki anlaşmazlıktan ümide düşmüşlerse de, Mete'nin kuvvetle iktidarı şahsında toplaması bu ümidi boşa çıkarmıştır.

Teoman, en sevgili zevcesinin tesiriyle Mete'yi velîahdlikten uzaklaştırmak ve bu zevcesinden olan oğlunu yerine geçirmek istemişti. Buna razı olmıyan Mete, 10.000 kişilik bir ordu topladı. Bu orduyu görülmemiş bir askerî disiplin ve terbiye ile yetiştirdi. Babasının üzerine yürüdü. Teoman'ı alt etti. Teoman, sevgili zevcesi ve ondan olan oğlu, öldürüldüler. Bu hâdise, bu olaydan 133 yıl önce Büyük İskender ile babası II. Filip arasında geçen hâdiseye benzemektedir.

Mete (Oğuz Han) (M.Ö. 209-175)

Mete'nin adını Çinliler «Mao-t'un» şeklinde yazmaktadırlar; bunun Türkçe'de «Motün» telâffuz edildiği muhakkaktır. Sonradan Türkler «Mete» demişlerdir (zira Çin kaynaklarında bu

hükümdarın adı bazan «Mei-tei» şeklinde geçiyor). Türkler Mete'yi «Oğuz Han» adıyla ölümsüzleştirmişlerdir.

M.O. 210'a doğru Çin Seddi'nin tamamlanması, bu sıralarda Türkler'in Semâvî İmparatorluk'u yani Çin'i ne dereceye kadar tehdit ettiklerini gösterir. Ancak bu azametli sür, Mete'nin Çin'e girmesine mâni olamamıştır.

Mete 34 yıllık hükümdarlığında Türk Devleti'ni dünyanın en geniş ve güclü imparatorluğu hâline getirmiştir. Onun çağından başlıyarak Türkler, artık sarih şekilde dünya çapında rol sahibi olmuşlar, bir an için bile Türkler olmaksızın Eski Dünya'nın muvazenesi düşünülemez hâle gelmiştir. Hunlar, Baykal Gölü civarında yaşıyorlardı. Mete, bütün Türk - Moğol - Tunguz yani bugünki anlayışımızla Altay kavimlerini bir araya topladı. Sonra Hindistan'a ve Hazar Denizi'ne kadar Asya'yı fethetti. Türkler'in karşısında güclü devlet olarak, ezelî rakipleri Çinliler vardı. Türk ve Çin devletleri, her şeyleri, yaşayışları, telâkkileri, teşkilâtları, kültürleri, medeniyetleri, dinleri ile birbirine zıttılar.

Her yıl denebilecek derecede Çin Seddi'ni zayıf buldukları yerden bilhassa Ordos Bozkırı'ndan geçen Türkler, bir keresinde Peteng kalesinde imparator Kao-ti'yi ve büyük Çin ordusunu kuşattılar. Muhasara altına alınan Çin ordusu, 320.000 kişiydi. Tehlikeyi anlıyan imparator Kao-ti, yıllık vergi vermek ve kuzey eyaletlerini Türkler'e bırakmak şartıyle Mete'den sulh istedi. Bu meşhur muhasaranın felâketli günleri, Çinliler'in hâfızasından silinmedi. «*Peteng Kalesi altındaki felâkette yedi gün ekmek bulunmadı; asker yay çekemedi*» diye başlıyan bir halk türküsü, asırlarca Çinliler tarafından terennüm edildi.

Mete, pek azametli bir imparatorluk bırakarak hayatını tamamladı. Türk Hakanlığı, Büyük Okyanus'tan Hazar Denizi'ne, Tibet ve Kişmir'den Kuzey Sibirya'ya kadar uzanıyordu. Bu arazi üzerinde imparatorluğun kapladığı saha, 18 milyon km²'den az değildi. Bu suretle Çin, Hindistan ve İran dışında Asya'nın hemen tamamı Türkler'in eline geçmiş oldu.

Bu Sırada Çin'in İç Durumu

Çin ve Türk imparatorluklarının kuruluşu, birbirine paralel ve çağdaştır. Nasıl Teoman, M.Ö. 220'de Türk devletçiklerini bir imparatorluk hâlinde toplamışsa, M.Ö. 256'da (tamamen M.Ö. 221'de) Çi Huang-ti de aynı şeyi yapmıştır. Bu zat, Çin'in gerçek ilk imparatorudur, zira bütün Çin'i (güneydeki ibtidâî bölgeler hariç) tek devlet halinde birleştiren ilk hükümdardır. Eski ve

an'anevî Çin kronikleri, imparatorları M.Ö. 2205'e doğru Hia hânedânı ile başlatmaktasalar da, bunlar, Çin'in yalnız bir bölgesine hâkim olmuş krallardır. Huang-ti'den önce hiçbir hükümdar, Çindeki krallıkları ve prenslikleri, metbûluk yoluyla olsun, bir imparatorluk hâlinde birleştirmiş değildir. Bu suretle Çinliler ve Türkler, imparatorluk şeklinde, aynı zamanda, Asya tarihinde zuhûr etmişlerdir. Çin imparatorluğunun teşekkülü bir müddet daha gecikseydi, Mete'nin, Çin krallıklarını teker teker ortadan kaldıracağı muhakkaktı. İmparatorluk Çin'i bile Mete ile başa çıkamamıştır. Zaten imparatorluğun teşekkülünün Türkler'inkiyle paralel olmasının bir sebebi de, kuzeyden gelen Türk tehdidinin, her yıl daha fazlalaşmasıdır. Bunun için Çinliler, uzun zamandan beri sûrları inşa etmiye başlamışlardı. Huang-ti, bu sûrları tamamlamıştır. Bununla beraber bu muazzam sûrlar, Türkler'i güneye, Çin'e doğru akmaktan, hiçbir zaman men edememiştir. Gene Çinliler, M.Ö. IV. asrın sonlarına doğru, Türkler'i takliden ilk defa atlı birlikler meydana getirmişlerdir. Fakat esas Çin ordusu, Türkler'inkinin aksine, yaya kalmıştır. Bu da, Türkler'in stratejik üstünlüklerini sağlamıştır. Gene Çinliler, Türkler'den pantalonu iktibas etmişlerdir. Çünkü Çin kıyafetiyle ata binmek çok zordu. Bu suretle pantalon, Avrupa dahil, zamanımıza kadar dünyanın her köşesine yayılmıştır. Türkler'den aynı yıllarda, at eyerleme sistemi de iktibas edilmiştir ki, sonradan bu husus Avrupalılar tarafından da Türkler'den öğrenilmiştir. Bununla beraber, Çin'de tek imparatorluk teşekkül etmeden önce, imparatorluk devrinin fecrinde, en büyük Çin krallığı, ancak 10.000 atlı çıkarabiliyordu. Halbuki piyade birliklerinin sayısının yüzbinleri bulduğu krallıklar vardı. Birlik, yani imparatorluk, Çin'i, tam bir Türk istilâsından kurtarmıştır. Huang-ti, sûrları her yıl biraz daha uzatmış ve tahkim etmiştir (bununla beraber bugünki «Çin Seddi», XV. asırdan, Ming hânedânı devrinden kalmadır). Bu devirde Çin'de, yüzbinlerce nüfuslu şehirler eksik değildi. M.Ö. IV-III. asırlarda en büyük şehir olan Şantong'daki Ts'i krallığının taht şehrinde 450.000 kişi yaşıyordu. Huang-ti, yıldırım gibi, bütün Çin krallıklarını ve prensliklerini fethetti. Güneyde Yanh-çe nehrinin az güneyindeki dağlardan kuzeyde Ordos ve Mançurya Bozkırları'na kadar bütün Çin, bir elde toplandı. Ts'in devleti ve hânedânı, imparatorluğa yükseldi ki, bugün kullandığımız «Çin» kelimesi de bu hânedânın adından gelmektedir. Genç imparator Huang-ti, bütün Çin'i 36 eyalete ayırdı. Bu sıralarda imparatorluğun nüfusu, 40 milyon kadar tahmin edilebilir. Ts'in hânedânı, Huang-ti'nin M.Ö. 210'daki ölümünden 4 yıl sonra dağıldı. İkti-

dara, Han imparatorluk hânedânı geldi. Bununla beraber, Çin'i, tarihin en uzun ömürlü ve mühim imparatorluklarından biri hâline yükselten Ts'in hânedânının ve Huang-ti'nin hâtırası zamanımıza kadar canlı kaldı (J. Gernet, *La Chine Ancienne,* 77, 87, 90, 91, 94, 95, 97, 102, 116, 119, 120, 122, 123, 124).

Büyük Türk Hakanlığı'nın Umumî Karakteri

Çinliler'in «Şenyu» dedikleri Türk «Yabgu»su yani imparatoru kutsaldı, «Tanrıkut» (Çince : Tanju) unvanıyla tebcil edilirdi; «büyük imparator» mânâsındaki bu adın o devir Türkçe'sindeki muhtemel telâffuzu Tanhu'dur. Kudreti ve iktidarı mutlaktı. Büyük oğlu, oğlu yoksa büyük kardeşi velîahd sayılır, doğu ülkelerinin umumî valisi olurdu. Batı ülkeleri de imparatorluk hânedânından bir prensin yüksek idaresine tevdi edilirdi. Merkezi, doğrudan doğruya Yabgu yöneltirdi.

Türk İmparatorluğu, Çin ve Önasya gibi kalabalık değildi. Nüfus pek azdı. Ahali göçebeydi. Şehirler, çadırlardan kurulmuş gezgin yerleşme şekilleri hâlinde idi. Hayvancılık en büyük geçim kaynağını teşkil ediyordu. Silâh ve deri sanayileri de endüstrinin en ileri gitmiş kolları idi, çünkü doğrudan doğruya millî savunmayı alâkalandırıyordu. Lüks eşya Çin'den ve başka ülkelerden ithal edilirdi. Bu eşya çok kere ganimet hâlinde memlekete gelir, sulh hâlinde ise, mübadele suretiyle satın alınırdı. Hayat şartları sert, bazan merhametsizdi. Kadınlar da erkeklerin yanında yorucu çalışma şartları içindeydiler.

Türk cemiyeti, aristokrat bir toplumdu. Büyük askerî makamlar asîl ailelerin inhisarında olup çok kere babadan oğula geçerdi. Bu aileler vergiden muaftılar. Subaylar tümenbeyi, binbaşı, yüzbaşı, ellibaşı rütbelerinde olup sonra onbaşılar gelirdi. Bunlar, isimlerinin gösterdiği sayıda atlıya kumanda ederlerdi. Türk ordusu atlı idi, çok kere süvarilerin yedek atları da bulunurdu. Tümenler 10.000 kişilikti. Türk ordusunda 24 tümen vardı. Tümenbeylikleri irsî, yani yüksek aristokrasinin inhisarındaydı. Türk ordusunun manevra kabiliyeti, emsalsizdi.

Türk ordusu aynı zamanda dünyanın en kalabalık muharip ordusu idi. Gayrı muharip sınıfların şişkinliğini taşımıyordu. Her Türk erkeği asker sayılırdı. Eli silâh tutan herkes askerî eğitime tâbî tutulurdu. Askerler, ok, yay, kılıç ve bıçakla silâhlanırlardı. Türkler'in demirden yaptıkları silâhlar meşhur ve komşularınınkilerin hepsinden üstündü. Türkler'in ok çekişleriyle de hiçbir kavim rekabet edemezdi.

Türkler, Gök Tanrı dedikleri tek tanrıya inanırlardı. Çok kanaatkâr bir millet olarak tanınmışlardı. Millî gururları fevkalâde yüksekti. Dünyaya hükmetmek için yaratıldıkları hakkındaki kanaatleri samimî idi.

Hun hâkanı Çiçi Yabgu'nun şu nutkunu, Çin kaynakları nakletmektedir ki, M.Ö. I. asırda Türkler'de milliyetçilik ve devlet fikrinin tamamen teşekkül ettiğini gösterir: «Çinliler'e tâbî olmıyacağız. Zira kuvveti takdir etmek ve mahkûmiyeti hakir görmek, biz Hunlar'ın en eski âdetidir. Savaşçı atlı hayatımız dolayısıyle adı bütün yabancı kavimleri titreten bir millet meydana getirdik. Savaşçının talii, cenkte ölmektir. Eğer biz de ölürsek, kahramanlık şöhretimiz, bizi dünya durdukça yaşatacak, oğullarımız ve torunlarımız, sair kavimlerin başbuğları olacaktır» (Râsonyi, 389).

Türkler, değerine inandıkları başbuğlarına körü körüne denecek bir itaat gösterirlerdi. Büyük Kurultay denen bir asilzadeler meclisi varsa da, bu mecliste Yabgu'nun fikri son sözü teşkil eder, onun irâdesi üzerinde münakaşaya girişilemezdi. Böyle bir idare sisteminin iyi tarafları yanında kötü tarafları da vardı. En büyük kötülük şuradan gelirdi ki, başlarında başbuğlar değersiz ve iktidarsız olunca, Türk kavimleri parçalanırlar, tekrar kabîle yaşayışına dönerlerdi. Bir müddet sonra değerli bir başbuğ çıkar, onları tekrar birleştirirdi.

Türkler'in en büyük millî ve mâşerî dehalarının teşkilâtçılıkları olduğunu bir kere daha hatırlatmakta fayda vardır. Bir avuç Türk'ün, meselâ Çin gibi bir âlemin içine çekinmeden dalıp, büyük bir devlet kurması, olağan hâdiselerdendi.

Türkler, coğrafya mesafelerinden asla ürkmezlerdi. En uzak ülkelere ayak basar basmaz sanki asırlarca bu ülkeleri idare ediyorlarmış gibi tam bir devlet teşkilâtı kurarlardı. Dinî müsamahaları bütün Asya'da meşhurdu. Hâkimiyetleri altına aldıkları milletlerin dinlerine karışmak şöyle dursun, saygı gösterirlerdi. İdareleri altında tuttukları milletlerin yaşayış ve âdetlerine de karışmazlardı. Onlara iç idarelerinde geniş haklar tanırlardı. Fakat vergilerini muntazaman almak isterler ve herhangi bir ayaklanmayı şiddetle bastırırlardı. Yabancı kavimleri askere almazlar ve o zamanlar bütün dünyada olduğunun aksine, ücretli asker kullanmazlardı. Yani Türk Ordusu, tamamen bir millî ordu idi. Güc kaynaklarından birini de bu noktanın teşkil ettiği şüphesizdir.

Oğuz Kağan (Han) Destanı

Türk Devleti'ni büyük bir imparatorluk hâline getiren Asya tarihinin büyük siması Mete'nin hâtırası, Türk milleti arasında efsaneleşmiş ve hakkında Türk milletinin müşterek malı olan «Oğuz Kağan (Han) Destanı» vücuda getirilerek ölümsüzleştirilmiştir (Oğuz Han'ın Mete değil, Alp-Er-Tunga olduğu da ileri sürülmüştür). Bu destanda Mete'nin Çin'e, Hind'e, Avrupa kapılarına, Kuzey Asya'nın buzlu ülkelerine kadar uzanan fetihleri terennüm edilmiştir. Mete'nin fevkalâde şahsiyeti, «Oğuz Kağan» adıyla âdetâ kutsallaştırılmıştır. Oğuz Kağan Destanı, Türk destanlarının belki en tanınmışı ve dikkate değeridir. Ergenekon Destanı gibi Türk milletinin tarihî mukadderâtı ve karakterini çok iyi açıklar. Destanın küçük bir hulâsası aşağıdadır :

Günlerden bir gün Ay Kağan bir erkek çocuk doğurdu. Çocuk kara saçlı, kara kaşlı, elâ gözlü, kırmızı ağızlı idi. Perilerden daha güzeldi. Çocuk, anasından yalnız bir defa süt emdi. Bir daha emmedi. Konuşmaya başladı. Çiğ et ve şarap istedi. Kırk günden sonra büyüdü. Yürüdü. Oynadı. Ata bindi. Geyik avına başladı. Günlerden sonra, gecelerden sonra bir yiğit oldu. Bahadır oldu.

Oğuz Kağan denen bu bahadır bir gün Tanrı'ya yakarmakta idi. Birdenbire etraf karanlık kesildi. Gökten bir ışık düştü. Bu ışık aydan da, güneşten de parlaktı. Oğuz Kağan gördü ki bu ışığın içinde bir kız var. Bu kız çok güzeldi. Yüzünde ateşli, ışık saçan bir beni vardı. Kutup Yıldızı gibi idi. Gülse, mavi gök de gülerdi. Ağlasa, mavi gök de ağlardı.

Oğuz Kağan bu kızı görünce aklı başından gitti. Kızı sevdi, aldı. Kız, Oğuz Kağan'a üç erkek çocuk doğurdu. Birincisine «Gün», ikincisine «Ay», üçüncüsüne «Yıldız» adını koydular.

Oğuz Kağan gene bir gün ava gitti. Gördü ki gölün yanında bir ağaç var. Bu ağacın kovuğunda bir kız oturuyor. Çok güzel bir kız. Saçlar bir ırmağın akışı gibi. Dişleri inciye benziyor. Gözleri gökten de mavi.

Oğuz Kağan'ın aklı başından gitti. Yüreğine ateş düştü. Onu sevdi, aldı. Bu kız da Oğuz Kağan'a üç erkek çocuk doğurdu. Birincisine «Gök», ikincisine «Dağ», üçüncüsüne de «Deniz» adını verdiler.

Bu çağda, sağ yönde Altın Kağan denen bir kağan vardı. Altın Kağan, Oğuz Kağan'a elçi gönderdi. Pek çok altın, gümüş, yolladı. Pek çok kız, yakut, inci gönderdi. Oğuz Kağan'a saygı gösterdi. İtaat etti. Oğuz Kağan, Altın Kağan'ın itaatini kabûl

etti. Sonra kırk gün yürüdü. Buz Dağı denen dağa geldi. Çok soğuktu. Çadırını kurdurdu.

Tan yeri ağardığı zaman Oğuz Kağan'ın çadırına güneş gibi bir ışık girdi. O ışıktan; gök tüylü, gök yeleli, büyük bir erkek kurt çıktı. Kurt, Oğuz Kağan'a dedi ki :

— «Ey Oğuz, artık ben önünde yürüyeceğim.»

Bundan sonra Oğuz Kağan çadırları toplattı. Yola koyuldu. Ordusunun önünde gök tüylü, gök yeleli, büyük erkek kurt yürüyordu. Ordu, kurdu takip ediyordu.

Nice günlerden sonra kurt durdu. Oğuz Kağan da ordusunu durdurdu. Burada İtil denen bir ırmak vardı. Oğuz Kağan düşmanla karşılaştı. Savaş çok çetin oldu. Okla, kılıçla vuruşuldu. İtil Suyu düşman kanından kıpkızıl oldu ve Oğuz Kağan üstün geldi.

Gök tüylü, gök yeleli kurt gene öne düştü. Oğuz Kağan'ı Sind Ülkesi'ne götürdü. Oğuz Kağan burada da çok düşmanla vuruştu. Düşmanı yendi. Bu ülkeyi de yurduna ekledi. Geri döndü.

Oğuz Kağan'ın yanında ak sakallı, boz saçlı, çok akıllı ihtiyar bir kişi vardı. Anlayışlı, doğru bir adamdı. Oğuz Kağan'ın veziri idi. Adı «Uluğ Türk» idi.

Uluğ Türk günlerden bir gün uykuda bir altın yay ve üç gümüş ok gördü. Bu altın yay gün doğusundan gün batısına kadar uzanmıştı. Üç gümüş ok da kuzeye doğru gidiyordu. Uluğ Türk uyandıktan sonra, düşte gördüklerini Oğuz Kağan'a anlattı :

— «Ey Kağanım,» dedi. «Hayat sana hayırlı olsun. Gök Tanrı, düşümde gördüğümü yerine getirsin. Dilediği yeri sana versin.»

Oğuz Kağan, Uluğ Türk'ün sözlerini beğendi. Öğüdünü dinledi. Oğullarını topladı. Şöyle dedi :

— «Gönlüm av diliyor. Kocadım. Kuvvetim kalmadı. Gün, Ay ve Yıldız; siz Doğu tarafına varın. Gök, Dağ ve Deniz; siz Batı tarafına varın...»

Bunun üzerine Oğuz Kağan'ın oğullarının üçü Doğu tarafına, üçü de Batı tarafına gitti. Gün, Ay ve Yıldız çok geyikler, çok kuşlar avladıktan sonra yolda bir altın yay buldular. Yayı aldılar. Babaları Oğuz Kağan'a verdiler. Oğuz Kağan sevindi. Yayı üç parça etti ve dedi ki :

— «Ey büyük kardeşler, yay sizin olsun...»

Gök. Dağ ve Deniz de çok geyikler, çok kuşlar avladıktan sonra yolda üç gümüş ok buldular. Okları aldılar. Babaları Oğuz Kağan'a verdiler. Oğuz Kağan sevindi. Okları küçük oğullarına pay etti ve dedi ki :

— «Ey küçük kardeşler, bu oklar sizin olsun...»

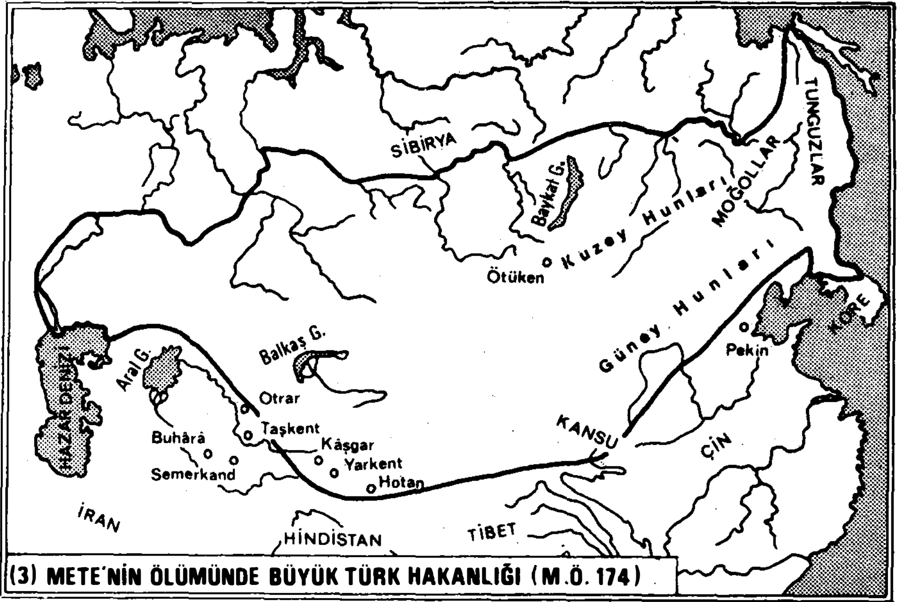
Oğuz Kağan bundan sonra Ulu kurultayı toplantıya çağırdı. Halkı da davet etti. Büyük meşveret edildi. Oğuz Kağan yurdunu oğullarına pay etti. Onlara verdi. Dedi ki :

— «*Ey oğullar, ben çok yaşadım. Çok savaşlar gördüm. Çok ok attım. Çok ata bindim. Düşmanlarımı ağlattım. Dostlarımı güldürdüm. Gök Tanrı'ya borcumu edâ ettim. Sizlere de yurdumu veriyorum...*»

Mete'den Sonra

Mete'nin yerine M.Ö. 175'te oğlu Lao-Şang tahta geçti ve hemen Çin imparatorluk hânedânı Han'lardan bir prensesle evlendi. Lao-Şang'ı Çin kaynakları bazan «Ki-yo» diye de zikrediyorlar; bunun Türkçe telâffuzunun «Kiok» olması muhtemeldir. Bunun 14 yıllık saltanatından sonra yerine M.Ö. 161'de oğlu Çün-Çên Yabgu geçti ve o da M.Ö. 152'de bir Han prensesi ile evlendi. Bu Yabgu'nun adını Çinliler «Kün» şeklinde de yazıyorlar; Türkçe'si «Güneçin» gibi bir şey olabilir. Bu Yabgu, 35 yıl tahtta kaldı. Velîahdî Yü-Şan (Yü-Tan = Yuy-Bi), 126'da öldüğü için yerine aynı yıl bunun küçük kardeşi İ-Çih-Hsien (İçihise) Yabgu tahta geçti. Türkler'in 5. imparatoru olan bu zat, M.Ö. 114'e kadar 12 yıl saltanat sürdü. Yerine büyük oğlu Wu-Wei (Uvey) Yabgu geçti. 9 yıl sonra M.Ö. 105'te onu oğlu Wu-Şih-Lu-Erh (U-Su-Liu = Uşilu) Yabgu takip etti. Bu zat, 3 yıl tahtta kaldıktan sonra 18 yaşlarında öldü. Yerine amcası yani İçihise Yabgu'nun ortanca oğlu Çü-Li-Hu (Kiü-Li-Hu = Güylihu) Yabgu imparator oldu; fakat ancak 1 yıl (M.Ö. 102-101) tahtta kalabildi. Yerine kardeşi Çü-Ti-Hu (Tsie-Ti-Heu = Tsüydiheu) Yabgu geçti. Bunun saltanatı M.Ö. 101-96 arasında 5 yıldır. Daha sonra Hu-Lu-Ku (Hu-Lo-Ku = Hulugu) Yabgu tahta çıktı. M.Ö. 96-85 arasında 11 sene saltanat süren bu 10. Türk imparatoru, Uşilu Yabgu'nun 2. oğludur (büyük oğlu evvelce ölmüştü). Halası olan bir prenses Usun Türkleri'nin prensi ile M.Ö. 105'te evlenmişti (bu prensin adı Çin telâffuzuna göre «Kuen-Mi»dir). Hulugu Yabgu'nun 3 erkek ve 2 kız kardeşini daha biliyoruz; bunlardan biri «Doğu Çjuki» ülkesinin prensi olup M.Ö. 96'da imparatorluk nâibi de olmuştu; Sien-Hien-Tam (Serehenşan) adında bir de oğlu vardı. Diğer bir kardeşi Duyoy (Tu-Goei) ülkesinin prensi idi; M.Ö. 85'te öldürüldü. Üçüncü erkek kardeş de Batı Koli (Loli) Prensi idi. İki kız kardeşinin biri Usun Türk prensi U-Şen-No ile, diğeri de Ling (Lin) adlı bir Çinli ile evlenmişti. Bu Çinli, eskiden Çin generali idi; Türk hizmetine girince Yabgu tarafından Kırgızlar üzerine prens tâyin edilmiş, M.Ö. 50 yıllarına doğru ölmüştü (Türk hânedânına damat olması M.Ö. 97'dedir). Bu evlenmeden Lin prenslik hânedânı türemiş ve bu hânedan, 1200 yıllarına kadar Kırgız Türk kabîlesinin başında kalmıştır. Hulugu Yabgu'nun kızı da M.Ö. 89'da başka bir eski Çin generali Li-Kuang-Li ile evlenmiş, fakat bu Çinli ertesi yıl öldürülmüştü. Bu suretle Türkler'de Çinliler ile pek sıkı münasebetler başlamış, fakat bu münasebetler Türkler için hayırlı olmamıştır.

Hulugu Yabgu'nun yerine oğlu Huandi geçmiştir. Bu imparator, M.Ö. 85-68 arasında 17 yıl tahtta kalmıştır. Çinliler adını «Hu-Yen-Ti» veya «Hon-Yen-Ti» şeklinde yazmaktadırlar. Zevcesi imparatoriçenin adı Çju-

(3) METE'NİN ÖLÜMÜNDE BÜYÜK TÜRK HAKANLIĞI (M.Ö. 174)

an-Küy-Yançsi (Doğu Tszu-Güy-Tsie hânedânından bir prenses) idi. Huandi'nin yerine velîahd olan oğlu geçemedi. Kızlarından biri M.Ö. 73'te Türk Uygurlar'ın büyük-prensi U-Küey ile evlenmiş (bu prens, bu yıl tahta çıkmıştı), diğeri de Türk Usunlar'ın kralı (M.Ö. 105-60 = 45 yıl) Ung-Kuen-Mi (Fi-Nang) ile M.Ö. 74'te izdivaç yapmıştır. Bu suretle, büyük Türk konfederasyonu arasında bağların takviye edildiği anlaşılıyor.

Bundan sonra M.Ö. 68-60 arasında 8 yıl Hsü-Lü-Çüan-Çü (Huyluy-Tsuan-Küy = Hiu-Liü-Kiüen-Kiü) yabgu olmuştur. Bu zat, 9. yabgu Tsüydiheu'nun oğludur. Bunun kız kardeşi, Uygurlar'ın velîahdi ile evlenmiştir. Bunun yerine 13. imparator olarak Wu-Çü-Ti (Uyen-Güydi = Voyen-Kiüti) tahta geçmiş, M.Ö. 60-58 arasında 2 yıl tahtta kaldıktan sonra öldürülmüştür. Bu yabgu, 6. yabgu olan Uvey'in oğludur. Bir kardeşi de Yügen Prensi idi. Diğer kardeşi İ-Yeu-Jo (İn-Yu-Jo), M.Ö. 49'da «İ-Li-Mo Yabgu» adıyla tahta hak iddia etmiş, fakat öldürülmüştür. Prens Tuyen'in de bu Yabgu'nun bir kardeşi olduğu sanılıyor. Bu prens, M.Ö. 57-56 yıllarında tahta hak iddia etmiş, fakat katlolunmuştur; bunun zevcesi Prenses Gutisi, M.Ö. 72'de Çinliler'e esir düşmüştür. Prens Tuyen'in 2 oğlunu da tanıyoruz: Dutuusu ve Gümeolutu.

Bu çağda birçok Türk imparatorluk prensi, tahta hak iddia etmiş, iç savaşlara sebep olmuşlardır. Bunlar şunlardır: Hu-Ki Prensi olan Hu-Ki (Hugi) (M.Ö. 57'de), Batı Yuydi prensi Çeli (M.Ö. 57-56'da), U-Tsie (M.Ö. 57'de ve bir yıl sonra tekrar) ve Yüneçin (Jüneçen) (M.Ö. 56-54 arasında). Bunların sonuncusunun öldürülmekle tahttan uzaklaştırıldığını biliyoruz.

Daha sonra tahta 12. yabgu Huyluy-Tsuan-Küy'ün ortanca oğlu Hu-Han-Yeh (Hu-Han-Sie = Huhanye = Huhanşa) geçmiştir. M.Ö. 58'de tahta hak iddiasına başlıyarak işe girişmiş, aynı yıl içinde tahta geçip M.Ö. 31'e kadar 27 yıl imparator olmuştur. Prensliğindeki adı Çin kaynaklarında «Ki-Heu-Şan = Kiüheuşen» şeklinde yazılmaktadır. Bu Türk imparatoru,

M.Ö. 51, 49 ve 33'te 3 kere Çin imparatorunu ziyaret edip onun misafiri olmuştur. Zevcelerinden dördünü tanıyoruz: Usun Türk prensi U-Şen-No'nun kızı, To-Yu-Şi adında diğer bir prenses, Hu-Yen = Huan prensinin kızı Çüen-Kiü (Çjuangüy) ve bunun kız kardeşi olan Ta-Yu-Şi. Bu yabgunun küçük kardeşinin de Batı Loli (Kali) denen ülkenin prensi olduğu malûmdur. Ağabeyi Çiçi (Çih-Çih-Ku-Tu veya Hu-Tu-Gu-Seu yahut Hutuoso) ise, M.Ö. 56-36 arasında tam 20 yıl Türk imparatorluk tahtına hak iddia etmiştir. Kanglı Türk kralının kızı ile evlenmişti ki, bu prenses M.S. 38'de öldürülmüştür. Oğlu Prens Güyyüy-Lişu da Batı Büyük-Prensi idi. Bundan sonra tahta büyük oğlu Jo-Ti Yabgu geçmiştir.

Mete'den sonra Türk imparatorluğu büyümemiş, bilâkis ilk asır içinde bile mühim kayıplara uğramıştır. Arada bir yenilenen muahedelere ve pek samimî sayılamıyacak dostluk tezahüratına rağmen Çin ile Türk imparatorlukları arasındaki harb devam etmiştir. İlk asırda harb, daha çok Türkler'in lehinde inkişaflar göstermiştir. Fakat bu sürekli mücadele, Türkler'i de yıpratmıştır. Meselâ M.Ö. 127'de Çinliler'e bir milyon sığır ve birkaç bin esir kaptırmışlardır ki, o devir için büyük rakamlardır. M.Ö. 94'te ise 240.000 kişilik muazzam Çin ordusu, Türkler ile tam 10 gün süren çetin bir muharebeye tutuşmuştur. Bu muharebe, Çin ordusunun yenilerek yarı bozgun hâlinde Çin'e doğru ric'ati ile neticelenmiştir. Bundan sonraki vuruşmalar, çete harbi şeklinde, akınlar hâlinde devam edip gitmiştir. Muvaffakıyet kâh bu tarafta, kâh öte tarafta kalmıştır. Hânedâna mensup imparatorluk prenslerinin ve büyük beylerin kavga ve rekabetleri yüzünden Büyük Türk Hakanlığı'nın dahilî durumu karışık kalmış ve devletin bünyesi zayıflamıştır. Çinliler, Türkler'in iç kavgalarından faydalanmak mevzuunda ince bir diplomasi yürütmüşlerdir. M.Ö. I. asırda 20 yıl kadar kendini imparator ilân eden Çiçi Yabgu, Teoman ve Mete'den sonra Hun imparatorlarının en büyüğü ve kabiliyetlisi olarak görünmektedir. Fakat devlete Mete çağındaki gücünü kazandıramamıştır.

Ucsuz bucaksız Türk imparatorluğunu teşkil eden çeşitli kavimlerin merkeze bağlılığı, gittikçe zayıflamış, birçokları konfederasyondan ayrılma emareleri göstermişlerdir. Yalnız tâbî milletler değil, hâkim millet sayılan Türk ve Moğol kabîleleri bile Yabgu aleyhine sık sık ayaklanmışlardır. Çinliler, bu ayaklanmaları ve Türk imparatorluk prenslerinin taht ihtiraslarını yerine göre açık veya gizli şekilde desteklemekten geri durmamışlardır. Bununla beraber coğrafya durumu, Türk ülkelerinde Çin hâkimiyetini bahis mevzuu bir hâle getirememiştir. Ancak birçok eski fütuhat, Çin imparatorluğuna geri verilmiştir.

15. yabgu olan Fu-Çu-Lei-Jo-Ti (Fuçju-Ley-Jodi = Feu-Çü-Luy = Jo-Ti) ile 5 kardeşinin yani 14. yabgunun 6 oğlunun saltanatı M.Ö. 30'dan M.S. 46'ya kadar, tam 76 yıl devam etmiştir. Prenslik adı Tiao-Tao-Mo-Kao olan Jo-Ti, M.Ö. 20'ye kadar 10 yıl tahtta kalmış, o da M.Ö. 25'te Çin imparatorunu resmen ziyaret etmiş, büyük törenlerle karşılanmış ve ağırlanmıştır. İki zevcesinin ismini biliyoruz: Deo-Tao-Mo-Gao ve bir Çinli olan Çao-Kiün (Çjao-Gün) (bu genç kızla M.Ö. 33'te evlenmiştir). İlk izdivacından Haytun adlı bir oğlu, ikincisinde de Suybu-Güysü-Yun ve Danyuy-Güyse-Yun adlı iki prensesle İ-Tu-Çi-Ya-Su isminde bir oğlu olmuştur (bu sonuncusu M.Ö. 32'de doğmuştur).

Yerine geçen kardeşi Su-Hsieh-Jo-Ti (Seu-Hiay-Jo-Ti = Seu-Se-Jodi) 'nin prenslik adı «Tsie-Mi-Siü = Tszüymisüy»dür. M.Ö. 20-12 arasında 8 yıl tahtta kaldı. Yerine velîahdi olan oğlu Kheylusikheu değil, kardeşi Çü-Ya-Jo-Ti (Çe-Ya-Jo-Ti = Güye-Jodi) geçti; prenslik adı «Tsie-Mo-Çe = Tszüymogüy» olan bu yabgu, M.Ö. 12-8 arasında 4 yıl saltanat sürdü. Yerine kardeşi Wu-Çu-Liu-Jo-Ti (U-Çu-Lieu-Jo-Ti = Uçjolüjodi) geçti; prenslik adı «Nang-Çi-Ya-Su = Nançijiyas» olan bu yabgu, M.Ö. 8'den M.S. 13'e kadar 21 yıl tahtta kaldı. M.Ö. 1 yılında bu da Çin imparatoruna resmî bir ziyarette bulundu. Çin Senato başkanı Wan-Gin'in kızkardeşi ile evlendi. Yerine kardeşi Wu-Lei-Jo-Ti (Uluy-Joti) geçti; prenslik adı «Hien = Khen» olan bu yabgu, M.S. 13-18 arasında 5 yıl saltanat sürdü. Daha 10 yılında kendini «Ḫao = Kheo Yabgu» adıyla imparator ilân etmişti. 3 oğlunun ismi malûmudur: Prens Tsu (Çju), Prens Tem (De) (12 yılında öldürülmüştür) ve Prens Kiü. Bunun da yerine sonuncu ve 6. kardeş Hu-Tu-Erh-Şih-Tao-Kao-Jo-Ti (Yü = Hu-Tu-Ülh-Şi-Kao-Jo-Ti) geçmiş ve M.S. 18-46 arasında 28 yıl tahtta kalmıştır. Bu 6 yabgunun daha 3 kardeşinin ismini biliyoruz: Prens Sen, Prens Lu (Lo) ve Prens Yuy. Prens Çiyasu'nun da bunların kardeşi olması muhtemeldir. Bu yabgu ve prenslerin daha adlarını bilmediğimiz 9 erkek kardeşi ve bunların da 7 oğlu (birinin ismi Tang'dır) vardır.

21. Türk imparatoru olarak tahta geçen 20.'nin büyük oğlu Wu-Ta-Ti-Ho'nun 28 yıllık velîahdlığı vardı; fakat tahtta 46 yılında ancak birkaç ay kalabildi. Yerine kardeşi Pu-Nu (Pu-nu) geçti. Bu hakanın saltanatı 46-83 arasında 37 sene devam etmiştir. Küçük kardeşi Yüe-Kien, 50 yılında saltanat müddeîsi olarak baş kaldırdı ise de, 49'da Güney Yabgusu tarafından esir edilip iddiasından vaz geçti (aşağıya bk.).

Punu Yabgu'nun o karışık devir için uzun olan saltanatından sonra yerine sırayla 3 oğlu geçti: San-Mu-Lou-Tzu Yabgu (83-84 = 1), Yu-Liu (Yeu-Liu) Yabgu (84-89 = 5) ve Yü-Çu-Çien (Yü-Çü-Kien) Yabgu (89-93 = 4). Bunların son ikisinin saltanatı, öldürülmek suretiyle sona erdi. Devir pek karışıktı. Yu-Liu Yabgu'nun annesi bile 91'de Çinliler'e esir düştü.

Bundan sonra yani 93 yılında Büyük Türk Hakanlığı, Hunlar'ın «Güney» veya «Doğu» denen dalına geçti.

Türk İmparatorluğu'nun İkiye Bölünmesi

48 yılında Büyük Türk Hakanlığı, «Güney = Doğu» ve «Kuzey = Batı» diye iki imparatorluğa bölündü. Her iki kısmın başında da aynı hânedâna mensup prensler bulunuyordu. Güney İmparatorluğu, Çin nüfuzu altına düştü. Siyenpi Türkleri ve Çin tarafından desteklenen Güney Hunları, Kuzey Hunları ile kardeş mücadelesine girişti ve bunlara da 156'ya doğru Siyenpiler hâkim oldular. Kuzey veya Batı Hun Yabgusu, Güney veya Doğu Hun Yabgusu'na mevkice üstün sayıldığı için, Büyük Türk Hakanı yani Türkler'in en büyük imparatoru, Kuzey (Batı) Yabgusu idi. Siyenpi Türkleri'nin Hunlar üzerindeki başarıları, imparatorluğun bünyesini sarstı, büyük konfederasyon dağılma emareleri gösterdi. Siyenpiler, başka Türk ve Moğol kavimleri ile beraber, Hun Türkleri'ni batıya doğru sürmeye ve itmeye, bu suretle Orta Asya'da kendi lehlerine bir değişiklik yapmaya çalışıyorlardı.

26. Büyük Türk Hakanı, aynı zamanda Güney (Doğu) Hunları'nın 9. yabgusudur; 93 yılında Kuzey (Batı) imparatorluğu dağıldı ve kısmen Güney Yabgusu'nun idaresine geçti. Güney (Doğu) imparatorluğunun ilk yabgusu olan Hsi-Lo-Şih-Ti (Hu-Han-Yeh = II. Hu-Han-Sie) (48-56 = 8), 18. Büyük Türk Hakanı'nın 2. oğludur. Ağabeyi Prens Uliyas, M.Ö. 7 yılında ölmüştür. Prensliğinde «Pe» adını taşıyan II. Hu-Han-Sie'yi, Güney Yabgusu olarak 2 kardeşi takip etti: Çiu-Fu-Yu-Ti (Kieu-Feu-Yeu-Ti) (56-57 = 1) (prenslik adı : Mo) ve İ-Fa-Yü-Lu-Ti (İ-Fa-Yü-Liü-Ti) (57-59 = 2) (prenslik adı : Han). 4. Güney Yabgusu olarak 1.'nin büyük oğlu Hsien-Tung-Şih-Çu-Ti (Hi-Tong-Şi-Suy-Heu-Ti) (59-63 = 4) (prenslik adı: Tie = Şih), ondan sonra da 2.'nin oğlu Çiu-Çu-Çü-Lin-Ti (Kieu-Çu-Çe-Lin-Ti) (63'te birkaç ay saltanat sürdü) (prenslik adı: So) tahta geçti. 6. yabgu, 4.'nün kardeşidir : Hu-Yeh-Şih-Çu-Hu-Ti (Hu-Sie-Şi-Suy-Heu-Ti) (63-85 = 22) (prenslik adı : Çang).

7. ve 8. Güney Yabguları, 3.'nün oğullarıdır : İ-Tu-Yü-Lü (İ-Tu-Yü-Liü-Ti) (85-88 = 3) (prenslik adı: Hsüan = Siuen) ve Hsiu-Lan-Şih-Çu-Hu-Ti (Hieu-Lan-Şi-Suy-Heu-Ti) (88-93 = 5) (prenslik adı: Tun-Tu-Ho = Tün-Tu-Ho). Bundan sonra tahta geçen 8. Güney yabgusunun büyük oğlu, aynı zamanda 26. Büyük Türk Hakanı'dır; Büyük Türk Hakanlığı bu suretle Kuzey dalından aynı hânedânın güney dalına geçmiştir. 8. yabgunun küçük oğlu Füng-Leu, 94'te tahta hak iddia etmiş, 120 yıllarında da ölmüş, tahta geçememiştir. Ağabeyi 26. Büyük Türk Hakanı olan An-Kuo (Gan-Kue = Fêng-Kou), 93-94'te 1 yıllık saltanattan sonra öldürüldü. Yerine 27. Büyük Türk Hakanı ve 10. Güney Yabgusu olarak, 4. Güney Yabgusu'nun oğlu Ting-Tu-Şih-Çu-Hu-Ti (Ting-To-Şi-Suy-Heu-Ti) (94-98 = 4) (prenslik adı: Sü-Tsü) geçti. Bunu 6. Güney Yabgusu'nun oğlu olan Wan-Şih-Çu-Ti (Wan-Şi-Suy-Ti) (98-124 = 26) (prenslik adı : Tan) takip etti. Sonra onun 2 kardeşi tahta çıktı: Wu-Çi-Hu-Şih-Ço (124-127 =

3) (prenslik adı : Pa) ve Çü-Çih-Jo-Şih-Çu-Çiu (Te-Jo-Şi-Suy-Tsieu) (127-140 = 13) (prenslik adı : Hsiu-Li = Hieu-Li). Bu sonuncusu öldürüldü. Bunun da annesi 134'te Uygur Türkleri'ne esir düştü. Bu son 3 yabgunun kardeşi, Doğu Büyük-Prensi idi: 140'ta öldürüldü. Bundan sonra tahta geçen Çü-Hiu (Çe-Hieu) (140-143 = 3)'nun hangi yabgunun oğlu veya kardeşi olduğu tesbit edilememiştir. Kardeş olan 32. ve 33. yabguların da kimin oğlu olduklarını bilmiyoruz : Hu-Lan-Jo-Şih-Çu-Çiu (Hu-Lan-Jo-Şi-Suy-Tsieu) (143-147 = 4) (prenslik adı : Tou-Leu-Çu = Teu-Leu-Çü) ve kardeşi olduğu sanılan halefi İ-Ling-Şih-Çu-Çiu (İ-Ling-Şi-Suy-Tsieu) (147-172 = 25) (prenslik adı : Çü-Erh = Kiü-Çe-Ülh). Bunun yerine oğlu geçmiştir: Tu-Tê-Jo-Şih-Çu-Çiu (Tu-Te-Jo-Suy-Tsieu) (172-177 = 5) (prenslik adı : Mou = Meu). Bunun yerine de arka arkaya 2 oğlu geçti :

Hu-Çêng (Hu-Çing) (177-179 = 2) (öldürüldü) ve kardeşi Çiang-Çü (Kiang-Kiü) (179-188 = 9) (bu da öldürüldü). Yerine sonuncusunun 2 oğlu geçti : Tê-Çih-Şih-Çu-Hu (Te-Çi-Şi-Suy-Heu) (188-195 = 7) (prenslik adı : Yü-Fu-Lo) ve kardeşi Hu-Çu-Çuan (Hu-Çu-Tsiüen) (195-216 = 21).

Bu 38. Büyük Türk Hakanı ve 21. Güney Hun Yabgusu, 220 yıllarına doğru yani tahtı kaybettikten 4 sene kadar sonra ölmüştür. Onunla Hun hânedânı iktidardan düşmüş ve Hunlar, iktidarı Siyenpiler'e bırakıp Avrupa'ya göçmüşlerdir. Sonuncu yabguların kardeşi olduğu sanılan Siü-Po, 188-189'da tahta hak iddia etmiştir.

Hunlar Çağında Türk Tarihine Umumî Bir Bakış

Hunlar, Türk tarihinin fecridir. Çin kaynakları bile Hunlar'ı, VI. yüzyıldaki Göktürkler'in atası saymıştır. Hele Mete gibi tamamen istisnaî bir askerlik dehasına sahip çok büyük, teşkilâtçı bir devlet adamının yetişmesi, Hunlar çağı Türk tarihini cihan ölçüsünde bir ehemmiyet derecesine yükseltmiştir. Mete gibi 35 yıl tahtta kalan torunu ve 2. halefi Kiok Yabgu da büyük bir teşkilâtçı ve askerdir. Mete'nin M.Ö. 177'deki seferinde Hazar Denizi'ne, yani Avrupa kapılarına erişmesi, onu Yakın Doğu'nun da alâkalandığı bir şahsiyet yaptı. M.Ö. I. asrın son yarısında Huhanye Yabgu ve ağabeyi Çiçi de büyük asker ve devlet adamı idiler. Türk imparatorluğu, genişlik bakımından İran, İskender ve Roma imparatorluklarını geçmiştir. Mete, strateji bakımından Kirus, İskender ve Sezar'dan üstün görünmektedir. Bu cihangirler, dünya coğrafyası üzerinde Mete derecesinde geniş askerî hareketlere girişememişler, halbuki Mete'yi kuzeyde buzullar, güneyde Himalayalar, doğuda Büyük Okyanus, batıda Hazar ve Urallar durdurabilmiştir.

Hunlar, o zamana kadar dağınık kültür merkezleri teşkil eden Türk kavimlerini ve neticede kültürlerini birleştirmişler, Türk'lüğün millet halinde tekevvününde mühim rol oynamışlardır. Arkeolojik keşifler, Orta Asya'da Hunlar çağında o derecede mebzûl İran ve Çin eşyasını ortaya çıkarmıştır ki, bu hal, devrin ticarî münasebetlerinin canlılık derecesini ve Türkler'in dış kavimlerle alâkalarının kesâfetini vâzıhan isbât eder. Hunlar, Yakın Doğu ve Uzak Doğu kültürleri arasında da teması temin etmek bakımından insanlık tarihinde mühim rol oynamışlar, dünyanın iki ucu arasında kültür alış-verişine vesile yaratmışlardır. İpek Yolu, Orta Asya'dan geçtiği için, transit ticareti Türkler'i çok zenginleştirmiştir.

Türkler'de de o zamanki bütün cemiyetlerde olduğu gibi esir tabaka vardı. Bu esirler, bilhassa harb ve akınlarda ele geçirilen insanlardı. Hunlar, askerî ve aristokrat bir cemiyet teşkil ediyorlar, yabgularının Gök Tanrı'nın yeryüzündeki vekili olduğuna inanıyorlardı. Hun devlet ve ordu teşkilâtı son derece mükemmel olup, kahramanlık ve şövalyelik, ideal hayatın esası sayılıyordu; kahraman şövalyelere Türkler «alp» demişlerdir. Hunlar'ın bu içtimaî durumu büyük tarihçi Otto Franke tarafından şöyle hulâsa edilmektedir: «Hunlar, ancak Osmanlı Türkleri ile mukayese edilebilirler».

Hunlar çağında Türkler fevkalâde çoğalmışlar, Altaylar'dan sonra Tanrı Dağları bölgesini, nihayet Sibirya ve Baykal Gölü'nü Türk'leştirmişler, buradaki Moğol kabîlelerini doğuya itmişlerdi. Türkler'de ilk çekik gözlülük de bu devirde bazı Moğol kavimleri ile karışma neticesinde meydana gelmiştir; Hunlar çağında bulunan iskeletlerin antropolojik incelenmesi, bunu göstermektedir. Bu karışma Baykal Gölü havzasında, Yenisey vâdisinde olmuştu. Altaylar'daki Türkler'in hâlâ eski Türk tipinde oldukları, mongoloid hiçbir iz taşımadıkları gene antropolojik keşiflerden meydana çıkmaktadır. İmparatorluğun doğusunda Tunguz kavimleri ekseriyeti teşkil ediyordu. Mete, Orhun kıyılarına kadar gelmiş olan Tunguzlar'ı daha doğuya sürmüş ve Baykal güneyindeki Tunguzlar'ı da esir almış, köle yapmıştı.

Bu çağ Türk san'atı, Karadeniz kuzeyinden Büyük Okyanus kıyılarına kadar hâkim bir san'at derecesine yükselmiştir. Türk kavimleri arasında üslûp benzerliği, hattâ ayniyeti müşahede edilmektedir ki, bu, siyasî birliğin ve büyük bir imparatorluğun getirdiği nimetlerdendir. Hayvan mücadelesi mevzularını işliyen tunç eserler, çağın karakteristik Türk san'at eserleridir. At güreşi tasvirleri, bilhassa Türkler'e hastır. Deve ve kaplan mücade-

lesi motiflerine de bol tesadüf edilir. M.Ö. I. asırda Türk imparatorluğunun doğu bölgelerinde Çin san'atı tesirleri bârizleşmektedir. Selenga ırmağı yakınlarında Noyun-Ula dağında bulunan Hun kurgan-mezarlarında, bol san'at eserlerine tesadüf edilmiştir; bu kurganlardan 5 tanesi, Hun imparatorluk prenslerinin mezarlarıdır. Altaylar'da da bu devirden kalma kılıçlar, prens mezarları, Türk iskeletleri bulunmuştur. İskeletlerin ortalama boyunun 1.80 metreye yakın olması, Türkler'in uzun boyluluğunu göstermektedir. Bol miktarda ve ekseriyeti teşkil eden Türk tipleri yanında arada Moğol tiplerine de tesadüf edilmekte ve iki kavmin iç içe yaşadığı görülmektedir. Moğollar, Hun imparatorluğunda, Türkler'den sonra ikinci mevkii işgal ediyorlar ve birçok Moğol kabîleleri, Türk kabîleleri gibi asîl sayılıyor ve imtiyazlı durumda bulunuyordu.

Hunlar, Kore'den Macar Ovası'na kadar olan sahaya sulh, sükûn ve refah getirmişlerdir. Mete, Çin imparatoruna yazdığı bir mektupta, hâkimiyetindeki kavimlerin, kudretli bir imparatorluğun bütün nimetlerinden faydalandıklarını, sulh ve saadet içinde yaşadıklarını bilhassa belirtmeye itina etmiştir (De Groot, *Hunnen,* 74). İmparatorluk dağılırken bu manzara, çok bozulmuştur. Bu sıralarda imparatorluğun doğu bölgelerinde Türkler'in melezleştikleri ve Çinliler'le karıştığı, antropolojik buluntularla teyit edilmektedir. Buna mukabil Hunlar çağında Türk kavimlerinin yaşama sahası çok genişlemiş, güneye, doğuya, batıya, hattâ kuzeye doğru büyük mesafeler kazanılmıştır. Bugünkü Türkistan'a, bu arada Fergana'ya da bir miktar Türk yerleşmiş, bu bölgelerde yaşıyan İranlı kavimler, güneye, batıya doğru itilmiştir. Hunlar'ın başkenti Noin-ula, Urga'nın 100 km. batısında idi.

2. SİYENPİLER (TABGAÇLAR) (216-394)

Siyenpi - Topa Hânedânı

216 yılında Hun hânedânının yerine Siyenpi hânedânı iktidara geçmiş, yani Büyük Türk Hakanlığı tahtına oturmuştur. Bu hânedân, 394 yılına kadar 178 yıl iktidarda kalmış, bu müddet içinde 16 yabgu (imparator) değişmiştir. 216-235 arasındaki ilk 19 yılda saltanat süren 2 yabgu asıl «Siyenpi» hânedânından, sonraki 14 yabgu ise Siyenpi-Topa hânedânındandır.

Siyenpi kabîlesi ve bu kabîlenin adını taşıyan hânedan, Hunlar çağında tabiatiyle Büyük Türk imparatorluğuna dahildi ve başlıca mühim topluluklardan birini teşkil ediyordu. Bu kabîlenin prenslerinden Pien-Ho'nun adını biliyoruz; Aşına Sülâlesi'n-

den ve muhtemelen Mete'nin 7. kuşaktan torunu olan bu zat, M.S. 60 yıllarına doğru ölmüştür. Bunun torunu olduğu sanılan Kieü-Lün de 120'ye doğru ölmüştür. Bunun da torunu olduğu tahmin edilen Tan-Şe-Hoay (Tanşikhay), 135'te doğmuş, 180'de 45 yaşında ölmüştür. Bunun oğlu Ho-Lien, Siyenpi kralı idi; bunun oğlu Kiao-Man da Siyenpi kralı (tabiatiyle Hunlar'a tâbî) olmak için uğraşmıştır. Tan-Şe-Hoay'ın kardeşleri, yeğenleri Ho-Lien'den sonra Siyenpi kralı olmuşlardır. Bunlardan birinin oğlu Kuey-Teu da bu makama geçmiş, nihayet Kuey-Teu'nun kardeşi Pu-Tu-Ken, Hun hânedânını devirerek Büyük Türk Kağanlığı tahtına oturmuş, Türk ve Moğol kavimlerinin imparatoru olmuştur. Pu-Tu-Ken, 233'te 17 yıllık bir saltanattan sonra öldürülünce yerine oğlu olduğu sanılan Ho-Po-Nem geçmiş, fakat 2 yıl sonra 235'te bu da öldürülmüştür.

Böylece Siyenpi-Topa (Türkçe: Tabgaç) hânedânı iktidara gelmiştir. Bu hânedan asıl Siyenpi hânedânı ve onun ilk 2 yabgusu ile akraba olmaktadır. Fakat akrabalık derece ve vazıyetlerini şimdilik bilmiyoruz. 159 yıl Büyük Türk Hakanlığı tahtında kalacak olan Siyenpi-Topalar, Sibirya'da yaşıyorlardı. İlk prensleri Mao'nun adını biliyoruz; bu zat 40 yılında ölmüştür. Ondan sonraki Siyenpi-Topa krallarının listesi şöyledir :

1) Mao, 2) Tay, 3) Kuon, 4) Leu, 5) Yue, 6) Tuy-İn, 7) Li, 8) Heu, 9) Jo, 10) Ki, 11) Tay, 12) Hoey, 13) Lin-Khan.

İşte Siyenpi-Topalar'dan ilk yabgu olan Kie-Füen (235-261 = 26), bu Lin-Khan'ın oğludur.

Siyenpi-Topa Yabguları (235-394)

Kie-Füen'den sonra yerine oğlu Lie-Vi Yabgu (261-277 = 16) geçti. Hükümdar olduğu sırada 88 yaşında idi; 104 yaşında öldü (babasının da aynı yaşlarda ölmüş olması lâzım). Büyük oğlu Şa-Mo-Han, 276'da öldürüldüğü için, yerine diğer oğlu Lie-Hu, sonra bunun oğlu Ço, sonra da bunun oğlu Fo, yabgu oldu. Fo, 297 yıllarına doğru öldü. Şu halde Lie-Hu, Ço ve Fo Yabgular'ın üçünün saltanatı 20 yıl kadar sürmüş oluyor.

Fo'nun yerine arka arkaya 2 oğlu geçti: Ota (Yi-To) (297?-310? = 13?) ve Yilü (O-Liü) (310-316 = 6?). Yilü Yabgu, öldürüldü. Yilü, daha ağabeyinin saltanatında müşterek yabgu olarak iktidara iştirak etmişti; Çin'in Şensi eyaletinde Ting-Siang şehrini başkent edinmişti. Kardeşi olan Luküon da, Yilü'nün saltanatına ortak yabgu olarak katıldı, başkenti Şang-Fu şehri idi.

Yilü'nün yerine oğlu Yü-Liü geçti (316-325 = 9). Yerine kardeşi Honu (325-330 = 5), sonra bunun kardeşi Kie-Na (330-335 = 5), sonra bunun kardeşi İ-Hoay (335-337 = 2), sonra tekrar Ki-Ke-Na (337-338 = 1, cem'an

6 yıl), tekrar İ-Hoay (338-376 = 38, cem'an 40 sene), sonra bunları kardeşi Kao-Tso-Şe-İ-Kien (376-380? = 4?) yabgu oldular; sonuncusu öldürüldü. Yilü Yabgu'nun 5 oğlu 64 yıl saltanat sürmüştür.

Kao-Tse-Şe-İ-Kien'in yerine oğlu Fugin geçti (380?-386 = 6?); Prens Lieu-Goey Yabgu da, bunun saltanatına ortak oldu. Fugin Yabgu'nun yerine oğlu Küey Yabgu tahta oturdu, 6 yıl saltanat sürdü, 394 senesinde 23 yaşında iktidardan uzaklaştırıldı. Apar (Avar) hânedânı, III. Büyük Türk Hânedânı olarak Türk imparatorluğunun başına geçti.

Tabgaç Hânedânı Çağında Türk İmparatorluğu

Siyenpiler çağında Türk imparatorluğu, Hunlar'ın büyük devrindeki sınırlarına erişemedi; batı topraklarına hâkim olamadı. Bunun neticesi olarak doğudaki Moğol kavimler, Hunlar devrindekinden daha büyük ölçüde Türk imparatorluğunda iktidara iştirak ettiler. Bununla beraber Siyenpiler'in Moğolca konuştukları iddiası artık kabûle değer görünmemektedir. Fransız Uzak Doğu dilleri ve tarihi allâmesi Paul Pelliot, Siyenpi dilinin Türkçe olduğunda «hiçbir şüphe bulunmadığını» ispat etmiştir. Z. V. Togan'a göre ise, Hun kabîle ve hânedânı Türkler'in Oğuz boyundan olup (Mete = Oğuz Han Destanı bunu gösteriyor), Siyenpiler, asıl «Türk» denilen Şu grupundan idiler. Oğuzlar, Hunlar çağında imparatorluk tahtına Şu-Türk zümresini bırakmışlar ve bu, Dokuz-Oğuz-On-Uygurlar'a, daha kesin olarak Selçuklular'a kadar devam etmiştir. Bununla beraber Hun hânedânının Oğuz boyundan olduğu ve Siyenpiler ile onlardan sonra iktidara gelen Avar ve Göktürk hânedanların Şu Türkleri'nden ve birbirleriyle akraba, hattâ aynı aileden bulundukları nazariyesi, henüz kâfi derecede ortaya çıkmış değildir.

Tabgaçlar Çağında Hunlar

Nasıl Siyenpi-Topa krallığı, Hunlar çağında Türk konfederasyonuna dahil idiyseler, Siyenpiler imparatorluk tahtına oturdukları zaman, Hun hânedânı da, onlara tâbî bir krallık olmakta devam etti. Gerçi Hun kabîlesi büyük kitleler halinde Volga'ya, Macar Ovası'na, Hindistan'a göçtü ve Hun Büyük Hakanlık Hânedânı'nın dalları bu ülkelerde asırlarca saltanat sürmekte devam etti. Fakat Orta Asya, Hun kabîlesinden büsbütün boşalmadı. Orta Asya'nın Siyenpiler'e tâbî Hun krallarından Lieu-Yüan (304-310 = 6) ile oğlu Lieu-Tsong (1310-319=9), bilhassa mühimdir. Bunlardan ilkinin, Hunlar'dan son Büyük Türk Hakanı olan Hu-Çu-Çüan Yabgu'nun torununun oğlu olması muhtemeldir. Siyenpi ik-

tidarından kaçan Hunlar, Çin sınırlarında talihlerini deniyorlardı. Bunlardan Lieu-Tsong Yabgu, Türk tarihinin büyük şansıyetlerinden, Grousset'nin tabirince «Çin'in Attila'sı»dır. 311'de Çin imparatorluk başkenti Loyang'ı fethetmiş, imparator Tsin-Hue-Ti'yi esir almış, imparatorluk sarayını yakmış, bir an için Kuzey Çin'e hâkim olmuştur. Lieu-Tsong Yabgu, esir aldığı Çin imparatorunun yerine geçen Lsin-Min-Ti'yi de esir almış ve onun başkenti Çang-Ngan'ı da fethetmiştir. Ancak Hunlar'ın Çin'de hakimiyeti kısa sürmüş, Yabgu'nun vakitsiz ölümiyle ve Topa (Tabgaç) kabîle ve hânedânından Türkler'in, Çin'de iktidarı almaya başlaması ile büsbütün yok olmuştur. Lieu-Tsong Yabgu'nun bu dehşetli fütuhatı, Çin başkentinin 317'den 589'a kadar Güney Çin'de Nankin'e alınmasına sebep olmuştur. Grousset bu hâdiseyi gene bu çağlarda Roma başkentinin Roma ve Milano'dan İstanbul'a alınması ile mukayese etmektedir.

3. AVARLAR (APARLAR) (394-552)
Avar (Apar) Hânedânı

394 yılında Siyenpi-Topa (Tabgaç) hânedânının yerine Avar (Apar) Hânedânı, Büyük Türk Hakanlığı tahtına oturmuştur. Bu hânedan 552'ye kadar 156 yıl iktidarda kalmış, bu müddet içinde 13 kağan değişmiştir. Hunlar ve Siyenpi-Topalar (Tabgaçlar) Büyük Türk Hakanı olan imparatora «yabgu» derlerken, Avarlar «kağan» demişler, bu kelime sonradan «hakan» tarzında telâffuz edilmiştir.

Avar (Türkçe : Apar) kabîlesi ve başlarındaki hânedan, Hunlar ve Tabgaçlar iktidarda iken Büyük Türk Hakanlığı konfederasyonuna dahildi. Aparlar'a Latinler «Avar», Çinliler «Juan Juan» demişlerdir. İlk Apar prensi olarak 280 yıllarında ölen Mo-Ko-Liü'nün adını biliyoruz. Bunun oğlu Şe-Lu-Hoey, bunun oğlu da Ti-So-Yüen olup bu sonuncunun yerine arka arkaya 2 oğlu, Pi-Heu-Po ile Yün-Te-Ki geçmiştir. Yün-Te-Ki'nin (Çinlier'in bu şekilde yazdıkları bu adın Yun Tigin olması muhtemeldir) oğlu Tolun Kağan (394-410 = 16), Tabgaç hânedânını devirerek Büyük Türk Hakanlığı tahtına oturmuş, yani Türk ve Moğollar'ın imparatoru olmuştur. Tolun Kağan'ın öldürülmesi üzerine yerine 10 yaşlarındaki oğlu Tu-Çi değil, kardeşi Gnay-Teu-Kay (Ho-Liü) Kağan (410-414 = 4) geçmiş, bu da öldürülmüş, yerini oğlu Pu-Lo-Çin Kağan'a bırakmıştır. Bu Kağan 414'te birkaç aylık saltanattan sonra öldürülünce yerine kardeşi olduğu sanılan Talan (Meoo-Khan-Ke-Çim-Kay) Kağan (414-431 = 17) geçmiştir.

Talan Kağan'ı oğlu So-Lien (U-Ti) Kağan (431-444 = 13) takip etmiş, bu zat Wei hânedânından Çin imparatorluk prensesi ile 434 yılında evlenmiş, kızkardeşini de (aynı yıl) Çin imparatoru Tay-Wo-Ti'ye (423-452) vermiştir. So-Lien'in yerine oğlu Çuluk (Tu-Ho-Çin) Kağan (444-464 = 20) geçmiş, bunu oğlu Şeu-Lo-Pu-Çin (Yü-Çing) Kağan (464-485 = 21), sonra bunun oğlu Fu-Ming-Lün (II. Tolun) Kağan (485-492 = 7) takip etmiştir. II. Tolun Kağan öldürülmüştür. Yerine kardeşi olduğu sanılan Nokay Kağan (492-506 = 14), sonra bunun oğlu Tokhan (Fo-Tu) Kağan (506-511 = 5) geçmiştir. Tokhan Kağan, amcası II. Tolun'un 2. zevcesi dul imparatoriçe (hatun) Heu-Liü-Ling ile evlenmiştir ki bu Hatun (Katun), 520 yılında 50 yaşlarında öldürülmüştür. Çuluk Kağan, Avrupa Hun İmparatoru Attila ile çağdaştır. Batı Roma imparatorluğu da bunun halefi Çeu-Lo-Pu-Çin Kağan'ın zamanında yıkılmış yani İlkçağ sona ermiştir. Şu halde Apar Hânedânı, İlkçağ'ın sonlarında ve Ortaçağ'ın başlarında Türk Hakanlığı tahtını işgal etmiş oluyor.

Tokhan Kağan'ın yerine oğlu Çunu (Teu-Lo-Fu-Po-Leu-Fa) Kağan (511-520 = 9) geçmiş ve öldürülmüştür. Bu zat imparatoriçe Heululin'den sonra 511'de Deuhun Divan'la evlenmiş, bu imparatoriçe 520'de öldürülmüştür. Çunu Kağan'ın oğlu ve velîahdi Tszuhoy da aynı yıl katledilmiştir. Çunu Kağan'ın 6 kardeşinin büyüğü olan Prens Tsu-Hoey de aynı âkıbete uğramıştır. Bu suretle tahta Çunu'nun kardeşlerinden O-Na-Hoey (520-521 = 1) geçmiş, 520'de Çin imparatorunu resmen ziyaret etmiştir. Bu kağanın kızı, Hindistan Hun (Akhun) imparatoru Mihirakulan (502-530) ile 520 yılında evlenmiş, bu suretle Orta Asya ve Hindistan Türk imparatorlukları arasında yakınlaşma olmuştur.

Daha sonra tahta çıkan Mi-Gneu-Ko-Şe-Kiü (Po-Le-Müen) Kağan'ın (521-522), O-Na-Hoey Kağan'ın kardeşi olduğu sanılmaktadır; bu kağan tahttan indirilmiştir, 525'e doğru öldürülmüştür. Tahta geçmiş ve Aparlar'dan sonuncu Büyük Türk Hakanı olmuştur. O-Na-Hoey Kağan, 533'te Wei hânedânından Çin imparatorluk prensesi ile, 538'de aynı hânedandan başka bir prensesle evlenmiştir; bir zevcesi daha olduğu bilinmektedir.

Bundan sonra iktidar Göktürk hânedânına geçmiş, Aparlar'ın mühim kısmı Avrupa'ya göçmüş, Apar hânedânından kağanlar asırlarca da Avrupa'da saltanat sürmüşlerdir. Orta Asya'da Göktürkler'e tâbî olarak kalan küçük Apar zümresinin kralları ise şunlardır: Tie-Fa (552-553 = 1), Tem-Çeu-Heu-Li (553-554 = 1) ve Ku-Ti (554). Bunlardan Tie-Fa, Göktürkler'le imparatorluk tahtı için mücadele etmiş, fakat öldürülmüştür; yerine 2 kardeşi

geçmiş, bunlardan ilki olan Tem-Çeu-Heu-Li de öldürülmüştür. Onun yerine kardeşi Oan-Lo-Şin geçmiştir (554-555). Son olarak 555'te birkaç ay Gan-Lo-Şin'in oğlu olduğu sanılan No-Hoan, Göktürkler'le mücadele edip öldürülmüştür. Bu dördünün de sonuncu Apar kağanı O-Na-Hoey'in oğulları olduğu sanılmaktadır.

Aparlar (Avarlar) Çağında Türk İmparatorluğu

Aparlar devrinde de Moğollar, Türkler'le beraber imparatorluğun yüksek idaresine iştirak etmişlerdir. Hattâ bu devrede Moğol nüfuzunun çok arttığını ileri sürebiliriz. Aparlar'ı deviren Göktürkler, Moğollar'ı müşterek iktidardan tamamen uzaklaştıracaklardır. Aparlar, eski çağlardan beri tanınmış bir kavim olup, Türk konfederasyonunun mühim üyelerinden idiler. Yunanlılar'ın zikrettikleri «Abaris» ve «Aparitai» kavminin Aparlar olduğu sanılmaktadır. Aparlar da Tabgaçlar gibi Mete çağının sınırlarına erişememişlerdir. Bu devirde Türkler, Tanrı Dağları'nın güneyine atlıyarak Doğu Türkistan'da yerleşmeye başlamışlardır. Fakat Tanrı Dağları'nın güneyindeki Türk kabîleleri Aparlar'a tâbî olmaktan vaz geçerek, Hindistan Hunları'na bağlanmışlardır.

Tolun, Çoluk ve Türkçe adının «Onaboy» olduğu sanılan O-Na-Hoey Kağanlar, Aparlar'ın büyük hükümdarlarıdır. Bu kağanlar, Balkaş Gölü ile Büyük Okyanus arasındaki hâkimiyetlerini mutlak bir dereceye çıkarmışlar, mühim askerî başarılar kazanmışlardır. Apar kağanları da Hun ve Tabgaç yabguları gibi Çin'e akınlar yapmışlar, fetihlerde bulunmuşlardır. Bunlara karşı 423'te Çin Seddi geniş ölçüde tahkim edilmiştir. Aparlar'ın da merkezi, kendilerinden evvelki ve sonraki Büyük Türk Hakanlığı gibi Orhun nehri civarında, belki Ötüken ormanları tarafındaydı.

4. GÖKTÜRKLER (KÖK-TÜRKLER) (552-745)

Göktürk Hânedânı

Türk tarihinin ve Büyük Türk Hakanlığı tahtına oturan hânedanların en büyük ve mühim hânedanlarından olan Göktürkler (aslında: Kök-Türkler), 552'den 745'e kadar 193 yıl iktidarda kalmışlardır. Yani saltanatları Tabgaçlar'dan ve Aparlar'dan daha uzun sürmüştür. Her bakımdan Türk tarihinin pek ehemmiyetli bir merhalesini teşkil eden Göktürkler, Cengiz'in başkenti Karakurum'un 60 km. kuzeyindeki Ötüken'i başkent yapmışlardır. İmparatorlarına Aparlar gibi «kağan», prenslerine «tigin» ve-

ya «tegin» (bugünki telâffuz: Tekin) demişlerdir. «Türk» adını ilk defa resmen devlet adı olarak aldılar. Kendilerine ve devlete «Türk» dediler. Kitâbelerde böyle geçer. «İlâhî, Semâvî Türk» demek olan «Köktürk = Göktürk» çok daha nâdiren geçmektedir. Göktürk Hânedânı, Aşına Sülâlesi'ndendir ve Hunlar, Tabgaçlar gibi aynı atadan inmektedirler. Oğuz Türkü idiler. Önce Göktürk kağanlarını ve hânedânın belli diğer üyelerini gözden geçirelim:

Hânedânın kurucusu, Aparlar'ı bertaraf ederek Büyük Türk Hakanlığı tahtına oturanlar, — tıpkı Selçuklular'da olduğu gibi — birbiriyle tam bir âhenk içinde hareket eden iki kardeştir (Bilge Kağan ile Kül Tigin de öyle yapmışlardır). Bumın veya Bumun (bugünki telâffuz: Bumin) ile kardeşi İstemi Kağan, Göktürk kabîlesinin kralı Uluğ Yabgu'nun oğullarıdır (bu devrede yabgu kelimesi artık imparator değil, kral mânâsına gelmiştir ki, unvanların zamanla değerden düşmesi kanununa uygundur). Daha başlangıçta devlet Doğu ve Batı diye ikiye ayrılmış, Türk tarihinin an'anelerinden olan çifte imparatorluk idaresine göre, Batı Kağanı, Doğu Kağanı'nı metbû tanımış, fakat bazan aksi de olmuştur.

Göktürk Hânedânı da AŞINA SÜLÂLESİ'nden, bu sülâlenin bir dalıdır. Bu sülâleden Hun Hânedânı'nın mensup bulunduğu dal, Tuku Hânedânı'dır ki, Mete (Motun), bu ailedendir. Daha sonraki Türk imparatorluk hânedanları, hep Mete'nin torunlarıdır. Yalnız Avar (Apar) imparatorluk hânedânının Mete torunlarından olduğu şüphelidir. Göktürk Hânedânı'nın atası, 439'da Tabgaçlar'ın yıktığı Hun devleti Kuzey Liang'dan kaçan bir prenstir. Güney Hun yabgularının torunu olan bu prens (adının Şu olması muhtemeldir, onun babası Ançu, onun babası da Güney Hun hânedânından inen Mengsün'dür), Tabgaç katliâmından kurtarabildiği 500 Hun ailesinin başında, M.S. 439 yılında Avarlar'a sığındı. Sığınılan bu yer, Ergenekon'dur (Altaylar'ın doğu yamaçlarında). Birkaç kuşak sonra Hunlar çoğalarak, Ergenekon vâdîsinden, cihâna hâkim olmak, Göktürk imparatorluğunu kurmak için çıkmışlardır. Ergenekon'dan Çıkış, budur. Bu prensin oğlu Bilge Şad, bunun oğlu Tavu Uluğ Yabgu, bunun oğulları da Bumın ve İstemi Kardeşler'dir. Şecere budur. Tavu Tabgu, 535'e doğru Ergenekon'dan çıkmış ve Avarlar'a tâbî olmak şartıyle Göktürk krallığını kurmuştur.

552 başlarında Göktürkler iktidarı Aparlar'dan aldıkları zaman, Bumın Kağan, Doğu Kağanı ve Büyük Kağan, kardeşi İstemi de ona tâbî Batı Kağanı olmuştur. 1 yıllık imparatorluktan sonra Bumın Kağan ölünce, yerine oğullarından biri değil, bü-

yük şahsiyeti yüzünden İstemi Kağan geçmiştir (553-576 = 23). İstemi, 555'te tahta hak iddia eden son Apar prenslerini bertaraf etmiştir. İstemi'den sonra oğulları Batı Kağanı olmuşlar, Doğu Kağanlığı olan Büyük Kağanlık, Bumın'ın oğullarından yürümüştür.

Bumın, 552'de imparator olunca Wei (Türk asıllı Batı Tabgaç) imparatorluk hânedânından Prenses Çang-Lo ile evlenmiştir. Fakat 3 oğlunun annesi bu prenses değildir. Büyük oğlu Kara Kağan, Doğu Kağanı (553-554 = 1) olmuş, ölünce yerine kardeşi Mukan Kağan, Doğu Kağanlığı'na (554-572 = 18) geçmiştir. 568'de kızı Aşına'yı Çu imparatoruna vermiştir. En küçük kardeş olan Tapo Kağan, 572'de ağabeyinin yerine Doğu Kağanı (9 yıl), 576'da da amcası İstemi'nin yerine Büyük Kağan (5 yıl) olmuştur. Kardeşi Kolo'nun oğlu İşbara'ya Doğu, diğer kardeşi Jotan'a da Batı kağanlığını vermiştir. Mukan Kağan'ın oğlu Apa Kağan, 3. Batı Kağanı (576-593 = 17) olmuştur; onun çocukları, Batı Kağanı olmuşlardır. Tapo Kağan'ın yerine Büyük Kağanlık'a, amcası Kolo Kağan'ın oğlu Bağa İşbara Kağan (581-587 = 6) geçmiş, Çu (Çin imparatorluk) prensesi Tsien-Kien'le evlenmiş, ondan sonra da kardeşi Çur Bağa (Yehu) Kağan (587-588 = 1), imparatorluk tahtına oturmuştur.

Bundan sonra 6. Büyük Kağan (588-600 = 12) olarak tahta oturan Tülan Kağan, Bağa İşbara'nın büyük oğludur, öldürülmüştür. Onu istisna olarak Batı Kağanları'ndan Bilge Tardu Kağan (İslemi'nin oğludur) takip etmiştir (600-603 = 3). Bilge Tardu'dan sonra, Bara İşbara'nın küçük oğlu Kimin Türe Kağan (603-609 = 6), imparator olmuştur. O ölünce Batı Kağanları, artık Doğu Kağanları'nı metbû tanımaktan vaz geçtiklerini, tamamen müstakil olduklarını iddia etmişlerdir. Bununla beraber Doğu Kağanları, Türkler'in en büyük hükümdarı olmak haysiyet, prestij ve mevkiini Türk imparatorluğunu içinde ve dışında muhafazaya devam eylemişlerdir.

Çinli prenses Tsieh-Kien'le evlenen (bu prenses 3 hâkana zevcelik etmiştir) Kimin Türe Kağan'ın yerine 3 oğlu arka arkaya tahta çıkmıştır: Bir Çin prensesi ile evlenen Şipi Kağan (609-619 = 10) (kardeşi Çiki Şad), Çuluk (Çulo) Kağan (619-621 = 2) ve Kara (Kieli) Kağan (621-630 = 9). Bunlardan Şipi Kağan, İslâm dininin ortaya çıkması ile muâsırdır. Çuluk Kağan, Çinli prenses İ-Çing ile evlenmiş ve öldürülmüştür. Meşhur ihtilâlci Kür Şad (639'da kahramanca ölmüştür) bunun küçük oğludur; büyük oğlu ile bunun oğlu olan tiginlerin isimlerini bilmiyoruz. Kardeşi Aşına Çöl Tigin, Çin hizmetine girip Çin orduları başkumandan-

lığına kadar yükselmiştir. Bir kardeşi daha vardır ki, isminin Tuli olması muhtemel bulunan bu tigin, İlteriş Kutluğ ve Kapgan Kağanlar'ın babasıdır. Çinliler'e esir düşüp tahtını kaybeden Kara (Kieli) Kağan'dan sonraki Sirba Kağan (630-646 = 16), Batı Kağanları hânedânındandır. Bu kağan artık tam mânâsiyle Çin'in yüksek hâkimiyetini tanımış ve Kür Şad ihtilâli bunun zamanında olmuştur. Sirba Kağan'ı, Çibi Kağan (646-647 = 1) takip etmiştir ki, Şiibay Tigin'in oğlu ve Şipi Kağan'ın torunudur. Onunla Doğu Kağanlığı yıkılıp Çin imparatorluğuna geçtiği için, Batı Göktürk Kağanları, 682'de İlteriş Kutluğ Kağan iktidara gelinceye kadar 35 yıl Büyük Türk Hakanı olmuşlardır. 676-78 arasında Tugi Kağan, Batı Göktürkleri'nin başına geçmiş ve Tibet'le birleşmişse de, Çinliler'ce ortadan kaldırılmıştır.

Bu suretle Göktürk tarihinin birinci devresi (552-647 = 95) kapanmış, 35 yıllık ikinci devresi başlamıştır. Bundan sonraki «Kutluğ Devresi» denen 3. devre de hânedan iktidarı bırakıncaya kadar 63 yıl (682-745) sürmüştür. Birinci devrenin büyüklük devri 57 yıl sürmüştür (552-609). 609'dan sonra Doğu Kağanlığı Çin nüfuzuna düşmüş, nihayet 647'de Çinliler tarafından yok edilmiştir.

İstemi Kağan'dan sonra 600'de Büyük Türk Kağanı olan oğlu Bilge Tardu Kağan, Batı Kağanı (576-603 = 27) olmuştu (Çin Seddi'nin güneyinde Kuku Gölü çevresinde savaşta öldü). İstemi Han, bir kızını meşhur İran şehenşahı Husrev Anûşîrwân, diğerini de Çang-Ngan'ın Pei-Çeu kralı ile 565 yılına doğru evlendirmişti. Bilge Tardu ile beraber, Apa Kağan (576-593 = 17), müşterek Batı Kağanı olarak saltanat sürmüştü. Apa Kağan, Bumın Kağan'ın ortanca oğlu Mukan Kağan'ın oğlu idi. Böylece yalnız İstemioğulları değil, Bumınogulları da Batı Kağanlığı'nı işgal etmişlerdir. Apa Kağan'dan sonra büyük oğlu İnal Kağan (593-600 = 7), babası Bilge Tardu'nun yanında müşterek Batı Kağanı olmuştur. İnal'ın oğlu Çulo Kağan (600-611 = 11), 603'e kadar Bilge Tardu'nun nâibi olarak, sonra şahsen, Batı Kağanlığı'nı idare etmiş ve Şipi Kağan tarafından öldürülmüştür. Yerine Batı Kağanı olarak amcası Şikoey Kağan (611-618 = 7) geçmiş, bunu oğlu Tong-Yabgu Kağan (618-630 = 12) takip etmiştir. Daha sonra 8. Batı Kağanı olarak Bilge Tardu'nun küçük oğlu (büyük oğlu Yangsu Tigin ölmüştü) Bağatur Sepi Kağan (630-631 = 1) tahta çıkmış, ondan sonra İstemioğulları'nın saltanatı son bulmuş, iktidar her iki dalda tamamen Bumınoğulları'na geçmiştir.

9. Batı Kağanı Se-Yabgu Kağan (630-633 = 3), amcası Batı başbuğu Sepi tarafından öldürülen Tong-Yabgu Kağan'ın büyük

oğludur. Küçük oğlu Kunduz kralı (şimdi Afganistan'da) Tardu Sad'dır. Tardu Şad'ın torununun oğlu olan Şe-Li-Mang-Kia-Lo (bu Çince transkripsiyonun Türkçe'si çıkarılamıyor), 750'ye kadar

Tohâristan yabgusu yani kralı olmuştur; Sanskrit dilinde «Sri Mangala» olarak anılmakta olup Buda dinini kabûl etmiştir. Tardu Şad'ın başka bir torununu oğlu olduğu sanılan Kiü-Pi-Çö, Taşkent'te saltanat sürmüş ve 750'de Çin yüksek hâkimiyetini tanımıştır. Gene Tardu Şad'ın torunu olduğu sanılan Toğşada, 710'dan 739'a kadar 29 yıl Buhârâ'da saltanat sürmüş, o da 719'da Çin'i metbû kabûl etmiştir. Arslan adındaki kardeşi de malûmdur. Bu suretle Tardu Şad neslinin Batı Türkistan'ın güneyinde uzun müddet hâkim oldukları anlaşılmaktadır. Tong-Yabgu'nun taht şehri, Talas'ın 75 km. güney-doğusunda Binyul (Binbulak) idi.

10. Batı Göktürk Kağanı Başağa Tulu Kağan (633-634 = 1), Uluğ Şad'ın büyük oğludur (Uluğ Şad, Apa Kağan'ın küçük oğludur). Bunun yerine kardeşi İşbara Teriş Tunga Kağan (634-639 = 5), sonra bunun oğlu Bağatur İpi Kağan (639-640 = 1) geçmiştir. Sonra Uluğ Şad'ın oğullarından İpi Tulu Kağan (640-653 = 13) Batı Kağanı olmuştur. İpi Tulu Kağan, 638'den beri tahta hak iddia ediyordu. 647'de Doğu Kağanlığı yıkılınca, Büyük Türk Hâkanı olarak ortaya çıkmış ve 6 yıl bu sıfatı muhafaza etmiştir. Ama Doğu Hâkanlığı'nı diriltmek için, bu dala mensup Göktürk prensleri, Çinliler'le ümitsiz mücadelelerde bulunmuşlar, bu mücadeleler, 682'de İlteriş Kutluğ Kağan'a kadar bir netice vermemiştir. Bunlardan Prens Nişufu, 679'da Çinliler'e yenilerek başı kesilmiş, kesik başı Çin imparatorluk tahtı Loyang'a getirilerek teşhîr edilmiştir. Bundan yılmıyan diğer bir Göktürk prensi Funien, üstün Çin kuvvetlerine yenilmiş, 681'de 53 arkadaşı ile beraber esir edilmiş, Loyang'a getirilen 53 Türk'ün çarşıda başları kesilmiştir. Bu arada Uluğ Şad'ın oğullarından Kür Şad'ın oğlu İpi İşbara Yabgu Kağan (640-642 = 2), Bağatur İpi Kağan'ın oğlu İpi Şad Küy Kağan (645-649 = 4), Uluğ Şad'ın oğullarından Börü Şad'ın oğlu Uluğ İşbara Kağan (651-658 = 7), İpi Tulu Kağan'ın yanında müşterek Batı Kağanı olarak saltanat sürmüşlerdir. İpi Kağan'ın yerine oğlu Çençü-Yabgu Kağan (653-659 = 6), Göktürkler'in 15. Büyük Kağan'ı ve 17. Batı Kağanı olmuştur.

Çençü-Yabgu Kağan'ın yerine oğlu olduğu sanılan Eçine Türçe Kağan (659-679 = 20) Büyük Türk hâkanlığı tahtına oturmuştur. Bu arada sondan bir önceki Doğu Kağanı olan Sirba Kağan'ın da, Uluğ Şad'ın oğullarından birisi olmak ihtimalini zikredelim.

Bundan sonraki Batı Kağanları'nın, Göktürkler'den kimin oğlu veya kardeşi olduğunu bilmiyoruz: Eçine Kür Pur Çur Kağan (679-682 = 3), Eçine Tuyça Kağan (682?-700? = 18?), Üçele Kağan (700-706 = 6) ve oğlu Süge Kağan (706-711 = 5). Bunlardan ilki, aynı zamanda Büyük Türk Hâkanı'dır. 682'de İlteriş Kutluğ Kağan, tekrar Doğu Kağanlığı'nı kuracak ve Türkler'in en büyük imparatoru mevkiine yükselecektir.

Süge Kağan'dan sonraki 23. - 28. Batı Kağanları'na «Türkeş Kağanları» denmektedir. Türkeş Kağanları şunlardır: Sulu Kağan (711-737 = 26), Tuksın Kağan (737-739 = 2), Eçine Kin Kağan (739-740 = 1), Bağa Tarkan Kağan (740), İl-Etmiş Kutluğ Bilge Kağan (740-742 = 2) ve Tengri İl-Etmiş Kağan (742). 742'de Batı Kağanlığı, 745'te de Doğu Kağanlığı son bulmuş, iktidar Dokuz-Oğuz-On-Uygur Hânedânı'na geçmiştir.

İlteriş Kutluğ Kağan (682-692 = 10), İnekler Gölü meydan muharebesinde Oğuz Türkleri'ni yenerek Ötüken'e hâkim olmuş, Doğu Kağanlığı'nı yeniden kurmuş ve bu suretle Göktürk tarihinin III. devresi başlamıştır ki, bu devre devlet yaratmak meraklısı olan tarihçiler «Kutluğ Devleti» demişlerdir. Zevcesi Elbilge Hatun, İlteriş'in yanında Türk imparatorluğunun kalkınıp Mete ve Bumın çağındaki şevket derecesine erişmesinde mühim rol oynamıştır. İlteriş'ten sonra kardeşi Kapgan Kağan (692-716 = 24) geçmiştir (diğer kardeşi Tosifu Yabgu). 665'te doğan Kapgan Kağan, 22 temmuz 716'da 51 yaşında öldürülmüştür. 3 oğul bırakmıştır: İnal Bögü Kağan (698'de: Küçük Kağan), İni Han ve Yulug Tegin (kızkardeşleri, 716 sonunda Çin'e sığınmıştır). Bögü, 716'da birkaç ay kağanlık iddiasında bulunmuş, aynı yıl 33 yaşında öldürülmüştür. Ondan sonra İni Han da aynı iddiayı gütmüş ve gene 716'da öldürülmüştür. Kül Tegin'in atabeyi olan Yuluğ (Yollığ) Tegin ise büyük edip olarak tanınmış ve amcazâdeleri Bilge Kağan (698'de sağ kanat şad'ı) ve Kül Tegin ile teşrîk-i mesâî etmiştir. Kapgan'dan sonra vaziyet tekrar karışmış ve halefi olan İlteriş Kutluğ Kağan'ın büyük oğlu Bilge Kağan (716-734 = 18), kardeşi başkumandan Kül Tegin'le hayran olunacak derecede âhenkli bir işbirliği ve vazife taksimi yaparak hânedâna ve Türk imparatorluğuna son parlak devrini yaşatmıştır. Kül Tegin, ağabeyinden 3 yıl önce 27 şubat 731'de 46 yaşında savaşta ölmüş, fakat muhteşem ve milletlerarası cenaze merasimi, aylarca hazırlıktan sonra, 1 kasım 731'de yapılmıştır (kızkardeşleri, 698'de Türgiş kağanı yapılan ve 711'de öldürülen Bars Bey'le bu yıl evlenmişti). 1 yıl büyük ağabeyi Bilge Kağan, Bilge Tonyukuk'un kızı Pofu ile evliydi. 648 yıllarında doğan Tonyu-

kuk (unvânı : Boyla Baga İnançu Yargan Apa Tarkan) (Tonyukuk'un torunları Uygur devrinde de devlet hizmetinde idiler), 682'den 707'ye kadar 25 yıl İlteriş Kutluğ ve kardeşi Kapgan Kağanlar'ın başkumandanlığını, 716'dan ölümüne kadar da Bilge Kağan'ın başbakanlığını («aygucı» = vezir) yapmıştır. 725'te 58 yaşlarında ölmüştür. Önce başkumandan, sonra devlet adamı olarak imparatorluğun yükselişinde birinci derecede rol oynamıştır. Bu devrede İlteriş Kutluğ Kağan, Kapgan Kağan, Bilge Kağan, Kül Tigin, Tuluğ Tigin ve Bilge Tonyukuk, büyük devlet adamı dehası göstermişler ve Türk tarih ve medeniyetinin mümtaz simaları olarak ölümsüzleşmişlerdir.

Bilge, 51 yaşında zehirlenerek öldürülmüştür (25 kasım 734). Aylarca hazırlıktan sonra cenaze merasimi milletlerarası şekilde 22 haziran 735'te yapılan Bilge'den sonra 2. oğlu (büyük oğlu, babasının hayatında ölmüşdür) ve Türkeş (kelime *Göktürk Kitabeleri*'nde «Türgeş» veya «Türgiş» şeklinde geçer) Kağanı'nın damadı İçen Türk Bilge Kağan (734-739 = 5), sonra kardeşi Tengri Bilge Kutluğ Kağan (739-741 = 2) (çok gençti, idare annesi olan Tonyukuk'un kızında idi), onun öldürülmesinden sonra Bilge ve Kül Tigin'in küçük kardeşleri Penge Kağan (741-742 = 1), sonra Bilge Kağan'ın 3. oğlu Süyen Kağan (742'de birkaç ay), sonra Penge Kağan'ın oğlu Özmiş Kağan (742-744 = 2), onun öldürülmesinden sonra da kardeşi Peymey Kağan (744-745 = 1) Büyük Türk Hakanlığı tahtına geçmişlerdir. Göktürkler'den 26. Büyük Türk Hakanı olan Peymey ile iktidar Dokuz-Oğuz-On-Uygurlar'a geçmiştir.

Göktürkler Çağında Türk İmparatorluğu

Bumın Kağan'dan sonra kardeşi İstemi ve oğlu — Doğu Kağanı — Mukan Kağanlar, büyük fütuhatçı hükümdarlar oldular. Türk imparatorluğunun sınırlarını Mete çağından yani 7 asırdan beri en geniş şekline vardırdılar. Aral, Balkaş, Baykal «deryâları»nın Türk iç denizi olduğu bu çağda Hazar'ın kuzey ve doğu kıyıları da Türkler'indi. Batıda Ural Dağları ve Ural nehri atlanmış, Volga'ya erişilmişti. Doğuda sınır Kore'nin kuzeyinden geçiyor, Büyük Okyanus'a dayanıyordu; Sahalin Boğazı kıyıları, Türk hâkimiyetindeydi. Güneyde Doğu Türkistan'ın tamamı ve güneybatısı hariç bütün Batı Türkistan, imparatorluğa katılmıştı. Hindistan Hunları'nı geriye atan Göktürkler, Kişmir'e ve Tibet'e dayanıyorlardı. Kansu'yu almışlardı. Daha güneydoğuda Çin Seddi, iki büyük imparatorluğa (Çin ve Türk) sınır çiziyordu.

Kuzeyde 60° arza erişilmişti. İstemi'nin kızı, Şehenşâh Husrev Anûşîrwân'ın eşi ve İran imparatoriçesi idi. Akhun imparatorluğu bu devirde Göktürkler ile Sâsânîler arasında paylaşılarak ortadan kaldırıldı. Doğu ve Batı Türkistan, Akhunlar'dan İstemi'ye geçti. Anûşîrwân'ın oğlu ve İstemi'nin torunu olan IV. Ormuzd Türkzâd («Türk'ten Doğma») (579-590), İran imparatoru oldu.

Bu haşmetten ürken ve kudretinin en yüksek derecesinde olan (Büyük Justinianus çağı) Doğu Roma (Bizans) imparatoru, Göktürk Kağanı'na elçiler göndermiş, dostluk ve ticaret münasebetleri kurulmuştu. Türk imparatorluğunun güneydoğudaki büyük rakîbi Çin, güneybatıda ise pek kudretli İran (Sâsânî) imparatorlukları idi. Sâsânîler de bu çağlarda kudretlerinin zirvesinde bulunuyorlardı (Husrev Anûşîrwân çağı). Şu halde Türkler'e güney ve batıyı kudretli büyük devletler kapatıyordu.

Türk orduları nâ-mağlûb idi. Göktürkler'e gönderilen Çin elçisi Şang-Sun-Çing, imparatora verdiği raporda, Türkler'in askerî sahada kuvvetle yenilmesinin imkânsız olduğunu, siyasî entrika yoluna sapılmadığı takdirde Çin'in en kötü durumlara düşebileceği belirtiliyordu. Çin, esasen an'anevî olan hile siyasetini ele aldı ve az amanda Türk imparatorluğunun iç bünyesini iyice yıprattı.

Türgiş(Türkeş)ler

Türgişler, Talas-Çu-Isık Göl bölgesinde oturan bir Türk boyu idi. Göktürk federasyonuna dâhil idiler. 630'da «Baga Tarkan» unvanlı Uçele, sonra oğulları Soko ve Çemu, Türkeşler'in başında idiler. Baga Tarkan, «kağan» unvânını aldığı için, Göktürk prenslerinden olduğu anlaşılır. 717'de Sulu Çor Kağan, bu boyun hükümdârı oldu. Başkenti Talas'ın kuzeybatısında Balasagun idi. Sulu, Arab istilâsı karşısında, Emevî ordularına karşı Türk illerini savunmakla ünlüdür. 738'de kumandanlarından Kül Çor tarafından öldürüldü. Bu suretle Türgişler, «Kara» ve «Sarı» Türgişler olarak iki rakip kısma ayrıldı. Çin, bu ayrılığı körüklüyordu. Arablar da gittikçe Mâverâünnehir'de ilerliyorlardı. Sarı Türgişler'in başına «Bağa Tarkan» unvânı ile Kül Çor, Kara Türgişler'in başına da Tumoça geçti. Rakıybini yenen ve Sulu Kağan'ın oğlu ve halefi olan Tuksın Kağan'ı ortadan kaldıran Bağa Tarkan, kağan oldu. Aynı 739'da, Onok boyunun kağanı olan Göktürk hânedânından Hin'i yenerek öldürdü. 742'de tahttaki İletmiş Kutluğ Bilge Kağan, Kara Türgişler'den idi. Yerine gene Kara Türgişler'den Tanrı Bolmış Kağan (753) geçti. 766'da Karluklar

tarafından tahttan indirildi ve önce Göktürkler'e, sonra Uygurlar'a tâbî olan bu teşekkül sona erdi. Türgiş devleti, 717'den 766'ya kadar 49 yıl sürmüş oldu.

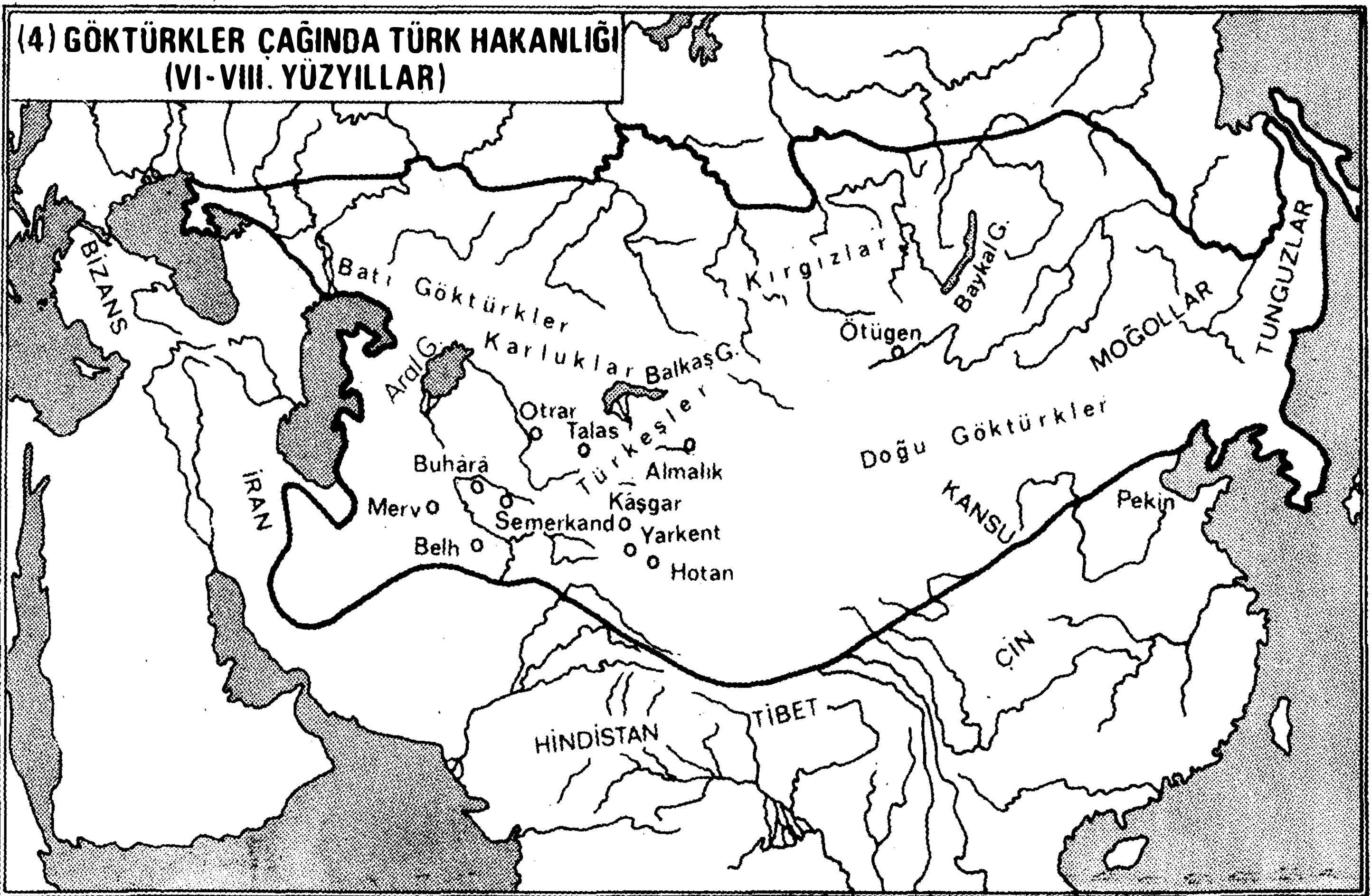
Kür Şad İhtilâli

Kür Şad İhtilâli, Türk tarihinin karakteristik ve mühim hâdiselerinden biridir.

Prens Kür Şad, Göktürk Hânedânından 10. Büyük Türk İmparatoru Çuluk Kağan'ın küçük oğludur. Çuluk Kağan, 2 yıllık bir saltanattan sonra bir Çin prensesi olan zevcesi İçing Hatun tarafından zehirlenerek 621'de öldü. Yerine kardeşi, yani Prens Kür Şad'ın amcası Kara Kağan geçti. Türk geleneğine göre, Kara Kağan, dul yengesi, yani Kür Şad'ın üvey anası ile evlendi. Zaten kararsız bir adam olan yeni Türk Kağanı, Çinli zevcesinin entrikaları ile büsbütün yanlış hareketlerde bulundu. Üst üste gelen soğuk ve kıtlık yılları da Türk illerinde büyük tahribat yaptı. 630 yılında bu vaziyetten faydalanan Çin Ordusu, Türk Ordusunu bozdu. Kara Kağan ile 100.000 Türk, Çinliler'e esir düştü. Çinliler'in elinde 4 yıl daha yaşıyan Kara Kağan, 634'te kederinden öldü.

Kara Kağan'ın yerine Çinliler, Göktürk prenslerinden Sirba Kağan'ı Türk İmparatoru ilân etti. Fakat bu kukla hükümdar, Çin'e tâbî olmayı kabûl ettiği için, bin yıldan beri istiklâl içinde yaşıyan Türkler, Sirba Kağan'ı tanımadılar. Çinliler'i kovmak ve Çinliler'in esiri bulunan Türkler'i kurtarmak için gizliden gizliye çalışmaya başladılar. 40 kişilik bir ihtilâl komitesi teşekkül etti. Bu 40 Türk asîlzadesi, genç Prens Kür Şad'ı başkan seçtiler. Ancak ihtilâl başarıya ulaşırsa, Kür Şad imparator olmıyacak ve siyasetten çekilecekti. Çünkü ihtilâlin tamamen millî mahiyette olduğundan kimse şüphe etmemeliydi. Kür Şad'ın imparator olmak gayesiyle başa geçtiği söylenmemeliydi. Bu fikirde olan Türk Prensi, arkadaşlarının kendisini kağan namzedi göstermelerini kabûl etmedi. Bunun üzerine, ihtilâlden sonra Kür Şad'ın ağabeyinin oğlunun, yani yeğeninin Türk kağanı ilân edilmesi kararlaştırıldı.

Bu sıralarda Çin'de XVIII. imparatorluk hânedânı olan Tanglar'dan 2. imparator Li Şih-min hüküm sürüyordu. Li Şihmin 40 yaşında ve 13 yıldan beri tahtta idi. Çin, 50 milyon nüfusu ile cihanın en kalabalık devleti idi. Kuzey Çin'de Çin boyunduruğunda yaşıyan yüz binlerce Türk, her an imha edilmek tehlikesiyle karsı karşıya bulunuyordu.

(4) GÖKTÜRKLER ÇAĞINDA TÜRK HAKANLIĞI
(VI-VIII. YÜZYILLAR)
BİZANS
İRAN
Batı Göktürkler
Karluklar
Aral G.
Balkaş G.
Otrar
Talas
Türkeşler
Almalık
Buhârâ
Merv
Semerkand
Kâşgar
Yarkent
Belh
Hotan
Kırgızlar
Ötügen
Baykal G.
MOĞOLLAR
TUNGUZLAR
Doğu Göktürkler
KANSU
Pekin
ÇİN
TİBET
HİNDİSTAN

Türk ihtilâl komitesinin planı şöyleydi: İmparator Li Şihmin esir edilecek, Türk illerine kaçırılacak, sonra Çin Sarayında esir bulunan Türk asîlzadeleri ve Çin boyunduruğundaki Türk toprakları ile değiştirilecekti. İhtilâl başarıya ulaşır ulaşmaz da bütün Türkler ayaklanacaklar, rasladıkları Çinli'yi öldürüp bağımsızlık kazanacaklardı. Çin imparatorunun her gece kılık değiştirerek başkenti Çangan'da dolaştığı, Türkler tarafından haber alınmıştı. Bir sokak baskını ile imparatorun esir edilmesi oldukça kolay olacaktı. Ancak kararlaştırılan gece, aksi bir tesadüfle, büyük bir fırtına patlak verdi. İmparator sarayından çıkmadı. Kür Şad, gecikilirse ihtilâlin duyulup Türkler'in kılıçtan geçirilmesinden korktu. Akıl almaz bir cesaretle, imparatorluk sarayını basıp imparatoru silâh kuvvetiyle ele geçirmek kararını verdi. Arkadaşlarının Çinliler ile kıyas kabûl etmez derecede iyi silâh kullanmalarına güveniyordu.

Gerçekten o gece 40 Türk asîlzadesi Çin imparatorluk sarayını bastı. Pek kanlı bir çarpışma oldu. Yüzlerce Çinli muhafız, 40 Türk'ün keskin nişancılığına ve vuruş maharetine kurban gitti, Türk okları ve kılıçları altında can verdi. Çinli muhafızların yerden mantar bitercesine çoğaldığını ve imparatorun ele geçirilemiyeceğini anlıyan Kür Şad, sarayı terketmek emrini verdi. İmparatorun ahırına hücum eden 40 Türk, seyisleri öldürüp buldukları atlara atladılar. Çin başkentinden çıkmaya muvaffak oldular. Ancak bütün bir Çin ordusu 40 Türk'ün peşine takılmıştı. Vey Irmağı kıyısına gelince aurakliyan Türkler, birkaç yüz Çin askerini okladıktan sonra, göz yaşartıcı bir kahramanlık sahnesi içinde öldüler. Kür Şad ve 39 arkadaşı, Vey Irmağı kıyılarının sarı toprakları üzerinde kaldılar.

İhtilâl başarılamadı diye Çin boyunduruğundaki Türkler sinmediler. Bütün Türk illerinde bir istiklâl rüzgârı esti. Hiçbir milletin tarihinde böyle bir kahramanlık olayı yoktur. 40 Türk'ün saldırışı Çinliler'i kalblerinin derinliklerine kadar ürpertti. Türkler'de ise, önüne geçilemez bir derecede kabarmış olan istiklâl arzusu taş mak, yeniden Çin ülkelerini basmak derecesine geldi.

Kutluğ Devri

«Kutluğ Devri» diye anılan Göktürkler'in 3. ve son devresinde Türk tarihinin pek parlak simaları bir araya gelmiştir. Ancak bu şahsiyetler sahneden çekilince, hânedânın inkırazını önlemek mümkün olamamıştır. İlteriş Kutluğ Kağan ve halefleri çağında devlet, tekrar Bumın ve İstemi Kağanlar devrindeki haşmet

ve büyüklüğüne kavuşmuştur. Fakat zaman zaman zor anlar yaşanmış, 300.000 kişilik bir Çin ordusu Türk imparatorluk başkenti Ötüken'e kadar sokulmuştur. Kül Tegin'in bu orduyu bozması ve Çin'i yılda 300.000 denk ipek vergiye bağlaması, devleti kurtarmıştır.

Bu çağda Çin'in de büyük bir kalkınma hamlesi içinde bulunduğu, büyük devirlerinden birini yaşadığı unutulmamalıdır. Türk devletinin muvaffakıyet ve fetihleri, asla kolay hamleler şeklinde olmamış, büyük millî çaba sarfedilmiş, büyük güc harcanmış, çok fedakârlık gösterilmiş, imparatorluğun azametine halel getirilmemiştir. Kutluğ çağında Arablar da Orta Asya'ya yaklaşmış, bir taraftan Çin, diğer taraftan Türk hâkimiyetini tehdide başlamış bulunuyorlardı. İran imparatorluğunun yerini, daha güclü bir şekilde Müslüman Arab imparatorluğu (Emevîler) almıştı.

Bu suretle VII. asrın sonları ile VIII. asrın başları, hem Türkler, hem Arablar, hem de Çinliler için büyük bir uyanış ve kalkınma devresi olmuştur. Asya kıt'asının 3 büyük kavmi, kıt'ayı aralarında paylaşmışlardır. Bunlardan Çinliler'le Türkler'in yüzlerce yıldan beri büyük devletlere sahip olmalarına mukabil, Arablar, tarihte ilk defa büyük devlet kurucusu görünmektedir. Buna karşılık Türk darbeleri ile iyice sarsılan ve çözülen İran, Arab darbeleri karşısında artık münkariz olmuş ve büyük devlet olarak tarih sahnesinden çekilmiştir.

687'de Türkler, Çin'in Şansi eyaletine girmişler, fakat bozularak avdete mecbur kalmışlardır. 694'te Ning-Hia yakınlarında Çinliler'i bozmak suretiyle, bu muvaffakıyetsizliği telâfi ettiler. 698'de tekrar Pekin'in az kuzeyinde göründüler. 706'da Kapgan Kağan, bizzat kumanda ettiği Türk ordusu ile Çinlileri büyük bir bozguna uğrattı. Bu zafer, Türkler'in Çin'e karşı vazıyetini düzeltirken, ertesi yıl, 707'de de Kül Tigin'in kumanda ettiği Türk ordusu Buhârâ yakınlarına gelerek müstevlî Arablar'a karşı imparatorluğun güneybatı sınırlarını korumuştur.

711'de Türkler, Batı Türkistan'ın güneyinde tekrar Arablar'la karşı karşıya geldiler. 713'te Doğu Türkistan'da Beşbalık'a inerek bu bölgedeki İranlı ve Türk kavimler üzerinde imparatorluğun otoritesi takviye edildi. 715'te âsî Oğuzlar, Kara Göl yakınlarında bozuldu. 22 temmuz 716'da Kapgan Kağan, Bayırkular'ın isyanını söndürmeye çalışırken, Kerulen yakınlarında, Tola kıyılarında tuzağa düşürülüp öldürüldü. Türkler, bu hâdiseyi millî bir felâket saydılar ve milletin müşterek mesuliyeti olarak telâkki ettiler. Bu müşterek mesuliyet telâkkisinin ne kadar karakteris-

tik ve o devir için şaşılacak bir şey olduğuna işaret etmek yerinde olur (Giraud, 52).

Kapgan Kağan'dan sonra yeğenleri Bilge Kağan ile Kül Tigin, Kapgan'ın iki oğlu ile iktidar mücadelesine giriştiler. Bu mücadeleyi kazandıktan sonra, konfederasyondan ayrılmak isteyen kavimlere ve Çin entrikalarına karşı uzun savaşlar açıldı. Kül Tigin'in 27 şubat 731'de ve ağabeyi Bilge Kağan'ın 25 kasım 734'te öldürülmelerine kadar bu mücadeleler sürüp gitti.

Bilge Kağan, Tonyukuk'un (663-725 = 62), kızı ile evli idi. Yani Tonyukuk'un kızı, Türk imparatoriçesi idi.

Bu çağ hâdiselerini şimdiye kadar olduğu gibi yalnız Çin kaynaklarından öğrenmiyoruz; hem Türk, hem Çin kaynakları zengin bilgilerle birbirlerini tamamlıyorlar. Çin sınırlarından Hazar'a kadar olan bölgeyi tutmaya ve günden güne tehdidini arttıran Arablar'a karşı Batı Türkistan'ı savunmaya mecbur olan Türkler'in vazifeleri hayli ağırdı.

İktidardaki Göktürk kabîlesi ile içten içe iktidara yaklaşmak istiyen Oğuzlar arasındaki mücadele de imparatorluğu yıkıntıya götürüyordu. Kingan dağlarının eteklerine sürülen Moğollar da vazıyetlerinden son derecede gayrı memnundular. Hunlar, Tabgaçlar ve Aparlar devrinde devlet idaresine yani iktidara katılan Moğollar, Göktürkler tarafından uzaklaştırılmış ve kendilerine alelâde tâbî kavim muamelesi yapılmıştı. Bu devirde bugünkü Moğolistan'ın tamamen Türk'leştiğini, Moğollar'ın doğuya vaktiyle Tunguzlar'ın oturdukları ülkelere itildiğini görüyoruz. Ancak Karahanlılar devrindedir ki, Türkistan'a yığılan Türk kitlelerinin bıraktığı boşluktan faydalanan Moğollar, Moğolistan'da yerleşeceklerdir.

Kapgan, Çin'in iç işlerine, hattâ hânedan meselelerine müdahale suretiyle kuvvetli düşmanına karşı aynı silâhları kullanıyordu. Çin imparatoriçesi, yeğeni için bir Türk prensesi istediği zaman, Çin hânedânının Türk hânedânı ile eşit asalette olmadığını ileri sürüp reddetmişti.

Bütün bu zor şartlarda, milliyet hisleri ayakta tutularak güçlüklere karşı konmuştu. Türk Kağanı gibi, Türk başkenti Ötüken'e de kutsiyet izafe edildiğini görüyoruz; «Türk Kağanı Ötüken'de oturdukça hakanlıkta sefalet olmaz» leit-motivi, *Orhun Kitâbeleri*'nde tekrar edilir.

Göktürler'in Asya çapındaki prestiji sonsuz olmuştur. Kül Tigin'in Türkler'in «yuğ» dedikleri cenaze merasimi, bu hususu göstermeye yeter. Yabancı heyetlerin merasime katılması için bekletilen cenazenin gömülme törenine Çin'den, Tibet'ten, İran'-

dan, geniş Türk imparatorluğunu teşkil eden bütün konfederasyon üyesi kavimlerden heyetler gelmiştir. Bu heyetler, prensin mezarı için çok değerli hediyeler getirmişlerdir. Çin imparatoru, bu azılı düşmanının hâtırasını tebcil için büyük bir Çince âbide diktirmekten ve Kül Tigin'in kahramanlıklarını anlatmaktan çekinmemek insanlık ve büyüklüğünü göstermiştir (belki de bunu bu derece kudretli bir düşmandan kurtulduğu için en büyük memnuniyetle yapmıştır) (bu âbide hâlen elimizdedir). Bu hürmet gösterilerinin samimîliğinden şüphe etmek yersizdir. Gerçi bu hürmet biraz da Türk devletinin büyüklüğüne gösterilmiştir. Fakat Göktürk hânedânının prestijini Türk ve gayrı Türk bütün vesikaların tetkikinden iyice anlıyoruz. Türkler, hânedâna ulûhiyet isnadından çekinmemişler ve bu inanışlarını İslâm dinini kabûllerine kadar sürdürmüşlerdir. Kül Tigin'e gösterilen bu saygı, o çağlarda şövalyelik ve centilmenlik zihniyetinin Asya'da asla meçhul olmadığını, dürüst düşmana karşı hürmetin meziyet kabûl edildiğini ortaya koymaktadır.

Kutluğ çağı Türk devletinin kalkınmasında, hattâ yaşıyabilmesinde birinci derecede müesir olanlardan biri de Bilge Tonyukuk'tur. Çin'de doğan, Çin âdetlerini inceliklerine kadar bilen bu zat, askerlikten yetişmiş, yıllarca Türk ordularının başkumandanı olmuş, sonra sivil hizmete geçerek Bilge Kağan'a vezirlik (başbakanlık) yapmıştır.

Göktürk Çağında Türk İmparatorluğunun Bünyesi

Bu çağda da Türk ordusuna, Asya'nın en güclü ordusu olmak vasfına halel getirmemek için âzamî itina gösterilmiştir. Bu devirde Türk ordusunun büyük kısmı atlı, ancak küçük bir kısmı yaya idi. Fakat uzak seferlerde ancak atlı ordu kullanılıyordu. Makedonya ve Roma piyadesi ne ise, Türk süvarisi de o idi. Hiçbir kuvvetin Türk atlı ordusunu alt edebileceği düşünülemezdi.

Türk ordusunun muvaffakıyetinin birinci âmili, sür'atti. Bir sefer sür'atle bitirilemediği, baskın tarzında sürpriz olmaktan çıktığı takdirde, felâket addedilirdi. Osmanlı çağı akıncı ordusunda da vazıyetin tamamen aynı olduğu kayda değer. Kesif Çin kitlelerinin içinde ancak bu taktikle başarı kazanmak mümkündü. Gece ve gündüz cebrî yürüyüşle yol alan ve yedek atlarına münavebe ile binen Türk süvari ordusu, en ümit edilmedik anda, hiçbir haber alma şansı bırakılmadan düşman ordusu üzerine çullanırdı. Eğer düşman ordusu yüz binleri buluyorsa, muharebe

kabûl edilip Türk ordusu kırdırılmazdı. Daima geri çekilmek suretiyle Türk topraklarının ıssızlığı içinde düşman şaşkına çevrilir, gerilla savaşı ile yıpratılır ve en yorgun ânında, üssünden yüzlerce kilometre uzakta iken taarruza geçilip imha edilirdi. Düşman mesafeden ürkerdi. Türkler'in en ürkmediği şeyse mesafe mefhumuydu. Yardımcı sınıflar ve kölelerle şişkin büyük Çin orduları, hafif Türk süvari ordusu tarafından sayı nisbeti gözetilmeksizin bu şekilde ezilmiştir. 705-710 yıllarında, yani imparatorluğun en haşmetli çağlarından birinde Türk ordusu, 230.000 kişi idi.

Türkler'in asırlarca karşı karşıya kaldıkları Çin'in, tarihin her çağında en kesif nüfusu barındırdığını burada tekrarlamak lâzımdır. M.S. 2 yılında yapılan bir sayıma göre Çin'de 57.671.400 kişi yaşamakdadır (H. Bielenstein, *The Census of China, Bulletin of the Museum of Far Eastern Antiquities,* Stockholm, 1947, XIX, 135). 140 yılında yapılan tahminlere göre ise Çin'de 49.200.000 nüfus yaşıyor, bunun 30.000.000'u Wei İmparatorluğu'nda, 11.700.000'i Wu İmparatorluğu'nda, 7.500.000'u da Shu-Han İmparatorluğu'nda bulunuyordu. Wei İmparatorluğu'ndaki nüfusun 1.000.000'u Türk'tü. Yani bu çağda Çin'in 1 milyon Türk tab'ası vardı. Göktürkler devrinde yani 5 asır sonra bu nüfusun biraz arttığı tahmin edilmektedir.

Türk Dini(Gök-Tanrı Dini)

Eski Türkler, uzun zaman inanıldığı gibi Şaman dininden (Şamanist) değillerdir. Tarih sahnesine çıktıklarından X. asır başlarında İslâm dinine geçinceye kadar Türk Dini, «Gök-Tanrı Dini» idi. Türk Tanrısı, yalnız Türkler'in tanrısı olan bir tek tanrı idi. Totemcilik yoktu. Kurt, totem ve fetiş değil, sadece kutsal bir senboldü. Bir çeşit tabiat dini olan bu dinin bazı hususıyetleri, İslâm dinine geçişi kolaylaştırmıştır. Dinin peygamberi, mâbedi ve din adamları olmaması, bu geçişi büsbütün kolay hâle getirmiştir.

İmparatorluğun Mânevî Yapısı

Türk edebiyatının cihan ölçüsünde parladığı bu devirde, kültür alışverişi gelişmiştir. «İnci» kelimesi misal olarak alınabilir. Çince «jen-ju» kelimesini Türkler önce «yençü», sonra «inci» yapmışlardır (inci, Türkler'e Çin'den geliyordu). Rusça'ya da bu kelime Türkçe'den geçmiştir.

Türk kağanları ve devlet adamları, coğrafya şartlarının ve aldıkları terbiyenin neticesi olarak, realist adamlardı. Bilge Kağan'ın realistliği ve hâdiseleri en tipik açılardan yakalayıp görebilmesi, *Orhun Kitabeleri*'nde canlı şekilde belli olmaktadır.

Türkler, nesirlerinde şiir dili kullanabilme ve yüksek ifade kudretine erişme derecesine vâsıl olmuş bulunuyorlardı. Yüksek sınıf okuma-yazma biliyor, millî alfabeyi kullanıyordu.

Ötüken

İmparatorluk başkenti Otüken, çok iyi bir coğrafî mevkide kurulmuştu. 47°30′ arzında ve 97°30′ tulünde bulunuyordu (Budapeşte ile hemen hemen aynı arzda). Bu bölgede iklim yumuşak, nebat boldu. Ötüken Ormanları, Orhun ırmağı ile Selenga'nın Tamir kolu arasındaydı. (*Göktürk Kitâbeleri*'nde Orhun adı «Orkun», Selenga da «Selenge» şeklinde geçer; Türkçe asılları Orkun ve Selenge'dir). Göktürkler'den sonra iktidara gelen Uygurlar'ın başkent yaptıkları Karabalgasun'un da Ötüken'in takriben 60 km. kuzeydoğusunda olması, bu bölgenin müsait vazıyetini gösterir.

Göktürkler Çağında Türk Kültürü

Göktürk çağında Doğu Türkistan'da Türk nüfusu, İranlı kavimleri azınlıkta bırakacak derecede artmıştı. Altın Dağları'na, Tanrı Dağları'na yani Çaydam havzasına, hemen hemen Tibet'e kadar Türkler yayılmışlardı. Pamirler'in kuzeyi de Türk ülkesi hâlindeydi. Fergana'da Türkler'in çoğunluk olduğu sanılmaktadır. Sır Deryâ'nın kuzeyinde kalan Batı Türkistan'ın kuzey bölgesi, yani bugünki Kazakıstan, tamamen Türkler'le meskûndu. Mâverâünnehir'de de Türk nüfus, İranlılar'ı tehdit eder tarzda çoğalmıştı. Türk nüfusu 2 asır içinde çok artmıştı.

Göktürkler çağına ait Türk arkeoloji eserleri, yeraltı buluntularından ibaret değildir. Göktürk yazısı ile yüzlerce taş, tuğla, kemik kitâbe bulunmuştur. Bunların meşhuru, *Orhun(Orkun)* veya *Göktürk Kitabeleri* denen âbidelerdir. Bu kitabelerin bulunduğu bölge, yerli halk tarafından mukaddes topraklar sayılmış, kitâbeler ata yâdigârı olarak titizlikle muhafaza edilmiştir. Bu sayededir ki, bu 12-14 asırlık âbideler ve kitabeler zamanımıza intikal edebilmiştir. Hâlâ bu gibi yerlerin mukaddes toprak sayılma an'anesi Orta Asya'da devâm etmektedir.

Göktürk kağanlarının kitabelerini bildiğimiz halde mezarlarını bilmiyoruz. Mezarları şüphesiz başka yerde, ıssız dağ tepelerinde idi ve gömüldükten sonra yeri yok ediliyordu. Halbuki

kitabeler, herkesin okuyabilmesi için umumî yerlere dikiliyordu. Kitabelerin bulunduğu yerdeki mezarların Bilge Kağan ile Kül Tigin'e, hele birincisine ait olmak ihtimali zayıftır. Zira Türkler'in hakan mezarını gizlemelerinin dinî ve millî inanışları icabından olduğu, Attila ve Cengiz gibi en meşhur cihangirlerin mezarlarının da bu şekilde gizlendiği malûmdur.

Kül Tigin'in olduğu ileri sürülen mezarda, ayakta duran, ellerini kavuşturmuş iki heykel vardı. Bunun yakınlarında da mermer bir aslan heykeli bulunuyordu. Bilge Kağan'a ait olduğu iddia edilen mezarda da heykeller vardı.

Göktürk çağına ait de birçok kılıç bulunmuştur. Bu kılıçlar uzun ve eğri idi. Kılıç kını, iki kayışla bel kemerine bağlanıyordu ki, Osmanlılar'ın da kılıçlarını bu şekilde taktıkları çok dikkate değer.

Göktürk bayraklarında alem olarak altından dökülmüş kurt başı olduğunu Çin tarihleri yazıyor. Fakat bu kaynaklar, asıl bayrağın ne şekilde olduğunu bize bildirmiyor. Baykal Gölü'nün batısında, Lena ve Yenisey kıyılarında Göktürkler tarafından kayalara oyulmuş resimler bulunmuştur. Bu resimlerde Türk süvarilerinin ellerinde uzun sırıklara asılmış bayraklar görülüyor. Fakat bayraklar üzerindeki şekiller ve renkler belli edilmemiştir.

Göktürkler çağında açılmış sulama kanallarından birçoğunun izleri, zamanımız arkeologları tarafından bulunmuştur. Bunlardan Tötö Kanalı'nın 10 km. olduğu görülmektedir. Bu kanal, Rus arkeologlarının tetkiklerine göre, işlenmesi son derece güç kayalık bir arazide açılmış, kayalık arazi açılarak iki vâdi birleştirilmişti. Yüksek matematik bilgiye dayanan bir su tevzî şebekesi, bu kanala bağlanmıştı. 1935'te bu bölgeyi sulamak isteyen Ruslar, aynen Göktürk kanalını yenileştirmişler, daha iyi bir şekil olmadığı kanaatine varmışlardır. Rus arkeologlarına göre bu bölgede Türkler tarafından M.Ö. I. asırdan beri çeşitli bitki ve hububatın ziraati yapılmıştır.

Göktürkler çağında bulunan heykellerin birkaçı müstesna, hepsi Türk tipindendir (bunların arasında kadın heykelleri de vardır). Çehreler, Beyaz Irk'a mensup normal tiplerdir; gözlerde çekiklik ve elmacık kemiklerinde fırlama yoktur. Bu eserler, Göktürk çağında Türk tipi hakkında kesin bilgi vermektedir.

Göktürkler'e ait şehirlerin harabeleri de bulunmuş ve Rus arkeologları tarafından incelenmiştir. Isık Göl (şimdi Kırgızistan'da) civarında Barshan harabeleri, klasik bir Göktürk şehri misalidir. Bundan başka Tanrı Dağları'nın kuzey eteklerinde Göktürkler çağına ait Çargelan, Çumgal, Çaldıvar, Atbaş, Şirdak-

Beg, Manakeldi Türk şehirlerinin harabeleri, bilhassa Rus arkeologu Bernştam tarafından II. Cihan Harbi'nden az önce ve sonra incelenmiştir. Bu şehirlerin ekserisi tahkim edilmişlerdir.

Fergana'nın bu çağda Türk'leşmesi, Göktürk devrinin en mühim hâdiselerindendir (Fergana bugün dünyanın en kesif Türk nüfusunu barındıran birkaç ülkeden biridir). Fergana'da Çigirçik, Yassıkugart gibi Türk şehirlerinin tetkikinden mühim neticeler elde edilmiştir. Fergana, Göktürkler'e tâbî Batı Kağanları olan Türgeşler'in idi. VIII. yüzyıl başlarında Arablar tarafından İslâm İmparatorluğu'na katılmıştır. Arab idaresi çağında Fergana'nın Türk'leşmesi hızlanmış, Karahanlılar çağında da tamamlanmıştır.

Fergana büyük bir ziraat ülkesi ve mühim bir ticaret merkeziydi. Kanallar açılarak her karış toprağı değerlendirilmişti.

Türkler'in başlangıçtan Karahanlılar çağına kadar Gök Tanrı dininden oldukları malûmdur. Fakat tarih boyunca Türkler'in girip çıkmadıkları din kalmamıştır denebilir. Göktürk çağında güneybatıda İran imparatorluğu sınırındaki bazı Türkler'in de Zerdüşt dinini kabûl ettikleri, yani âteşperest oldukları, bu devre ait bazı küçük ateşgedelerin bulunmasından anlaşılmıştır. Horasan, Mâverâünnehir ve Fergana'yı yarı müstakil hükümdarlar şeklinde idare eden Göktürk hânedânına mensup Türk prenslerinin bazılarının da Zerdüşt dinini kabullendikleri tahmin ediliyor. Bunun bazı akisleri, *Manas Destanı*'nda görülmektedir.

Yedisu bölgesinde yani Balkaş Gölü'nün güneydoğusunda yapılan kazılarda Türk paraları da bulunmuştur. Türgeş kağanları tarafından bastırılan bu paraların üzeri Türkçe yazılmıştır. Elimizdeki en eski Türkçe yazılı para VIII. asır başlarına aittir. Şimdiye kadar 5 ayrı değerde paralar bulunmuştur.

Göktürk yani *Orkun Kitabeleri*'nden hız alan araştırmalar, Göktürk yazısı ile yazılmış daha birçok kitabenin keşfini sağlamıştır. Fakat bu kitabeler 3 Orkun Kitâbesi değerinde değildir; böyle olmakla beraber, bu devre Türk tarih ve medeniyeti üzerindeki bilgilerimizi genişletmeye yaramıştır. Bu kitabelerden bazıları Göktürkler'in ilk yıllarına aittir, yani *Orkun Kitabeleri*'nden 1,5 - 2 asır eskidir. Bunlara «*Yenisey Kitabeleri*» deniyor. Çünkü çoğu Sayan Dağları'nın güneyinde, Türkler'in «Kem» dedikleri Yenisey nehrinin çıktığı topraklarda bulunmuştur; bugün burası Rusya'nın Tannu Tuva Cumhuriyeti'dir, Türk ve Moğollar'la meskûndur. Bu arazide yapılan arkeolojik keşifler, Göktürk çağında burasının Türkler'in Göktürk ve Kırgız boyları ile meskûn olduğunu, gözleri çekik Moğollar'ın pek az bulunduğunu or

taya koymuştur. Çin kaynaklarının Göktürk kabîle ve hânedânının menşei olarak bu toprakları gösterdiklerini hatırlatmakta da fayda vardır.

Çinliler, Türkler'in ağaç üzerine yontmak suretiyle yazı yazdıklarını haber vermektedir. Türkler, ancak Göktürkler'i takip eden Uygur hânedânı devrinde kâğıt kullanmışlardır. Bu suretle ağacın zamana dayanamayıp çürümesi yüzünden, Göktürkler'e ait Türk yazılı kaynakları taşa kazılmış ve asırların tahribinden kurtulmuş kitabelere inhisar etmektedir. Halbuki Uygurlar çağına ait Türkçe yazılı eserler çok daha bol olarak zamanımıza gelmiştir. Göktürk yazısı ile yazılı buluntulara Fergana'da, hattâ bu ülkenin en güneyinde, Talas havzasında yani Çu ile Sır Deryâ arasındaki bölgede de raslanmıştır. Bu suretle millî Türk alfabesinin İran ile Mançurya arasında bir kullanılma sahası bulunduğu anlaşılıyor. Bu alfabeyi okuyup yazmanın o zamanın şartlarına göre nisbeten yaygın olduğunu, yalnız asîllere inhisar etmediğini biliyoruz. Zira Talas vâdisinde bir Türk çiftçisinin taş üzerine kazdığı bir kitabe elimize geçmiştir ki, burada çiftçi, çiftliğini ve sulama şebekesini ne suretle tanzim ettiğini anlatmaktadır. Talas'ın güneyindeki Ming-Bulak şehrinin Batı Göktürk Kağanları'nın yazlığı olduğunu hatırlamalıdır.

Sayan Dağları'nın kuzeyinde Kurıkan boyu yaşıyordu. Bu boyun daha kuzeydoğuda yaşıyan Yakut boyu ile münasebetleri vardı. Buraları, Türk devletinin kuzey sınırları idi. İklim zorlukları ve arazinin nüfustan boş denecek derecede az insanla meskûn olmasından dolayı, Türk hakanları kuzeye fazla ilgi göstermemişler, Yakutlar, Türkler'in diğer boylarından ayrı düşmüşlerdir. Kurıkanlar'ın yetiştirdikleri atlar meşhurdu.

Kurıkanlar, Ren geyiğini de ehlîleştirmişlerdi; at gibi Ren geyiğine de binerlerdi. Kızaklarını köpeklere de çektiriyorlar ve büyük arabalar kullanıyorlardı. Çadırları çok sivri kubbeli idi. Kurıkanlar'a ait kaya resimleri bulunduğundan yaşayışları üzerinde bilgimiz vardır. Gene bu resimlerde mızrak ucuna geçirilmiş üç dilimli bayraklar görülmektedir. Dört köşe bayraklara da tesadüf edilmektedir. Bunlardan birinin bayrak, birinin de tuğ olduğu anlaşılmaktadır. Uclarına ipek parçası asılan mızraklara Türkler «beçkem» veya — batırmak mastarından — «batrak» yani bugünki telâffuzla «bayrak» derlerdi.

Kaya resimlerinden anlaşıldığına göre Türkler, deri veya keçe çizme giyiyorlardı. Kaftanları uzundu. Muharipler tulga (miğfer) da taşıyorlardı. Türk çizmeleri bütün Asya'da, hattâ Arab memleketlerinde meşhurdu.

Türkler'in Kırgız boyu, Sayan Dağları'nın kuzeybatısında yani Yenisey nehrinin iki tarafında yaşıyordu. Burası Sibirya Ovası'nın en güneyidir. Göktürk Kağanları, Kırgız ülkelerine de gelmişlerdir. Kırgızlar'ın doğusunda Kurıkanlar, güneybatılarında yani Altaylar'ın kuzeyinde de Karluklar yaşıyordu. Sayan Dağları'nın kuzey eteklerinde başka bir Türk boyu, Sir-Tarduşlar vardı.

Kırgızlar, hattâ Göktürkler, kışın kayak kullanırlardı.

Kırgızlar, diğer Türk boylarından nisbeten uzaktılar. Fakat Göktürk çağında diğer boylarla gittikçe kaynaştıkları görülmektedir. Kırgızlar, mühim demir müstahsili idiler. Ülkelerinde mebzul demir vardı. Demiri aynı zamanda iyi işlerlerdi. Altay ve Sayan Dağları, Türkler'in demir madenlerinin bulunduğu bölge idi. Bu bölge demirleri yüksek cevherli ve miknatıslı, çok makbûl madenlerdi. Göktürk çağına ait demir ocakları da bulunmuş, Kiselev ve Merhart gibi Rus arkeologları tarafından incelenmiştir.

Bu çağa ait orak, kürek, demir sapan gibi ziraat âletleri de bulunmuştur. Sulama kanalları Kem (Yenisey) vâdilerine kadar uzanıyordu. Bütün bunlardan Türkler'in hayvancılık yanında geniş ölçüde ziraat yaptıklarını da anlıyoruz.

«Altın Elbiseli Adam»

Son yıllarda Ruslar, Kazakıstan'da Alma Ata'nın 50 km. ilerisinde ve Isık Göl civarında Eksik kurganını kazarken arkeoloji tarihine «Altın Elbiseli Adam» diye geçen genç ölmüş bir Türk prensinin mezarını ortaya çıkarmışlardır. Prensin yanında bulunan gümüş tabakta Göktürk alfabesinin ilk şekli olduğu sanılan ve Türkçe olduğu ileri sürülen ibâreler vardır. Bu buluş, M.Ö. V. asırla tarihlenmektedir. Bu durumda, Türk medenivetinin eskiliği fevkalâde gerilere gitmektedir. Bu, Eski Türk Tarihi üzerinde asrımızda yapılan en büyük keşiflerden biri sayılmaktadır.

Hüan-Dzang'ın Anlattıkları

Meşhur Çin seyyahı Hüan-Dzang, bize Batı Göktürkleri hakkında pek değerli bilgiler verir. Hüan-Dzang, Batı Göktürk Kağanı'nın oturduğu Suvab sehrine girmek üzereyken, avlanmakta olan Kağan, sarayına dönüyordu. Kağan, yesil ipekten bir elbise giymişti. Uzun saçları serbesçe bırakılmıştı. Maiyetinde 200 kadar subay vardı. Subaylar ağır ipekten kumaslardan dikilmiş elbise giymislerdi. Bazıları kürklü idiler. Subaylardan bazılarının mızrak ve kalkanları vardı. Birkaçı da bayrak taşıyordu. Daha sonra

Göktürk askerleri geliyordu; bunların bazıları ata, bazıları da deveye binmişlerdi. Atlar, çalımlı hayvanlardı, boyuna tepinip eşiniyorlardı. Seyyah, askerlerin sayısını tahmin edemiyor; «o kadar kalabalıktı ki,» diyor; «ucu gözle gözükmüyordu».

Kağan, Çinli rahip seyyahı görünce, kendisiyle konuştu; subaylarından birine rahibe mihmandarlık yapmasını buyurdu. Subay, seyyahımızı büyük bir çadırda ağırladı. 3 gün sonra Kağan, rahibi çadırına çağırdı.

Göktürk Kağanı'nın çadırındaki eşya baştan başa sırma kaplıydı, altınla işlenmişti; «gözleri kör edecek gibi parıldıyordu». Tarhanlar, yani Türk asîlzadeleri yerlere serilmiş hasırlar üzerine oturmuşlardı. Hepsinin sırtında altınla işlenmiş ipekliler vardı. Kağanın ardında muhafızları duruyordu. Kağan, rahibe büyük bir nezâketle hitâb ederek oturmasını söyledi. Kağan, Çince bilmiyordu. Bir Türk, tercümanlık yapıyordu.

Daha sonra seyyahımızla aynı kafilede gelen Çin elçileri huzura alındı. Çin sarayından getirilen nâme ve hediyeler Kağan'a sunuldu. Kağan, teşekkür etti. Sonra yiyip içme başladı. Türk müzisyenleri çalgı çalıyordu. Kupalar içinde şarap ikram ediliyordu. Türk musikisi, Çin musikisine benzemiyor «ama gene de ruha ve gönle ferahlık veriyordu». Sonra yemekler geldi. Koyun ve dana etini Budist rahipler yemediler. Börekler, kaymak, tatlı, bal gibi şeyler getirilince bundan yediler. Yemekten sonra tekrar şarap içildi.

Seyyah, Çinliler'in bu kadar tehlikeli ve barbar saydıkları Türkler'in insanca davranışlarından, dostluklarından, misafirperverliklerinden hayrete düştüğünü saklıyamıyor. Kağan, rahibe Hindistan'a gitmemesini, ora iklimine tahammül edemiyeceğini öğüt vermek alâka ve nezaketini bile gösterdi. Fakat seyyahın fikrinden vaz geçmediğini görünce, onun yanına biri asîlzade olmak üzere Çince ve Hintçe bilen birkaç asker verdi; aksi halde tek başına Himalayalar'ı aşmasının imkânsız olduğunu söyledi. Ayrılırken seyyahımıza bir kat elbise ile 50 parça da ipekli kumaş hediye verildi.

Hüan-Dzang, Suyab şehrinden «4 li» ötede Bing-Yul (Bin Pınar) adlı Türk şehrine vâsıl oldu. Burası bir ağaç ve yeşillik cenneti idi. Esasen Kağan da yazın en sıcak günlerinde buraya gelip serinliyordu. Birçok Türk şehirlerini geçtikten sonra Kunduz'a geldi (şimdi Afganistan Türkistanı'nda). Kağan'ın büyük oğlu Tardu Şad, burada oturuyor ve valilik ediyordu. Prens hasta idi; fakat hasta hâlinde rahibi kabûl edip görüştü. Seyyahımız

Türk imparatorluk prensini tedavi ve —kendi iddiasına göre— iyi etti.

Çinli meşhur seyyahın bahsettiği Batı Göktürk Kağanı, Tong-Yabgu Kağan'dır (619-630). Bu hükümdar, 620'de Rey (Tahran) ve Isfahân'ı fethetmekle meşhurdur. İran'ın ortasındaki bu yerleri fazla elde tutamamışsa da, Türk hâkimiyet ve nüfuzunu buralara kadar getirmiştir. Tong-Yabgu'nun torunları ondan sonra daha en az 120 sene (750'ye kadar), Batı Türkistan'ın güneydoğusunda saltanat sürmüşlerdir.

Göktürkler Çağında Türk Medeniyeti

Göktürkler, çok eskiden Isık Göl etrafında yani Ala Dağlar ile Tanrı Dağları arasında oturuyorlardı. Sonra Çin'in Şensi eyaletine, nihayet şimdiki Tannu Tuva topraklarına yani çok kuzeye göçmüşler, burada iken Aparlar'dan iktidarı almak için mücadeleye girişmiş, güneydoğuda Ötüken Ormanları'na gelmişlerdi.

Göktürkler her bakımdan Türk tarihinin en büyük hamlelerinden birini teşkil eder. En ehemmiyetli taraflarından biri, Türkçe yazılmış muazzam edebî ve tarihî âbideler bırakmış olmalarıdır. Halbuki onlardan evvel Türk tarihi için Çin kaynaklarına dayanmak mecburiyeti vardır. Bu yüzden eski Türk kağanlarının dahi Türkçe adlarını bilmiyoruz; Çince bozuk transkripsiyon şekilleri ile iktifa ediyoruz.

Göktürkler'in yazılı âbideleri, şüphesiz halkın konuştuğu dille değil, edebî Türkçe ile kaleme alınmıştır. *Orhun Âbideleri*'nde kullanılan bu Göktürk lehçesi edebî dilinin üzerinden 1.245 sene geçmiştir. Öyle olduğu halde bir Türk aydını, *Orhun Âbideleri*'ni okursa, tamamen anlıyamasa bile, mânâyı kavrar. *Orhun Âbideleri*'nden 1.245 yıl öncesine gidersek, M.Ö. 500 senesine vâsıl oluruz. Şu halde oldukça sıhhatle tahmin edilebilir ki, Türkçe, Göktürkler'den bu yana ne kadar değişmişse, Göktürkler'den önceye, Mete'ye doğru daha az değişmiştir. Zira Mete M.Ö. 500'de değil, bundan 3 asır sonra yaşamıştır. Bu husus, Türk tefekkür tarihi için hârikulâde ehemmiyetlidir. Zira *Orhun Âbideleri*'nden aşağı yukarı bir asır sonra yazılmış ve Fransızca'nın ilk örneği sayılan *Strasbourg Ahdi*'nde kullanılan Fransızca'yı bugün bir Fransız'ın anlıyabilmesi hemen hemen imkânsızdır. Bütün bu mülâhazalar bizi şu noktaya da götürür ki, Hunlar çağında Türkçe ile Moğolca'nın aynı dil olduğu, Hunlar'dan sonra ayrı lehçeler, nihayet zamanla ayrı iki dil hâlinde inkişaf ettiği nazariyesi (Macar Németh ve Fin Ramstedt'in nazariyeleri), tamamen yanlış

olmak îcâb eder. Zira Hunlar çağında konuşulan Türkçe'nin Göktürkler zamanındaki dilden tamamen farklı olamıyacağı, yukarıdaki basit mukayeselerden ve mantık yoluyla anlaşılır. Esasen Türkler'le Moğollar'ın tamamen ayrı ırklar olduğu, zamanla nasıl karıştıkları, müşterek bir kültür hayatı yaşadıkları, aynı devlette Türkler'in yanında iktidarı paylaştıkları, yukarıdaki bahislerimizde sırası geldikçe itina ile işaret edilmiştir.

Göktürk devrinin diğer bir hususıyeti de, bazı Moğol kabîlelerinin yanında birtakım İran kavimlerinin de Türk'leşmesidir. «Türkleşme» derken, asıl dillerini unutup Türkçe'yi benimsemelerini kastediyoruz. Bir kere Türkçe esas dil olarak benimsendi mi, Türk kültürüne ait her şeyin de kabûlü zarûrî olmakta ve Türk'leşme tamamlanmaktadır. Bugünki Türkistan'da yaşıyan İran kavimlerinin yalnız İran'a doğru çekilme, Türkler yanında erime yoluyla değil, Türk'leşme suretiyle de Türk kavmî coğrafyasına genişlik kazandırdıkları sabittir.

Göktürkler zamanının diğer bir hususıyeti, Türkler'in yerleşik tip medeniyete geçmeye başlamalarıdır ki, bu tip medeniyet, Göktürkler'in halefi Uygurlar çağında tamamlanacaktır. Şüphesiz Göktürkler'den önce de Türk şehirleri vardı, bütün Türkler çadırlarda yaşıyan göçebeler değildi. Fakat bu çağda Türk şehirlerinin bollaştığı ve büyüdüğü, arkeolojik keşiflerle ortaya çıktığı gibi, tarihî şehâdetler de vardır. Arab tarihçileri : «Türkler'in şehirleri çoktur; bunların çoğunda tacirler, mallar, pazarlar doludur» gibi kayıtlarda bulunmaktadırlar.

Bu çağda Müslüman medeniyetiyle temas da başlamıştır. Son İran Sâsânî şehenşâhı III. Yezdicerd, 642 Nihâvend mağlûbiyetinden sonra imparatorluğunu kaybedince, Merv'e gelip Batı Göktürk hakanı Tulu Kağan'a sığınmıştı. Daha sonra Horasan'ı alan Arablar, Emevîler çağında Âmû-Deryâ'yı geçip Mâverâünnehr'e girmişlerdir. 710-716 arasında Emevî umumî vali ve başkumandanı Kuteybe ibni Müslim, Mâverâünnehr'in hemen tamamını Türkler'den almış, Semerkand, Buhârâ gibi büyük merkezler, İslâm İmparatorluğu'na katılmıştır. Buralarda yaşıyan Türkler, İslâm hâkimiyetini kabûl etmiş ve Türkler arasında ilk Müslüman olma vak'aları başlamıştır.

Müslüman Arablar bu çağda dünyanın en büyük devletine sahip bulunuyordu. Güçleri yalnız Bizans'ı ve Türkler'i değil, Çin'i de tehdide başlamıştı. 750'de Emevîler yıkılıp yerine Abbâsîler geçince, Müslüman İmparatorluğu artık bir Arab devleti olmaktan çıktı: tam mânâsiyle bir «Müslüman Devleti» oldu. Arablar'ın yanında İranlılar da, artık aynı derecede imparatorluğu

temsil ediyor ve şüphesiz devleti daha güclü kılıyorlardı. Türkler de yavaş yavaş imparatorluğa hulûle başlamışlardı ki, bu hulûl, bir asır sonra tamamlanacak ve 850 civarında Türk hassa ordusu, Halîfeler'i tahttan indirip çıkartacak güce erişecektir.

Talas Meydan Muharebesi (751)

751'de Kao-Siyen-Çe'nin başkumandanlığındaki büyük Çin ordusu, Arablar'ı Orta Asya'dan kovmak niyetiyle Talas'a kadar ilerledi (Balkaş Gölü ve Isık Göl'ün batısı). Burada Ortaçağ'ın en mühim meydan muharebelerinden biri geçti. Arablar'a Ziyâd ibni Sâlih kumanda ediyordu. Türk ordusunun Arablar'a katılması, büyük vuruşmanın mukadderâtını kesinleştirdi. Müthiş bir mağlûbiyete uğrıyan Çinliler, Orta Asya'dan çekildiler. Arablar, Türkistan'ın en büyük kısmına hâkim oldular, Sır Deryâ'yı da geçip Türk ülkelerine girdiler. Bu savaşta Türkler'in Müslümanlar'ın tarafını tutmasının sebebi kolayca anlaşılır. Çinliler, Türkler'in tarihin fecrine .çıktıkları zamandan beri en amansız düşmanı idiler. Bir Türk'ün kendini bu kompleksten kurtarabilmesine imkân yoktu. Diğer taraftan Türkler'in Müslümanlar'la büyük geçmişi yoktu. Gerçi Semerkand ve Buhârâ'yı Türkeşler, Arablar'a karşı kanlı şekilde savunmuşlardı. Fakat böyle vuruşmalar Türk boyları arasında da oluyordu. Savaş bittikten ve Mâverâünnehir'de Müslüman mülkî idaresi teessüs ettikten sonra, yerli Türkler'e çok iyi davranılmış, hattâ bunlardan Müslüman'lığı kabûl edenlere, fâtihlerle tamamen eşit muamele yapılmıştı. Nihayet Arablar'ın o zamanki asıl Türk yurtları olan Orta Asya'nın kuzeydoğusunu tehdit etmelerine coğrafya bakımından imkân yoktu. Halbuki Çin, Türk imparatorluğunun zayıf anlarında bunu tecrübe etmişti. Zira Türk ve Çin devletlerinin sınırını umumiyetle Çin Seddi teşkil ediyordu. Arablar'ın başkenti Bağdad ise, Türkler'e göre dünyanın öbür ucunda idi.

Bu Talas meydan muharebesinde Arablar'la Türkler'in silâh arkadaşlığı yapmaları, VIII. asrın iki büyük fâtih milleti arasında büyük bir psikolojik yakınlaşma meydana getirdi. Müslüman dininin cihanşümul müsamahası ve Türkler'in din bahislerinde hiçbir devirde taassup göstermemeleri, bu yakınlaşmayı kolaylaştırdı. Bu muharebeden iki asır sonra Türk İmparatorluğu'nun resmen Müslüman dinini kabûl etmesi, böylece ânî bir hâdise olmaktan uzaklaşmakta, uzun bir tekâmülün neticesi bulunmaktadır.

Bu suretle Türkler, bu devirde umumiyetle İranlılar ve Arablar'la iyi münasebetler kurdular. Göktürkler, İran'a karşı dostluk

politikası takip etmişler, mecbur olmadıkça savaşa girişmemişlerdir. Sâsânîler'in en büyük şehenşâhı olan ve 48 yıl saltanat süren I. Husrev Anûşîrwân (Nûşirevân), 563'te İstemi Kağan'ın damadı olmuştu. Oğlu ve halefi IV. Hürmüz, İran tarihinde «Türk-Zâd» diye meşhurdur ve anası tarafından İstemi Kağan'ın torunudur. Nûşirevân'ın ordusunda Türk birliklerinin mühim rol oynadığı da malûmdur. IV. Hürmüz'ün oğlu ve halefi (ki anne annesi Türk imparatorluk prensesi olmaktadır) II. Husrev Pervîz, doğuda Türk dostluğundan emin olmak sayesindedir ki, muazzam fütuhatını yapabildi, Mısır'ı, Yemen'i, Filistin'i, Rodos'u, Üsküdar'ı aldı. Nihayet bunun yeğeni olan III. Yezdigird, Arab istilâsı önünde Türk Kağanı'na sığındı.

Batı Göktürk Kağanı Tong-Yabgu'nun (619-630) İran ile sulhu bozması, Arab istilâsını geniş ölçüde kolaylaştırdı. Aksi halde, Arablar'ın İran'a karşı Bizans'a karşı olduğundan büyük bir muvaffakıyet kazanabilmeleri mümkün olmaz, birçok yerler fethedebilir, fakat Bizans gibi İran imparatorluğunu da yıkamazlardı. Tong-Yabgu Kağan, Rey ve Isfahân'ı fethetmek suretiyle İran imparatorluğunun can damarlarını tahrip etti; tamamen Yakın Doğu'ya inmiş oldu. 623'te Göktürkler, Kafkasya'dan gelen Hazar Türkleri ve Bizans kuvvetleri, müttefikan İran ordusunu imha ettiler. Bu darbe, Arab fütuhatına yol açtı. Çin, batıdaki bu Türk başarılarını dikkatle takip ediyordu.

Bütün Türk konuşan kavimlere millî «Türk» adının verilmesi de Göktürk devrinde olmuştur. O zamana kadar mensûb oldukları boyların ve kabîlelerin adlariyle «Hunlar, Göktürkler, Hazarlar, Kırgızlar, Karluklar, Türkeşler, Çigiller, Yağmalar, Uygurlar» gibi adlarla anılan Türkçe konuşan kavimlerin topuna «Türk» denmesi ve Arab, Bizans kaynaklarında da böyle anılması, Türk milliyetinin teşekkülünde büyük hamlelerden biri olmuştur. Bu suretle Göktürkler, kendi boylarının adı olan «Türk» ismini, bütün Türkçe konuşan kavimlere kabûl ettirmişler ve Göktürk Hânedânı iktidardan çekildikten sonra da artık bu zamanımıza kadar böylece sürüp gelmiştir. Ta Ruslar'ın Türk kavimlerine «Özbek, Kırgız, Kazak, Âzerî, Türkmen, Tatar, Başkurt, Çuvaş, Yakut, Karakalpak» gibi kabîle isimleri takmak istemelerine kadar Türkçe konuşan kavimler bir tek millet olarak kabûl edilmişlerdir.

Göktürkler zamanında Türk nüfusu fevkalâde çoğalmıştır. Bu devirde de Türk kavimlerinin hareketlerinin başlıca âmili bu nüfus çoğalması olmuştur. VI. asırda 400.000 tahmin edilen Türkler'in Kırgız boyu, VIII. asırda 2 milyonu bulmuştur. Böyle bir

çoğalma tabiatiyle geniş ölçüde yayılmayı îcâb ettiriyordu. Gene meselâ Çin kaynaklarına göre Doğu Türkistan'ın M.Ö. I. asırda nüfusu 1 milyondan azmış (vergiye tâbî 315.000 erkek tesbit edildiğine göre). IX. asır başlarında Arablar'ın vergi tarhetmek için yaptıkları hesaba göre Mâverâünnehir gibi çok verimli bir ülkenin nüfusu ancak 1,5 milyondu. Tabiatiyle bu boşluklar, çoğalan Türk nüfusu ile doldurulmuştur. Bu suretle Doğu ve Batı Türkistan'daki seyrek nüfus, artan Türk boylarının buraya yerleşmesi için bir sebep teşkil etmiştir.

Göktürkler'in Hunlar ile aynı kavimden olduğu, Çin kaynakları tarafından kesin şekilde te'yîd edilmiştir.

Türk Takvimi

Türkler, «Oniki Hayvanlı Takvim» denilen millî takvimlerini kullanmışlardır. Müslüman dinini kesin şekilde kabûl edip Hicret esasına ve kamerî ay hesabına dayanan İslâm takvimini kullanmaya başlayıncaya kadar bu böyle olmuştur. Hattâ Müslümanlık'tan sonra da zaman zaman Oniki Hayvanlı Takvim'i kullanmaya devâm etmişlerdir. Z. V. Togan'ın yaptığı hesaplara göre, bu takvimin mebdei M.Ö. 2000 yılları civarında olmak îcâb eder. O zamandan başlıyarak Türk kavimlerinin bu takvimi kullandıkları tahmin olunabilir. Takvim adını her yıla verilen 12 hayvanın adından almıştır. 12 yıl devam eden her devreden sonra, yeni ve aynı hayvan adlarını taşıyan ikinci bir devre başlamaktadır. — 12 yıl, sırasiyle şu hayvanların ismini taşımaktadır : Sıçan, Öküz, Kaplan, Tavşan, Ejder, Yılan, At, Koyun, Maymun, Tavuk, Köpek ve Domuz.

Göktürkler Çağında Türk Toplumu

Göktürk cemiyetinin, Müslümanlık'tan önceki bütün Türk tarihinde olduğu gibi aristokrasi esasına dayandığını tekrarda fayda vardır. Asîllere «tarhan» denilmekte, bunlar vergiden muaf tutulmaktadır. Asîller piramidinin başında tabiatiyle «Kağan» denen Büyük Türk Hakanı vardır. Batı'da da bir «Kağan» vardır, aynı hânedândandır ve Doğu'dakine tâbîdir. Kağan'ın zevcesine «Katun» denir (bu isimler sonradan «Khakan» ve «Khatun» olmuştur). Şehzâdelere «Tigin», zevcelerine «Konçuy» adı verilir. «Yabgu» ve «Şad» unvanını taşıyan Tiginler, umumî valilik, başkumandanlık gibi mühim memuriyetlerde bulunan şehzâdelerdir. Boy hükümdarına «han» («khan» yahut «kan») denmektedir.

Diğer asîllere «tarkhan, çur, apa, tudun» tâbir edilmiştir. Hassa askerine «böri» yani «kurt» denir, bunların subayları tamamen asîllerden seçilir.

Her Türk genci askerdir. Askerlik kabiliyetini kaybetmemek için toprakla uğraşmaz. Toprağı sürenler yaşlılar ve esirlerdir.

Fuhuş meçhuldür. Evli bir kadına tecavüzün cezası idamdır. Genç kıza tecavüzse, genç kız evlenmeyi kabûl etmediği takdirde aynıdır. Hırsızlık yapan, çaldığının on mislini öder; ödiyemezse hürriyetini kaybeder, esir sayılır. İzdivaç, asalet ve servetçe yakın olanlar arasında olur. Asîl genç kızlar, halktan erkeklerle evlenemezler.

Göktürk Edebiyatı

Göktürk Alfabesi, Türkler'in millî alfabesidir. Türkçe'ye göre düzenlenmiştir. Bu alfabeyi yapanlar, Türkçe'nin ses bilgisine fevkalâde vâkıf insanlardır. Zira bu alfabe ile Türkçe, Arab harfleri ile olduğundan daha doğru yazılmaktadır. 38 harf vardır, 4'ü seslidir; a, e ile ı, i ve o, u ile ö, ü aynı harf sayılmıştır (Arab alfabesinde ise 3 sesli vardır ve «o, u, ö, ü» aynı harfle gösterilir). «Göktürk yazı sistemi, Türk dilinin fonetiği bakımından büyük bir ehemmiyeti hâizdir ve ancak ilmî bir zihniyetle düşünebilen insanlar tarafından meydana getirilmiş olabilir. Eski Türkler'in, ilerlemiş bir kültüre mâlik olduklarının güzel bir delilidir» (Râsonyi, 88).

Orhun alfabesinin çözülmesi, türkoloji'nin dönüm noktalarındandır, hattâ en büyük dönüm noktasıdır. XIII. asır başlarında Moğollar'ın tarihini yazan büyük İranlı tarihçi Cüveynî, *Târîh-ı Cihân-Güşây*'ında Orhun Kitâbeleri'nden bahsetmiştir. Çağdaş Çin tarihleri de bu âbidelerin dikilişini haber vermektedir. Alman asıllı bir İsveç subayı olan Johann von Strahlenberg, 8 temmuz 1709 Poltava meydan muharebesinde Ruslar'a esir düşünce, Sibirya'ya sürülmüş ve orada serbestçe dolaşmasına müsaade edilmişti. 13 sene Sibirya'da dolaşan von Strahlenberg, 1722'de İsveç'e dönmüştür. Döndükten sonra Stockholm'de 1730'da *Das Nord-und Östliche Theil von Europa und Asia* eserini yayınlamıştır. Bu kitapta yazar, Orhun Âbideleri'nden bahsetmiş, hattâ kopya ettiği bazı kısımlarını yayınlamıştır. Kitap Avrupa'da büyük alâka ile okunmasına rağmen bu acayip işaretlerden tabiatiyle kimse mânâ çıkaramamıştı. XVIII. asrın sonlarında Rus seyyahı Pallas da bu âbideleri görmüş ve seyahatnâmesinde bahsetmiştir. 1822'de Spassky de Petersburg'da (şimdiki Leningrad) yayınladığı eserinde 22 Göktürk kitabesinin kopyasını vermiştir. Bu sı-

ralarda Messerschmidt, 2 kitabe daha bulmuştur. 1825'te mâruf müsteşrik Fransız Abel Remusat, bu kitabelerin «Türkler'in eski memleketinde» olduğunu ileri sürmek suretiyle Türkler'e ait olduğunu ima etmiş, fakat Göktürk alfabesi çözülüp neler ifade ettiği anlaşılamamıştır. Heikel'in başkanlığında bir Fin ilmî komisyonu XIX. asrın sonlarında bu kitabelerin kopyasını dikkatle almış ve çözebilmeleri için dünyanın başlıca akademi ve üniversitelerine göndermiştir. Bu kopyalar üzerinde her millete mensûb âlimler çalışmışlar, fakat alfabeyi çözememişlerdir.

Nihayet Danimarka Kraliyet İlimler Akademisi Reisi Kopenhag Üniversitesi profesörlerinden Vilhelm Ludvig Peter Thomsen (1842-1927), 1893'te alfabeyi çözmüştür. Önce «Tengri (Tanrı), Türk, Kül Tigin» adlarını okumuş, bundan sonrasını bu kelimelerle mukayese ederek bulmuştur. Derhal kitabelerin Türkçe okunuşları, Almanca ve Fransızca tercemeleri ile neşredilmiştir (Almanca tercemeyi Rusya'da çalışan Alman bilgini büyük türkolog Radlov yapmıştır). Bu suretle dünya ilim tarihinin harikulâde keşiflerinden biri yapılmıştır.

Kitabelerin bulunduğu yer, Baykal gölünün tam güney ucundan ölçülürse takriben 400 km. güneyde ve Moğolistan'ın başkenti Urga'nın takriben 160 km. batısındadır. Burası Cengiz'in başkenti Karakurum harabelerinin karşısına düşmektedir. Yani Orhun nehrinin batı kıyısı yakınlarında Karakurum, doğu kıyısı yakınlarında da Orhun Âbideleri bulunmaktadır. Burası 48° arz ve 104° tul etmektedir. Âbidelerin kuzeybatı bitişiğinde Ugney-Nur Gölü vardır. Bu bölgeye «Koşo-Çaydam» denmektedir.

Bilge Kağan ile Kül Tigin Âbidesi, 3 âbidenin en sağlam ve temiz olanıdır, pek az tahrip görmüştür. Yüksekliği 3,75 metredir. Yani iki uzun boylu insan boyundan uzundur. Yukarıdan aşağıya kalınlaşmaktadır. Tepede genişlik 1,22, tabanda 1,32 metredir. Âbidelerin yakınlarında 7 mermer heykel vardır; başları sonradan koparılmıştır. Bu sahanın eskiden sûrla çevrildiği, yani gelişigüzel girilemediği, kazılardan anlaşılmaktadır. Bilge Kağan Âbidesi de boy ve şekilce Kül Tigin Âbidesi'nin aynıdır. Yalnız kitâbelerin satır sayıları değişiktir. Bilge Kağan Âbidesi'nin bazı yerleri tahrîb olunmuştur; binâenaleyh okunamamıştır. İlim âleminde Bilge Kağan Âbidesi «II», Kül Tigin Âbidesi «I», Bilge Tonyukuk Âbidesi de «III» diye anılır. Bunların her birinin 4 cephesi vardır. Bu cepheler de «N = Kuzey», «S = Güney», «E = Doğu» ve «W = Batı» diye gösterilir. Bundan sonra gelen rakamlar satırı gösterir. Yani «II N 8» demek Bilge Kağan Âbidesi'nin Kuzey Cephesi'nin 8. satırı demektir.

Bilge Kağan ve Kül Tigin Âbideleri'nin Çince'si vardır. Bunlar, Çin imparatorunun yolladığı san'atkârlar tarafından kazılmıştır.

Tonyukuk Âbidesi, diğer ikisinden küçüktür. Üzerinde 62 satır kazılıdır.

Göktürkler'den kalma bu üç cihanşümûl ehemmiyette kitâbe dışında daha pek çok kitabe bulunup okunmuştur. Bunların çoğu ilim âleminde «Yenisey Kitabeleri» diye tanınmıştır. Çünkü Türkler'in «Yem» dedikleri Yenisey nehrinin yukarı mecrâları civarında bulunmuştur. Burası Orhun Âbideleri'nin kuzeybatısında kalır; bu toprakların büyük kısmı Tannu Tuva'dadır.

Göktürk alfabesi yüzyıllarca Türkler arasında kullanılmıştır. Gerçi Uygur alfabesi bu alfabenin ortadan kalkmasına sebep olacak şekilde taammüm etmişse de, Göktürk alfabesinin izlerini çok yakın zamanlara kadar takip etmek mümkün olmaktadır. Transilvanyalı Macarlar arasında «Sekeller»in bu alfabeden çıkma alfabeleri olduğu anlaşılmıştır. Sekeller, Aparlar'ın Avrupa'ya göçen kısmının bakıyyesi sayılan bir kavimdir; yani vaktiyle Türk idiler. İşte Sekeller, konuştukları Macarca'yı, Göktürk alfabesinden alınma harflerle yazmışlardır. Bu yazıyı bilen son Sekeller'e geçen asırda tesadüf edildiği, Macar bilginlerinin tetkıkleriyle sabit olmuştur.

Göktürk Âbideleri'nin Ehemmiyeti

Göktürk Âbideleri'nin ehemmiyeti ölçülemez, çünkü hiçbir eserle mukayese edilemiyecek derecede Türk medeniyet tarihinde eşsizdir. Türkçe yazılan yüz binlerce eserin en mühimminin Göktürk Âbideleri olduğu rahatça ileri sürülebilir.

Göktürk Âbideleri'nden sonra Türk Edebiyatı'nın en mühim eseri, Karahanlılar çağına ait Kâşgarlı Mahmud'un *Dîvânu Lugaati't-Türk*'üdür. Kâşgarlı Mahmud'un da Yuluğ Tigin gibi Türk imparatorluk hânedânından bir prens olması hoş bir tesadüftür. Bu iki eser, Türk medeniyet tarihinin her cephesiyle âbideleridir. Bunlardan sonra gene Karahanlılar çağında Vezir Yusuf Has Hâcib tarafından manzum olarak yazılan *Kutadgu-Bilik* ve yazarı meçhul olup daha sonraki devre ait bulunan *Kitâb-ı Dede-Korkut*, Türk edebiyatının temel eserleridir (bu son ikisi Türkler, Müslüman olduktan sonra yazılmışlardır). Ehemmiyet bakımından bunları Türk destanları, Uygur edebiyatı metinleri, Bâbur Şâh'ın hâtıraları *(Bâbur-Nâme)*, Nevâî'nin *Dîvân*'ları, *Hamse*'si, *Muhâkemetu'l-Lugaateyn*'i ve diğer mensur eserleri, Fuzûlî'nin, Yah-

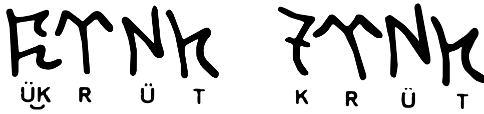
yâ Kemâl'in, Bâbur Şâh'ın şiirleri, Ahmed Yesevî'nin ve Yûnus Emre'nin halk diliyle yazılmış şiirleri, Kâtib Çelebi'nin eserleri, Nesîmî'nin ve Sultan Veled'in şiirleri, Cevdet Paşa'nın eserleri, Abdülhak Hâmid ve Nâmık Kemâl'in kitapları, Mütercim Âsım'ın lûgatleri takip eder. Bu eserler ve şahsiyetler, Türk edebiyatında silinemez izler bırakmışlardır.

Göktürk Âbideleri'nde dil, hayran olunmak bir yana, hayret edilecek derecede mükemmeldir. XX. asrın büyük Türk ediplerinin kullandıkları Türkçe derecesinde işlek bir nesir dili görülür. Bu dil, her cümlesinde şiir kokar. Cümleler kısa, kesik, fevkalâde mânâ yüklüdür. Herhangi bir kelime çıkarılıp ilâve edildiği zaman derhal bozulacak bir muvazene taşır.

VIII. asırda bulunduğumuz düşünülürse, ifade edilen fikirler hayrete şayandır. Koyu bir milliyetçilik her satıra hâkimdir. Şüphesiz nesir dili gibi bu fikirler de asırlardan süzülmüş bir tekâmülün mahsuludür. Daha önceki Türk edebiyatı kaybolduğundan bu kitabeler sanki birdenbire meydana çıkmış gibi görünmüşlerdir. Halbuki asırlarca işlenmedikten sonra böyle bir lisan mükemmeliyetine ve tefekkür derecesine vâsıl olabilmenin imkânı yoktur. Çin kaynakları, Hunlar çağında söylenen Türkçe şiirlerin Çince tercemelerini kaydetmişlerdir. Belki Göktürkler'den önce yazılmış Türkçe eserler de bir gün elimize geçecektir. *Göktürk Âbideleri, Dîvânu Lugaati't-Türk, Kutadgu-Bilik, Kitâb-ı Dede-Korkut* gibi Türk edebiyatının en mühim 4 mahsulünün de son üç çeyrek asır içinde elimize geçtiğini düşünecek olursak, bu ümidimiz artar. Nasıl Göktürkler'den sonraki Türk hânedânı olan Uygurlar'a ait hemen her sene yeni bir Türkçe eser bulunuyorsa, bir gün Göktürkler öncesine ait yazılı Türkçe vesikaya da rastlıyabiliriz.

Milliyetçilik fikrinin daha Hunlar çağında teşekkül ettiği son tetkiklerle anlaşılmıştır. Hun imparatorlarından Çiçi Yabgu, M.Ö. I. asrın son yarısında irat ettiği bir nutukta, atalardan miras olarak yalnız ülke ve devlet kalmadığını, hürriyet ve istiklâlin de bu miras arasında bulunduğunu söylemiştir. Bu nutku nakleden Çin kaynaklarını inceliyen büyük Alman sinologu Hirth : «tarihte milliyetçiliği devlet siyasetinde temel yapan ilk devlet adamı Çiçi'dir» demektedir. Bu bilindikten sonra, Göktürk Kitabeleri'nden taşan milliyetçilik fikirlerine daha az hayret edilir. Bu fikirler o zaman için pek orijinaldir. Bunun yanında Türklük şuurunun ve milliyet olma vasfının tamamen ve mükemmelen teşekkül ettiğini gösterir.

Göktürk Kitabeleri'nde şimdi «Göktürk» dediğimiz isim «Köktürk» şeklinde geçmektedir. Türk ismi de bazan «Türk», bazan «Türük» şeklinde yazılmaktadır. Bu hal bizi kelimenin aslında «Türük» olduğu, bu devirde artık «Türk» şeklinde söylenmeye başlandığı hakikatine götürür. Milâttan önceki Çin kaynakları «Tik» şeklinde transkribe etmektedirler. «Tik = Türk» adı Çin kaynaklarında bundan 3800 yıl önce, M.Ö. XVIII. asırda geçmektedir. Göktürk alfabesi Arab alfabesi gibi sağdan sola yazıldığı için «Türk» ve «Türük» kelimeleri şu şekilde görülmektedir :

Kitâbelerin bulunduğu yer, Orhun vâdîsinde, Urga'nın 400 km. uzağında, Karakurum'un 40 km. kuzey ve Ugei-nor gölünün 30 km. güneyinde, Koşo-Çaydam mevkıindedir. Bu alanda, 4,5 kilometre boyunca, her 10-12 metrede bir balbal vardır. Bu muazzam anıt-kabir, son yıllarda Çek arkeologları tarafından kazılmış, başta Kül Tigin'in heykeli olmak üzere birçok değerli şeyler bulunmuştur.

Ötüken yakınlarına rekzedilmiş olan Göktürk Kitabeleri'nin ilki 730'da Bilge Kağan'ın başbakanı Bilge Tonyukuk tarafından diktirilmiştir. İkincisi 732'de Bilge Kağan tarafından, 731 yılında savaşırken kahramanca ölen kardeşi ve imparatorluk başkumandanı Kül Tigin için diktirilmiştir. Üçüncüsü de 734'te ölen Bilge Kağan için 735'te kazılmıştır. Kitabeler, Kapgan Kağan'ın küçük oğlu ve Bilge Kağan'la Kül Tigin'in amca oğlu olduğu sanılan Yuluğ Tigin'in kaleminden çıkmıştır. Bu ölümsüz eserlerde Bilge Kağan, yüzyıllar ötesine şöyle seslenmektedir :

Ben Tanrı'ya benzer, Tanrı'dan olmuş Türk Bilge Kağan, Tanrı irade ettiği için, kağanlık tahtına oturdum. Ey milletim, ey hânedânım! Sözlerimi dikkatle dinle!

İleride gün doğusuna, güneyde gün ortasına, batıda gün batısına, kuzeyde gece ortasına kadar bütün milletler şimdi bana tâbîdir. Şimdiki gibi, kargaşalık olmaksızın, Türk Kağanı, Ötüken'de oturursa, Türk yurdunda sıkıntı olmaz. Ben, Ötüken'de oturarak tek başına yurdu idare ettim. Çinliler'in altınına, gümüşüne, ipeğine, tatlı sözüne, değerli hediyesine kapılmadım. Bunlara kapılan ne kadar Türk'ün öldüğünü, Çin boyunduruğuna düştüğünü unutmadım. Tanrı yardım etti, Türk Kağanı oldum. Dağılmış milletimi bir araya topladım. Fakir milletimi zengin

ettim. Azalmış milletimi çoğalttım. Atalarım Bumın Kağan'a, İstemi Kağan'a lâyık bir evlât olmaya çalıştım.

Atalarım Türk ülkesini öylesine sıkı tuttular, öyle bilgelikle, öyle güzel törelerle idare ettiler ki, Türk milleti bahtiyar olau, onların ölümlerine candan ağladı. Atalarıma tâbî olan bütün yabancı milletler, Çinliler, Tibetliler, Moğollar bile onların çagında yaşadıkları hayatı unutmadılar. Atalarım o kadar ünlü kağanlardı. Sonradan bilgisiz, kötü kağanlar Türk tahtına oturdular. Onların kötü idaresi ve Çinliler'in hilesi yüzünden Türk Milleti, zengin ülkelerini kaybetti. Türk kağanlarının cihanı tutan şevketi mazi oldu.

Bu yüzden Çinliler'e beylik eden Türk kişizadeleri köle, Türk kızları cariye oldu. Türk beyleri, şanlı isimlerini bıraktı, Çince isimler kullanmaya başladı. Türkler, Çin kağanına tâbî olup elli yıl onun acıklı ve utandırıcı idaresinde yaşadılar.

Fakat Gök Tanrı, Türk'ün bu hâline acıdı, Türk Milleti yok olmasın, eskisi gibi cihanın en yüce milleti olsun diye, babam İlteriş Kağan ile anam Elbilge Hatun'u Türkler'e kağan kıldı. Tanrı güc verdi, babamın Türk Ordusu kurt, Türk düşmanları koyun oldu, kurt önünden kaçan koyunlar gibi dağılıp gitti. Babam Kağan, doğudan batıya at koşturup Türk Milletini topladı. Türk Devletini ihya etti.

Ey Türk Oğuz Beyleri! Üstten gök çökmedikçe, alttan yer delinmedikçe, bil ki, Türk Milleti, Türk yurdu, Türk Devleti, Türk töresi bozulmaz. Ey ölümsüz Türk Milleti! Kendine dön! Su gibi akıttığın kanına, dağlar gibi yığdığın kemiklerine lâyık ol!

Ey Milletim! Bil ki, ben, zengin ve parlak bir millete han olmadım. Zayıf ve zavallı bir milletin başına geçip tahta oturdum. Kardeşim Kül Tigin ve yeğenlerim olan iki prens ile andiçtik; babamın, amcamın hayatlarını verdikleri millet uğrunda biz de bütün gücümüzle çalıştık.

Başına geçtiğim Türk Milleti'nin şan ve şevketi için gece uyumadım, gündüz oturmadım. Ölesiye, bitesiye çalıştım. Tanrı yardım etti, bahtım yâr oldu, yoksul milletimi zengin ettim. Türk Milleti'ni, bütün milletlerden üstün kıldım!

Kitabeler'in dilinden de örnek verelim :

«Üze kök tenri asra yağız yer kılındıkta ekin ara kişi oğlı kılınmış. Kişi oğlında üze eçü apam Bumın Kağan, İstemi Kağan olurmuş. Orurupan Türk budunun ilin törüsin tutabirmiş, itibirmiş. Tört bulun kop yağı ermiş, sü sülepen tört bulundakı budunuğ kop almış, baz kılmış, başlığığ yükündürmüş, tizliğiğ sökürmüş» (I E 1-2).

Bugünki Türkçe'si şöyledir:

«Yukarıda mavi gök, aşağıda yer yaratıldıkta, ikisinin arasında insanoğlu yaratılmış. İnsanoğulları üzerine atalarım Bumın Hakan, İstemi Hakan tahta oturmuş. Oturarak Türk milletinin ülkesini, töresini idare edivermiş, düzenleyivermiş. Dört taraf hep düşman imiş. Asker sevkedip dört taraftaki kavmi hep itaat altına almış, muti kılmış. Başlılara baş eğdirmiş, dizlilere diz çöktürmüş».

«Türk Oğuz Beğleri budun eşidin! Üze tenri basmasar, asra yir telinmeser, Türk budun, ilinin törünün kem atatı? Udçı Türk budun ertez ökün!» (I E 22-23).

Yani: *«Türk, Oğuz Beğleri, Türk Milleti, işitin! Yukarıda gökyüzü çökmedikçe, aşağıda yer delinmedikçe, Türk Milleti, ülkeni, töreni kim bozabilir? Ey Türk Milleti, kendine dön!»*

«Budun atı küsi yok bolmasun tiyin, Türk budun üçün tün udımadım, küntüz olımadım; inim Kül Tigin birle, iki şad birle ölüyitü kazgandım. Ança kazganıp biriki budunuğ ot sub kılmadım» (II E 22).

Yani: *«Milletin adı, sanı yok olmasın diye, Türk Milleti için gece uyumadım, gündüz oturmadım. Kardeşim Kül Tigin ve iki şad ile ölesiye, bitesiye çalıştım. Bu kadar cehdedip müttehit milleti dağıtmadım».*

Ergenekon Destanı

Ergenekon Destanı, «Büyük Türk Destanı»ndan bir parçadır. Türk kavimlerinden Göktürkler'i mevzu alır. Göktürkler'in menşeini açıklamak ister. Ergenekon Destanı'nın hulâsası şöyledir:

Türk illerinde Göktürkler'e itaat etmiyen bir yer yoktu. Bunu kıskanan yabancı kavimler birleşerek Göktürkler'in üzerine yürüdüler. Maksatları öc almaktı. Göktürkler, çadırlarını, sürülerini bir yere topladılar. Çevresine hendek kazıp beklediler. Düşman gelince, vuruşma da başladı. On gün vuruştular. Göktürkler üstün geldi.

Bu yenilgiden sonra yabancı kavimlerin hanları ve beyleri av yerinde toplanıp konuştular.

«Göktürkler'e hile yapmazsak âkıbet işimiz yaman olur,» dediler.

Tan ağarınca, baskına uğramış gibi, ağırlıklarını bırakıp kaçtılar.

Göktürkler, «Bunların vuruşma gücleri bitti, kaçıyorlar,» deyip arkalarından yetiştiler.

Düşman, Göktürkler'i görünce, birden döndü. Vuruşma sonunda düşman, Göktürkler'i gafil avlayıp yendi. Göktürkler'i öldüre öldüre çadırlarına geldi. Çadırlarını ve mallarını öylesine yağmaladı ki, bir ev kurtulmadı. Büyüklerin hepsini kılıçtan geçirdi. Küçükleri kul edindi. Her düşman birini alıp gitti.

Göktürkler'in başında İl Han vardı. Çocukları çoktu. Fakat bu uğursuz vuruşmada bir tanesi hariç, hepsi öldü. Kayı adlı bu oğlunu o yıl evlendirmişti. İl Han'ın Dokuz-Oğuz adlı bir de yeğeni vardı. Kayı ile Dokuz-Oğuz düşmana tutsak olmuşlardı. Fakat on gün sonra bir gece ikisi de kadınları ile beraber atlara atlayıp kaçtılar. Göktürk yurduna geldiler. Burada düşmandan kaçıp gelen çok deve, at, öküz ve koyun buldular. «Dört taraftaki illerin hepsi bize düşman. Gereği odur ki, dağların içinde insan yolu düşmez bir yer izleyip oturalım,» dediler. Dağa doğru sürülerini alıp göçettiler.

Geldikleri yoldan başka yolu olmıyan bir yere vardılar. Bu tek yol da öylesine bir yoldu ki, bir deve veya bir at güçlükle yürürdü. Ayağını yanlış bassa yuvarlanıp parça parça olurdu. Göktürkler'in vardıkları yerde akarsular, kaynaklar, türlü bitkiler, meyvalar, ağaçlar ve avlar vardı. Böyle bir yeri görünce, ulu Tanrı'ya şükrettiler. Hayvanlarının kışın etini yediler; yazın sütünü içtiler. Derisini giydiler. Bu ülkeye «Ergenekon» adını koydular.

İki Göktürk prensinin Ergenekon'da çocukları çoğaldı. Kayı Han'ın çok çocuğu oldu. Dokuz-Oğuz Han'ın daha az oldu. Çok yıllar bu iki Hanın çocukları Ergenekon'da kaldılar. Pek çoğaldılar.

Dört yüzyıl sonra kendileri ve sürüleri o kadar çoğaldı ki, Ergenekon'a sığışamaz oldular. Buna bir çare bulmak için kurultay topladılar. Dediler ki, «Atalarımızdan işittik; Ergenekon dışında geniş ülkeler, güzel yurtlar varmış. Bizim yurdumuz da eskiden o yerlerde imiş. Dağların arasından yol izleyip bulalım. Göçüp Ergenekon'dan çıkalım. Ergenekon dışında her kim bize dost olursa, onunla görüşelim. Düşmanla vuruşalım».

Kurultay bu kararı alınca, Göktürkler, Ergenekon'dan çıkmak için yol aradılar, bulamadılar.

O zaman bir demirci dedi ki, «Bu dağda bir demir madeni var. Yalın kat madene benzer. Şunun demirini eritsek, belki dağ bize geçit verirdi». Göktürkler, varıp demircinin gösterdiği dağ parçasını gördüler. Demircinin tedbirini de beğendiler. Dağın geniş yerine bir kat odun, bir kat kömür dizdiler. Dağın üstünü, altını, yanını, yönünü böylece odun ve kömürle doldurduktan son-

ra, yetmiş deriden büyük körükler yapıp yetmiş yere koydular. Odun-kömürü ateşleyip körüklemeye başladılar.

Tanrı'nın gücü ve inayeti ile ateş, kızdıktan sonra demir dağ eridi, akıverdi. Bir yüklü deve çıkacak kadar yol oldu. O kutsal yılın, kutsal ayının, kutsal gününün, kutsal saatini bekleyip bu yoldan Ergenekon'dan çıkmaya başladılar. Bu kutsal gün, ondan sonra Göktürkler'de bayram oldu. Her yıl o gün gelince büyük tören yapılır; bir parça demir alınıp ateşte kızdırılır. Bu demiri önce Göktürk Hanı kıskaçla tutup örse koyar, çekiçle döver. Ondan sonra Türk beyleri de böyle yapıp bu günü kutlarlar.

Ergenekon'dan çıkınca, Göktürkler'in ulu hakanı Kayı Han soyundan Börteçine, bütün illere elçiler gönderdi; Göktürkler'in Ergenekon'dan çıktıklarını bildirdi. Tâ ki, eskisi gibi bütün iller Göktürkler'in buyruğu altına gire.

Göktürkler Hakkında Netice

Yukarıdaki kuşbakışı izahattan, Göktürkler'in Türk tarihinde pek büyük bir merhaleyi, mühim bir dönüm noktasını teşkil ettiği anlaşılmış oldu. Sahalin Adası'ndan İran ortalarına ve Kırım'a kadar uzanan muazzam Türk Asya imparatorluğunun hayatiyet sebepleri üzerinde kâfi derecede duruldu. Coğrafya âmillerinin tarih şartlarına tesiri açıklandı. Türk milletinin karakter ve psikoloji yapısının esasları belirtildi.

Ankara Üniversitesi Umumî Türk Tarihi profesörü Dr. Mehmed Altay Köymen şöyle diyor: «Gerek kurdukları devletlerin sayısı, gerekse rol oynadıkları coğrafî sahaların genişliği cihetinden, Türkler ile mukayese edilebilecek başka bir kavim, tarihte gösterilemez» (*Selçuklu Tarihi,* II, s. XIII, T.T.K. yayınlarından).

Istanbul Üniversitesi Umumî Türk Tarihi profesörü Dr. İbrahim Kafesoğlu da şöyle yazıyor: «Malûm olduğu üzere, Müslümanlık dışındaki Türklük âleminde hükümdar, fevkalbeşer bir varlık sayılır ve ona, âdemoğullarında bulunmıyan gizli kuvvetler ile birlikte bizzat tanrılık vasıfları izafe edildiği için, Tanrı tarafından insanları idareye memur harikulâde bir mahlûk addolunurdu. Bu sebeple, ilâhî kudrete sahip Hakan, mukaddes telâkki edilir ve bu kudsiyet, kan rabıtaları dolayısiyle, bütün hânedân efrâdına teşmîl olunurdu. Hânedân âzâsından her biri, ceddinden ilâhî kuvveti tevarüs ettiği için, hükümdar olmak kabiliyet ve hakkına malikti» (*Sultan Melikşah,* 141, İst. Ün. yayınlarından).

Bu satırlar, Türk hükümdarının şahsı üzerinde biraz daha durmayı lüzumlu kılar. Tarih sahnesine çıktığı zamandan beri hiçbir devirde «büyük devlet» vasfını kaybetmiyen ve dünyanın en devamlı devletini kuran Türkler'de Hakan, insanüstü bir varlıktır. Türk hakanında bizzat tanrılık vasıfları bulunduğuna inanılır. Bilge Kağan, Orhun Kitâbeleri'nde şöyle anılmaktadır: «Tanrı'ya benzer, Tanrı'dan olmuş Türk Bilge Hakan» (Hüseyin Namık Orkun, *Eski Türk Yazıtları,* I, 22, 58, T.D.K. yayınlarından); «Tanrı irade ettiği için, Hakan mevkiine oturdum» (aynı eser, I, 27, 41).

Türk hakanı, Tanrı iradesini yerine getirmek için Türk milletinin başına geçmiştir. Bundan dolayıdır ki kutsaldır ve bu kutsallık, hakanın mensup olduğu hânedânın bütün üyeleri için de bahis mevzuudur. Hânedânın her erkek üyesi (tigin), hükümdar olan babasından veya atasından ilâhî kudreti tevarüs ettiği için, Türk hakanı olmak hakkına ve kabiliyetine sahiptir. Zaten Türk İmparatorluğu, hânedânın müşterek malıdır. Her Türk şehzâdesi, daha çocuk denecek kadar genç yaşında bir ülkenin askerî umumî valiliğine getirilir ve o ülkeyi yarı müstakil şekilde, bir hükümdar gibi idare eder. Hânedan üyelerinden hangisinin hakan olacağı, belli bir kaideye bağlanmış değildir. En güclüsü umumiyetle bu mevkıe yükselir. Bu hal de çok defa büyük iç çekişmeler doğurur. Fakat hânedan dışından hiçbir fert, hakan olmayı, aklından bile geçiremez. Hiçbir Türk, hânedan dışından bir ferde hakan olarak itaat etmez. Büyük mevkiler ekseriya babadan oğula geçer. Bu şekilde bir Türk aristokrasisi kurulmuştur. Fakat bu aristokrasi, Batı'da olduğu gibi halk tabakasından, kesin hak ayrılıkları ile ayrı düşmüş değildir.

Türkler için coğrafya mefhumu olmadığını birçok kereler söylemiştik. Kendi yurdunun şartlarının değiştiğini, nüfusun fazlalaştığını, iktidardan uzaklaştığını gören bir Türk topluluğu, birkaç yıl içinde soluğu Çin'de, Hindistan'da, İran'da, Avrupa'da alır ve gittiği yerde asla tâbî olarak yaşadığı görülmemistir, derhal başa geçer, yerli halkı teşkilâtlandırır. Türkler'in Ortacağ'daki bu vasıfları, Yeniçağ'da İngilizler (Anglo-Saksonlar)'de görülür. Bu suretle Roma ve Türk imparatorluklarından sonra cihan tarihinin üçüncü cihanşümul imparatorluğu olan Britanya imparatorluğu kurulmuştur.

Büyük Türk Hakanlığı'na Bağlı Başlıca Türk Devletleri

Hunlar'dan Göktürkler'e kadarki Türk hânedanlarının idaresinde Büyük Türk Hakanlığı dediğimiz Kuzey Asya imparatorluğu, bir konfederasyondu. Birçok tâbî devleti içine alıyordu. Bu devletlerin çoğu, çeşitli Türk boylarının kurdukları krallıklar ve prensliklerdir. Bunlardan birkaçına burada işaret etmek istiyoruz :

1) TÖLÜS KRALLIĞI. — Çin kaynakları, Tölüs boyundan Türk krallarından üçünün adını zikrediyorlar, bunlar kardeştirler; Mi-Gno-To (516'da öldürülmüş), İ-Fu (516-522) ve Yüe-Kiü (522-).

2) TUNG-HU (DUNKHU) KRALLIĞI. — Bunlar M.Ö. 200'e doğru Siyenpiler'in idaresinde idiler. Ülkelerine «U-Hüon» deniyordu (Mançurya'nın güneybatısı). 65'e kadar Hunlar'a, sonra Çin'e tâbî oldular. Şu kralların adı Çin kaynaklarında geçiyor : Kin-Çi-Fen (65'te öldürülmüş), Vu-Ho-Yün (115'e doğru ölmüş), Kieü-Lie-Kiü (192'de ölmüş), bunun kardeşi ve son kral Ta-Tun (192-208). Bu Ta-Tun, 206 yılında Hun hânedânının yerine Büyük Türk Kağanı da olmak istemiş, fakat başaramamıştır, 208'de öldürülmüştür. Yeğeni yani kendisinden önce kral olan ağabeyinin oğlu Yeü-Pe-Ping, tahta geçememiştir. Devlet, Çin'e katılmıştır.

3) TİM-LİM (DİMLİN) KRALLIĞI. — M.Ö. 300 sıralarından M.S. 550 senelerine kadar 8,5 asır sürmüştür. Hun federasyonunu teşkil eden mühim boylardan idi. Eski Çin generallerinden Goey-Liü, bir müddet bu devletin kralı olmuştu.

4) KIRGIZ KRALLIĞI. — M.Ö. 300 senelerinden M.S. 1200 senelerine kadar takriben 15 asır sürmüştür. Yukarıda Kırgızlar'dan ve coğrafî mevkilerinden bahsedilmiştir. Çinliler, Kırgızlar'a «Kien-Kuen» derlerdi. Bunları M.Ö. 97 yılından 1200 yılına kadar bir hânedan idare etmiştir. Hânedânın kurucusu Lin, tahta çıkmadan Çin hizmetinde bir generaldi. M.Ö. 50'ye doğru ölmüştür. Gene bu boyun krallarından biri, Hunlar'dan 9. Büyük Türk Kağanı'nın kızını almıştır.

5) USUN KRALLIĞI. — Bunların Sakalar'dan indikleri söylenmiştir. Başkentleri İli ırmağı üzerinde Çe-Ko-Çing şehriydi. Adını bildiğimiz ilk kralları Nan-Teu-Mi'dir (M.Ö. 160'ta öldürüldü); yerine oğlu Koen-Muo geçti; bunu oğlu olduğu sanılan Ken-Mi takip etti. Bu kral M.Ö. 105'te hem Han hânedânından bir Çin prensesi ile, hem de Hun hânedânından bir Türk imparatorluk prensesi ile evlenmiştir. Aynı yıl ölmüş, yerine geçen oğlu Kiün-Siü-Mi (Çin-Tseu) da aynı yıl (M.Ö. 105) ölmüştür. Yerine amcasının oğlu Ung-Kuey-Mi (Fi-Nang) (105-60) geçti ve 45 yıl tahtta kaldı. M.Ö. 74'te Kun hânedânından bir Türk imparatorluk prensesi ile evlenmişti. Ondan sonra tahta Kiün-Siü-Mi'nin oğlu Ti-Mi (Küang-Wang) geçti. Sonra Ung-Kuey-Mi'nin oğlu Yuen-Kuey-Mi, bunun oğlu Tsü-So-Mi, bunun oğlu olduğu sanılan Pi-Yüen-Çi (ölümü M.Ö. 4'e

doğru), bunun oğlu olduğu sanılan U-Çe-Mi (M.Ö. 4? - M.S. 5?) Usun kralı oldular.

6) HU-TE KRALLIĞI.

7) KANKLI KRALLIĞI. — M.Ö. 10 yılına kadar devam etmiştir. Başkentleri Pi-Tien-Çing şehri idi. 5 birleşik prenslikten kurulmuştu: Şehr-i Sebz (So-Hiay = So-Se), Kuşaniye (Fu-Me = Fu-Mu), Taşkent (Ua-Ki = Yu-Ni), Buhârâ (Ki = Gi) ve Ürgenc (Yüe-Knen = Yuye-Gân). Kanklılar, Harzem ve Mâverâünnehir'e yayılmışlardı.

8) FERGANA KRALLIĞI. — Çinliler'in «Ta-Üon» dedikleri bu ülkenin başkenti Küey-Şan-Çing idi. M.S. 100 yıllarına kadar devam etmiş bir Fergana Türk devleti vardır. Fergana, Türk imparatorluğunun gücsüz devirlerinde Çin'in elinde bulunuyordu. Hattâ Çinliler burada birçok prenslikler kurmuşlardı. Fergana krallarından ikisinin adını Çin kaynakları kaydediyor: Yen-Lieu ve 46 yılında onun yerine geçen Kiao-Sü-Ti.

9) ALAN KRALLIĞI. — Batı Sibirya'da idi.

10) TÜON-CİN KRALLIĞI. — Kuzey Sibirya'da idi. M.Ö. 190 yıllarına kadar devam etti.

11) KÂŞGAR PRENSLİĞİ. — Çinliler, Kâşgar şehrine «So-Le-Çing», Kâşgar vâdisine de «So-Lo» derlerdi. Buradaki Türk devletçiği 560 yıllarına kadar sürmüştür. Bunlardan Prens Çing (73'te öldürüldü), Prens Teu-Ti (73-74), Çing'in amca oğlu Prens Çüng (74-76, öldürüldü), Prens Gan-Kue, Küey-Si, Çing-Püon, Hu-Te (Şu-Te) (160 civarında öldü), isimleri malûm Kâşgar hükümdarlarıdır.

12) YARKENT PRENSLİĞİ. — Çinliler, Yarkent'e «Şao-Çe» derlerdi. İlk Yarkent prensi Wan-Nien, Usunlar'dan bir prens olup annesi Çin imparatorluk prensesi idi. Daha önce Yarkent'te hüküm süren — muhtemelen İranlı — hükümdara mânevî oğul ve halef oldu. Prens Hu-Ta-Çing, M.Ö. 64'te öldürüldü. Bunun halefinin halefi Yen, 14 senesinde öldü. Yerine 2 oğlu Kam (14-33) ve Hien (33-62) geçti, sonuncusu öldürüldü. Hien'den sonra oğlu Po-Kiü-Çing, sonra bunun oğlu Tsi-Li (86'da öldü) hükümdar oldular. Bu tarihte Çinliler, ülkeyi istilâ ettiler. Hien'in oğlu Kuesiang'ın oğlu, Yü-Mi ülkesinin prensi idi. Hien'in kızı da, Hoten prensi Kuam-Te ile evlenmişti.

13) HOTEN PRENSLİĞİ. — Çinliler Hoten şehrine «Si-Çing», Hoten vâdisine de «Yü-Tien» demişlerdir. Bu devletçik de 560 yıllarına kadar devam etmiştir. Prens Yü-Lin'den sonra tahta kardeşi Goey-Şi (61-62) geçmiş, fakat bir yıl sonra öldürülmüştür. Bundan sonra hükümdar olan Kiün-Te ve Tu-Mo ile Hieu-Mo-Pa da öldürülmek suretiyle tahtlarını kaybetmişlerdir. Daha sonra Hieu-Mo-Pa'nın yeğeni Kuam-Te tahta çıkmış, bir Yarkent prensesi ile evlenmiş ve 80 yıllarında ölmüştür. Daha sonraları Hoten'de Prens Fang-Tsien (ölümü 140'a doğru) ile Kien-So'y (ölümü 150'e doğru) görülüyor. Bu sonuncusunun yerine oğlu Kan-Kue geçmiştir.

14) YÜ-Mİ (KİÜ-Mİ) PRENSLİĞİ. — Başkentleri Keriya (Kiü-Mi =

Yü-Mi = Nim-Mi) şehriydi. 46'da ölen Kiao-Sü-Ti'nin yerine Yarkent prensi olan zat tahta çıkmış, bunu da II. Kiao-Sü-Ti takıp etmiştir.

15) TSİM-TSİUE PRENSLİĞİ. — Başkentleri Keriya'dan 230 km. doğuda Tsim-Tsiue şehriydi.

16) AKSU PRENSLİĞİ. — Çinliler, Aksu şehrine «Kiü-Tsü = Kieu-Tsü = Kiü-Tso», Aksu vâdisine de «Yen-Çing = Ko-Liü-Çing» derlerdi. 222 yılında Çin'e tâbî olan Aksu prenslerinden ikisinin adını biliyoruz : Tse-Lo (50 yıllarında öldürülmüştür) ve Kien (70 yıllarında öldürülmüştür).

17) KÜ-ME (KİE-ME = PO-LO-KİA) PRENSLİĞİ. — Başkenti Aksu'nun 335 km. batısında Nançing şehriydi.

18) WEN-SO PRENSLİĞİ. — Wen-So şehri, Nançing'in 135 km. batısındaydı.

19) KARAŞAR PRENSLİĞİ. — Çinliler, Karaşar şehrine «Yen-Şi» ve vâdisine de «Yün-Kiü-Çing» derlerdi.

20) ŞAN-KUE PRENSLİĞİ.

21) GOEY-SİÜ PRENSLİĞİ. — Başkenti aynı adı taşıyordu.

22) GOEY-Lİ PRENSLİĞİ. — Başkenti aynı adda idi.

23) KİÜ-Lİ PRENSLİĞİ. — Aynı isimde başkenti vardı.

24) TSİE-MO PRENSLİĞİ. — Başkenti aynı isimde idi.

25) ÇENÇEN (LEU-LAN) PRENSLİĞİ. — Başkenti, Lop Gölü yakınlarında Kan-Ni-Çing idi. Bu prenslik, M.Ö. 177'de Kunlar tarafından Büyük Türk Hakanlığı'na katılmış, M.S. 72'de Çin'e tâbî olmuş, 222'de de Çin'e katılmıştır.

26) KAMUL PRENSLİĞİ. — 560 yıllarına kadar devam etmiştir. Çinliler, Kamul'a «İ-U-Hien» derlerdi. Başkenti İ-U-Liu, Tanrı Dağları'nın doğusunda idi.

27) KİO PRENSLİĞİ. — Uygur devletinin kuzeybatısındaydı.

28) Pİ-LU PRENSLİĞİ. — Tanrı Dağları eteklerindeydi. 2 prensliğe ayrılmıştı : Kien-Tong-Kue-Çing ve Fan-Kiü-Luy-Ko-Çing.

29) YU-Lİ-YA-SU PRENSLİĞİ. — Uygurlar'ın kuzeyinde olup başkentleri Nuy--Tu-Ko-Çing idi.

30) TSİE-Mİ PRENSLİĞİ. — U-Tan-Tsü-Li Prensliği'nin güneyinde idi. Doğu (Tsie-Mi) ve Batı diye ikiye ayrılmıştı.

31) TAN-PE PRENSLİĞİ. — Başkenti aynı ismi taşıyordu. U-Tan-Tsü-Li Prensliği'nin doğusunda idi.

32) U-TAN-TSÜ-Lİ PRENSLİĞİ. — Başkenti Yü-Leu-Ko-Çing idi.

Uygur Prensliği

Uygurlar, Göktürkler'in halefi olarak Büyük Türk Hakanlığı hânedânını teşkil ettikleri için, onlardan ayrı başlık altında bahsettik ve böylece gelecek faslımız olan «Uygurlar»a bağlamış olduk.

Uygur Prensliği, Kamul'un batısında idi. 2 mühim prenslik teşkil ediyorlardı : Kuzeyde Urumçi (Vu-Tu-Ko) Prensliği ve güneyde Turfan (Kiao-Ho-Çing) prensliği. Ayrıca 4 tane daha küçük Uygur prensliği vardı: Ku-Hu, İ-Çi, I. Pu-Luy ve II. Pu-Luy Prenslikleri.

Prens Pu'nun, M.Ö. 130 yıllarında öldüğünü, Çin tarihleri haber veriyor. Onun yerine U-Kuey geçmiş, onun yerine geçen prens de M.Ö. 90'da Çinliler'e esir düşmüştü. Daha sonra tahta velîahd olan Kiün-So değil, kardeşi U-Küey geçmiş ve tahta çıktığı yıl (M.Ö. 73) Hun hânedânından bir Türk imparatorluk prensesi ile evlenmiştir. Bu tarihte, Uygurlar, tamamen Hun konfederasyonuna dahil olmuşlardır.

Urumçi prenslerinden şunları tanıyoruz : Ku-Ku (Geu-Gu) (10 yıllarında ölmüş), Gan-Te (74'te ölmüş), kardeşi olan Süy-Ti (74-97, tahttan indirilmiş), oğlu Num-Ki (79-120), oğlu Kiün-Tsieu (120-125), oğlu Kiü-Te-Nu (125-150?), oğlu U-Lu-Tu (150?-155 + 160?-?), kardeşi olduğu sanılan Pi-Kiün (155-160?).

İsmini bildiğimiz ilk Turfan prensi Teu-Mo (Dzumo) olup M.Ö. 60 yıllarında ölmüştür.

Kan-Pe-Çeu 481'de ölmüş, yerine geçen oğlu İ-Çing öldürülmüş, bunun yerine geçen yeğeni Şeu-Keey de aynı âkıbete uğramış, halefi Çong-Min de öldürülmüş, yerine geçen ve Şeu-Kuey'in oğlu olduğu sanılan Ma-Ju tahttan indirilmiş, oğlu Ku-Kia (Kiü-Hi) 528'de ölmüş, yerine oğlu Kiü-Kien tahta oturmuştur.

5. UYGURLAR (DOKUZ-OĞUZ — ON-UYGURLAR) (745-940)

Hânedan ve Kağanlar

Uygur devleti, Büyük Türk Hakanlığı'nı teşkil eden konfederasyon içinde gittikçe ehemmiyet kazandı. Göktürkler devrinde bu ehemmiyet büyüdü ve «Erkin» ve 630'dan sonra «İlteber» ve 646'da «Kağan» denen ve 50.000 kişilik orduları olan Uygur kralları, konfederasyonun en mühim Türk hükümdarlarından oldular. Uygur birliğinde Oğuzlar çoğunluktu. Konfederasyonun 9 Oğuz + 9 Uygur boyundan yahut 9 Oğuz boyu ile 9 uruğdan müteşekkil Uygur boyundan (böylece On Uygur oluyor) oluştuğu anlaşılmaktadır. Devlet 11 eyâlete ayrılmıştı. Ordu, 13.000'er kişilik 17 tümenden ibâretti (221.000 kişi). Bu durum, Uygurlar'ın Göktürkler'in yerine geçmesinden sonraki vazıyettir. Sukun Şike (Tekin) (616-629 = 13) (zevcesi : Vulohun), oğlu Pu-Se (629-640? = 11?), kardeşi olduğu sanılan Tu-Mi-Tu (640?-648 = 8?, Çinliler tarafından öldürüldü), bunun oğlu Pojun (648-658? = 10?), kız-

kardeşi Bilir (658?-660? = 2?), kardeşi olan Tokkaitsi (660?-670? = 10?), oğlu Bugdai (Buğday) (670?-685 = 15?), oğlu Hu-Su (Hu-Li Fi-Lo) (685-712 = 27); Göktürk tarihinin mühim şahsiyetleri oldular. Taht şehirleri Tola ırmağı vâdisinde idi ve 650'lerde Taşkent'e kadar ilerlemişlerdi.

Hu-Su'nun, Göktürk imparatorluk hânedânından bir prens olduğunu o zamanki tarihçiler yazıyorlar. Fakat hangi kağanın oğlu, torunu, kardeşi veya yeğeni olduğunu şimdilik bilemiyoruz. Bunun oğlu Kutluğ Bilge Kül Kağan, 712'den 745'e kadar 33 yıl Uygur kralı olduktan sonra, Göktürk Hânedânı'nı yıkıp «Büyük Türk Hakanı» (745-747 = 2) oldu. 746 başlarında ölünce yerine oğlu İl-Etmiş Bilge Bayınçur Kağan (747-759) geçti ki, büyük Türk hükümdarlarından biridir. Büyük oğlu ve velîahdi Tay Bilge Yabgu öldürüldüğü için yerine diğer oğlu İl-Tutmuş Alp Külüg Bögü Kağan (759-779 = 20) geçti. Manihaî dinini kabûl eden (762) bu imparator da büyük Türk hükümdarlarındandır. Halefi tarafından öldürüldü. Yerine kardeşi olduğu sanılan Tung Baga Tarkan (Alp Kutluğ Bilge Kağan) (779-789 = 10) geçti ve bir Çin prensesi ile evlendi. Onu oğlu Taras Külüg Bilge Kağan (789-790 = 1), onu da oğlu Oçur Kutluğ Bilge Kağan (790-795 = 5) takip etti ve öldürüldü. Sonra gelen Alp Uluğ Kutluğ Bilge Kağan (795-805 = 10), selefinin veziri (başbakanı) idi; fakat aynı hânedânın bir dalından prens olması lâzımdır; aksi takdirde tahta çıkamazdı. Onu oğlu Ay-Tengri'de Kut-Bulmuş Alp Külüg Bilge Kagan (805-808 = 3), onu da kardeşi olduğu sanılan Ay-Tengri'de Kut-Bulmuş Alp Bilge Kağan (808-821 = 13) takip etti. Sonra tahta çıkan Tengri'de Kut-Bulmuş Kutluğ Bilge Kağan (821-825 = 4), bir Çin prensesi ile evlendi; yerine kardeşi Alp Bilge Tengri Uygur Kağan (825-833 = 8) geçti ve öldürüldü. Bu iki kardeşin hangi kağanın oğlu olduğunu şimdilik bilmiyoruz. Daha sonra Uygur Kağan'ın oğlu Alp Külüg Bilge Kağan (833-840 = 7) tahta çıktı. Kırgızlar tarafından öldürülen bu hâkanı takip eden Üge Kağan'ın (840-846 = 6), kimin oğlu olduğunu bilmiyoruz. Tahttan indirilmiş, 1 yıl sonra da 847'de öldürülmüştür. Turfan'a yerleşme devrinin hükümdârı, küçük kardeşi Ngonge Kağan'dır (846-848). Bu suretle Uygurlar'ın birinci devresi kapanır. Bu devrede (745-840) başkent, Ötüken'e yakın olan Karabalgasun'dur. Bundan sonra 100 yıl için başkent Doğu Türkistan'a, yani çok daha güneybatıya, Karahoço şehrine getirilir. Uygur göçünün başında Vuhu (Üge) Kağan bulunmuştur. Bu devrede Türk imparatorluğunun sınırları geniş ölçüde daralır ve konfederasyonu teşkil eden Türk devletleri istiklâl kesbeder. 745-

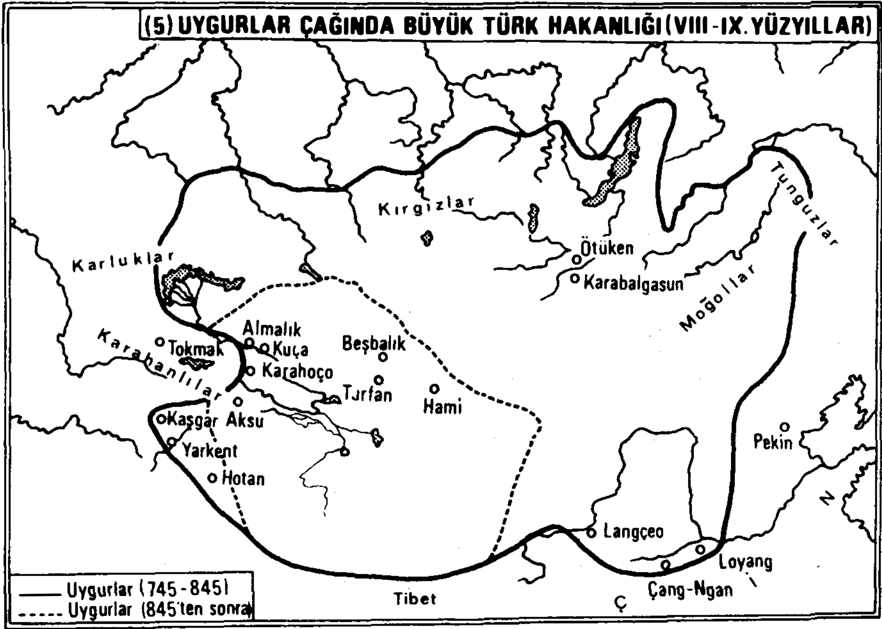
763 arasında Gök-Tanrı dininden olan Uygur Kağanları, bu tarihten sonra Manihaî dinindendirler. Şu halde 177 yıl Türk imparatorlarının dini olarak Mani dini karşımıza çıkar.

Uygurlar'ın bu ikinci devresine ait medenî tarih vesikaları son derecede bollaşır, fakat siyasî tarih vesikaları alabildiğine kıtlaşır. Bunun sebebi açıkça anlaşılır. Devlet bu ikinci devresinde cihanşümul olmaktan çıkmıştır. Uygur Krallığı X. asırda devam etmiş görülüyor. İltutmuş Alp Arslan Kutluğ Kül Bilge Tengri Han adlı bir hükümdar, 947'de tahtta idi.

Uygurlar Tanrı Dağları, Beşbalık, Turfan ve Karabalgasun'a yerleşip Doğu Türkistan'ın büyük kısmını ele geçirdiler. Karabalgasun taht şehirleri idi. Ancak Turfan'ın 70 mil doğusundaki Koko (Çince : Kao-çang) 840'tan sonra Uygur devletinin ilk taht şehri oldu. Ngonye Kağan'ı (846-848), 848-856'da 8 yıl bu şehirde saltanat sürmüş bir Kağan takib etti. Bunun yerine yeğeni Mengli, «Uluğ Tengri'de Kut-bulmış Alp Külüg Bilge Kağan» adıyle hâkan oldu (856-873? = 17?). Yerine — herhalde oğlu olan — Buku Kağan, sonra Bilge Bayınçur Kadır Han, sonra Tafgaç Oğulçak Kadır Han geçti ki, bu son üç hükümdar takrîben 873'ten 940'lara kadar 67 yıl tahtta kalmışlardır. 940'larda taht şehri Hoço (Karahoço) ve yazlık başkent Beşbalık oldu. Kün Ay Tengri'de Kutbolmış Uluğ Kut-ornanmış Alpın Erdemin İltutmış Alp Arslan Kutluğ Kül Bilge Kagan (940?-948?) saltanat sürdü; halefi İdukkut Kün Ay Tengri'de kösönçig körtle Yaruk Tengri Bögü Tenriken'dir. Bu devlet, 1209'da Cengiz'e tâbî olmuştur. Daha önce gene Moğol olan Karahıtaylar'a tâbî idiler. Karahıtaylar'ın yerine Cengiz'e tâbî olan Uygur hükümdârı, İdukkut Barçuk Art Tegin idi.

940'tan sonra Büyük Türk Hakanlığı tacı, Müslüman'lığı kabûl etmiş olan Karahanlı hânedânına geçer ve Türk tarihinin II. büyük devresi başlar. Uygur devleti, imparatorluk olmaktan çıkar ve eskisi gibi bir krallık hâlinde devâm eder. Başkent, Beşbalık şehrine alınır ve devletin sınırları daha da küçülür. Bu devrenin ilk hükümdarı Arslan Han'dır (948?-990? = 42?). Uygur devleti bu suretle 1260 yıllarına kadar devam eder. Karahıtaylar'ın, 1209'da da Moğollar'ın yüksek hâkimiyetini tanıyan ve «idikut» denen Uygur kralları kaybolur, devlet Moğol İmparatorluğu'na katılır. Arslan Han'ın 7. batından torunu olması muhtemel olan İdikut Barçuk Han (1235 yıllarında ölmüştür), Cengiz'le çağdaştır. Yerine önce büyük oğlu (1235?-1245? = 10?), sonra ortanca oğlu (1245?-1255? = 10?), sonra da küçük oğlu

(1255?-1260? = 5?) geçmiştir. Burada hânedânın saltanatı sona erer.

Göç Destanı

Göktürk çağının millî Türk destanı nasıl Ergenekon Destanı ise, Uygur çağınınki de Göç Destanı'dır. Bu destanın hulâsası şudur :

Eski Hun hükümdarlarından birinin çok güzel iki kızı vardı. Bu kızlar o kadar güzeldi ki, ancak tanrılar ile evlenmek için yaratıldıklarına inanılıyordu. Kızların babası olan Hun hükümdarı da böyle düşündü. Kızlarını insanlardan uzak tutmak için ülkesinin kuzey taraflarında yüksek bir kule yaptırdı. Kızlarını bu kuleye bıraktı. Hükümdarların kızları ile evlenmesi için yakarışlarla çağırdığı Tanrı, nihayet bir Bozkurt şeklinde geldi. Bozkurt, bu kızlarla evlendi. Bu evlenmeden 9 tane Oğuz ve 10 tane Uygur doğdu. Dokuz Oğuzlar ile On Uygurlar'ın çocukları, birer bozkurt sesi ve bozkurt ruhu taşıyarak çoğaldılar.

Uygur ilinde Hulin adında bir dağ vardı. Bu dağdan Tuğla ve Selenge adında iki ırmak çıkardı. Bir gece bu iki ırmak arasındaki bir ağacın üzerine gökten mavi bir ışık indi. İki ırmak arasında yaşıyan halk, bunu dikkatle takip etti. Kutsal ışık, ağacın gövdesinde aylarca durdu. Ağacın gövdesi gittikçe kabardı; güzel

musikî sesleri gelmeye, geceleri otuz adım çevresine ışık saçmaya başladı. Bir gün ağacın gövdesi yarıldı; içinden beş çocuk çıktı. Bunlar ışıktan doğmuş kutsal çocuklardı. Herkes bu çocuklara büyük saygı gösterdi. Bu çocukların isimleri büyüklük sırası ile Sungur Tigin, Kutur Tigin, Tükek Tigin, Ur Tigin ve Bögü Tigin idi. Çocukların Tanrı tarafından gönderildiğine inanan Türkler, bunların birini hükümdar yapmayı kararlaştırdılar. Bögü Tigin güzellik, zekâ ve ehliyetçe ötekilerden üstün olduğu için, onu ittifakla kağan seçtiler. Büyük tören yaparak tahta oturttular.

Aradan uzun zamanlar geçti. Bir gün Uygur tahtına yeni bir hükümdar oturdu. Bu hükümdar, Çinliler ile yapılan sürekli savaşlara bir son vermek için, oğlu Galı Tigin'e Kiyu-Liyen adındaki Çin prensesini almayı düşündü. Bu prenses, sarayını Hatun Dağı'nda kurdu. O çevrede Tanrı Dağı adında başka bir dağ ve onun güneyinde de Kutlu Dağ adını taşıyan büyük bir kaya vardı. Çin elçileri bakıcılarla beraber geldiler. Bakıcılar dediler ki: «Hatun Dağı'nın saadeti bu kayaya bağlıdır. Türk Devleti'ni zayıflatmak için bu kayayı yok etmeli!» Bunun üzerine Çinliler, prenseslerine karşılık, bu kayanın kendilerine verilmesini istediler. Yeni Türk hükümdarı, yurt içindeki bu taş parçasının Çinliler'e verilmesinde bir mahzur görmedi. Halbuki bu kaya, kutsal bir taştı. Türk ülkesinin saadeti bu tılsımlı taşın, Türk bütünlüğünün timsali olan kayanın yurtta kalmasına bağlıydı. Kaya giderse, Türk illerinden saadet de giderdi. Çinli prensesin tesirinden kendini kurtaramayan ve millî duyguları zayıflıyan hükümdar, milletinin bu inanışına değer vermedi.

Bu taş, kolayca götürülemiyecek kadar büyüktü. Onun için Çinliler, kayanın etrafına odundan tepeler yığarak ateş verdiler. Taşı iyice kızdırdıktan sonra, üzerine keskin sirke dökerek parçaladılar. Parçaları arabalarına koydular. Birer birer Çin'e taşıdılar. Bu başarıdan dolayı bütün Çin sevindi; çünkü Türkler'in kutsal taşı ele geçirilmişti.

Bu olay, büyük akisler bıraktı. Türk vatanındaki bütün kuşlar, hayvanlar, kendi dilleriyle bu kayanın gidişine ağladılar. Bundan 7 gün sonra da Tigin öldü. Türk ülkesi felâketten kurtulamadı. Türk Milleti rahat, huzur, bereket yüzü görmedi. Türk hükümdarları birbiri ardınca öldü.

Nihayet Bögü Kağan'ın çocuklarından bir başkası hükümdar oldu. Onun zamanında Türkeli'nde ehlî ve vahşî bütün hayvanların, bütün kuşların, hattâ bütün çocukların teessürle «Göç, göç!» diye bağırdıkları işitildi. Uygur Türkleri, Tanrı'dan gelen bu işaret üzerine, yurtlarını terkedip göçmeye başladılar. Nerede

durmak istedilerse, göçü emreden aynı ilâhî sesi duydular. Sonunda Beşbalık'ın bulunduğu ülkeye gelince, sesler kesildi. Uygur Türkleri, burada durdular. Beşbalık şehrini kurdular. Güclü bir Türk Devleti doğdu.

Uygurlar Çağında Türk İmparatorluğu

İktidara geçen yeni hânedan da «Aşınaoğulları» denen ve bütün Türk Büyük Hakanlık hânedanlarının mensup olduğu ailedendir. İlk Uygur hakanının bir Göktürk prensi olduğunu biliyoruz. Şu halde bir hânedan değişmesinden fazla, bir iktidar değişmesi bahis mevzuudur. Şöyle ki :

Göktürkler zamanında iktidarı paylaşan Türk boyları çekilmişler, yerlerine yıllardan beri iktidarı almak isteyen Dokuz-Oğuz-On-Uygur boyu geçmiştir. Yani Oğuz ve Uygur kabîleleri müştereken iktidara gelmiş, hânedan da bu isimle anılmıştır. Bu suretle sonraki Türk tarihinde tamamen müstesna bir rol oynıyacak, Selçuklu ve Osmanlı devletlerini yaratacak olan Oğuzlar, Büyük Türk Hakanlığı'nda birinci plana geçmişlerdir. Gerçi Hunlar'ın da Oğuz olduğu bazı tarihçiler tarafından şiddetle savunulmuştur. «Mete = Oğuz Han» birleşmesi ve Oğuzlar'ın Oğuz Han'dan türeyip 24 boya ayrıldıkları efsanesi, «Hun = Oğuz» nazariyesine bir kat daha güc kazandırmaktadır.

Uygurlar zamanında Doğu Türkistan'da Türk nüfus, İranlı nüfusu geçmiştir. Ondan sonra iktidara gelen Karahanlılar zamanında ise bütün Doğu Türkistan tamamen Türk ülkesi olmuş, İranlı nüfus Türkler arasında erimiş veya memleketten çekilmiştir. Doğu Türkistan'ın tamamen Türk'leşmesi, Türk tarihinin mühim hâdiselerindendir; çünkü bu büyük ülke bugün de Türk'tür. Gerçi Doğu Türkistan, Batı Türkistan gibi Büyük Türk Hakanlığı'na dahildi. Fakat yaşıyan halkın ekseriyeti İranlı olup, Türkler azınlıkta bulunuyorlardı.

Uygurlar, 845'te Yenisey (Kem) havzasından gelen geri kültürlü Kırgız Türkleri tarafından Moğolistan'dan kovulup tamamen Doğu Türkistan'a sığınmışlardır. Bu hâdise de Ortaçağ Türk tarihinin mühim hâdiselerindendir. Çünkü o zamana kadar Büyük Türk Hakanlığı'nın ağırlık merkezi ve başkenti şimdiki Doğu Moğolistan'da bulunuyordu. Uygurlar'ın ikinci devresinde, Doğu Türkistan'a yani güneybatıya intikal etmiştir. Uygurlar, Moğolistan'dan çekilirken, bir kısmı da Çin'in Doğu Türkistan'a bitişik büyük Kansu eyaletine yerleşmiş, yani Çin hâkimiyetine girmişlerdir. Uygurlar'ı bugünki Moğolistan'dan (ki o zaman bir

Türk ülkesi idi) kovan Kırgızlar da, Moğollar tarafından batıya sürülmüş, bu suretle X. asırda bu büyük kuzeydoğu Asya ülkesi tamamen Moğol'laşmıştır. Fakat sonraki asırlarda da Türk ve Moğol kabîleleri karışık yaşamakta devam etmişlerdir.

Uygur (Dokuz-Oğuz-On-Uygur) hânedânının 2. ve 3. kağanları olan Bayınçur (Moyunçur) Kağan ile oğlu Bögü Kağan, büyük fütuhat yapmışlardır.

Bu hânedan ve boyun adı 1909'da bulunan Kuzey Moğolistan'da Şine-Usu Gölü yakınlarında Göktürk harfleri ile yazılmış Türkçe bir kitabede «On-Uygur - Tokuz-Oğuz» şeklinde geçmektedir (H. N. Orkun, *Eski Türk Yazıtları,* I, 164). Uygurlar, önce Göktürk alfabesini kullanmışlar, sonra Uygur alfabesi ile bu alfabeyi beraber istimal etmişler, nihayet yalnız Uygur alfabesinde karar kılmışlardır. Bilindiği gibi Uygurlar, tarihlerinin ikinci devresinde sabit sert tahtadan dökülmüş harflerle kitap basma san'atını da kullanmışlar, yani kitap basmışlardır.

Uygurlar Çağında Türk İmparatorluğunun Siyasî Durumu

Bayınçur Kağan (746-759), tahta geçtikten az sonra bir Çin imparatorluk prensesi ile evlendi. Dâmadı olduğu Çin imparatoru ile dostça münasebetler kurdu ve Çin'deki isyanların bastırılmasında ona yardım etti. Oğlu Bögü Kağan (759-780), «Çin Fâtihi» olarak şöhret kazandı ve cihangir büyük Türk hakanlarının izinde yürüdü. 20 kasım 762'de Çin imparatorluğunun başkenti Lo-Yang'ı fethetti. 763 martına kadar Çin başkentinde kaldı. Bu sırada Mani dinini kabûl etti. Bu İran dini, Müslüman Arablar tarafından İran'dan kovulmuştu ve sönmek üzere bulunuyordu. Büyük Türk Kağanı gibi cihanşümul bir devlet başkanının bu dini resmî din olarak kabûlü, Manihaizm'e yeni bir parlaklık verdi.

Bu suretle Kuzey Çin'de ve Kansu'da geçici de olsa hâkimiyet ve nüfuz kazanan Türkler, bundan sonra dini vesile ittihaz ederek Çin'in iç işlerine karışmakta devam ettiler. Mani mâbetleri açması, Mani rahiplerini kabûl etmesi için Çin imparatorunu zorladılar. 807'de Türk elçileri, Çin'in diğer şehirleri gibi Çin başkenti Lo-Yang'da da bir Mani mâbedi açılması için Kağan'ın isteklerini İmparator'a bildirdiler.

840'ta Uygurlar, Kırgızlar tarafından Moğolistan'dan çıkarıldı ve Doğu Türkistan'a itildi. Barbar bir Türk kavmi olan Kırgızlar, 920'ye kadar 80 yıl Moğolistan'a hâkim oldular. Bu tarihte

Kitanlar yani bir Moğol boyu tarafından Moğolistan'dan çıkarıldılar.

Şimdiki Kırgızistan'a göçtüler. Kitanlar, Uygurlar'ı 75 yıl önce ayrıldıkları bugünki Moğolistan'a davet ettilerse de, Doğu Türkistan'ın Turfan, Karaşar, Kuça gibi merkezlerinde yerleşik hayata geçen Uygurlar, tekrar göçebe hayata dönmek istemediler ve bu teklifi reddettiler. Fakat bu tarihte bile Moğolistan tamamen Moğol'laşmış değildi. Moğol ve Türk kabileleri, hâlâ yanyana, hattâ içiçe yaşıyorlardı.

Kırgızlar'ın Türk asıllı olmadığını, V ve VI. asırlarda Türkçe konuşmaya başlıyarak Türk'leştiklerini ileri süren bâzı tarihçiler de vardır. Göktürk ve Uygur devirlerinde Büyük Türk Hâkanlığı'nın bir parçası olan Kırgızlar, 840 yılında, ani ve şiddetli bir taarruzla Uygurlar'ı Otüken'den söküp çıkartarak Kırgız devletini kurmuşlardır. Ama Otüken'deki krallıkları 80 yıl sürebildi. 920'de Moğol Kitanlar (Çin Liao Hânedânı), Kırgızlar'ı Ötüken'den kovdu. Kırgızlar, eski yurdlarına dönmeye mecbûr oldular; burası, bugünki Moğolistan'ın batısı ve Çungarya'nın (Doğu Türkistan'ın kuzeyi) kuzeyidir. Sonra burada Kazak Türkleri ile de karışarak daha güney-batıda, Isık Gölü bölgesindeki bugünki yurdlarına gelmişlerdir. Bu suretle 920'de eski ve aslî bir Türk yurdu olan bugünki Moğolistan'da Türkler, dağınık azınlık kabîleri hâlinde kaldılar ve geniş ülke, Moğol'laştı. Cengiz Han zamanıda, XIII. asrın başlarında, eski Türk yurdu bugünki Moğolistan'da hâlâ ehemmiyetlice Türk kabîleleri vardı. Fakat bunlar Cengiz'in ordusunda, cihan fütûhâtına çıktılar ve batıya doğru ülkelere dağıldılar. Anadolu'nun fethi ve iskânı başlayınca Türkistan, eski nüfus kesâfetini kaybetti. Zamanla Moğolistan'daki Türkler lâşey kabîline indiler ve bir kısmı da Türkçe'yi unutup Moğolca konuşmıya başlıyarak Moğol'laştı. Kırgızlar, Göktürk-Uygur medenî seviyesinde olmıyan bir Türk kavmi idi. Türk anayurdu Ötüken bölgesini, bugünki Moğolistan'ı yabancı bir kavme, Moğollar'a ebediyyen kaptırmaları bakımından Türk tarihindeki mes'ûliyetleri çok ağırdır.

860'ta Kansu'ya yerleşen Sarı Uygurlar, burada 1028'e kadar yani 168 yıl süren küçük bir krallık kurdular; bu krallık Doğu Türkistan'daki Büyük Türk Kağanlığı'nı metbû tanıyordu. 1028'de Kansu, Tangutlar tarafından fethedildi ve Sarı Uygurlar, Çin hâkimiyetine geçti. Kansu Uygurları (sonradan ve bugün : Sarı Uygurlar)'nın birbirini takib eden 4 hükümdarlarının adları — Çince imlâya göre — şöyledir : Jenmei Kağan, Tegin Kağan (924-926), Atuyu Kağan ve Jenyu Kağan.

Sarı Uygurlar, Mani dinini bırakıp Buda dinini, yani Uzak Doğu'nun en büyük dinini kabûl ettiler. Doğu Türkistan'daki Uygurlar arasında da Mani dini yanında, Buda dini, hattâ bir Hıristiyan mezhebi olan Nestûrîlik yayıldı.

Uygurlar, Doğu Türkistan'a geldikleri zaman, burada Türk boylarından bilhassa Basmiller yaşıyordu.

Uygurlar devrinde Müslüman dini ile temas biraz daha arttı. Batıdaki Türkler arasında bu dini kabûl edenler çoğaldı. Fakat 845'ten sonra Türk'lüğün merkezi sayılan Doğu Türkistan'da Uygurlar, bu dine yabancı kaldılar. Böyle olmakla beraber ticarî temaslar canlı idi. Türkler'in ve onlardan alıp Arablar'ın «Kögmen Dağları» dedikleri Sayan Dağları'na, İrtiş boylarına kadar Müslüman kervanları gidiyor ve bunlara geniş ölçüde Türkler de katılıyordu.

Doğu Türkistan'daki Türk nüfusun bugün de en büyük kısmını Uygur boyu teşkil etmekte, Kazaklar gibi diğer Türk boyları azınlıkta kalmaktadır.

Sarı Uygurlar'a gelince, bunların çoğu Türkçe'yi unutmakla beraber birkaç yüz bini hâlâ Türkçe'nin IX. asır Uygur lehçesini konuşmaktadır. Bunlara Kansu'da Suçov ve Kaçov civarında rastlanmıştır. Rus bilgini Malov, asrımızın başlarında Türkçe'nin en büyük âbidelerinden olan *Altun-Yaruk Sutra*'yı, Sarı Uygurlar arasında bulmuştur. Sarı Uygurlar, XVII. asra kadar Uygur alfabesini kullanmakta devam etmişlerdir.

Uygurlar Çağında Türk Medeniyeti

Uygurlar çağında Türkler, yerleşik medeniyetin zirvesine çıkmışlardır. Doğu Türkistan'daki Karahoço, Karabalgasun, Beşbalık, Karaşar, Kâşgar, Hotan, Yarkent, Turfan, Komul, Kulça, Urumçi, Kuça, Aksu, Suço, Kanço, Çerçen gibi büyük Türk şehirleri kurulmuş veya inkişaf ettirilmiştir. Ziraat, sanayi, ticaret ve san'at, örnek seviyeye erişmiştir. Muntazam yollarla bu şehirler birbirine bağlanmıştır. Kanallar açılmış, en ıssız ve çorak yerlere kadar su götürülmüştür.

Heykelcilik, resim, duvar resmi, kumaşçılık, halıcılık, çinicilik, pek fazla inkişaf etmiştir. Göktürk alfabesinden daha karışık olmakla beraber Uygur alfabesi, Asya'da fevkalâde yayılmıştır. XV. asır Osmanlı divan kâtipleri içinde bile bu alfabeyi bilen ve kullananlar vardı. Cengizoğulları ve Timuroğulları, Uygur alfabesini çok kullanmışlardır. Arap alfabesi, bu alfabeyi zorlukla silmiştir. Uygurlar, yazılarını Göktürkler gibi ağaca değil, kâğıda

yazmışlardır. Türkler'in inhisarında gibi olan kâğıt sanayii, Uygurlar'dan kâğıt yapmak öğrenilerek Bağdad'a geçmiş, orada da gelişmiştir. Uygurlar'ın Çinliler gibi matbaayı bilmeleri ve kullanmaları da, edebî ve medenî inkişaflarında rol oynamıştır.

Uygur matbaası, müteharrik harflerle kurulmuştu. Bu bakımdan Çinliler'in tahta klişe baskılarından çok ileridir ve ilk gerçek matbaadır. Turfan'da 1902-7 yıllarında Alman türkologları von Le Coq ve Grünwedel, yüzlerce sert tahtadan yapılmış Uygur alfabesi ile Türkçe matbaa harfi buldular. 1906-9 arasında Fransız sinologu Pelliot, Tunnuang'da gene yüzlerce Türkçe matbaa harfi buldu. Sonra, VIII. asrın sonlarından itibaren olan devrede basılmış Uygur kitapları keşfedildi. Bunların daha çok azı incelenmiştir. Bu suretle Gütenberg'in matbaayı «icad» ettiği efsanesi ilmî olarak ortadan kalktı. Gütenberg'e ancak Avrupa'da ve çağdaş matbaanın öncüsü olarak bakılabilir.

Uygurlar, güzel ve açık Türkçe ile edebiyat, felsefe, din ve ilim sahalarında pek değerli eserler bırakmışlardır. Alman, Fransız, İngiliz, Rus bilginleri yıl geçmez ki, yeni bir Uygur eseri bulmasınlar. Doğu Türkistan harabelerinin bazılarından, yüzlerle Uygur kitabının çıktığı görülmüştür. Daha bunların ancak bir kısmı yayınlanmış ve incelenmiştir.

Uygur alfabesi Moğollar tarafından iktibas edilmiş, onlardan da Mançular almış, bu suretle kullanılma sahası Büyük Okyanus'a kadar dayanmıştır.

Mani dininin kabûlünün Türkler'i atalete sürüklediği ve savaşçı, müteşebbis ruhu öldürdüğü, tarihçiler tarafından ittifakla ileri sürülmektedir. Onun için değil bütün Türkler, Uygur boyu bile bu dini benimsememiş, yalnız sarayın ve ileri gelenlerle aydınların dini olmuştu. Halk arasında sathî şekilde yayılmıştı.

Göktürkler'e ait mimarî eserler azdır. Uygur devrinden ise Türk mimarî eserlerinden bol nümuneler kalmıştır. Uygurlar, şehirlerini sûrla çeviriyorlardı. Sûrların yüksekliği 20 metreye kadar çıkıyordu. Uygur mâbetlerinin oda ve salonları, renkli ve yaldızlı duvar resimleri ile süslü idi. Hoço —ki Uygurlar «İdikut-Şehri» derlerdi— şehrindeki mâbedin cephesi 20 metre olup planı Grünwedel tarafından yayınlanmıştır. Turfan'ın az doğusundaki Toyok şehrinde 2 mâbet bulunmuştur. Bunlardan birinde yüzlerce Türkçe kitap bulunmuştur; bunların bir teki Göktürk alfabesi ile, diğer hepsi Uygur alfabesi ile yazılmıştır.

Uygur san'atında Çin tesirleri bârizdir. Bu san'atın başlangıç tarihi IX. asır, gelişmesi X. asır, kemali ise XI. ve XII. asırlardır. XIII. - XIV. asırlarda gerileme görülür. Uygur san'atı, Isık Göl'ün batısında başlıyan Çu ırmağı boylarındaki Karluklar'a da

tesir etmiştir. Bu Karluklar arasında, Buda dinini kabûl edenler bulunuyordu. Uygurlar, Tibet'e de sızmışlardı. Kuku Nor yani Kuku Gölü havzası, bir zamanlar Uygur hâkimiyetinde idi. Doğu Kansu'da ise bu tesir ve sızma bârizdi. Burada Budist Sarı Uygurlar yaşıyordu. Her zaman olduğu gibi, maden işçiliğinde Uygur san'atı Moğollar'a ve Moğollar vasıtasiyle Çin'e de tesir etmiştir. Bu suretle Çin-Türk san'at münasebeti karşılıklı olmuştur.

Yabancı metinlerden yaptıkları tercümeler, Uygurlar'ın çok yüksek bir medeniyet seviyesine eriştiklerini gösteren hususlardan biridir. Hind ve İran minyatürcülüğünün esasını, Uygurlar yaratmışlardır. Resim ve musikiyi çok seven Uygurlar, yüksek san'at kabiliyetine sahip, yüksek ahlâklı insanlardı. Modelleri san'at tarihinde ilk defa olarak teşahhus ettiren, yani gerçek portre çizmek san'atını kuranlar, Uygur Türkleri'nin duvar ressamlarıdır. İdare ve asayiş kadar, yazı ve edebiyat da gelişmişti. Aurel Stein, Uygur pasaportları ve vizeleri bulmuştur. Elimizde Uygurlar'dan kalma kira mukaveleleri ve buna benzer birçok hukuk vesikası mevcuttur. Bu, geniş halk kitlesinin, yazıya ve hukuka âşinâ olduğunu gösterir. Aynı devirde Avrupa'da bu gibi hususlar, ancak belirli derebeyleri ve rahipler tarafından malûmdu; asla halk tabakalarına inmemişti. Uygurlar'da, köylüler bile işlerini hukukî vesikalarla düzenlerlerdi. Pek gelişmiş bir hukuk sisteminin ve edebiyatın şahidi olan Türkçe Uygur vesikaları, kâğıda yazılırdı. Elimizde bunlardan binlerce örnek mevcuttur. Uygurlar, kâğıttan peçete ve tuvalet kâğıdı bile yapıyorlardı. Bu suretle Avrupa'dan asırlarca önce kâğıdı tanıyan Uygurlar, 751'de kâğıt yapmasını Araplar'a da öğretmişler, Semerkand'dan kâğıt sanayii, bütün İslâm dünyasına yayılmıştır. XI. asırda Sicilya ve İspanya Müslümanları yoluyla kâğıt, Avrupa'ya da girmiştir. Uygurlar, matbaa da kullanmışlardır. Blok usûlü matbaa, müteharrik ve ağaçtan mâmul harfler, Fransız ve Rus arkeologları tarafından bulunmuş ve Türkler'in matbaacılıkta Avrupa'ya asırlarca takaddüm ettikleri kesin şekilde anlaşılmıştır (Râsonyi, 100-4).

Uygur Türkleri, Karahıtay Moğol imparatorluğunda mühim rol oynamışlardır. Bu imparatorluğun kâtip, muallim, bilgin tabakası, Uygur Türkleri'nden mürekkepti. Bu vaziyet Cengiz zamanındaki Büyük Moğol imparatorluğunda da devam etmiştir. Bu son devirlerde Uygurlar arasında Mani dini eski ehemmiyetini kaybetmiş, Uygurlar daha çok Buda dinine girmişlerdir; aralarındaki Müslümanlar da gittikçe fazlalaşmakta idi. Sonradan tamamen İslâm dinini kabûl etmişlerdir.

Uygurlar çağında Türk musikisi ve dansları da büyük tekâmüle mazhar olmuştu. Bunu duvar resimlerinden ve minyatürlerden iyice anlıyoruz.

Uygur dokumacılığı meşhurdu ve Çin dahil Asya'nın her yerine Uygur kumaşları ihraç edilirdi.

Uygurlar'da meyvacılık, şarapçılık, çok ileri olduğu gibi, ticaret de son derecede gelişmişti.

İkinci devrede Uygur hakanlığı fütuhatçı hüviyetini kaybetmekle beraber, Türk ordusuna an'anevî ehemmiyet verilmekte devam edildi. Atlı olan Türk ordusunda her süvarinin iki veya üç atı bulunması kanundu.

Bu Çağda Diğer Türk Boyları

X. asrın büyük Arap coğrafyacıları, Hazar Denizi ile Çin arasındaki bütün ülkelerin «Etrâk = Türkler»le meskûn olduğunu yazarlar. Bu saha, bugünkü Doğu ve Batı Türkistan'ı içine alır. Bu ásırda Batı Türkistan'da daha Türkler, İranlılar'a nazaran çoğunluk değildir. Fakat birçok bölgede çoğunluğu almaya başladıkları muhakkaktır. Hazar ile Aral Gölü arasında ve Aral Gölü'nün batısında Oğuzlar ve bu arada Selçukoğulları'nın büyük babaları yaşamaktadır. Sır Deryâ sahillerinden başlıyarak Fergana'nın doğusuna kadar olan geçilmesi 20 gün süren ülkelerde Karluk boyu vardır. Sonra Dokuz-Oğuzlar başlamakta ve bunlar Çin'in içerilerine kadar sızmaktadır. Dokuz-Oğuzlar ile Uygurlar'ın karışık yaşadığı malûmdur. Mısır'da ilk Müslüman Türk devletini kuran Tolunoğlu Ahmed de, Dokuz-Oğuzlar'dandır.

Bu devirde Tibetliler de, Türkler'e rakîp olarak görünür ve zaman zaman Çin işlerine karışırlar. VII. asırda Buda dinini kabûl eden bu kavmin anayurdu yani Tibet, etrafının dünyanın en yüksek dağlarla çevrilmiş olması sayesinde, istilâlardan masun kalmıştır.

Uygurlar çağında büyük Türk Hakanlığı, bütün Türkler'in en büyük imparatorluğuna sahip olmak sıfatiyle, Müslüman ülkelerinde yaşıyan, fakat Müslüman olmadıkları için eşit muamele görmiyen Türkler'le de alâkadar olmuştur. Meselâ Mâverâünnehir ve Horasan'daki İranlı Sâmânî devletinin tebaası olan Mani dininden Türkler dinî tazyika uğrayınca, Türk Kağanı müdahale ve Sâmânîler'i harble tehdit etmiş, Manihaist Türkler'i tazyikten kurtarmıştır.

Bu çağda İrtiş havzasında yani şimdiki Kazakıstan'ın kuzeydoğusunda Kimek kabîleleri vardır. Bunlar 50° arzından 55°, hat-

tâ 60° arzına kadar olan sahada göçebe olarak yaşıyorlardı. Bugünki Karaganda şehri yakınlarında Nura ırmağı boyunda bu çağ Türkler'ine ait arkeolojik keşifler yapılmıştır. Silâhlar ve başka eşya elde edilmiştir. Margulan tarafından incelenen bu silâhlardan oklar, dikkate değer. Savaş okları başka, av okları başka idi. Birinin ucu sivri, diğerinin yassı idi.

Kimek kabîlesi ise Isık Göl civarında yani şimdiki Kırgızistan'ın kuzeydoğusunda yaşıyordu. Burası 43° arz dairesine raslamaktadır. Çigiller, Karluk boyundan çıkmışlardı. Bunlarda hiçbir mongoloidlik izine raslanmamıştır; tipleri, bugünki Anadolu Türk tipi idi. Halbuki Uygurlar'da mongoloidlik alâmetleri, yani çekik göz ve çıkık elmacık kemikleri gittikçe fazlalaşıyordu. Bu, Moğollar ve biraz da Çinliler'le karışmaktan mütevellittir.

Karluklar

Bu çağda Müslümanlar, Talas ırmağı kıyılarına kadar yayılmışlardı. Sır Deryâ ile Çu nehirleri arasında akan Talas ırmağı boylarında, Müslüman ve Müslüman olmıyan Türkler bir arada yaşıyorlardı. Bunlar Karluk boyundan idiler. Talas'ın güney kıyısındaki Türk eserlerinde İran san'atı tesirleri görüldüğü, bitki ve hendesî şekiller hâkim olduğu halde, kuzeydeki Türk san'at eserlerinde bu tesir yoktu; bunlarda, Türkler'in işledikleri an'anevî insan, bilhassa hayvan şekilleri görülüyordu. Karluklar, Çu ırmağı boyunca da yaşıyor, Isık Göl'ün batısını kaplıyorlardı. Doğu Türkistan'da olduğu gibi Mâverâünnehir'de de Karluk boyundan Türkler vardı. İslâm dini ve kültürü, henüz Çu vâdisine ve Isık Göl'e erişememişti. Zaman ilerledikçe Karluk eserlerinde, hayvan, hele insan figürlerinin kaybolduğu, yani Müslüman kültürünün nüfuzunun başladığı ve arttığı müşahede edilir. Türk san'atı eski realist mevzularını kaybetmeye, «hıtâî» denen san'atı meydana getirmeye, yani süsleme motiflerini bollaştırmaya başlar. Karluklar, Narin ırmağının güneyine inememişler, yani Fergana'ya erişememişlerdir.

Karluklar'a ait birçok Türk şehri, Rus arkeologları tarafından meydana çıkarılmış ve bu Türk boyunun kültür tarihi bir hayli aydınlığa kavuşmuştur. Müteâkıb devirde Karahanlılar'ın idaresine geçen Karluklar, X. asrın ortalarına doğru Büyük Türk Hakanlığı ile beraber tamamen Müslüman olmuşlardır.

Karluk boyunun kralı, 665'ten beri «yabgu» unvânını taşırdı (daha önce: kül-erkin). 766-840 yılları arası Karluklar'ın parlak devridir. Çu ırmağının kuzey kıyısı üzerindeki Balasagun şehri,

bu devirde büyük kültür merkezi idi. «Kuz-Balık» da denen bu şehir, Karluklar'dan önce Batı Göktürkler'in yerine geçen Türkeş (Türkiş/Türgeş) kağanlarının başkenti idi.

Çinliler'in «Ko-Lo-Lu», Araplar'ın «Karlukh, Kharlukh» dedikleri Karluklar, eskiden Saysan Gölü ile Ala Göl arasında yani Tarbagatay bölgesinde yaşıyorlardı. Gittikçe güneye ve güneydoğuya kaymışlardır. 751 Talas meydan muharebesinde Karluklar, yukarıda söylendiği üzere, Araplar'ın tarafını tutarak Çinliler'in Orta Asya'dan sürülmesini temin etmişlerdir. Karluk yabguları da Açinaoğulları'ndan yani Büyük Türk Hakanlığı hânedânından iniyordu. Bu sıfatla Karluk Yabgusu, Uygur Hânedânı Moğolistan'ı kaybedip Doğu Türkistan'a inince, kendini Büyük Türk Hakanı yani «kağan» ilân etmişse de, bu sıfatı tanınmamıştır. Karluklar, Müslümanlar ile Türkler arasında teması temin eden Türk kavimlerinin başlıcası oldukları için, İslâm dininin ve kültürünün Türkler arasında yayılmasına vasıtalık ediyorlardı. Karluklar'ın kuzeyinde Türkler'in Tuhsı (Tukhsı), güneyinde de Yağma boyları yaşıyordu.

Bugün Afgan Türkistanı'nda yaşıyan Özbekler'in bir kabîlesi «Karluk» adını taşımaktadır ve şüphesiz Karluklar'dan inmedir.

Göktürk hânedânının düşmesine yakın (742), Karluk yabgusu, Büyük Türk Hâkanlığı'nın sağ yabgusu idi. Uygur hânedânı iktidâra gelince (745), sol yabgu oldu. Beşbalık Karlukları'nın da yabgu unvânını taşıyan başka bir hükümdarları vardı. 766'da Türgişler, Tarbagatay ve Çungarya'yı bırakınca, yerlerine Arslan İltirgüg idaresindeki Karluklar geçti. Taht şehirleri Balasagun oldu. Büyük Türk Hâkanlığı'nın bir parçası idiler ve metbûları, Ötüken'deki Uygur hâkanları idi. Karluk yabguları da Aşina Sülâlesi'nden idi. Bu sıralarda Karluklar'a «Türkmen» de denmiye başlandı. 840'ta Uygurlar, Ötüken'i kayb edince, Karluk Yabgusu, Aşina Sülâlesi'nden inmiyen müstevlî Kırgızlar'ı ve onların hükümdârını tanımadı. Kendisini Uygur hânedânı yerine «büyük hâkan» ilân etti. Bu suretle Bilge Kül Kadır Kara Han Kağan, Türk imparatorluk tahtına geçti ve taht şehrini Balasagun yakınlarında Karaordu (Kuzordu)'ya götürdü. Az sonra da ilk büyük Türk kitlesi olmak üzere İslâm dinini kabûl etti. Gazneli Mahmûd'un babası Sebüktegin, Barshan (Barsgan) şehrinden bir Karluk'tur. Bu suretle Karluklar, bir müddet sonra Gazneli imparatorluk hânedânını da kurmuş oldular. Ancak zamanla Karluklar, Karahanlılar'la Uygurlar arasında sıkışıp bu Türk devletleri yanında ehemmiyetini kaybetti. Ama Karahanlı hâkanlığı, geniş ölçüde Karluk kitlesine dayandı. 1157'de öldürülen Karluk

prensi Yabgu Han'ın adını biliyoruz. Onun halefi Ayyâr Bey de 1172'de gene Moğol Karahıtaylar'a esir düştü.

Yedisu'da merkezi Kayalığ (Kayalık) olmak üzere Müslüman bir Karluk prensliği, XIII. yüzyıla kadar devam etmiştir. Bunların prenslerinden I. Arslan Han, Karahıtaylar'a tâbi idi. Oğlu II. Arslan Han Sartaktay, 1211'de Cengiz'i metbû tanıdı ve 1221'de öldü. Moğollar, bunun oğlu İlçi-Melik-Şah'a başkent Özkent olmak üzere Fergana şahlığını verdiler, bu zat 1260'a doğru öldü. Satılmış Melik-Şah adını taşıyan oğlu ile, Karluk prensliği tarihe karıştı.

Türkistan'ın Coğrafyasına Kısa Bir Bakış

Bu suretle Teoman Yabgu'dan yani M.Ö. 220'den M.S. 940'ta Karahanlılar'ın kesin şekilde iktidara gelmesine ve Müslüman dinini Türkler'in resmî dini olarak kabûl etmek suretiyle Türk tarihinin en büyük inkılâplarından birini yapmasına kadar geçen 1160 yıllık Büyük Türk Hakanlığı tarihini inceledik. Bundan sonra Türk tarihinin ağırlık noktasını, Türkistan dediğimiz büyük ülke teşkil edecektir. Karahanlılar tarihine girmeden evvel, gittikçe daha fazla ismi geçecek olan Türkistan'ın coğrafyasına kısaca göz atmak ve Türk tarihi ile olan münasebetini belirtmek münasiptir.

Bugün «Türkistan» denen büyük ülke, 33° - 55° arz ve 47° - 97° tulleri arasında yer alır. Yani güneyden kuzeye 23°, batıdan doğuya 50° kateder. En batıda çok küçük bir parçası, Avrupa kıt'asındadır. Bu parça Kazakıstan'ın Ural nehri batısında kalan kısmıdır. Hazar'ın kuzey ve doğu kıyıları, Türkistan'a aittir. Aral ve Balkaş gölleri, Türkistan'ın en mühim gölleridir. Başka suretle açık denizlerle teması yoktur. Kuzeyinde —batıdan doğuya— Rusya, Sibirya, Moğolistan, güneyinde —batıdan doğuya— İran, Afganistan, Pakistan ve Hindistan'a ait Kişmir, Tibet vardır. Batısında Hazar Denizi ve Rusya, doğusunda ise —güneyden kuzeye— Çin'in Kansu eyaleti, Moğolistan ve Sibirya bulunur.

Bugünki siyasî şartlar Türkistan'ı 3 parçaya ayırmıştır : Batı Türkistan, Doğu Türkistan ve Güney Türkistan. Batı Türkistan Sovyetler Birliği'nin, Doğu Türkistan Çin'in müstemlekesidir. Güney Türkistan, Afganistan'a aittir. Bunların topunun büyüklüğü 5.751.800 km²'dir (3.995.000 km² Batı Türkistan, 1.646.000 km² Doğu Türkistan, 110.000 km² Güney Türkistan). 1963 sonunda Batı Türkistan'ın nüfusu 25.580.000, Doğu Türkistan'ınki 6.490.000, Güney Türkistan'ınki de 3.500.000 idi. Batı Türkistan'ı Ruslar, 5

cumhuriyete bölmüşlerdir. Bu 5 cumhuriyet, Sovyetler Birliği'ni meydana getiren ve ancak 1'i Rus olan 15 cumhuriyetten beşini teşkil etmektedir. Bunlar Kazakıstan (2.756.000 km^2, 10.230.000 nüfus), Özbekistan (409.400 km^2, 8.930.000 nüfus), Kırgızistan (198.500 km^2, 2.270.000 nüfus), Tajikistan (142.500 km^2, 2.180.000 nüfus) ve Türkmenistan (488.000 km^2, 1.970.000 nüfus)'dır. Özbekistan'ın içinde muhtar Karakalpakıstan vardır (155.800 km^2, 450.000 nüfus; şu halde asıl Özbekistan —Karakalpakıstan çıkarıldığı takdirde— 252.600 km^2 ve 8.490.000 nüfusludur). Kırgızistan'ın muhtar eyaleti olan Bedahşan ise 63.700 km^2'dir (80.000 nüfus).

Bu büyük ülkede Türk olmıyan nüfusun ehemmiyeti azdır. Topunda 35.570.000 nüfus yaşıyan Türkistan'da yalnız Tajikistan'da Türkler azınlık, İranlılar ekseriyettir. Kazakıstan'ın kuzey şeridinde de Ruslar şimdi Türkler'e nazaran ekseriyet teşkil etmektedirler. Doğu Türkistan'ın en doğusunda bazı bölgelerde de Çinliler ve Moğollar, Türkler'den fazladır.

Tarihî Mâverâünnehir ülkesi yani Âmû-Deryâ ile Sır-Deryâ nehirleri arasındaki memleketin en büyük ve önemli kısmı, tarihî Semerkand, Buhârâ gibi merkezlerle, Özbekistan'dadır. Yalnız kuzeydoğuda Kızılkum Çölü, Kazakıstan'a, güneyde de dar şerit hâlinde bir kısım arazi Türkmenistan'a ve Tajikistan'a verilmiştir. Son derece kesif nüfusla meskûn Fergana'nın da en büyük kısmı Özbekistan'da kalmaktadır. Güneyde bazı parçaları Tajikistan ve Kırgızistan'a verilmiştir.

Türkmenistan'ın Murgab'ın güneyinde kalan küçük bir parçası ve tarihî Merv şehri, eski Horasan ülkesine dahildir.

Türkistan'ın Dağları

Dağlık bölge, Doğu Türkistan ile Batı Türkistan'ın güneydoğusudur. Kuzeyde Büyük Altaylar, Türkistan ile Moğolistan'ı, Küçük Altaylar da Türkistan ile Sibirya'yı ayırır. Güneyde Altaylar'a paralel olarak uzanan Tanrı Dağları, Doğu Türkistan'da, Kırgızistan hududu yakınlarında 7.300 metreye kadar yükselir. Bu heybetli zirvenin yakınlarında Muzart Geçidi (3.900 metre) vardır. Tanrı Dağları, doğuya, Kansu'ya doğru uzanırken Bogdo-Ula zirvesinde 4.432 metreye vâsıl olur. Tanrı Dağları ile Altaylar arasında kalan ülkeye Çungarya denir. Çungarya, Doğu Türkistan'ın kuzeyini teşkil eder. Burada nüfus ve Türk nüfusu, asıl Doğu Türkistan'a nisbeten daha azdır. Tanrı Dağları'na paralel olarak güneyde Altın Dağları ve onun devamı olan Nanşan Dağ-

ları uzanır ve dağlarla Kansu'ya girilir. Altın Dağları'nın güneybatısında Karanlık Dağlar vardır. Burada Przewalskıy Dağları 7.720 metreye, daha güneyde Tibet sınırında Dupleix Dağları da 8.000 metreye yükselen zirveler yapar. Karanlık Dağları'nın batıya doğru temadisi, Karakurum Dağları'dır. Karakurumlar, Doğu Türkistan ile Kişmir arasındadır. Karakurumlar'ın kuzeyinde Kızılyurt Dağları, Doğu Türkistan ile Tajikistan'ı ayırır. Burada Muztag-Ata zirvesinin râkımı 7.850 metredir. Kızılkum Dağları ile Tanrı Dağları'nı Kokçal Dağları bitiştirir ve Doğu Türkistan ile Kırgızistan arasında yer alır. Kuzeyde Tanrı Dağları, güneyde Altın Dağlar, Karanlık Dağları, güneybatıda Karakurum Dağları, batıda Kızılyurt ve Kokçal Dağları arasında kalan asıl Doğu Türkistan'ın büyük kısmına Tarım Havzası denir. Burası Taklamakan Çölü ve bu çöl üzerinde yer yer verimli genişçe vâdilerden ibarettir. Güneydoğuda Altın Dağlar ile Karanlık Dağları ve Arka Dağlar arasındaki bölgeye de Çaydam Havzası denir, burada Tuz Çölü vardır.

Güneyde Hindukuş Dağları, Karakurumlar'ın batısında uzanır ve daha batıya doğru Baba Dağları'nı meydana getirir; 5.140 metreye kadar yükselir. Baba Dağları ile Hindukuşlar, Afganistan ile Afgan Türkistanı'nı ayırırlar.

Fergana vâdisi güneyden Alay Dağları ile çevrilmiştir; 7.000 metreye kadar yükselen bu dağlar, Tajikistan ile Kırgızistan arasındadır. Fergana vâdisinin üç tarafı ulu dağlarla çevrilmiştir; yalnız batı ucu açıktır. Bu vâdiyi ortadan geçen Sır-Deryâ ikiye böler. Tajikistan ve Kırgızistan, tamamen dağlık ülkelerdir. Narin ırmağı, Kırgızistan'ı ortadan batıdan doğuya ikiye ayırır.

Özbekistan, Türkmenistan ve Kazakıstan'da yüksek dağlar nadirdir. Türkmenistan'ın batısında Hazar Denizi'ne yakın Büyük Balkan Dağı, 1.634 metredir. Kazakıstan'ın doğusunda Tarbagatay Dağları, Çungarya'ya doğru devam eder. Ala Dağlar da daha güneyde, Çungarya ile Kazakıstan'ı ayırır. Kazakıstan'ın kuzeydoğusunda Küçük Altaylar, Sibirya'ya doğru uzanır. Ülkenin en büyük kısmı, dünyanın en büyük ovası olan Sibirya Ovası'nın güneye doğru devamı gibidir.

Türkistan'ın Akarsuları

Türkistan'ın en mühim nehirleri, Âmû-Deryâ ile Sır-Deryâ'dır. Bunlar kuzeybatıdan güneydoğuya doğru birbirlerine paralel olarak akarlar. Ortalarındaki büyük ülkeye «Mâverâünnehir» denir. Her ikisi de Aral Gölü'ne dökülür (eskiden Hazar Denizi'ne dökülürdü). Âmû-Deryâ, Karakurum dağlarının kuzeyinden

Kızılyurt'tan çıkar. Afganistan ile Tajikistan ve Özbekistan arasında sınır çizerek kuzeybatıya yönelir. Özbekistan ve Karakalpakıstan ile Türkmenistan arasında sınır çizerek güneyden delta hâlinde Aral'a dökülür. Çıktıktan az sonra güneyden Panja ve kuzeyden Kızılsu kollarını alır. — Sır-Deryâ, Altay Dağları'ndan çıkar. Fergana vâdisinin ortasından doğudan batıya geçer. Vâdiden çıktıktan sonra kuzeybatıya yönelir. Aral'ın kuzeydoğu sahiline dökülür. En mühim kolu Kokçal Dağları'ndan çıkan ve Kırgızistan'ı doğudan batıya ikiye bölen Narin ırmağıdır.

Hazar Denizi'ne güneyde Etrek ırmağı dökülür ki, mühim kısmı İran Horasanı'nda kalan bu akarsu, Türkmenistan ile İran arasında sınır çizip denize dökülür. Hazar'ın kuzeyine dökülen Emba ırmağı, Kazakıstan topraklarındadır. Gene Hazar'ın kuzeyine delta yaparak dökülen Ural nehrinin mühim bir kısmı da Kazakıstan'da kalır. Bu nehir, Ural Dağları'ndan çıkar ve Asya ile Avrupa kıt'asını ayırır.

Batı Türkistan'ın en mühim iç akarsuyu Zerefşan'dır. Semerkand ve Buhârâ şehirleri, bu ırmağın güney kıyısında kurulmuşlardır. Bu akarsu da Altay Dağları'ndan çıkar. —Çu ırmağı, Isık Göl'ün az güneybatısındaki dağlardan kaynar. Kuzeybatıya yönelerek Açlık Bozkırı'nda kaybolur.— Kazakıstan'da Sarısu, Açlık Bozkırı ile Kırgız Bozkırı'nı ayırır. Çalkar Gölü'ne dökülen Turgay ve Nura Gölü'ne dökülen Nura ırmakları, Kazakıstan'ın iç akarsularının en ehemmiyetlileridir.

Kuzey Kazakıstan'da en mühim akarsular, İrtiş ile kollarıdır. Saysan Gölü'nden çıkan İrtiş'in, Saysan Gölü'nün doğusundan Çungarya'ya uzanan koluna Kara İrtiş denir. İrtiş'in İçim ve Tobol kolları, Kazakıstan'ın en kuzeyinde kalır. İrtiş, Obi nehrinin bir koludur. Obi, Obi Körfezi'nde Kuzey Buz Denizi'ne dökülür.

Doğu Türkistan'ın en mühim akarsuyu Tarım'dır. Karakurum Dağları'nın doğusundaki yüce dağlardan kaynar. Bir ara Kişmir ile Doğu Türkistan arasında sınır çizip Doğu Türkistan'a girer. Bu ülkeyi ikiye bölerek batıdan doğuya uzanır. Altın Dağlar'ın kuzeyinde Lop Gölü'ne dökülür. Kuzeyden Kâşgar, güneyden Yarkent ve Hotan kollarını alır. Bu kollar üzerinde, Doğu Türkistan'ın aynı adı taşıyan en mühim 3 vâdi ve şehri vardır. Hotan ırmağı Karanlık Dağlar'dan çıkar. Yarkent, Tarım'ın batıya doğru uzantısından ibarettir.

Doğu Türkistan'ın en doğusunda Kansu'ya yakın Bulungir ırmağı vardır. Çungarya'nın en mühim akarsuları ise Kara İrtiş, onun güneyindeki Hurungu'dur. Kuzeydoğuda Kobde ırmağı, Moğolistan ile Çungarya arasında sınır çizer.

Türkistan'ın Gölleri

Hazar Denizi'nden sonra Türkistan'ın en mühim gölü Aral, sonra Balkaş'tır. Aral Gölü, Kazakıstan ile Karakalpakıstan arasında bölüşülmüştür. Deniz seviyesinden 48 metre yükseklikteidir. (Hazar Denizi, deniz seviyesinden 26 metre aşağıdadır). Doğu Kazakıstan'da kalan Balkaş ise deniz seviyesinden 270 metredir. Güneyinde İli nehrinin deltası vardır. İli deltası ile Ala Dağlar arasındaki ülkeye «Yedisu» denir.

Üçüncü mühim göl Isık Göl'dür. Deniz seviyesinden 1.572 metre yükseklikteidir (Van Gölü, 1.720 metredir). Kırgızistan'ın doğusunda kalır. Balkaş'ın doğusunda, Kazakıstan'da, Çungarya yakınlarında Ala Göl vardır. Bunun kuzeydoğusunda Saysan Gölü bulunur (deniz seviyesinden 413 metre). Orta Kazakıstan'ın en mühim gölü, Çalkar Gölü'dür.

Doğu Türkistan'ın en mühim gölleri Tanrı Dağları'nın güneyinde Bağraç Gölü (896 metre), bunun güneydoğusundaki Lop Gölü'dür (790 metre). Uygurlar'ın başkenti Karahoço, Bağraç Gölü'nün kuzeybatı kıyısı yakınlarındadır. Çungarya'nın en büyük gölü, Ebi Gölü'dür. Deniz seviyesinden 210 metre yükseklikte olan bu göl, ülkenin güneybatısında, Ala Dağlar'ın güneydoğusunda, Yedisu yakınlarındadır.

Güney Türkistan'da (Afgan Türkistanı) zikre değer hiç bir göl yoktur.

Türkistan'ın İklimi

«Türkistan» denen ve Fergana gibi bazı bölgeler dışında bugün gayet seyrek bir nüfusu barındıran muazzam ülke, Sibirya ile Kişmir, Çin ile Hazar Denizi arasında uzandığı için, birbirine benzemez çeşitli iklim şartlarının hüküm sürdüğü bir yerdir. Yağışlar umumiyetle azdır. Bütün Türkistan için yıllık yağış ortalaması 50 santimin az üzerinde olarak gösterilebilir. Çöllerde bu yağış tabiatiyle çok kıtlaşır. Başlıca çöller, Doğu Türkistan'ın ortasındaki Karanlık Dağlar ile Tanrı Dağları arasında yer alan Taklamakan Çölü, Türkmenistan'ın büyük kısmını kaplıyan Karakum Çölü, Karakalpakıstan'ın büyük kısmını kaplıyan ve mühim bir kısmı da Kazakıstan'a taşan Kızılkum Çölü'dür. Tajikistan ve Kırgızistan'daki ulu dağlar, nisbeten fazla yağış alır (yıllık ortalama 80 santim kadar). Kazakıstan'ın kuzeyinde de yağışlar artar (65 santim kadar).

Bütün Türkistan'da yaz ısı ortalamasını 30°, kış ısı ortalamasını ise —5° olarak göstermek mümkündür. Isı tabiatiyle güneyden kuzeye azalır. Doğu Türkistan'da yaz ortalaması 30°'nin hayli üzerine çıkar. Güney Türkistan'da kış ortalaması 2° kadardır. Kuzey Kazakıstan'da kış ortalaması —13°, yazın 16°'dir.

Türkistan'ın büyük kısmında çöl iklimi hâkimdir. Doğu Türkistan'ın çöl dışında kalan yerlerinde subarktik iklim hüküm sürer. Bozkırlarda bozkır iklimi vardır. Başlıca bozkırlar (stepler) Kazakıstan'ın kuzeyindeki ucsuz bucaksız Kırgız Bozkırı, Sarısu ile Balkaş arasındaki Açlık Bozkırı'dır.

Çöller ve bozkırlar, en tipik bitki örtüsünü teşkil eder. Dağlık bölgelerde Alp nebatları hâkimdir. Çöller üzerinde gerek Doğu, gerek Batı Türkistan'da büyük vâhalar vardır. Nüfus, bilhassa bu büyük vâhalarda toplanmıştır. Kuzey Kazakıstan, ziraat ve hayvancılık için ideal topraklardır. Orman kıttır. Âmû-Deryâ, Sır-Deryâ, Çu ve İli kıyıları, dünyanın en büyük pamuk ziraati bölgelerinden birini teşkil eder.

Türkistan'ın yeraltı zenginliği muazzamdır. Bol miktarda petrol, demir, bakır, kükürt, tuz, kömür, altın, kalay, linyit vs. vardır.

BÜYÜK TÜRK HAKANLARI

I. KUN (HUN) HÂNEDÂNI : M.Ö. 220 - M.S. 216 = 436 yıl.

1. *Teoman* (Tuman) *Yabgu* (M.Ö. 220-209 = 11)
2. *Mete* (Oğuz Han / Maotun = Motun) *Yabgu* (209-174 = 35)
3. *Kiok Yabgu* (174-160 = 14)
4. *Kün Yabgu* (160-126 = 34)
5. *İçihise Yabgu* (126-114 = 12)
6. *Uvey Yabgu* (114-105 = 9)
7. *Uşilu Yabgu* (105-102 = 3)
8. *Güylikhu Yabgu* (102-101 = 1)
9. *Tsüydikheu Yabgu* (101-96 = 5)
10. *Khulugu Yabgu* (96-85 = 11)
11. *Khuandi Yabgu* (85-68 = 17)
12. *Khuyluy Yabgu* (68-60 = 8)
13. *Uyen-Güydi Yabgu* (60-58 = 2)
14. *Khukhasie Yabgu* (58-56 = 2 + 36-31 = 5 = 7)

14a. *Çiçi Yabgu* (56-36 = 20)

15. *Joti Yabgu* (31-20 = 11)
16. *Seuse-Joti Yabgu* (20-12 = 8)
17. *Çeya-Joti Yabgu* (12-8 = 4)
18. *Üçjolu-Joti Yabgu* (M.Ö. 8 — M.S. 13 = 21)
19. *Uluy-Joti Yabgu* (13-18 = 5)
20. *Şikao-Joti Yabgu* (18-46 = 28)

21. *Vutatiho Yabgu* (46)
22. *Punu Yabgu* (46-83 = 37)
23. *Sanmuloutzu Yabgu* (83-84 = 1)
24. *Yuliu Yabgu* (84-89 = 5)
25. *Yuçukien Yabgu* (89-93 = 4)
26. *Ankuo Yabgu* (93-94 = 1)
27. *Tingtoşi-Suyheuti Yabgu* (94-98 = 4)
28. *Vanşiçi-Suyti Yabgu* (98-124 = 26)
29. *Vuçihu-Şihço Yabgu* (124-127 = 3)
30. *Tejoşi-Suytsieu Yabgu* (127-140 = 13)
31. *Çenieu Yabgu* (140-143 = 3)
32. *Hulanjoşi-Suytsieu Yabgu* (143-147 = 4)
33. *İlingşi-Suytsieu Yabgu* (147-172 = 25)
34. *Tutejoşi-Suytsieu Yabgu* (172-177 = 5)
35. *Huçing Yabgu* (177-179 = 2)
36. *Kiangkiu Yabgu* (179-188 = 9)
37. *Teçişi-Suyheu Yabgu* (188-195 = 7)
38. *Huçutsiuen Yabgu* (195-216 = 21)

Ia. GÜNEY (DOĞU) HAKANLARI :

1. *II. Khukhanye Yabgu* (48-56 = 8)
2. *Kieufeu-Yeuti Yabgu* (56-57 = 1)
3. *İfayuliuti Yabgu* (57-59 = 2)
4. *Hitongşi-Suyheuti Yabgu* (59-63 = 4)
5. *Kieuçuçe-Linti Yabgu* (63)
6. *Husieşi-Suyheuti Yabgu* (63-85 = 22)
7. *İtuyuliuti Yabgu* (85-88 = 3)
8. *Hieulanşi-Suyleuti Yabgu* (88-93 = 5)
9. *26. Büyük Yabgu*
10. *27. Büyük Yabgu*
11. *28. Büyük Yabgu*
12. *29. Büyük Yabgu*
13. *30. Büyük Yabgu*
14. *31. Büyük Yabgu*
15. *32. Büyük Yabgu*
16. *33. Büyük Yabgu*
17. *34. Büyük Yabgu*
18. *35. Büyük Yabgu*
19. *36. Büyük Yabgu*
20. *37. Büyük Yabgu*
21. *38. Büyük Yabgu* (-216)

II. TABGAÇ (SİYENPİ VE SİYENPİ-TOPA) HÂNEDÂNI : 216-394 = 178 yıl.

39. *Putuken Yabgu* (216-233 = 17)
40. *Hoponem Yabgu* (233-235 = 2)
41. *Kiefuen Yabgu* (235-261 = 26)

42. *Lievi Yabgu* (261-277 = 16)
43. *Liehu Yabgu* (277-? = ?)
44. *Ço Yabgu* (?-? = ?)
45. *Fo Yabgu* (?-297? = ?)
46. *Ota Yabgu* (297?-310? = 13?)
47. *Yilu Yabgu* (310-316 = 6)
48. *Yuliu Yabgu* (316-325 = 9)
49. *Honu Yabgu* (325-330 = 5)
50. *Kiena Yabgu* (330-335 = 5 + 337-338 = 1 = 6)
51. *İhoay Yabgu* (335-337 = 2 + 338-376 = 38 = 40)
52. *Kaotsoşeikien Yabgu* (376-380? = 4?)
53. *Fugin Yabgu* (380?-386 = 6?)
54. *Küey Yabgu* (386-394 = 8)

III. APAR (AVAR) HÂNEDÂNI : 394-552 = 156 yıl.

55. *I. Tolun Kağan* (394-410 = 16)
56. *Holiu Kağan* (410-414 = 4)
57. *Puloçin Kağan* (414)
58. *Talan Kağan* (414-431 = 17)
59. *Uti Kağan* (431-444 = 13)
60. *Çuluk Kağan* (444-464 = 20)
61. *Yuçing Kağan* (464-485 = 21)
62. *II. Tolun Kağan* (485-492 = 7)
63. *Nokay Kağan* (492-506 = 14)
64. *Tokhan Kağan* (506-511 = 5)
65. *Çunu Kağan* (511-520 = 9)
66. *Onahoy Kağan* (520-521 = 1 + 522-552 = 30 = 31)
67. *Polomen Kağan* (521-522 = 1)

IV. KÖKTÜRK (GÖKTÜRK) HÂNEDÂNI : 552-745 = 193 yıl.

68. *Bumın Kağan* (552-553 = 1)
69. *Mukan Kağan* (553-576 = 23)
70. *Tapo Kağan* (576-581 = 5) (B)
71. *Bağa İşbara Kağan* (581-587 = 6)
72. *Çur Bağa Kağan* (587-588 = 1)
73. *Tunga Turan Kağan* (588-600 = 12)
74. *Bilge Tardu Kağan* (600-603 = 3)
75. *Kimin Türe Kağan* (603-609 = 6)
76. *Şipi Kağan* (609-619 = 10)
77. *Çuluk Kağan* (619-621 = 2)
78. *Kara Kağan* (621-630 = 9)
79. *Sirba Kağan* (630-646 = 16)
80. *Çibi Kağan* (646-647 = 1)
81. *İpi Tulu Kağan* (647-653 = 6)
82. *Çençu-Yabgu Kağan* (653-659 = 6)
83. *Eçine Türçe Kağan* (659-676 = 17)
84. *Tuçi Kağan* (676-678 = 2)

85. *Eçine Kür Pur Çur Kağan* (678-682 = 4)
86. *İlteriş Kutluğ Kağan* (682-692 = 10)
87. *Kapgan Kağan* (692-22.VI.716 = 24)
88. *Bilge Kağan* (22.VI.716-734 = 18)
89. *İçen Bilge Kağan* (734-739 = 5)
90. *Bilge Kutluğ Kağan* (739-741 = 2)
91. *Penge Kağan* (741-742 = 1)
92. *Süyen Kağan* (742)
93. *Özmüş Kağan* (742-744 = 2)
94. *Peymey Kağan* (744-745 = 1)

IVa. BATI HAKANLARI :

1. *İstemi Kağan* (552-576 = 24)
2. *Bilge Tardu* (576-603 = 27)
3. *Apa Kağan* (576-593 = 17)
4. *İnal Kağan* (593-600 = 7)
5. *Çulo Kağan* (600-611 = 11)
6. *Şikoey Kağan* (611-618 = 7)
7. *Tong-Yabgu Kağan* (618-630 = 12)
8. *Bağatur Sepi Kağan* (630-631 = 1)
9. *Se-Yabgu Kağan* (630-633 = 3)
10. *Bağaşa Tulu Kağan* (633-634 = 1)
11. *İşbara Teriş Tunga Kağan* (634-639 = 5)
12. *Bağatur İpi Kağan* (639-640 = 1)
13. *İpi Tulu Kağan* (638-653 = 15)
14. *İpi İşbara-Yabgu Kağan* (640-642 = 2)
15. *İpi-Şad Küy Kağan* (645-649 = 4)
16. *Uluğ İşbara Kağan* (651-658 = 7)
17. *Çençü-Yabgu Kağan* (653-659 = 6)
18. *Eçine Türçe Kağan* (670-679 = 9)
19. *Eçine Kür Pur Çur Kağan* (679-682 = 3)
20. *Eçine Tuyça Kağan* (682-700 = 18)
21. *Üçele Kağan* (700-706 = 6)
22. *Süge Kağan* (706-711 = 5)

Türkeş Hânedânı'ndan :

23. *Sulu Kağan* (711-738 = 27)
24. *Tuksın Kağan* (738-739 = 1)
25. *Bağa Tarkhan Kağan* (739-742 = 3)
26. *İl-Etmiş Kutluğ Bilge Kağan* (742-753 = 11)
27. *Tengri-Bolmış Kağan* (753-766 = 13)

V. DOKUZ-OĞUZ-ON-UYGUR (UYGUR) HÂNEDÂNI : 745-845 = 100 yıl.

94. *Kutluğ Bilge Kül Kağan* (745-747 = 2) (Ş)
95. *Tengride-Bolmış İl-Etmiş Bilge Bayınçur* (Moyunçur) *Kağan* (747-759 = 12) (M)
96. *İl-Tutmuş Alp-Külüg Bilge Kağan* (759-779 = 20) (M : 762)

97. *Alp-Kutluğ Bilge Kağan* (779-789 = 10) (M)
98. *Ay-Tengride Kut-Bolmış Taras Külüg Bilge Kağan* (789-790 = 1) (M)
99. *Oçur Kutluğ Bilge Kağan* (790-795 = 5) (M)
100. *Ay-Tengri'de Ülüg Bolmış Alp-Uluğ Kutluğ Bilge Kağan* (795-805 = 10) (M)
101. *Ay-Tengri'de Kut-Bolmış Alp-Külüg Bilge Kağan* (805-808 = 3) (M)
102. *Ay-Tengri'de Kut-Bolmış Alp-Bilge Kağan* (808-821 = 13) (M)
103. *Tengri'de Kut-Bulmuş Küçlüg Bilge Kağan* (821-825 = 4) (M)
104. *Alp-Bilge Tengri Uygur Kağan* (825-833 = 8) (M)
105. *Alp-Külüg Bilge Kağan* (833-840 = 7) (M)
106. *Üge Kağan* (840-846 = 6) (M)
107. *Ngonye Kağan* (846-848 = 2) (M)

V. KARLUK HÂNEDÂNI :

107. *Kül Bilge Kadir Kağan* (848-?) (Ş)

VII. KARAHANLI HÂNEDÂNI : 845-1040 = 195 yıl.

108. *Bazır Han* (?-920? = ?) (Ş)
109. *Satuk Buğra Abdülkerim Han* (920?-959 = 39?)
110. *Baytaş Musa Han* (955-? = ?)
111. *Ali Han* (?-998 = ?)
112. *I. Ahmed Han* (998-1017 = 19)
113. *Mansur Han* (1017-1024 = 7)
114. *II. Ahmed Han* (1024-1026 = 2)
115. *Yusuf Han* (1026-1032 = 6)
116. *Süleyman Han* (1032-1040 = 8)

VIII. SELÇUKLU HÂNEDÂNI : 1040-1308 = 268 yıl.

117. *Sultan Tuğrul-Bey* (1040-1063 = 23)
118. *Sultan Alp-Arslan* (1063-1072 = 9)
119. *Sultan Melik-Şah* (1072-1092 = 20)
120. *Sultan Mahmud* (1092-1094 = 2)
121. *Sultan Berkyaruk* (1094-1104 = 10)
122. *II. Sultan Melik-Şah* (1104-1105 = 1)
123. *Sultan Mehmed Tapar* (1105-1117 = 12)
124. *Sultan Sancar* (1117-1157 = 40)

NOT. İlk 4 hânedâna ait hakanların hepsi Gök Tanrı dinindendir. Bundan sonraki hakanların isimleri yanına, dinlerini bildiren şu kısaltmalar konmuştur: Ş = Gök Tanrı, M = Manihaist, B = Budist, H = Hıristiyan (işaretsizlerin hepsi Müslüman'dır).

Türkiye Dalı:

125. *II. Sultan Kılıç-Arslan* (1157-1192 = 35)
126. *I. Sultan Keyhusrev* (1192-1196 = 4 + 1205-1211 = 6 = 10)
127. *II. Sultan Süleyman-Şah* (1196-1204 = 8)
128. *III. Sultan Kılıç-Arslan* (1204-1205 = 1)
129. *I. Sultan Keykâvûs* (1211-1219 = 8)
130. *II. Sultan Keykubâd* (1219-1237 = 18)
131. *II. Sultan Keyhusrev* (1237-1246 = 9)
132. *II. Sultan Keykâvûs* (1246-1256 = 10 + 1257-1261 = 4 = 14)
133. *IV. Sultan Kılıç-Arslan* (1256-1257 = 1 + 1261-1266 = 5 = 6)
134. *III. Sultan Keyhusrev* (1266-1281 = 15)
135. *II. Sultan Mes'ud* (1281-1297 = 16 + 1302-1308 = 6 = 22)
136. *III. Sultan Keykubâd* (1297-1302 = 5)

VIII. İLHANLI HÂNEDÂNI : 1308-1335 = 27 yıl

137. *Sultan Olcayto Hudâbende İlhan* (1308-1316 = 8)
138. *Sultan Ebû-Saîd Bahâdır İlhan* (1316-1335 = 19)

IX. ÇAĞATAY HÂNEDÂNI : 1335-1370 = 35 yıl (İlhanlı + Çağatay = Cengiz Hânedânı = 62 yıl).

139. *Bozan Han* (1335-1338 = 3) (H)
140. *İsen-Timur Han* (1338-1340 = 2)
141. *Muhammed Han* (1340-1343 = 3)
142. *Kazan Han* (1343-1346 = 3)
143. *Boyan-Kulu Han* (1346-1347 = 1)
144. *Tuğluk-Timur Han* (1347-1362 = 15)
145. *İlyas-Hoca Han* (1362-1370 = 8)

X. TİMUROĞULLARI : 1370-1447 = 77 yıl.

146. *Timur Gürkân* (1370-1405 = 35)
147. *Sultan Halil Mirza* (1405-1409 = 4)
148. *Sultan Şahruh Mirza* (1409-1447 = 38)

XI. OSMANOĞULLARI : 1447-1922 = 475 yıl

149. *II. Sultan Murad* (1447-1451 = 4)
150. *II. Sultan Mehmed* (Fâtih) (1451-1481 = 30)
151. *II. Sultan Bâyezid* (1481-1512 = 31)
152. *I. Sultan Selim* (Yavuz) (1512-1520 = 8)
153. *I. Sultan Süleyman* (Kanunî) (1520-1566 = 46)
154. *II. Sultan Selim* (1566-1574 = 8)
155. *III. Sultan Murad* (1574-1595 = 21)
156. *III. Sultan Mehmed* (1595-1603 = 8)
157. *I. Sultan Ahmed* (1603-1617 = 14)

158. *I. Sultan Mustafa* (1617-1618 = 1 + 1622-1623 = 1 = 2)
159 *II. Sultan Osman* (1618-1622 = 4)
160. *IV. Sultan Murad* (1623-1640 = 17)
161. *Sultan İbrahim* (1640-1648 = 8)
162. *IV. Sultan Mehmed* (1648-1687 = 39)
163. *II. Sultan Süleyman* (1687-1691 = 4)
164. *II. Sultan Ahmed* (1691-1695 = 4)
165. *II. Sultan Mustafa* (1695-1703 = 8)
166. *III. Sultan Ahmed* (1703-1730 = 27)
167. *I. Sultan Mahmud* (1730-1754 = 24)
168. *III. Sultan Osman* (1754-1757 = 3)
169. *III. Sultan Mustafa* (1757-1774 = 17)
170. *I. Sultan Abdülhamid* (1774-1789 = 15)
171. *III. Sultan Selim* (1789-1807 = 18)
172. *IV. Sultan Mustafa* (1807-1808 = 1)
173. *II. Sultan Mahmud* (1808-1839 = 31)
174. *I. Sultan Abdülmecid* (1839-1861 = 22)
175. *Sultan Abdülaziz* (1861-1876 = 15)
176. *V. Sultan Murad* (1876)
177. *II. Sultan Abdülhamid* (1876-1909 = 33)
178. *V. Sultan Mehmed* (Reşad) (1909-1918 = 9)
179. *VI. Sultan Mehmed* (Vahîdeddin) (1918-1922 = 4)

XII. TÜRKİYE CUMHURİYETİ : 1922 (1923)'den beri.

BÜYÜK TÜRK HAKANLARINDAN SONRA GELEN BATI VE DOĞU HAKANLARI

I. DOĞU HAKANLARI (1040-1077 = 37) (Karahanlı Hânedânı) (Bu yıllarda Büyük Türk Hakanlığı,Batı Hakanları olan Selçukoğulları'ndadır).

1. *Süleyman Han* (1040-1057 = 17)
2. *Muhammed Han* (1057-1058 = 1)
3. *İbrahim Han* (1058-1059 = 1)
4. *Mahmud Han* (1059-1074 = 15)

II. BATI HAKANLARI (Türkiye) (1077-1157 = 80) (Selçukoğulları) (Bu yıllarda Büyük Türk Hakanlığı, Doğu Hakanları olan Büyük Selçuklular'dadır).

1. *I. Sultan Süleyman-Şah* (1074-1086 = 12)
2. *I. Sultan Kılıç-Arslan* (1086-1107 = 23)
3. *Sultan Melik-Şah* (1107-1116 = 9)
4. *I. Sultan Mes'ud* (1116-1155 = 39)
5. *II. Sultan Kılıç-Arslan* (1155-1157 = 2)

III. DOĞU HAKANLARI (1157-1194 = 37) (Irak Selçukluları) (Bu yıllarda Büyük Türk Hakanlığı, Batı Hakanları olan Anadolu Selçukluları'nda yani Türkiye imparatorlarındadır).

1. *Sultan Mehmed* (1157-1159 = 2)
2. *Sultan Süleyman-Şah* (1159-1161 = 2)
3. *Sultan Arslan-Şah* (1161-1177 = 16)
4. *Sultan Tuğrul-Şah* (1177-1194 = 17)

IV. DOĞU HAKANLARI (1194-1231 = 37) (Harzem-Şahlar) (Bu yıllarda Büyük Türk Hakanlığı, Batı Hakanları olan Anadolu Selçukluları'nda yani Türkiye imparatorlarındadır).

1. *Tekeş Harzem-Şah* (1194-1200 = 6)
2. *Muhammed Harzem-Şah* (1200-1220 = 20)
3. *Celâlüddin Harzem-Şah* (1220-1231 = 11)

V. DOĞU HAKANLARI (1231-1335 = 104) (Cengizliler'in Çağatay Ulusu) (Bu yıllarda Büyük Türk Hakanlığı, Batı Hakanları olan Anadolu Selçukluları'nda yani Türkiye imparatorlarında ve 1308 'den sonra da Cengizliler'in İlhanlı şubesindedir).

1. *Çağatay Han* (1231-1242 = 11) (Ş)
2. *Kara-Hulâgû Han* (1242-1247 = 5 + 1251) (Ş)
3. *Mengü Han* (1247-1251 = 4) (Ş)
4. *Mübârek-Şah Han* (1251-1261 = 10 + 1266)
5. *Algu Han* (1261-1266 = 5) (Ş)
6. *Barak Han* (1266-1271 = 5)
7. *Nikpay Han* (1271-1272 = 1) (Ş)
8. *Toka-Timur Han* (1272-1282 = 10) (Ş)
9. *Düve Han* (1282-1306 = 24) (Ş)
10. *Kuncuk Han* (1306-1308 = 2)
11. *Talıku Han* (1308-1309 = 1)
12. *Kebek Han* (1309 + 1318-1321 = 3) (Ş)
13. *Esen-Boğa Han* (1309-1318 = 9)
14. *İlçi-Keday Han* (1321) (Ş)
15. *Düve-Timur Han* (1321-1322 = 1) (Ş)
16. *Tarmaşirin Han* (1322-1334 = 12)
17. *Sancar Han* (1334)
18. *Cenkşi Han* (1334-1335 = 1) (H)

VI. BATI HAKANLARI (Türkiye) (1335-1447 = 112) (Osmanoğulları) (Bu yıllarda Büyük Türk Hakanlığı, Doğu Hakanları olan Çağatay Ulusu'nda ve 1370'den sonra da Timuroğulları'ndadır).

1. *Sultan Orhan* (1335-1362 = 27)
2. *I. Sultan Murad* (1362-1389 = 27)
3. *I. Sultan Bâyezid* (Yıldırım) (1389-1402 = 13)
4. *I. Sultan Süleyman* (1402-1411 = 9)

5. *Sultan Mûsâ* (1411-1413 = 2)
6. *I. Sultan Mehmed* (Çelebi) (1411-1421 = 10)
7. *II. Sultan Murad* (1421-1444 = 23 + 1446-1447 = 1 = 24)
8. *II. Sultan Mehmed* (1444-1446 = 2)

BİBLİYOGRAFYA : İslâm'dan önceki Orta Asya Türk tarihinin bütün meseleleri, A. Zeki Velidî Togan'ın şu eserinde ele alınmıştır : *Umumî Türk Tarihine Giriş*, İstanbul, 1946. — Bu çağ Türk kültür tarihi, arkeolojik buluntulara göre Bahaeddin Ögel tarafından ele alınmış ve bu eserde bütün Rus arkeolojik keşiflerinin neticesi hulâsa edilmiştir : *İslâmiyet'ten Önce Türk Kültür Tarihi (Orta Asya Kaynak ve Buluntularına Göre)*, Ankara, 1962, T.T.K. nş. — Göktürkler'in iktidara gelmesine kadarki Orta Asya Türkleri'nin siyasî - askerî tarihi, şu eserde kronolojik şekilde hulâsa edilmiştir : Nihal Atsız, *Türk Tarihi Üzerinde Toplamalar*, İstanbul, 1935. — J. Deguignes'in Çin kaynaklarına dayanan şu eseri eskimiş olmakla beraber klâsiktir; *Histoire Générale des Huns, des Turcs, des Mongols et Autres Tartares Occidentaux*, 5 cilt, Paris, 1756-58 (H. C. Yalçın tarafından Türkçe'ye çevrilip 8 cilt halinde Arap harfleriyle neşrolunmuştur; Almanca'sı; C. J. Daehnert, Greifswald, 1770-71). — W. Eberhard, *Çin'in Şimal Komşuları*, Ankara, 1942, T.T.K. nş.; De Groot, *Die Hunnen*, Berlin, 1921; René Grousset, *L'Empire des Steppes*, ilk tabı : Paris, 1941; Wilhelm Barthold, *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, İstanbul, 1927 (Fransızca, Almanca, İngilizce, Rusça tercemeleri de vardır); Mustafa Köymen, *To-Ku Kabîlesi*, bu mühim doktora tezinin hulâsası : *Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, Ankara, X. 1944, III-1 (s. 58-9'da şecere verilmiştir); W. Bang ve R. R. Arat, *Oğuz Han Destanı*, İstanbul, 1936, 1970; K. H. Menges, *The Turkic Languages and Peoples*, Wiesbaden, 1968 (bütün bu eserlerde kâfi bibliyografya malûmatı mevcuttur). — İ. Kafesoğlu, *Eski Türk Dini, Tarih Enstitüsü Dergisi*, III, 1972, 1-40; B. Ögel, *Türk Mitolojisi, Kaynakları ve Açıklamaları ile Destanlar*, Ankara, 1971.

Göktürkler için : Çin kaynaklarının verdiği bilgiler, şu mühim kitaplarda toplanmıştır : E. Chavannes, *Documents sur les Tou-Kiue (Turcs) Occidentaux*, Petersburg (Leningrad), 1903; aynı müellif, *Notes sur les Tou-Kiue (Turcs) Occidentaux*, Leiden, 1904; bu iki klâsik eserin bir arada yeni tabı : Paris, 1941; Yakinf (N. J. Biçurin), *Opisaniye Czungarij i Vostocnago Turkistana*, 2 cilt, Petersburg, 1829; aynı müellif, *Sobraniye Svedenyi o Narodax, Obitavşix v Sredney Aziyi*, Petersburg, 4 cilt, 1850-51; Stanislas Julien, *Documents Historiques sur les Tou-Kioue (Turcs), Extraits du Pien-i-tien*, Paris, 1864; C. Imbault-Huart, *Recueil de Documents sur l'Asie Centrale d'Après les Ecrivains Chinois*, Paris, 1881, Liu Mau-Tssai, *Die Chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Osttürken (T'u-küe)*, Wiesbaden, 1958; Lumir Jisi, Türkçe trc. *Kül Tegin Anıtı'nda 1958'de Yapılan Arkeoloji Araştırmalarının Sonuçları*, T.T.K., *Belleten* XXVIII — 107, Ankara, VII, 1963, 387-410; H. Ecsedy, *Trade and War Relations between the Turks and China in the Second Half of the 6th Century, Acta Orientalia*, XXI/2, 1968, 131-80; Liu Mau-Tsai, *Die Chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Ost-Türken (T'u-küe)*, Wiesbaden, 1968. Yeni araştırmaların en iyileri şunlardır : René Giraud, *L'Empire des Turcs Célestes*, Paris, 1960; A. N. Kurat, *Göktürk Kağanlığı, Dil ve T.C. Fak. Derg.*, X, 1-2, Ankara, 1952, s. 1-56; A. von Gabain, *Köktürkler'in Tarihine bir Bakış*, aynı

mecmua, II-5, 685-95 ve VIII-3, 373-9; Oniki Hayvanlı Türk Takvimi için: Osman Turan, *Oniki Hayvanlı Türk Takvimi*, İstanbul, 1941; E. Chavannes, *Le Cycle Turc des Douze Animaux*, Leiden, 1906; Bizans kaynaklarındaki bilgiler şu eserlerde toplanmıştır : K. Dietrich, *Byzantinische Quellen zur Laender-und Völkerkunde*, Leipzig, 1912, 2 cilt; G. Moravcsik, *Byzantino-Turcica*, 2 cilt, Budapeşte, 1942-43 (genişletilmiş yeni tab'ı: Berlin: 1958); arkeolojik keşiflerin netice ve hulâsaları B. Ögel'in eserinde verilmiştir; Göktürk Kitabeleri ve Göktürk arkeolojisi hakkında okunacak en mühim kitaplar : Hüseyin Namık Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, 4 cilt, T.D.K. neşri, İstanbul, 1936-41 (bu mühim eserde bütün eski Türk kitabelerinin Göktürk ve başka alfabelerle aslı, Latin harfleri ile transkripsiyonu, bugünkü Türkçe'ye tercemeleri verilmiştir); Vilhelm Thomsen, *Déchifrement des Inscriptions de l'Orkhon, et de l'Iénissei, Bull. Ac. Roy. Danemark*, Kopenhag, 1893, 285-99 (çözüm ve şekil) : Fr. trc. ile : *Inscription de l'Orkhon Déchiffrées*, Kopenhag, 1896; Danca trc. Kopenhag, 1923; aynı müellif, Alm. trc. *Alttürkische Inschriften aus der Mongolei, ZDMG*, Leipzig, 1924-25; aynı müellif, düzeltilmiş yeni neşir ve Fr. trc. *Turcica, Interprétation des Inscriptions Turques*, 1916; Vambery, *Alttürkischen Inschriften der Mongololei und Sibiriens*, Helsinki, 1899; aynı müellif *Das Türkenvolk*, Leipzig, 1885; C. Arendt, *Kültegin*, Berlin, 1901; O. Donner, *L'Origine de l'Alphabet Turc du Nord de l'Asie*, Helsinki, 1896; M. Sprengling, *Tonyukuk's Epitaph, The American Journal of Semitic Languages and Litterature*, LVI-1, 1939; Société Finlandaise d'Archéologie, *Inscriptions de l'Iénisséi*, Helsinki, 1889; A. Heikel vs., *Incriptions de l'Orkhon*, Helsinki, 1892; A. N. Samoyloviç, *Noviy T'urkskiy Runi iz Mongolii*, Moskova, 1934-35; G. Schlegel, *La Stèle Funéraire du Teghin Giogh*, Helsinki, 1892; W. Bang, *Köktürkische Inschrift*, Leipzig, 1896; J. Marquart, *Die Chronologie der Alttürkischen Inschriften*, Leipzig, 1898; Thomsen, Göktürk alfabesinin anahtarını şu eseri ile neşretmiştir: *Déchiffrement des Inscriptions de l'Orkhon et de l'Iénisséi, Notice Préliminaire*, Kopenhag, 1893; içtimaî tarih üzerinde birkaç eser: A. N. Bernstam, *Social'no-Ekonomiceskiy Stroy Orxoho-Yeniseyskix T'urok, VI-VIII Rekov*, Leningrad, 1946; J. R. Aspelin, *Types de Peuples de l'Ancienne Asie Centrale*, Helsinki, 1890; Ahmed Caferoğlu, *Tukyu ve Uygurlar'da Han Unvanları, Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası*, I, 105-19, İstanbul, 1931; H. N. Orkun, *Türk Sözünün Aslı*, İstanbul, 1940; K. Shiratori, *A Study on the Titles Kaghan and Katun*, Tokyo, 1926; O. Turan, *Eski Türkler'de Ok'un Hukukî Bir Sembol Olarak Kullanılması*, T.T.K., *Belleten*, IX-35, 305-18, Ankara, 1945; F. Köprülü, *Zur Kenntnis der Alttürkischen Titulatur, Körösi Csoma-Archivum*, Budapeşte, 1938, s. 327-44 (Türkçe tercemesi de vardır); Paul Pelliot, *L'Origine de T'ou kiue, Nom Chinois des Turcs*, Leiden, 1915; aynı müellif, *La Fille de Mo-Tch'o Qaghan et ses Rapports avec Kül-Tegin*, Leiden, 1912; I. Kafesoğlu. *Türkler* maddesi, *İsl Ans.;* Chang Jên-t'ang. *Doğu Göktürkleri*. Taipei, 1968. — Uygurlar icin Sir Aurel Stein'in şu mühim eserleri: *Ancient Khotan*, Oxford, 1907; *Serindia*, 5 cilt, Oxford, 1921; *Innermost Asia*, 4 cilt, Oxford, 1928; *Sand-buried Ruins of Khotan*, Londra, 1904; *Ruins of Desert Cathay*, 2 cilt, Londra, 1912; *Ancient Buddhist Painting from the Caves of the Thousand Buddhas*, Londra, 1921; *On Ancient Central-Asian Tracks*, Londra, 1933. — Albert von Le Coq'un şu pek mühim eserleri : *Bilderatlas zur Kunst und Kulturgeschichte Mittelasiens*, Berlin 1925; *Buried Treasures of Chinese*

Turkestan, Londra, 1928; *Chostscho*, Berlin, 1913; *Die Buddhistische Spaentike in Mittelasien*, 7 cilt, Berlin, 1922-38; *Auf Hellas Spuren in Ostturkestan*, Leipzig, 1926; *Von Land und Leuten in Ostturkestan*, Leipzig, 1928. — E. Waldschmidt, *Gandhara, Kutscha, Turfan*, Leipzig, 1925; Hackin, *Recherches Archéologiques en Asie Centrale*, Paris, 1936-38; Thomas F. Carter, *The Invention of Printing in China and Its Spread Westward*, New York, 1925; Uygur musikisi için: A. Huth, *Die Musikinstrumente Ost-Turkestans bis zum XI. Jahrhundert*, Berlin, 1928; Uygurlar'ın Moğolistan'daki I. devresinin kültür tarihi için : W. Radlov, *Atlas der Altertümer der Mongolei*, Petersburg (Leningrad), 1892-99; Bahaeddin Ögel, *Uygur Devleti'nin Teşekkülü ve Yükseliş Devri*, T.T.K., *Belleten*, XIX, 331-76; aynı yazar, *Kutluk Bilge Kül Kağan, Moyunçur*, T.T.K., *Belleten*, V, 361-79; aynı yazar, *Uygurlar'ın Menşe Efsanesi, Dil ve T.C. Fakültesi Dergisi*, VI, 17-24, Ankara, 1947; aynı yazar, *Türk Mitolojisi*, Ankara, 1971; Uygur çağı Türk edebiyatı için: W. Bang, R.R. Arat ve Annamarie von Gabain, *Türkische Turfan Texte*, 5 cilt, Berlin, 1929-34; F.W.K. Müller, *Uygurica*, 4 cilt, Berlin, 1908, 1910, 1920,1931; Türkçe'nin Uygur lehçesi lûgati: Ahmed Caferoğlu, *Uygur Sözlüğü*, İst. 1934 v.dd.; Şinasi Tekin, *Uygurca Metinler* II, Ankara, 1973, Atatürk Ün.; J. Hamilton, *Toquz Oguz et On Uygur, JA*, Paris, 1962, no. CCL/I; aynı yazar, *Les Ouighour à L'Epoque des Cinq Dynasties d'après les Documents Chinois*, Paris, 1955.

III

İSLÂM DİNİ'Nİ KABÛL ETTİKTEN SONRA BÜYÜK TÜRK HAKANLIĞI: KARAHANLILAR (940 - 1040)

Karahanlılar ve Uygurlar

IX. asrın ikinci yarısı ile X. asır başlarında Büyük Türk Hakanlığı, Asya imparatorluğu ve cihanşümul devlet olma vasfını kaybetmiş, küçülmüştür. Uygur kağanları ile Karahanlı kağanları vardır; bunlardan birinin diğerine üstün olduğu hakkında fikir yürütmek için henüz bilgimiz kıttır. Fakat Karahanlılar'ı Batı Hakanları, Uygurlar'ı da Doğu Hakanları olarak kabûl edebiliriz.

Karahanlılar'dan Satuk Buğra Han'ın «Abdülkerîm» adını alarak 920 yıllarına doğru İslâm dinini kabûl etmesi, Türk tarihinin mukadderatını değiştirmiş ve dönüm noktası olmuştur.

Karahanlı hânedânı da Uygur hânedânı gibi Göktürk hânedânından inmiştir. Bu hânedâna «Açinaoğulları» diyoruz.

Karahanlılar, Müslüman Olmak ve Türk İmparatorluğu'nu Akdeniz'e Yaklaştırmak Suretiyle Türk Tarihinin Dönüm Noktası olan Çifte İnkılâbı Gerçekleştirdiler

Karahanlılar'ın Türk tarihindeki ehemmiyeti, dönüm noktası mahiyetindedir ve bu yüzden cihan tarihine de büyük ölçüde tesir etmiştir. Evvelâ İslâm dinini kabûl edip Müslüman camiasına ve kültür birliğine girmişler, zaıf alâmetleri gösteren İslâm dünyasına genç, dinç ve en kudretli kuvvet olarak dahil olmuşlar, bu dini kabullerinden beş çeyrek asır geçmemiştir ki, Türk'lüğü İslâm dünyasının hâkimi ve efendisi kılmışlardır. Bu suretle Müslüman dünyasının temsilciliği Araplar'dan kesin surette Türkler'e geçmiştir.

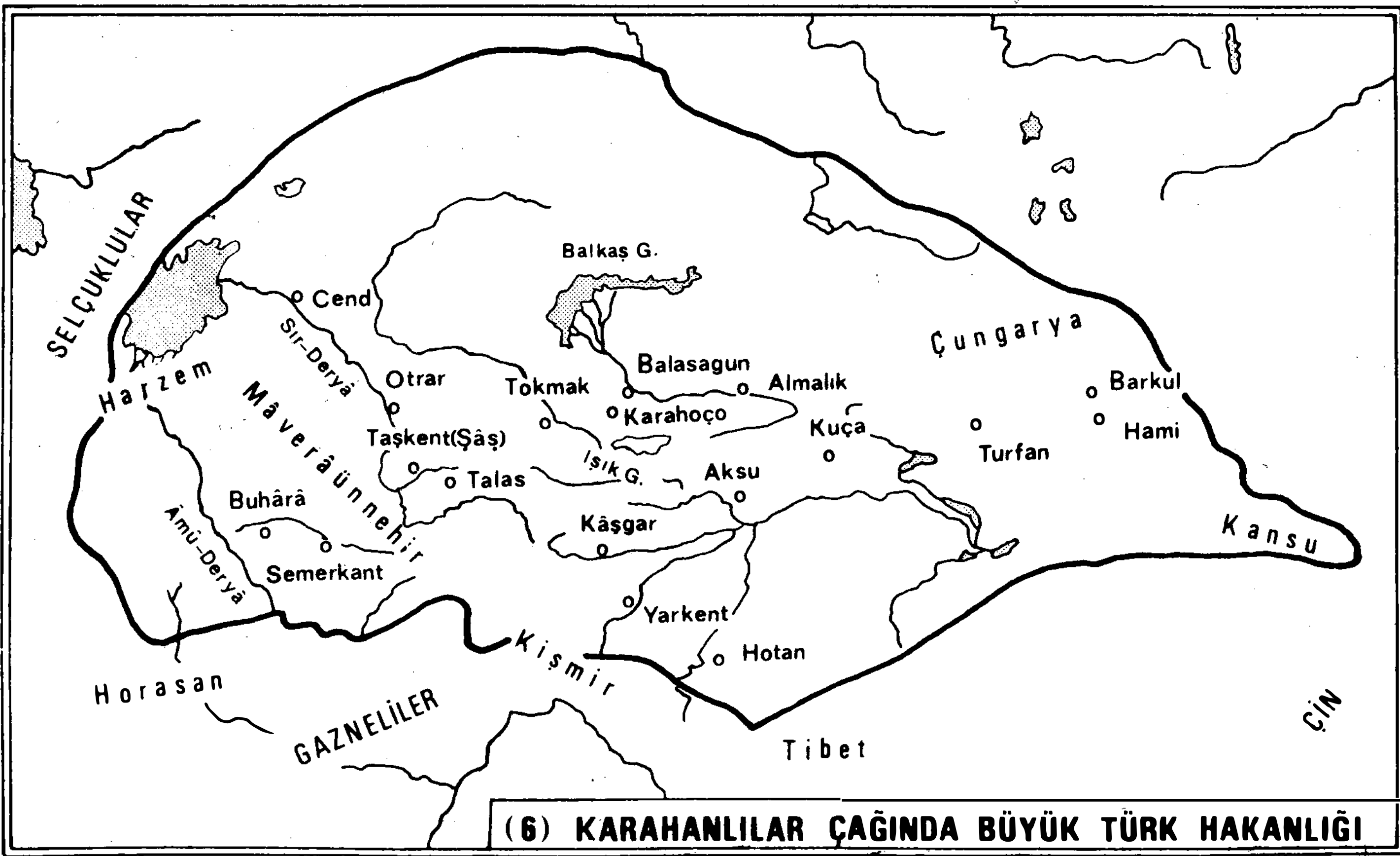
İkinci inkılâp, Batı Moğolistan'dan Doğu Türkistan'a nakleden yani Türk'lüğün merkezini çok daha güneybatıya götüren Dokuz-Oğuz-On-Uygurlar'ın yolunu takip etmek suretiyle, Türk

imparatorluğunu daha da güneybatıya kaydırmaları şeklinde tecelli eylemiştir. Bunun ehemmiyeti harikulâde ve cihan tarihi çapındadır. Dokuz-Oğuz-On-Uygurlar'ın ağırlık merkezi, Doğu Türkistan'ın orta, doğu ve kuzey bölgeleriydi. Karahanlılar'ınki daha fazla Doğu Türkistan'ın batısı (Kâşgar havalisi) oldu. Zaten Mâverâünnehir'i İranlı Sâmânîler'den fethettikten sonra Karahanlılar, Doğu ve Batı Türkistan'ı birleştirmek suretiyle Büyük Türk Hakanlığı'na Göktürk'lerden beri en büyük sınırları ve zengin ülkeleri kazandırdıkları gibi, Doğu Türkistan'ın batısından, Kâşgar'dan daha (800 km.) batıya, Semerkand'a kaymışlardır (Semerkand, Buhârâ ve Kâşgar, 39° arzındadırlar). Jeopolitik bakımından bu vaziyetin cihanşümul ehemmiyetini tebarüz ettirebilmek için biraz daha açılalım ve sarih misaller ele alalım. Zira bu bahis, Türk tarihinin en mühim bahislerindendir. Selçuklular ve Osmanlılar, bu jeopolitik yoldan yürümüşlerdir.

Kuşuçuşu mesafe (yani düz çizgi) ile kuruluşundan 845'e kadar Büyük Türk Hakanlığı'nın başkenti olan Ötüken ve cıvarı (yani bugünki Moğolistan'ın orta-kuzeyi), Akdeniz kıyılarından (İskenderun Körfezi'nden) 5.300 km.'dir. Büyük Okyanus'a (Peçili Körfezi) ise 1.600 km.'dir. Bu vaziyet, Türk imparatorluğunun bâriz şekilde bir Uzak Doğu devleti olduğunu gösterir.

Dokuz-Oğuz-On-Uygurlar, tarihlerinin ikinci devresinde yani 845-940 arasında başkenti Karabalgasun'a almışlardır. Burası 1.400 km. güney-batısıdır. Bu vaziyette evvelce yakın açık deniz olan Büyük Okyanus'tan uzaklaşılmıştır. Fakat Akdeniz'le olan mesafe 4.150 km.'ye inmiştir (Büyük Okyanus: 2.900 km.). Değişiklik bundan ibaret değildir. Ötüken, 48° arzında idi; Karabalgasun ise 42°30′ arzındadır. 5,5° güneye inilmiş, soğuk iklimlerden mutedil iklimlere intikal edilmiştir.

Karahanlılar'a gelince, bunların imparatorluk başkenti önce Balasagun, sonra Kâşgar idi. Balasagun bugün yoktur, Isık Göl'ün az batısında, Kâşgar'ın 240 km. kadar kuzeyinde idi. Bu şehirler Akdeniz'den 3.300, Büyük Okyanus'tan 3.500, Hint Okyanusu'ndan (Umman Denizi) 1.750, Kuzey Buz Denizi'nden (Obi Körfezi) 2.750 km.'dir. Tam Orta Asya'dayız. Türk Devleti gene bir kara devletidir, fakat açık denizlerden müsavi uzaklıktadır. Kesin şekilde bir Uzak Doğu devleti değildir. Üstelik başkent, 3,5° daha güneye alınmıştır (Istanbul 41°, Kâşgar 39°). Burası öyle bir noktadır ki, dünyanın hiç bir kıt'asında, ne Afrika'da, ne Amerika'da, ne Asya'nın başka bir yerinde açık denizlere daha fazla uzaklık ölçülemez. Şu halde istikbal, açık denizlere çıkmaktadır. Türkler, bu istikbali mâşerî dehalarına uygun şekilde görmüşler, sezmiş-

(6) KARAHANLILAR ÇAĞINDA BÜYÜK TÜRK HAKANLIĞI

ler, iman hâline getirmişlerdir. Bu noktaya geldikten sonra artık her şey Türkler'i açık denize, Akdeniz'e, Anadolu'ya itiyordu. Bu akışın karşısına geçmek, Türkler'in yolunu kesmek mümkün değildi. Bu yolu bulmak için Türk İmparatorluğu, 13 asırlık (M.Ö. 220 — M.S. 1071) bir tekâmül geçirmişti.

1040'ta Karahanlılar, Kâşgar ve Semerkand'dadır. Büyük Türk Hakanlığı tacı, Selçuklular'a geçmiştir. 1037'de Selçuklu başkenti, Nîşâpûr şehridir (Horasan'da, Meşhed yakınları). Artık Türk İmparatorluğu, bir Yakın Doğu devletidir. Uzak Doğu ile binlerce yıllık alâkalarını kesmiştir bile. 1071 Malazgirt ve Anadolu'nun fethidir. 1074'de Türkiye devleti kurulur ve başkent olarak İznik şehri seçilir. 13 yüzyıllık tekâmül o kadar olgunluğa erişmiştir ki, son yüzyılın tarihi baş döndürücü olmuştur.

Satuk Buğra Han Efsanesi

Satuk Buğra Han'ın, atalarının yüzlerce, binlerce yıllık dini olan Gök Tanrı'yı bırakıp Müslüman olması ve Büyük Türk Hakanlığı'nın resmî dininin İslâm dinine çevrilmesi, ilâhî bir ilhama hamledilmiş ve Türkler arasında meşhur «*Satuk Buğra Han Efsanesi*» doğmuştur. Bu efsaneye göre Türk Hakanı ruyasında İslâm dininin esaslarını öğrenir ve sabah kalkınca Müslüman olduğunu bildirir. Tab'asına da bu dini öğretir ve bütün Türkler'in Müslüman olmalarını buyurur.

Aslında Türkler'in Müslüman dinini kabul etmeleri asırlarca süren bir tekâmülün ve yüksek millî ve siyasî menfaatlerin icabıdır. Bir anlık bir hâdise ve bir tek şahsın içine doğmuş bir ilham neticesi olmaktan çok uzaktır.

Türkler Niçin Müslüman Oldular? (926)

Türkler'in Müslüman dini ile temasları, VII. asrın sonlarından başlar. 610'da doğan ve 634'te Arabistan sınırlarını aşan Müslümanlık, VII. asrın sonlarında Horasan'a varmış, Türkler'le, Batı Türk Hakanlığı ile temasa geçmişti. Göktürkler bahsinde bu hususta bazı malûmat verilmişti. 1,5 asır Türkler, bu dini iyice tetkik etmişlerdir. Bu müddet zarfında İslâm İmparatorluğu hizmetine giren yüz binlerce Türk, Müslüman olmuş, Halîfe'nin başkumandanlığını ele geçirmiş, Mısır - Suriye'de ilk Müslüman Türk devleti olan Tolunlular, bir Oğuz Türkü tarafından kurulmuştur. Mâverâünnehir'de ve daha ötede yani Sır-Deryâ'nın ötesinde Müslüman ve Şaman, hattâ Budist ve Manihaist Türkler, bazı yer-

lerde karışık yaşamışlardır. Karluk boyunun bir kısmı Müslüman, bir kısmı Tanrı dinindendi; Budist ve Manihaist olanlar da vardı.

Araplar'ın Çinliler'e karşı kesin şekilde vaziyet almaları, Türkler'le Müslümanlar'ı yaklaştırmıştı. X. asrın ilk çeyreğinde Mâverâünnehir hemen tamamen bir Müslüman ülkesi idi. Bu ülkede yaşıyan İranlılar ve sayıları onlarınkine yakın olan Türkler, Müslüman idiler. Bu halk, Sâmânî devletinin tab'ası idi. Bağdad'daki Abbâsî Halîfesi'ne tâbî olduğunu söyliyen, fakat aslında tamamen müstakil bulunan Sâmânîler, kudretli bir İranlı krallıktı. Türk İmparatorluğu, Balasagun ve Kâşgar'ı başkent edinince, Sâmâniler'le karşı karşıya gelmişti. Jeopolitik zaruretler, Sâmânîler'le harbi ve Mâverâünnehir'i fethi zarurî kılıyordu. Zaten Mâverâünnehir, Hunlar'dan Göktürkler'in yıkılışına kadar Büyük Türk Hakanlığı'na dahil bir ülkeydi. Bu ülkeyi İranlılar'dan istirdâd etmek şarttı. Fakat Müslüman dininin bünyesine ve Ortaçağ'ın rakîpsiz şekilde en yüksek medeniyet ve kültürüne sahip olan Müslüman cemiyetine hulûl edebilmek için, bizzat Müslüman olmak lâzımdı. Mâverâünnehir'deki İranlılar'ın değil, Müslüman Türkler'in bile Tanrı dininden olan Büyük Türk Hakanlığı'na dahil olmak istemiyeceklerine ve şiddetle karşı koyacaklarına hiç bir şekilde şek ve şüphe yoktu. Halbuki Müslüman dininden bir Türk imparatorluğu, yarı yarıya Türk'leşmiş bu Müslüman ülkeyi kolaylıkla ele geçirebilir, Sâmânîler askerî bakımdan ezilirse, halkın yeni hânedânı tanımaması için hiç bir sebep kalmazdı. Büyük Türk Hakanlığı'nın yani Karahanlılar'ın Müslüman olması, Mâverâünnehir ve sonra Horasan'ı, yani Yakın Doğu ile Orta Doğu'nun geçit yerinde olan bu pek zengin ve kalabalık ülkeleri, olgun bir meyva hâlinde Türkler'in eline düşürecekti. Siyasî dehâya sahip olan Türk hükümdarlarının bu hakikatten gaflet etmeleri muhtemel değildi.

Mâverâünnehir ve Horasan fethedilmedikçe, Türk imparatorluğuna istikbal yoktu. Nitekim Uygurlar, cihangir bir devlete sahip olamamışlardı. Uzak Doğu devleti olmak vasfını kaybeden Türk imparatorluğu, Orta Asya'ya tıkılıp kalamazdı. Böyle bir kara devletinin cihanşümul rol oynıyabilmesine imkân yoktu. Türk imparatorluğunun ise, cihanşümul ehemmiyetten düşmesi, Türkler'in yüzlerce senelik an'anelerinin, haysiyetlerinin çiğnenmesi demekti.

Müslüman dininin kabulünde hâkim olan siyasî ve jeopolitik fikirler bunlar olmakla beraber, mesele bundan ibaret değildir. Tâbir caizse mânevî bir cephesi de vardır.

Türkler'in bir kısmı Tanrı dinini bırakmış, Budist, Manihaist olmuştu. Başka din ve mezheplere intisâb eden Türkler de vardı. Budist ve Manihaist'liğin millî bünyeye uymadığı bir asır geçmeden kolayca anlaşılmıştı. Türkler'i yabancı kültürlere iten, cihangirlik vasfını kaybettiren, hattâ askerî meziyetlerine ve teşebbüs dehâlarına halel getiren bu dinler, Tanrı dininin kısmen terkinden sonra, Türk cemiyetinde buhran doğurmak, mânevî kıymetlerini değiştirmekle kalmamış, Türk devletinin siyasî bünyesini âdeta tahrip etmiş, felce uğramıştı. Fevkalâde pratik oluşu ve Türkler'in öteden beri değer verdikleri mânevî kıymetlere bağlılığı bakımından Müslüman dini, bütün bu kusurlardan ve nakîsalardan masundu.

Türkler'in Müslüman dinini samimî olarak ve kendi istekleriyle kitle hâlinde kabûlleri ve az zamanda millî bünyeye tamamen uygun bir din haline gelmesi, Türkler'i, tarihlerinin, en büyük ve şevketli devrinin eşiğine götürdü.

Alman tarihçisi von Karabacek şöyle der : «Türkler'in İslâm'da ilk tarih sahnesine çıkışları gibi başlangıçta o derece ehemmiyetsiz görünüp de o kadar büyük tesirler icra etmiş olan bir tezahür, dünya tarihinde hemen hemen yok gibidir». Türkler, İslâm medeniyetine o kadar nüfuz etmişlerdir ki, Fârâbî gibi en büyük feylesoflar, Sûlî ve Beşşâr gibi Arapça yazan büyük şairler, Cevherî gibi Arab dilinin en büyük bilginleri Türk asıllıdır (Râsonyi, 150—2).

Karahanlılar'ın kitle hâlinde Müslüman olmalarından sonra, Müslüman olmıyan Türkler asırlarca mevcut bulundu, bugün de vardır. Fakat bundan sonraki asırlarda, hele Cengiz'den sonra Moğol imparatorluğunun dört şubesinden üçünün Müslüman dinini ve Türk dilini ve kültürünü kabûlünü müteâkıb, artık Müslüman olmıyan, hele Şaman dinine sâlik Türkler, ehemmiyetsiz bir ekalliyet hâlinde, Uzak Doğu'nun, Sibirya'nın ıssız ülkelerinde idâme-i hayat edebildi.

Türkler'in Müslüman olduğu an, İslâm dünyası ve bizzat dini, hele Sünnîlik için, kritik bir andı.

Türkler'in 4 Sünnî mezhepten Hanefî mezhebini kabûl ettikleri malûmdur. Bağdad'daki Abbâsî Halîfesi de bu mezheptendi. İslâm dininin pratikliği ve realistliği yanında bu mezhebin tolerans ve suplesi, Türkler'i cezbetmişti. Bu sıralarda Şîîler, İslâm dünyasında, Irak'ta, Horasan'da ve her yerde Halîfe'nin otoritesini geniş ölçüde yıpratmışlardı (bu bahse Selçuklular faslında avdet edilecektir). İslâm dini ile Türkler'in birbirlerine faydaları karşılıklı oldu. Müslümanlık, Türkler'e mânevî birlik bahşettiği gibi,

Türkler de Sünnî Müslüman'lığın usanmak bilmez müdafii oldular. Şiî mezheplerin bugünki dar sınırlarına itilmesi, Sünnî mezheplerin, bilhassa Hanefî mezhebinin kesin zaferi, Türkler'in sayesinde oldu.

Diğer taraftan Türk boylarının nüfusunun büyük bir hızla çoğalması da Türkler için İslâm dünyasının zengin ülkelerine dalmayı ve açık denizlere erişmeyi zarurî kılıyordu. İslâm dünyası, kargaşalıktan ve o zamana kadar en büyük otorite olarak gördüğü hilâfetin za'fından usanmıştı. Türkler'in getireceği asayiş, nizam ve müsamahaya can atacağı her şeyden belliydi. Bu temayülün, ekserisi büyük çapta teşkilâtçı ve derin siyasî olan Türk hükümdarlarınca sezilmemesine imkân yoktu.

Daha büyük Arap mütefekkiri Câhız (ölümü: 869), hilâfetin şevket zamanlarında şöyle yazmaktan kendini alamamıştı: «Vatan sevgisi, bütün insanlara şâmil, beşere has bir histir. Fakat bu his, Türkler'de, başka kavimlerdekinden daha fazladır». Kuteybe ibni Müslim (Mâverâünnehir fâtihi) demiştir ki: «Türkler vatanlarına çok bağlıdırlar, vatanları için çırpınırlar. Hiç bir zaman vatanlarını unutmazlar. Nereye giderlerse gitsinler, vatanlarına bağlıdırlar. Türk'ü diğer milletlere üstün kılan âmiller, bu hususiyetlerdir ve bunu Türkler çok iyi bilirler».

Nihayet bütün cihangir kavimlerde, Romalılar'da, Anglo-Saksonlar'da görülen teşebbüs kabiliyetinin en mühim tezahürü, yeni ülkeler açmak ve o ülkeleri teşkilâtlandırmak olduğu, Türk tarihinin sathî bir tetkikiyle dahi meydana çıkar. Türkler'de şuur hâline gelmiş olan bu vâkıa, Oğuz Destanı'na şu cümle ile aksetmiştir: «daima göç edeler, oturak olmıyalar!»

Türkler'deki bu espri, tarihleri boyunca devam ettiği gibi, gücsüz zamanlarında da onlara büyük mânevî destek olmuştur. Büyük Rus tarihçisi Barthold şöyle demektedir: «Türk kavimlerinin bilhassa X. asırda başlıyan fetihleri, onlarda millî bir gurur uyandırdı. Bu gurur, XX. asırda bile Türkler'in işine yaramıştır!»

Kâşgarlı Mahmud (ki Karahanlı hânedânından bir Türk imparatorluk prensidir) ve Karahanlı çağının ondan sonra gelen en büyük Türk yazar ve mütefekkiri, Karahanlı nazırlarından Yusuf Has Hâcib, devlet teşkilâtını ideal hâle getirmenin ancak Türkler'e mahsus olduğunu, bu vasfın Tanrı tarafından Türkler'e ihsan edilen ve tahsis kılınan bir mevhibe bulunduğunu açıkça yazmaktadırlar. Yusuf Has Hâcib'e göre, devlet teşkilâtının ve büyük imparatorluk fikrinin sırrı, Alp Er Tunga'dan beri Türk hakanları arasında babadan oğula geçmek suretiyle saklanan mil-

lî bir kudrettir. (Türkçe : kut). Kâşgarlı Mahmud da Türkler'i cihana hâkim kılan sırrın bir mevhibe-i ilâhîye olduğunu hadîse (Peygamber'in sözlerine) dayanarak ileri sürmektedir.

Türkler'in İslâm dinini Karahanlı hânedânı ve «Abdülkerim» Satuk Buğra Han'ın şahsında Türk imparatorluğunun resmî dini olarak kabulleri —son tetkıklere göre— 926 yılındadır.

Türkler'in Ticaret ve İktisat Hayatına Getirdiği Refah

Hirth ve Hermann gibi büyük sinologlar (Çin dili ve tarihi mütehassısları), Türk imparatorluğunun geniş bir Asya devleti hâlinde mevcudiyetinin Asya'ya büyük bir ticarî ve iktisadî canlılık, refah ve zenginlik getirdiğini ortaya koymuşlardır. Türkler, Çin ile İran ve Roma - Bizans yani Uzak Doğu ile Yakın Doğu ve Akdeniz âlemi, diğer bir deyişle o zamanki dünyanın iki ucu arasında vasıta ve rabıta olmuşlardır. «İpek Yolu» denen ve dünya ticaretinin şahdamarını teşkil eden Çin ile Bizans arasındaki büyük ticaret yolu, Türkler'in elindeydi. Zira Türk devletinin sınırları Pekin'in az kuzeyinden başlıyor, İran'a, Horasan'a, Ural Dağları'na kadar uzanıyordu; yani Türkler, İran ve Roma (sonra Doğu Roma = Bizans) imparatorluklarının komşusu idiler.

Türkler'in ticaret sistemleri son derece pratik olduğu gibi, iktisat hayatına yenilik de getirmişlerdi. Ticaret, doğruluk ve emniyete dayanıyordu. İlkçağ sonunda ve Ortaçağ başlarında bu vasıflar, ancak Roma, İran, Çin, Türk imparatorlukları gibi son derecede kuvvetli, merkezî otoritesi mutlak, bir emirle en uzak eyaletlere istediğini yaptırmaya muktedir birkaç devletin inhisarında idi. Diğer devletler için bahis mevzuu olamazdı. Bu imparatorluklarda dahi asayişin muhtel ve merkezî otoritenin âciz olduğu devirlerde, ticaret hayatı felce uğrar, büyük bir iktisadî güçlük başgösterirdi.

Türkler, çek vermek suretiyle tacirlerin karşılıklı iş yapma usulünü bildikleri gibi, bu usulü Asya'da geniş sahalara da yaymışlardı («çek» kelimesi Avrupa dillerine Doğu'dan ve Arapça «sak» kelimesinin İran dilindeki telâffuzundan Ortaçağ sonlarına geçmiştir). Türkler birkaç kere kâğıt para da neşretmek istemişlerse de, tutturamamışlardır. Ancak Türk tacirleri, Çinli ve İranlı tacirlerle müşterek büyük ticaret şirketleri kurmak suretiyle ticareti beynelmilelleştirmeye muvaffak olmuşlardır. Bu çeşit şirketlere Türkçe «ortak» deniyordu. Bu «ortak»lar, Akdeniz ile Büyük Okyanus arasındaki Asya ticaretine ve Avrupa'nın ithale mecbur olduğu bütün maddelere hâkimdiler. Ortağı teşkil eden hissedar tacirlerden birinin basit bir yazılı senedi, dünyanın öteki

ucundaki tacir tarafından milyonlar değerinde malın teslim ve sevkıni mümkün kılıyordu. Bu «Ortak» teşkilâtı Cengiz zamanındaki Moğol cihan imparatorluğunda da devam etti. Moğollar, diğer medenî hususlarda olduğu gibi bunu da üstatları olan Dokuz-Oğuz-On-Uygurlar'dan öğrenmişlerdi. Sonraları bu «ortak»lara Arap tacirler de katıldılar. Bu «ortak»ların binlerce hayvan ve insandan mürekkep kervanları, 5 ay süren ticaret seyahatine çıkabiliyor, Sibirya'nın içlerine kadar girip kürk, çeşitli madenler gibi metalar dahil olmak üzere, her şey taşıyor ve her malın ticaretini yapıyordu. 921 senesinde Harzem'den yani Aral Gölü'nün güneyinden hareket eden ticaret kervanında 5.000 kişi vardı. Bu kervan, Oğuzlar'ın ülkesinden geçip Bulgar Türkleri'nin ülkesine, yani Volga boylarına gitmişti. İlkbaharda hareket etmiş, sonbaharda Harzem'e dönmüştü.

«Ortak»ların yüzlerce gemiden mürekkep ticaret gemileri Hint Okyanusu'na hâkimdı. Arap ve Bizans müellifleri, Türk tacirlerinin dürüstlüğünü birçok kereler kaydetmekten kendilerini alamamışlardır.

Karahanlı Çağının Türk Tarihindeki Yeri

Karahanlılar, Göktürk - Uygurlar'la Selçuklular arasında gerçek bir geçit teşkil eder. Selçuklular'da görülen san'at motifleri, mimaride olsun, seramik san'atlarda olsun, ağaç işlerinde olsun, Karahanlılar'dan gelmektedir. Medeniyet tarihinin diğer safhalarında da Karahanlılar'ın bu intikal rolü bârizdir.

Satuk Buğra Han'ın (mezarı Kâşgar'ın Artış mahallesindedir) İslâm dinini kabulü, diğer Türk boyları arasında da bu dinin yayılmasına sebep oldu. Aral Gölü ile Hazar Denizi arasında yaşıyan Oğuzlar, X. asrın üçüncü çeyreğine doğru Müslüman oldular ki, üç çeyrek asır sonra Türk imparatorluğunu ele geçirip bütün Müslüman âlemine hâkim olacak ve Türkiye devletini kuracak olan Selçukoğulları, bu Oğuzlar'ın kralı bulunuyorlardı.

İslâm dininin Türkler arasında yerleşmesi kesin oldu. Bu zaten diğer kavimler için de böyle olmuştur. Barthold şöyle diyor : «Tarih, Müslüman olan birçok Hıristiyan ve Budist kavimler kaydeder; fakat Budist veya Hıristiyan olan hiç bir Müslüman kavim gösterilemez» (*Hist. des Turcs d'Asie Centrale,* 59).

Karahanlılar, Mâverâünnehir'i Sâmânîler'den fethettikten sonra, İslâm devletlerin en güclüsü vaziyetine yükseldiler. Sâmânîler'in başkenti Buhârâ da, fethedilen yerler arasında idi. Karahanlılar, Horasan'a dayanmışlardı. Fakat başka bir Türk impa-

ratorluğu, İran kültürü tesirindeki Gazneliler, Büyük Türk Hakanlığı'nı temsil eden Karahanlılar'ın güneye ve batıya doğru daha fazla yayılmasına mâni oldular. Karahanlılar'ın batıya doğru yollarını kesen Gazneliler, Selçuklular tarafından bu yoldan kovuldu, Büyük Türk Hakanlığı'na batı ve Akdeniz yolu açıldı. Gazneliler'in istikbali Hindistan'da tecelli etti ve Hindistan kıt'asında ilk Müslüman-Türk hâkimiyeti kuruldu.

XI. asrın eşiğinde, Doğu Türkistan'dan sonra Batı Türkistan da geniş ölçüde Türk'leşmiş bulunuyor, yeni Türk şehirleri kuruluyordu (XI. asırda Binkent şehrine Türkler «Taşkent» dediler). Bu sıralarda enerjisini tüketen ve dejeneresansa mâruz kalan Araplar, İslâm dünyasını savunmadan bile âcizlerdi. Batıda Kuzey Afrika ve İspanya'da bu iş nasıl Berberîler'e düşüyorsa, doğuda da Türkler'e düşecekti. Zaten Abbâsî hizmetindeki Türkler, çoktan Bizans'la mücadele ediyorlardı.

1025'te Semerkand'ın güneyinde Gazneli Türk imparatoru Sultan Mahmud ile Karahanlı imparatoru Kadır Han Yusuf buluştular ve Mâverâünnehir'e el atmak isteyen Gazneliler'le Büyük Türk Hakanlığı arasındaki anlaşmazlığa hal çaresi aradılar. Filhakika Gazneliler, zamanla bütün Mâverâünnehir'i Karahanlılar'dan aldılar ve Büyük Türk Hakanlığı'nı Sır-Deryâ'nın ötesine attılar. Bu andan itibaren Selçuklular, Gazneliler'in karşısına dikildi. Türkler'i batıya, ılık denizlere götüremiyen bir hânedânın Büyük Türk Hakanlığı'nı daha fazla temsil edebilmesi zaten imkânsızdı.

XI. asrın ilk yarısında İslâm dini o zamanlar «Turan» denen Türkistan'ın en büyük kısmına hâkimdi. Yalnız Çungarya, Kazakıstan'ın kuzeyi ve Doğu Türkistan'ın Kansu'ya yakın en doğu bölgeleri henüz Şaman ve Budist idi. Doğu Türkistan'da meselâ Kuça şehri Müslüman, Turfan ise Budist'ti (ikisinde de Türkler yaşıyordu). Yedisu sahrası da Müslüman olmuştu (burada Türkler'in Tukhsı, Yağma ve Çigil boyları yaşıyordu). Balkaş Gölü'nün güneyi Müslüman, fakat kuzeyi yani Kırgız Bozkırı henüz Şaman'dı.

Müslüman dininin yayılmasını millî bir siyaset hâlinde ele alan Karahanlılar, Türkler'in hepsini Müslüman'laştırmak için büyük gayret sarfettiler. Bu arada büyük vuruşmalar, hattâ harbler de oldu. Karahanlılar, Yamar (Obi) nehrinin kaynaklarına yani Sibirya'ya kadar ordu göndererek İslâm dinini yaymaya çalıştılar. Bu bölgede bu çağlarda Türkler'in Basmıl boyu yaşıyordu.

Karahanlılar Çağında Türk Medeniyeti

Karahanlılar çağında Uygurlar, Doğu Türkistan'ın doğusunda küçük şehir devletçikleri (siteler) hâlinde yaşıyorlardı. Budist dininde idiler ve medeniyetleri parlaklığını hâlâ devam ettiriyor, Uygur lehçesinde Türk edebiyatının şâheserleri yazılmakta bulunuyordu. Uygurlar, İslâm dininin Kansu'ya doğru yolunu kesiyorlardı. Bu yol, ancak Moğollar Müslüman'laştıktan sonra XIV. asrın ikinci yarısında tamamen açılacak ve İslâm dini Kansu'da da yayılacak, Yunnan'a, yani Güneydoğu Çin'e atlıyacaktır.

Karahanlılar, Tarım havzasını Müslüman'laştırmışlardı. Müslümanlık, XIII. asrın ikinci yarısında Lob Gölü'nün doğusuna atlayıp Çaydam havzasına da geçecek ve Tibet'e dayanacaktır.

Batı Türkistan gibi XI. asrın ilk yarısında Harzem yani Aral Gölü'nün güneyi de tamamen Türk'leşmiş bulunuyordu. Asya ve Avrupa ticaretinin kavşak noktasında olan bu ülke, pek zengin ve müreffehti.

İslâm medeniyeti şüphesiz VII. asırdan beri dünyanın en ileri medeniyeti idi. Ne Hıristiyan, ne Türk, ne Çin, ne Hind medeniyeti, Müslüman medeniyeti ile mukayese edilemezdi. Hıristiyan medeniyetinin temsilcisi Bizans'tı. Bizans dışında Orta ve Batı Avrupa, fakr-u zaruret ve iptidaî bir gerilik içindeydi. Roma'nın şanlı devirleri hâtıra kabîlinden olsun hâfızalardan silinmiş, hayal olmuştu.

Türkler, şüphesiz X.-XI. asırlardan önce de İslâm medeniyetine faal şekilde katılmıştır. Fârâbî gibi pek büyük dehalar vererek bu medeniyetin üstünlüğüne yardım etmişlerdi. Fakat ilk İslâm medeniyetinin Müslüman Arap damgasını taşıdığı ve İranlı yahut Türk unsurları bu şekilde damgaladığı itiraz kabûl etmez bir keyfiyettir.

Bağdad'a bağlı Tâhirî ve Sâmânî devletleri kurulduktan ve X. asırda modern İran şiir ve edebiyatı teşekkül ettikten sonra, İslâm medeniyetinde Arap dil ve kültürünün hâkimiyeti tarihe karıştı. Artık müşterek bir Arap - İslâm medeniyeti bahis mevzuu idi. Türkler, XI. asrın ikinci yarısından başlıyarak, bu büyük medeniyetin üçüncü büyük unsuru oldular.

«Türkler'in aksiyon sahası olmasaydı, Çin, İran, Arap tefekkürleri, kendi sınırlarını aşamazlar, bir Asya medeniyeti doğmazdı» (Lavisse-Rambaud, II, 885).

Müslüman Türk medeniyetinin doğuşu, tarihin mühim hâdiselerindendir. Türkler bu medeniyete canlılık ve pek çok yeni unsurlar getirdiler. XV. ve XVI., XVII. asırlarda Türk medeniyet ve

kültürü her mevzuda şahikasına erişti, Arap ve İranlılar'ı geride bıraktı. Türk kültür tarihinin seyrini, zamanı geldikçe büyük bir dikkatle takip edeceğiz.

Karahanlılar çağında, hele XI. asırda Müslüman Türk kültür ve edebiyatı tamamen teşekkül etmiştir. Karahanlılar çağının daha öncesi, Büyük Türk Hakanlığı'nın Orta Asya karakterindeki kültürünün devamıdır. Bununla beraber İslâm dininin değil bir hamlede, hiç bir zaman, bugün bile Türkler'in binlerce yıllık karakter ve hususiyetini değiştirdiğini sanmamalıdır. Değil medeniyet ve kültürde, bizatihi dinde bile böyle bir fark vardır. Türk'ün din anlayışı ile diğer milletlerin, Araplar'ın, İranlılar'ın anlayışı arasında her zaman azîm bir fark olmuştur. Bu fark, Türk kültürünün hususiyet ve canlılığından mütevellittir. Türkler, Yesevî, Bektaşî, Mevlevî gibi tarikatler kurup, dinî hayata yeni bir ruh getirmişlerdir.

İslâm dininde asalet olmadığı, Türk cemiyetinde ise kudretli bir asîller (tarhanlar) sınıfı mevcut bulunduğu için, kan asaletinin Türk cemiyetinden tasfiyesi ancak Osmanlılar'la mümkün olmuştur. Selçuklular'da, Timurlular'da bile eski Türk asalet an'aneleri devam etmiştir. Karahanlılar çağında da, Müslüman olduktan sonra «tarhan» denen asîl sınıfın imtiyazları devam etmiştir. Tarhanlar, her türlü vergi ve resimden muaftılar. Bununla beraber Avrupa'da bilhassa feodal çağda olduğu gibi tarhanlar'la budun yani halk tabakası arasında aşılamaz engeller yoktu. Gerçi tarhanlar zümresine girmek bir fert ve aile için müşküldü; bir yararlık mukabilinde hükümdar tarafından ferman verilerek o ailenin asîlleştirilmesi lâzımdı (Avrupa'da olduğu gibi). Fakat halk, hak ve hukukça tarhanlardan aşağı görülmezdi. Meselâ hükümdarın has bahçeleri ve kendi içinde olmadığı, sefere çıktığı zaman imparatorluk sarayı halka açılır, zengin, fakir istiyen buraları gezebilirdi.

Karahanlılar Çağı Türk Edebiyatı

Göktürk Âbideleri'nden yani Yuluğ Tigin'in eserinden sonra bütün Türk edebiyatının en mühim mahsulleri olan 2 eser, *Dîvânu Lûgaati't-Türk* ile *Kutadgu-Bilik,* Karahanlılar çağında yazılmıştır.

Kutadgu-Bilig, «kutlu bilgi» demektir. Eserin müellifi, Karahanlılar'ın uluğ-hâcibi yani saray nazırı Yusuf Has Hâcib'dir. 1070'de tamamlanmış ve o zaman velîahd olup bilâhara 1075'te tahta geçen Hasan Hakan'a ithaf edilmiştir. 7.000 beyte yakın-

dır. Arûz'un «faûlun faûlun faûlun faûl» vezni ile yazılmıştır. Eserin büyük şairi, 1015'e doğru Karahanlılar'ın başkentlerinden Balasagun'da doğmuştur (Isık Göl'ün az batısında). Asîl bir Türk ailesindendir. *Kutadgu-Bilik,* şairin felsefî ve içtimaî fikirlerini izah eden bir tefekkür eseridir. Kitapta 4 şahıs konuşmaktadır:

Adaleti temsil eden «Gündoğdu» adında bir hükümdar, devlet fikrini sembolleştiren «Aytoldu» adında bir vezir, vezirin aklı canlandıran «Öğdülmüş» ismindeki oğlu ve gene vezirin kanaat fikrini temsil eden «Udgurmuş» adlı kardeşi.

Eserin dili hakkında bir fikir vermek için, 2 beytini nakledelim:

Körü-berse imdi bu Türk beğleri
Ajun beğlerinde bular yeğleri

(= Görüverse şimdi bu Türk beyleri — Dünya beyleri içinde bunlardır en iyileri).

Bu bir edgü erdi anı öğdüler
Biri ısız erdi anı söğdüler

(= Bu bir iyi idi, onu övdüler — Biri kötü idi, ona sövdüler).

Kutadgu-Bilik'in elimize 3 yazma nüshası geçmiştir; bunlar ilim âleminde «Fergana Nüshası», «Viyana Nüshası» ve «Mısır Nüshası» diye meşhurdur. Bunlardan 2'si Arap harfleriyle, biri Uygur harfleriyle yazılmıştır. Eserin keşfi, Göktürk Âbideleri ve *Dîvânu Lûgaati't-Türk* derecesinde değilse de, ilim âleminde büyük akisler yapmıştır. Eseri ilim âlemine ilk tanıtan müsteşrik Amédée Jaubert'dir. 1439'da Arap harfleri ile istinsah edilmiş bir nüshadan Uygur harflerine çevirmek suretiyle Herat'ta yazılmış olan ve Viyana'da İmparatorluk Kütüphanesi'nde bulunan bir nüshayı tetkik eden Jaubert, 1825'te yayınladığı bir makale ile eseri tanıtmış ve bazı parçalarını terceme etmiştir. Jaubert'in dayandığı bu «Viyana Nüshası» eserin bugüne kadar malûm olan 3 nüshasının en kötüsüdür. Bu yazmanın Fâtih devri bilginlerinden Kazasker Fenârî-zade Alâüddin Ali Efendi için yazılmış olması şâyân-ı dikkattir. 1497'de Bursa'da ölen bu bilgin, gençliğinde Orta Asya'da tahsil gördüğü için, orada Uygur yazısını öğrenmiş olacaktır. Eserin «Mısır Nüshası» ki bugün Kahire Millî Kütüphanesi'ndedir, XIV. asır ortalarında Mısır Memlûk İmparatorlu-

ğu emîrlerinden İzzüddin Aydemir için yazılmıştır. Bu sıralarda eserin Mısır Türk âleminde de okunduğunu gösterir. En iyi nüsha ise, «Fergana Nüshası»dır. XIII. asırda istinsah edilmiştir.

Jaubert'den sonra eser üzerinde 1857'de Rus bilgini Berezin, 1862'de gene Rus bilgini İlminskıy çalışmıştır. 1870'te büyük Macar türkologu Vambéry, eserden seçtiği 1.000 beyti yayınlayıp Almanca'ya terceme etmiştir. Bu eser, *Kutadgu-Bilik*'i iyice tanıtmıştır. 1871'de Alman Schott, 1890'da Rus Vasiliev eseri ele almışlardır. 1890'da büyük Rus türkologu ve Türk lehçeleri mütehassısı —Alman asıllı— Radloff, Herat nüshasının tamamını Leningrad'da yayınlamıştır. Ertesi sene aynı bilgin, Herat nüshasını bir de Mançu harfleri ile ayrı bir cilt hâlinde neşretmiştir. 1893'te Melioranskıy (Rus), 1897'de Alberts (Alman), 1898'de Clermont-Ganneau (Fransız), 1898'de Radloff, eseri tekrar ele alıp incelemişlerdir. 1900'de Melioranskıy, tekrar eseri tetkik etmiştir. Radloff, *Kutadgu-Bilik* üzerindeki çalışmalarına devam ederek 1900'de Leningrad'da Herat ve Mısır nüshalarını yeniden yayınlamış ve eserin tamamını Almanca'ya çevirmiştir. 1901'de Alberts, 1901'de Göktürk alfabesini çözen Thomsen (Danimarkalı), 1902'de Hartmann (Alman), 1903'te Joszef (Macar), 1908'de tekrar Radloff, 1912'de Samoyloviç (Rus), 1914'te Zeki Velidî Togan, 1922'de Barthold (Rus), aynı yıl Fuad Köprülü, 1924'te A. Rahîm ve A. Aziz (Kazanlı Türk), aynı yıl Samoyloviç ve Rıza Nur, 1925'te Fıtrat (Özbek Türkü), 1926'da Malov (Rus), 1927'de gene Barthold, 1928'de Fıtrat, aynı yıl Samoyloviç, 1929'da Malov, 1933'te Brockelmann (Alman), 1934'te Samoyloviç, 1935'te Németh (Macar), 1936'da Reşid Rahmetî Arat, eser üzerindeki tetkiknâmelerini neşretmişlerdir. 1933'te Bonnelli, eseri kısmen İtalyanca'ya çevirmiştir. 1938'de Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu, 1940'ta Hüseyin Namık Orkun, 1943'te Ahmed Caferoğlu, 1944'te Bertels (Rus), aynı yıl Sadık Aran, 1945'te tekrar Bertels, 1948 ve 1951'de Malov, yeniden eser üzerinde incelemeler yayınlamışlardır. Bu arada 1943'te Valitova, kısmen Rusça'ya terceme etmiştir (bu malûmat, R. R. Arat'ın *İslâm Ansiklopedisi*'ne yazdığı «*Kutadgu-Bilig*» maddesinden (c. VI, s. 1038 - 47) hulâsa edilmiştir).

Türk Dil Kurumu, eserin malûm 3 nüshasının faksimilesini, 1942-1943'te 3 cilt hâlinde Istanbul'da neşretmiştir. R. R. Arat ise, 1947'de eserin Latin harfleri ile metnini (T.D.K. yayınlarından), sonra bugünkü Türkçe'ye tercemesini (T.T.K. yayınlarından) neşretmiştir ki, bu 2 cilt, eser hakkında ilim âleminin son sözünü teşkil etmektedir.

Dîvânu Lugaati't-Türk

Bu eserin müellifi Kâşgarlı Prens Mahmud, *Kutadgu-Bilik*'in kendisine ithaf edildiği Karahanlı imparatoru Hasan Hakan'ın amcasının oğlu Prens Hüseyin Han'ın oğludur. Eserini 25 ocak 1072'de yazmaya başlamış, 10 şubat 1074'te bitirmiş, 1077'de tekrar gözden geçirip Bağdad'da Halife Muktedî'ye takdim etmiştir. Müellif, Alp-Arslan'ın yani Büyük Türk Hakanı'nın dâmâdı olan 21 yaşındaki Halife'ye (İslâm dininin başkanı), himayesi altında bulunduğu Türkler'in dilini öğretmek gayesini gütmektedir. Fakat eserinde bu gayenin sınırlarını çok aşmış, mükemmel bir Türk dili ansiklopedisi meydana getirmiştir. Kâşgarlı Prens Mahmud, bütün Türk lehçelerini bilmekte ve eserinde bütün bu lehçelerden örnekler vermektedir.

Türk dilinin bu en değerli hazinesine renkli bir de cihan haritası ilâve edilmiştir. Bu haritada Kâşgarlı Mahmud, cihanın merkezi olarak Türkistan'ı göstermiştir (1077'de Anadolu henüz fethedilmiş ve bu yıl Türkiye devleti kurulmuştu). Eserin mukaddemesinde müellif şöyle demektedir:

«*Tanrı'nın devlet güneşini Türk burçlarından doğurmuş olduğunu ve Türkler'in ülkeleri üzerinde göklerin bütün dairelerini döndürmüş bulunduğunu gördüm. Tanrı, onlara «Türk» adını verdi* («Türk», «kuvvetli» demektir) *ve yeryüzüne hâkim kıldı. Cihan imparatorları, Türk ırkından çıktı. Dünya milletlerinin yuları, Türkler'in eline verildi. Türkler, Tanrı tarafından, bütün kavimlere üstün kılındı. Haktan ayrılmıyan Türkler, Tanrı tarafından hak üzere kuvvetlendirildi. Türkler ile beraber olan kavimler bile aziz oldu. Böyle kavimler, Türkler tarafından her arzularına eriştirildi. Türkler, himayelerine aldıkları milletleri kötülerin şerrinden korudular... Cihan hâkimi olan Türkler'e herkes muhtaçtır; onlara derdini dinletebilmek ve bu suretle her türlü arzuya nail olabilmek için de, Türkçe öğrenmek lâzımdır*».

Bu satırların Halifelik başkentinde yani Bağdad'da yazılmış olması, ayrıca dikkate değer. Bu sözler, tam mânasiyle millet ve milliyet şeklinde teşekkül etmiş bir kavmin mâşerî şuuruna mâkestir, palavra, hattâ mübalâğa ile alâkası bulunmadığına kani olabilmek için, tam bu yıllarda Türkler'in Anadolu'yu baştan başa fethettiklerini, İznik başkent olmak üzere yeni bir devlet kurduklarını, Üsküdar'ı ele geçirdiklerini, Ege Adaları'na atladıklarını, bütün Yakın Doğu'ya, Doğu Avrupa'ya, Orta Asya'ya ve Hindistan'a hâkim olduklarını hatırlamak kâfidir.

Kâşgarlı Mahmud, bir de «*Kitâbu Cewâhiru'n-Nahw fî Lûgaati't-Türk = Türk Lehçelerinde Gramer Esasları*» adlı ehemmiyeti daha isminden belli olan bir eser yazmıştır. Bu eser, daha bulunamamıştır veya yok olmuştur. Bu eserin de Arapça olarak yazılması, maksadın Araplar'a Türkçe öğretmek olduğunu gösterir.

Kâşgarlı Mahmud'un Türk halk şiirine örnek olarak verdiği 2 kıt'ayı alalım :

Alp Er Tunga öldü mü
Issız ajun kaldı mı
Ödlek öcün aldı mı
İmdi yürek yırtılır

Öfkem gelip uğradım
Arslan-layu kükredim
Alplar başın doğradım
İmdi meni kim tutar

Bu mısrâların *Kutadgu-Bilik*'in (ki aynı yıllarda yazılmıştır ve her iki müellif de Kâşgar bölgesindendir) dilinden daha açık olması, halk şiirinden alınmış olmalarındandır. *Kutadgu-Bilik,* edebî Türkçe ile yazılmıştır. Karahanlılar çağında kullanılan bu Türk edebî lehçesine «Hakaniye Lehçesi» denmektedir ki, XIV. asırda «Çağatay Lehçesi»ni doğurmuştur ve edebî Doğu Türkçesi'ni teşkil eder. Türkiye (Osmanlı) lehçesinden sonra en zengin Türk lehçesi budur.

Dîvânu Lûgaati't-Türk, tek yazma halinde devrimize gelmiş, bugüne kadar başka bir yazma nüshası bulunamamıştır. Eser eskiden hayal meyal tanınıyordu, tamamen meçhul değildi; XVII. asırda Kâtip Çelebi, bu kitabı görmüştü. Fakat tek yazmanın büyük kitap meraklısı ve bilgini Ali Emîrî Efendi tarafından satın alınması üzerine *Dîvân,* I. Cihan Harbi yıllarında ilim âleminin malûmu oldu. Elde edilen yazma nüsha, harekeli olarak yazılmıştı. 3 cilt hâlinde Necib Âsım Bey tarafından yayınlandı. Bundan sonra birçok Türk bilgini ve Avrupalı müsteşrik, bilhassa Alman Brockelmann, eser üzerinde çalıştılar. Besim Atalay, eseri 3 cilt hâlinde tercüme etti, 1 cilt hâlinde faksimile olarak yayınladı ve 1 büyük cilt hâlinde de kelimeleri sıraya koyup «dizin» adıyla neşretti (T.D.K. yayınlarından).

Hoca Ahmed Yesevî

«Pîr-i Türkistân» diye meşhur olan Hoca Ahmed Yesevî, Türk tefekkür tarihinin en mühim simalarından biridir. XIV. asrın son yıllarında Timur tarafından yaptırılan Sır-Deryâ yakınlarındaki muhteşem türbesi, bugün de Türkler'in en ziyade hürmet ettikleri millî ziyaret yerlerindendir.

Türkistan'da (bugün Güney Kazakıstan'da) Çimkent yakınlarında Sayram'da doğdu. Şeyh İbrahim adında bir Türk dervişinin oğludur. 7 yaşında babasını kaybetti. Ablası ile beraber Yesi şehrine gelip yerleşti. Bu şehirde Arslan Baba adında meşhur bir Türk dervişinin tesiriyle tasavvuf yoluna saptı. Selçuklular'a tâbî Karahanlılar'ın idaresindeki İslâm dünyasının en büyük kültür merkezlerinden Buhârâ'ya geldi. Muntazam bir medrese tahsili gördü. Büyük bilgin ve mutasavvıf Şeyh Yusuf Hemedânî'ye intisâb etti. 1160'ta şeyhinin postuna geçti. Fakat bir müddet sonra Yesi'ye döndü ve 1166'da orada ölüp oraya gömüldü.

Bu sıralarda Yedisu'da (Balkaş Gölü'nün güneyindeki Türk ülkesi) Türkler arasında İslâm dini hararetli bir gelişme safhasında bulunuyordu. Yesevî'nin şöhreti, Yedisu'nun çok dışına taşmış, Türkistan'ın her köşesini tutmuştu. Yeni intisâb ettikleri İslâm dinine çok samimî bir bağlılıkla bağlanan Türk köylüsü ve göçebeleri, eski dinlerinin yani Tanrı dininin kalıntılarını da kolayca terkedemiyorlardı. Bu kalıntıları, İslâm dinînin potasında eritmek lâzımdı. Yesevî, basit halk tabakasına din ve tasavvuf görüşlerini telkin edebilmek için açık Türkçe ile yazdı. Arûz'u çok az kullandı, hece veznini tercih etti.

Şekil bakımından Türk, muhtevaca İslâm olan bu manzumelere, alelâde şiirlerden ayırmak için «hikmet» adını verdi. Hikmetlerde büyük bir şairlik kudreti aramak yersizdir. Ahmed Yesevî, şüphesiz Yusuf Has Hâcib gibi büyük bir şair ve mütefekkir değildir. Fakat Türk kültürünün inkişafındaki yeri eşsizdir. Maksadı, halka dinî fikirleri kolayca telkin edebilmekti; san'at cephesi mühim değildi.

Hikmetler, dört mısrâlı kıt'alardan müteşekkil olup, çok kere saz eşliğinde bestelenerek okunur. Bütün Türk ülkelerinde, en uzak yerler dahil olmak üzere yayılan ve Türk halkı tarafından büyük bir zevk ve huşû ile okunan hikmetler, Ahmed Yesevî'nin binlerce müridi tarafından az zamanda büyük bir sahaya neşredildi. Bu manzumelerde kullanılan Türk lehçesi, klasik Hakaniye lehçesinden biraz farklıdır. Daha fazla Selçuklu çağının Oğuz lehçesi hususiyetleri ile yüklüdür (Oğuz lehçesinin, Türkiye lehçesine esas olduğu malûmdur). Ahmed Yesevî'nin bir hikmetinin ilk ve son kıt'aları :

Ol Kaadir'im kudret bile nazar kıldı
Hurrem olup yer altına girdim mene
Garîb benden bu dünyâdan güzer kıldı
Mahrem olup yer altına girdim mene

Başım toprak cismim toprak özüm toprak
Küydüm yandım bolalmadım hergiz apak
Hak vaslına yetermen tip rûhum müştâk
Zemzem olup yer altına girdim mene

İlk Türk tarikati olan Yesevî'liğin kurucusu da sayılan Hoca Ahmed Yesevî'nin oğlu İbrahim, babasından önce öldü. Kızı Gevher Şehnaz'dan yüriyen torunları, Yesevî'liği yaydılar. Yesevî'nin hikmetlerini takliden manzume söyliyen pek çok müridi oldu. Bunların en meşhuru Hakîm Süleyman Ata Bakırganî'dir. 1187'de ölüp Akkurgan'da gömülen bu şair, Harzem Türkleri arasında İslâm dininin yayılmasına ve gelişmesine çok çalışmıştır.

Fuad Köprülü'nün 1918'de neşrettiği ve büyük tarihçinin şâheseri sayılan *Türk Edebiyatı'nda İlk Mutasavvıflar*'ın ilk yarısı, Hoca Ahmed Yesevî'ye tahsis edilmiştir (İkinci yarısında Yunus Emre incelenir).

Atabetu'l-Hakaayık

Fevkalâde intişar eden hikmetlerin yanında, başka Türkçe eserler de yazılmış ve tutulmuştur. Bunların elimize geçenleri içinde *Atabetu'l-Hakaayık* vardır. *Şeh-Nâme* ve *Kutadgu-Bilig*'in yazıldığı «faûlun faûlun faûlun faûl» vezni ile yazılan bu eser, 250 beyit kadardır. Bu da son zamanlarda bulunup yayınlanmıştır. Onun için, İslâmî Türk edebiyatının menşeleri hakkında, henüz son söz söylenmiş değildir. *Atabetu'l-Hakaayık*'ın müellifi Mahmud oğlu Ahmed, Semerkand yakınlarındaki Yügnek kasabasındadır ve «Yügnekî» diye meşhurdur. Eser son defa R. R. Arat tarafından neşredilmiştir.

Türk olmıyan âlim ve sanatkârlar da Türkçe'ye alâka göstermişler ve Türkçe üzerinde birçok eser yazmışlardır. Bu eserlerden çoğunun gayesi ilmî inceleme değil, İslâm dünyasının efendisi olan Türkler'in dilini Türk olmıyanlara öğretmektir. Bu eserlerin en tanınmışlarından biri Zemahşerî'nin (1075-1144) *Mukaddimetu'l-Edeb* (= Edebiyata Giriş)'idir. En büyük Arap âlimlerinden olan Zemahşerî, bilhassa «*Keşşâf*» adındaki büyük tefsiri ile meşhurdur. *Mukaddimetu'l-Edeb*, medreselerde okunmak üzere yazılmıştır. Burada, Farsça, Türkçe ve eski Harzem dili (İran dillerinden)'ne ait zengin kelime ve gramer bilgisi verilmiştir. Bu eser, az zaman sonra Arapça'dan Türkçe'ye terceme edilmiştir.

X. asırda Sâmânîler devrinde ilk Türkçe *Kur'ân* tercümesi yapılmış, Emîr Alî Ağacı, Türkeşi gibi ilk Müslüman Türk şairleri

yetişmiştir. Moğol istilâsı bu eserleri yok ettiği için, ilk İslâmî Türk edebiyatı örnekleri olarak elimize bugün az şey geçmiştir.

Karahanlı Devleti'nin Hânedan Tarihi ve Sonu

Osmanlılar'a kadar Müslüman veya Müslüman olmıyan bütün Türk devletlerinde olduğu gibi Karahanlı Hânedânı'nda da devlet, hânedan üyelerinin müşterek malıdır. Hânedan, ekseriya en yaşlısı olan şahsı hakan olarak tanır. Fakat belli-başlı şehzadeler, oldukça geniş ülkelerde, bazan başlıbaşına bir imparatorluk büyüklüğündeki memleketlerde yarı müstakil olarak saltanat sürerler. Karahanlılar'da da böyle olmuş ve devlet, hânedan üyeleri arasında birçok parçaya ayrılmıştır.

Karahanlı tarihinde, Sâmânîler'in başkenti ve o zaman dünyanın en büyük şehirlerinden biri olan Buhârâ'nın fethi (mayıs 992), her bakımdan dönüm noktası olmuştur. Bu tarihten sonra Mâverâünnehir'e hâkim olan Büyük Türk Hakanlığı, İslâm dünyasının içine girmiş, bu âlemin bütün meseleleri ile karşı karşıya kalmış, bir Müslüman imparatorluğu olarak inkişafına devam eylemiştir.

Karahanlı hânedânı, 840'tan 1212'ye kadar 372 yıl devam etmiştir. Yani Büyük Selçuklular'ın tarihe karışmasından sonra daha 55 sene saltanat sürmekte devam etmiştir. Bazı dallarının saltanatı hattâ yarım asır daha uzamaktadır. Doğu Kağanı veya Büyük Kağan «Arslan-Kara-Hakan», Batı Kağanı «Tamgaç Buğra Kara-Hakan», imparatorluk veliahdi de «Arslan-İlig» unvanlarını taşımışlardır. Karahanlılar'ın önce Karluk Türkleri'nin Çigil boyunun başında tarih sahnesine çıktıkları sanılmaktadır. 840'tan itibaren devletin 2 başkenti vardı : «Kara-Ordu» da denilen Balasagun ile Taraz. 893 nisanında Taraz bırakıldı, yerine Kâşgar seçildi. Bu ilk zamanlarda da devletin Doğu ve Batı dalları vardı. Kül Bilge Kadır Han'ın küçük oğlu Oğulçak Kadır Han, ağabeyi Bazır Arslan Han'ın —ki Satuk Buğra Abdülkerim Han'ın babasıdır— saltanatına iştirak ediyordu. 1131'den sonra Balasagun, başkent olarak tamamen bırakıldı ve Kâşgar, onun yerini aldı. Mâverâünnehir ötesi yani Doğu Türkistan ve Kazakıstan'ı elde bulunduran Doğu Kağanları, Balasagun'da oturuyorlar ve bunların Kâşgar, bazan da Taraz'da oturan bir ortak kağanları bulunuyordu. Batı Kağanları'nın merkezi ise Özkend, 1053'ten sonra da Semerkand idi. Bunların ortak kağanları Buhârâ'da oturuyordu. Batı Kağanları, Mâverâünnehir'i idare ediyorlardı. Görülü-

yor ki Büyük Türk Kağanlığı, hânedânın bellibaşlı üyeleri arasında esaslı şekilde bölüşülmüştü.

Mâverâünnehir'deki Batı Kağanlığı'nın Buhârâ şubesi, 1089-1094 arasında Selçuklular'a katıldı. Fakat 1094'te, Selçuklular, diğer Karahanlı şubeleri gibi bu şubenin de kendilerine tâbî olmasıyla iktifa edip Buhârâ'yı iade eylediler. Karahanlılar, 1141'de Moğol ve Budist Karahıtaylar'a, 1207'de ise Doğu Türk Hakanlığı tahtında bulunan Harzem-Şahlar'a tâbî oldular.

İslâm dinini kabûl eden ve kabri Kâşgar'ın kuzey banliyösü Artuç'ta olan Abdülkerim Satuk Buğra Han, Bazır Arslan Han'ın oğlu ve Kül Bilge Kadır Han'ın torunudur. Hânedan, Abdülkerim Han'ın iki oğlu olan Baytaş Musa Han ve Süleyman İlig-Han (yani velîahd)'dan iki dal halinde yürümüştür.

Aşağıdaki cetvellerde Karahanlılar'ın çeşitli dallarının hükümdarları gösterilmiştir. Bütün Türk devletlerinde olduğu gibi, bu dallardan biri, diğerlerinin metbuu sayılmaktadır. Büyük Kağanlar, Baytaş Musa, oğlu şehit Ebu'l-Hasan Ali Arslan Kara Tonga Han ile devam etmiştir. Bu imparator Kâşgar'da gömülüdür. Yerine şu 2 oğlu geçmiştir : Ebû-Nasr Nâsıru'l-Hak Seyfuddevle Kutbuddevle ve Nasru'l-Mille Şemsüddevle Müeyyedu'l-Adl I. Ahmed Togan Han ve Ebu'l-Muzaffer Mansur Arslan Han. Mansur Han dilsiz olduğu için, tahttan feragat edip derviş olmuştur. Yerine Karahanlılar'ın Süleyman İlig-Han'dan gelen diğer dalı geçmiştir. Süleyman Han'ın oğlu Şihâbuddevle Zahîru'd-Dâ'vâ Ebû-Musa Harun Hasan Kılıç Buğra Han (asıl adı Harun'dur), zaten ortak imparator olarak saltanata iştirak ediyordu. 992 nisanında Buhârâ'yı Sâmânîler'den fethetmekle şöhret kazanan bu hükümdar, aynı yıl içinde ölmüştür. 2 oğlu, Büyük Kağan olarak tahta oturdu ve Mansur Han'a halef oldu : Ebu'l-Muzaffer Celâluddevle Mu'izzuddevle II. Ahmed Togan Han ve kardeşi Nâsıruddevle Melikü'l-Maşrık Nasru'l-Mille Nâsıruddin Nâsıru'l-Hak Yusuf Harun Kadır Han. Yusuf Han, tahta geçmeden önce 25 yıl, müşterek imparator olarak saltanat sürmüştür. Ahmed Han ise, tahtı kardeşi Yusuf Han'a bırakmış, 1026'dan 1058'e kadar takriben 32 yıl başkenti Akhsîketh (Ahsi) olmak üzere Fergana'da saltanat sürmüştür. Yusuf Han'la Büyük Kağanlar son bulmuştur.

Hânedânın «Doğu Kağanlığı» denen şubesine gelince, son Büyük Kağan olan Yusuf Han'ın büyük oğlu Şerefuddevle Ebû-Şucâ Süleyman Arslan Han, ilk Doğu Kağanı'dır. Onu kardeşi Kıvâmuddevle I. Muhammed Buğra Han, onu da oğlu I. İbrahim Han takip etti. Sonra Yusuf Hakan'ın 3. oğlu ve Süleyman Han'la I. Muhammed Han'ın kardeşi Mahmud Tuğrul Kara Han ve bunun oğlu Ömer Han, sonra Süleyman Han'ın oğlu Ebû-Ali Nâsıru'l-Hak ve'd-Dîn İzzüddin Hasan Hârûn Tabgaç Buğra Kara Hakan tahta geçti ki, *Kutadgu Bilik* bu zatın adına yazılmıştır. Hasan Hakan, amcası Mahmud Hakan'ın zamanında da onun ortağı olarak saltanat sürmüştü. Yerine oğlu Nûruddevle Ahmed Hârûn Han, sonra bunun oğlu II. İbrahim Arslan Kara Han —ki şehit olmuştur—, bunun oğlu II. Muhammed Han, bunun oğlu Ebu'l-Muzaffer Yusuf Han, bunun oğlu Ebu'l-

Feth III. Muhammed Han, Doğu Kağanı oldular. Naymanlar, yani Hıristiyan Doğu Türkleri, bu şubeye son verdi.

Batı Kağanları şubesine gelince, bunların ilki Aynuddevle Müeyyedü'l-Adl Mahmud I. Muhammed Han, Ebu'l-Hasan Nasr Arslan İlig-Han'ın, o da Büyük Kağanlar'dan Ali Hakan'ın oğludur. «Müeyyidü'l-Adl» unvanını takınan Nasr İlig-Han, Büyük Kağanlar'dan kardeşi Mansur Hakan'a saltanatta ortaklık yapıyordu; başkent Özkend olmak üzere Mâverâünnehir'in büyük kısmını elinde tutuyordu; 1012-13 yılında ölmüştür. I. Muhammed Han'dan sonra kardeşi ve ortağı Müeyyidü'l-Adl Melikü'l-Maşrık I. İbrahim Tamgaç-Han, 2. Batı Kağanı oldu. Bunu oğlu ve ortağı Şemsu'l-Mülk Melikü'l-Maşrık Nâsıru'l-Hak ve'd-Dîn I. Nasr Han, onu kardeşi Hızır Han, onu oğlu I. Ahmed Han, onu ilk Doğu Kağanı olan Süleyman Han'ın oğullarından Yakup Han, onu I. İbrahim Han'ın oğullarından Muhammed Han'ın oğlu Rüknüddin Kılıç I. Mes'ud Tamgaç-Han, onu gene I. İbrahim Han'ın oğullarından Davud Han'ın oğlu Süleyman Kadır Tafgaç-Hakan, onu Büyük Kağanlar'dan Mansur Han'ın oğlu Hasan Cafer Çağrı-Tigin'in —ki 23 aralık 999'da Buhârâ'yı ele geçirmiştir— torunu Ebu'l-Kaasım I. Mahmud Tamgaç Han, onu Doğu Kağanları'ndan Ömer Han'ın oğlu Hârûn Cibrâil Han —ki aynı zamanda Doğu Kağanları'ndan Hasan Han'ın ortağı idi—, onu Süleyman Han'ın oğlu Alâuddevle Gazi II. Muhammed Tabgaç Han takip etti. II. Muhammed'in bir de saltanat ortağı vardı: 1102-1118 arasında 16 yıl ortak han olan bu Muhammed Han, 1068'de Batı Kağanlığı'nda tahta hak iddia edip öldürülen Şuays Han'ın, o da I. İbrahim Han'ın oğludur. 1118'den sonra II. Muhammed'e oğullarından II. Nasr ortak oldu. II. Nasr, babasından 1 yıl kadar önce öldüğü için, II. Muhammed'in yerine son yılda ortağı olan oğullarından II. Ahmed Kadır Han geçti. Daha sonra tahta birkaçar aylık saltanatları olan şu iki hükümdar geçti: Celâlü'd-Dünyâ ve'd-Dîn Hasan Kök-Sagun Kılıç Kara-Han ve II. Muhammed'in kardeşi Ebu'l-Muzaffer Rüknü'd-Devle ve'd-Dîn Burhânu'l-İslâm ve'l-Mü'minin II. İbrahim Tabgaç Buğra-Han. Onu II. Muhammed'in oğullarından II. Mahmud Han, onu da kardeşi III. İbrahim Tamgaç Buğra-Han takip etti. Sonra iktidara Hasan Han'ın oğlu Ali Kök-Sagun Çağrı-Han, kardeşi Ebu'l-Muzaffer Rüknü'd-Dünyâ ve'd-Dîn II. Mes'ud Alp-Kutluğ Tonga-Bilge Kılıç Tamgaç-Han geçti. II. Mes'ud'a oğlu 1174 başlarında ölen Rüknü'd-Dünyâ ve'd-Dîn Gıyâsu'd-Dünyâ ve'd-Dîn III. Muhammed Tonga-Bilge Kılıç Tamgaç-Han ortaklık etti. II. Mes'ud'un yerine yeğeni Nusretu'd-Dünyâ ve'd-Dîn IV. İbrahim Kılıç Tamgaç Arslan-Han, onun yerine de oğlu Osman Han geçti. Harzem-Şahlar, bu şubeye son verdiler. — IV. İbrahim Han, 1041-1056 arasında ortak olarak saltanat sürüp 1056 eylülünde ölen Celâlu'd-Dünyâ ve'd-Dîn Hüseyin (asıl adı) Alp-Kılıç Tonga-Bilge Türk-Tuğrul Kara-Hakan'ın oğludur. Bu Hüseyin Han ile kardeşleri —yukarıda adları geçen— Ali Han ve II. Mes'ud Han'ın babaları Fergana hükümdarı Kök-Sagun Ali Han, onun babası Fergana hükümdarı Kök-Sagun Ali Han, onun babası Fergana hükümdarı Kök-Sagun Ali Han, onun babası Fergana hükümdarı Kök-Sagun Abdülmü'min Han, onun babası Yusuf Arslan-İlig'dir. Yusuf Arslan-İlig, 1034'ten başlıyarak Mâverâünnehir'in en büyük kısmına, sonra yalnız Fergana'ya hâkim olmuştur. «Arslan-Tigin» diye bir kardeşi de vardır. Yusuf Arslan-İlig, meşgur Ali Tigin'in oğludur. Ali Tigin ise sonuncu Büyük Kağanlar olan II. Ahmed-Han'la Yusuf Han'ın kardeşidir.

Bahâuddevle Kutbuddevle Nasru'l-Mille Azûduddin Ali Yıgan-Tigin, 1014-1020 arasında Buhârâ'ya hâkim olmuş, bir müddet sonra hâkimiyetini Semerkand'a da uzatmış, 1024'te «Arslan-İlig» unvanıyla imparatorluk velîahdi olmuş, 1032'de de «Tamgaç Buğra Kara Hakan» unvanı ile Mâverâünnehir'de kendini imparator ilân ederek tahta hak iddia eylemiştir.

Karahanlılar'dan bir şubeye de «Fergana Kağanları» denmektedir. Bunlar önce yukarıda adı geçen IV. İbrahim'in babası Hüseyin Han, sonra oğlu Mahmud Tuğrul Togan-Han, sonra Batı Kağanı IV. İbrahim, sonra kardeşi Nasr Tuğrul-Han, sonra oğlu Celâlu'd-Dünyâ ve'd-Dîn Muhammed Tuğrul-Hakan, sonra bunun kardeşi Celâlu'd-Dünyâ ve'd-Dîn Kadır-Hakan Uluğ-Sultan, sonra diğer kardeşi Hüsâmu'd-Dünyâ ve'd-Dîn Toğa-Hakan, sonra diğer kardeş İmâdüddin Han, sonra Nasr Han oğlu Muhammed Han'ın oğlu Muhammed I. Arslan Han, sonra bunun oğlu II. Arslan Han'dan ibarettir. I. Arslan Han, Karahıtaylar'a tâbî olmuş ve intihar ederek ölmüştür. Fergana şubesi 1212'de Harzem-Şahlar'ın hâkimiyetine geçmiştir. I. ve II. Arslan Hanlar'a «Kayalığ Şubesi» de denmektedir. Bu şube 1222'ye kadar Kayalığ şehrinde saltanat sürmüştür. — Diğer bir dal da, Ot Tigin oğullarıdır. Ot Tigin, 1212'de öldürülmüştür; Batı Kağanları'ndan IV. İbrahim'in oğlu ve Osman Han'ın kardeşidir. Bunun oğlu Tâcüddin Bilge Han, Harzem-Şahlar'a tâbî olarak Otrar (Fârâb) şehrini başkent yapmış ve 1199'dan öldürüldüğü yıl olan 1216'ya kadar 17 yıl saltanat sürmüştür. Oğlu Muhammed Sevinç Kutluğ III. Arslan Han, Moğollar'a tâbî olarak Fergana'da hâkim bulunmuştur. Bu dallarla Karahanlılar'ın hâkimiyeti 1212'den yarım asır öteye kadar geçmektedir.

Baytaş Musa Han dalından gelen Batı Kağanları'ndan II. Mahmud'un 2 oğlu da mühim rol oynamışlardır. Bunlardan Muhammed Han, 1159-1162'de Büyük Selçuklular'a baş kaldırmış olan Oğuzlar'ın meliki olmuş, 1163'te ölmüş, kardeşi Kemâlüddin Han ise Cend meliki olarak 1152'de öldürülmüştür.

Nihayet bu hânedânın birkaç isminden daha bahsetmek lâzımdır : Ebû-Mansûr Senâuddevle Muhammed Han Arslan-İlig, Mâverâünnehir ve Fergana'ya hâkim olmuş, 1024'e doğru ölmüştür; Büyük Kağanlar'dan Ali Hakan'ın oğullarındandır. — Batı Kağanları'nın ilki olan I. Muhammed Han'ın oğulları Ahmed Han'la Abbas Han da tarihî role sahiptirler. 1026 'da «Arslan-İlig» unvanı ile imparatorluk velîahdi olan Ahmed Han, 1020-1025 ve 1033-1034 arasında Semerkand'a hâkim olmuş, 1042 yıllarında ölmüştür. Kardeşi Ebu'l-Fazl Abbas Arslan-Tigin, aynı yıllarda ölmüştür.

Karahanlılar, Gazneliler ve Büyük Türk Hakanlığı tahtında kendilerini takip eden Selçuklular'la sıkı akrabalık bağları kurmuşlardır.

Gazneliler'le şu akrabalık bağları kurulmuştur :

1) Gazneli Sultan Mahmud 1001 yılında yani tahta geçtikten az sonra Nasr İlig-Han'ın bir kızı ile evlenmiştir ki, bu prenses, Karahanlılar'ın Batı Kağanları'nın 1. ve 2.'si olan I. Muhammed'le I. İbrahim'in kızkardeşidir.

2) Gazneli Sultan Mahmud, bu izdivaçtan 24 yıl sonra, 1025'te kızı Zeyneb'i Karahanlılar'ın 2. Doğu Kağanı I. Muhammed'le nişanlamış, fakat nikâh olmamıştır (I. Muhammed, büyük bilgin Kâşgarlı Mahmud'un büyük-babasıdır).

3) Gene aynı yıl, 1025'te I. Muhammed'in kızkardeşi Han-Melik Şah Hatun, Gazneli Mahmud'un oğlu ve müstakbel Gazne imparatoru Sultan Muhammed'le nişanlanmış, fakat bu nişan da nikâha inkılâb edemeden Sultan Mahmud ölmüştür. Bu prenses, 1028'de eski nişanlısı Sultan Muhammed'in kardeşi Sultan Mes'ud'la nişanlanmış, 1033'te nikâhlanmış, Sultan Mes'ud'un ölümünden sonra da Büyük Türk Hakanı Selçuklu Sultan Alp-Arslan'la evlenmiştir.

4) Sultan Gazneli Mahmud'un zevcesi olan Nasr İlig-Han'ın kızı prensesin bir kızkardeşi, Sultan Mahmud'un oğlu Sultan Mes'ud ile evlenmiş, yani baba ve oğul, iki kızkardeşi almışlardır.

5) Ali Tigin'in oğlu Yusuf Arslan-İlig, 1036'da Gazneli Sultan Mahmud'un bir yeğeni, yani erkek kardeşi Nasr'ın kızı ile evlenmiştir.

6) Yusuf Arslan-İlig'in kızkardeşi olan Karahanlı prensesi de Sultan Mes'ud'un oğlu Sultan Said ile evlenmiştir. Bu evlenme de aynı yıl, yani 1036'da olmuştur.

7) Karahanlılar'ın ilk Doğu Kağanı Süleyman Han'ın kızı, Sultan Mes'ud'un oğullarından Sultan Mevdûd ile 1028'de nişanlanmış, fakat 1032'de bu prensesin ölümü üzerine izdivaç tahakkuk edememiştir.

Selçuklular'la olan bağlar daha sıkı olmuştur :

1) Gazneli Sultan Mes'ud'dan dul kalan Han-Melik Şah Hatun'u Sultan Alp-Arslan almıştır.

2) 3. Batı Kağanı olan I. Nasr, Sultan Alp-Arslan'ın kızı ve Sultan Melik-Şah'ın kızkardeşi Ayşe Hatun'la evlenmiş, yani Selçuklular'dan 2. ve 3. Büyük Türk Hakanı olan zatlara dâmâd ve enişte olmuştur.

3) I. Nasr'ın kızkardeşi Terken Hatun'u da Sultan Melik-Şah almıştır. Yani Sultan Melik-Şah, I. Nasr'a kızkardeşini vermiş, onun kızkardeşini almıştır.

4) Sultan Melik-Şah, bir de Celâliye Hatun'la evlenmiştir ki, I. Nasr'ın amcası Prens İsa'nın kızıdır. Terken ve Celâliye Hatunlar, amca kızı olmaktadırlar. Terken (bugünki telâffuz : Türkân) Hatun, Sultan Melik-Şah'ın halefi olan Büyük Türk Hakanı Sultan Mahmud'un annesidir.

5) I. Nasr'ın yeğeni ve 8. Batı Kağanı Süleyman Han da Sultan Melik-Şah'ın bir kızı ile 1095'e doğru evlenmiş, bu evlilik, 2 yıl kadar sürmüştür.

6) Süleyman Han'ın oğlu II. Muhammed, Sultan Melik-Şah'ın oğullarından Büyük Türk Hakanı Sultan Sancar'ın kızı Melike Hatun'la evlenmiştir. Bu evlenmeden II. Mahmud doğmuştur. II. Mahmud, ana tarafından büyük-babası olan Sultan Sancar'a 1153-1156 ve 1157-1162 yıllarında imparatorluk naibi olmuştur. Bu yıllar, Sultan Sancar'ın Oğuzlar'ın elinde bulunduğu ve ölümünü takip eden yıllardır. Sultan Sancar'dan sonra Büyük Türk Hakanlığı, Selçuklular'ın Batı şubesine yani Türkiye Sultanları'na geçmiş, II. Mahmud, büyükbabasının tahtına geçememiştir. II. Mahmud, 1141-1163 arasında da Horasan Meliki olmuş, bu büyük ülkeyi, önce büyükbabası namına, 1157'den sonra da kendi adına idare etmiştir.

7) II. Mahmud'un kızkardeşi Terken Hatun da Sultan Sancar'ın zevcesidir.

Karahanlılar'ın sonuncu Batı Kağanı olan Osman Han da, Muhammed Harzem-Şâh'ın kızı ve Celâlüddin Harzem-Şâh'ın kızkardeşi Han-Melik Sultan Hatun'la 1211'de evlenmiştir. Bu prenses, ertesi sene zevcini kaybetmiş, 1220'de Cengiz'in büyük oğlu Cuci Han'la evlenmiştir.

K A R A H A N L I L A R

I. KARAHANLILAR'IN BÜYÜK-KAĞANLARI

1. *Kül Bilge Han* (840-?)
2. *Bazır Han* (?-920?)
3. *Abdülkerim Satuk Buğra Han* (920?-959 = 39?)
4. *Baytaş Musa Han* (959-)
5. *Ali Han* (-998)
6. *I. Ahmed Han* (998-1017 = 19)
7. *Mansur Han* (1017-1024 = 7)
8. *II. Ahmed Han* (1024-1026 = 2)
9. *Yusuf Han* (1026-1032 = 6)

II. KARAHANLILAR'IN DOĞU-KAĞANLARI

1. *Süleyman Han* (1032-1056 = 24)
2. *I. Muhammed Han* (1056-1057 = 1)
3. *I. İbrahim Han* (1057-1059 = 2)
4. *Mahmud Han* (1059-1075 = 17)
5. *Ömer Han* (1075)
6. *Hasan Han* (1075-1103 = 28)
7. *Ahmed Han* (1103-1129 = 26)
8. *II. İbrahim Han* (1129-1159 = 30)
9. *II. Muhammed Han* (1159-)
10. *Yusuf Han* (-1205)
11. *III. Muhammed Han* (1205-1210 = 5)

III. KARAHANLILAR'IN BATI-KAĞANLARI

1. *I. Muhammed Han* (1042-1053 = 11)
2. *I. İbrahim Han* (1053-1068 = 15)
3. *I. Nasr Han* (1068-1080 = 12)
4. *Hızır Han* (1080-1081? = 1?)
5. *I. Ahmed Han* (1081?-1089 = 8? + 1094-1095 = 1 = 9?) (*)
6. *Yakub Han* (1089)
7. *I. Mes'ud Han* (1095-1097 = 2)
8. *Süleyman Han* (1097)

(*) 1089-1094 arasında Selçuklular, devleti vilâyet şeklinde kendilerine bağlamışlardır.

9. *I. Mahmud Han* (1097-1099 = 2)
10. *Cibrâil Han* (1099-1102 = 3)
11. *II. Muhammed Han* (1102-1132 = 30)
12. *II. İbrahim Han* (1132)
13. *II. Mahmud Han* (1132-1141 = 9)
14. *III. İbrahim Han* (1141-1156 = 15)
15. *Ali Han* (1156-1160 = 4)
16. *II. Mes'ud Han* (1160-1178 = 18)
17. *IV. İbrahim Han* (1178-1204 = 26)
18. *Osman Han* (1204-1212 = 8)

IV. KARAHANLILAR'IN FERGANA KAĞANLARI

1. *Hüseyin Han* (1141-1156 = 15)
2. *Mahmud Han* (1156-1165 = 9)
3. *(IV.) İbrahim Han* (1165-1178 = 13)
4. *Nasr Han* (1178-1182 = 4)
5. *Muhammed Han* (1182-1184 = 2)
6. *Celâlüddin Han* (1184-)
7. *Hüsâmüddin Han*
8. *İmâdüddin Han* (-1212)
9. *I. Arslan Han* (1212-)
10. *II. Arslan Han* (-1222)
11. *Muhammed Sevinç Kutluğ Arslan Han* (1222-

SEÇİLMİŞ BİBLİYOGRAFYA : Çek türkologu Omelyan Pritsak, Karahanlı tarihinin en büyük mütehassısıdır ve bu konuda pek çok tetkiknâme neşretmiştir; tetkiklerinin neticesi *İslâm Ansiklopedisi*'ndeki (c. VI, s. 251-73) «*Kara-Hanlılar*» maddesinde verilmiştir. Bu büyük makalede bütün kaynaklar da gösterilmiştir. Karahanlı çağı Türk edebiyatı şu eserlerde çok güzel hulâsa edilmiştir : Fuad Köprülü, *Türk Edebiyatı Tarihi*, İstanbul, 1926 ve Nihal Atsız, *Türk Edebiyatı Tarihi*, İstanbul, 2. tab'ı, 1943. — Ayrıca : Pritsak, *Von den Karluk zu den Karachaniden*, *ZDMG*, CI, 1951, s. 270-300; Z. V. Togan, *Umumî Türk Tarihine Giriş*, İstanbul, 1946; Barthold, *Turkestan*, İngilizce tercemesinin ilk tab'ı : Londra, 1928; Pritsak, *Karachanidische Studien*, 2 cilt, Göttingen, 1948. — Bu çağ Türk dünyası için : A. Hermann, *Die Aelteste Türkische Weltkarte (1076). Imago Mundi* 1935.

IV

İLK MÜSLÜMAN TÜRK DEVLETLERİ

1. TOLUNLULAR (868 — 905)

Bir Türk tarafından kurulan ilk Müslüman devleti Mısır'da kurulan Tolunlu Devleti'dir. İlk «Müslüman-Türk» devletin Mısır gibi o zamana kadar Türkler'in hiç bir zaman ayak basmadıkları bir Afrika ülkesinde, Afrika kıt'asının kuzeydoğu ucunda ve en zengin ve büyük memleketinde kurulması, bir tesadüf eseri olduğu gibi, Sina Çölü ile Asya'dan ayrıldığı ve merkezden uzaklaşılması kolay bir mevkide teessüs ettiği için, bir bakıma da jeopolitik izahı mümkündür.

Devletin kurucusu Ahmed, Araplar'ın «Tolunu't-Türkî» dedikleri Oğuz boylarından bir Türk'ün oğludur. Tolun, 816 yılının başlarında Bağdad'daki Halîfelik sarayına köle olarak getirilmişti. Oğlu Ahmed, itina ile terbiye gördü ve Halîfe'nin mühim hizmetlerine kadar yükseldi. Bestekâr, Arapça ve Türkçe'de şairdi. 15 eylûl 868'de Halîfe tarafından Mısır umumî valisi nasbedildi. Mısır, Abbâsî Halîfeliği'nin en mühim eyâleti idi. 880 başlarında Ahmed Tolun, resmen hükümdarlığını ilân etti; fakat Abbâsîler'e tâbî olduğunu tasdik eyledi. 884 mayısında ölünceye kadar 15 yıl, 8 ay, Mısır'da saltanat sürdü. Suriye, Lübnan, Filistin ve Bingazi'yi de ele geçirdiği için, kudretli bir devlete sahip olmuştu.

Ahmed Tolun, 20 eylûl 835'te doğduğuna göre ölümünde 49 yaşına yakındı; 18 erkek ve 15 kız çocuk bıraktı. Oğullarından Ebu'l-Ceyş Khumâreweyh, 20 yaşında iken babasına halef oldu. 895'te öldürülünceye kadar 11 sene saltanat sürdü. 31 yaşında öldürüldü. Ağabeyi Abbas, daha 882'de öldürülmüştü. Abbas, 878'de babasına naip olarak bir müddet Mısır'ı da idare etmişti. Ahmed Tolun'un kızlarının en meşhuru, Abbâse'dir.

Khumâreweyh'in yerine oğlu Ebu'l-Abbas Ceyş geçti ve 1 yıllık bir saltanattan sonra 896'da öldü. Yerine Abbas adındaki küçük oğlu değil, kardeşi Ebu'l-Mûsâ Hârûn kral oldu (896-905 = 9). Onun yerine de oğlu Musa değil, amcalarından yani Ahmed

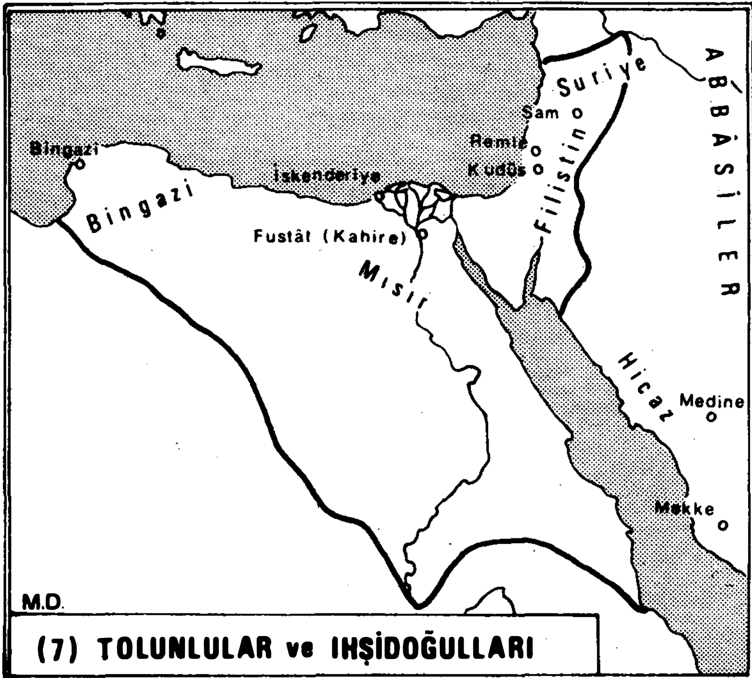
Tolun'un oğullarından Şeyban geçti. Fakat birkaç ay sonra, ocak 905'te, Abbâsîler, Mısır ve civarı ülkeleri Tolunoğulları'ndan (Arapça: Benî-Tolun) geri aldı. Bu suretle Tolunoğulları'nın hükûmeti 37 yıl (868-905) sürmüş oldu.

Khumâreweyh'in kızı Prenses Katru'n-Nedâ'nın 893'te 14 yaşlarında iken Abbâsî halifesi Mû'tazıd (892-902) ile evlenmesi, Binbir Gece'ye mevzu olan pek şaşalı bir düğüne vesile teşkil etmişti.

Tolunlular'ın dili Arapça idi. Mezhepleri Sünnî/Hanefî idi. Mısır'da Tolun Camii başta olmak üzere muazzam bayındırlık eserleri yaptılar. Fakat bu devleti hiç bir surette «Türk devleti» saymak mümkün değildir. Tamamen Arap devleti manzarası göstermektedir. Türklük'le alâkası, kurucusunun Türk olmasından ibarettir. İngiliz ve Rus tahtlarında Alman aslından hükümdarların saltanat sürmesine benzer.

2. IHŞIDOĞULLARI (934 — 969)

Ahmed ibni Tolun'un macerasını, bir müddet sonra, Abbâsîler'in Türk aslından başka bir umumî valisi tekrarladı. Devletin kurucusu Muhammedu'l-Ikhşid Ebû-Bekr, Abbâsîler'in Şam (Su-

(7) TOLUNLULAR ve IHŞİDOĞULLARI

riye) umumî valisi Tugac'ın oğlu idi. Tugac'ın babası Cuff (Ceff), onun babası Yel-Tigin, onunki Furan, onunki Furi, onunki de Hakan'dır. Ihşid'in iddiası, Ferganalı olup Büyük Türk Hakanları neslinden indiğidir.

Ihşid, 928'de Remle (Filistin'de) valisi, 930'da Şam (Suriye) umumî valisi, 933'te Mısır umumî valisi oldu. Ertesi sene 934'te Abbâsîler'e tâbî'liğini muhafaza etmek üzere istiklâlini ilân etti. 941'de Filistin, Suriye ve Lübnan'ı, 942'de Hicaz'ı da ele geçirdi. Onun da başkenti, Mısır'ın başkenti olan Fustât yani Eski-Kahire şehri idi. Bu suretle Tolunoğulları'na son verildikten (905) 29 yıl sonra başka bir Türk umumî valisi, coğrafî mevkıinden faydalanmak suretiyle Mısır ve daima Mısır'la mukadderat birliği yapmış olan Filistin - Suriye'yi, Halîfelik'ten ayırdı. Bir daha da Mısır, Abbâsîler'e dönmedi.

Ihşidoğulları'nın (Arapça : Benî-Ikhşîd), dilleri Arapça, mezhepleri Sünnî/Hanefî idi. Bu devleti de Türk devleti saymaya imkân yoktur; bir Arap devleti idi. Türklük'le alâkası, bir Türk tarafından kurulmuş olmasından ibaretti.

Ihşidî krallığı, 969'a kadar 35 yıl sürdü. 882'de Bağdad'da doğan Muhammed Ihşid, 24 haziran 946'da 12 yıllık saltanattan sonra 64 yaşında öldü. 3 kardeşi, Hüseyin, Ubeydullah ve Ali ile Ubeydullah'ın oğlu Hüseyin, kendisinin en büyük yardımcıları olmuştur. Ubeydullah, ağabeyinin Suriye umumî valisi iken 945 başlarında öldü.

Muhammed Ihşid'in yerine oğlu Ebu'l-Kaasım Enûcûr (946-960 = 14), onun yerine de kardeşi Ebu'l-Hasan Ali (960-966 = 6) geçti. Sonra Ali'nin oğlu Ebu'l-Fewâris Ahmed (966-969 = 3) hükümdar oldu. Bunun ilk 2 senesi, hadım ağalarından (tawâşî) Ebu'l-Misk Kâfûr'un niyabeti ve diktatörlüğü altında geçti.

969'da Kuzey Afrika'dan gelen Şiî Fâtımîler, Mısır'ı işgal ettiler ve Ihşidoğulları'nı kovdular. Bu suretle Mısır'da Şiî-Fâtımî Halîfeliği başladı. Sünnî İslâm âleminin birliği mahvoldu.

3. SÂCÎLER (892 — 930)

892-930 arasında 38 yıl yaşıyan gene Abbâsîler'e tâbî bir Türk krallığı, daha doğrusu bir Türk tarafından kurulmuş krallık da, Âzerbaycan ve Ermeniye'de saltanat süren Sâcîler (Arapça : Benî-Sâc)'dir. Ebu's-Sâc Dîw-dâd, Yûsuf Dîw-dest'in, o da Ebû-Sâc'ın oğludur. Dîw-dâd, 868'de Abbâsîler'in Halep (Kuzey Suriye) umumî valisi, sonra Ahwâz (Güneydoğu İran) umumî valisi oldu. 879'da Âzerbaycan ve Ermeniye umumî valiliğine getirildi ve 889'a

kadar 10 yıl bu mevkide kaldı. Yerine geçen oğlu Muhammedu'l-Afşın Ebû-Ubeydullah, 892'de Abbâsîler'e tâbî olmak şartıyla istiklâlini ilân etti. Afşın, 901 martına kadar 9 yıl saltanat sürdü. Yerine kardeşi Yûsuf (901-927 = 26) geçti. Afşın'ın büyük oğlu ve velîahdi Dîw-dâd, 901 martında babası ölünce amcasını tanımamış ve saltanata hak iddia etmişti; fakat Dwin valisi olan bu zât, saltanatı ele geçiremedi. Yusuf'tan sonra, Afşın'ın diğer oğlu Ebu'l-Musâfiru'l-Feth (927-930 = 3), hükümdar oldu. Ondan sonra Abbâsîler, Âzerbaycan ve Ermeniye eyâletlerini, Sâcîler'den geri aldılar. Afşın'ın bir kızı, Abbâsîler'in büyük kumandanlarından Bedru'l-Mû'tazıdî ile evli idi.

Abbâsîler'in Türk aslından Mısır umumî valileri :

1. *İtak Türkî* (845-848 = 3)
2. *Artuk oğlu Hâkan oğlu Feth Türkî* (856)
3. *Dînâr oğlu Abdullah oğlu Yezîd Türkî* (856-867 = 11)
4. *Muzâhim Türkî* (2'nin kardeşi) (867-868 = 1)
5. *Ahmed Türkî* (4'ün oğlu) (868)
6. *Uluğ-Tarhan oğlu Uzcur Türkî* (868)

T O L U N O Ğ U L L A R I (868 — 905)

1. *Tolunoğlu Ahmed* (868-884 = 16)
2. *Khumâreweyh* (884-895 = 11)
3. *Ceyş* (895-896 = 1)
4. *Hârûn* (896-905 = 9)

I H Ş İ D O Ğ U L L A R I (934 — 969)

1. *Muhammed Ihşid* (934-946 = 12)
2. *Enûcûr* (946-960 = 14)
3. *Ali* (960-966 = 6)
4. *Kâfûr* (966-968 = 2) (5.'nin namına)
5. *Ahmed* (968-969 = 1)

S Â C O Ğ U L L A R I (892 — 930)

1. *Afşın* (892-901 = 9)
2. *Yûsuf* (901-927 = 26)
3. *Feth* (927-930 = 3)

SEÇİLMİŞ BİBLİYOGRAFYA : Zeki Muhammed Hasan, *Les Tulunides*, Paris, 1933; Corbet, *The Life and Works of Ahmed ibn Tûlûn*, *JRAS*, Londra, 1891; Ebî Muhammedi'l-Belewî, *Sîret Ahmed ibni Tûlûn*, Şam, 1931; C. H. Becker, *Beitraege zur Geschichte Aegyptens*, II, s. 149-98; Ihşidîler için : İbni Sa'îd'in *al-Mugrib*'ine Tallquist'in yazdığı Almanca mukaddeme (Leiden, 1899).

V

HİNDİSTAN'DA TÜRK DEVLETLERİ

1. KUŞANLAR (3 — 176) VE AKHUNLAR (496 — 567)

Kuşanlar (3 — 176)

Çinliler'in «Yüe-çi» dedikleri Kuşan kavmi, 3-176 yıllarında 173 yıl, Hindistan'ın en büyük kısmına hâkim olmuştur. Güney Hindistan ve Bengal hariç olmak üzere Hindistan ve Afganistan'ın en büyük kısmından başka, bir ara Mâverâünnehir de Kuşanlar'ın hâkimiyetinde kalmıştır. Uygur vesikalarında Kuşanlar'ın adı «Tört Küşen Ulus» şeklinde geçer. Moğollar'la karışık olarak Orta Asya'dan Hindistan'a inmişler, burada İranlılar'la da karışmışlardır. Bu sıralarda Baktria'da Yunan hâkimiyeti olduğu için, Kuşanlar'da Yunan kültürü de kuvvetle müessir olmuştur.

Kuşanlar, Hindistan'ın IV. ve V. imparatorluk hânedânını teşkil ederler. I. Kuşan hânedânı 3-78 arasında 75 yıl, II.'si ise 78-176 arasında 98 yıl saltanat sürmüştür. II. hânedânda İran unsurları ve kültürü çok artmıştır. Onun için Kuşanlar'ı tam bir Türk devleti telâkki etmek zordur. Kuşanlar'dan sonra VI. imparatorluk hânedânı Guptalar iktidara gelinceye kadar (176-320), 144 yıl Hindistan kargaşalık içinde kalmıştır.

Kuşan tarihinin kronolojisi son derecede münakaşalıdır. II. hânedândan gelen 7 imparatorun isimleri malûmsa da, saltanat tarihleri meçhul gibidir. II. hânedânın kurucusu I. Kanişka'dan sonra oğlu Vâsişka, sonra bunun 3 oğlu II. Kanişka, II. Vâsişka, Huvişka saltanat sürmüş, sonra II. Kanişka'nın oğlu Vâsuşka ve bunun oğlu Vâsudeva ile devlet son bulmuştur.

Akhunlar (496 — 567)

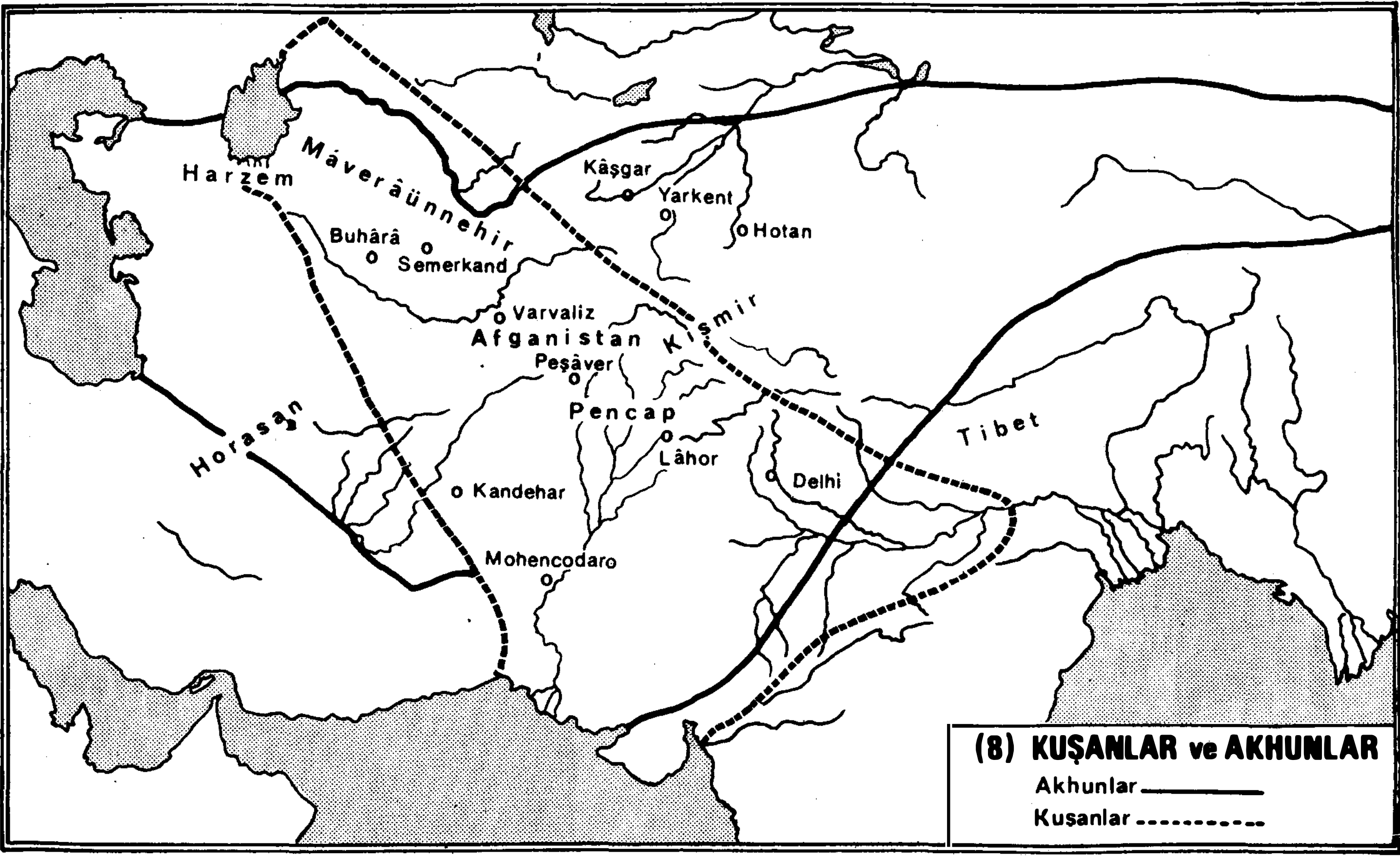
Guptalar'dan (320-535 = 215) sonra Hindistan'da iktidara VII. imparatorluk hânedânı Akhunlar gelmiş, 496-567'de 71 yıl

Ganj vâdisi, Pencap, Afganistan, Mâverâünnehir, Harzem, Horasan, Doğu Türkistan'a hâkim olmuşlardır.

Akhunlar'a Çinliler «Ye-ta = Huta», Araplar «Haytal» ve çoğul şeklinde «Hayâtila», Hindliler (Sanskrit dilinde) «Huna» yani «Hun», Yunanlılar «Heftalit» demişlerdir. Akhunlar, Orta Asya'da Hunlar iktidarı Tabgaç hânedânına bıraktıktan sonra dünyaya dağıtan Hun boyundan bir zümredir (Z. V. Togan ve bir kısım başka tarihçilere göre Hunlar, Oğuzlar yani bugünkü Türkiye Türkleri'ni teşkil eden Türk boyudur). Bol Moğol unsuru ile karışık olarak Hindistan'a gelen ve Hind-İran asıllı Gupta hânedânını iktidardan düşüren Akhunlar, Avrupa'da Attila'dan sonra Hunlar hâkimiyeti kaybettikten az sonra Hindistan'ı ele geçirmişlerdir. Hind kaynaklarında Akhunlar'a «Turuşka» yani «Türk» de denmektedir (Franke, *Chinesischen Quellen zur Keentnis der Türkvölker,* Berlin, 1904, s. 60).

Akhunlar da Kuşanlar gibi Budist idiler. Akhunlar, 425 senelerinde Âmû-Deryâ'yı geçip Afganistan'a girmişlerdi ki, bu tarih, Attila yani Avrupa Hunları ile çağdaştır. Bu suretle Büyük Türk Hakanlığı tahtını kaybeden Hunlar, Hindistan ve Avrupa'da kayıplarını telâfiye uğraşıyorlardı. Sâsânîler'le (İran) büyük harblerden sonra İran'dan geçen Akhunlar, Pencab'a hâkim olmuşlardır. Başkentleri şimdiki Afgan Türkistanı'nda Kunduz civarında Varvaliz şehri idi. Doğu Türkistan'ı ele geçirip Usunlar'ı da (bir Türk boyu) hâkimiyetlerine almışlardır.

Akhunlar'dan 3 imparator geçmiştir: Toraman, oğlu Mihirakula ve bunun oğlu (ki ismini bilmiyoruz). Toraman, Akhşunvar'ın torunudur. Akhşunvar, 420-470 yıllarında Akhunlar'ın kralı idi ve Sâsânîler'den İran imparatorluk prensesi Fîrûz-dukht ile evlenip şehenşahın dâmâdı olmuştu. 470 yıllarında babasının yerine Akhun kralı olan Toraman, 496'da Hindistan'ın kuzeyini ele geçirip imparator oldu (Güney, hattâ Orta Hindistan, o çağlarda tarihöncesini yaşıyordu; iptidaî Dravid kavimleri ile meskûndu). Toraman'ın bir kızkardeşi, İran Sâsânî şehenşahı I. Kubâd (485-498 + 501-531) ile evli idi. 498'de yapılan bu izdivaç, İran-Akhun rekabet ve düşmanlığını ortadan kaldırmıştı. Bunun da sebebi, Akhunlar'ın Hindistan'a yerleşmeleri yani İran için tehlike teşkil etmekten çıkmaları idi. Toraman'ın oğlu Mihirakula, Apar hânedânından bir Türk imparatorluk prensesi ile 520'de evlendi. Bu suretle Hun ve Apar hânedânları arasında yakınlaşma oldu. Akhunlar, Kansu'ya kadar Doğu Türkistan'a da hâkim oldukları için, Büyük Türk Hakanlığı'nın mühim komşusu durumunda idiler.

Harzem
Mâverâünnehir
Buhârâ
Semerkand
Kâşgar
Yarkent
Hotan
Varvaliz
Afganistan
Kışmir
Peşâver
Pencap
Lâhor
Delhi
Tibet
Horasan
Kandehar
Mohencodaro
(8) KUŞANLAR ve AKHUNLAR
Akhunlar
Kuşanlar

KUŞANLAR (78 — 176)

1. *Kanişka* (78-96 = 18)
2. *I. Vâsişka* (96-)
3. *II. Kanişka*
4. *II. Vâsişka*
5. *Huvişka*
6. *Vâsuşka*
7. *Vâsudeva* (-176)

AKHUNLAR (496 — 567)

1. *Toraman* (496-502)
2. *Mihirakula* (502-530)
3. ... (530-567)

SEÇİLMİŞ BİBLİYOGRAFYA : W. Tarn, *Greeks in Bactria and India*, Londra, 1933; Vallée-Poussin, *L'Inde au Temps des Mauryas et des Barbares*, Paris, 1930; Albert Hermann, *Die Hephtaliten, Asia Major*, c. II, s. 564-80; Enver Konukçu, *Kuşan ve Akhunlar Tarihi*, Ankara, 1973, Atatürk Üniversitesi.

2. GAZNELİLER (962 — 1187)

Gazneliler'in Menşei

Müslüman olmıyan Akhunlar'ın Hindistan'da iktidardan düşmesinden sonra, başka bir Türk devleti, Müslüman olan Gazneliler, 4 asır sonra Hindistan'ı ele geçirdiler ve bu muazzam kıt'ada XIX. asrın ikinci yarısına kadar devam edecek olan Müslüman Türk hâkimiyetinin temellerini attılar. Bu suretle Hindistan, Türk tarihinin Türkistan, Türkiye, Mısır, İran, Doğu Avrupa gibi 6 başlıca sahasından biri oldu. Gazneli imparatorluğu Türkler'in kurdukları devletlerin en mühimlerinden biridir.

Büyük Türk Hakanlığı yani Karahanlılar'dan sonraki Müslüman Türk devleti, Gazneli imparatorluğudur. Karahanlılar sâf Türk kültürünü temsil ettikleri halde, Gazneliler İran kültürü tesirinde bir devlet kurmuşlardır. Gazneli imparatorluğu, en geniş zamanında 4.900.000 km²'ye yaklaşmıştır : Afganistan, Türkmenistan, Harzem, Mâverâünnehir, Horasan, Semnân-Dâmgan, Kirmân, Lâristan, Isfahan, Rey (Tahran), Hemedân, Yezd, Kazvîn, Kâşân, Mâzenderân, Ester-Âbâd, Geylân, Pathanistan, Sind, Belûcistan, Pencâb, Racistan, Malva, Gucarat, Ganj vâdisi yani asıl «Hindistan» (Delhi, Agra, Allah-Âbâd, Ûd eyâletleri), bu imparatorluğa

dahil olmuştur. Selçuklular'a İran ve Orta Asya eyâletlerini kaptırdıktan sonra, Afganistan ve Hindistan'a çekilmişlerdir.

Başkent önce Gazne, 1157'den sonra da Lâhor olmuştur. 997 'den sonra birkaç yıl Belh de bu mevkide bulunmuştur; 1148-49 ve 1155-56'da da Gazne merkez değildi.

Sünnî/Hanefî mezhebinden olan Gazneliler, sarayda ve orduda Türkçe, edebiyatta Farsça, fakat resmî muhaberatta Arabça'yı resmî dil olarak kullanmışlardır. Devlet, 962 mayısından 1187'ye kadar 225 yıl sürmüştür, fakat ancak Sultan Mahmud'un tahta geçmesinden bir müddet sonra 1000 yılında imparatorluk hâline gelmiştir. 999'a kadar Sâmânîler'e tâbî olmuş, bu tarihte Sâmânî krallığı ortadan kalkınca tamamen müstakil vaziyete geçmiş, fakat 73 yıl sonra, 1072'de, yani Malazgirt zaferinden bir yıl sonra, Büyük Türk Hakanlığı'nı temsil eden Selçuklular'a tâbî olmuştur. 1157'ye kadar 85 yıl Selçuklular'a olan tâbiiyetini muhafaza etmiş, bu tarihte Sultan Sancar'ın ölümiyle Selçukoğulları'nın «Büyük», «Horasan» veya «İran» denen şubesi sönünce, tekrar müstakil olmuş, daha 30 yıl yaşayıp, 1187'de başka bir Türk hânedânına, Hindistan'ın II. Müslüman-Türk hânedânı olan Gurlular'a yerini bırakmıştır.

Sultan Mahmud'a Kadar Gazneliler

Devletin temellerini Alp Tekin atmıştır. Bu zat, 955'te Sâmânîler'in Herat yani Doğu Horasan umumî valisi, 961 şubatında da bütün Horasan'ın umumî valisi olmuş, 962 mayısında, Sâmânî hükümdârını metbû tanımak şartıyle müstakil olmuştur.

Ertesi yıl yani 963'te Alp Tekin ölünce, yerine oğlu Ebû-İshak İbrahim (963-966 = 3) geçmiştir. Ondan sonra iktidara, birbirini takiben Alp Tekin'in 3 mânevî oğlu gelmiştir: 935'ten beri Sâmânîler'in Belh valisi olan Bilge Tekin (966-972 = 6), Pîrî Tekin (972-977 = 5) ve Sebük Tekin (977-997 = 20).

Devletin asıl kurucusu olan Sebük Tekin (Tigin), Isık Göl civarında Barsgan'da doğmuş, 960'a doğru Müslüman olmuş, Alp Tekin'e köle olarak satılmış, onun tarafından terbiye edilip mânevî evlât edinilmiş ve mühim mevkilere getirilmişti. Babasının adı Kara Arslan'dır. Hükümdar olunca «Nâsıruddin Sebük Tekin Kara Beçkem» adını aldı. Buğracık adlı kardeşi ve Kalçı adlı kızkardeşi vardı. Prenses Kalçı, Harzem-Şâh yani Harzem hükümdarı Ebu'l-Abbas Me'mûn ile, onun 1015 sonlarında ölmesi üzerine de kardeşi Ali ile evlenmiştir.

Sebük Tekin'in 3 oğlu oldu: büyük oğlu Sultan Mahmud, ortancası Adududdevle Yusuf, küçüğü de İsmail'dir. İsmail, 997'de babası ölünce, birkaç ay için onun yerine geçti. Fakat Sultan Mahmud gelip onu ve oğlu Sâlâr Mes'ud'u bertaraf edip tahta oturdu.

Gazneli Sultan Mahmud

«Mahmûd-i Gaznevî = Gazneli Mahmud» olarak meşhur Sultan Mahmud, Gazneli imparatorluğunun kurucusu, Hindistan'a Müslüman dinini sokan ve XX. asırda Pakistan devletinin kurulmasını temin eden, Hindistan'da yüzyıllarca sürecek olan Türk hâkimiyetinin temellerini atan, tarihin büyük cihangirlerinden ve hükümdarlarındandır. 14 kasım 970'te doğdu. Ağustos 997'den beri tahtta olan küçük kardeşi İsmail'i 7 aylık bir saltanattan sonra 998 martında tahttan indirip yerine geçti. 30 nisan 1030'da 31 yıl, 8 ay süren bir hükümdarlıktan sonra 59,5 yaşında öldü. Hükümdarlığını, tükenmez bir faaliyet göstererek geçirdi ve dünyanın en büyük ve güclü devletini bırakarak öldü.

«Yemînu'd-Devle ve Emînu'l-Mille Kehfu'l-İslâm Nizâmu'd-Dîn Ebu'l-Kaasim Gaazî Seyfu'd-Devle Sultân Mahmûd Gaznevî», 1000 yılında Bağdad'dâki Abbâsî halîfesinden ilk defa olarak «Sultan = imparator» unvanını aldı. Bu tarihe kadar tek İslâm imparatoru, Bağdad'daki Abbâsî Halîfesi idi. Müslüman devlet hukuku bakımından Sultan Mahmud'un bu vaziyeti, büyük bir inkılâp yapıyordu. 999'da Karahanlılar, Sâmânî devletini ortadan kaldırmak suretiyle, Gazneliler üzerinde hak iddia eden bu İran devletini haritadan silmişlerdi. Bu suretle serbest kalan Sultan Mahmud, zaman zaman Karahanlılar ile rakîp duruma düşmekle beraber, güneydeki (Hindistan) ve batıdaki (İran) fetihleri için müsait bir zemin ve elverişli şartlar buldu. Şîîler'e karşı Halîfe'yi şiddetle savundu ve Sünnî mezheplerin koruyucusu oldu.

1000 yılında Gazneli Mahmud, Peşâver şehrine girip Hindistan'ın kuzeybatısına ayak basmış oldu. O tarihe kadar Hindistan'da Müslüman hâkimiyeti Sind nehrini pek geçememiş, Emevîler'den sonra Abbâsîler'in zaıf zamanlarında da Hindûlar, Müslümanlar'ı kuzeybatı Hindistan'dan sürüp çıkarmışlardı. 1001'de 42.000 kişilik ve 300 fillik bir Hindû ordusunu yok eden Sultan Mahmud, Hindistan'ın en zengin eyâletlerinden olan Pencâb'ı ele geçirdi ve bu suretle Hindistan'ın kuzeyine tamamen hâkim oldu. Çok büyük ganimetlerle Gazne'ye döndü, «Gazi» unvanını aldı. 10. Hindistan seferinde Ganj vâdisini yani Müslümanlar'ın «Hin-

(9) GAZNELİLER (1030)

distan» dedikleri asıl ülkeyi fethetti. 13. seferinde 150.000 kişilik bir Hindû ordusunu imha etti; binden fazla harb filini ele geçirdi. En meşhur Hindistan seferi ise, 16.'sıdır. 1025-26'daki bu seferinde, Gucarat'a girdi ve muazzam bir ganimetle avdet eyledi.

Her sene devam eden bu seferleri arasında İran'ın en mühim kısmını da imparatorluğa kattı ve dünyanın en güclü devletine sahip oldu. Son yıllarında Selçuklular'la uğraşmak zorunda kaldı. Selçuklular, Büyük Türk Hakanlığı'nı 1040'ta ele geçirdikten sonra, Gazneli imparatorluğunu gölgede bırakacak derecede büyük bir devlet kurmakla kalmıyacaklar, bizzat bu imparatorluğun da metbuu olacaklardır; Selçuklular bahsinde, bu mevzu ele alınacaktır.

Çok büyük bir asker ve siyaset adamı olan Gazneli Sultan Mahmud, iyi idaresiyle de tanınmıştır. Firdevsî, *Şeh-Nâme*'sini onun için yazmıştır. Fakat İranlılar'ın Türkler'e karşı zaferlerinden fazla bahsettiği için iltifat görememiş, bu sefer Sultan Mahmud'u hicvetmiştir. İran edebiyat ve şiirinin büyük devri Gazneliler'le başlamıştır. Sâmânîler devrinde gelişen Yeni İran Şiiri, Gazneliler devrinde parlamış, Selçuklular çağında yükselmiş, Moğollar çağında da en yüksek noktasına varmıştır. Türk hüküm-

darları Farsça bildikleri için, İran şiirini çok sevmişler ve himaye etmişlerdir.

Sultan Mahmud'dan Sonra

Sultan Mahmud'un yerine oğlu Celâlu'd-Devle ve Cemâlu'l-Mille Ebû-Ahmed Muhammed geçmiştir. Bu şehzade, 997'den 1041 nisanına kadar Cûzcân (Hazar Denizi'nin güneyi) umumî valisi idi. Kardeşi Nasîru'd-Dîn I. Mes'ud, Isfahan ve Rey (Tahran) umumî valisi bulunuyordu; Sultan Muhammed'i devirip yerine geçmiş ve 2 ekim 1030'dan 24 aralık 1040'a kadar 10 yıl, 2 ay, 23 gün saltanat sürmüş, 1041'de öldürülmüştür. Yerine Sultan Muhammed tekrar hükümdar olmuş ve bu suretle önce 30 nisan 1030 — 2 ekim 1030 arasında 5 ay, 2 gün, sonra 24 aralık 1040 — nisan 1041 arasında 4 ay, cem'an 10 ay saltanat sürmüştür. Sultan Muhammed, Ebû-Nasr Muhammed ibni Ebu'l-Hâris Ahmed ibni Muhammed'in kızı ile evliydi.

Bundan sonra Sultan Mes'ud'un büyük oğlu Şihâbuddin Mevdûd (1041-1048), bunun oğlu henüz çocuk olan II. Mes'ud (1048-1049), onun tahttan indirilmesinden sonra I. Mes'ud'un diğer oğlu Bahâu'd-Devle Ali Ebu'l-Hasan (1049-1051), sonra Büyük Sultan Mahmud'un küçük oğlu Mecdu'd-Devle Abdürreşid (1051-1052), onun öldürülmesinden sonra 57 gün «Kâfir-i Nî'met» denen mütegallibe Tuğrul (1052-1053), sonra I. Mes'ud'un oğullarından 1052'den beri tahta hak iddia eden Seyfu'd-Devle Ferrukh-zâd (1053-1059), sonra kardeşi Zahîruddin İbrahim (1059-1099), sonra bunun oğlu Alâ'u'd-Devle III. Mes'ud (1099-1115) saltanat sürdüler. I. Mes'ud'un oğullarından Belh valisi Mes'ud ile Lâhor (Pencâb) umumî valisi iken 1042'de ölen Mecdûd da meşhurdur. Bu suretle I. Mes'ud'un en küçük oğlu Sultan İbrahim, 40 çocuk bırakmıştır ki, bunların en meşhuru, İmam Abdülhalık Cûzcânî ile evlenmiş olanıdır; bu evlenmeden meşhur Cûzcânî ulema ailesi türemiştir.

III. Mes'ud'un yerine büyük oğlu Kemâlu'd-Devle Şîr-zâd (1115-1116), onun öldürülmesinden sonra kardeşi Sultânu'd-Devle Arslan-Şâh (1116-1117), onun da öldürülmesi üzerine kardeşi Yemînu'd-Devle Gazi Behram-Şâh (1117-1152) tahta geçtiler. Sultan Behram-Şâh'ın 35 yıllık saltanatından sonra oğlu Mu'izzu'd-Devle Husrev-Şâh (1152-1160), sonra bunun oğlu Tâcu'd-Devle Husrev-Melik veya Melik-Şah (1160-1187) tahta geçtiler. Behram-Şâh'ın küçük oğlu Devlet-Şâh, 1150'de öldürülmüştü. 27 yıllık saltanattan sonra Husrev-Melik'in tahttan indirilmesi ve 4 yıl sonra 1191'de de öldürülmesi üzerine, aynı yıl bunun oğlu ve Gazneliler'in sonuncu imparatorluk veliahdi Behram-Şâh'ın da katli ile, hânedan tarihe karışmış oldu.

III. Mes'ud, Büyük Türk Hakanı Selçuklu Sultan Melik-Şâh'ın bir kızı ile 1072'de evlenmişti; 35 yıl tahtta kalan Behrâm-Şâh, bu evlenmeden doğmuştur, yani ana tarafından Sultan Melik-Şâh'ın torunudur.

G A Z N E L İ L E R

1. *Alp Tekin* (Tigin) (962-963 = 1)
2. *İbrahim* (963-966 = 3)
3. *Bilge Tekin* (966-972 = 6)
4. *Pîrî Tekin* (972-977 = 5)
5. *Sebük Tekin* (977-997 = 20)
6. *İsmail* (997-998 = 1)
7. *Sultan Mahmud* (998-1030 = 32)
8. *Sultan Muhammed* (1030 + 1040-1041 = 1)
9. *I. Sultan Mes'ud* (1030-1040 = 10)
10. *Sultan Mevdûd* (1041-1048 = 7)
11. *II. Sultan Mes'ud* (1048-1049 = 1)
12. *Sultan Ali* (1049-1051 = 2)
13. *Sultan Abdürreşid* (1051-1052 = 1)
14. *Sultan Tuğrul* (mütegallibe) (1052-1053 = 1)
15. *Sultan Ferrukh-zâd* (1053-1059 = 6)
16. *Sultan İbrahim* (1059-1099 = 40)
17. *III. Sultan Mes'ud* (1099-1115 = 16)
18. *Sultan Şîr-zâd* (1115-1116 = 1)
19. *Sultan Arslan-Şâh* (1116-1117 = 1)
20. *Sultan Behrâm-Şâh* (1117-1152 = 35)
21. *Sultan Husrev-Şâh* (1152-1160 = 8)
22. *Sultan Husrev-Melik* (Melik-Şâh) (1160-1187 = 27)

SEÇİLMİŞ BİBLİYOGRAFYA : Muhammed Nâzım, *The Life and Times of Sultan Mahmûd of Ghazna*, Cambridge, 1931; İqbâl M. Shafi, *Fresh Light on the Ghaznavîds, Islamic Culture*, XII, 1939, 189-234; A. Y. Yakubovskıy, *Gazne Devleti'nin Menşe'i ve Karakteri*, Türkçe trc. A. Caferoğlu, *Ülkü*, sayı 72-76, Ankara, 1939; İ. Kafesoğlu, *Mahmud Gaznevî, İslâm Ans.*, VII, 173-83; Y. H. Bayur, *Hindistan Tarihi*, c. I, Ankara, 1946, T.T.K. nş.; Muhammed Habîb, *Sultan Mahmud of Ghaznin*, Aligarh, 1927; Barthold, *Turkestan*, İngilizce tercemesinin ilk tab'ı : Londra, 1928; C. E. Bosworth, *The Ghaznevids, The Empire in Afghanistan and Eastern Iran, 994-1040*, Edinburgh, 1963.

VI

ÇİN'DE TÜRK HÂNEDANLARI

1. Ç'İLER (479 — 502 ve 550 — 577)

Çin, tarihe, Şang Hânedânı (M.Ö. 1450-1050 = 400) ile girmektedir. Bunu, Türk asıllı Çu Hânedânı (M.Ö. 1050 — M.Ö. 247 = 803) (yahut 1111-256 = 855) takıyb eder. İşte 8 asır müddetle Çin'e, sonraki ve bugünki medeniyetinin esaslarını veren bu Türk hânedânı, Türklük medenî ve kültür unsurları ile Çin'i donatmış ve Çin'i, üç bin yıl boyunca, büyük bir devlet ve orijinal, Uzak Doğu'nun mürşîdi bir medeniyet hâline getirmiştir. Çin kültürünün temellerinde bu suretle, Proto-Türk kültürünün, san'atının, inanışlarının, tekniğinin izleri, günümüze kadar gelmiştir. Fakat Çin'de bir Türk kültürü teşekkül etmemiştir. Zira tarımcı Çin ile hayvancılığa dayanan bozkır Türk kültürü arasında çok derin farklar mevcuddu. Proto-Türkler ve sonradan gene bir Çin imparatorluk hânedanlarını teşkîl eden Türk Çi ve Tobalar, Çin coğrafyasına, ancak tabiatin, insanın ve çevrenin müsaadesi nisbetinde tohumlar serpmişlerdir.

Çu hânedânından sonra Çin'de iktidara gelen 2. Türk imparatorluk hânedânı «Ç'i» hânedânıdır. Çin'in bellibaşlı imparatorluk hânedanları içinde XII.'sidir. 479-502 arasında 23 yıl Güney İmparatorluğu'nu, 550-577 arasında 27 yıl da Kuzey İmparatorluğu'nu işgal etmiş yani tam yarım asır iktidarda kalmıştır. Tabgaçlar, Ç'iler'in saltanatına son vermişlerdir.

Ç'iler, 313-376 arasında 63 yıl Kansu'da bir krallık kurmuşlardı. Oradan Güney İmparatorluğu'nu ele geçirmişlerdir. Başkentleri Ç'ang-an idi. 7 imparator gelip geçmiştir.

Güney'de iktidarı kaybettikten 48 yıl sonra Kuzey İmparatorluğu'nu ele geçirmişlerdir. Kuzey'den de Tabgaçlar, yani başka bir Türk hânedânı tarafından iktidardan uzaklaştırılmışlardır.

Güney Ç'iler'e «Pei-tsi», Kuzey'dekilere «Ç'en» ve «Pei Çeu» da denmektedir.

Çin'deki Türk hânedânlarının, çok eski, köklü ve muhafazakâr, hattâ mütaassıp bir medeniyete sahip Çin gibi bir ülkede, daha doğrusu «kıta»da saltanat sürebilmek için, derhal Çinli'leştiklerini, Türk'lükle kan rabıtasından başka hiç bir alâkalarının kalmadığını burada tekrar etmek faydalıdır. Onun için, Çin'deki bu Türk asıllı hânedânlar, Çin'de Türk devleti kurmuş değiller, yüzlerce, binlerce senedir var olan Çin devletinde arada sırada iktidara geçmişler demektir. Hindistan'daki Türk devletleri ise böyle değildir. Onlar hiç bir şekilde Hindû'laşmamışlar ve Türk'lüklerini, Türk kültürünü korumuşlardır. Bunun sebebi Müslüman olmaları ve Müslüman dininin başka bir dine ve dolayısiyle kültüre geçilmesine imkân vermiyecek derecede yüksek bir seviyeyi haiz olması, bir de Hindistan Türk devletlerinin her yıl muntazam kuzeyden, Türkistan'dan yeni ve taze Türk unsurları getirterek beslenmesidir.

2. TABGAÇLAR (TOBALAR) (386 — 534 ve 534 — 556)

Çin'de saltanat sürmüş Türk hânedânlarının en ünlüsü ve mühimmi, Tabgaçlar'dır. Zira Tabgaçlar, Hunlar'dan sonra Büyük Türk Hakanlığı tahtına çıkan Tabgaç boyundandırlar. Orta ve Kuzeydoğu Asya yani Türk kavimleri ile de çok sıkı alâkaları olmuştur. Çinliler'in «To-pa» dedikleri Tabgaçlar, Türk tarihinde o kadar tesir bırakmışlardır ki, onlardan sonra asırlarca Türkler, Çin'e «Tabgaç» demişlerdir (Türkler'in coğrafya isimlerini Türkçe'leştirmekteki harikulâde dikkate şayan temayülü malûmdur).

Çinliler'in «Toba» ve «Wei», Avrupalılar'ın «Topa» dedikleri Tabgaçlar, 386-534 arasında 148 yıl Kuzey İmparatorluğu'nda, 534-556'da 22 yıl da Batı İmparatorluğu'nda saltanat sürmüşler, 170 yıl Çin'e hâkim olmuşlardır. Çin'deki bellibaşlı imparatorluk hânedânlarının XV.'sini teşkil etmektedirler. Tabgaçlar'ın başkenti önce Ye (Anyang), 495'ten başlıyarak da Loyang şehridir. Tabgaçlar, Büyük Türk Hakanlığı tahtına oturdukları gibi, bu boyun çeşitli kabîleleri başka devletler de kurmuşlardır. 338-376 yılları arasında 38 sene Kuzey Şansi prensliği, 338-476 arasında 138 sene de Kuzey Mançurya ve Kuzey Moğolistan prensliği, bunlara ait olmuştur. Bunlardan 2 hânedân iktidara gelmiştir: 398'de iktidara gelen, 572'ye kadar 174 yıl iktidarda kalan hânedan, II. Tabgaç hânedânıdır. 556-572 arasında, Çin'in küçük bir kısmında hüküm sürmüşlerdir. Bu müddet içinde, Türkler'de âdet olduğu üzere, Tabgaç hânedânının muhtelif prensleri, en büyüklerini imparator tanımak suretiyle Çin'in çeşitli bölgelerinde hüküm sürmüşlerdir.

534'te başlıca 2 şube görülmekte, sonradan bu şubeler birleşmektedir: Doğu Tabgaçlar 550'ye kadar 16 yıl, Batı Tabgaçlar ise 557'ye kadar 23 yıl devam etmişlerdir. Doğu'dakiler, Çin'in Ho-pei, Şan-si, Şan-tang, Ho-nan eyâletlerine hükmetmekte, Batı'dakiler ise Şen-si ve Kan-su'da saltanat sürmektedirler. Birincilerin başkenti Çang-tö, ikincilerin ise Çang-ngan'dır.

Saltanat ekseriya babadan oğula geçmiştir. 2. imparator Topa Tao, 434'te Apar hânedânından bir Türk imparatorluk prensesi ile evlenmiştir. Bu imparatorun kızını da Aparlar'dan Büyük Türk Hakanı olan Uti (431-444) almıştır. 6. imparator olan Topa Kiao'nun zevcesi İmparatoriçe Hu, oğlunun 13 yıllık saltanatı boyunca imparatorluk nâibesi olmuştur. 13. imparator Hiao Wu Ti'nin kızı, Aparlar'dan Büyük Türk Hakanı (520-521 + 522-552) Onahoey Kağan ile 533'te evlenmiştir. Bu Kağan, bu prensesten sonra, 538'de de Tabgaç imparatoru Wen Ti'nin kızını almıştır.

Bu suretle zaten aslen Türk olan bu iki Tabgaç prensesi, «Katun» yani Türk imparatoriçesi olmuşlardır. Onahoey Kağan'dan sonra Apar hânedânı iktidardan düşmüş, yerine Göktürkler'den Bumın Kağan gelmiştir. Bumın Kağan da 552'de yani tahta çıktığı yıl, sonuncu Tabgaç imparatorunun kızı olan Prenses Çang-lo ile evlenmiştir.

3. ÇÖLLER (ŞA-T'OLAR) (923 — 950)

Çinliler'in «Şa-t'o» dedikleri Çöl hânedânı, 923-950 arasında 3 imparator ile 27 yıl Çin'de saltanat sürmüştür. Şatolar, Heuleang hânedânının yerine geçmiştir ve Çin'in XXII. imparatorluk hânedânıdır. Başkentleri T'ai-yuan ve Lo-yang (923-936), sonra K'ai-fong-p'ien (936-950) şehirleriydi.

Şatolar, Göktürk imparatorluk hânedânından inen prenslerdir. Bir Göktürk prensi olan Li K'o-yang (ismini Çinliler böyle yazıyorlar), 883'te Şan-si umumî valisi olmuş, 908'de 55 yaşında ölmüştür. Şatolar'dan ilk Türk imparatoru olan zat, bunun mânevî oğludur. Gerçek oğlu Li Ts'un-liu, 908'den 923'e kadar 15 yıl Kansu kralı olarak saltanat sürdükten sonra 925'te ölmüştür. İlk imparatorun dâmâdı olan Göktürk prensi, kayın pederinin yerine geçmiştir. Sonuncu ve 3. Şato imparatoru da bir Göktürk prensidir. Bunun babasının adını Çin kaynakları «Liu Şih-yüan» şeklinde yazıyorlar.

Çin kaynaklarına göre Cengiz Han'ın mensup olduğu Kıyat ailesi, bu Şatolar'dan, binaenaleyh Göktürkler'den inmiş ve Türk asıllıdır. Ancak XII. asırda şimdiki Moğolistan'da Moğollar, Türkler'e nispetle çoğunluk teşkil ettikleri için, Moğol'laşmıştır.

4. HSİ-HSİALAR (1038 — 1227)

Hsi-Hsialar, Tibetli'leşmiş Türk'tür. Başkent Halahar olmak üzere Kansu, Ordos ve Şensi'de saltanat sürmüşlerdir. Çin'in XXVII. imparatorluk hânedânını teşkil ederler. 1038-1227 arasında 189 yıl devam etmişlerdir. 1210'da Moğollar'ı yani Cengiz Han'ı metbû tanımışlar, 1227'de Moğol imparatorluğuna katılmışlardır. 1125'ten beri Tibet, Çin hâkimiyetinde olduğu için, bu tarihten sonra Tibet ve Çin kavimleri arasında daha sıkı bağlar kurulmuştur.

İlk imparatordan sonra yerine oğlu Şen-tsung (1068-1085 = 17), sonra bunun yerine oğlu Hui-tsung (1085-1125 = 40), sonra bunun oğlu Kao-tsung (1125-1164 = 39), sonra da bunun oğlu olan Tu-tsung (1164-1174 = 10) tahta geçmiştir. Bundan sonra imparatorluk zayıflamıştır. Bu sıralarda Kuzey Çin'de kudretli Kin İmparatorluğu saltanat sürmektedir. Huitsung'un büyük oğlu ve velîahdi Kin-tsung, kendinden önce öldüğü için, yerine küçük oğlu Kao-tsung geçmiş ve Kin hânedânı ile mücadele etmiştir.

1227'de Moğollar bu hânedânı ortadan kaldırmakla beraber, Prens Kong-ti (Ti-ping), Moğollar'a karşı atalarının tahtı için mücadele etmiştir. Daha doğrusu bu prensi elde bulunduran Hsi-Hsia ileri gelenleri bu işi yapmışlardır. Zira Kongti, 1279'da 9 yaşında ölmüştür. 1274'ten 25 şubat 1276'ya kadar küçük bir krallık ele geçirmekle beraber Moğollar tarafından kovulmuş, fakat onun nâmına mücadele edenler, 1279'da prens ölünceye kadar Moğollar'a karşı koymuşlardır. Bu sırada Çin'in kudretli hâkimi, Cengiz'in torunu Kubılay'dır. Prens namına mücadeleyi idare eden başbakan ve naip Kia Sseu-tao, 1279'da Kubılay'ın esiri olmuştur.

ÇİN'DE TÜRK İMPARATORLARI

A. GÜNEY Ç'İ HÂNEDÂNI (479-502 = 23)

1. *Tay-Kao* (479-482 = 3)
2. *Wu-ti* (482-493 = 11)
3. *Yu-lin Wang* (493-494 = 1)
4. *Wu-ti* (494)
5. *Ming-ti* (494-498 = 4)
6. *Ti Pao Kiuen* (498-501 = 3)
7. *Ho-ti* (501-502 = 1)

B. TABGAÇ (TOBA) HÂNEDÂNI (398-572 = 174)

1. *Tay Tsung Ming Yuen-ti* (Toba Sseu) (398-423 = 25)
2. *Tay Wu-ti* (Toba Tao) (423-452 = 29)
3. *Wen Çing-ti* (Toba Siun) (452-465 = 13)
4. *Hien Wen-ti* (Toba Hong I.) (465-471 = 6) (ölümü: 480?)
5. *Hiao Wen-ti* (Toba Hong II.) (471-499 = 28) (doğumu: 460?)
6. *Siuen Wo-ti* (Toba Kiao) (499-515 = 16)
7. *Hiao Ming-ti* (515-528 = 13)
8. *Çao* (528)
9. *Çung-ti* (528-530 = 2)
10. *Tung Hay* (530-531 = 1)
11. *Si-ti* (531-532 = 1)
12. *Heu Si-ti* (532)
13. *Hiao Wu-ti* (532-534 = 2)
14. *Tsing-ti* (534-550 = 16)
15. *Wen-ti* (550-551 = 1)
16. *Fi-ti* (551-556 = 5)

C. ŞATOLAR (923-950)

1. ... (923-936 = 11)
2. *Şih Çing-t'ang* (936-946 = 10)
3. ... (946-950 = 4) (öldürüldü)

SEÇİLMİŞ BİBLİYOGRAFYA : O. Franke, *Beitraege aus Chinesischen Quellen zur Kenntnis der Türkvölker*, Berlin, 1904; René Grousset, *L'Empire des Steppes*, ilk tab'ı: Paris, 1941; Louis Bazin, *Recherches sur les Parlers T'o-pa, T'oung Pao*, XXXIX, 4-5, Leiden, 1950, s. 228-329.

VII

AVRUPA'DA TÜRKLER

1. KUNLAR (HUNLAR) (374 — 454)

Volga Hun Devleti ve Balamir

Türkler'in Hun boyu —ki bazı tarihçilere göre Oğuzlar'dır— Orta Asya'da Büyük Türk Hakanlığı'nı Tabgaçlar'a bıraktıktan sonra, kısmen anayurdu terketti. Hun prenslerinin başlarına geçtiği kalabalık Hun kabîleleri, iktidara alışmış zümre sıfatiyle, hâkim olacakları, tâbî sıfatiyle yaşıyamıyacakları yerlere aktılar.

Malûm olduğu üzere, Türkler'e Orta ve Doğu Asya'dan dışarı taşmak, fazla nüfusu göndermek için iki yol açık olmuştur: batı ve güney. Doğuda Büyük Okyanus (Pasifik), kuzeyde Sibirya buzulları, bu istikametlerde göçü imkânsız kılıyordu. Güneyde Çin ve Hindistan ile İran, Batıda Doğu Avrupa bozkırları, Türkler'in önünde açıktı. Türkler, akın maksadı dışında nadiren yerleşmek üzere Çin'e akarlardı. Yabancı bütün zümreleri temsil eden bu kalabalık ülkede, birkaç, hattâ bir, iki batın sonra Türk'lükten, Moğolluk'tan, Mançuluk'tan, Tunguzluk'tan, Tibetlilik'ten eser kalmıyordu. Ancak Müslüman olan Çinliler (Döngenler)'dir ki, Müslüman dininin sıkı kaideleri sayesinde cemaatlerini Çin'in insanlar denizinde erimekten kurtarabilmişlerdir. — Hindistan ve İran tarafları, yani güneybatı, Türkler için çok daha cazip gelmiştir. Türkler bu ülkelerde devamlı, büyük devletlere sahip olmuşlar, İran'ın büyük bir kısmını da —bugüne kadar— Türk'leştirmişlerdir.

Türkler için ikinci yol, batı olmuştur. Ural Dağları'nı ve Ural ırmağını atladılar mı, Türkler kendilerini büyük bir ovada, Rusya Ovası'nda buluyorlardı. Burası ve Karadeniz'in kuzeyi, Türkler'in çok sevdikleri ülkeler olmuş ve yüzlerce yıl bu memleketlere hâkim olmuşlardır.

İranlı unsurlarla karışık olan Sakalar istisna edilirse, Türkler'e bu batı yolunu açan ve Türk kavimlerinin bin beş yüz yıl

sürecek olan Doğu Avrupa macerasına girişmesini temin eden, Hun Türkleri'dir.

374'te Büyük Türk Hakanlığı'na mensup bir prens olduğu şüphesiz bulunan Balamir, Volga Hun Devleti'ni kurmuştur. Bu suretle Volga boyları Türk'leşmeye başlamıştır. Bu devlet bir müddet sonra yıkılmış ve Hunlar, yeni gelen Türk zümreleri, Bulgarlar ve Hazarlar içinde erimişlerdir.

Attila Hânedânı

Hunlar'ın daha büyük zümresi, Volga'dan sonra da yollarına devam etmişler, Kafkasya'ya, Karadeniz kuzeyine, nihayet Macar Ovası'na yayılmışlardır.

Hunlar, yolları üzerinde bulunan Gotlar'ı, kralları Ermenrik'i 376'da öldürerek Orta Avrupa'ya sürmüşler, Gotlar da Cermenler'i yerlerinden oynatmışlardır (Albertini, *L'Empire Romain*, Paris, 1936, 383, 411). Bu suretle Batı Roma imparatorluğunun yıkılarak İlkçağ'ın kapanmasını hazırlıyan, Hunlar'dır. Şu halde, Yeniçağ'ı açan Türkler olduğu gibi, Avrupa tarihi bakımından karanlık bir çağ olmakla beraber, Ortaçağ'ı da Türkler açmıştır.

Bu zümrenin başında Muncuk, Oktar, Ruga (Rua) ve Aybars adlı 4 kardeş bulunmaktadır. Bunların Hun imparatorluk hânedânına mensup olduğu, en büyük tarihçiler tarafından kabûl edilmektedir. Zaten hânedândan olmıyan kimselerin Türk boylarının başına geçmeleri, hele İslâm'dan önceki devirde, Türkler'in telâkkileri ile imkânsız bulunduğu malûmdur. Muncuk'un oğlu Attila, Hun yabgularından Çiçi Yabgu'nun —ki Türk tarihinin büyük şahsiyetlerinden biridir ve Hunlar bahsinde adı geçmiştir— 12. kuşaktan (batından) ve dolayısiyle Mete'nin (Oğuz Han'ın) 18. kuşaktan torunudur. Bu nazariye, F. Hirth, W. Radloff, J. B. Bury, F. E. Krause, Z. V. Togan gibi en büyük Alman, Rus, İngiliz, Türk çiniyatçıları (sinologları), altaistleri (turaniyatçı) ve türkologları (türkiyatçı) tarafından tam bir gerçek olarak kabûl edilmektedir.

Gene bu büyük tarih ve lisaniyat âlimlerine göre, Attila'nın oğullarından Macarlar'ın adını «Csaba» şeklinde yazdıkları prens, Arpad hânedânının kurucusu Almos'un büyük babasının büyük babasıdır. Macarlar'ın ilk ve en meşhur krallık hânedânının Türk olduğu zaten malûm ve münakaşa edilmiyen bir keyfiyetti. Fakat yukarıdaki tarihçiler, Arpad hânedânını üstelik Attila'ya ve

dolayısiyle Mete'ye bağlamaktadırlar. Bu da Türkler'in hânedan telâkkilerine uygundur (Macarlar bahsinde bu mevzua avdet edilecektir).

Ruga'nın 434'te ölümünden sonra Muncuk'un iki oğlu, Bleda (Buda) ile Attila, iktidarı paylaşmışlar, fakat büyük kağan mevkiinde Attila kalmıştır. 395 yıllarında doğan Bleda, 434'ten 445'e kadar 11 yıl saltanat sürmüştür. Bu tarihte 50 yaşlarında iken öldürülmüştür.

Kardeşi Attila, 400'de doğmuş, 434'te Doğu Kağanı ve velîahd olmuş, 445'te tek başına imparatorluğun başına geçmiş, 8 yıl sonra 53 yaşında ölmüştür. Zevcelerinden ikisinin adını biliyoruz: Arıkan ve İldike. İldike ile evlendiği gece ölmüştür.

Attila'nın 3 oğlu, İlek, Dengizik, İrmek, Arıkan'dan doğmuşlardır. Ayrıca Dobruca valisi olan Hernak adında bir oğlu ve Arpadlar'ın atası sayılan Csaba adında diğer bir oğlu daha olduğu anlaşılmaktadır. Attila'nın yerine bunlardan İlek geçmiş, fakat ertesi yıl, 454'te öldürülmüştür. Bu tarihten sonra büyük imparatorluk dağılmıştır. Dengizik, Hunlar'dan toplıyabildiği kısmın başına geçmiş, 496'da öldürülünceye kadar 15 yıl, Hun devletini muhafazaya gayret etmiştir. Dengizik, Kuzey Karadeniz ve Romanya'da, ona tâbî olan kardeşi İrnek (İrmek) de Ukrayna'da saltanat sürmüştür. 496'da Dengizik öldürülünce, İrnek, Bizans'a tâbî olmuş ve daha bir müddet Dobruca'da hükümdarlık yapmıştır. Batı Roma imparatorluğuna son veren Odoakr (Odovakar), Attila'nın meşhur nazırı ve Skir kralı Edekon'un oğludur. Batı Roma'nın düşüşü sırasında İrnek, henüz hayatta, fakat Dobruca'da mütevazı bir hükümdardı.

Hunlar'ın, Attila'nın imparatorluk başkentinin nerede olduğu çok tartışılmıştır. Son tetkikler, bu başkentin bugünki Segedin şehri civarında bulunduğunu göstermektedir (Tisa'dan Maros kolunun ayrıldığı mahal).

Avrupa Hunları'nın Tarihî Ehemmiyeti

«Kun», Türkçe'nin Argu lehçesinde «koyun» demektir. Bu mânâ bilindikten sonra Kunlar'ın Hindistan'da kurdukları imparatorlukta geçen «Akhun», «Karahun» gibi tâbirler anlaşılır (Türkler'in Akkoyunlu, Karakoyunlu boyları da vardır; XIV. asırda tarih sahnesine çıkacaklardır).

Hunlar'ın Orta Asya'dan Macar Ovası'na geldikleri zamana kadarki tarihleri hakkında çok az şey biliyoruz. Attila'nın büyük babasının Kuzey Karadeniz'de mühim bir Türk devleti kurduğu muhakkaktır.

Yıldırım hızı ve tesiri ile görünüp kaybolmalarına rağmen, Hunlar'ın bıraktığı izleri günümüzden de takip etmek mümkündür. İmparatorluk dağılınca Hunlar, Doğu Avrupa'da devlet kuran Hazar Türkleri'nin imparatorluğuna katılmışlardır. Avrupa'da kalanlarının bir kısmı sonradan gelen Aparlar'a katılmış, bir kısmı da Slav ve Cermen, hattâ Latin kavimleri içinde eriyip gitmiştir. Antropologlar, Çekoslovakya batısında ve Bavyera'da Ulm civarında «Türk tipli» insanlara tesadüf etmişler ve bunların Hunlar'dan inme olduğu neticesine varmışlardır. Macaristan'da, Çekoslovakya'da, Almanya'da birçok yer ismi de Hun Türkçe'si ile izah edilebilmiştir (Türkler'in coğrafya isimlerini Türkçe'leştirmekteki hayrete değer kabiliyetlerini tekrar hatırlatmakta fayda vardır). Bugün öz Türkçe isimlere Çin'den Adriyatik'e kadarki coğrafya sahalarında raslandığı, bu isimlerin çağımızdaki atlaslardan bile bir türlü silinemediği hatırlanırsa, bu husus fazla hayret uyandırmaz.

445'te Hunlar'dan mühim bir zümrenin Attila'nın hayatında Kafkas Dağları'nı kuzeyden aşıp Âzerbaycan'a girip yerleştikleri malûmdur. 465'te Hun federasyonundan Ağaçeri kabîlesi de Âzerbaycan'da bulunan Türk zümrelerine katılmışlardır. 305 senesinde Sabir Türkleri'nin bu ülkeye geldikleri bilinmektedir. Sabirler, Batı Sibirya'da yaşarlardı ve «Sibirya» adı da bu Türk kabîlesinin isminden gelmektedir. Daha XIV. asırda, Avrupa'ya göçmemiş Sabir grupları Sibirya'da yaşamakta devam ediyordu. Sabirler'in en mühim kısmı, Hazar imparatorluğuna katılmışlardır. Bunlardan bir zümre de 515'te Anadolu'ya girmiş, Ankara ve Kastamonu'ya kadar akın yapmışlardır. 527'de Anadolu'dan çekilip Âzerbaycan ve Dağıstan'a dönmüşlerdir. Sabirler'in sayısı VI. asırda yarım milyon olup, bazan Bizans'ın, bazan İran'ın müttefikı olmuşlardır. Bu suretle, XI. asırdan sonra tamamen Türk ülkesi olan Kuzey Âzerbaycan'ın Türk'leşmesi, Hunlar çağından başlamıştır.

Husrev Enûşirvân'ın şehenşâhlığı zamanında Sâsânî ülkelerinden geçen tahminen 50.000 kişilik bir Türk zümresi de (Bulgar ve Belencer boylarına mensup) Güney Âzerbaycan'da yerleşmiştir. Aynı şehenşâh, Türkler'in Yazar ve Sul boylarına mensup birtakım kabîleleri, Horasan'dan getirtip Âzerbaycan'a iskân etmiştir.

Hunlar'la Çin imparatorları arasında elçi teâtî edilmiştir. Bu, Çin'le bir Avrupa devleti arasındaki ilk sıyasî temastır.

Akhunlar'ın diğer bir cihanşümûl hizmeti, Mazdek ihtilâlindeki büyük tarihî hizmetleridir: Bir İranlı ihtilâlci din adamı olan Mazdek, bütün kötülüklerin servet'in ve kadın'ın toplum içinde dengeli paylaşılamamasından geldiğini iddia ederek ortaya çıktı ve pek çok tarafdar buldu. Zira 484'te Ceyhun kıyısında Akhunlar'a yenilen Sâsânîler'de büyük huzursuzluk başlamış ve İran imparatorluğunda, halk, iktisadî sıkıntıya düşmüştü. Mazdek, servet ve kadının eşit şekilde bölüşülmesi sloganıyle ortaya çıktı ve İran imparatorluğunun pek çok bölgesinde halkı ayaklandırdı. Soylular, devlet ve din adamları, zenginler öldürüldü, servetleri ve kadınları yağma edildi. Başlangıçta Mazdek tarafından devletin güç kazanacağı hususunda kandırılan Şehenşâh Kubâd (488-496 + 498-531), sonunda ihtilâlci tarafından devrilip habs edildi. Fakat hapisten kaçıp, kayınbirâderi olan Akhun hâkanı Toraman'a sığındı. Düzensizlikten nefret eden an'anevî Türk karakterine sahip olan Toraman, Mazdek'in getirdiği ve ahlâkî olmıyan prensiplerden tiksiniyordu. Eniştesi İran Şâh'ını desteklemiye karar verdi. Bu destek olmasaydı, İran kalkınamıyacak, Sâsânîler'in en muhteşem devri açılamıyacak ve Mazdek'in komünist prensipleri Asya'yı alt üst edecekti. Şâh Kubâd, 30.000 Akhun Türk atlısı ile İran'a girdi. İhtilâli bastırdı ve Mazdek'e inanmakla yanıldıklarını ve felâkete gittiklerini anlıyan İran halkının da büyük desteğini gördü. Mazdek ve tarafdarları idam edildi. Dünya, büyük bir belâdan kurtuldu. Tarih boyunca İran'ın altın devrini teşkîl eden Husrev Anûşîrvân'ın yarım asra yaklaşan (531-579) saltanatı, bu sayede mümkin oldu. «Âdil» diye anılan bu büyük şehenşâh, Kubâd ile Toraman'ın kızkardeşinin oğlu idi, yani ana tarafından Türk imparatorluk hânedânından iniyordu. Ama velînîmeti Akhun imparatorluğunu, Göktürk hâkanı İstemi Kağan ile müştereken ortadan kaldıran da bu Husrev Anûşîrvân oldu.

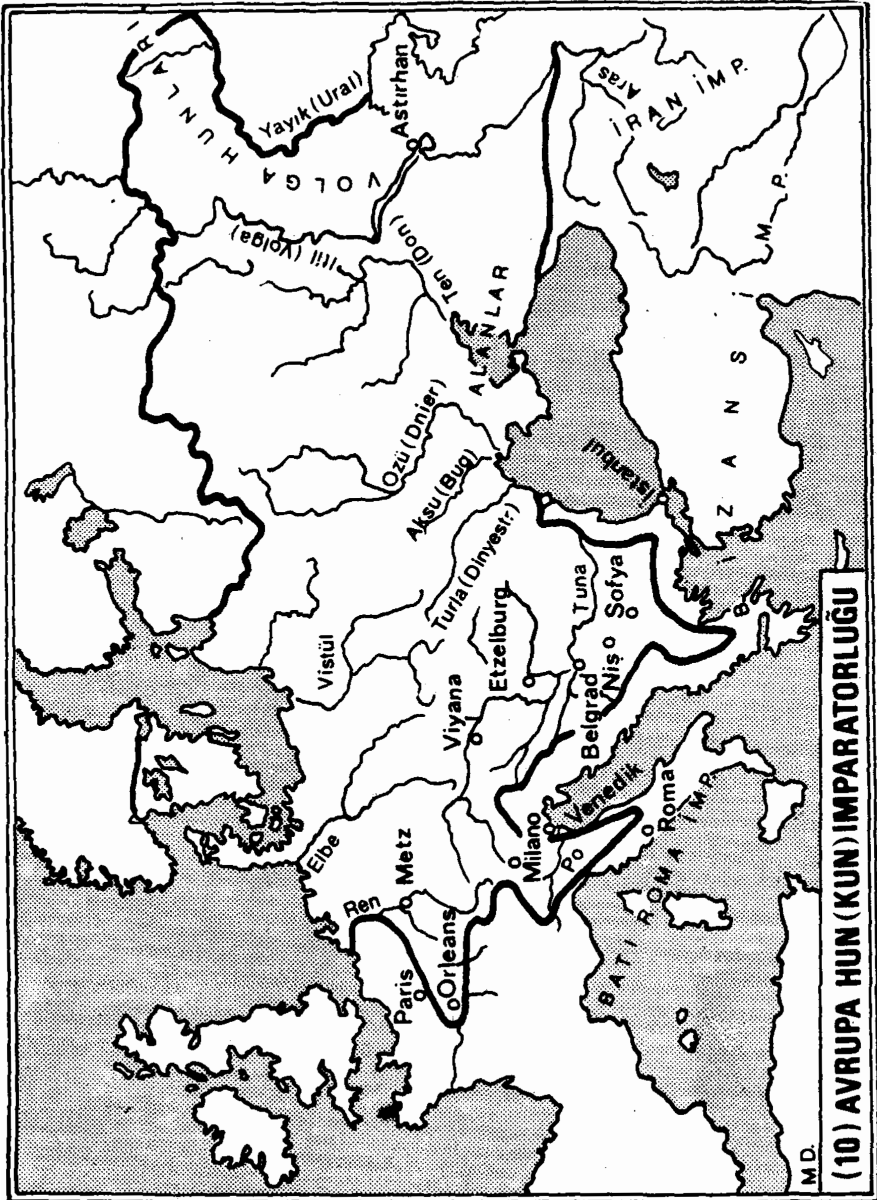
Hun Kültürü

Huhanye (Huhansie) Yabgu ile Çiçi Yabgu'nun uzun yıllar iktidar çekişmesine girişmeleri, Büyük Türk Hakanlığı'na hâkim olan Hunlar'ın bazı boylarını geniş ölçüde memnuniyetsizliğe sevketmişti. İktidardan uzak düşen bu boylar, Çiçi Yabgu'nun idaresinde batıya çekilmişler ve Çin nüfuzundan çok uzaklaşmışlardı. Çiçi Yabgu, Talas boylarına gelmiş, Isık Göl havzasını da ele geçirmişti. Bu suretle Türkler'in hâkim unsurunun mühim kıs-

mı, batıya gelmiş oluyordu. Çiçi Yabgu'dan ve hele Hun hânedânının iktidardan düşmesinden sonra Hunlar'ın en büyük kısmı batıda toplandı ve Avrupa'ya aktı. Bu suretle Avrupa kültürü ile Türk kültürü arasında geniş bir temas husule geldi. Kuzey Kafkasya'da İran ırklarından Alanlar vardı. Hunlar'la Alanlar'ın teması geniş ölçüde oldu. Hunlar'ın bu göçlerini, arkeolojik keşifler sayesinde doğudan batıya doğru oldukça muntazam şekilde takip etmek mümkündür. Meselâ Kazakıstan'da Borovogo Gölü kıyılarında bulunan altından mamul eşya, Hunlar'ın doğudan batıya doğru katettikleri bir merhaleyi göstermektedir. Volga bölgesinde de tipik bir Orta Asya Hun kılıcı bulunmuştur; bu kılıç, eğri Türk kılıçları biçimindedir. Volga boylarının kuzeyleri daha bu devirlerde Fin kavimleri ile meskûn değildi. Fin kavimleri, bu bölgelere VI. - VIII. asırlarda yerleştiler ve Türkler'i, Volga'nın daha güney kıyılarına doğru ittiler. Onun için Hunlar çağında Volga'nın kuzey bölgelerinde de Türk unsuru bulunuyordu.

Hunlar, Volga'dan sonra Don havzasına geldiler. Arkeolojik keşifleri bu havzada da takip etmek mümkün olmaktadır. Don'dan az sonra da bu Türk kavmini Dinyeper'de görüyoruz. Kırım yarımadasını da geniş ölçüde iskân etmiş ve Türk'leştirmişlerdir. Nehirden nehre atlamak suretiyle nihayet Tuna'ya erişmişler ve Macar Ovası'nda, büyük bir geçici imparatorluk kurmak üzere kuvvetlerini teksif eylemişlerdir. Macaristan'da Hunlar, zamanımıza kadar izleri görülen şiddetli kültür tesiri yapmışlardır. Güney Rusya'da bulunan Cermenler'in büyük kısmı, bu Hun akını önünde Almanya'ya gelmişler, bu suretle Güney Rusya'da hiç Cermen kalmamıştır. Hunlar'ın yerleştikleri bölgelerden biri de Silezya'dır ve bu ülkede de büyük kültür izleri bırakmışlardır.

Avrupa medeniyetinin Hun Türkleri'nden aldığı başlıca unsurları büyük Fransız tarihçi ve coğrafyacısı Fernand Grenard, şöyle hulâsa ediyor (*Grandeur et Décadence de l'Asie,* 11-3) : «O zamana kadar Avrupalılar'ın meçhulü olan iç çamaşırı, at koşumları ve Türkler'in atlarını eyerleme usulleri, askerliğe ve süvariliğe dair birçok husus; birçok coğrafya ismi ve mefhumu... Yunan, Romalı, Gol ve Cermenler'in meçhulü olan ve Türk atlısına emsalsiz bir üstünlük veren at donatımına ait birçok hususlar, Hunlar'dan iktibas edilmiştir. Batı Roma'nın son imparatoru olan Romulus'un adına Batı İmparatorluğu'nu idare eden babası Oreste, Attila'nın eski bir subayı idi ve askerî terbiyesini Türkler'den almıştı. İtalya'ya hâkim olan meşhur Odoacre da, Attila'nın nâzırlarından birinin oğluydu».

Attila

Tarihin ve Türk tarihinin en büyük şahsiyetlerinden biri olan Attila'nın hayat ve şahsiyetini de kısaca gözden geçirmek icap eder. Zaten Avrupa Hun imparatorluğu demek, hemen hemen Attila demektir.

IV. asır ortalarında Kuzey Kafkasya'da Alanlar'ı hâkimiyetlerine alan Hun Türkleri, 359'da İran'a, 363'te kuzeyden Kafkas Dağları'nı aşarak Güney Kafkasya'ya, daha sonra Güneydoğu Anadolu'ya, hattâ Mezopotamya'ya kadar inmişlerdir. Bununla beraber Hunlar'ın en kalabalık boyları Karadeniz'in kuzeyinde ve Kırım'da, bilhassa Don nehrinin doğusunda bulunuyordu. Hunlar'ın başkentinin 417 yıllarında Hazar Denizi kıyılarında iken 430 yıllarında bugünki Bulgaristan'da Sofya civarına nakledildiğini biliyoruz. Attila, Hunlar'ı cihanın hâkimi vaziyetine getirmek istemiş ve projesini tamamlamaya da ramak kalmıştır. Doğu ve Batı imparatorluklarını ezdikten sonra Attila, İran imparatorluğunu fethetmek istiyordu. İran seferine çıkmak üzereyken, beklenmiyen şekilde ölmüştür.

Attila ilk gençliğini bir Roma sarayında geçirdi; Roma kültürünü ve Latince'yi öğrendl; bilhassa Roma imparatorluğunun bütün zaaflarına dikkat etti ve tahta çıkınca bu zaaflardan dâhîce faydalanmasını bildi. Önce Doğu Roma (Bizans) üzerine yürüyüp imparatorluğu yıllık vergiye bağladı. Bir Roma imparatoru için yabancı bir devlete yıllık vergi vermek, görülmemiş bir zillet teşkil ediyordu. Nitekim birkaç yıl sonra Bizans İmparatoru, vergiyi kesti. Bunun üzerine Attila, Bizans üzerine yürüdü. Belgrad, Niş, Filibe gibi mühim şehirleri aldıktan sonra, Gelibolu yarımadasına geldi. Bizans ordusu Attila'nın karşısında müthiş bir bozguna uğrayınca İmparator, eskisinden çok daha ağır bir yıllık vergiyi kabullenerek Türk cihangirini İstanbul kapılarından uzaklaştırdı.

Bir müddet sonra tekrar Bizans ile arası bozulan Attila, Balkanlar'da 70 Bizans şehir ve kasabasını Hun imparatorluğuna kattı. Mora'ya ve İstanbul kapılarına kadar Doğu Roma topraklarını çiğnedi. Attila'dan son derece ürken Bizans, başka kurtuluş çaresi göremiyerek, Türk hakanını zehirletmek üzere bir suikast hazırladı. Fakat suikast akim kaldı. Attila, Bizans'a elçi gönderdi. Tehdit ederek, suikasdin başı olan Bizanslı'nın teslimini istedi. Mesele çıkarıp yeniden harbe girmekten çekinen Bizans İmparatoru, suikasdi kendi emriyle hazırlıyan adamın başını kestirip Attila'ya gönderdi.

Zaten bu sıralarda Attila, gözlerini Batı Roma'ya çevirmiş bulunuyordu. O zamana kadar Batı Roma'nın dostu idi. Fakat Batı Roma tahtına hak iddia edenlerin kendisine sığınması üzerine, siyasetini değiştirdi. İmparator III. Valentinianus'un kızkardeşi Prenses Honoria, doğacak çocukları tahta rakîp olmasın diye, evlenmemeye mahkûm edilmişti. Bunun üzerine intikam al-

mak istiyen Prenses, Attila'ya bir nişan yüzüğü gönderdi. Attila prenses'in bu teklifine cevap bile vermedi. Fakat Batı Roma ile bozuşmak için bahane ararken, aklına, yıllar önce cereyan eden bu hâdise geldi. Bu sıralarda Prenses Honoria, saray adamlarından birisiyle seviştiği iddiası ile annesi İmparatoriçe Placidia tarafından önce İstanbul'a, sonra da Ravenna'ya (İtalya'da) gönderilmişti, göz hapsindeydi. Bunu öğrenen Attila, Batı Roma İmparatoru'na elçi gönderdi; nişanlısının hemen serbest bırakılmasını, müstakbel zevcesi olan Prenses Honoria'nın miras ve çeyizi olarak da Batı Roma imparatorluğunun yarısının kendisine verilmesini istedi. Siyasî gerginlik, zirve noktasına erişmiş bulunuyordu.

Bu sıralarda Attila'nın bütün endişesi, iki Roma imparatorluğunun kendi aleyhinde birleşmesi ve ikisiyle beraber aynı zamanda iki ayrı cephede harb etmek mecburiyetinde kalması idi. Bunu önlemek maksadiyle, hızla Batı Roma üzerine yürüyüp, ona baş eğdirip bertaraf etmek icap ediyordu.

Attila, Batı Roma'yı Galya'da ezmek istedi. Ren'i geçerek Galya'ya (Fransa) girdi. Metz ve Reims şehirlerini aldı. 24 haziran 451'de, Orléans şehri yakınlarında, Batı Roma ile müttefikı Batı Gotları'nın büyük ordusunu karşıladı. Çok kanlı geçen ve iki taraftan 165.000 zayiatla neticelenen meydan muharebesinden, iki taraf da kesin netice alamadı.

Ertesi sene Attila, doğrudan doğruya İtalya üzerine yürüdü. Milano ve Pavia şehirlerini aldı. Her an Attila'nın Roma'ya girmesi bekleniyordu. Papa III. Leo, Attila'nın karargâhına giderek, Roma'yı çiğnememesi için yalvardı. Türk Hakanı, tekrar Doğu Roma üzerine yürümek niyetinde olduğu için, Batı Roma'nın yıllık vergi vermek suretiyle sulh isteğini kabûl etti, geri döndü.

Attila, tarihin en büyük cihangirlerinden biridir. Maksadı, bütün cihangirler ve kendinden önce gelen Büyük İskender ve Mete gibi, mümkünse bütün dünyaya hâkim olmaktı. Akılların zor kabûl edeceği genişlikte bir imparatorluk bıraktı. Avrupalılar'ın «Tanrı'nın Kırbacı» dedikleri Attila, yıldırım hızıyla geldi ve geçti. Avrupa kavimleri arasında küçük bir ekalliyet teşkil eden Türkler, ondan sonra bu geniş ülkeleri elden çıkardılar. Avrupa Hun imparatorluğunu gösteren harita, Attila'nın Orta İsveç'ten Kuzey Kafkasya'ya, Ren kıyılarından Hazar Denizi'ne kadar uzanan devletini göstermektedir. Bu sınırlar dışında kalan İtalya, Fransa, Balkanlar gibi geniş ülkeler de, Türk cihangirinin mûtat akın yerlerinden olmuştur.

«İldikö» adında bir genç kızla evlenen Attila, zifaf gecesinin sabahında yatağında ölü olarak bulundu. Ağız ve burnundan fışkıran kanlarla yatağı kıpkırmızı kesilmişti. Zevcesi, korkudan aklını kaybetmiş vaziyette odanın bir köşesine büzülmüştü. Ölümün şiddetli bir burun veya beyin kanamasından mı, bir hastalıktan mı, bir suikast neticesi mi husule geldiği anlaşılamadı.

Attila, çok büyük bir merasimle gömüldü. Cenaze altın bir tabuta kondu. Bu tabut bir gümüş, gümüş tabut da demir bir tabut içinde muhafazaya alındı. Gömüldüğü yer belli olmasın diye, mezarı kazanlar okla vurulup öldürüldü. Mezarın yanından geçen çayın mecrası değiştirildi, sular başka istikamete akıtıldı.

Avrupa Hunları Hakkında Hulâsa ve Netice

Orta Asya'daki Büyük Hun imparatorluğu dağılınca, Büyük Türk Hâkanlığı, gene Aşına Sülâlesi'nden Tabgaçlar'a geçti. Fakat Aşına Sülâlesi'nin Tuku hânedânından olan Hun prensleri, şurada, burada, kral olarak ve ekseriya Tabgaçlar'ı metbû tanıyarak saltanat sürmeye devâm ettiler. Kuzeydoğu Asya'da bilhassa 304-318 arasında Hun krallarının varlık gösterdikleri bilinmektedir. Bununla beraber asıl büyük Hun kitlesi, Aral'ın doğusundaki Kazakıstan bozkırlarına çekildi. Kuzeybatı Çin ve Tarbagatay çevresinde de şu Hun krallıkları kuruldu : Çao (328-352), Hsia (407-431), Kuzey Liang (401-439) ve bunun devâmı olarak Turfan çevresinde Lulan (442-460).

355-365'te Hunlar, Hazar-Aral arasını (Üst Yurt) işgal ettiler. 374'te İtil (Ural) kıyısına geldiler. Bu yıl Hun imparatoru Balamır, Doğu Got devletini yıkıp kralları Ermanarih'ın intihârına sebep oldu. Onun yerine oğlu Hunimund'u kukla kral yaptıktan sonra, Dnyepr kıyısına gelen Hâkan Balamır, ertesi yıl (375) Batı Got devletini de yıktı. Batı Got kralı Atanarih, Vizigotlar'ını alıp bütün Avrupa'yı çiğniyerek tâ İspanya'ya cân attı. Bu suretle IV. asrın son çeyreğinde Kavimler Göçü başlıyarak bugünki Avrupa'nın ırkî-lisânî coğrafyasını çizdi ve Batı Roma devletinin sonunu, yani İlk Çağ'ın kapanışını işâret etti. Balamır Hâkan, 378 'de Tuna'yı geçip Trakya'ya kadar geldi. Diğer bir Hun ordusu Don üzerinden hareketle Kafkaslar'ı geçti; Basık ve Kursık Beyler'in kumandası altında Anadolu'ya daldı. Erzurum'dan Malatya'ya, oradan Urfa ve Antakya'yı kuşatıp alamıyarak Lübnân'a indi ve Kudüs'e kadar ilerledi. Filistin'den Orta Anadolu - Doğu Anadolu - Kuzey Âzerbaycan yoluyle Kafkaslar'ı aşıp Karadeniz

kuzeyine döndü. 398 yılında 2. Anadolu seferi yapıldı. Bunlar, Türkler'in —bugünki bilgilerimize göre— ilk Anadolu seferleridir. Balamır'ın yerine oğlu Uldız (Yıldız) geçti (400 yılları). Bu sırada Hunlar'ın yerlerinden oynattığı kavimler, Avrupa'nın altını üstüne getiriyorlardı. Yerlerinden oynıyan Vandal, Burgond, Sakson, Alaman gibi Ârî (Hind-Avrupa) kavimlerinin başına Radagais geçti, Roma'yı yok etmek azmiyle İtalya'ya girip alt üst etti. Pavia meydan muharebesinde Roma imparatorluk ordusunu yenen bu Barbarlar'ı, Floransa'nın güneyinde Friesole sahasında, Uldız Hâkan'ın Türk ordusu karşıladı. Batı Roma imparatorluk ordusu, Türk ordusunu destekledi. Barbarlar yenilip İtalya'dan atıldı, Radagais öldürüldü. Uldız Hâkan, Roma'yı kurtarmış oldu (ağustos 406). Türkler'den ürken Barbarlar'ın büyük kısmı, nasıl 30 yıl önce Balamır tarafından Doğu Avrupa'dan sürülmüşlerse, bu defa Hun baskısı karşısında Orta Avrupa'da da tutunamıyacaklarını anladılar. Ren'i batıya doğru geçip Batı Avrupa'yı iskân etmiye başladılar (Vandallar, Alanlar, Keltler, Suebler, Sarmatlar). Uldız, Kazakıstan'dan Ren'e kadar olan Asya ve Avrupa'yı birleştirmiş, atası Mete'nin imparatorluğuna yakın muazzam bir devlet kurmuştu. 404-5 ve 409'da Tuna'yı da güneye doğru geçti. Doğu Roma (Bizans) ülkelerini çiğnedi. 410 sıralarında öldü, yerine oğlu Karaton tahta geçti. Karaton'u, Muncuk (415?-422?) ve Rua (422?-434) adlı 2 oğlu sırasıyle imparatorluk tahtında istihlâf etti. Karaton'un küçük oğlu Oktar ise, «elig = kral» sanıyle, kanat hükümdârı idi. Rua, Uldız'ın yolunu takib etti. Oktar ve kardeşi Aybars, Doğu ve Batı elig'leri olarak, hem ağabeyleri Rua, hem de yeğenleri Attila zamanında, görevlerine devâm ettiler. 422'de Doğu Roma (Bizans) imparatorunu yıllık vergiye bağlıyan Rua, Hun imparatorluğunu geliştirdi. Attila, amcası Rua'nın yanında, büyük bir kumandan olarak yetişti; 34 yaşında tahta geçti ve 19 yıl saltanat sürdü. Aslında ağabeyi Buda (Bleda) Batı, Attila ise Doğu hâkanları idiler. Fakat askerî kabiliyeti olmıyan Buda, sadece saltanat sürdü. Gerçek imparator Attila idi. Esasen Buda 445'te öldü ve son 8 yıl Attila, tek başına kaldı, Batı için bir hâkan tayin etmedi.

Attila'nın 447 seferinde Büyük Çekmece (Athyra)'ye kadar gelmesi üzerine, Istanbul'u tahrîb etmekten çekinmesi sebebiyle Bizans'ın yıllık vergisi 3 kata çıkarılmakla (2.100 libre altın) iktifâ edildi. Batı Roma da Attila'ya yıllık vergi veriyordu. Attila'nın son hedefi İran (Sâsânî) imparatorluğu idi. Bu imparatorluğu da yıllık vergiye bağlayıp cihan hâkimiyetini gerçekleştirecekti.

Attila'nın halefleri olan İlek (453-454) ve Dengizik (454-469), harb meydanlarında öldüler. Attila'nın gene Arıkan'dan doğan bunlardan sonraki 3. oğlu İrnek, artık Orta Avrupa'dan Doğu Avrupa'ya çekildi. Bu suretle 469'da Avrupa Hun imparatorluğu sona erdi. İrnek, Macar kabîlelerini Tuna boyuna getirerek, müstakbel Macaristan'ın temellerini attı. Macaristan kraliyet hânedânı (Arpadlar), İrnek'in, dolayısıyle Attila'nın ve gene dolayısıyle Mete'nin torunlarıdır.

476'da Batı Roma imparatorluğuna ve dolayısıyle İlk Çağ'a son veren Odovakar, Attila'nın yakın adamlarından Edekon'un oğludur. Orta Çağ Avrupa şövalyelik hayatının kurucusu da Attila'dır (Gy. Németh, *Attila,* s. 6).

AVRUPA HUN İMPARATORLARI (374 — 469 = 95)

1. *Balamır* (374-400? = 26?) (Çiçi Yabgu'nun 9. ve Mete'nin 15. kuşaktan torunu)
2. *Uldız* (Yıldız) (400?-410? = 10?) (1'in oğlu)
3. *Karaton* (410?-415? = 5?) (2'nin oğlu)
4. *Muncuk* (Boncuk) (415?-422? = 7?) (muhtemelen 3'ün oğlu)
5. *Rua* (422?-434 = 12?) (4'ün kardeşi)
6. *Attila* (434-453 = 19) (4'ün oğlu)

6a. *Buda* (ortak-imparator : 434-445 = 11) (6'nın ağabeyi)

7. *İlek* (453-454 = 1) (6'nın büyük oğlu)
8. *Dengizik* (Denizcik) (454-469 = 15) (6'nın ortanca oğlu)

8a. *İrnek* (6'nın küçük oğlu) (Doğu ileg = kralı) (Macar Arpad hânedânının atası)

2. APARLAR (AVARLAR) (565 — 835)

Avarlar Avrupa'da

Hunlar (Kunlar) nasıl Büyük Türk Hakanlığı'nda iktidarı, taç ve tahtı kaybedince Tabgaçlar'ın hâkimiyetinde yaşamaktansa batıya, Avrupa'ya gelip büyük bir Türk devleti kurmuşlarsa, Tabgaçlar'dan sonra iktidara gelen Avarlar (Aparlar) da, Büyük Türk Hakanlığı tahtını Göktürkler'e kaptırınca aynı şeyi yapmışlardır. İktidarı Göktürkler'e bırakmak mecburiyetinde kaldıklarından 6 yıl sonra, 558'de Avrupa'da görünen Avarlar, 565'te bir asır önceki Hun imparatorluğunun enkazı ve toprakları üzerinde imparatorluklarını kurmuşlardır. Bu devlet, Hun devletinden çok daha uzun ömürlü olmuş, 835 yıllarına kadar 270 sene kadar de-

vam eylemiştir. Fakat VII. asırdan sonra imparatorluk büyüklüğünü kaybetmiştir.

«Kagan» adını taşıyan Avrupa Avar imparatorlarının ilki Bayan Kağan'dır. Bayan Kağan'ın 5 oğlu vardı. 4'ü 601'de öldürüldükleri için, yerine 5.'si geçti. 616 ve 626'da Bizans'ı kuşatan Avar Hanı, bu zattır (Bizans bahsinde bu muhasaralardan bahsedilmiştir). Avarlar da Attila'nın başkentini veya civarını başkent yapmış görünüyorlar ki, burası, bugünki Macaristan'da Segedin şehri civarıdır.

Sonraki Avar hükümdarlarından Tudun Kağan, 796'da Aachen (Aix-la-Chapelle)'de müstakbel Batı imparatoru Charlemagne'ı resmen ziyaret etmiştir. Avar hükümdarlarından hiç olmazsa ikisinin, Theodorus ve Abraham adlarını alan kağanların Hıristiyan olduklarını biliyoruz. Abraham'dan sonra tahta geçen II. Tudun 'la Avar devleti dağılmıştır.

Göktürkler, Büyük Türk Hakanlığı'nda Avarlar'ın yerine geçtikleri için, bütün yeni iktidara gelen hânedan ve şahısların psikolojisini taşıyorlar, yani en büyük ve amansız düşman olarak, iktidardaki seleflerini görüyorlardı. Bu yüzden, Avrupa'da Bizans'ı tazyik eden Avarlar'a karşı Göktürk - Bizans ittifakı meydana gelmiştir. Göktürkler, Avarlar'ın Bizans'ı yıkmaya muvaffak oldukları takdirde iktisâb edebilecekleri gücden çekinmiş olacaklardır.

791'de Charlemagne'ın Avarlar üzerine kazandığı zafer, bu Avrupa Türk devleti için yıkıcı oldu. 796'da Avarlar, resmî din olarak dinlerini bırakıp Hıristiyan dinini kabûle mecbur oldular. Dış tazyikle yapılan böyle bir din değiştirme, ölüm demekti. Nitekim Avar devleti 40 yıl can çekiştikten sonra tarih sahnesinden çekildi. Charlemagne'ın Macaristan'a yani Avarlar'ın anayurduna kadar gelmiş olması, zaten devletin sonunu işaret etmişti.

Hıristiyan'laşan Avarlar, Avrupa kavimleri arasında eridiler. Bilhassa bugünki Macaristan ahalisi arasında bol miktarda Avar kanı taşıyanlar mevcuttur ve bu tipler, antropologlar tarafından tesbit edilmiştir. Macaristan'da, Avarlar'dan kalma birçok eşya da bulunmuştur. Yalnız Macaristan'daki arkeolojik kazılarda 15.000 Avar mezarı açılmıştır. Avarlar'a ait çifte borulu bir de kaval bulunmuştur ki, bir Türk musikî âleti olmak bakımından çok alâkaya değer.

Avarlar ve Avrupa Devletleri

Avarlar, Ren'e dayanmışlar ve Frank kralı I. Sigebert'i 566 'da kesin şekilde mağlûp etmişlerdir. Bayan Han tahta geçtiği zaman, Dnyepr ile Don arasındaki Kuturgur ve Uturgurlar da Avar hâkimiyetinde idi; Don'un doğusunda yaşıyan Uturgurlar ve Onogurlar ise, Avarlar'ı Büyük Türk Hakanlığı'ndan kovan Göktürkler'e tâbî idi. Bu suretle Büyük Türk Hakanlığı tahtında selefhalef olan Avarlar ile Göktürkler'in büyük imparatorluklarını, Don nehri ayırıyordu. Fakat 569'da Göktürk hâkimiyeti Don'un batısına atlamış ve Avar tebaası olan Uturgurlar, Göktürkler'e itaat etmişlerdir.

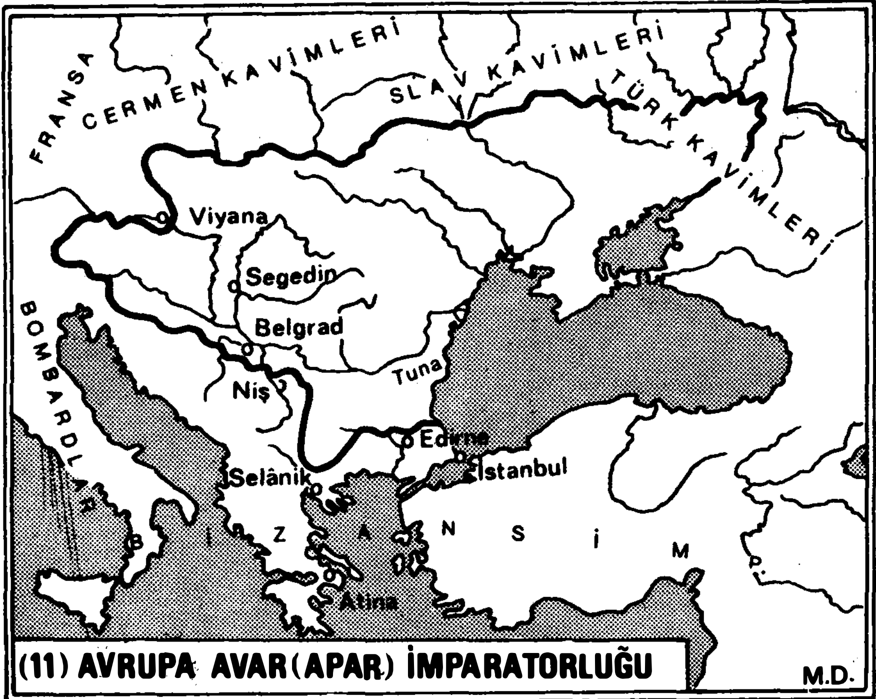
573'te imparator Tiberius'un bizzat kumanda ettiği büyük Bizans ordusunu dağıtan Bayan Han, Bizans'a ağır şartlarını dikte etmiş ve Bizans'tan sonra münakaşasız surette Avrupa'nın en güclü devletinin hükümdarı olmuştur. Bizans ile Avarlar'ın Avrupa'da üstünlük için gerçek bir mücadeleye giriştiklerine şahit oluyoruz. Gâh Türkler, gâh Bizanslılar bu mücadeleden galip çıkıyorlardı. Bir keresinde Bizanslılar, harbde, Bayan Han'ın 4 oğlunu birden öldürmüşlerdi. 601'deki bu bozgunun öcünü almak için Bayan Han, 616'da İstanbul önlerine kadar gelmiştir. 626'da İran ile ittifak edip, meşhur İstanbul muhasarası yapılmıştır. Rum kiliselerinde hâlâ okunan «Akathistos» ilâhîsinde, bu muhasaradan kurtardığı için Bizanslılar, Meryem Ana'ya arz-ı şükran etmektedirler.

736'da Avarlar, Bavyera'ya girdiler. Bu suretle 20 yıl süren Avar-Bavyera harbi başladı. Harbin başında Avarlar'ın sınırı Tuna'nın güneyden aldığı sulardan Enns çayından geçiyor, yani bugünki Avusturya'nın en mühim kısmı Türkler'de kalıyordu. Harbden yıpranmış olarak çıkan Avarlar, Avusturya'nın mühim bir parçasını Cermenler'e bırakmışlardır.

VIII. asrın son yıllarında hızla inhitat başlamış, Avarlar, Charlemagne'ın Franklar'ına yenilmişlerdir. 796'da Charlemagne'ın başkenti Aachen'e giden Tudun Kağan, Hıristiyan olmuş, fakat Frank hükümdarının Türkler'e düşmanlıktan vaz geçmediğini görünce 799'da Hıristiyan'lıktan tekrar atalarının Tanrı dinine dönmüştür. Tudun Kağan, Bavyera'ya girip Charlemagne'ın kayınbiraderi Kont Gerold'ü yenip öldürmüşse de, halefleri 805'e doğru kesin olarak Hıristiyan dinini kabûle mecbur kalmışlardır. 826'da II. Tudun Kağan'dan sonra devlet dağılmıştır.

Avarlar'ın Tarihî Rolü

Avrupalılar'ın «Avar» dedikleri bu kavmin Türkçe'de telâffuzunun «Apar» olduğu, Orhon Kitabeleri'nde bu şekilde yazılması ile sabittir. Avrupa Avar Kağanları da şüphesiz Büyük Türk Hakanlığı tahtında oturan Asya Avar Kağanları soyundan idiler. Bayan Kağan, sonuncu Asya Avar hanlarından birinin oğlu veya yeğeni olmalıdır. Ancak şimdiki bilgimizle, akrabalık derecesini tesbit edemiyoruz. Esasen Avrupa Avar hükümdarlarının sırası, adları, tarihleri hakkındaki şimdiki bilgilerimiz de gayetle mahduttur. Hunlar'dan Karahanlılar'a kadar bütün Büyük Türk hakanlığı tahtını işgal etmiş ve zaman zaman Çin'de, Hindistan'da, Avrupa'da saltanat sürmüş Türk hânedânlarının aynı aileden indikleri hakkındaki Türk an'anesi, gittikçe tarihçiler arasında daha fazla taraftar bulmaktadır. Bu aile, Aşena veya Asena yahut Gökbörü yani Bozkurt Sülâlesi'dir. Çeşitli hânedânların bu sülâlenin çeşitli dallarından türemiş olması, Türkler'in içtimaî teşkilâtı ile mütenasip bir durum meydana getirmektedir.

(11) AVRUPA AVAR (APAR) İMPARATORLUĞU

Avarlar, Slavlar'ın gerçek hocasıdırlar. O zamana kadar devlet ve teşkilât mefhumlarından habersiz olan Slavlar'a bu mef-

humları öğretmişler ve onları yakın istikbalde tarihî rol oynamaya namzet kılmışlardır. Avarlar, önlerindeki Slavlar'ı batıya ve güneye, Balkanlar'a doğru itmişlerdir. Avarlar'ın Avrupa'ya geldikleri yıllarda Türkler'in Onugur boyundan iki kabîle de (sayıları 20.000 olarak veriliyor), Kuzey Kafkasya'daki İran kavimlerinden Alanlar'la birleşerek Avrupa'ya girmişlerdir. Hun ve Bulgar Türk boylarından bazıları ile de birleşmek suretiyle büyük bir kuvvet meydana getirmişler, Macaristan ve Avusturya'dan geçip Almanya'nın Türingen bölgesine inmişler, burada kendilerine karşı çıkan Frank kralı Sigebert'i esir etmişler, Karpat Dağları ile Tuna arasındaki memleketi tamamen ele geçirmişler, Lombardlar'ı İtalya'ya itmişler, 568'de Panonya'yı almışlar, 597'de Franklar'ı tekrar bozmuşlardır. Bu geçici Türk-İran imparatorluğu birkaç yıl için Kuzey Kafkasya'dan Prusya'ya kadar uzanmış, Avarlar'ın gerçek öncüsü olmuştur.

Avarlar, Belgrad'ı düşürdükten sonra Hunlar'ın yolunu takip etmişler, 589'da Yunanistan'a ve Mora'ya gelmişlerdir. Selânik'i ve Istanbul'u ikişer defa muhasara etmişlerse de, alamamışlardır.

Avarlar'ın tarihte iz bırakan en büyük rolleri, Slavlar'ı Balkanlar'a itmek, sürmek ve getirmek suretiyle bu yarımadanın geniş ölçüde Slav'laşmasına sebep olmalarıdır.

Bugün Kuzey Kafkasya'daki (Dağıstan) Avarlar, bu Türk boyunun son kalıntısı olarak yaşamaktadır. Şeyh Şâmil, onlardandır.

AVRUPA AVARLARI

1. *Bayan Kağan* (565-602 = 37)
2. ... *Kağan* (602-626? = 24?)
   ... (5 batın)
3. *I. Tudun* (791-803 = 12)
4. *Zodan* (803-805 = 2)
5. *Theodorus* (805-)
6. *Abraham*
7. *II. Tudun* (-835?)

BİBLİYOGRAFYA : Avrupa Hunları için : E. A. Thompson, *A History of Attila and the Huns*, Oxford, 1948; H. de Boor, *Das Attilabild in Geschichte*, Bonn, 1932; K. Bierbach, *Die Letzen Jahre Attilas*, Berlin, 1906; R. Foss, *Attila in Geschichte und Sage*, Berlin, 1910; E. Hutton, *Attila and His Huns*, Londra, 1915; A. Solari, *Gli Unni e Attila*, Pisa, 1916; A. Alföldi, *Attila*, Viyana, 1930; H. N. Orkun, *Attila ve Oğulları*, İstanbul, 1933; R. S. Atabinen, *Une Histoire Sincère d'Attila*, Paris, 1934; Németh Gyula vs., *Attila és Hunjai*, Budapeşte, 1940 (burada bütün kaynaklar gösterilmiştir) (Türkçe'si : Şerif Bartav, Ankara, 1962 : *Attila ve*

Hunlar); Szasz Béla, *A Hunok Története,* Budapeşte, 1943; daha eski neşriyat *Türk Ansiklopedisi,* IV, 191-204, Ankara, 1950'de gösterilmiştir; 1882 'den önceki neşriyat şu eserde toplanmıştır: Ballagi Aladar, *Attila Bibliografiaja.*

Avrupa Avarları için : H. W. Haussig, *Die Quellen über die Zentralasiatische Herkunft der Europaeischen Avaren, Central Asiatic Journal,* II-1, 1956, 21-43; A. Alföldi, *Zur Historischen Bestimmung der Avarenfunde, Eurasia Septentrionalis Antiqua,* IX, 285-307, 1934; L. Rasonyi, *Macar Arkeolojisi'nde Hunlar, Avarlar, Macarlar,* Ankara, 1938; H. Howorth, *The Avars, JRAS,* N.S., XXI, Londra, 1889, 721-810; Laszlo Gyula, *Adatok az Avarkori Müipar o Keresztény Kapcsolataihoz,* Budapeşte, 1935; *Türk Ansiklopedisi,* IV, Ankara, 1950, 236-48.

3. HAZARLAR (468 — 965)

Hazar Türk Devleti'nin Umumî Manzarası

Doğu Avrupa'da imparatorluk kuran Türk kavimlerinden biri de Hazarlar'dır. Hazar devleti 468 yıllarından 965'e kadar takriben 497 yıl yani hemen hemen 5 asır sürmüştür. 620 yılında devleti artık bir imparatorluk şeklinde görüyoruz. Başkent, 468-723 arasında takriben 255 yıl Belencer, 723-965 arasında 242 yıl da Etil (İtil) yani şimdiki Astırhan şehridir. O zamana kadar Şaman olan Hazarlar, 732-800 arasında Müslüman, 800'den sonra kesin şekilde Mûsevî dinini kabûl etmişlerdi. Bu dinler, resmî dinler olmuştur. Aslında imparatorlukta Şaman, Yahudi, Müslüman, Hıristiyan dinlerine mensup Türkler ve diğer kavimler, bir arada yaşamışlardır. 14. ve sonuncu Hazar Kağanı olan Yusuf, 965'te tekrar Müslüman dinine dönmüş, fakat artık devlet sona ermiş, Hazar kabîleleri, prenslik hâlinde varlıklarını daha bir asra yakın muhafaza etmişlerse de, tarihî rolleri bitmiştir. Bugün sayıları birkaç bin olan ve çeşitli ülkelere dağılan, eskiden topluca Kırım'da yaşıyan Yahudi dininden «Karaim» denen Türkler, Hazarlar'ın bakıyyelerindendir. Hazar devleti, Mûsevî dinini kabûl eden tek Türk devleti olarak tarihe geçmiştir. 732'de Müslüman olup 68 yıl bu dini imparatorluğun resmî dini olarak muhafaza ettiğine göre Hazar devleti, aynı zamanda ilk «Müslüman Türk» devleti sayılmak icap eder.

Z. V. Togan'a göre Hazar kağanları hânedânı, Göktürkler'in Batı şubesinden inmiştir. Yani Göktürk hânedânından ve Göktürk (Aşina / Bozkurt) Sülâlesi'ndendir ve bu husus, kesin olarak kabûl edilebilir (*İbn Fadlan,* 269-70). İmparatorluk hâline gelmezden önce 1,5 asır kadar saltanat süren Hazar krallarının ismini

bilmiyoruz; bunları bildiren bir vesika ortaya çıkarsa, Hazarlar'ın Göktürkler'den hangi kağana bağlandıkları belli olacaktır.

Din hususunda Türkler'in müsamahalı davranışını son haddine götürdükleri ve boyuna din değiştirdikleri görülen Hazarlar, komşu devletlerle sıkı akrabalık bağları kurmaya itina etmişlerdir. Bu hususta bilhassa Bizans'ı ön plâna almışlardır. Zira Hazarlar'ın en büyük alâkası, bu en büyük Hıristiyan devleti ile idi. Bizans Karadeniz'in güney ve batı kıyılarına, Hazar Türkleri ise kuzey ve doğu kıyılarına hâkim bulunuyorlar, bu denizi müşterek iç deniz hâlinde kullanıyorlardı.

Bizanslılar'ın «Theodora» adını verdikleri bir Hazar Türk imparatorluk prensesi, 695'te imparator II. Justinianus (685-695 ve 705-711) ile evlenmiş ve Bizans İmparatoriçesi olmuştur. Bizans'ta «Eirene» adı verilen bir Hazar prensesi, Çiçek de, imparator V. Constantinus Kopronymus (741-775) ile 732'de evlenip Bizans İmparatoriçesi olmuştur. Bu izdivaçtan doğan imparator IV. Leo (775-780), tarihte «Khazar» diye meşhurdur. Yani ana tarafından Hazar kağanının torunudur.

Araplar'la yani İslâm İmparatorluğu ile de sıkı bağlar kurulmuştur. Bir Hazar prensesi 760'a doğru Abbâsîler'in Ermeniye umumî valisi Yezîd ibn'Usaydi's-Sülemî ile evlenmiş ve bu prenses 764'te ölmüştür. Başka bir Hazar prensesi de 798'de meşhur Abbâsî veziri Fazl ibni Yahyâ Bermekî ile evlenmiş ve bu izdivaç, Halife Hârûnu'r-Reşîd zamanına tesadüf etmiştir.

Hazarlar'ın Tarihî Ehemmiyeti

Hazarlar, rakîpleri Bizans ile umumiyetle dostça münasebetler kurmuşlardır. 2. Hazar prensesinin Bizans tahtına imparatoriçe olarak çıkması, bunu gösterir. 627'de Hazar birliklerinin yardımıdır ki İstanbul'u İranlılar'ın (Sâsânîler'in) eline düşmekten kurtarmıştır. 718'de Araplar'ın İstanbul muhasarasında Bizans'a yardım edenler arasında, Hazar ve Bulgar Türkleri'nin de birlikleri vardı. Türkler'in harb san'atındaki müstesna vaziyetleri hatırlanırsa, bu yardımların ehemmiyeti tebarüz eder.

Hazarlar, Orta Asya'dan Karadeniz'in kuzeyine gelip Doğu Avrupa'da devlet kurdukları zaman, buralarda eskiden gelip yerleşmiş Türk kavimlerine, Kuturgurlar'a, Hunlar'a, Avarlar'a, Bulgarlar'a, bilhassa Onugurlar'a raslamışlar, onları hâkimiyetlerine alarak güc kazanmışlardır. Hazarlar'ın ilk zamanlarda Göktürk-

ler'e yani Büyük Türk Hakanlığı'na tâbî oldukları istidlâl edilmektedir. Başkent olarak evvelâ Kuzeydoğu Kafkasya'da, Dağıstan'da Belencer (şimdi : Anderey) ve Semender (Kızlar) şehirlerini seçmişler, sonra kuzeye, Hazar Denizi'nin kuzey kıyısına, Volga deltasına nakletmişlerdir. Hazarlar arasında Yahudilik ve Müslümanlık ile beraber Hıristiyan dini de çok yayılmıştı. Prenslerin içinde Hıristiyan olanlar da vardı. Asırlarca Doğu Avrupa'da Türk devlet teşkilâtı, kültür ve medeniyetini yaşatan ve temsil eden Hazarlar, Avrupa kavimlerine derinden tesir etmişlerdir. Macaristan krallığını kuran Türk Arpad hânedânı, Hazarlar'ın Kabar kabîlesine mensuptur. İskandinavya kavimleri bile içtimaî teşkilâtlarında Hazar müesseselerini taklit etmişlerdir. Müstakbel Rus milliyetinin teşekkülünde de Hazarlar'ın medenî tesiri büyük olmuştur. Hazarlar'ın harb ve istihkâm bilgilerini, Bizans ve Müslüman imparatorlukları gibi, o zaman cihanın en büyük ve medenî devletleri dahi iktibas etmişlerdir.

Resmî dinin Bulan Hâkan'dan beri Mûsevî dininin Karay mezhebi olmasına rağmen Hazar kağanları, bu mevzuda dinî bir siyaset güdüp bütün tab'alarını bu dine sokmak gayretinde bulunmamışlardır. Hattâ Hazar imparatorluğunda en kalabalık kitleyi Müslümanlar'ın teşkil ettiğini biliyoruz. Sonra Hıristiyanlar, sonra Yahudiler, sonra Şamanlar geliyorlardı (son zamanlarda).

Hazar imparatorluğuna öldürücü darbeyi vuranlar, Baltık ile Karadeniz arasında geniş bir devlet kuran ve başkentleri çok kuzeyde Novgorod'da bulunan Normanlar olmuştur. Bunlar, modern Ruslar'ın atalarıdır. Burada Türk tarihinde birinci derecede ehemmiyeti haiz olacak olan Ruslar'ın menşei hakkında da birkaç söz söylemek gerekmektedir. O çağda «Ruslar», İskandinavyalı Norman idiler ve İsveççe'nin bir lehçesini konuşurlardı. Sonraki asırlarda bu bir avuç Norman, Kuzey Slavları arasında erimiş, Slavca'nın bir lehçesini yani bugünki Rusça'yı kabûl etmiştir. 1000 yılı civarında Normanlar, tamamen Slav'laşmışlardır (Minorsky, *Ruslar, İA,* IX, 788b) Bulgar Türkleri de aynen bu macerayı geçirmişlerdir (az aşağıda Bulgarlar bahsine bakınız). Sayıca çok az olan hâkim Bulgar Türkü, Balkan Slavları arasında eriyip dillerini kaybetmişler ve Güney Slavca'nın bir lehçesini, Bulgarca'yı kabûl edip Slav'laşmışlardır.

O zaman Norman olan Ruslar, Hazarlar'ı takliden hükümdarlarına «kağan» demişlerdir; halbuki hükümdarlarının unvânı, Cermence bir unvân olan «knyaz» yani «büyük prens» idi.

Müslüman Araplar ve Hazar Türkleri

721-723 arasında Müslüman Araplar, Hazar imparatorluğunun güney sınırını aştılar, Kafkas Dağları'nı geçip Dağıstan'a girdiler ve Hazar başkenti Belencer'i aldılar. Bunun üzerine Hazarlar, yukarıda söylendiği üzere, başkentlerini takriben 500 km. kuzeydeki Etil'e yani bugünki Astırhan civarına naklettiler. 732'de müstakbel Emevî halifesi Mervân ibni Muhammed, 40.000 askerle bütün Dağıstan'ı Hazarlar'dan alıp İslâm İmparatorluğu'na bağladı. 737'de 150.000 kişilik muazzam bir ordu ile çok daha kuzeye ilerledi, yeni Hazar başkenti Etil'e yani Volga'nın deltasına kadar geldi. Bu, İslâm'ın kuzeye doğru âzamî ilerleyişini teşkil ediyordu (47° arz) (birkaç yıl önce Emevîler, Fransa'da 48° kuzeye kadar ilerlemişlerse de, bu, geçici olmuştur). Dağıstan'daki Belencer ve Semender gibi iki büyük Hazar şehrinden sonra şimdi Etil alınmak isteniyordu. Şehir muhasara edildi. Hazar Hakanı da şehirdeydi. Volga'nın Araplar tarafından geçileceğini gören Hakan, Hazar Tarhan ismindeki kumandanın idaresindeki 40.000 kişilik bir Türk ordusunu bu işe mâni olmaya memur etti. Halîfe Mervân, Türk ordusunu dağıttı; muharebede başkumandan Hazar Tarhan da öldü. Hazar ordusunun zayiatı 10.000 ölü, 7.000 esir ve 10.000'den fazla yaralı idi. Bunun üzerine Hakan, Müslümanlar'dan sulh istedi ve Müslüman olduğunu teyit etti. Hazarlar arasında İslâm dinini yaymak için Emevîler, meşhur fakihlerden Nûh ibni Sâbiti'l-Esedî ile Abdu'r-Rahmâni'l-Khulânî'yi gönderdiler. Araplar, Dağıstan'a çekildi ve sulh yapıldı.

Bu ağır darbeye rağmen Hazarlar, batıda vaziyetlerini kuvvetlendirdiler. Bu sıralarda Kırım yarımadasında Türkler azınlıktı; ekseriyet Gotlar'da idi. Gotlar, küçük sitelerde yaşarlar ve Kırım'daki Hazar umumî valisine vergi verirlerdi. 787'de Hazarlar, Gotlar'ın site imtiyazlarını kaldırdılar ve ülkeyi doğrudan doğruya merkeze bağladılar. Bu tarihte artık Türkler'in Kırım'da ekseriyete erişmiş olduklarını kabûl etmek mümkündür. Gene bu sıralarda Hazarlar, şimdiki Kiev (Türkçe : Mingkirman) şehrini kurmuşlardır.

Hazarlar'la Araplar'ın mücadelesi devam etti. 765'te Ast Tarhan'ın idaresindeki 100.000 kişilik bir Hazar ordusu, Kafkas Dağları'nı kuzeyden güneye aşıp Güney Kafkasya'ya girdi. İslâm İmparatorluğu'nun (o zaman iktidarda Abbâsîler bulunuyordu) Âzerbaycan ve Ermeniye eyaletlerini yağmaladı. 100.000 esir alıp geri döndü.

Hazarlar, dinî müsamahalarının sonsuzluğuna rağmen, resmî dinleri olan Yahudi dinini savunmayı şeref vazifesi olarak görüyorlardı. Endülüs'te (Müslüman İspanya) Araplar bir Yahudi havrasını yıktıkları için, Hazar Hakanı, mukabele olmak üzere Etil şehrindeki bu camiin minaresinin yıkılmasını buyurmuştur. 922 'de bu hâdise sırasında Etil'de, Halîfe Muktedir'in elçilik heyeti de bulunuyordu.

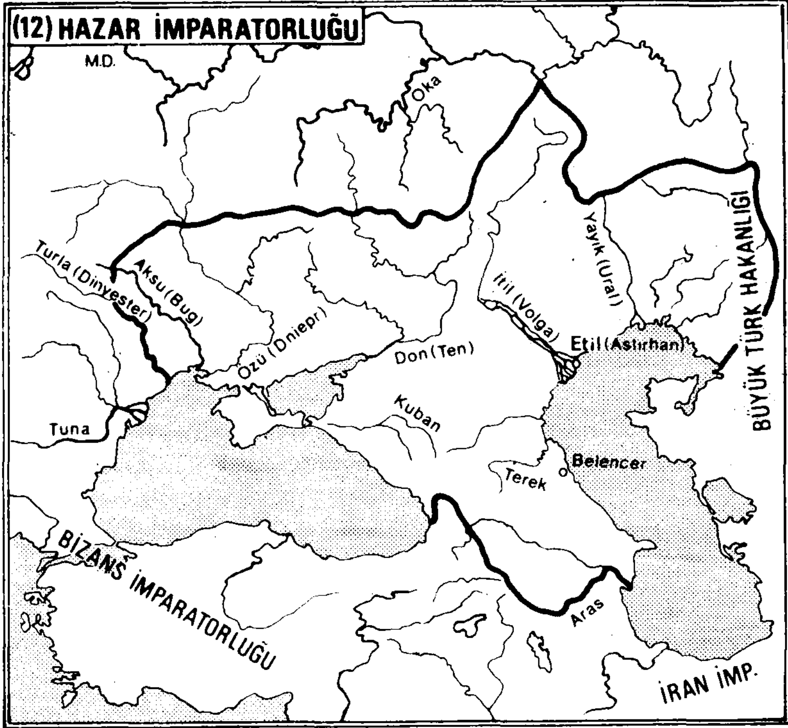
Halbuki Müslümanlık gittikçe kuvvetleniyor ve küçük bir azınlık, âdeta saray dini olan Yahudi dinini ister istemez tazyik ediyordu. Etil'de 10.000 Müslüman ve 30 cami vardı. Diğer şehirlerde de vaziyet Müslümanlar'ın lehine idi. İmparatorlukta 7 başkadı, Müslümanlar'ın hukukî işleriyle uğraşıyorlardı. Tanrı dini mensupları gittikçe azalıyor, çoğu Müslüman, bir kısmı Hıristiyan, bazıları Yahudi oluyordu. Hazarlar'ın Türkçe *Tevrât*'ları vardı; bununla ibadet ederlerdi.

İmparatorluk geniş bir sahaya uzanıyordu. Başlangıçta Harzem'in yani Aral Gölü'nün güneyindeki delta bölgesinin de bir ara Hazarlar'a tâbî olduğu anlaşılmaktadır. Şu halde Hazar hâkimiyet ve nüfuzu, doğuda 60° tulüne kadar uzanıyordu. Volga Bulgar «ilteber»i yani hanı da Hazarlar'a bağlı bir Türk kralı idi; Volga Bulgarları, Müslüman olmuşlar ve İslâm dini 55° kuzey arzına erişmişti. Üst-Yurt'ta yani Hazar ve Aral arasındaki ülkede ve daha kuzeyde yaşıyan Oğuzlar'ın «yabgu» denen kralları da Hazarlar'ı metbu tanıyorlardı. Selçuklu hânedânının ataları, bu Oğuzlar'ın içinde bulunuyorlardı. Hazarlar'ın Âmû-Deryâ kıyılarından gelip Dağıstan, Kuzey Kafkasya, Astırhan, Kırım, Karadeniz kuzeyi gibi ülkeleri iskân ettikleri ve birçok Türk kavmini hâkimiyetleri altında tuttukları, üstelik uzun zaman devam ettikleri nazarı itibara alınırsa, devletin tarihî ehemmiyeti daha iyi tebarüz eder.

VIII. asırda imparatorlukta 7 Hıristiyan piskoposluğu vardı.

Müslüman Arap müellifleri, Hazar Denizi'ne Hazarlar'ın adını vermişler ve bu şekilde devam edip gitmiştir (Aral Gölü'ne de «Harzem Gölü» demişlerdir).

Hazarlar, bütün Türkler gibi cesur ve çok yüksek vasıfta askerdiler. Abbâsî Halîfeleri, Bizans imparatorları, Sâsânî şehenşâhları, Hazarlar'dan hassa birlikleri teşkil etmişlerdir. Bunlar Bağdad'da Müslüman, İstanbul'da Hıristiyan, İran'da Âteşperest olmuşlardır. Bizans sarayında Hazar birliklerinin ve kumandanlarının nüfuzu büyüktü ve mühim siyasî rol oynamışlardır. Bazı merasimlerde imparatorlar, Hazar Türkleri'nin millî kıyafetini giyip törene iştirak ederlerdi.

Bulan'dan Yusuf'a kadar Hazar hakanlarının adlarını biliyorsak da, saltanat tarihleri meçhuldür. Bunlardan Bulan'ın halefi Ubaca onun oğlu, Hizkiya, Ubaca'nın ve Menahe (Mosses) de Hizkiya'nın oğludur. Sonra tahta geçen Hanuka, Bulan'ın küçük oğludur. Bundan sonraki hakanlar, baba-oğuldurlar. Sonuncu imparator Yusuf (Joseph), II. Hârûn'un (Aron) oğludur. Ondan sonra Hazar devleti bir prenslik derekesine düşmüştür; ancak Kırım'ın bir kısmı ile Azak Denizi'nin kuzey ve kuzeydoğu kıyılarını içine alan bu prenslik, XI. asrın sonlarına kadar devam etmiştir. Geniş sahalara yayılan Hazarlar, yeni gelen Türk zümrelerine, Kıpçaklar'a, Peçenekler'e, Oğuzlar'a katılmışlardır. Etil şehrindeki Hazarlar da şehirdeki hâkimiyetlerini devam ettirmişlerdir. 1229'da Sübidey Noyan, Etil'i almış ve şehir yakınlarında Altın-Ordu imparatorluğunun başkenti olan Saray şehri kurulmuştur.

Hazar hakanlarından hiç birinin mezarı bulunmamıştır. Bu mezarlar bulununca, Hazarlar hakkındaki bilgilerimiz fevkalâde artacaktır.

965'te Hazar devletinin Normanlar'ca yıkılmasından sonra Hazarlar, Kırım'da mütevâzı bir devlet kurdular; 1016'da hüküm-

darlarının adı Çun idi. Kuzey Kafkasya'da bugün yaşıyan Karaçaylar Türkleri'nin, Hazarlar'dan inmesi muhtemeldir. Ama Hazarlar'ın yaşıyan en büyük hâtırası, dünyanın en büyük gölüne adlarını vermiş olmalarıdır.

H A Z A R L A R

1. *Bulan* (620?-)
2. *Ubaca*
3. *Hizkiya*
4. *I. Menaşe*
5. *Hanuka*
6. *İshak*
7. *Sabulon*
8. *II. Menaşe*
9. *Nisi*
10. *I. Hârûn*
11. *Menahem*
12. *Benyamin*
13. *II. Hârûn* (-931)
14. *Yusuf* (931-965 = 34)

4. BULGARLAR

A. VOLGA BULGARLARI (770 — 1400)

Az aşağıda bahsedilecektir.

B. TUNA BULGARLARI (584 — 1018)

Bulgarlar'ın Tuna Boylarına Gelişleri

Uzun zaman Volga Bulgarları ile beraber Kuzeybatı Kafkasya'da yaşadıktan sonra Hazarlar'ın tazyikı ile onlardan ayrılıp Karadeniz kuzeyine gelen Kutrigurlar'la Utrigurlar (Bizans kaynaklarının böyle yazdığı bu isimlerin Türkçe'si Uturgur ve Kuturgur'dur), önce ayrı boylar halinde, sonra 584'te Kubrat (Kurt) Han tarafından birleştirilip müşterek «Bulgar» adı altında, daha batıya Macar Ovası'na kadar gelmişlerdir. Attila'nın oğlu İrnek'in torunlarından olan Kubrat (Kurt) Han, Avar Hakanlığı'nın tab'ası olan Bulgarlar'ı da hükmü altına almıştır. Avrupa Hunları'nın yerine geçen Avarlar'ın sınırı, doğuda Özü (Dinyepr) ırmağına dayanıyordu. Bulgarlar'ın esas kitlesi Turla (Dinyestr) ile Özü ara-

sında idi. Kubrat (Kurt) Han'ın 3 oğlu, Bulgarlar'ın 3 boyunun başında bulunuyordu. Büyük oğlu Bayan (Batbayan) Han, Hazar Hakanlığı'na tâbî idi. İkinci oğlu Kotrag Han, kuzeye göçtü ve Volga Bulgarları'nın esas kitlesini teşkil etti. Volga Bulgar Hanları'nın onun neslinde oldukları tahmin edilebilir. Üçüncü oğul olan Asparukh (İsperih / Esperi) Han ise, Tuna Bulgarları'nın ilk imparatoru oldu. Bayan Han'ın idaresindeki Bulgarlar, Hazarlar'ın idaresinde Kuzey Kafkasya'ya yerleştiler ve Kara-Bulgar zümresini meydana getirdiler.

Hazarlar'ın tazyiki altında İsperih Han'ın idaresindeki Bulgarlar, Bizans İmparatoru'nun müsaadesiyle Tuna'nın kuzeyine yerleştiler. 659'da Tuna Bulgarları, Tuna deltası ve civarında Bulgar imparatorluğunun temellerini attılar. Araplar'la meşgul olan Bizanslılar, Bulgar Türkleri'ne fazla ehemmiyet veremediler. 679'da Bulgarlar üzerine yürüyen Bizans ordusu, feci şekilde yenildi. Bunun üzerine Balkan Dağları ile Tuna arasındaki bölge, yani bugünki Bulgaristan'ın kuzey yarısı, Bulgar Türkleri'nin hâkimiyetine geçti.

Bulgar İmparatorluğu ve Bizans

Bundan sonra Bulgar Türkleri, Bizans'ın amansız ve pek tehlikeli bir rakîbi olarak Balkan hâkimiyetini bu en büyük Hıristiyan devleti ile çekişmeye başladılar. İmparator II. Justinianus, tahttan indirildikten sonra Hazar Hakanı'na sığındı; sonra Bulgar hükümdarı İsperih'in oğlu Tervel Han'ın misafiri oldu ve onun yardımı ile Bizans'a gidip ikinci kere imparatorluk tahtına cülûs etti. Bu suretle Bulgar Türkleri, bu büyük imparatorluğun iç işlerine karışacak derecede güc elde etmiş oldular. İmparator III. Theodosius, 716 muahedesi ile Bulgar devletini ve sınırlarını resmen tanıdı. 717-718 İstanbul muhasarasında Bizanslılar, Bulgar birliklerinin yardımiyle Arap kuvvetlerini uzaklaştırmaya muvaffak oldular.

Tervel Han'dan sonra oğlu Tovirem Han, sonra bunun oğlu Sever Han hükümdar oldu. Bundan sonra 739'da hânedan değişti ve Ukil Hânedânı'ndan Kormisoş Han tahta çıktı. Kurumuş (Kormisoş) Han'ın yerine oğlu Vinekh Han geçti ve sonra iktidar III. Ugen Hânedânı'ndan Teletz Han'a intikal etti. Ondan sonra Vinekh Han'ın kızkardeşinin oğlu olan Sabin' Han ve kardeşi Umur Han, IV. hânedânı teşkil ettiler. 764'te V. Hânedân'ın kurucusu Toktu Han tahta geçti ve kardeşi Bayan'la beraber 208 yıl sürecek olan bu hânedânın hâkimiyetinin temellerini attı. Toktu

Han'ı Pagan Han, onu Telerig Han, onu oğlu Kardam Han, onu oğlu Kurum Han takip etti.

Macar Ovası ve civarındaki Avar Hakanlığı dağılırken, oradaki Türkler'in bir kısmı Bulgar Hanlığı'na katıldı ve askerî bakımdan bu devleti Bizans'a karşı bir kat daha güclü kıldı. Bulgar haşmetinin zirvesine eriştiğinden endişelenen ve Balkanlar'ı kaybetmekten korkan Bizans imparatoru I. Nikeforos, büyük ordusu ile Bulgarlar'ın üzerine yürüdü. 22 temmuz 811'de Vrbişki Geçiti'nde geçen büyük meydan muharebesinde Bizans ordusu, İmparator da dahil olmak üzere Türkler tarafından yok edildi ve Kurum Han büyük şöhret ve itibar kazandı. İlk defa bir Bizans imparatoru düşman karşısında hayatını kaybediyordu. Bundan cesaret alan Kurum Han, İstanbul önlerine geldi ve şehri muhasaraya aldı. Fakat 13 nisan 814'te Han'ın ânî ölümü üzerine muhasara kaldırıldı.

Kurum Han'ın yerine oğlu Omurtag Han geçti. Onun zamanında Bizans ile sulh yapıldı. Sulh muahedesine göre Türk imparatorluğu Tisa'nın doğusunda ve Maros'un güneyinde kalan bütün ülkeyi yani Banat'ı, Güney Transilvanya'yı, Eflâk (Güney Romanya)'ı, Dobruca'yı, bugünki Bulgaristan'ın hemen tamamını içine alıyor, batıda Morava suyuna, Sırbistan'a, güneybatıda Makedonya'ya uzanıyordu. Bu hâliyle Bizans ve Endülüs Arap devletlerinden sonra Avrupa'nın en güclü devletini teşkil ediyordu. Omurtag Han, Bizans ile 30 yıllık bir sulh yaptıktan sonra, Fransa'ya kadar Avrupa hükümdarları ile de dostça münasebetlere girişti.

Devletin başkenti Şumnu'nun güney-batısında bugünki Ababa köyü yakınlarında bulunan Pliska/Presav (Çatalar Köyü) idi. 809'da başkent, çok daha batıya, Sofya'ya götürülmüştür.

Bulgarlar Türk'lüklerini Kaybedip Slav'laşıyor

Omurtag Han'ın yerine oğlu Malamir (Balamir) Han geçti ve onun zamanında Slav'laşma başladı ve gittikçe hızını arttıran bir tempo ile devam eyledi. Malamir Han'ın yerine oğlu Presiyan Han geçti. Bu hükümdarın zamanında Hıristiyan propagandası son haddini bulmuştu. Önceleri hanlar, bu propagandaya şiddetle karşı koyuyorlardı. Malamir Han, Hıristiyan olmak istiyen kardeşini bile öldürttü. Fakat yeni Türk nüfusu alamıyan devlet, genişledikçe Slav nüfus içinde boğuluyordu. Türkler, Slavlar ve Yunanlılar'la kız alıp vermek suretiyle son bir asır içinde çok karışmışlardı.

Presiyan Han'ın yerine oğlu Bogoris (Slavca : Boris) Han geçti ve 864'te Bizans propagandasına dayanamayıp atalarının Tanrı dinini bıraktı, Hıristiyan'lığın Ortodoks mezhebini kabûl etti, yani Istanbul Patriki'ni dinî reis tanıdı. «Mikhail» adını takındı. I. Bogoris (Boris), henüz Hıristiyan olmıyan tab'ası Slavlar'ı da bu dine sokmuş oldu ve Ortodoks mezhebi ile Bizans kültürünü Balkanlar'da hâkim kıldı. Katolik mezhebi ve Latin kültürü, Bulgarlar'a tesir edemedi.

Selânikli Konstantin (Kyrillos) adında bir keşiş ve kardeşi Methodios, *İncil*'i Slavca'nın Makedonya lehçesine terceme ettiler. Bir de alfabe meydana getirdiler ki, bu alfabe, Ortodoks Slav'lar yani Ruslar, Ukranlar, Beyaz Ruslar, Bulgarlar, Sırplar, Makedonlar tarafından hâlâ kullanılmaktadır (buna mukabil Katolik Slavlar yani Hırvatlar, Slovenler, Slovaklar, Çekler, Suablar ve Lehler, Latin alfabesini kullanırlar). Bulgaristan'da, Bizans Patriki'ne bağlı bir başpiskoposluk kuruldu.

Bu suretle 865'e kadar bir Türk devleti olan Bulgar Hanlığı ve bir Türk kavmi olan Tuna Bulgarları, bu tarihten sonra Hıristiyan oldular ve Slav'laşmaya başladılar. Bu Slav'laşma bir asır içinde tamam oldu. 1000 senesinden evvel artık Bulgarlar arasında Türkçe unutulmuştu. Bol miktarda Slav kanı alan azınlık fâtih kavim, Bulgar Türkleri, bir Slav ırkı olmuş ve bugünki Bulgarlar'ı teşkil etmiştir.

889'da tahttan çekilip 18 yıl sonra 907'de ölen I. Boris'in yerine sırasiyle iki oğlu, I. Vladimir Han'la I. Simeon Han geçti. I. Simeon, 923'te Türkçe «Han» unvanını resmen terketti ve Slavca «çar» unvanını takındı; halefleri de «çar» olarak anıldılar.

I. Simeon'un saltanatı, Bulgar imparatorluğunun en parlak devirlerinden birini teşkil eder. Simeon, 913'te ikinci kere İstanbul'u kuşattı, fakat alamadı. 20 ağustos 917'de Ahyolu Burgazı civarında geçen meydan muharebesinde Bizans ordusunu imha etti. Simeon devrinde imparatorluk, batıda da denize, Yunan Denizi'ne erişti. Makedonya ve Epir ile Sırbistan, Bulgaristan'a katıldı. Belgrad, Niş gibi mühim şehirler ilhak edildi. Fakat güneyde Ege'ye erişilemedi. Ege kıyı şeridi, Bizans'ın elindeydi. Bu kudretli imparatorluğun sahibi I. Simeon, artık kendini Türk değil, Slavlar'ın ve Yunanlılar'ın hükümdarı addediyordu. Papa'nın gönderdiği tacı, memnuniyetle başına giydi. 923'te tekrar İstanbul'u muhasara etti, fakat alamadı.

I. Simeon devrinin sonlarında inhitat da başladı. Kuzeyde yeni Türk kavimleri, Macarlar ve Peçenekler, Bulgarlar'ı tehdit ediyorlardı. Batıda Sırp ve Hırvat prensleri de Bulgarlar'la uğra-

şıyorlardı. Diğer taraftan Bizans, Bulgar şevket ve azametini yıpratmak, kabilse mahvetmek ve eyaletlerini geri almak için ateşli bir şekilde çalışıyordu.

I. Simeon'un yerine oğlu Çar I. Petr geçti. Simeon'un diğer bir oğlu da Hıristiyan adı «Benyamin» olan Bayan'dır. Diğer bir oğlu da Tırnova ve Ohri prenslikleri hânedânının atasıdır. Kızı İmparator VII. Constantinus Porphyrogenetus (913-959) ile evlenip Bizans İmparatoriçesi oldu. I. Petr de Bizans prensesi Maria ile evlendi. Yerine oğlu II. Boris geçti. II. Boris'le kardeşi Prens Roman'ın 978'de öldürülmeleri üzerine II. Boris'in oğlu Samuel, çar oldu. Fakat artık Bulgar devleti, Bizans nüfuz ve tahakkümüne düşmüş bulunuyordu.

(13) TUNA TÜRK-BULGAR İMPARATORLUĞU
(Tuna Bulgarları)

Bulgar Devleti Bizans Tarafından Ortadan Kaldırılıyor

971'de Bulgarlar, Bizans hâkimiyetini kabûl etmişlerdi. Fakat 976'da bu hâkimiyeti reddedip tekrar istiklâllerini ilân ettiler. Ancak Bizans, güclü devirlerini yaşıyor ve Makedonya Hânedânı'nın idaresinde en büyük şevket devrelerinden birine girmiş bulunuyordu. Bulgar saltanatı da yıpranmıştı. Bizans'ın bu devleti ortadan kaldırıp eskisi gibi imparatorluğa ilhak etmek kararı ve azmi, kesindi. İmparator II. Basileos, Bulgarlar üzerine yaptığı seferlerle meşhurdur ve tarihe «Bulgaroktonos» yani «Bulgarkıran» lâkabı ile geçmiştir. Çar Samuel'in uzun saltanatından sonra yerine geçen oğlu Gabriel Rodomir Romanos da 2 yıl sonra öldürülmüş, yerine amcası Prens Moise'in oğlu İvan (Asen) Vladislav geçmişti. Fakat 2 yıl sonra 1018'de Bulgar devleti son buldu ve 1185'e kadar 167 yıl Bulgaristan, Bizans'ın bir eyaleti olarak idare edildi.

Ancak Bizans, Balkanlar'da huzura kavuşamamış ve fütuhatının meyvalarını toplayamamıştır. Zira Peçenek Türkleri, Bizans'ı tehdide başlamışlardır. 1017'de II. Basileos ile ilk Hıristiyan olan Macaristan kralı Aziz Istvan, Peçenekler'e karşı aralarında ittifak muahedesi aktetmişlerdir. Bizans idaresinde Bulgarlar zulüm görmüşler ve büyük katliâmlara uğramışlardır.

1185-1280 arasında 95 yıl Bulgarlar, Slav Bulgar Asen Hânedânı'nın 9 hükümdarının idaresinde başkent Tırnova olmak üzere tekrar bir devlet kurmuşlardır. Asen Hânedânı da, son Türk - Bulgar hânedânından inmektedir. Bu hânedânın ilk hükümdarı II. Petr, Çar Büyük Simeon'un 8. batından torunudur. 1207-1218 arasında 11 sene, anne tarafından hânedâna bağlı Boril saltanat sürmüştür. Bu hânedânın 4. hükümdarı Boril'in kızı, 1210 sıralarında İstanbul Latin imparatoru I. Henri ile evlenip, imparatoriçe olmuştur. II. İvan (Asen)'ın kızkardeşi de önce İstanbul Latin imparatoru II. Baudouin ile nişanlanmış, fakat sonra Sırbistan kralı II. Stefan'la evlenmiştir. Bu devirde Bulgarlar'ın Türklük'le hiç bir alâkalarının kalmadığını tekrarlamak bile fazladır. Bir avuç fâtih Türk, Slav denizinde tamamiyle erimiştir.

1280'de eski Türk hânedânının Slav'laşmış son kralı III. Asen, kuzeyden gelen tazyik altında İstanbul'a kaçmıştır. Bunun üzerine Kıpçak Türkleri'nden Terteri, Bulgaristan kralı olmuştur. 1280-1292 arasında 12 yıl saltanat süren Terteri, Hıristiyan olmuş bir Kuman-Kıpçak beyi idi. Altın-Ordu Hakanlığı'nın bir tab'ası idi. Altın-Ordu'yu metbû tanıyarak, Bulgaristan'da tahta çıktı. Gregoriy Terteri'nin yerine oğlu Svetoslav geçti. Bunun kızkar-

deşi, 1300 yılında öldürülen Altın-Ordu prenslerinden Çaha'nın (meşhur Nogay'ın oğludur) zevcesidir. Altın-Ordu hâkimiyeti memlekette 43 yıl devam etmiştir.

Svetoslav'dan sonra oğlu ve 1 yıl sonra da Mikhail Şişman kral oldu. Fakat 28 haziran 1330'da Köstendil meydan muharebesinde Sırbistan kralı Büyük Stefan Duşan'a mağlûp olup öldürüldü. Yerine amcasının oğlu İvan-Aleksandr, sonra bunun oğlu II. Şişman geçti ve 1393'e kadar tahtta kaldı. 17 temmuz 1393 'te Yıldırım Bâyezid'in emriyle Bulgaristan krallığı, ki yalnız Kuzey Bulgaristan'ı kaplıyordu, Türkiye'ye yani Osmanlı imparatorluğuna katıldı ve 1908'e kadar Türkiye'nin vilâyeti oldu. Son kral II. Şişman, 3 haziran 1395'te Türkler tarafından öldürüldü. Velîahdi Prens Strasimir, eceliyle öldü. Diğer oğlu Prens Aleksandr, Müslüman oldu, sancakbeyi rütbesiyle Osmanlı valiliklerinde bulundu ve 1410 yılına doğru öldü. II. Şişman'ın kızkardeşi Prenses Mara, I. Murad ile evlenmiş, kardeşleri —Bizans imparatorunun dâmâdı olan— Mikhail-Asen ile İvan-Asen, Osmanlı Türkleri ile muharebede maktul düşmüşlerdir.

Bundan sonra Osmanlı padişahları, Bulgaristan krallığına sahip oldular. Osmanlı hükümdârının metbûluğu altında 1878'de Bulgaristan Prensliği kuruldu. Battenberg ve Sachsen-Koburg-und-Gotha Alman hânedânlarından birer prens, tahta geçti. 1908 'de Bulgaristan, Türkiye'den ayrıldı. II. Cihan Harbi'nden sonra Sachsen-Koburg-und-Gotha hânedânının 3. kralı tahttan indirildi ve Bulgaristan dışına çıkarıldı.

Tuna Bulgarları'nda Kültür ve Medeniyet

Tarihçilerin ittifak ettikleri üzere, Slavlar'da teşkilâtlanma kabiliyeti yoktu. Türkler'de ise bu kabiliyet mâşerî deha derecesine yükselmişti. Bulgar Türkleri, Slavlar'ı teşkilâtlandırmışlar ve bir Bulgaristan imparatorluğu kurarak X. asırda Slav'laşan bir devlet vücuda getirmişler, Balkanlar'da Ortodoks Slav kültürünün hâkimiyetine sebep olmuşlardır. Çok geri kültür derecesinde olan Slavlar'a da pek çok şey öğretmişlerdir.

Bulgarlar'ın yaptıkları yüzlerce kilometre uzunluğunda istihkâmlar, 10 metre açıklığında (genişliğinde) ve 3 metre genişliğinde hendekler meşhurdur. Böyle tahkimatı Besarabya'da, Dobruca'da ve Bulgaristan'da yapmışlar ve Bizans ordularını bu tahkimat önünde mıhlamışlardır. Bu tabyalara «agul» derlerdi ki, Tür-

kiye Türkçe'sindeki «avlu»dur. Mimarî eserlerinde Göktürk alfabesinin bakıyyesı olan harfler ve eski Türk damgaları görülmektedir.

Bulgarlar da başka Türk kavimleri gibi Türkler'e mahsus «Oniki Hayvanlı Türk Takvimi»ni kullanıyorlardı.

Bulgarlar'ın kullandığı Türk lehçesi, bugünki Türk lehçelerinden en çok Çuvaş lehçesine yakındır.

Bulgarlar'a ait kitabelerden birinde Tervel Han, «Bulgarlar üzerine Tanrı tarafından hükümdar olarak getirilen Han» olarak anılarak Türkler'in telâkkilerine işaret edilmekte, başka bir kitabede de Kurumuş Han'ın Edirne'yi fethi anlatılmaktadır.

Han'dan sonra gelenler «bolyar» (boyar) denen asîlzadelerdi. Bunlar devlet idaresine hâkimdiler.

Bulgar Türkleri de sair Türk kavimleri gibi at kuyruğundan yapılmış ve mızrak ucuna takılan tuğlar kullanmışlardır.

Pliska'da yapılan kazılar, Bulgar Türkleri'nin mimarîleri, istihkâmları ve kaleleri hakkında zengin malzeme vermiştir. Kale duvarları 1,5 × 0,6 metre büyüklüğünde iri taşlardan yapılmıştır. Kale kapılarına aslan heykelleri konmuştur. Kalenin kapladığı saha 0,5 km^2'yi buluyordu. Kalenin ortasında hanın sarayı vardı. Sarayın büyüklüğü muazzamdı. 31×12 = 372 m^2 büyüklüğünde bir salonu, 22×22 = 444 m^2 büyüklüğünde giriş avlusu vardı. Duvarlarının yüksekliği 2,6 metre, kalınlığı 2,2 metre idi. Bütün saray 56×25,5 = 1,428 m^2 yer kaplıyordu.

TUNA BULGARLARI (Bulgaristan)

I. DULO HÂNEDÂNI (584-739 = 155)

1. *Kubrat (Kurot) (Kurt) Han* (584-642 = 58)
2. *Bayan (Batbayan) Han* (642-679 = 37)
3. *Asparukh (İsperikh) Han* (679-691 = 12) (ilk Bulgaristan imparatoru)
4. *Tervel Han* (691-719 = 28)
5. *Tovirem Han* (719-724 = 5)
6. *Sever Han* (724-739 = 15)

II. UKİL HÂNEDÂNI (739-761 = 22)

7. *Kurumuş Han* (739-756 = 17)
8. *Vinekh Han* (756-761 = 5)

III. UGEN HÂNEDÂNI (761-764 = 3)

9. *Teletz Han* (761-764 = 3)

IV. İMPARATORLUK HÂNEDÂNI (764-766 = 2)

10. *Sabin Han* (764-766 = 2)

V. İMPARATORLUK HÂNEDÂNI (764-972 = 208)

11. *Toktu Han* (764-767 = 3)
12. *Pagan Han* (767-768 = 1)
13. *Telerig Han* (768-777 = 11)
14. *Kardam Han* (777-803 = 26)
15. *Kurum Han* (803-814 = 11)
16. *Omurtag (Kartalak) Han* (814-831 = 17)
17. *Malamir (Balamir) Han* (831-836 = 5)
18. *Presiyan Han* (836-852 = 16)
19. *I. Bogoris (Bars, Böri, Slavca «Boris» olmuştur) (Mikhail Boris) Han* (852-889 = 37) (Ortodoks Hıristiyan : 864) (ölümü : 907)
20. *Vladimir Han* (889-893 = 4)
21. *I. Simeon Han* («Büyük») (893-927 = 34) (923 : Çar)
22. *Çar I. Petr* (927-969 = 42)
23. *Çar II. Boris* (969-972 = 3) (öldürülmesi : 978)
24. *Çar Samuel* (972-1014 = 42)
25. *Çar Gabriel Rodomir Ramanus* (1014-1016 = 2)
26. *Çar İvan (Asen)-Vladislav* (1016-1018 = 2)

VI. BİZANS İMPARATORLARI (1018-1185 = 167) (19 imparator)

VII. ASEN HÂNEDÂNI (1185-1280 = 95) (V. Hânedândan inmiştir)

46. *Kral II. Petr* (1185-1190 = 5)
47. *Kral I. Asen* (1190-1195 = 5)
48. *Kral Kaloyan* (1195-1207 = 12)
49. *Kral Boril* (1207-1218 = 11)
50. *Kral II. Asen* (1218-1241 = 23)
51. *Kral I. Kaliman* (1241-1246 = 5)
52. *Kral Mikhail* (1246-1257 = 11)
53. *Kral II. Kaliman* (1257-1258 = 1)
54. *Kral III. Asen* (1258-1280 = 22)

VIII. KUMAN-KIPÇAK HÂNEDÂNI (1280-1323 = 43)

55. *Kral Terteri* (1280-1292 = 12)
56. *Kral Svêtoslav* (1292-1322 = 30)

IX. KRALLIK HÂNEDÂNI (1323-1393 = 70)

57. *I. Şişman* (1323-1330 = 7)

57a. *İvan-Aleksandr* (1330-1365 = 35)

58. *II. Şişman* (1365-1393 = 28)

X. OSMANOĞULLARI (1393-1908 = 515) (33 hükümdar)

XI. HESSEN - BATTENBERG HÂNEDÂNI (Alman) (1879-1886 = 7)

92. Prens Aleksandr (1879-1886 = 7) (metbuu: II. Abdülhamid) (hayatı : 1857-1893 = 36) (1885 : ilâveten Doğu Rumeli Umumî Valisi)

XII. SACHSEN-KOBURG-UND-GOTHA HÂNEDÂNI (Alman) (1886 - 1946 = 60)

93. Prens (1908 : Kral) *Ferdinand* (1886-1918 = 32) (1908'e kadar Türkiye'te tâbî) (hayatı : 1861-1948 = 87)

94. Kral III. Boris (1918-1943 = 25)

95. Kral II. Simeon (1943-1946 = 3) (doğumu : 1937)

(Yukarıdaki hânedânların ilk V'i Türk, VII.'si Slav'laşmış Türk, VIII. Türk, IX. Slav Bulgar'dır) (865'e kadar Şaman, bu tarihten 1393'e kadar olan hükümdarlar ise Ortodoks'tur; aslen Protestan olan son 2 hânedan da Ortodoks'luğu kabûl etmiştir).

5. MACARLAR

Macarlar'ın Menşei

Macarlar, Orta Ural Dağları'nın batı yani Avrupa yamaçlarında yaşıyan bir Fin kavmi idi. Anayurtları 58° kuzey arzı civarındadır. Macarlar'ın en yakın akrabası olan kavimler, bugün Batı Sibirya'da yaşıyan tükenmek üzere olan Vogullar ile Ostyaklar'dır. İşte bu Macar kavmi, komşuları olan Ugur Türk boyunun hâkimiyet ve komşuluğu altında geniş ölçüde Türk kültürü tesirinde kalmıştır. Bu tesirin en bâriz vasfı, Macarlar'ın atlı bir kavim hâline gelmeleridir. Bilindiği üzere Türkler'le yakın akrabaları olan Moğollar ve Mançular tamamen bir atlı kavim oldukları halde, Fin kavimlerinden Macarlar dışında olan bütün ırklar, atsızdır. Bu atlanma hâdisesi, Macarlar'ın dünya siyasetinde rol oynamalarını temin etmiştir. Halbuki bütün diğer Fin kavimleri ve en mühimleri olan Finler (Finlandiyalılar), tarihte yabancı devletler hâkimiyetinde yaşamaktan başka hiç bir rol oynamamışlar, hiç bir devlet kuramamışlardır (Finlandiya devleti 1918'de kuruldu). Macarlar'ın fâtih, hâkim ve devlet kurucu bir ırk hâline gelmesinde birinci âmil, atlanmalarıdır.

Macarlar, Avrupa Hun imparatorluğuna dahil oldukları zaman, atlı bir kavim hâline gelmiş bulunuyorlardı. Tamamen Türk boylarının siyasî hayatını yaşıyarak güneybatıya doğru göçe baş-

ladılar. Gittikçe güneye, daha müsait ovalara ine ine Perm bölgesinden sırasiyle Kazan, Simbirsk (Ulyanovsk), Penza, Tambov ve Saratov bölgelerine kadar gelmişler, V. asır ortalarında yani Avrupa Hun imparatorluğu dağılırken Volga boylarından Don boylarına nakletmişlerdir. IX. asra kadar takriben 4 asır Macarlar bu bölgede yaşamış ve Hazar-Türk imparatorluğuna tâbî olmuşlardır. IX. asırda Peçenek boyundan Türkler'in şiddetli itmesiyle Don havzasını terketmişler, Donetz, Dniepr, Bug, Dniestr nehirlerini geçerek Besarabya'ya, az sonra da Prut'u da atlayıp Moldavya'ya gelmişlerdir. Bu anda Macarlar, kuvvetli Türk elemanları ile karışmış vaziyette idiler. Çoğunluk Macarca (bir Fin dili), azınlık Türkçe konuşmakla beraber, Macarlar, her hususta Türk kültürünü, âdetlerini kabûl etmişler, Türk medeniyet camiasının bâriz unsurlarından biri olmuşlardı. Onlar gibi Gök Tanrı dininden idiler.

Macarlar, Macar tarihçisi Eckhart'ın tâbiriyle «Hakikî Macaristan» olan bugünki Başkurdistan'ın kuzeyinde iken, Büyük Türk Hakanlığı'na, bu arada Göktürkler'e tâbî kavimlerdendi. Sonra Hazarlar'a tâbî oldular. Fakat Hazarlar da ilk zamanlarda Büyük Okyanus ile Karadeniz arasında uzanan Göktürk Hakanlığı'na tâbî bir devletti. Macarlar'a Batılılar'ın verdikleri isim (Fransızca Hongrois, Almanca Ungar, Latince Ungri, Rusça Venger vs.), Türkler'in bu kavme verdikleri Türkçe «On-Ogur» yani «On Kabîle» adından gelmektedir. Macarlar, Göktürk yazısını biliyor ve kullanıyorlardı. Yalnız ilk anayurtlarında değil, şimdiki anayurtlarında yani Macaristan'da da Göktürk alfabesini kullanmışlardır. IX. asra kadar Hazar imparatorluğunun Macarlar'ın metbuu olduğu sabittir. Esasen Macaristan'a gelmeden evvel bir Macar devleti olmamıştır, ancak bir Macar kavmi vardı. Yurt kuran Macarlar, 7 kabîleden müteşekkildi ve bu yedi kabîleden en kalabalığı olan Macarlar, bütün kabîleye bu adı vermişler, Macar milliyeti bu suretle teşekkül eylemiştir («Türk» adının da başlangıçta Türk kavimlerinden bir boyun adı olduğu, sonradan bütün Türkçe konuşan kavimlere teşmil edildiğini yukarıda görmüştük).

Macarlar, Karadeniz'in kuzeyine indikleri zaman, Hazar Türk kabîlelerinden biri, Kabarlar da Macar birliğine katılmışlar ve Arpad hânedânı işte bu kabîleden neş'et etmiştir. Arpad hânedânının Attila'dan ve o yolla Mete'den indiği hatırlanırsa, bu ailenin yüzyıllardan beri Kabar kabîlesinin başında bulunduğu ve Attila kanını taşımak dolayısiyle geniş ve kalabalık Macar zümresi tarafından hükümdarlığa yükseltildiği, daha doğru bir ifade ile iade edildiği anlaşılabilir.

Bizans kaynakları, yurt kuran Macarlar'a «Türk» demişler ve onları sair Türkler'den ayırmamışlardır. Macarlar, bir müddet de kendilerini batıya doğru iten Peçenek Türkleri ile bir arada ve müttefik olarak yaşamışlardır. Macarlar, bu devrede hem Macarca, hem Türkçe konuşuyorlardı. Macaristan'da krallık kurduktan ancak bir, iki asır sonra Türkçe silinmişti. XII. asırda Macar kralları henüz Türkçe'yi unutmadıkları gibi, asîl bir Macar'ın isminin iki şekli, Macarca ve Türkçe'si olurdu.

Macarlar, bir müddet de Kuban ırmağı kıyılarında yani Kuzeybatı Kafkasya'da kalmışlardır. Bazı Macar kabîleleri, Peçenek baskısı altında Kafkas Dağları'nın güneyine, Gürcistan'a bile inmiştir. XI. asırda bu bölgede hâlâ Macarlar'ın izleri vardı; sonradan Kafkas kavimleri arasında erimişlerdir.

830'da Macarlar, daha doğrusu yurt kuracak olan 7 Macar - Türk kabîlesi Levedya'da, Don ile Dinyepr arasında, Azak Denizi'nin kuzeyinde idiler. 889'da ikinci bir Peçenek baskısı altında buradan ayrılmışlardır. Daha bu sıralarda Macarlar, Üge oğlu Almış oğlu Arpad (Arpacık)'ı Türk an'anesi mûcibince kalkan üzerinde kaldırarak han ilân etmişlerdir (Türkçe «yula» unvânı ile, Macarca : Gyula). Bu suretle Bozkurt hânedânından bir krala sahip olmanın şuuru içinde Macarlar, Macaristan Ovası'na gelmişlerdir.

«Macarlar, Peçenekler'in Etelköz'e yeni bir hücumu sebebiyle 896'da bugünki yurtlarına geldiler. Bu sırada 2 dilli idiler, hem Türkçe, hem Fin asıllı Macarca konuşuyorlardı; fakat bugünki anavatanlarına yerleşince Türkçe'yi bıraktılar ve yurd kuran Türk kabîleleri Macarca konuşmaya başladı. — Macarlar'ın Karpat havzasında temelini attıkları ve bakasını korudukları devletin bilhassa jeopolitik bakımdan hususiyetleri açıktır. Macar Ovası (Alföld), büyük Evrasya bozkır bölgeleri zencirinin son halkasıdır. Burası, çok eski zamanlardan beri ancak atlı kavimlerin hayat tarzına uygun gelen bir yurttu. Bundan başka, ağırlık merkezi Alföld olan bir kavim, pek tabiî olarak Karpatlar çevresi içinde kalan bütün arazide hükümran olacaktır. Bunun içindir ki Karpatlar havzasında ancak Hunlar, Avarlar ve Macarlar siyasî birlikler yaratabilmişlerdir. Fakat, Hunlar'ın ve Avarlar'ın tutunamamalarına mukabil Macarlar'ın bunu temin etmelerinin sebebi, Macar kavminin daha çok taraflı yarı göçebe hayata, yani kısmen ziraat kültürüne dayanmasıdır. Bu şart, Macarlar'ın Alföld kenarındaki yüksek mıntakalarda yerleşmesini çabucak kesinleştirmiştir... — Vatan işgal eden Macar kabîlelerinden birinin adı Fin-Ugur aslındandır (Nyek). Diğer bir kabîlenin adı olan Megyer, Macar-

lar'a alem olmuştur. Geri kalan 7 kabîle ismi hep Türkçe'dir... — En eski Macar şahıs ve yer adlarının ekseriyetle Türkçe olması, garip karşılanmamalıdır. Zira X. asırda dahi Macarlar, henüz iki dil ve Bizans imparator-müellifi Konstantinos Porfirogennetos'a göre ise yalnız Türkçe konuşuyorlardı... — Vatan kuran Macarlar'ın yarı göçebe kültürü, rütbe adları, savaş taktikleri, askerî teşkilâtı, tamamen Türk'tü. Irk bakımından da bugün Turanî asıldan gelen Macarlar, kabarık bir yekûn tutar. Macar folklor ve halk musikisi, bugün de aslî Ural-Türk unsurlarını muhafaza etmektedir. Bu sebeple, X. asır Bizans yazarlarının, hattâ Alman Liut Prand'ın Macarlar'a «Türkler» yahut «Batı Türkleri» adını vermelerine, artık hayret etmemelidir. Eğer X. asırda Macarlar'ın birçok akınlarında Atlas Okyanusu'na ve Kuzey Buz Denizi'ne ulaştıklarını dikkat nazarına alırsak, o zaman «Vinaland» denen Amerika'yı 1002'de keşfeden Leif Erikson'un keşif seferine, baba dostu sıfatiyle, biz Türkler'in katılışını, daha iyi kavrıyabiliriz. — Bugünki yurdun işgalinden sonra Macarlar, iki nesil kadar bir müddet, Avrupa'ya müthiş darbeler indirdiler. Akıncı kuvvetleri, Kiev'ten Madrid'e, Hamburg'tan Napoli'ye, Paris'ten Atina'ya kadar gidiyorlardı... — Macarlar'ın Türkçe değil, Fince konuşan bir millet hâline inkılâp etmesinin sebebi, Türk aslından gelen unsurları kendi içine bir defada değil, bölük bölük almış olmasıdır. Daima önden gelen tabaka, yavaş yavaş kendi dilini unutup Fince konuşur hâle geldiği zaman, ondan sonraki tabaka ile temâsa geçilmiştir. — Arpad hânedânının sönmesinden sonra, Kuman tabakasının Macarlık'la kaynaşması, artık çok ilerlemiş bulunuyordu. Macarlar, Arpadlar erkek tarafından söndükten sonra da tahta, Arpadlar'ın kız tarafından torunlarını, sırasıyle 1038'de Anjou'ları, 1440'ta Jagellon'ları, 1437-1526'da Habsburg'ları dâvet ettiler. Zira «Turul» soyunun kanına, yabancıların damarlarında olsa bile hürmet ediliyordu. Bu yabancı hükümdarların bazıları, iyi birer Macar olmuşlardır» (Râsonyi, 114-8).

Yurt Kuran Macarlar, Macar Ovası'nda

Macarlar, Macaristan'a geldikleri anda bu ülkede Bavyeralı Almanlar (kuzeybatıda), Avarlar'ın bakıyyesi Türkler, bilhassa Slavlar yaşıyordu. Türkler'in Anadolu'ya gelmelerinden 2 asırdan daha az bir müddet önce, Avrupa tarihinde, Türkler'in ikinci anayurt edinmelerine benzer mühim bir hâdise cereyan ediyordu. Ma-

carlar'ın Macaristan'a yerleşmeleri, Güney Slavları ile Kuzey Slavları'nı birbirinden ayırmış ve Doğu Avrupa tarihinin akışını değiştirmiş, aynı zamanda bin yıllık Slav-Macar kininin temellerini atmış oluyordu. Macaristan'daki Avar Türkleri, Hıristiyan olmuşlardı, içlerinde az Şaman kalmıştı. Macarlar ise, fâtih kavim olarak tamamen Şaman'dılar. Avrupa'da meçhul bir kavmin Doğu (Bizans) ve Batı (Almanya) imparatorlukları ile komşu olması, siyasî muvazeneyi altüst ediyordu. Hunlar ve Avarlar'dan sonra başka bir atlı kavim, Avrupa'yı istilâya hazırlanıyordu.

Macarlar, Attila ve Bayan Han gibi Macar Ovası'nda yerleşip Avrupa'yı taramaya başladılar. Burgonya ve Provence gibi Fransa'nın ortadoğu ve güneydoğu eyaletleri, Macar atlıları tarafından çiğnendi. Bizans, bu atlı kavmi Bulgarlar'a, Alman İmparatoru ise Slavlar'a karşı yardıma çağırdığına pişman oldu. Moravya'da Slav devletini silip süpüren Macarlar, Peçenekler tarafından desteklenen kudretli Bulgar devleti karşısında muvaffak olamadılar. Bulgarlar, Macarlar'ı Karpatlar'ın kuzeyine attılar.

X. asırda Macarlar, Almanya'ya 20, İtalya'ya 7, Holanda'ya 1, Fransa'ya 4, Bizans'a 9, hattâ İspanya'ya 1 büyük akın yaptılar. Daha XI. asırda yani Hıristiyan olduktan sonra bile Türk usulü çadırlarında yaşıyan, krallarını metbû tanıyıp diğer işlerinde müstakil davranan Macar kabîle reisleri, Avrupa için bir dehşet unsuru teşkil ediyorlardı. 918'de Bremen limanını, 924'te 44 kilisesi ile Kuzey İtalya'nın (Lombardiya) en mühim şehirlerinden Pavia'yı yaktılar. 926'da Bavyera'yı, Alsace'ı, Lorraine'i, Picardie'yi, Roma'ya kadar bütün Kuzey ve Orta İtalya'yı yağmaladılar. Bilhassa Bavyera feci şekilde ezildi. Charlemagne'ın imparatorluğun doğu sınırını korumak için tesis ettiği Ostmark (Doğu markiliği) (Avusturya adı buradan gelmektedir) Macar tazyikı üzerine dağıldı. 924'te Almanya hükümdarı I. Heinrich, yıllık vergi vermeyi kabûl etmek suretiyle Macar akınlarını durdurdu.

9 yıl müddetle I. Heinrich, Macar tahakkümünden kurtulmak için çalıştı. Saksonya hânedânının kurucusu olan bu büyük devlet adamı, Türk harb taktiğini iyice tetkik etti, Macar süvari ordusu tarzında bir atlı Alman ordusu meydana getirdi. 9 yıl sonra Macaristan'a vergi gönderilmeyince Macarlar, Saksonya'ya girdiler. Fakat 933'te Merseburg meydan muharebesinde Almanlar'a yenildiler. I. Heinrich'in oğlu imparator Otto, 955'te tekrar Bavyera'ya giren Macar ordusunu Augsburg'da imha etti. Bütün Macar kumandanları esir edilip idam olundu. Almanlık Macarlar'ın

tahakkümünden kurtulmuş, Almanya - Macaristan arasında siyasî muvazene teessüs etmişti. Bizans kaynakları bu devirde Macarlar'a «Türk» ve Macaristan'a «Türkiye» (Toupxia) diyorlardı.

Bu sıralarda Babenberg hânedânı, Avusturya (o zamanki adıyla Ostarrichi) markiliğini diriltti. Habsburglar'dan önceki Avusturya hânedânı olan bu aile, Almanya İmparatoru'nun Macaristan'a karşı hudut beyleri oldu.

Kral Istvan, daha velîahd iken müstakbel imparator II. Heinrich'in kızkardeşi ile evlendi. Bu suretle Macarlık, Katolik camiasına dahil oldu. 1000 yılında Istvan, Papa'nın gönderdiği tacı giydi. Bu suretle Macarlık, Türklük'ten kesin şekilde ayrıldı.

Macarlar, krallarına Slavca'dan alarak «kiraly» diyorlardı ki, Türkçe'ye «kral» sözü, XVI. asırda Macarca'dan geçmiştir.

Macaristan krallığı, 6 asır Avrupa'nın büyük devletleri arasında bulundu ve büyük devlet olma vasfını bu müddet içinde hiç kaybetmedi. Ta 1526'da Türkler'in Macaristan'ı fethine kadar. Bugünki Macaristan'dan başka Romanya'nın Transilvanya (Erdel) ve Tameşvar eyaletleri, bugünki Yugoslavya'nın kuzey yarısı (Voyvodina, Belgrad, Hırvatistan, Slovenya, Dalmaçya, Bosna, Hersek, Slavonya), kuzeyde Slovakya ve Ukrayna Karpatları, Büyük Macar Krallığı'nı teşkil ediyordu. Macar kralları, çok defa Moldavya'nın, Romanya'nın, Sırbistan'ın da metbuu idiler.

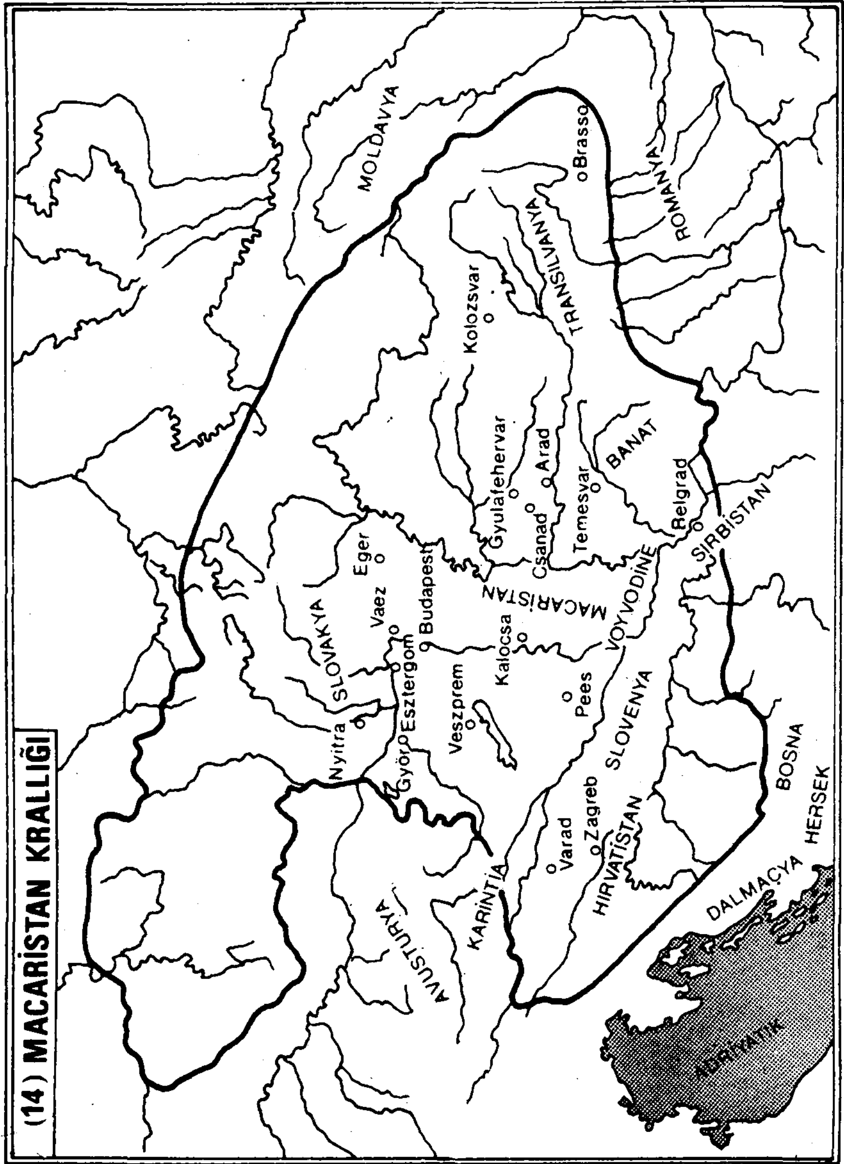
Kan itibariyle daha çok Türk, dil bakımından Macar olan bu kavim, Arpad hânedânı tarafından tarih sahnesine fâtih ve yurt kuran bir ırk olarak çıkarılmıştır. Macar etnografya âlimi Györffy Istvan'a göre bugünki Macarlık, kan itibariyle yüzde 80 Türk, yüzde 20 Macar, Slav, Cermen vs.'dir. Macar'lığın kuruluş devrinin en büyük tarih ve dil mütehassısı olan Nemeth Gyula da, yurt kuran Macarlar'ın 9 kabîlesinden 7'sinin Türk, 2'sinin Macar olduğunu kesin şekilde söylemektedir. Macarlar, Macar Ovası'na geldikleri zaman, aralarında Müslüman Türkler de vardı. Hıristiyan olduktan sonra Müslümanlar'a karşı takibata geçilmekle beraber, son Müslümanlar'a ancak XV. asırda Hıristiyanlık kabûl ettirilebilmiştir. Gene Macarlar arasında XIX. asra kadar eski Türk dilini bilen ve kilisede dualarını Türkçe yapan tektük köylülere raslanmıştır. Nihayet Macarlar'daki Türk karakteri, zamanımıza kadar esasını muhafaza etmiştir.

Arpad Hânedânı

Arpad Hânedânı, 889'dan 1000 yılına kadar Tanrı dininde (111 yıl), 1000-1038 ve 1046-1301 arasında da (293 yıl) Katolik mezhebinde Macaristan kralı oldu. Arpadlar'ın dâmâdı olan 2 kralın 1038-1046 arasındaki 8 yıllık saltanatı da hesaba katılırsa, 412 yıl Macaristan'ı idare etti (o zamanki Macaristan'ın sınırlarına yukarıda işaret edilmişti; alâkadar haritaya da bakınız).

889'dan önce de Arpad hânedânı Macarlar'ın başında idi; fakat Macarlar, daha Macaristan'a gelmemişlerdi. Arpad'ın babası Almos (Almoş) (Almış) ve onun babası Ügyek (Emese) (Üge), bu suretle saltanat sürmüşlerdir. Arpad'dan sonra oğlu Zoltan, sonra Arpad'ın oğlu Prens Jutocsa'nın oğlu Falics, sonra Zoltan'ın oğlu Taksony, sonra bunun oğlu Geza (bu kelime Türkçe yabgu'dan bozmadır) sonra bunun oğlu Szent Istvan kral oldular. Asıl adı Vajk (kelime Türkçe bay'dan bozmadır) olan Istvan kral olduktan 3 yıl sonra Hıristiyan'lığın Katolik mezhebini kabûl etti; ölümünden 45 yıl sonra da 1083'te Papa tarafından kanonize edildi, yani azizler (saint; Macarca : Szent) derecesine yükseltildi. Almanya imparatoru II. Heinrich'in kayınbiraderi olan Szent Istvan'ın yerine evvelce ölen oğlu Prens İmre değil, kızkardeşinin oğlu Peter (babası Venedik doçu idi), sonra da diğer bir kızkardeşinin zevci olan Aba Samuel geçti. Daha sonra taht, Taksony'nin küçük oğlu, Geza'nın kardeşi, Istvan'ın amcası Mihaly'nin oğlu Vaszoly'nin 2 oğluna, Andras ve Bela'ya intikal etti. Bela'dan sonra Andras'ın oğlu Salamon, sonra Bela'nın 2 oğlu Geza ile Szent (1192) Laszlo kral oldular. Bu iki kralın annesi Piast (Lehistan) hânedânından idi. Szent Laszlo'nun kızı Piroska, II. Ioannes ile evlenip Bizans imparatoriçesi olmuştur. Geza'nın oğlu Kalman, bunun oğlu II. Istvan, Geza'nın küçük oğlu Prens Almos'un oğlu II. Bela, bunun büyük oğlu II. Geza, onun oğlu III. Istvan, II. Bela'nın ortanca ve küçük oğulları II. Laszlo ile IV. Istvan, II. Geza'nın küçük oğlu III. Bela, onun büyük oğlu Imre, onun oğlu III. Laszlo, III. Bela'nın küçük oğlu II. Andras, sırasiyle kral oldular. II. Andras'ın annesi, Fransız Capet hânedânından, yani Avrupa ve Hıristiyanlık tarihinin en büyük hânedânından idi. II. Andras, 1217'de V. Haçlı Seferi'ne başkumandanlık etmekle de meşhurdur. Kızkardeşlerinden Margit, II. Isaakios ile evlenip Bizans imparatoriçesi olmuştur. Yerine oğlu IV. Bela, sonra annesi Bizanslı olan onun oğlu V. Istvan, sonra onun oğlu IV. Laszlo kral oldu. IV. Laszlo'nun annesi bir Kuman Türk prensesi idi ve bu kral, tamamen Türk elbisesi giyip Türk hayatı yaşadığı, hattâ Tanrı dinine temayül gösterdiği için «Kun» lakabı ile meşhurdur. Kun Laszlo, Capet hânedânından olan ilk zevcesinin yerine bir Kuman Türk prensesi ile evlenmişti. Yerine geçen III. Andras, II. Andras'ın küçük oğlu Prens Istvan'ın oğludur. Onunla Arpad hânedânı son bulur. Yerine Bohemya kralı III. Vaclav geçmiştir ki, II. Andras'ın kızkardeşlerinden Bohemya kraliçesi Konstancia'nın torununun torunudur. Bu suretle Türk Arpad hânedânı yerini bir Slav hânedânına, Çek Pr'emysl hânedânına bırakmıştır. Fakat bu hânedan 4 yıl iktidarda kalmıştır. 3 yıl için Alman (Bav-

yera) Wittelsbach hânedânından Otto kral olmuştur ki, annesi Prenses Erzsebet (Elisabeth), IV. Bela'nın kızlarındandır. Sonra iktidara 87 yıl için Fransız Capet-Anjou-Macaristan hânedânı, sonra 42 yıl için Alman Luxemburg hânedânı gelmiştir. Bu krallar çağındaki Macaristan'ın Türk-Osmanlılar'la münasebetleri, ilerikı ciltlerde tafsilâtiyle incelenecektir.

A R P A D L A R

1. *Arpad* (*) (889-907 = 18)
2. *Zoltan* (907-945 = 38)
3. *Falics* (945-950 = 5)
4. *Taksony* (950-970 = 20)
5. *I. Geza* (970-997 = 27)
6. *I. Istvan* (997-1038 = 41)
7. *Peter* (1038-1041 = 3 + 1044-1046 = 2 = 5)
8. *Aba Samuel* (1041-1044 = 3)
9. *I. Andras* (1046-1060 = 14)
10. *I. Bela* (1060-1063 = 3)
11. *Salamon* (1063-1074 = 11)
12. *I. Geza* (1074-1077 = 3)
13. *I. Laszlo* (1077-1095 = 18)
14. *Kalman* (1095-1116 = 21)
15. *II. Istvan* (1116-1131 = 15)
16. *II. Bela* (1131-1141 = 10)
17. *II. Geza* (1141-1161 = 20)
18. *III. Istvan* (1161-1172 = 11)
19. *II. Laszlo* (1162-1163 = 1)
20. *IV. Istvan* (1163)
21. *III. Bela* (1172-1196 = 24) (**)
22. *Imre* (1196-1204 = 8)
23. *III. Laszlo* (1204-1205 = 1)
24. *II. Andras* (1205-1235 = 30)
25. *IV. Bela* (1235-1270 = 35)
26. *V. Istvan* (1270-1272 = 2)
27. *IV. Laszlo* («Kun») (1272-1290 = 18)
28. *III. Andras* (1290-1301 = 11)

Avar Türkleri'nin halefi olarak Macaristan krallığını kuran Arpadlar'dan başlıyarak bu ülkede saltanat süren hânedânlar şunlardır :

I. Arpad Hânedânı (Türk) (İlk 5'i Şaman olmak üzere 26 kral) (889-1038 + 1046-1301 = 404)
II. Orseolo Hânedânı (İtalyan) (1 kral) (1038-1041 + 1044-1046 = 5)
III. Aba Samuel Hânedânı (Macar) (1 kral) (1041-1044 = 3)

(*) Babası Almos (Almış), onun babası Ügyek (Emese) (Üge), onun büyükbabasının babası da Attila'nın oğullarından Csaba. Yani Arpad, Mete (Oğuz Han)'nin 24. batından torunu oluyor. Bu şecere F. Hirth (Alman), W. Radloff (Alman asıllı Rus), J. B. Bury (İngiliz), F. E. Krause (Alman) başta olmak üzere en büyük mütehassıs tarihçiler tarafından gerçek olarak kabûl edilmektedir.

(**) 1161-1172 arasında 11 yıl Istanbul'da Bizans İmparatoru'nun misafiri olarak yaşamıştır.

IV. Pr'emysl Hânedânı (Çek) (1 kral) (1301-1305 = 4)
V. Wittelsbach Hânedânı (Alman) (1 kral) (1305-1308 = 3)
VI. Capet-Anjou-Macaristan Hânedânı (Fransız) (4 kral) (1308-1395 = 87)
VII. Luxemburg Hânedânı (Alman) (1 kral) (1395-1437 = 42)
VIII. Habsburg Hânedânı (Alman) (13 kral) (1437-1439 = 2 + 1452-1457 = 5 + 1686-1944 = 258 = 265) (*)
IX. Jagellon Hânedânı (Litvan) (3 kral) (1439-1444 = 5 + 1490-1526 = 36 = 41)
X. Hunyadi Hânedânı (Romen) (2 kral) (1444-1452 = 8 + 1457-1490 = 33 = 41)
XI. Zapolyai Hânedânı (Macar) (1 kral) (1526-1540 = 14) (Metbuu : Kanunî Sultan Süleyman)
XII. Osmanoğulları (Türk) (Sünnî/Hanefî) (10 padişah) (1540-1686 = 146)

6. OĞUZLAR

Doğu Avrupa'daki Oğuzlar'dan, Selçuklular'ın başında bahsedilecektir.

7. PEÇENEKLER

Peçenekler'in Menşei

Doğu Avrupa tarihinde mühim rol oynıyan Türk zümrelerinden biri olan Peçenekler, Türkler'in Oğuz soyundandır. Oğuzlar'ın Üç-Ok kolunu teşkil eden 12 boydan biri, Peçenekler'dir. Göktürkler'in son zamanlarında Peçenek boyu 5.000 asker çıkardığına göre tahminen 50.000 nüfuslu idi, yani henüz pek az sayıda idi. İlerideki asırlar boyunca hızla çoğalmış, kendilerine katılan Türk zümreleri ile beraber nüfusları birkaç milyonu bulmuştur. Balkaş Gölü civarında yaşarlarken Türk boylarından Karluklar tarafından 751'den sonra buradan çıkarılmışlar, Aral Gölü'nün kuzeydoğusuna gelmişlerdir. Zamanla batıya yol alarak Hazar Denizi'nin kuzeydoğu sahillerine vâsıl olmuşlardır. Oğuzlar'ın baskısı altında burada tutunamamışlar, İtil (Ural) nehri kıyılarına göçmüşlerdir. İtil'i geçtikten sonra İtil'in kollarından Samar (Rusça : Samara) çayından Yayık (Volga) nehrinin kollarından Kama ırmağının güneyine kadar olan bölgeyi iskân etmişlerdir. Peçenek-

---

(*) 1780'den itibaren Habsburg - Lothingen Hânedânı.

ler'in İtil'i geçmeleri 860 ilâ 889'dadır. Az sonra burada da barınamayıp güneybatıya doğru yola koyulmuşlar, Ten (Don) nehri kıyılarına gelmişlerdir. Macarlar'ı önlerine katan Peçenekler'in doğuya doğru arkalarında Oğuzlar, onların gerisinde Kuman-Kıpçaklar, daha arkada Kimekler vardı.

Don ile Donetz arasındaki «Etelköz» ülkesini iskân ettikten sonra güc kazanmaya ve yayılmaya başlamışlardır. Azak Denizi'nin kuzeyini ele geçirip Dnieper, Bug, Dniester, Prut nehirlerini atlamışlar, Karpat Dağları'na vâsıl olmuşlardır. Önce Hazar Hakanlığı'na tâbî olan Peçenekler, 950'den sonra kudretli bir kabîleler federasyonu kurup Doğu Avrupa'nın en kudretli teşekkülü derecesine yükselmişlerdir. 1000 tarihinden önce Ural nehri ile Karpat Dağları arasında muazzam bir Doğu Avrupa devletine sahip olmuşlardır.

Peçenekler'in Büyüklük Devresi

«Peçenekler'in asıl adı «Beçenek»tir... — Büyük Peçenek kitlesi, yoluna devam ederek, Levedya'yı işgal etti ve Macarlar'ı bu ülkeden çıkardı. — Peçenekler, birkaç yıl sonra, bu defa Bulgar çarı Simeon'un müttefikleri sıfatıyle, Macarlar'ı bu sefer de Etelköz'den çıkardılar... — Bununla beraber Macarlar, Peçenekler'le bir hayli karışmışlardı» (Râsonyi, 121-3).

Macarlar'ı itip bugünki Macaristan'da yurt kurmalarına vesile olan Peçenekler, önce o zaman İskandinav kavimlerinden olan ve henüz Slav'laşmamış bulunan Ruslar'la karşı karşıya gelmişlerdir. 972 baharında Dnieper kıyısında Rus ve Peçenek orduları karşılaşmış, bu mühim meydan muharebesinde Rus büyük prensi Svyatoslav da dahil olmak üzere Rus ordusu, imha edilmiştir. 985 'te Ruslar Hıristiyan'lığı kabûl edince, o zamana kadar düşmanları olan Bizans'a yaklaşmışlardır. Devamlı akınlarla Ruslar'ı zayıflatan Peçenekler, Avrupa'nın kudretli devleti Bizans'a yönelmişlerdir. Doğudan gelen Oğuzlar'ın ve Kumanlar'ın baskısı da, Peçenekler'i Karadeniz'in kuzeyinden bu denizin batısına inmeye zorlamıştır.

Peçenekler, Tuna'yı ilk kere 1020 yıllarında geçmişlerdir. Bizanslılar, Bulgarlar ve Macarlar gibi düşmanlarına karşı Peçenekler'i tutmak yoluna gitmişlerdir. 1035'ten sonra Peçenek akınları, Bizans'ı ciddî olarak tehdit etmiştir. 1036'da 3 kere Tuna'yı geçip Bizans vilâyetlerini yağmalıyan Peçenekler, 1048'de bu teşebbüslerini tekrarlamışlardır. 1049'da bir kısım Peçenekler, Bizans tab'ası olmuşlar ve Silistre civarına yerleştirilip Hıristiyan dinine gir-

mişlerdir. Büyük Peçenek kitlesi ise aynı yıl Biakene meydan muharebesinde Bizans ordusunu bozmuş, bütün Trakya'yı yağma etmiş, 8 haziran 1050'de Edirne'yi muhasaraya başlamıştır. Fakat hükümdarları Selçe Han'ın muhasarada ölmesi üzerine Edirne önlerinden uzaklaşmışlardır.

1050'de Marmara kıyılarına kadar gelmişlerdir. Bizans, Peçenekler'e karşı Edirne'de büyük kuvvetler toplamıştır. 1053'te Bizans ordusu Peçenekler tarafından bozulmuş ve bunun üzerine iki taraf arasında 30 yıl sürecek bir muahede imzalanmıştır. Peçenekler, kendileri gibi Oğuz Türkleri'nden olan Selçuklular'ın Anadolu'dan Bizans'ı tazyik ettiğini öğrenince, sulhu bozmuşlar ve müthiş akınlarına yeniden başlamışlardır.

1064'te Peçenekler, Mora'ya ve Selânik'e kadar inen Oğuzlar'ı fena halde hırpalıyarak bu rakîplerinden kurtulmuşlardır. Soğuk, kıtlık, hastalık ve Peçenek baskısından kırılan Oğuzlar, Bizans hizmetine girmiş, İstanbul'da, Makedonya'da, Anadolu'da yerleştirilmiştir; bir kısmı da Dobruca'da kalmıştır ki «Gagauz» denen Türk zümresi bunların neslidir. Oğuzlar'ın gelip geçici devirlerinden sonra Tuna mecrâlarında hâkimiyet, tekrar Peçenekler'e geçmiştir.

Ücretli olarak Bizans ordusunda bulunan Peçenekler'den bir birlik, bir Oğuz birliği ile beraber 1071'de Malazgirt Meydan Muharebesinde Bizans ordusunda bulunmuş, fakat muharebe başlar başlamaz Sultan Alp-Arslan'ın ordusuna geçip Türk zaferini kolaylaştırmıştır. Malazgirt darbesi altında çöken Bizans, Peçenekler'in Balkanlar'daki darbelerine eskiden fazla açık kalmıştır. 1078'de Peçenekler, 28 yıl sonra 2. defa olarak Edirne'yi muhasara etmişler, fakat bu mühim Bizans şehrini bu kere de alamamışlardır. Büyük Bizans imparatoru Alexios Komnenos, 1081'den 1091'e kadar Peçenekler'le harb etmiş, fakat kesin bir netice istihsal edememiştir. 1086'da Bizans'ı karıştıran Bogomil mezhebi isyanına Peçenekler de yardımcı olmuşlardır. Macaristan kralı Solomon, Bizans'a karşı Balkanlar'a inerken, Peçenekler ona da yardım etmişlerdir. Aynı yıl yani 1087'de Peçenekler, Lüleburgaz'a kadar gelmişler, fakat Bizanslılar tarafından geriye atılmışlardır. 1087 haziranında bizzât İmparator Alexios'un kumanda ettiği bir Bizans ordusu, Silistre yakınlarında, Peçenekler tarafından imha edilmiştir.

1088 ve 1089'da Peçenekler tekrar Trakya'yı yağmalamışlardır. Bu sıralarda Peçenekler'den başka Türkiye hükümdarı I. Sultan Kılıç-Arslan ve onun tâbii ve kayınpederi İzmir beyi Çaka'nın büyük Türk donanmasının tehdidi altında tamamen bunalan Bi-

zans, Avrupa'ya alârm vermiş, bu suretle 1. Haçlı Seferi tertip edilmiştir.

Peçenekler'in İnhitat ve İnkırazı

1091 nisanında Çaka Bey ile Peçenekler, aynı anda Bizans'a çullanıp İstanbul'u ele geçirmeye karar vermişlerdir. Fakat Çaka Bey'in biraz gecikmesinden faydalanan Bizanslılar, 29 nisan 1091 'de Meriç boyunda Lebunium (Umurbey)'da geçen büyük meydan muharebesinde, Peçenekler'in büyük rakîbi Kuman Türkleri'nin yardımiyle, Peçenek ordusunu tamamen imha etmişlerdir. Bundan sonra Peçenekler, siyasî ve askerî bir kudret olmak sıfatını kaybetmişler, bununla beraber küçük Peçenek zümreleri 1122, 1152, 1154, 1161, 1171, 1197 tarihlerinde Balkanlar'daki Bizans vilâyetlerine 6 akın daha yapmışlardır. XII. asırdan sonra artık Peçenekler'den bahsedilmemektedir.

3 asır Doğu Avrupa'da mühim rol oynamasına rağmen Peçenekler, yerleşik hayata geçememiş ve muntazam bir devlet kuramamışlardır. Bunun başlıca sebebi, başlarında Türk an'anesine göre Türk Hakanları neslinden inmiş bir hânedân bulunmamasıdır. 8 Peçenek uruğu bir federasyon meydana getirmiştir.

Göktürkler'den ayrılmış olan Peçenekler, Göktürk alfabesini Avrupa'ya göçtükten sonra da kullanmışlardır. Bugün Ukrayna 'da, Macaristan'da, Romanya'da, Balkanlar'da ve Anadolu'da birçok yer adları Peçenekler'den kalmıştır.

P E Ç E N E K L E R

1. *Kilteroğlu Durak Han* (1040-1048 = 8) (*)
2. *Balçaroğlu Kegen Han* (1048-1049 = 1) (*)
3. *Selçe Han* (1049-1050 = 1)
4. *Çelgü Han* (1050-1086 = 36)
5. *Tatuş Han* (1086-1091 = 5)

(*) Bu ikisi tahta geçtikten sonra Gök Tanrı dinini bırakıp Ortodoks oldular.

8. KUMANLAR VE KIPÇAKLAR

Kumanlar (1050 — 1103)

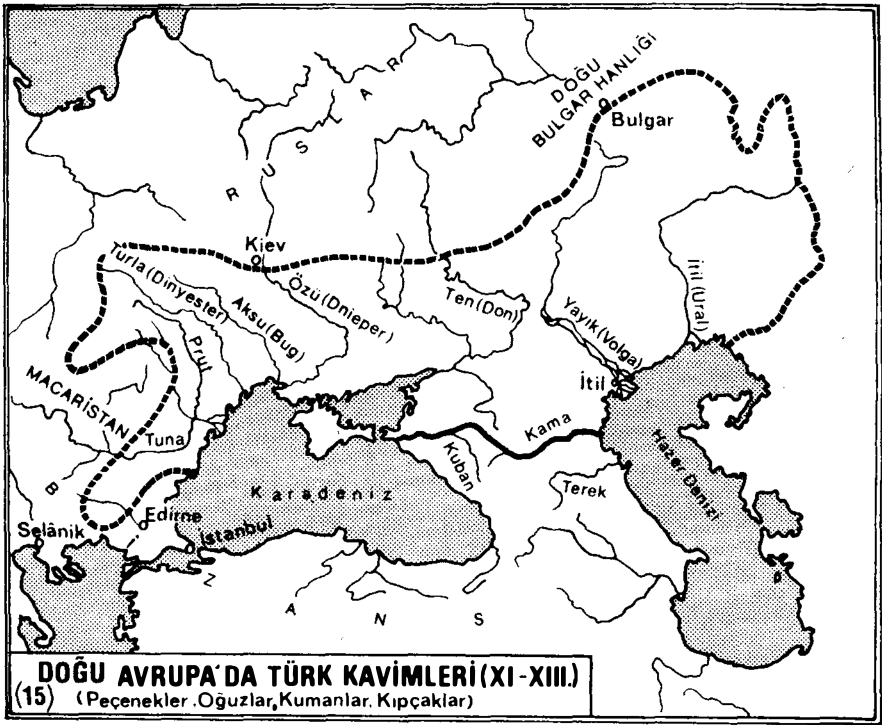
Doğu Avrupa'da hâkimiyet kuran Türk kavimlerinden biri de Kumanlar ve Kıpçaklar'dır.

Kumanlar'a Bizanslılar «Komanen», Latinler «Kuman», Macarlar «Kun» (yani Hun), Ruslar «Polovtsı», Almanlar «Falben» demişlerdir. Mânâsı «sarışın»dır. Türkler'in umumiyetle kumral ve açık renk gözlü bir ırk oldukları malûmdur.

Kumanlar'ın V.-VIII. asırlarda Mançurya'nın kuzeyindeki Amur nehri sahillerinde yaşadıkları, yani Türkler'in en doğuda yerleşen boylarından oldukları sanılmaktadır. Gittikçe batıya geldikleri ve topraklarını Uygurlar'ın şimdiki Moğolistan'dan çekilmeleri üzerine Moğollar'a bıraktıkları anlaşılan Kumanlar, 1017 'de Moğol Kara-Hıtaylar'ın baskısı ile Orta Asya'da da tutunamamışlar ve 1050'de Yayık ve İtil nehirlerini atlayıp Doğu Avrupa'ya girmişlerdir.

Çeyrek asır sonra Kumanlar, Tuna'ya kadar uzanmış bulunuyorlardı. Bu sıralarda Bizans, şiddetli Peçenek baskısında idi ve Selçuklular'ın Anadolu'dan yaptıkları tazyikle yıkılmak derecelerine gelmişti. Bu şartlar altında Bizans diplomasisi, her türlü vaitlerle Kumanlar'ı elde etti ve yeni gelmiş Türk boyunu, Peçenekler'e saldırttı. Peçenekler'den boşalacak Doğu Avrupa hâkimiyetinin kendilerine geçeceği ümidiyle Bizans ile ittifak eden Kumanlar, 1091'de Peçenekler'i imha ettiler.

Macar âlimi L. Râsonyi şöyle diyor (*Dünya Tarihinde Türklük,* Türkçe trc., 125, 128) : «Bizanslı kronikçi Anna Comnena, aynı zamana raslıyan Peçenek ve Selçuk tehlikesini kasdederek, «imparatorluğun hududu, doğuda Boğaziçi, batıda Edirne idi» diyor. Hattâ 1091'de Peçenekler, Istanbul sûrları dibinde bulunuyorlardı. Uspensky'ye göre, 1090-1091 kışında Alexios Komnenos'un vaziyetini, Osmanlılar'ın Istanbul'u her taraftan sarıp dış âlemden ayırdıkları son imparatorluk senelerine benzetmek mümkündür. Bununla beraber, mahir Bizans politikası, bu anda da çareyi buldu. Kumanlar'ın komutanlarından Tugur Han ile Bönek'i kandırdı. Bunlar, 1091 mayısında Meriç mansabında Levunion denilen yerde Peçenek ordusunu hemen hemen imha ettiler... 1091 yılı baharında, Bizans'ın son dakikası gelmiş gibi görünüyordu. Bizans'ın bu devirdeki vaziyeti, daha sonra Fâtih devrindeki vaziyete benzer. Büyük siyasî görüşe malik İzmir emîri Çaka, Anadolu tarafından sıkıştırılıyor, Avrupa tarafından da Çaka'nın müt-

(15) DOĞU AVRUPA'DA TÜRK KAVİMLERİ (XI-XIII.)
(Peçenekler, Oğuzlar, Kumanlar, Kıpçaklar)

tefikleri olan Peçenekler, zayıf ve karışmış olan Bizans'ı zapta hazırlanıyordu. Wasilyevsky'e nazaran Çaka, atlı göçebe istilâcısının fevkalâde cesaretini, Bizans'ın ince terbiyesi ile, şahsiyetinde birleştirmiş ve devrinin Avrupa siyasî vaziyetlerini mükemmelen tanıyan bir şahsiyetti».

Peçenekler'den boşalan kuvvet muvazenesinde Kumanlar onların yerini aldı. Macaristan'a girip uzun zaman Macar Ovası'nda kaldılar ve bir kısmı orada Hıristiyan olup Macar'laştı. 1103'te Slav'laşmak üzere olan Ruslar, Kumanlar'ı büyük bir hezimete uğrattılar. Bu hezimetten sonra Kumanlar, Doğu Avrupa'da hâkimiyeti Ruslar'a kaptırmak üzere idiler ki, Asya'dan gelen yeni bir Türk dalgası, Kıpçaklar, vaziyeti tekrar Türkler lehine çevirdi.

Tugur Han'ın kızı Kiev knezi Svyatopolk ile 1094'te evlenmiş, sonra Çernigov knezi Oleg ile Kuman başbuğu Osuluk (Uzluk)'un kızı izdivâc etmiştir. Bununla beraber 1096 mayısında Norman prensleri (knezler) birleşmiş, Tugur Han ile oğlunu muharebede öldürmüşlerdir. Kiev prenslerinden Vladimir Monomah'ın iki oğlu da iki Kuman başbuğunun kızları ile evli idi. Könçek ve Kobyak (Köpek)'ın 1177-79'da Preyaslavl prensliğine taarruzları da meşhurdur. Fakat en meşhur Kuman zaferi, başta Prens İgor olmak

üzere birçok Norman (Rus) knezini esîr alan Könçek'in seferidir (şubat 1185). Novgorod knezi İgor'un Türkler'e esir düşmesi, Rus edebiyatının şâheseri olan Rus millî destânının (*Slovo o Polku Igoreve*) mevzuudur. Rus esirlerine Türkler çok iyi muamele etmişler, sonunda İgor, Kumanlar'ın elinden kaçmıştır.

Kıpçaklar

Kıpçaklar, eski zamanlarda İrtiş boylarında yani Sibirya Ovası'nda yaşıyorlardı. İmekler ile beraber Türkler'in Kimek boyunu meydana getiriyorlardı. 1030'a doğru güneybatıya, Aral Gölü'nün kuzeyine inmişlerdi. Bundan sonra önlerindeki bir kısım Oğuz kabîlelerini iterek Yayık ve İtil'i atladılar, Doğu Avrupa'ya girdiler. Kumanlar'ın yerine kaim olarak ve kendilerinden önce 10 asırdır buralara gelmiş olan Türk kavimlerinin bakıyesini idareleri altında toplıyarak kudretli bir siyasî teşekkül meydana getirdiler. Kıpçaklar'ın da Peçenekler ve Kumanlar gibi büyük za'fı, Bozkurt Sülâlesi'nden bir hana sahip olmayışları, kabîle reislerinin aralarında çekişerek yerleşik bir devlet hâline geçme fırsatını kaybedişleridir. Bununla beraber uzun müddet Yayık (Ural) nehrinden Karpatlar'a kadar hâkim olabilmişlerdir.

Müslüman müellifler tarafından son zamanlara kadar bugünki Ukrayna ve doğusundaki topraklar için «Deşt-i Kıpçak / Kıpçak Bozkırı» tâbiri kullanılmıştır. Sonraları «Kıpçak-İli» tâbiri, Altın-Ordu imparatorluğunun ülkelerinin hepsi hakkında ve daha geniş mânâda istimal edilmiştir.

Kıpçaklar'ın hâkimiyeti doğuda Yayık'ın çok doğusuna, yani Asya içerilerine de uzanmıştır. 1203'te Kiev'i (Türkçe : Mingkirmân) alan Kıpçaklar, 1219'da Macarlar'ı Galiçya'dan sürüp çıkararak, Karpatlar'ın güneyine atmışlardır. Fakat Kıpçak federasyonu bir asırdan biraz fazla devam edebilmiş, doğudan gelen Moğol dalgası tarafından dağıtılmıştır.

31 mayıs 1223'te Cengiz Han'ın Moğollar'ı, Halka ırmağı kıyısında geçen büyük meydan muharebesinde, Kıpçak ordusunu ve bu orduda bulunan tâbî Rus birliklerini imha etmiştir. Altın-Ordu imparatorluğu, Kıpçaklar'ın bütün maddî ve mânevî mirasına konmuştur.

Kıpçaklar'ın Dağılması ve Erimesi

En meşhur Gürcistan hükümdârı olan Kraliçe Thamara (1184-1213)'nın annesi Kıpçak idi ve Thamara'nın ünlü kumandanların-

dan Kutlu Arslan da öyleydi. Âzerbaycan Atabeyleri'nin (İldenizliler) kurucusu İldeniz ve bu çağda Türk dünyasında, pek çok ünlü, Kıpçak Türkü idiler. Bulgaristan'da yeni kraliyet hânedânının kurucusu Asen (1187-1196) de aslen Hıristiyan bir Kıpçak Türkü idi. «Dobruca» adı da burada yaşıyan Kuman başbuğlarından Balika (Balık)'nın oğlu Dobrotiç'in adından gelmektedir ki 1354'ten îtibâren bu bölgeyi idare etmiştir. Oğlu İvanko XIV. asır sonlarında onun yerine geçmiştir. Bu Ortodoks Kuman prensliği I. Murad'dan (1362-1389) îtibâren Osmanlı nüfûzuna düşmüş, 1417'de Osmanlılar, bu Hıristiyan Türk prensliğine son vermişlerdir. Binâenaleyh bugün Dobruca Bulgarları, menşe'de Slav'laşmış Türkler'den ibârettir.

Moğol darbesinden sonra Kıpçak federasyonu parçalanmıştır. Moldavya'daki (Borç Han idaresinde) ve Macar Ovası civarındaki Kıpçaklar, Hıristiyan olarak Macaristan krallığı tâbiiyetine geçmişler, kral IV. Bela, unvanları arasına 1233'te «Rex Cumaniae / Kumanya Kralı» unvanını da katmıştır. 1238/1239 kışındaki Moğol darbesi, Kıpçaklar'ın son siyasî ve askerî kudretlerini de silip süpürmüştür. Bir kısım kabîleler Köten başbuğun idaresinde Macaristan'a ve Balkanlar'a göçmüşlerdir. Macaristan Ovası'nın orta bölümünde çok geniş bir ülke, Macaristan krallığı tarafından Türkler'e verilmiştir. Hıristiyan olan ve zamanla Macarca konuşarak Türkçe'yi unutan bu zümre, Macaristan için nüfus ve güc kaynağı olmuştur. Bu sıralarda Moğollar, Macaristan'a, Avusturya'ya, Lehistan'a, Romanya'ya, Bulgaristan'a girmiş ve Avrupa'yı dehşet içinde bırakmışlardı. 1278'de Macaristan kralı ile Macaristan'da yaşıyan Kıpçaklar'ın kabîle reisleri arasında yapılan bir anlaşma ile, Hıristiyan olmamış son Türkler de Katolik'liği kabûl etmişler ve göçebeliği bırakıp sâbit topraklara yerleşmişlerdir.

Kıpçaklar'ın muhtelif kabîleleri Bulgaristan'a, Romanya'ya, hattâ Kafkas Dağları'nı aşıp Gürcistan'a yerleşmiş ve eriyip gitmiştir. Orta Asya Kıpçakları da yeni Türk boylarına katılmışlardır. Bugün hâlâ Özbekler, Kırgızlar, Başkurtlar ve Nogaylar arasında 4 Kıpçak kabîlesi vardır ve «Kıpçak» adını taşımakta devam etmektedirler.

Bununla beraber Kıpçaklar, en mühim etnolojik rolü gene şimdiki Rusya'da, «Deşt-i Kıpçak»ta oynamışlardır. Buradaki Kıpçak zümreleri, Altın-Ordu Moğol imparatorluğunun çok kısa bir zaman içinde tamamen Türk'leşmesinde birinci derecede rol

oynamışlardır. Mısır - Suriye Türk - Memlûk imparatorluğunu kuran ve Eyyûbîler'in yerine geçerek Mısır'da 1250'den 1914'e kadar sürecek olan Türk hâkimiyeti devrini açan, Kıpçaklar'dır.

Kuman-Kıpçak Kültürü

1338 yılında Fransız rahibi Pascal de Victoria, Doğu Avrupa'dan Çin sınırlarına kadar Türkçe konuşularak seyahat edilebileceğini yazmaktadır. Doğu Avrupa'da bilhassa Kuman-Kıpçak lehçesinin hâkim olduğu muhakkaktır ve daha önce Doğu Avrupa'da yerleşmiş Türk boylarının lehçeleri hakkında sathî malûmatımız olmasına rağmen, Kuman-Kıpçak lehçesi üzerinde geniş bilgimiz mevcuttur.

Kuman-Kıpçaklar'dan kalan en zengin dil ve kültür yadigârı, ilim âleminde «*Codex Cumanicus*» diye anılan anonim (müellifi meçhul) eserdir. 1303 yılında yazılmış veya daha kuvvetli bir ihtimalle daha önceki bir tarihte yazılıp bu tarihte istinsah edilmiştir; eserin tek nüshasından (Venedik San Marco Kütüphanesi'ndedir) başka bir nüshası da elimize geçmemiştir. Avrupa'nın türkoloji bilginleri tarafından zengin bir neşriyata mevzu teşkil eden bu çok mühim eser, Türkçe - Farsça - Latince bir lûgattir. Eserdeki Türkçe, Kuman - Kıpçak lehçesi yani XI. - XIV. asırlarda Doğu Avrupa'da, Macaristan ile Ural arasında, ayrıca XIII. - XVI. asırlarda Mısır'da konuşulan Türkçe'dir.

Eserde lûgat kısmından başka Türkçe gramerin esasları izah edilmiş, Türk halk edebiyatından parçalar verilmiş, Türkçe'ye çevrilmiş *İncil* parçaları ve Hıristiyan duaları eklenmiştir. Hıristiyan bir Kıpçak rahibi tarafından kaleme alınmış olması veya muhtelif zamanlarda muhtelif müellifler tarafından telif edilip sonradan bir mecmua hâlinde birleştirilmiş bulunması muhtemeldir. Metin, Latin harfleri ve Gotik alfabe ile kaleme alınmıştır.

Kıpçak lehçesini Araplar'a öğretmek için de Mısır ve başka Arap ülkelerinde bir sürü kitap telif edilmiştir. Bu suretle Kıpçak lehçesi hakkındaki bilgilerimiz son derece zenginleşmiştir. Bu kitapların en meşhuru Endülüslü Ebû-Hayyân'ın «*Kitâbü'l-İdrâk li-Lisâni'l-Etrâk*» idir. «*al-Kawânînü'l-Küllîye fî Zabti'l-Lugati't-Türkîye*» de ünlüdür; bunların üçü de Cumhuriyet devrinde İstanbul'da yayınlanmıştır. Avrupa'da yayınlananlar arasında «*Kitâb Lugatu'l-Muştâq fî Lugati-t-Türkî wa'l-Kıfçak*» (Varşova, 1938) ile 1894'te Leiden'de basılan Türkçe-Arapça lûgat, zikre değer. *Tercumânu Türkî ve Arabî* adını taşıyan bu eser Kahire'de 28 ocak 1245'te yani Memlûkler'in hâkimiyeti ele almaların-

dan 5 yıl önce yazılmıştır. Müellifinin Konyalı Halil b. Mehmed b. Yusuf olduğu sanılmaktadır. Mısır'da yazılan Kıpçakça eserlerin elimizdeki en eskisidir. M. Th. Houtsma tarafından *Ein Türkisch-Arabisches Glossar* adıyla 1894'te Holanda'nın Leiden şehrinde yayınlanmıştır. Kıpçak lehçesinden kalma başka dil yadigârları da vardır.

Kuman-Kıpçaklar'ın Tarihî Ehemmiyeti

Kuman-Kıpçaklar, Doğu Avrupa'ya kendilerinden önce gelen Türk kavimlerinin hepsinden kalabalıktılar. Nüfusları birkaç milyon tahmin edilmektedir ki, o zaman için —aşağıda görüleceği üzere— büyük bir sayıdır. Bu sayede Doğu Avrupa, bilhassa Karadeniz'in kuzeyi hemen tamamen Türk'leşmiştir. Kıpçaklar bu suretle Altın-Ordu İmparatorluğu'nun ve onun bir parçası olup XVIII. asrın son yıllarına kadar devam eden Kırım Hanlığı'nın hızla Türk'leşmesine ve devamlı bir devlet bünyesi kazanmasına âmil oldukları gibi, Türk-Osmanlı Cihan Devleti'nin Karadeniz'in kuzeyini de alarak bu denizi bir iç deniz hâline getirmesini geniş ölçüde kolaylaştırmışlardır.

Bununla beraber böyle mühim bir kitlenin —kendilerinden önce bu topraklara yerleşmiş Türk nüfusu ile beraber— Doğu Avrupa'da, Oğuzlar'ın Anadolu'da yaptıkları gibi ebedî bir Türk devleti kuramamaları hayrete değer. Zira Anadolu'ya gelen Oğuzlar, Kıpçak'lardan sayı bakımından fazla olmadıkları gibi, Bizans ve Haçlılar gibi bütün Avrupa'nın birleşmiş gücünü alt ederek Türkiye'yi kurmuşlardır. Halbuki Kıpçaklar'ın karşısında zayıf Lehistan krallığı ile küçük Rus prenslikleri vardı. Sayıca Kıpçaklar'dan çok az olan Ruslar'ın zamanla Doğu Avrupa'daki Türk nüfusunu kısmen imha etmesi, kısmen hâkimiyetine alması, mümkün olmuştur. İşte bu çift taraflı menfi neticenin sebebi, Kıpçaklar'ın başında Selçukoğulları ve Osmanoğulları gibi meşrûlukları üzerinde münakaşanın hatırdan dahi geçmediği hânedânların bulunmaması ve bunun neticesi olarak merkezî kuvvetin, büyük bir yerleşik devlet teşkil edebilecek derecede güc kazanamamasıdır. Togortak ve Manyak'ın kumandasındaki Kuman ordusunun Bizans ordusu ile birleşip Balkanlar'da Peçenekler'i imha etmesi de, Doğu Avrupa Türk tarihinin büyük felâketlerinden biridir. Bu suretle Balkanlar'daki Türk nüfusu dağılmış, Slav ve başka kavimler arasında erimiş, Balkanlar'ın Türk'leşmesi için Osmanlılar'ı beklemek îcâb etmiştir. Kıpçaklar'ın mühim kısmı Müslüman olarak Altın-Ordu imparatorluğuna katılmışsa da, nüfusça daha

kalabalık olduğu anlaşılan kabîleler, Hıristiyan (Katolik ve Ortodoks) olup, zamanla bulundukları ülkelere göre Macar'laşmış, Romen'leşmiş, Ukran'laşmış, Rus'laşmışlardır. Romanya'da «boyar» (kelime Türkçe'dir) denen ve bu ülkeyi zamanımıza kadar idare eden yüksek sınıf, Romen'leşmiş Türk yani Kıpçak ailelerinden ibarettir. Bu suretle Türk kanı, Rus, Macar, Bulgar, Romen, Ukran kavimlerine karışarak, bu kavimlerin güc kazanmalarına yardımcı olmuştur. Bunlardan Macarlar'da Türk kanı hâkim ve ekseriyette olduğu halde, dil ve din bakımından ayrılık, başka karakterde bir Macar'lığın teşekkül ve devamına âmil bulunmuştur.

Kıpçak Türkleri'nin Mısır'daki âkıbeti de böyle oldu. Memlûk imparatorluğunu kuran ve bu imparatorluğun hânedan ve ordusunu meydana getiren Kıpçaklar, esir olarak küçük yaşta Deşt-i Kıpçak'tan Mısır'a getirilip, kendilerinden önce bu ülkeye gelip mevki sahibi olan Türkler tarafından terbiye edilip devlet hizmetine girmişlerdir. Kıpçaklar'da çocuklarını esir olarak satmak —Çerkesler'de olduğu gibi— çok yaygın bir âdetti. Mısır'da yani dünyanın en büyük devletlerinden birinde din ve milliyetlerini kaybetmeksizin bir müddet sonra iktidara gelecekleri bilindiği için, bilhassa XIII. ve müteâkıb asırlarda Deşt-i Kıpçak'tan Mısır'a büyük ölçüde bir Türk esir akını olmuştur. «Memlûk» denen bu Türkler, son zamanlara kadar milliyet ve dillerini korumuşlarsa da, artık Arap'laşmışlar veya Arap'laşmak üzeredirler ve Türklük ile alâkaları her sene biraz daha fazla kesilmektedir.

Kıpçaklar gibi büyük bir Türk kitlesinin devamlı bir devlet kuramadan tarih sahnesinden çekilip erimesi, Türk tarihinin en ibrete değer vâkıalarından biridir. Bu vâkıaya bakınca, Anadolu'da yurt kuran ve Türkiye devletini yıkılamaz temeller üzerinde yükselten Oğuz Türkleri'nin müstesna mâşerî dehası, bir kat daha değer kazanmaktadır.

Kuman-Kıpçaklar, Rus ve umumiyetle Doğu Avrupa milletlerinin kültürüne geniş ölçüde tesir etmişlerdir. Bu milletlerde mühim miktarda Kuman-Kıpçak kanı bulunduğu anlaşıldıktan sonra, bu tesirin derecesi kestirilebilir. Borodin'in *Prens İgor* operasında, Rus prenslerinin Kuman-Kıpçaklar'la olan amansız mücadelesi mevzu alınmıştır (bu operanın «Poloveç» yani «Kuman» dansları, Batı musikisinin en tanınmış parçaları arasındadır). Kıpçak hükümdarlarından Otrak Han ile oğlu Künçek (veya Konçak) Han'a ait destanlar da Ruslar arasında asırlarca okunmuş ve derin iz bırakmıştır. Ruslar üzerindeki Türk medenî ve kültür tesirleri, ileride ele alınacağından, burada bu kadarla iktifa edildi.

Kıpçaklar'ın Ruslar ile hududu 53° arz dairesi civarından geçiyordu. Yani Kıpçak Ülkesi, Ukrayna'yı içine aldıktan başka, geniş ölçüde bugünki asıl Rusya'ya taşıyordu. Kuman-Kıpçaklar, bilhassa kendilerinden önce Doğu Avrupa'ya gelip en mühim Türk devletini kuran Hazarlar'ın medenî mirasını toplamışlar, hızla Kıpçak'laşan Hazarlar gibi bir kısım Kıpçak kabîleleri, şehirlere de yerleşmişlerdir. Kumanlar'ın başkenti de Hazarlar'ın başkenti Etil gibi Volga deltasında ve bugünki Astırhan'ın pek yakınlarında idi; bu şehir «Saksın» adını taşıyordu. Kıpçaklar zamanında en büyük Türk ticaret şehri Kırım'da Sudak idi. Karadeniz'de olduğu gibi Hazar'da ve Volga nehir seyrüseferinde de Kuman-Kıpçak tacirleri mühim faaliyet gösteriyorlardı. Kumanlar da Hazarlar gibi temiz Türk tipini temsil ediyorlardı. Mongoloidlikle yani hafif göz çekikliği ve elmacık kemiklerinin çıkıklığı ile alâkaları yoktu; bulunan iskeletlerin tetkikının kesin neticesi budur. Volga boylarında 1929, 1934 ve 1935'te Ruslar'ın yaptıkları arkeolojik ve antropolojik kazılar bilhassa iyi neticeler vermiş, Kuman-Kıpçaklar'ın maddî kültürüne ait zengin nümuneler elde edilmiştir.

1239'da reisleri Kuthen'in idaresinde Moldavya'da yaşıyan 40.000 ailelik büyük bir Kıpçak kabîlesi, Lehistan'a giren Moğollar'ın önünden kaçarak —yukarıda söylendiği üzere— Macaristan kralı IV. Bela ile anlaşmış ve Macar Ovası'nda yerleşmiştir. Bu Kıpçaklar'ın hâlâ Göktürk alfabesi kullandıkları anlaşılmaktadır. Zira 1932 senesinde yapılan Kecskemét kazısında açılan bir Kıpçak mezarından, üzerinde bu alfabe ile yazılmış yazılar bulunan kadın yüzükleri çıkarılmıştır. XVIII. asırda Macaristan'ın Macar'laşmış Kuman-Kıpçaklar'ı arasında Türkçe bilenlere raslanmıştır. Hele XVI. asırda, henüz geniş kitleler Macarca'nın yanında Türkçe biliyorlardı. Macaristan'da Türkçe'yi henüz unutmamış son Kuman'a 1913 yılında tesadüf edilmiştir; bu adamın ismi Szilardffy Janos'tur. Macaristan'da Kuman-Kıpçak lehçesi ile tesbit edilen Türkçe metinler, şu eserlerde toplanmıştır :

Gyarfas Istvan, *A Jaszkunok Nyelve és Nemzetisége,* Budapeşte, 1882; Kuun Géza, *Kunok Nyelvéröl és Nemzetiségéröl,* 1885 ve Mészaros, *Magyarorszagi Kun Nyelvemlékek,* 1914.

Kuman-Kıpçak Türk musikisi ve raksı, başta Ruslar olmak üzere Doğu Avrupa kavimleri üzerinde günümüze kadar silinemez izler bırakmıştır (Râsonyi, *Dünya Tarihinde Türklük,* 134). Kumanlar, bugünki Romanya, bilhassa Moldavya'da da kesif şekilde yerleşmişler ve bu ülke asırlarca «Cumania» şeklinde anılmıştır. Macaristan kralları, 1944'e kadar unvanları arasında «Rex Cuma-

niae = Kumanya Kralı» sanını da taşımışlardır (Râsonyi, 135-6). Moğol tahribatından sonra Macaristan'ın eski nüfusunu bulması, Kuman göçleri sayesinde oldu ve Macarlar, yeniden yüzbinlerce Türk kanı aldılar (Râsonyi, 136). 1278'de İmparator Rudolf'un yanında Macaristan kralı IV. Lâslo, Kuman birlikleri sayesinde Çek Slav devletine son verdi ve bu suretle Habsburg hânedânının ikbalinin temelleri atılmış oldu (Râsonyi, 137). Esasen IV. Lâslo, ana tarafından Kuman hükümdarı Küten Han'ın torunu idi (Râsonyi, 137). Doğu Avrupa'nın birçok ülkelerinde Kuman-Kıpçak lehçesinden gelme yüzlerce Türkçe coğrafya adı, hâlâ yaşamaktadır. Meselâ Macaristan'ın Budapeşte'den sonraki en büyük şehri Decrecen, Türkçe «Tepresün»den gelmektedir (Râsonyi, 139). Kuman neslinden oldukları bilinen Macarlar, zamanımızda da bu ülkede mühim mevkiler işgal etmişlerdir. Budapeşte Üniversitesi tarih profesörlerinden meşhur Györffy Istvan, bunlardandır (Râsonyi, 139). Macaristan'dan başka Kumanlar, Romanya, Rusya ve Gürcistan'da da silinemez kültür izleri bırakmışlardır. Meşhur Gürcistan kraliçesi Tamara'nın damarlarında bile Kuman-Kıpçak kanı vardır. (Râsonyi, 139-40). Kıpçak Türkleri, Moğol Cihan İmparatorluğu'nun her yerinde mühim rol oynamışlardır. Kubılay Kağan'ın birçok nazır ve kumandanı, Kıpçak aslındandı (Râsonyi, 142). Kuman-Kıpçaklar da, diğer göçebe Türk kavimleri gibi daha çok hayvancılıkla uğraşmışlar ve toprağı, daha çok kölelerine işletmişlerdir. Bu köle kavimlerden biri de Romenler olmuştur. Kuman-Kıpçaklar, köle olarak onbinlerce Romen'i şimdiki Transilvanya'ya getirmişler, bu suretle bu tarihî Macar ülkesinde, Macarlık'ın aleyhine bir Romen azınlığı teşekkül etmiş, sonunda 1918'de bu büyük eyalet, Romanya tarafından bu yüzden Macaristan'dan koparılabilmiştir. Romanya'daki coğrafya adlarının en büyük kısmı, Türkçe'den, bilhassa Türkçe'nin Kuman-Kıpçak lehçesinden gelmektedir. Diğer bütün diller, Romanya'nın coğrafya adlarında, Türkçe'den sonra gelmektedir. Weigand, Györffy ve Râsonyi gibi büyük tarihçi ve dilcilerin tetkiklerinin kesin neticesi budur (Râsonyi, 144). «Moğolistan yahut Pamir civarı, Tarım havzası gibi, Tuna Ovası da Türk'lüğün yaşadığı yerlerdi ki, buralarda, aynı âdetler, aynı ruh ve hep aynı neviden yer adı verme malzemesi de mevcuttur. Buna pek çok misal gösterebiliriz. Yalnız Romen tarihinin hareket noktası olan nehir ve şehir ismi Curtea de Argeş değil, Romen devletinin kurucusu olan şahsiyet de Kıpçak menşeinden gelmiştir» diyor büyük Macar türkoloğu Râsonyi (s. 145). Gerçekten ilk Romen prensliğinin kurucusu olan Basaraba, bir Kıpçak Türkü idi. Bu suretle, Romanya

devletinin nüvesi teşekkül etmiştir. Türkler, birçok ilkel kavim gibi Romenler'i de teşkilâtlandırmışlardır (Râsonyi, 145-6). Son tetkiklere göre ilk Romen devletçiğinin kurucusu Basaraba, Cengiz Han'ın Cuci dalından 6. kuşaktan torunu olan Kıpçak'laşmış Toktemir Han'ın oğlu idi (Râsonyi, 146). Bugün Romence, Kıpçak lehçesinden alınmış binlerce Türkçe kelimeyle doludur ve son zamanlarda Romen dilini saflaştırma hareketleri, bu binlerce Türkçe kelimeyi söküp atmaya muvaffak olamamıştır (Râsonyi, 148). Moldavya, Eflâk ve Transilvanya Romenleri'nin en büyük aileleri, Kıpçaklar'dan inmişlerdir. Râsonyi (s. 147), Ortaçağ sonlarına doğru Türk aslından olan Ortodoks Romen «boyar»larının bir kısmının adlarını saymıştır. Bunlar, Romenler'in gerçek idarecisi olmuşlardır. Çünkü asıl Romenler, bunların köleleri olan ilkel bir kavimdi. Fâtih, teşkilâtçı ve teşkilâtlandırıcı olan Türkler, zamanımıza kadar «boyar» adıyla Romen aristokrat tabakasını teşkil etmiş ve ülkeyi idare etmişlerdir. İşte Râsonyi'nin tesbit ettiği Türk aslından Romen asîllerinden başlıcaları : Akbaş, Akkuş, Barak, Bars, Baybars, Belçir, Berendey, Berkiş, Bilik, Bolsun, Borçul, Buğa, Buldur, Bulmaz, Çakan, Çege, Çolpan, Çurtan, Çura, Çutul, Ötemiş, Kara, Karaiman, Karaba, Karakızıl, Kumandur, Payandur, Soltan, Şişman, Temirtaş, Temiş, Tobuk, Tuğrul, Tolaba, Toksaba, Tuluntay, Törtaba, Tuttarkan, Barkan, Çomak, Karaça, Kutlubuğa, Toğan, Kurman vs. vs.

«Kremlin» ve «Boris» gibi en mâruf Slav isimleri bile Türkçe'dir.

9. VOLGA BULGARLARI (770 — 1400)

Bulgar Türkleri'nin Menşei

Bulgar Türkleri'nden Tuna havzasına yerleşenler (yukarıda Tuna Bulgarları bahsine bk.) Slavlar arasında erimiş, Volga ile Kama'nın birleştiği bölgede yerleşenler ise bugüne kadar Türk'lüklerini korumuşlar ve «Tatar» adiyle anılagelmişlerdir.

Bulgarlar'ın ataları, Türkler'in Onogur boyudur ki, ilk Büyük Türk Hakanlığı hânedânı olan Hunlar zamanında Batı Sibirya'da yaşıyorlardı. Hun hânedânı iktidardan düştükten sonra güneybatıya doğru ilerliyerek İtil (Volga) nehri kıyılarına gelmişlerdir. Attila çağında yani V. asırda Azak Denizi'nin batısında Kutrigurlar, doğusunda Kuban ırmağının suladığı havzada da Utigurlar yaşıyordu. Bu iki boyun, Onogur boyundan ayrıldığı sanılmak-

tadır. Bulgarlar'ın menşei, bu iki boya dayanmaktadır. Utigur Bulgarları VI. asırda Kama ırmağı havzasına yerleşmiş, Kutrigur Bulgarları ise Tuna'ya gitmiştir. Utigurlar'ın küçük bir kısmı da Kafkas Dağları'nın kuzeyinde kalmıştır. «Kara-Bulgar» denen bu kabîle, bugünki Kuzey Kafkasya Türkleri'nden Balkar kabîlesinin atasıdır.

Volga Bulgar Hanlığı

Volga'da yerleşen Bulgarlar, ilk İslâm'laşan Türk kavimlerindendir. Yerleşik, çiftçi ve tüccar bir Bulgar hanlığı kurmuşlar, Tanrı dinini bırakıp zamanla tamamen Müslüman olmuşlardır. 921'de Bulgar hanı Almuş, Hazar Türkleri'nden Abdullah Başto'yu Halîfe Muktedir'e elçi olarak göndermiş, Halîfe de içlerinde meşhur seyahatname *(Rihla)* müellifi İbnü Fazlân'ın da bulunduğu bir Arap sefaret heyetini Bulgar Hanı'na yollamıştır. 2 nisan 921 'de Bağdad'dan hareket eden bu sefaret heyeti, Horasan-Harzem yoluyla İtil nehrini geçmiş, 12 mayıs 922'de Bulgar ülkesine vâsıl olmuştur. İbnü Fazlân, Bağdad'a döndükten sonra Bulgar Türkleri hakkında son derece değerli bilgi veren seyahatnamesini kaleme almıştır. Zeki Velidî Togan tarafından bulunan bu eserin yazması, aynı bilgin tarafından 1939'da Leipzig'de Arapça metni, Almanca tercemesi ve geniş izahat ile beraber örnek şekilde yayınlanmıştır.

Mamafih bu çağda Bulgar Hanlığı, henüz Hazar Hakanlığı'na tâbî, fakat iç işlerinde tamamen müstakil idi.

Bulgarlar'ın başkenti de «Bulgar» adını taşıyordu. İtil (Volga) nehrinin 6,5 km ötesinde olup, banliyöleri bu nehre dayanıyordu. Burası Kazan'ın güneyine düşmektedir. Kazan, Volga'nın Kama ile kesiştiği yerin kuzeyinde, Bulgar şehri ise güneyinde kalmaktadır.

Bu sıralarda bu bölgede zaten Bulgarlar'dan başka oldukça kesif Türk nüfusu vardı. Başkurt kabîleleri de Bulgarlar'a tâbî idiler.

Bulgarlar'ın yerleşme sahası 57° kuzey arzına kadar ilerliyor, bazı Bulgar kolonileri 59°'ye kadar çıkıyordu. Vyatka ırmağı boylarında baştan başa Bulgar kolonileri vardı. Ticarî münasebet kurdukları saha ise çok kuzeye çıkıyordu. Bulgar Türkleri, 65° kuzey arzına bugünki Arkhangelsk'in bulunduğu Beyaz Deniz'in körfezine yani Kuzey Buz Denizi'ne kadar gidip gelmişler, bilhassa kürk ticareti yapmışlardır. Yakutlar hariç, hiç bir Türk kavmi bu kadar kuzeye çıkmamıştır. Bununla beraber yerleşme

sahalarının 59°'yi geçmediğini tekrarlamak lâzımdır (Stockholm şehri, aynı arz dairesi üzerindedir).

Ticaret Hayatının Canlılığı

İslâm ticaretinin şâhikasına eriştiği IX.-X. asırlarda, Bulgar Türkleri de kuzey ticaretini ellerinde tutmuşlardır. Ticarî münasebetleri yalnız Kuzey Buz Denizi'ne doğru değil, güneydoğuya Hazar ve Aral'a, Harzem'e doğru da uzanmıştır. Türkistan, İran, Irak, Suriye, Mısır; Bulgar kürklerinin ve diğer ihraç maddelerinin en büyük alıcıları idiler. Bulgarlar'ın hemen bütün Doğu İslâm âlemine sattıkları malların başlıcaları her çeşit kürk başta olmak üzere, Slav köleleri, canlı hayvan, kehlibar, bal, fındık, işlenmiş deri, kılıç, zırh, çizme vs. idi. «Bulgarî» denen Bulgar meşinleri dünyaca meşhurdu. Türkistan'da en makbûl çizmeler, Bulgar Hanlığı'ndan gelenlerdi. Rusça'da «sahtiyan» karşılığı olan «yuft» kelimesi bile, Bulgar Türkçesi'nden alınmıştır. Kazan Türkleri, deri sanayiindeki üstünlüklerini bugüne kadar muhafaza etmişlerdir. Madencilik, madenî eşya imali, bilhassa silâh yapımı da çok tekâmül etmişti.

Bulgarlar, Hazarlar gibi yerleşik bir kavim idiler, büyük şehirler kurmuşlardı. Gerçi bu şehirler nüfus bakımından İslâm dünyasının dev şehirleri yanında sönük iseler de, Batı ve Orta Avrupa'nın en büyük merkezleri derecesinde bulunuyorlardı. Bulgar şehrinden sonra en mühim şehir, Suvar idi; Bulgar'ın 40 km. güneybatısında idi. Bulgar ve Suvar şehirlerinde nüfus bir aralık 200.000'i bulmuştu ki, bu sıralarda Istanbul hariç, hiç bir Hıristiyan şehrinde bu kadar nüfus yoktu. Bulgar şehrinin 40-50 km. doğusundaki Biler (bugün Bilyarsk), gene bu civarda İbrahim şehirleri de mühim merkezlerdi.

Bulgar Hanlığı'nın Siyasî Münasebetleri

Bulgarlar, sathî şekilde değil, büyük bir bağlılıkla Müslüman olmuşlardı. Geçimlerinin ve refahlarının esasını teşkil eden Müslüman ülkeleri ile ticarete de ehemmiyet veriyor, bu ülkelerle dostça siyasî münasebet esasından ayrılmamaya dikkat ediyorlardı.

332 (944) senesi haccına Almuş Han'ın oğlu Ahmed Han da katılmış, bu vesileyle Bağdad'a uğrayıp Halîfe Muktedir'i ziyaret etmiş, hediyelerini, bu arada bir sancak ve değerli kürkler takdim eylemişti.

Bulgarlar'ın o sıralarda daha Slav'laşmamış bir İskandinav (Norman) kavmi olan Ruslar'la da sıkı münasebetleri olmuştur. 986'da Bulgarlar, Rus büyük-prensi Vladimir'e elçi göndererek İslâm dinine davet etmişlerdir. Zira bu sıralarda Ruslar, İslâm ve Hıristiyan dinlerinden birini kabûl etmek mecburiyetinde bulunduklarını anlamışlardı. Nitekim bir müddet sonra Bizans'ın tesiri ağır basmış, Ortodoks olmuşlardır. Halbuki bu yıllarda Müslümanlar'ın tesiri de Ruslar üzerinde şiddetliydi. Eğer Bulgar Hanlığı yerine büyük bir İslâm imparatorluğu ile komşu olsalardı, Müslüman olacakları muhakkaktı. Nitekim bazı tarihçilerin rivayetine göre Ruslar, Müslüman olmaya yanaşmışlar, fakat domuz eti ile şarabı bırakmaya yanaşmamışlardır. Bulgar şehrindeki birkaç siyasî kiyâsetten mahrum yobaz, sanki Müslümanlar arasında hiç içki içilmiyormuş gibi, bunlar terkedilmedikçe Müslümanlık olamıyacağı fetvâsını vermiştir. Hakikat ne olursa olsun, Ruslar'ın Hıristiyan/Ortodoks olmalarının Türk tarihindeki rolü malûmdur.

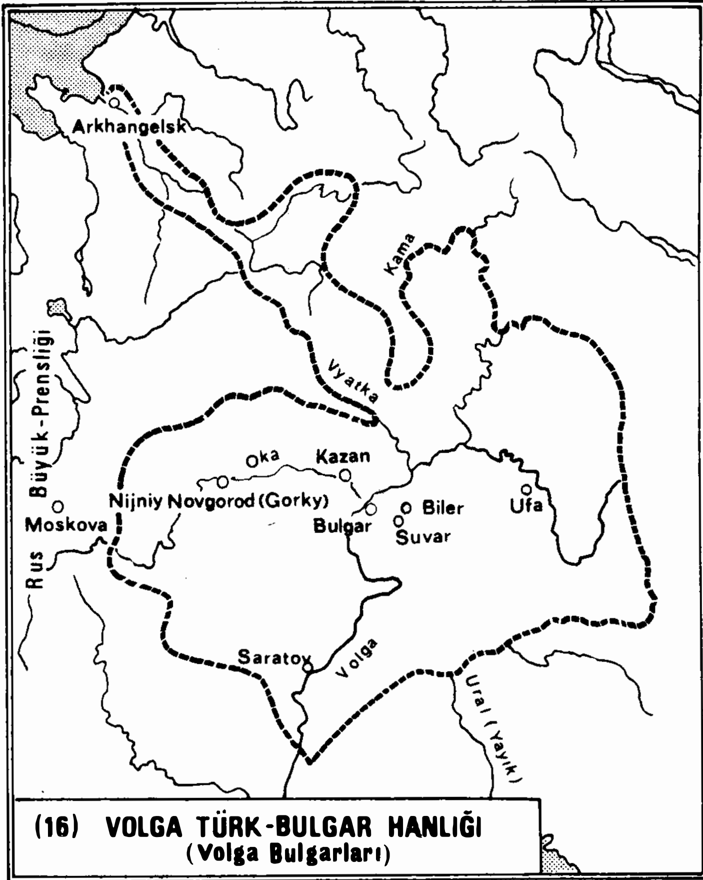
Bulgarlar, ekseri tüccar kavimler gibi sulh siyaseti güdüp Ruslar'la da iyi geçinmişler, mecbur olmadıkça savaşmamışlar, mamafih İslâm ülkelerinde iyi satılan Rus esirlerini akınlarda avlamaktan vazgeçmemişlerdir. 1016'da Türk-Rus ticaret anlaşması imzalanmıştır.

Bu refah devresinden sonra bu küçük Türk krallığı, Moğol istilâsına uğrıyan ülkelerden birini teşkil etmiştir. Mısır ve Hindistan dışında Türkler'in hâkim olduğu ve yaşadığı bütün ülkeleri ele geçiren, fakat çok üstün Türk kültürü karşısında yarım asır içinde Türk'leşen Moğollar, 1237'de Bulgar Hanlığı'na girmişlerdir. Müstevlî orduya bizzat Cengiz Han'ın torunu ve Altın-Ordu Hakanlığı'nın kurucusu Batu Han kumanda ediyordu.

Moğol İstilâsı

1236'da büyük ve zengin Bulgar şehrine giren Moğollar, Bulgar hanını tahttan indirmemişler, tâbîliğini kabûl edip tahtında bırakmışlardır. Fakat Bulgar devletinin siyasî mevcudiyeti son bulmuştur. Bulgar şehri yağmalanmış, Bulgar Türkleri kültür bakımından kendilerinden çok aşağı olan Moğollar'ın tahakkümüne düşmüştür. Hanlığın sınırlarının da geniş ölçüde daraltıldığı muhakkaktır. Moğol istilâsının arifesinde bu sınır güneyde Saratov'dan (52°), kuzeyde Vyatka'nın orta mecrasından (58°), doğuda Ufa civarından (55°), batıda ise Nijniy Novgorod'un az doğusundan (44°) geçiyordu.

Bulgar şehri, siyasî ehemmiyetiyle mütenasip olarak ticarî ehemmiyetini de kaybetmiş, bu ehemmiyet, güneyde, Astırhan'ın 100 km. kadar kuzeyinde Volga'nın Aktepe çayı üzerindeki Altın-Ordu taht şehri Saray'a geçmiştir. 1437'de Uluğ Muhammed Han, Kazan şehrini kurup Kazan Hanlığı'na başkent yapınca, Bulgar şehri bir kat daha ehemmiyetini kaybetmiştir.

(16) VOLGA TÜRK-BULGAR HANLIĞI
(Volga Bulgarları)

Bulgar Şehri

Bulgar şehrinde Ruslar'ın yaptıkları kazılar, zengin neticeler vermiştir. Bulunan eserler, bugün Kazan Müzesi'nin salonlarını doldurmaktadır. Mimarî eserler de çok mühimdir. Şehrin harabeleri bugün Kazan'ın 115 km. güneyinde görülmektedir. 1722'de Çar Petro burasını ziyaret ettiği zaman daha birçok Türk mimarî eseri ayakta duruyordu. Fakat 1767'de II. Katerina'nın ziyaretinde çoğu yıkılmıştı. Ruslar, bilhassa Rus rahipleri, bu mimarî şâheserleri yıktırıp taşlarından manastırlar yaptırmışlar ve

büyük bir taassupla bu Müslüman - Türk eserlerini imha etmişlerdir.

Şehrin şimalinde 2 büyük cami ile muhteşem bir hamam ortaya çıkarılmıştır. Rus bilgini Berezin «bu hamam Isfahan, Kahire, hattâ Istanbul'a yakışacak güzelliktedir» diyerek bu mimarî eseri öğmektedir. Birçok saray harabesi de ortaya çıkmıştır. Bunların mühimleri Ak-Saray ile Kara-Saray'dır. Ak-Saray'ın döşemesi cilâlı taştan olup, bu döşemenin altında ısıtma tertibatı vardı. Son derece soğuk geçen kış aylarında bu tesisat işletilmek suretiyle saray ısıtılırdı. Kara-Saray, Ak-Saray'dan daha iyi muhafaza edilmiştir.

Gene Bulgar şehrinde ve başka şehirlerde, Bulgar Hanları'nın bastırdıkları birçok para bulunmuştur. Bunların en eskisinin tarihi 918, en yenisininki 980'dir. Şehir 1236'da Moğollar tarafından tahrîb edilmiştir.

Kültür tarihi bakımından çok ehemmiyetli buluntular da mezar taşlarıdır. Ruslar tarafından dikkat ve taassupla imha edilmelerine rağmen Türkçe kitabelerden mezar taşlarına ait olanlarından birçoğu zamanımıza kadar gelmiştir. Mamafih bunların en eskisi 1242 yılına ait, yani Moğol istilâsı senelerindedir; daha eskileri henüz ele geçmemiştir.

Bulgarlar'dan kalma sulama tesisatı, su yolları ve su taksim tertibatı da mühimdir. Ruslar, sulama usullerini Bulgarlar'dan öğrenmişlerdir. 1953'te Bulgar şehrinde yapılan son Rus kazısında çok mütekâmil demir eritme ocakları da bulunmuştur.

Bulgar Devleti'nin Siyasî Mahiyeti

Bulgar Devleti, diğer Türk devletlerinin aksine askerî bir devlet değildi. Orduya az ehemmiyet veriliyordu. Arkhangelsk ile Semerkand, Bağdad ile Saratov ve Ufa arasında Bulgar tacirleri dolaşmakla beraber, Bulgar hanlığı Saratov ile Kirov ve Nijni Novgorod ile Ufa arasına hâkimdi. Diğer Türk kavimleri gibi fâtih bir imparatorluk kuramamıştı. Bundan Ruslar faydalanmışlardır. Batu Han, Bulgar şehrine girmeden birkaç sene önce Ruslar, Nijni Novgorod şehrini kurmuşlar, erişmek için can attıkları Volga'ya yaklaşmışlardır. Henüz açık denizlere çıkmayı tasavvur dahi edemiyen Ruslar asıl Volga suyuna erişmeyi ideal hâline getirmişlerdi. Asıl Volga, Hazar Denizi'ne döküldüğü deltadan Kama ve Vyatka boylarına kadar Türkler'in elindeydi. Ruslar, Volga'nın Kama'dan ayrıldığı yerden batıya sapan koluna hâkimdiler. Bu vaziyette ilk hedefleri, Kama nehri idi. Oka'yı, Türkler'le paylaşıyorlardı. Nijni Novgorod'un kurulması, Oka'nın büyük kısmında

(doğru mecrâsı hariç) Rus hâkimiyeti tesis ettiği gibi, artık tamamen Slav'laşan ve Slavca konuşmaya başlıyan bu yeni Hıristiyan kavmi Kama'ya 400 km. yaklaştırıyordu. Volga-Kama kesişme bölgesi ise, Türkler'in hayatî sahalarından birini teşkil ediyordu.

900 sıralarında Bulgar halkı, 920 sıralarında da hânedan Müslüman (Sünnî/Hanefî) olmuşlardı. Bulgarlar'dan başka dine geçen yoktur. Üstelik Bulgarlar'ın erken zamanda, Karahanlılar'dan az önce Müslüman olması, bu civardaki diğer Türk kavimlerini de daha hızla Müslüman'lığa sürüklemiştir. Başta Hazar Hakanlığı'na, sonda Altın-Ordu'ya tâbî olan Bulgar Hanlığı, ancak 965-1237 arasında 272 yıl müstakil olmuştur. 195 yıl kadar Hazarlar'a, 63 yıl kadar da Altın-Ordu'ya bağlı kalmıştır.

İlk Müslüman olan Almış (Almuş/Almas) Yaltavar Han'dır ki, Şelkey (Silkey) Han'ın oğludur ve din değiştirince «Câfer» adını almıştır. Karahanlılar'la (Satuk Buğra Han) aynı zamanda, 920'lerde İslâm'a girmiş ve Abbâsî halîfesini tanımıştır. Ondan önceki Bulgar hanları, baba-oğuldur. Almış'tan sonra yerine oğulları Mikâil ve Ahmed Hanlar geçmiş, Ahmed Han, yukarıda söylendiği üzere 944'te hacı olmuş, Bağdad'da Halîfe'yi ziyaret etmiştir. Onu oğlu Tâlib Han, onu oğlu Mü'min Han, onu oğlu Hasan (Haydar) Yaltavar Han, onu oğulları Muhammed ve Said Hanlar takip etmiştir. Ondan sonra hanlar babadan oğula devam etmiştir. Sonuncu han, Büyük Türk Hakanı Timur tarafından öldürtülmüştür. Mamafih Bulgar hanlarına ait bilgilerimiz çok kıttır. Yeni vesikalar bulunmadıkça Bulgar Hanları'nın tam bir şeceresini düzenlemek mümkün değildir.

Bulgar Hanlığı, 630 sene gibi çok uzun müddet devam etmiş, Yıldırım Bâyezid zamanına kadar mevcudiyetini devam ettirmiştir.

VOLGA BULGAR HANLARI (770? — 1400? = 630?)

1. *Tokı Han* (770?-)
2. *Aydar Han*
3. *Zübeyr Han*
4. *Şelkey Han* (-900?)
5. *Almış Han* (900?-925? = 25?)
6. *Mikâil Han* (925?-930? = 5?)
7. *Ahmed Han* (930?-948? = 18?)
8. *Tâlib Han* (948?-958? = 10?)
9. *Mü'min Han* (958?-980? = 22?)
10. *Hasan Han* (980?-)
11. *Muhammed Han*
12. *Said Han*
13. *Ebû-İshak İbrahim Han* (-1050?)
14. *İshak Han* (1050?-)
15. *Barac Han*
16. *İbrahim Han*
17. *Selim Han*
18. *İlham Han* (-1230?)
19. *Pulad-Timur Han* (1230?-)
20. *I. Abdullah Han*
21. *Hasan Han* (-1380?)
22. *Mahmud Han* (1380?-)
23. *II. Abdullah Han* (-1400?)

10. MOĞOLLAR VE CENGİZ HAN

Cengiz'e Kadar Moğollar

Moğollar, bilhassa kültür bakımından Türkler'in en yakın akrabası olan kavimdir. Bu sıfatla, Türkler'in yanında, Türk tarihinin birçok safhalarına iştirak etmişlerdir. Büyük Türk Hakanlığı'nda çok defa Moğollar da, Türkler gibi hâkim bir kavim sayılmıştır. Fakat kültür bakımından Türkler'den geri olmaları ve nüfusça Türkler'e erişememeleri, onları daima ikinci derecede bırakmış, bilhassa Açinaoğulları Sülâlesi Türk olduğu için, Moğollar, bir imparatorluk hânedânına sahip olamamışlardır. Ancak Kırgız Türkleri, Büyük Türk Hakanlığı'nı temsil eden Dokuz-Oğuz-On-Uygurlar'ı Türkler'in o çağa kadar ağırlık merkezi olan şimdiki Moğolistan'dan IX. asır ortalarında Doğu Türkistan'a sürünce, Büyük Türk Hakanlığı'nın tahakkümünden kurtulmuşlardır. Daha sonraları Kırgızlar, batıya doğru bugünki Kırgızistan'a çekilmişler, Moğolistan'da Türk nüfusu tehlikeli şekilde azalmış, göçebe Moğol kabîleleri, nüfus bakımından, Türk kabîlelerine üstünlük kazanmışlardır. Bu durum, Cengiz'i doğurmuştur. Bununla beraber bu ülkelerde Türk ve Moğol kabîleleri o derecede karmakarışık ve içiçe yaşıyorlardı ki, tarihçiler, çok kere hangi kabîlenin Türk, hangisinin Moğol olduğunda, daha açık bir söyleyişle, hangisinin Türkçe, hangisinin Moğolca konuştuğunda tereddüt etmişlerdir. Fakat bir defa daha tekrarlamak Cengiz'in doğuşunu kavramak bakımından faydalıdır ki, artık X. asırdan sonra Türkler, Türkistan'dadırlar. Hakanlıkları ve bütün teşkilât dehaları, medeniyet ve kültürleri, Türkistan'dadır. Moğolistan'da kalmış Türk kabîleleri arasında devlet kuracak çapta bir hareket olmamış, bir hânedan zuhur edememiştir.

Cengiz Türk mü, Moğol mu?

Z. V. Togan'ın şiddetle desteklediği nazariyeye göre Cengiz, aslen Türk'tür. Klaproth gibi bazı büyük mütehassıs tarihçiler de daha önce bu iddiada bulunmuşlardı. Bu görüşe göre Cengiz, Açinaoğulları'ndan olup son Göktürk hakanlarından birinin 25. batından torunudur. Nitekim Göktürk hakanları gibi sarışın ve elâ (gök) gözlü olduğu sabittir. Cengiz, Çin'de hâkimiyet kurmuş olan Şatolar'dan inmiştir. Bu, Cengiz'in Türk'lüğü hakkında başka bir delil teşkil eder; zira Şatolar'ın, Göktürk hânedânının bir dalı olduğu bütün tarihçilerce kabûl edilmiştir. Türk ve Moğol-

lar'da aile şeceresi mevzuunda gösterilen mutaassıpça denilecek titizlik de, başka bir ihtimal düşünmeye imkân bırakmaz. İşte Z. V. Togan'ın nazariyesinin hulâsası aşağı yukarı bundan ibarettir. Ancak Cengiz'in Moğolca gibi Türkçe bilmesi, onun mutlaka Türk olduğunu ispat etmez. Zira Türkçe, büyük bir kültür dilidir. Moğolistan'da Türkçe konuşan kabîleler de pek çoktur. Cengiz, bu suretle Türkçe öğrenmiş olabilir; keza atalarının da Türkçe bildiği kabûl edilebilir; fakat bu da Türk'lüğe işaret edemez. Cengiz, cihan imparatorluğu peşinde olduğu için, tabiatiyle eski Türk cihangirlik an'anesine sahip çıkmıştır ve kendini bütün Türkler'in ve Moğollar'ın imparatoru saymıştır. Bu da onun Türk'lüğüne delil değildir. Çünkü Büyük Türk Hakanları da aynı zamanda Moğollar'ın hakanı idiler. Cengiz, imparatorluğunda, Türk Hakanları'ndan fazla Türkler'e muhtaçtı. Ordusunun mühim bir kısmını Türkler teşkil etmiştir. Yalnız Moğol kavmine dayanarak bir cihan devleti kuramazdı. Netice itibariyle diyebiliriz ki, belki Cengiz'in mensup olduğu Kıyat ailesi, eski bir Türk ailesidir. Fakat Moğol'laşmış, Moğol derebeylerinden biri olmuştur. Cengiz hânedânı da, Türk'leşinceye kadar, kendilerini Türk değil, Moğol saymışlardır. XIII. asırda Türkler Müslüman oldukları için, bu iki akraba kavim, tamamen düşman olarak karşı karşıya gelmişlerdir. Cengiz, Türk devletlerini çiğniyerek imparatorluğunu kurmuştur. Torunlarının Türk'leşmeleri, vaziyeti değiştiremez.

Cengiz'in İlk Yılları

Cengiz adının Moğolca'da söylenişi «Çingiz» veya «Çinggis» tir. 1167'de Onon ırmağı kıyısında Dülün-Boldak kasabasında doğdu. Babası Yesügey-Bahadır'dır. Asıl adı Timuçin'dir (aslı «Temüçin» olan bu kelime, Türkçe «Demirci»nin Moğol ağzında bozulmuş şeklidir). İmparator olunca «Cengiz» adını almıştır.

Timuçin'in babası, Moğollar'ın oldukça tanınmış boy beylerindendi. Genç yaşında ölünce, Timuçin'le kardeşleri, pek dirayetli bir kadın olan annelerinin himayesinde kaldılar. Fakir düşmüşlerdi. Çocukluk ve gençlik yılları pek çetin geçti. Hayat şartlarının ağır, toprağın kısır olduğu, şehirlerin teşekkül edemediği Moğolistan'da derebeylik teşkilâtı dışında içtimaî bir devlet teşkilâtı yoktu. Kuzey Çin'deki Kin imparatorluğu, bölgelerde az çok bir nüfuz kurmaya çalışıyordu. Timuçin de, ailesinin eskiliğinden, asilliğinden, büyük azim ve cesaretinden, güçlükleri yenmenin pek ustası hâline gelmesinden faydalanarak, bu durumu fırsat bildi;

etrafına birtakım Moğol ve Türk kabîlelerini topladı; kendine katılmayan kabîleleri tehdide başladı. Eski felâket arkadaşı ve kan kardeşi Camuka Han ile arası açılınca, az zamanda hem onu, hem eski müttefikı ve Kerayit (Kireyit) Moğolları'nın (bazı tarihçilere göre Türk) kralı Ong Han ile oğlu Sengün Han'ı yendi. Bunun üzerine, 1203'te, Doğu Moğolistan'daki bütün boylar tarafından han (kral) olarak tanındı. 1206'da Naymanlar'ı da yenip güneye sürerek, Batı Moğolistan'a da hâkim oldu; «Çingiz» adını takınarak imparatorluğunu ilân etti.

Artık büyümüş olan devletine, ileride «Cengiz Yasası» denilecek olan kaidelerle düzen verdi. Boy beyleri ve büyük kumandanlardan bir «kurultay» topladı. Gözlerini, kendisinin metbuu geçinen Kuzey Çin (Kin) imparatorluğuna dikmişti. Artık her biri 10.000 kişilik tuman'lardan (tümen) kurulu büyük kuvvetleri vardı. Çok kudretli bir disiplinle, hatalara karşı ağır cezalarla temin edilmiş büyük bir askerlik gücüne sahip bulunuyordu. Onun için, bu işi başarabilecek kabiliyetteydi. Esasen Çin, Türk cihangirlerinin başlıca hedeflerinden birini teşkil etmişti. Yerleşik, cazibeli medeniyeti, asırlardan beri biriktirilmiş hazineleri, kendini bütün Türkler'in ve Moğollar'ın hakanı durumunda gören Cengiz'in gözünden kaçamazdı. O da asırlardan beri teşekkül etmiş an'aneler içinde büyümüştü.

Cengiz'in Çin Seferi

Cengiz 1205'te Tangut (Hsia) devletiyle başarılı bir harb yaptı; birkaç sene sonra da bu mühim devleti imparatorluğuna kattı. Zaten Çin'in ana topraklarına da el almış bulunuyordu. 1211'de Kin (Kuzey Çin) imparatorluğu üzerine yürüdü. Moğolistan'da ancak 2.000 asker bıraktı. Büyük ve emsalsiz bir disiplin altındaki ordusu ve 4 oğlu ile sefere çıktı. 1215'te pek çetin geçen muharebelerden sonra Kin imparatorluğunun merkezi Pekin'i aldı (Türkçe'si : Han-Balık = İmparator Şehri). Böylece dünyanın en büyük merkezlerinden biri, Cengiz'in eline geçmiş oldu. Bu andan itibaren şöhreti, bütün dünyaya yayıldı.

Büyük cihangir, ertesi yıl anayurduna döndü. Çin Fâtihi olmanın hiç bir şeyle ölçülemiyen emsalsiz prestiji, Orta Asya'yı da Cengiz'in hâkimiyetine doğru itiyordu. Daha 1209'da Uygur Tü devleti, 1211'de Karluk Türk devleti, Cengiz'i metbû tanımışlardı. Böylece Çungarya ve Yedisu ülkeleri, Cengiz imparatorluğuna katılmış oluyordu.

Cengiz, Doğu Türk Hakanlığı'nı Yıkıyor

1216'da Cengiz'in büyük oğlu Cuci (Moğolca: Coçı) Han, Merkitler'i yenerek bugünki Kırgızistan ve Doğu Kazakıstan'ı aldı. Artık Nayman Türk imparatoru Küçlük Han ile Harzem-Şahlar yani Doğu Türk Hakanlığı, Cengiz'le karşı karşıya bulunuyorlardı. Ordusunun mühim kısmı yerleşik olmıyan Tanrı dininden Türkler'den müteşekkil olan Cengiz, iki büyük Türk devleti ile, Asya hâkimiyeti uğrunda çarpışmaya mecburdu. 1218'de Cengiz'in Semerkand'a gönderdiği mektuplarda Harzem-Şâh Muhammed için «oğul» tâbirini kullanması, kendisini dünyanın en büyük devletinin hükümdarı sayan Doğu Türk Hakanı'nı kızdırmış ve kırmıştı. Harzem-Şâhlar, göçebe bir devletin, kendileri gibi pek yüksek bir medeniyete sahip büyük bir yerleşik devleti boyunduruğu altına almasını bahis mevzuu bile etmiyorlardı. Halbuki bu fikir temelinden yanlış ve tarih gerçeklerine aykırı idi. Göçebeler daima büyük medenî devletleri yıkmışlar, bir müddet sonra onların medeniyetini en ince teferruâtına kadar kabûl zorunda kalıp bu sefer kendileri yeni bir göçebe istilâsı bekler duruma gelmişlerdir.

1218'de Cengiz'in en büyük kumandanlarından Cebe, Küçlük Han'ı yenerek Nayman Türk imparatorluğunu fethetti. Bundan sonra Cengiz, 4 oğlu ile beraber 200.000 kişilik ordusu ile Türkistan'a, Harzem-Şâhlar'a, Doğu Türk Hakanlığı'na karşı sefere çıktı.

Harzem-Şahlar, birbiri ardısıra Cengiz'in kazandığı muharebelerle, son Harzem-Şâh Celâleddin'in kahramanlıklarına rağmen, Moğollar'a yenildi. Bütün Türkistan, başkenti Semerkand da dahil olmak üzere, Cengiz'in eline geçti. Celâleddin Harzem-Şâh, İran'a çekildi. Bir müddet sonra Moğollar buraya da gelecekler, Orta Asya'dan Yakın Doğu'ya ineceklerdir.

Moğollar, Türk şehirlerinde müthiş katliâmlar yaptılar. Doğu Türk Hakanlığı'nın çökmesi, bütün dünyada Moğollar'a karşı büyük bir korku uyandırdı.

Cengiz'in Ölümü ve Şahsiyeti

Bundan sonra Moğolistan'a dönen Cengiz, Çin'e karşı son seferine çıktı. 1227 ağustosunda Kansu'da öldü. Onon ve Kerülen ırmaklarının kaynakları yakınında Burhan-Haldun dağlarında bir yere gömüldü. Eski Türk-Moğol an'anesi mûcibince gömüldüğü yer, gizli tutuldu; bugün de bilinmiyor.

Dünya tarihinin en büyük bir-iki cihangirinden biri olan Cengiz, o çağların ulaştırma imkânlarına göre değil, bugün için bile şaşılacak genişlikte bir imparatorluk bıraktı. XIII. asır içinde bu imparatorluk, daha da genişledi ve âdeta bütün dünyayı kapladı.

Cengiz'in 4 oğlu olmuştu. Büyük oğlu Cuci Han, babasından 6 ay önce öldü. Onun hissesine düşen parçada oğulları ve torunları tarafından Altın-Ordu Hakanlığı kuruldu. İkinci oğlu Çağatay Han'a düşen ülkelerde Çağatay Hakanlığı teessüs etti. Üçüncü oğlu Ögedey (Oktay) Han, küçük oğlu da Tulı Han'dır. Ögedey Han, babası Cengiz'in yerine geçti. Tulı Han ise, Çin'deki Yüen ve Yakın Doğu'daki İlhanlı hakanlıklarının atası oldu.

«Cengiz Yasası» denen ve Cengiz Han tarafından Türk-Moğol an'ane ve âdetlerine müsteniden düzenlenen yasa, Moğol imparatorluğunun baş döndürücü muvaffakıyetlerinin sebebini az çok izaha yarar. Müsamahasız bir ahlâk ve disiplin anlayışı, bu kanunnamenin ruhudur. Askerî teşkilât basit, fakat çok güzel düzenlenmişti. Birlikler atlı idi. 10, 50, 100, 1.000, 10.000 kişilik kıtalardan kurulmuştu. Başarı ve kabiliyetler, derhal ve parlak şekilde mükâfat görürdü.

Cengiz'in başkenti Karakurum şehri idi ki, eski Büyük Türk Hakanlığı'nın merkezi Ötüken'e çok yakındır.

11. CENGİZ'DEN SONRA MOĞOL CİHAN İMPARATORLUĞU

Cengiz Han'ın Halefleri

Cengiz'in ölümünde «Büyük Kağan» olarak yerine 3. oğlu Ögedey geçti ve 1241'e kadar 14 yıl bu makamda kaldı. Ondan sonra Ögedey'in oğlu Kiyük (Küyük) tahta çıktı ve 1251'e kadar 10 yıl saltanat sürdü. Bunu Cengiz'in 4. oğlu Tulı'nın oğlu Mengü takip etti; 1259'a kadar 8 sene tahtta kaldı. Yerine 5. Büyük Kağan olarak kardeşi Kubılay Kağan geçti. 1294'e kadar 35 yıl makamını muhafaza etti. Kubılay, Kağanlık başkentini Karakurum'dan «Hanbalık» denen Pekin'e götürdü.

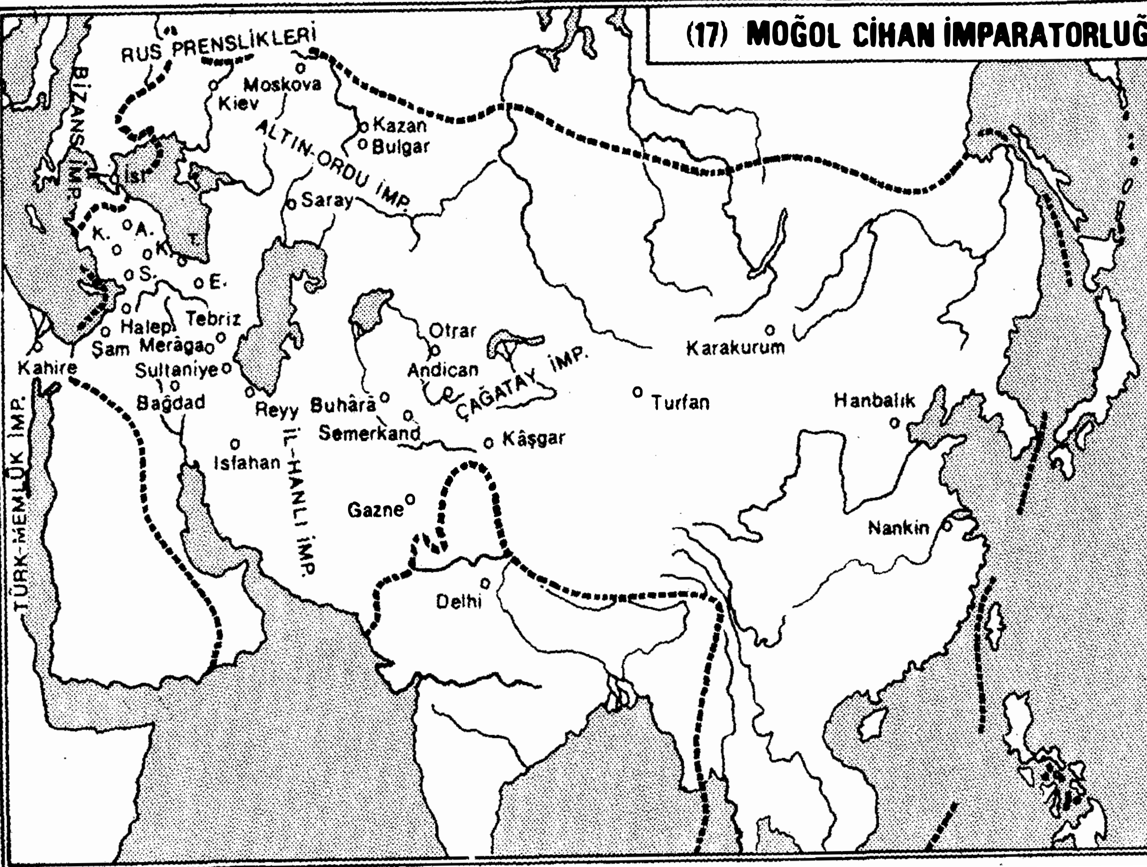
1214'te doğan ve 80 yaşında ölen Kubılay, gerek küçük kardeşi Arık-Buğa, gerek Ögedey'in torunu Kaydu ile Büyük Kağanlık makamını çekiştikten sonra, her ikisini de bertaraf etti. Bu sıralarda Moğol Büyük Kağanlığı'nın Altın-Ordu şubesinin başındaki Mengü-Timur (Temür), İlhanlı şubesinin başındaki Kubılay'ın kardeşi Hulagu ile oğlu Abaka, Çağatay şubesinin başın-

daki Mübârek-Şâh, «Büyük-Kağan» olarak Kubılay'ın yüksek hâkimiyetini tanıyorlardı. Bir kelime ile, Asya kıt'ası Pekin Sarayı'nı metbû tanıyordu.

Kubılay, Güney Çin'deki Sung imparatorluğunu, Çinhindi'ni (Birmanya, Siyam, Annam, Tonkin, Laos, Kamboç), Malaya'yı, Sumatra ve Cava'yı ve daha birçok yerleri imparatorluğuna kattı. Fakat Japonya seferleri akim kaldı. Japonya ve Hindistan dışında bütün Asya, bütün Doğu Avrupa, Viyana'ya kadar Orta Avrupa, Trakya'ya öadar Balkanlar, Moğol hâkimiyetine düştü. Okyanusya ile Almanya arasında kesiksiz uzanan bu muazzam imparatorluk, bütün tarihteki devletlerin mutlak şekilde en genişidir. Yalnız Kubılay'ın doğrudan doğruya idaresinde bulunan ülkeler ki, Sibirya'dan Okyanusya'ya kadar uzanıyordu, 24 milyon km^2 olup bir rivayete göre 300 milyon nüfusu içine alıyordu. Kubılay'a tâbî olan kardeş Altın-Ordu, İlhanlı, Çağatay imparatorlukları ile bunlara tâbî olan devletlerle birlikte Büyük Moğol Kağanlığı 44 milyon km^2 bir toprağa sahip bulunuyordu. O zamanki dünyanın 64 milyon km^2 kadar olduğu hatırlanırsa, dünyanın üçte ikisinin ve dünya nüfusunun üçte ikisinden fazlasının Moğol idaresinde birleştiği anlaşılır. Gene Kubılay zamanında Fransa'da 10, İngiltere'de 2 milyon nüfusun yaşadığı hatırlanmalıdır. Marco Polo, Kubılay hakkında «Hazret-i Âdem'den beri yeryüzüne gelmiş en büyük ve en zengin hükümdar» dediği, onun nüfuzunun Kore ve Çinhindi'nden Tibet'e, Moğolistan'a, Orta Asya ve İran'a, Rusya'ya ve Anadolu'ya yayıldığını hayranlıkla anlattığı zaman, en küçük mübalâğada bulunmuyordu. Türkiye imparatorluğu da Kubılay'ın tâbii olan İlhan Abaka'nın bir tâbii idi. Bundan, Moğol Büyük Kağanlığı'nın azameti iyice anlaşılır.

Hulâgû'nun Bağdad'ı, Şam'ı, Musul'u, Haleb'i fethettiği 1258 yıllarında ağabeyi Kubılay, Tonkin'in merkezi Hanoy'u fethediyordu. Bu iki kardeşin amca oğulları Batu da, birkaç yıl önce Balkanlar'ı, Macaristan'ı, Çekoslokavya'yı, Lehistan'ı fethetmiş, Breslau'ı almış, Viyana'ya gelmiş, Adriyatik'e dayanmıştı. Breslau ile Cava arasındaki mesafenin kuşuçuşu 10.000 kilometreden fazla olduğu hatırlanırsa, gerçekleştirilen fütuhatın azameti anlaşılır.

Bununla beraber Moğol imparatorluğunun tarihteki mevkıi, Türk-Osmanlı, Roma ve Britanya imparatorlukları derecesinde büyük değildir. Çünkü az zamanda dağılmış, ayrıldığı 4 imparatorluktan 3'ü Türk'leşmiş ve bu saydığımız 3 muazzam siyasî teşekkül derecesinde devamlılık gösterememiştir. Bununla beraber

(17) MOĞOL CİHAN İMPARATORLUĞU (1294)
RUS PRENSLİKLERİ
Moskova
Kiev
Kazan
Bulgar
ALTIN-ORDU İMP.
Saray
BİZANS İMP.
Isr
K.
A.
K.
T.
S.
E.
Tebriz
Halep
Şam
Merâga
Sultaniye
Kahire
Bağdad
Reyy
Buhârâ
Semerkand
Isfahan
İL-HANLI İMP.
Otrar
Andican
ÇAĞATAY İMP.
Kâşgar
Gazne
Delhi
Karakurum
Turfan
Hanbalık
Nankin
TÜRK-MEMLÜK İMP.

Cengiz Hânedânı, tarihin en muazzam hânedânlarından biridir ve hâlâ devam etmektedir. İlhanlar, Çağatay ve Altın-Ordu hanları, Kırım, Kazan, Astırhan, Kasım, Şayban hanları ve daha birçok Türk devletinin hânedânları, hep Cengiz'in torunlarıdır. Keza hiç bir Türk hânedânı yoktur ki, kız tarafından bir nebze olsun Cengiz'in kanını taşımasın.

Kubılay'ın torunları, Çin'de ve Moğolistan'da, Çin'den kovuluncaya kadar saltanat sürdüler. Pekin'den kovulunca da Karakurum'da Kuzeydoğu Asya'da hüküm sürdüler ve Büyük Kağan titrini taşıdılar. Fakat Kubılay'ın ölümünden sonra, hele XIV. asrın başlarından itibaren, diğer Moğol şubeleri, Pekin'deki Büyük Kağan'ı metbû tanımaktan vazgeçtiler. Zira İlhanlı, Çağatay ve Altın-Ordu şubeleri Müslüman'lığı kabûl edip Türk'leşmişlerdir. Müslüman ve Türk olmıyan tek şube, Çin'deki Kubılay şubesidir.

Kubılay Han'ın Şahsiyeti

Cengiz'in torunu Kubılay, mükemmel bir tahsil görmüştü. Moğolca, Çince, Türkçe, Tibetçe bilirdi. Edebiyat, ilim, fen ve güzel san'atlara çok meraklı idi. En çok Buda dinini tutmakla beraber, Müslümanlar'a, hattâ Hıristiyanlar'a tam bir müsamaha göstermiştir. Bazı Müslümanlar'ı başbakanlığa, umumî valiliklere kadar yükseltmiştir. Pekin Sarayı'nı mutlak şekilde yeryüzünün en kalabalık, en muhteşem ve en zengin sarayı hâline getirmiştir. İmparatorluğunda muhtelif derecelerde yüzlerce mektep açmış, çok güzel yollar yaptırmış, dünyanın birinci posta teşkilâtını kurmuş, kâğıt parayı tedavüle çıkarmıştır.

Kubılay Kağan, zenginlik ve haşmet senbolü olarak bir çeşit Hârûnu'r-Reşîd şeklinde hâfızalardan günümüze kadar silinmemiş, masallara mevzu olmuştur.

12. İL-HANLILAR (1256-1344)

İl-Hanlar

Cengiz imparatorluğunun ayrıldığı 4 parçadan birinin başında bulunan imparatorlara «İl-Han» denir. İl-Hanlar, Türkiye'nin yani Anadolu Selçuklu Sultanları'nın metbuu oldukları için, Türkiye tarihindeki rolleri mühimdir. Osmanoğlu Orhan Gazi bile, başlangıçta İl-Han'ın bir tâbii idi.

İlk İl-han Hulagu (Hülâgû/Hülegü) Han'dır. Kubılay Kağan'ın kardeşidir. 2. il-han Hulagu'nun oğlu Abaka, 3.'sü Abaka'nın kardeşi Ahmed Teküdâr (Teküder), 4.'sü Abaka'nın oğlu Argun, 5.'si Argun'un kardeşi Keykhatu, 6.'sı Hulagu'nun oğullarından Turagay'ın oğlu Baydu, 7.'si Argun'un oğlu Gazan Mahmud, 8.'si bunun kardeşi Olcayto Hudâ-bende Muhammed, 9.'su bunun oğlu Ebû-Said Bahâdır, 10.'su Hulagu'nun kardeşlerinden Kubılay'ın rakîbi Arık-Boğa (Buğa)'nın torunu Muizzeddin Arpa, 11.'si Baydu'nun oğlu Ali'nin oğlu Musa, 12.'si Hulagu'nun oğullarından Mengü-Timur'un oğlu Anbarcı'nın oğlu Timur'un oğlu Yul-Kutluğ'un oğlu Muhammed, 13.'sü Cengiz'in kardeşi Cuci-Kasar'ın neslinden Toga-Timur, 14.'sü Keykhatu'nun oğlu Alafrang'ın oğlu Cihan-Timur, 15.'si Olcayto'nun kızı İmparatoriçe Satı-Bey, 16.'sı Hulagu'nun oğullarından Yaşmut'un oğlu Süke'nin oğlu Yusuf-Şâh'ın oğlu Süleyman, 17.'si Enûşirvân'dır.

3. İl-han Ahmed Teküdâr Müslüman iken, halefleri tekrar Şaman'lığa dönmüşler, ancak 7. il-han Gazan Mahmud tahta çıkınca, kesin şekilde Müslüman olmuştur. Bu 1295 tarihi, İlhanlılar'ın Müslüman ve Türk oluşlarının başlangıcı sayılabilir. Gazan İlhan'ı, IV. Kılıç-Arslan'ın kızı ve III. Keyhusrev'in kızkardeşi Hudâvend Selçuk Hatun yetiştirmiş ve ona İslâm dinini telkin etmiştir. Selçuk Hatun, Argun İlhan ile evli idi ve Gazan'ın üvey anası oluyordu. 13 nisan 1330'da Niğde'de ölmüş ve meşhur Hudâvend Hatun Türbesi'ne gömülmüştür. İlhanlı hânedânı mensupları içinde Müslüman ve Şaman olanlardan başka, Budistler ve çeşitli Hıristiyan mezheplerinin sâlikleri de vardı. Türkler'deki dinî tesâmuh, Moğollar'da da mer'î bulunuyordu. Ancak XIV. asırdan başlıyarak Müslümanlık, kesin şekilde galebe çalmıştır. Zira İlhanlı devleti, büyük çoğunluğu Müslüman Türk olan ülkelere dayanıyordu.

İl-Hanlı İmparatorluğu'nun Bünyesi

İl-hanlılar, en geniş zamanlarında İran'ı, Türkiye'yi ve Anadolu'daki Trabzon imparatorluğu, Kilikya krallığı gibi diğer devletleri, Kafkasya'yı, Dağıstan'ı, Afganistan'ı, Türkmenistan'ı, Üst-Yurd'u, Harzem'i, Belûcistan'ı, Sind'i, Pathanistan'ı, Irak'ı, Suriye'yi, Filistin'i, Lübnan'ı ihtiva ediyor, hattâ daha da yayılıyordu. Bizans, İl-hanlılar'ın üstünlüğünü tanımıştır.

Ancak İl-hanlılar'ın esas ülkeleri İran ile Irak'tı. Onun için İl-hanlılar'a «İran Moğolları» da denir. İl-hanlılar'ın bilhassa Müslüman olmalarından önce amansız düşmanları olan Mısır-Suriye

Türk-Memlûkleri, onları az zamanda Suriye ve Filistin'den atmışlardır. Memlûkler bahsinde Sultan Kutuz ve Sultan Baybars'tan bahsedilirken, bu mevzua avdet olunacaktır.

Ebû-Said Bahâdır İl-han'ın ölüm tarihi olan 1335'ten sonra imparatorluk dağılmaya başlamıştır. Ondan sonra 1344'e kadar 9 yılda gelip geçen 8 il-han, Türkiye'de metbû tanınmamıştır. 1335'te Türkiye, Beylikler'e bölünmüş ve Selçuklu hânedânı düşmüş bulunyordu. — 1335'e kadar olan İl-hanlı tarihi de 1256'dan 1295'te Gazan İl-han'ın cülûsuna kadar devam eden 39 yıllık devre ve bundan sonraki gene 39 yıl devam eden devre olmak üzere ikiye ayrılabilir.

Hulagu'nun İslâm tarihindeki büyük rolü, Bağdad'daki Abbâsî Halîfeleri'ne 1258'de son vermiş olmasıdır. Onun için bu tarihten sonra Abbâsî Halîfeleri, 1516'da hilâfet Osmanoğulları'na geçinceye kadar Kahire'de, dünyevî iktidardan mahrum olarak, Türk-Memlûk sultanlarının himayesinde yaşamışlardır. Hulagu'nun diğer bir mühim rolü de, Sünnî Müslümanlar'ın başına belâ olan Hasan Sabbâh'ın kurduğu Bâtınî İsmailî devletini, başkentleri Alamut kalesini yerle bir ederek ortadan kaldırmasıdır.

Çağatay ve Altın-Ordu devletlerinde XIV. asırda tek resmî dil Türkçe olmuş, hattâ Moğolca birçok mahfillerde unutulmuştur. İl-hanlılar'da Farsça, Türkçe ile rekabet etmiş, Türkçe ordu, saray ve hânedan dili, fakat Farsça, resmî yazışmalarda kullanılan lisan olmuştur. Esasen Ortaçağ Türk devletlerinden birçoğunda Farsça, birkaçında da Arapça, resmî yazışma dili olmuştur. Gazneliler, Selçuklular, Hindistan Türk sultanları, resmî yazışmalarda Farsça ve Arapça kullanmışlardır. Ancak Osmanoğulları'dır ki, resmî muamelede Türkçe'den başka bir dil kullanmamak hususunda Karahanlılar'ın an'anesini canlandırmışlardır. XVI. asra kadar Fransa ve başka Avrupa ülkelerinde de resmî yazışmalarda, hattâ mahkemelerde millî diller değil, fakat Latince kullanıldığını, Latincenin resmî yazışma dili olarak bazı Avrupa devletlerinde XVI. asırdan sonra da kullanıldığını hatırlarsak, bu hususta fazla hayrette kalmamış oluruz. Din ve kısmen ilim dili ise Arapça idi; Avrupa'da da XVII. asra kadar en mühim din ve ilim eserleri millî lisanlarda değil, Latince yazılmıştır. Osmanoğulları, akla gelebilecek her türlü sahada Türkçe'yi tek dil hâline getirmek ve yükseltmek suretiyle XV.-XVI. asırlarda büyük bir millî hamle yapmışlardır. XVI. asırdan sonra Türkiye'de Arapça ilim eseri yazmak, Farsça şiir söylemek, fantezi derecesini aşamamıştır.

Moğol paraları da Türkçe ibarelerle basılmıştır. Çağatay paralarında Moğolca hiç bir ibareye şimdiye kadar tesadüf edilmemiştir; hepsi Türkçe ibarelidir. Altın-Ordu paralarında da Moğolca pek az ibare vardır; sikkelerin kahir ekseriyeti Türkçe'dir ve üzerlerinde Türkçe «kutlug bolsun (şimdiki Türkçe'de : kutlu olsun!)» ibaresi görülmektedir.

Önce Altın-Ordu'nun, sonra İl-hanlılar'ın ve Çağataylılar'ın Müslüman olduklarını burada hatırlamak lâzımdır. Daha Cuci Han'ın oğlu Altın-Ordu imparatoru Berke, XIII. asır ortalarında bu dini kabûl etmiştir. Çünkü bu 3 imparatorluk, kahir ekseriyet itibariyle Türk nüfusuna dayanıyorlardı. Cengiz'in ordusunda ise yalnız Türk değil, Müslüman tümenler dahi olduğunu biliyoruz. Berke Han'ın 1250'ye doğru Müslüman olduğu sanılmaktadır; 1253'te Müslüman olduğu ise kat'îdir. Bu tarihlerde ise daha İl-hanlı imparatorluğu kurulmamıştı.

Bu çağ Yakın Doğu tarihini anlıyabilmek için, Altın-Ordu ile İl-hanlılar arasında büyük bir rekabet olduğunu, erken zamanda Müslüman'lığı kabûl eden Altın-Ordu hanlarının Mısır - Suriye Türk-Memlûk imparatorluğu ile İl-hanlılar'a karşı müttefik bulunduğunu hatırdan çıkarmamak lâzımdır. Türk Memlûkleri, Mısır'a Deşt-i Kıpçak'tan yani Altın-Ordu topraklarından geldiği ve Kafkas ülkeleri Altın-Ordu ile İl-hanlılar arasında çekişildiği için, bu rekabet teşekkül etmiştir. Bu sebeplere, derin iktisadî meseleleri de ilâve eylemek lâzımdır.

XIV. asrın ilk çeyreğinde İl-hanlı, Çağatay ve Altın-Ordu hânedânlarında Moğolca'yı unutmıyanlar, parmakla gösterilecek derecede azalmıştı. Hepsinin anadili Türkçe olmuştu (burada Moğollar'ın kendilerine «Mongol» dediklerini, «Moğol»un Türk ve Müslümanlar'ın kullandıkları şekil olduğunu hatırlatalım).

Moğollar ve Cihan Sulhu

XIV. asrın ilk ve XIII. asrın son yıllarında Moğollar, «cihan sulhu» için ciddî teşebbüslere geçmişlerdir. Bu teşebbüse göre harb yasak olacak, harb çıkaracak olan devlet ve hükümdar, bütün öteki devlet ve hükümdarların ittifakı ile sulha davet edilecekti. Moğol hükümdarları, bu sulhun Asya'da kendi aralarında sağlandığını bildiriyor, Papa'ya, Fransa ve İngiltere krallarına gönderdikleri elçilerle, onları da bu muahedeye katılmaya çağırıyorlardı. Avrupa hükümdarları, dua ve iyi temenni cevabı verdiler. Bu suretle Romalılar'dan sonra Moğollar'ın da dünyaya bir sulh dikte etmek istediklerini görüyoruz. Osmanlılar da aynı şeyi

yapacaklar, bu teşebbüs I. ve II. Cihan Harbleri'nden sonra çok geniş ölçüde tekrar ele alınacaktır.

Moğollar'ın tarih telâkkisi de cihanşümuldür. Bizzat büyük âlim ve vezir (yani İl-hanlı başbakanı) Reşîdeddin'in riyaset ettiği bir heyetin telif ettiği «*Câmî'u't-Tewârîkh*», cihan tarih edebiyatının en mühim eserlerinden biridir. Bu eserin telifine 1 Moğol, 2 Çinli, 1 Kişmirli Budist, 1 Fransız, birçok İranlı ve Türk âlimi katılmıştır. Büyük Rus tarihçisi Barthold, bu eser hakkında şöyle diyor :

«Milletler tarihine ait malzemenin toplu olarak tertibi ve neşri mahiyetindeki *Câmî'u't-Tewârîkh,* cihan edebiyatında bu hususta emsali görülmiyen bir iştir. Gerek bu kitabın telifinden önce ve gerekse ondan sonra Batı'da Atlas Okyanusu ile Doğu'da Büyük Okyanus arasında yaşıyan tekmil milletlerin tarihlerine ait toplu malûmatı her milletin kendi mümessilinin yardımıyla bir araya toplamak tecrübesi yapılmamıştır. Böyle bir eser, tarihî görüş ufkunun genişlemesine hizmet etmiştir. Reşîdeddin'in çalışma arkadaşlarından Abdullah Kâşânî : «Araplar'ın ve Farslar'ın tarihleri, cihan tarih denizine munsap olan nehirlerin ancak ikisidir» demiştir. Halbuki Avrupa âlimleri, bugün bile umumî cihan tarihini Roma-Cermen âleminin tarihinden ibaret gibi telâkki etmekte devam ediyorlar. Reşîdeddin'in eserinde her milletin tarihi, kendi telâkkilerine göre yazılmış ve öyle dercedilmiştir. Bu telâkkiler, İslâm'ın esaslarına aykırı olsa bile değiştirilmemiş ve Reşîdeddin zamanındaki edebî zevklere uygun bir tadil tecrübesi de yapılmamıştır.»

İl-hanlı Medeniyet ve Kültür Hayatından Sahifeler

Cengizoğulları, yüzyıllarca kendilerini dünyanın en asîl hânedânı telâkki etmiştir. İl-han Abaka, Bizans imparatoru Mikhail Paleologos'un kızını sarayında cariyeler arasına katmış, kalabalık Türk ve Moğol zevceleri ile aynı pâyeyi vermemiştir. İmparator II. Andronikos'un kızı Prenses Maria da İl-han Olcayto tarafından ancak «kuma» yani cariye olarak kabûl edilmiş, asla hatun yani zevce mevkiine yükseltilmemiştir. Altın-Ordu imparatoru Özbek Han da Bizans prensesini cariyeleri arasında saymıştır. Üstelik bu prenseslerden çocuk yapılmamış, yalnız Türk ve Moğol zevcelerden çocuk olmasına itina edilmiştir.

İl-hanlılar'ın başkenti daima Güney Âzerbaycan'da olmuştur. Tebriz, Merâga, Sultâniye şehirleri, zaman zaman taht şehri kabûl edilmiştir. Bu devirde bu şehirler çok parlamıştır. Meselâ

Tebriz'in nüfusu 1 milyondu ki, bu devirde Türkiye'de 1 milyon nüfuslu hiç bir şehir yoktu. Şehirler, ilim, san'at ve kültür müesseseleriyle donatılmıştır. İl-hanlılar, müsbet ilimlere, tarihe, coğrafyaya, astronomiye, riyaziyata çok ehemmiyet vermişlerdir. Nasîreddin Tûsî, ölümsüz ilim eserlerini Hulagu sayesinde yazmıştır.

İran, Araplar'dan Türkler'in idaresine geçince, İran şiiri yeniden parlamıştır. Çünkü Türkler (Gazneliler, Selçuklular), Araplar gibi millî İran kültürünü ezmemişler, himaye etmişlerdir. Bu sayede Yeni İran Edebiyatı denen modern Farsça ile yazılmış bilhassa şiir sahasında pek üstün edebiyat doğmuş, Türk hükümdarlarının himayesi sayesinde bazıları bütün dünyanın en büyük şairleri arasında sayılan ve bir kısmı da Türk aslından olan dâhî şairler yetişmiştir. Harzem-Şâhlar'ın yerine İran'a vâris olan Moğollar yani İl-hanlılar da aynı an'aneyi takip etmişler ve Fars şiiri parlamaya devam etmiş, XIV. asırda zirvesine vâsıl olmuştur.

İki kardeşin, yani Kubılay ile Hulagu'nun Uzak Doğu ile Yakın Doğu'da iki büyük imparatorluk kurmaları, Asya'nın iki yakası arasındaki münasebetleri, o zamana kadar görülmemiş bir kesafete ulaştırmıştır. Çin ile İran arasında, bütün Asya'yı kaplıyan bir deniz ve kara ticareti mevcut olmuştur. İndonezya, Malaya ve kıyı Hindistanı'nın mahsulleri, Yakın Doğu'ya bu suretle gelmiştir. Hind Okyanusu'na ve Orta Asya kervan yoluna Türk-Moğollar hâkim olmuşlardır.

Türkler'den alarak Büyük Türk Hakanlığı'nın Asya'ya hâkim olduğu devirlerdeki gibi «ortak» teşkilâtı kurulmuş ve Türk-Moğollar, büyük bir servet ve refah seviyesine erişmişlerdir. Türkiye'de, yani Anadolu Selçukluları'nda olduğu gibi, Moğol Kağanlığı'nda da ticaret, devletin himaye, hattâ sigortası altında bulunmuştur. Halbuki bu devirde Avrupa'da devletin ticareti himaye etmek için hiç bir şey yapmadığı malûmdur. Sonradan İtalyan siteleri, Selçuklular'daki ticarî sigorta usulünü kabûl etmişler ve modern Avrupa ticareti doğmuştur.

Milyonlarca altın sermayeyle işliyen «ortak» teşkilâtı, hükümdarlar, prensler, asilzadeleri de ortak olarak kabûl etmiş, onların sermayesini işletmiş, faizli kredi usulüne dayanan geniş bir ticarî aktivite hâsıl olmuştur. Moğollar, «ortak» teşkilâtının bütün teferruâtını Uygurlar'dan öğrenmişlerdir. Esasen Moğol saraylarında devlet memurlarının çoğu Uygur'du ve Uygur alfabesi, resmî yazışmalarda kullanılıyordu.

Az zamanda Müslüman Türkler'in, İranlılar'ın, Araplar'ın sermaye iştirakiyle «ortak» teşkilâtı, âdeta cihanşümul bir mahiyet iktisâb eylemiştir. Modern zamanlara gelinceye kadar bu

derecede dal budak salmış hiç bir ticarî müessese tanımıyoruz. «Ortak» teşkilâtının, bütün dünya şehirlerinde mümessilleri bulunmuştur. Yüzlerce ticaret gemisi ve binlerce develik kervanlarla iş yapmışlardır. Bu yüzden devletler arasında harb bile çıkmıştır. Meselâ 1263'te İl-han Hulagu ile Altın-Ordu hanı Berke arasındaki harbin sebebi, Tebriz'de Altın-Ordu «ortak»larının Hulagu tarafından mallarının müsaderesi idi. Bir müddet iki büyük imparatorluk arasında bütün iktisadî münasebetler kesilmiştir. Şunu ilâve etmek lâzımdır ki, «ortak» lâfzı, hem şirketin, hem de şirketi teşkil eden şeriklerin adı olarak kullanılmıştır.

Bu muazzam ticaretin yürümesi için mutlak şekilde elzem bulunan asayiş, Türk-Moğollar tarafından temin edilmiştir. Çağdaş seyyah rahip Plano Carpini, XIII. asır Asya'sını aynen şöyle anlatıyor :

«Dünyada Tatar kadar saygı bilir bir kavim daha yoktur (Rahip, Türk ve Moğollar'ın topuna «Tatar» diyor). Tatarlar'da inzibat, büyüklere karşı itaat o derecedir ki, bizim keşiş sınıfımız bile onlardan örnek alabilir. Aralarında sözlü kavga, nadir bir şeydir; dövüş ve hele katil ise, hiç görülmez. Hırsızlardan bu ülkelerde korkulmaz. Sarayları, hazineleri, kilitlemeye bile lüzum yoktur. Başıboş dolaşan bir hayvanı bulan kimse, onu kendine mal edinmez; bu gibi işlere bakan memura gidip teslim eder. Asıl sahibi ne zaman olsa malını orada bulur. Tatarlar, bir tek büyük ailenin fertleri gibi yaşarlar ve dar şartlar içinde olsalar dahi, yiyeceklerini kardeşçe paylaşırlar. Hiç şikâyetsiz icabında açlığa katlandıkları gibi, at üzerinde soğuğa da tahammül ederler. Kıskançlık nedir bilmezler. Nadiren birbirlerinden dâvacı olurlar. Kadınları, sadık ve namusludur».

Bu derece muazzam bir ticarî hayatın büyük şehirlere muhtaç olduğu, izahtan vâreste bir keyfiyettir. Bu şehirler, çoktan beri Asya'da teşekkül eylemişti. Gerçi Moğol istilâsı birçok şehri yerle bir etmişti. Meselâ Doğu Türk Hakanlığı'nın (Harzem-Şâhlar'ın) başkenti Semerkand'da evvelce 1 milyon kişi yaşarken, bu nüfus Moğol istilâsından sonra 250.000'e düşmüştü. Fakat Moğollar, birçok şehirler de kurdular ve birçoklarını da ihyâ ettiler. 1 milyon nüfuslu Tebriz bu arada sayılabilir. İl-hanlılar'dan önceki Tebriz şehri, İl-hanlı Tebriz'inin yanında bir mahalle gibi kalmıştı. Tebriz şehrinin «tamga» (vergi) varidatı 1340 senesinde 1.150.000 dinar idi ki, şimdiki rayiçle aşağı yukarı 5.750.000.000 TL. eder. 1311'de Fransa krallığının bütçesinin aynı rayice göre

5 milyar TL.'dan biraz eksik olduğunu ilâve edersek, büyük bir gerçek ortaya çıkar. Gene Batı şehirleri ile mukayeseye medar olmak üzere şunu söyliyelim ki, 1377'de Londra'nın nüfusu 37.000, İngiltere'nin 2. büyük şehri olan York'unki ise 11.000 idi. Avrupa'nın —İstanbul ve Gırnâta hariç— en büyük şehri olan Paris'te 1328'de 250.000 kişi yaşıyordu. Aynı devirde Kubılay Kağan zamanında Çin'de milyonluk birçok şehir vardı. Meselâ Hangçov'un nüfusu 1.600.000 idi, yani İngiltere'nin nüfusuna müsavi idi.

Cengiz'in 4 oğlundan üçünün sülâlesinden gelenler Altın-Ordu, Çağatay, İl-hanlı ve Yüen imparatorluklarına sahip olmuşlar, son ikisi, Cengiz'in en küçük oğlu olup Harzem-Şâhlar'la bir muharebede ölen Tulı'nın 2 oğlu Hulagu ve Kubılay tarafından kurulmuştur. Cengiz'in yerine geçen 3. oğlu Oktay'ın ahfadı ise, Kubılay ile çekişmiş, fakat bir imparatorluğa sahip olamamıştır. Oktay (Ögedey) Ulusu'nun en büyük kısmı, Büyük Hakanlık mücadelesini kaybedince, İl-hanlı devletine gelmişler ve Hulaguoğulları ile kaynaşmışlardır.

İl-hanlılar'ın Türk'leşmesi, Türk tarihinin mühim hâdiselerinden olup, Âzerbaycan'ın ve Hâmse'nin ebedî bir Türk yurdu olarak kalmasını sağlamıştır. Gazan Mahmud Han zamanında bu Türk'leşme tamamlanmıştır ki, bu büyük İl-han, Osman Gazi ile çağdaştır. Daha Cengiz'in Türkçe sikkelerinden başlıyan bu Türk'leşme, Türk kültürünün zaferlerinden biridir (Cengiz'in parasının üzerindeki ibare : «Kaan el-Âdil Çengiz Khannıng yarlıkı»). Türkçe, XIII.-XIV. asırlarda bütün Asya'da, Büyük Okyanus'tan Macaristan'a, Sibirya'dan Çinhindi'ne kadar olan sahalarda «lingua franca» olmuştur. Türkçe bilen bir kimsenin Asya'nın ve Doğu Avrupa'nın, Kuzeydoğu Afrika'nın hiç bir ülkesinde anlaşma zorluğu çekmesine imkân kalmamıştır. Mısır ve Hindistan'ın da Memlûk Türkleri'nin elinde iki muazzam imparatorluk olduğu hatırlanmalıdır. Gene Türkçe, edebî dil olmak bakımından da ilk defa XIII. asırda Arapça ve Farsça ile beraber İslâm dünyasının ve Asya'nın 3 büyük edebî dilinden biri sayılmıştır. Barthold'un işaret ettiği gibi, XIII. asırdan evvel Türkçe'nin edebî dil olarak Arapça ve Farsça ile bir hizaya konması vâki değildir.

Gazan İl-han, Türkçe ve Moğolca'dan başka Arapça, Farsça, Sanskrit, Kişmirce, Tibetçe, Çince, Yunanca öğrenmişti. Askerlik, iktisat, inşaat sahalarında mütehassıstı. Kahraman, millî an'anelere ve tarihe son derece bağlı bir hükümdardı.

İL-HANLILAR (1256 — 1344 = 88)

1. *Hülâgû İl-han* (1256-1265 = 9)
2. *Abaka İl-han* (1265-1282 = 17)
3. *Ahmed Teküdâr İl-han* (1282-1284 = 2)
4. *Argun İl-han* (1284-1291 = 7)
5. *Keykhatu İl-han* (1291-1295 = 4)
6. *Baydu İl-han* (1295)
7. *Gazan Mahmud İl-han* (1295-1304 = 9)
8. *Olcayto Muhammed Hudâ-bende İl-han* (1304-1316 = 12)
9. *Ebû-Said Bahâdır İl-han* (1316-1335 = 19)
10. *Mu'izzuddin Arpa İl-han* (1335-1336 = 1)
11. *Musa İl-han* (1336)
12. *Muhammed İl-han* (1336-1338 = 2)
13. *Toga-Timur İl-han* (1338-1339 = 1)
14. *Cihan-Timur İl-han* (1339-1341 = 2)
15. *Satı-Bey Hatun İl-han* (1338-1339 = 1)
16. *Süleyman İl-han* (1341-1344 = 3)
17. *Enûşirvân İl-han* (1344)

Büyük Türk Hakanlığı Tahtında Oturan İl-hanlar (1308-1335 = 27) :

1. *Olcayto Muhammed Hudâ-bende İl-han* (1308-1316 = 8)
2. *Ebû-Said Bahâdır İl-han* (1316-1335 = 19)

13. ALTIN-ORDU (1223 — 1506)

Altın-Ordu Hakanlığı'nın Umumî Vasıfları

Altın-Ordu imparatorluğu, Cengiz'in büyük oğlu Cuci (Coçı) Han tarafından daha Cengiz'in hayatında kurulmuştur. Kendisinden 6 ay önce ölen büyük oğluna Cengiz, Doğu Avrupa'yı vermişti. 1506'ya kadar 283 yıl süren bu imparatorluk, Cuci Ulusu'nun kurduğu devletlerin en mühimmidir. Cuci hânedânının başında bulunduğu diğer Türk devletleri, ileride görülecektir.

Altın-Ordu imparatorluğu, 9,5 milyon km²'ye kadar varan bir genişlik göstermiş, 38°-64° arz ve 15°-90° tulleri arasına yayılmıştır. Baltık memleketleri hariç bugünki Avrupa Rusyası'nı 64° şimal arzına kadar içine alıyor, Ukrayna'ya, Beyaz Rusya'ya, Lehistan'a, Bulgaristan'a, bir ara Macaristan ile Sırbistan'a, Kuzey ve Güney Kafkasya'ya, Harzem'e, Aral ile Balkaş arasındaki muazzam sahaya (90° tule kadar Kazakıstan ve Sibirya) hâkim bulunuyordu.

Başkent bazan «Eski-Saray» denen Saray-Batu, bazan da «Yeni-Saray» denen Saray-Berke idi ve adlarını taşıdığı Cuci'nin oğulları tarafından kurulmuştu. Saray-Batu, Volga deltasının kuzeydoğu ucunda idi. Saray Berke ise Volga'nın doğu kıyısında, 49° arzında bulunuyordu; 100.000 nüfuslu bu şehir, 1395'te Timur tarafından tahrip edilmiştir. İki şehir arasında çok işlek bir nehir seyrüseferi vardı.

Altın-Ordu imparatorluğu, en erken Türk'leşen Cengiz şubesidir. Sünnî-Hanefî mezhebini ve Türk dilini kabûl eden bu hanlık, İl-hanlılar'la Kafkas ülkelerini çekiştiği için, en büyük İslâm devleti olan Mısır-Suriye Türk-Memlûk imparatorluğu ile müttefik idi. Türk'leşmesinin en büyük sebebi, hâkim olduğu Karadeniz kuzeyi (Deşt-i Kıpçak) ülkelerinin tamamen bir Türk ülkesi olması idi ki, Kumanlar, Kıpçaklar ve onlardan önceki Türk kavimleri bunu temin eylemişlerdi. Kıpçak unsuruna dayanan bu imparatorluk, İl-hanlılar'dan, hattâ Çağatay Ulusu'ndan daha Türk görünmektedir. Zengin bir Türkçe edebiyat (Çağatay lehçesi) teşekkül etmiştir ki, ileride Çağatay edebiyatı bahsinde incelenecektir. Memlûkler, sultanları ve orduları dahil, devleti idare eden bütün efradı Kıpçaklar'dan köle olarak Mısır'a getirdikleri için, bu vesile ile de iki büyük imparatorluk arasında yakınlaşma olmuştu. Altın-Ordu hakanlığının yıkılması, Türk tarihi için büyük bir felâket olmuş ve muazzam bir Rus devletinin teşekkülüne yol açmıştır.

Cuci Ulusu'nun Umumî Vasıfları

Cuci Han'ın 14 oğlu vardı. Bunların 6'sı hânedan kurmuşlardır (sırasıyla) : Orda Han, Batu Han (Sayın-Han), Berke Han, Tuval Han, Toka(y)-Timur Han ve Şayban (Şıban) Han.

Orda Han, «Ak-Ordu/Orda» dalının kurucusudur. Kendisi ve torunları, Batu dalına tâbî olarak 60° doğusunda kalan geniş ülkelerde hükümran olmuşlardır. Ak-Ordu'nun merkezi umumiyetle Sığnak Şehri idi. Bu daldan da Altın-Ordu hanları yetişmiştir ki, en meşhurları Toktamış'tır. Kazan ve Kırım Hanları'nın bir kısmı, Toktamış'ın büyük oğlu Celâleddin Han'dan inmişlerdir.

Batu Han, «Gök-Ordu/Orda» denen dalın kurucusudur. Tarihin büyük cihangirlerinden olan Batu, 1256'da 48 yaşında ölmüş, Lehistan, Macaristan, Sırbistan, Bulgaristan gibi ülkeleri fethetmiş ve Adriyatik'e dayanmıştır. Batu'nun ordusunun dörtte biri Moğol, gerisi Türk'tü. Yerine geçen kardeşi Berke (Berkây) Han, Müslüman idi (1257). Bu suretle daha İl-hanlı devleti

kurulmadan Altın-Ordu, Müslüman'laşmıştır. Berke de, Moğol-Türk tarihinin büyük şahsiyetlerindendir. Altın-Ordu hükümdarları 1362'ye kadar Gök-Ordu'dan yani Batu'dan inmişlerdir (Berke'nin çocuğu yoktur). Bunlardan Özbek Han zamanında, Müslümanlık ve Türklük imparatorlukta kesin şekilde yerleşmiştir. Özbek, 1341'de 29 yıllık bir saltanattan sonra 59 yaşında ölmüştür. Oğlu Cânî-Bek Han'ın 15 oğlu arasında mücadele, imparatorluğu 1357'den sonra karıştırmış ve Cuci Ulusu'nun diğer dalları iktidara gelmiştir. Özbek Han'ın kızı Tulunbay Hatun, Mısır memlûk sultanı Nâsır'la evlenmiştir (1320).

Toka-Timur şubesinden Uluğ-Muhammed Han da Altın-Ordu tahtına oturmuş, kardeşi Taş-Timur Oğlan'dan XVIII. asır sonlarına kadar Türkiye'ye tâbî olmak üzere saltanat süren Kırım Hanları inmiştir (Altın-Ordu prenslerine «Oğlan» denmektedir). Uluğ-Muhammed Han, 1439'da Moskova varoşlarını yakmış, 1445 'te Moskova büyük-prensi Vasiliy Temnıy'ı esir almıştır.

Şayban (Şıban) Han, Cuci'nin en küçük oğlu idi. Ural ile Çu arasındaki ülkeler, yurdunu (malikânesini) teşkil eyliyordu. Onun sülâlesinden de 5 imparator ve 1 imparatoriçe (Tulun-Bek Hanım) kısa müddet Altın-Ordu tahtına geçmişlerdir. Pulad-Demir Han'ın oğullarından İbrahim Oğlan, Türkistan'da Timur-oğulları'nın yerine geçen Şeybânî Türk-Özbek imparatorluğunun atası, Arab-Şah Oğlan ise Hıyve Hanları'nın (Harzem) atası olmuştur. 1656'ya kadar Batı Sibirya'da saltanat süren merkezi Tümen olan Sibir Hanları da, bu daldandır. Sibir Hanları'na 1656'da Kalmuk Moğolları son vermişlerdir.

Son Altın-Ordu hanları, Toktamış'ın amcası Urus Han'dan yani Ak-Ordu'dan inmişlerdir. 1481'de Rusya büyük-prensliği, Altın-Ordu'dan ayrılarak istiklâl kazanmış, 1502'de Cuci Ulusu'nun diğer dalları (Kırım, Kazan, Astırhan, Sibir, Kasım Hanları) tarafından vurulan Altın-Ordu hanları, Rusya'ya tâbî olmuşlar, 1506'da tamamen tarihe karışmışlardır. 1466'dan 1554'e kadar 88 yıl devam eden ve Rusya tarafından ortadan kaldırılan Astırhan Hanları da, Urus Han neslinden Kiçik (Kûçek/Küçük)-Muhammed Han'ın oğlu Mahmud Oğlan'dan inmişlerdir.

Cuci Ulusu'ndan Sibir (Büyük Okyanus ile Ural Dağları arasındaki dünyanın en büyük ovası, Sibirya, bu Türk hanlığının adını taşımaktadır), Kasım, Kazan, Astırhan, Kırım, Harzem, Kazak Hanları, XX. asra kadar saltanat sürmüşlerdir ve nesilleri devam etmektedir. Bunlar ileride tanıtılacaklardır.

Timur ve Toktamış

Ak-Ordu'dan Urus Han'ın kardeşi ve Çımtay Han'ın oğlu olan Tulı (Tuy)-Hoca Oğlan'ın (ki Mangışlak valisi idi) oğlu olan Toktamış Han, 1375 ve 1376'da Timur'a sığınmıştı. Timur, 1375-1378'de Urus Han ve oğullarına karşı yaptığı seferlerle Toktamış'ı destekledi ve onun Altın-Ordu hanı olmasını temin etti. 1377'de imparator olan Toktamış Han, 1380'de bütün Altın-Ordu mirasını şahsında topladı. Çok güc kazandı. Fakat Timur'a tâbîlik etmek şöyle dursun, Cengiz neslinden olmıyan Timur'u aşağı gördüğü için, onunla uğraşmaya başladı. 1382 eylülünde Moskova'ya girip şehri yaktı ve yağmaladı. Rus büyük-prensi Dimitri'yi idam ettirdi. 1386 ocağında Tebriz'i aldı ve İran'a inmiş oldu. Bunun üzerine Timur ile Toktamış arasında Türk tarihinin felâketlerinden biri olan savaş başladı. 1390 ve 11 ay süren 1391 seferleri ile Timur, Toktamış'ı ezdi. 15 nisan 1395'te Terek suyu kenarında geçen ortaçağın en büyük meydan muharebelerinden birinde Toktamış'ı kesin olarak yendi. Riazan'a gelen, Moskova'ya kadar ilerliyen, bu arada Saray-Berke'yi tahrip eden, Azak'ı ve Kefe'yi alan, Kırım'a giren, hasılı Altın-Ordu imparatorluğunun altını üstüne getiren Timur, Toktamış'ı tahtından mahrum etti. 1398'de Litvanya büyükdukası'na sığınan Toktamış, 1405 ocağında öldü.

Toktamış, bütün Altın-Ordu'yu toplamıştı. Timur'la çatışmasaydı Altın-Ordu dağılmazdı. Toktamış'ın tahttan uzaklaşmasından sonra Cuci Ulusu'nun çeşitli dalları devlet kurdular ve Altın-Ordu hakanını dinlemediler. Toktamış'ın Altın-Ordu hanı olan 6 oğlundan (13 oğlu vardı) I. Seyyid-Ahmed Han, bazı muvaffakıyetler kazandı, 1442'de Podolya'yı ve merkezi Lwow'u, 1444'te Litvanya'yı, 1447'de tekrar Podolya'yı, 1451 ve 1465'te Moskova varoşlarını yağmaladıysa da, bu seferleri bir fütuhat derecesine yükselmedi, akın mahiyetinde kaldı. II. Seyyid-Ahmed Han da 1480'de Moskova varoşlarını yaktıysa da, ertesi yıl istiklâl kazanan Rusya büyük-prensliği, Cuci Ulusu'nun çeşitli dalları arasındaki rekabetten çok iyi faydalanıp modern Rusya'nın büyüklüğünün temellerini attı.

Yıldırım Bâyezid ve Toktamış'ın Timur'la çatışması, bu suretle Türk tarihinin günümüze kadar istikbaline tesir eden mühim birer hâdise olmuştur.

3 asır Rusya'ya hâkim olan Altın-Ordu, Rus kavmi üzerinde günümüze kadar silinemiyen derin tesirler yapmıştır. O zaman Rusya büyük-prensliği, Moskova ile civarına hâkim küçücük bir

devletti. Kiev'de ve başka şehirlerde birkaç Rus prensliği daha vardı; onlar daha da ehemmiyetsizdi. Tamamen Slav'laşan Ruslar, Kuman-Kıpçaklar'dan sonra Altın-Ordu'dan büyük medeniyet derslerini aldılar. Altın-Ordu'nun ordu, devlet, maliye teşkilâtını güclerine göre taklit ettiler. Türkçe'den yüzlerce kelime, tâbir ve ıstılah aldılar. Hele Altın-Ordu'nun dağılmasından sonra içlerinde Cuci Ulusu'na mensup prensler ve beyler de bulunan birçok Türk, Ortodoks olup Rusya'nın hizmetine geçti. Mutaassıp Rus olan ve asırlarca mühim mevkiler işgal eden bu «Tatarlar», Rusya'nın büyüklüğünü hazırlıyan mühim işler yapmışlardır. Bu unsurla Ruslar, bir kat daha gücleşmişler, XVI. asır ortalarında Kazan ve Astırhan hanlıklarını yıkacak ve Avrupa'nın siyaset âlemine karışacak dereceye erişmişler, XVIII. asrın ikinci yarısında da dünya çapında bir devlet olmuşlardır. Macar tarihçisi Râsonyi şöyle diyor: «Sonraki Rusya'da hususî hukuk, vergi sistemi, askerî teşkilât, posta, hepsi Türk tesiri altında inkişaf etmiştir» (*Türklük,* 209).

ALTIN-ORDU HAKANLARI (1223 — 1506 = 283)

1. *Cuci Han* (1223-1227 = 4)
2. *Batu Han* (1227-1256 = 29)
3. *Sartak Han* (1256-1257 = 1)
4. *Olakcı Han* (1257)
5. *Berke Han* (1257-1266 = 9)
6. *Mengü-Timur Han* (1266-1280 = 14)
7. *Tuda-Mengü Han* (1280-1287 = 7)
8. *Tula-Buğa Han* (1287-1290 = 3)
9. *Tokta Han* (1290-1312 = 22)
10. *Özbek Han* (1312-1341 = 29)
11. *Tın-Bek Han* (1341)
12. *Cânî-Bek Han I.* (1341-1357 = 16)
13. *Berdi-Bek Han* (1357-1360 = 3)
14. *Kulpa Han* (1360)
15. *Nevrûz-Bek Han* (1360-1361 = 1)
16. *Hızır Han* (1361)
17. *Timur-Hoca Han* (1361)
18. *Avdul Han* (1361-1362 = 1)
19. *Kildi-Bek Han* (1362)
20. *Murut Han* (1362-1363 = 1)
21. *Aziz Han* (1363-1367 = 4)
22. *Cânî-Bek Han II.* (1367)
23. *Pulad-Demir Han* (1367)
24. *Bulak Han* (1367-1370 = 3)
25. *Tulun-Bek Hanım* (1370-1372 = 2)
26. *İlban Han* (1372-1374 = 2)

27. *Ala-Hoca Han* (1374)
28. *Urus Han* (1374-1376 = 2)
29. *Timur-Melik Han* (1376-1377 = 1)
30. *Toktamış Han* (1377-1395 = 19)
31. *Timur-Kutluğ Han* (1395-1400 = 5)
32. *Şâdî-Bek Han* (1400-1408 = 8)
33. *Pulad Han* (1408-1410 = 2)
34. *Timur Han* (1410-1411 = 1)
35. *Celâleddin Han* (1411-1412 = 1)
36. *Kerîm-Berdi Han* (1412-1414 = 2)
37. *Kepek Han* (1414-1415 = 1)
38. *Kaadir-Berdi Han* (1415-1416 = 1)
39. *Cebbâr-Berdi Han* (1416-1419 = 3)
40. *Uluğ-Muhammed Han* (1419-1435 = 16)
41. *Seyyid-Ahmed Han I.* (1435-1465 = 30)
42. *Seyyid-Ahmed Han II.* (1465-1481 = 16)
43. *Seyyid-Ahmed Han III.* (1481)
44. *Murtazâ Han* (1481-1499 = 18)
45. *Şeyh-Ahmed Han* (1499-1502 = 3)

SEÇİLMİŞ BİBLİYOGRAFYA : Hazarlar için : H. Kutschera, *Die Chazaren*, Viyana, 1909; J. Brutzkus, *Pismo Hazarskago Yevreya X. Veka*, Berlin, 1924; P. Kokovtsev, *Yevreysko-Hazarskaya Perepis v X. Veka*, Leningrad, 1932; M. Artamonov, *Oçerki Drevney İstorii Khazar*, Leningrad, 1937, 2. tab'ı : 1962; M. Landau, *Beitraege zum Chazarenprobleme*, Breslau, 1938; A. Zajaczkowsky, *Ze Studiow nad Zagadniem Chazarskim*, Krakovi, 1907; J. Brutzkus, *Eski Kiev'ın Türk-Hazar Menşei*, Türkçe'si : *DTCFD*, IV, Ankara, 1946, 343-58; Ş. Baştav, *Sabir Türkleri*, T.T.K., *Belleten*, Ankara, 1941, V, 53-99; mevzuun temel eserleri : Zeki Velidî Togan, *İbn Fadlân's Reisebericht*, Leipzig, 1940; aynı müellif, *Völkerschaften des Chazarenreiches im Neunten Jahrhundert*, *Körösi Csoma Archivum*, Budapeşte, 1940, III, 40-70; aynı müellif, *Hazarlar*, İslâm Ans., V-I, 397-412, Istanbul, 1950.

Macarlar için : F. Eckhart, *Magyarorszag Törtenete*, Budapeşte, 1935 (Türkçe'si : İbrahim Kafesoğlu, *Macaristan Tarihi*, Ankara, 1949, T.T.K. nş.; Fransızca'sı da vardır); Gyula Nemeth, *A Honfoglalo Magyarsag Kialakulasa* (Yurt Kuran Macar'lığın Teşekkülü), Budapeşte, 1930 (mevzuun temel kitabı); Kont I. Zichy, *A Magyarsag Östörtenete es Müveltsege a Honfoglalasig*, Budapeşte, 1923; Gyula Pauler, *A Magyar Nemzet Törtenete Szent Istvanig*, Budapeşte, 1900; S. Szilagyi ve başkaları, *A Magyar Nemzet Törtenete*, 10 c., Budapeşte, 1895-98; S. Domanovszky, *Die Geschichte Ungarns*, Münih, 1923; Gyula Szekfi, *A Magyar Allam Eletrajza*, 2. tab'ı : Budapeşte, 1923; E. Bartoniek, *A Magyar Törteneti Forraskiadvanyok*, Budapeşte, 1929; A. Huber, *Geschichte Österreichs*, 5 c., Gotha, 1885-96; C. A. Macartney, *The Magyars in the Ninth Century*, Cambridge, 1930.

Oğuzlar için : Peçenekler'e, Kıpçaklar'a, Selçuklu Oğuzlar'a, Moğollar ve İl-hanlılar için : Selçuklular'a ait eserlere bk.

Peçenekler için : Akdes Nimet Kurat, *Peçenek Tarihi*, 2. tab'ı : Istanbul, 1937; aynı müellif, *Peçenekler*, *İslâm Ans.*, IX, 535-43, Istanbul, 1963 (en iyi tetkikler bunlardır); H. N. Orkun, *Peçenekler*, Istanbul, 1933; P.

Golubowskıy, *Peçenegi, Torki, Polovtsı,* Kiev, 1884; S. A. Pletneva, *Peçenegi. Torki i Polovtsı v Yuvno-Russkıh Stepyah,* Moskova, 1958.

Kumanlar ve Kıpçaklar için : R. Rahmeti Arat, *Kıpçak, İslâm Ans.*, VI, Istanbul, 1955, 713-6; L. Raşonyi, *Dünya Tarihinde Türklük,* İbrahim Kafesoğlu ve Şerif Baştav'ın Macarca'dan tercemeleri, Ankara, 1942, 2. tab'ı : 1971; Jirecek, *Petschenegen und Kumanen,* Prag, 1889; J. Marquart, *Osteuropaeische und Ostasiatische Streifzüge,* Leipzig, 1903 ve *Über des Volkstum der Komanen,* Berlin, 1914 (bu ikisi Doğu Avrupa Türk tarihi üzerinde yazılmış klasik eserlerdir); K. Grönbech, *Codex Cumanicus,* Kopenhag, 1936; aynı müellif, *Kumanischen Wörterbuch,* Kopenhag, 1942.

Volga Bulgarları için : Akdes Nimet Kurat, *Bulgar, İslâm Ans.*, II, 781-96, Istanbul, 1944; A. Z. V. Togan, *İbn Fadlân's Reisebericht,* Leipzig, 1939; Hüsâmüddin Bulgari, *Tevârîh-ı Bulgariye,* Kazan, 1887; D A Chwolson, *İzvestiya o Khazarakh. Burtasakh, Bolgarakh, Madyarakh, Slavyanakh ı Russkikh İbn Dasta,* Petersburg, 1869; A Kunik ve Baron Rosen, *İzvestiya al-Bakrî ı Drugikh Avtorov o Rusi i Slavyanakh,* Petersburg, 1878, 1903; İ. Berezin, *Bulgarı na Volge,* Kazan, 1853; V. F. Smolin, *Bulgar Harâbeleri Arasında,* Kazan, 1926; K. A. Ardaşev, *Razvalinı Bolgar i Drevnie Bolgarı,* Kazan, 1901; D. Spilewskıy, *Drevnie Goroda i Drugie Bulgarsko-Tatarskie Pamyatniki,* Kazan, 1877; A. F. Likhaçev, *Bytovre Pamyatniki Velikoy Bulgarii,* Petersburg, 1876; N. İ. Aşmarin, *Bulgarı i Çuvaşı,* Kazan, 1908; Şihâbüddin Mercânî, *Ahwâl-i Kazan ve Bulgar,* Kazan, 1885; Remzî Murâd, *Telfîku'l-Ahbâr fî Wekaayî' Kazan we Bulgar,* Orenburg, 1908; A. S. Başkırov, *Pamyatniki Bulgaro-Tatarskoy Kulturı na Volge,* Kazan, 1929.

Tuna Bulgarları için : A. N. Kurat, *Bulgaristan, İslâm Ans.*, II, Istanbul, 1944, 796-803; V. N. Zlatarsky, *İstoriya na Bulgarskata,* Sofya, 1918, 2. tab'ı : 1938; K. Jirecek, *Geschichte der Bulgaren,* Prag, 1876; Steven Runciman, *A History of the First Bulgarian Empire,* Londra, 1930; Z. Nilderle, *Manuel de l'Antiquité Slave,* Paris, 1923; Jooseppi Mikkola, *Die Chronologie der Türkischen Donaubulgaren, JSFO,* XXX, Helsinki, 1915, 1-25 (Türkçe'si de vardır); Omelyan Pritsak, *Die Bulgarische Fürstenliste und die Sprache der Protobulgaren,* Wiesbaden, 1955; G. Moravcsik, *Zur Geschichte der Onoguren, UJ,* X, 1930, 53-90; Charles Gérard, *Les Bulgares de Volga et les Slaves du Danube,* Paris, 1939; G. Tzenov, *Goten und Bulgaren,* Leipzig, 1915; St. Mladenof, *Vestiges de la Langue des Protobulgares Touraniens d'Asparuh en Bulgarie Moderne, Revue des Etudes Slaves,* I, 1921, 38-53; G. Feher, *Der Türkischen Bulgaren, İzvestiya na Blagarskıya Arkh. Inst.*, V, Sofya, 1929, 127-58; aynı müellif, *Türk-Bulgar, Macar ve Bunlara Akraba Olan Milletlerin Kültürü,* Istanbul, 1937, T.T.K. nş.; aynı müellif, *A Bolgar-Törökök Szerepe,* Budapeşte, 1940; aynı müellif, *Die Inschrift des Reiterreliefs von Madara,* Sofya, 1928.

Altın-Ordu için : Hammer, *Geschichte der Goldenen Horde im Kiptschak,* Darmstadt, 1840; Spuler, *Die Goldene Horde, Die Mongolen in Russland, 1223-1502,* Leipzig, 1943; Tiesenhausen, *Sbornik Materialov, Otnosyaşçixsya k İstorii Zolotoy Ordı,* 2 cilt, Petersburg, 1884, 1941 (bu eserde I. ciltte Altın-Ordu ile alâkadar bütün Arap kaynaklarının metinleri, II. ciltte ise İran kaynaklarının metinleri, Rusça tercemeleri ile beraber

verilmiştir; ilk cildinin Türkçe tercemesi, Arapça metinlerle beraber Maarif Vekâleti'nce neşredilmiştir : Istanbul, 1941, İ. H. İzmirli trc.); Yakubovskıy, *Zolotoya Orda*, Leningrad, 1937, 3. tab'ı : 1950, Fransızca'sı : *La Horde d'Or*, Paris, 1939, Türkçe'si : Hasan Eren, *Altın-Ordu*, Istanbul, 1955, Maarif Vekâleti 2 : 1976 (Türkçe'sine Grekov'un yazdığı Altın-Ordu - Rus münasebetlerine ait kısım alınmamıştır) (eserin mühim bir tenkidi için bk. M. F. Köprülü, T.T.K., *Belleten*, V, 397-436) (Türkçe tercemesinde s. 315-34'te tam bibliyografya verilmiştir).

İKİNCİ KİTAP

Türkler Gelmeden Önce Anadolu ve Trakya

I

TARİHÖNCESİ ÇAĞLARI

TARİH yazı ile başlar. Her ülkede yazının kullanılmasından önceki devirler, o ülkenin tarihöncesi çağıdır. Bu çağlarla tarih değil, «preistuar», «protoistuar» denen ilimler, arkeoloji ve jeolojinin yardımı ile meşgul olur. Bugünki bilgilerimize göre cihan tarihinde önce Mezopotamya'da Sumerler bundan 6.000 sene kadar önce yani M.Ö. 4000 yıllarında yazıyı kullanmışlar, tarih çağına geçmişlerdir. Onları Eski Mısırlılar takip etmiştir. Anadolu, bunların peşinden gelir. Anadolu'da tarih, Hititler ile başlar; ilk defa onlar yazıyı kullanmışlardır.

Anadolu'da Tarihöncesi Devirleri

Kabataş devrinden beri Anadolu'da insan yaşadığı XX. asırda yapılan kazılar sonunda anlaşılmıştır. Kabataş devrini takip eden Yontmataş ve Cilâlıtaş devirlerine ait keşifler fazlalaşmaktadır. Hatay ve Antalya civarında yapılan kazılar, en eski yerleşme tiplerini vermiştir. Daha yeni taş devirlerine ait keşifler, Anadolu'nun muhtelif bölgelerinde vuku bulmuştur : Samsun, Isparta vs. Cilâlıtaş devrine (neolitik) ait keşiflerse çok zengindir. Mersin'de, Burdur'da, Gaziantep'te (Sakçagözü) çeşitli yerleşme şekillerine raslanmıştır.

Anadolu'da Taş Devri insanlarına ait taş âletlerden başka san'at eserlerine de tesadüf edilmiştir. Meselâ Adıyaman yakınlarında Palanlı'da kayalar üzerinde dağ keçisi sürüsü tasviri bulunmuştur. E. Pittard'a göre bu tasvir, Yontmataş Devri'nin sonlarına (Magdalenien Çağa) aittir. Cilâlı Taş (Neolitik) Devrine ait çift boynuzlu dağ keçisi ve insan tasvirlerine Hakkâri'de Gevaruk'ta tesadüf edilmiştir. Bu iki taş devri arasındaki devre (Mezolitik Çağ) ait geyik ve dağ keçisi tasvirleri de Antalya'da Beldibi'nde bulunmuştur. Şu halde, Anadolu, taş devirlerinin her çağına ait iptidaî san'at mahsullerinden nümuneler vermiştir.

Taş devirlerinden sonra Maden Devri başlar. İnsanlar önce işlenmesi kolay yumuşak bir maden olan bakırı M.Ö. 4000 senelerine doğru bulmuşlar, zamanla kalay elde etmişler, M.Ö. 3000 yıllarına doğru da bu iki madeni karıştırıp tunç (bronz) yapmışlardır. Tunç bakıra nisbetle çok dayanıklı bir maden olduğu için, insanların yaşayışında mühim bir inkılâp yapmışlar. Tabiî her yerde insanlar bu madenleri aynı zamanda kullanmaya başlamamışlardır. Avrupa'nın ilk sakinleri, Yakın Doğu'nun insanlarından binlerce sene sonra Maden Çağı'na girebilmişlerdir. Taş Devri'nin sonları ile tuncun keşfine kadarki ilk maden çağına «Kalkolitik» denir. Anadolu bu çağa M.Ö. 3000 yıllarına doğru girmiştir. Bununla beraber Anadolu'nun çeşitli bölgelerinde bile Maden ve Tunç çağlarına girme, yüzlerce sene farkla olmuş, aynı zamanda vuku bulmamıştır. En erken maden çağına giren bölgelerden biri Çanakkale olmuştur. I. Truva şehrine M.Ö. 3200'e kadar çıkabilen bir tarih tahmin edilmektedir. Orta Anadolu'da Yozgat'ta Alişar'da 1927-1932 yıllarında Chicago Üniversitesi'nin yaptığı kazılar, Maden Çağı'na ait pek zengin örnekler vermiştir. Boğazköy civarında Alacahöyük'te 1935-36'da T.T.K. adına Remzi Oğuz Arık'ın yaptığı hafriyat da çok çeşitli nümuneler ortaya koymuştur. Doğu Anadolu'da da çeşitli yerlerde Maden Çağı'na ait eserler ve yerleşme izleri bulunmuştur. Anadolu arkeoloji bakımından iyice kazılmış bir ülke olmadığından, daha bu mevzularda asla son söz söylenmiş değildir.

Maden Çağı'nda Anadolulular, avcılık ve balıkçılıktan başka ziraate de başlamışlardır. Bu çağda buğday ekildiği, kesin şekilde belli olmuştur. Gene Maden Çağı'nda Anadolu'da köyler, kasabalar kurulmuş, hattâ kasabaların sûrla çevrilmesine başlanmıştır. Mimarî ve güzel san'atlarda tekâmül olmuştur. Dinî inanışlar şekillenmiştir.

Anadolu'da M.Ö. 8000 yılında, hattâ çok daha eski tarihlerde insan yaşadığı muhakkaktır. Bu insanlar, beyaz ırkın Kuzey, Alp ve Akdeniz tiplerine aittir. Her üç tipten iskeletler, antropologlar tarafından tetkik edilmiştir. Bu suretle, Tarihöncesi çağlarında Anadolu sakinlerinin bir ırka değil, çeşitli ırklara mensup olduğu kesin surette anlaşılmıştır.

Anadolu'da Tunç Devri

Anadolu'da Tunç Devri M.Ö. 2500-3000 yıllarında başlamış, M.Ö. 1200 yıllarına kadar sürmüştür. Bu uzun zaman, 3 devre ayrılmaktadır: Eski Tunç Çağı, Orta Tunç Çağı ve Yeni Tunç

Çağı. Yeni Tunç Çağı, M.Ö. 1500-1200 arasında tarihlenmektedir. M.Ö. 1200'lerde Anadolu Demir Çağı'na girmiştir. Bu devrede artık Anadolu, çoktan Preistorik (Tarihöncesi) Çağı geçmiş, tarihî çağlara girmiş bulunuyordu. Yazı kullanılmaya başlanmıştı.

Tunç Devri'nde din ve san'at fevkalâde inkişaf göstermiş, Anadolu'da şehirler kurulmuş, Mezopotamya ile münasebetler başlamıştır. M.Ö. 2000 yıllarına doğru Anadolu tarih çağlarına kesin olarak girmiştir. Şu halde Anadolu'da İlkçağ 25 asır sürmüştür (M.S. 476'ya kadar). Halbuki Mezopotamya'da İlkçağ 40, belki 45 asır devam etmiştir.

Hititler'den Önce Anadolu'nun Tarihi

Mezopotamya'da kudretli bir imparatorluk kuran Sâmî Asurlular, erken zamanlarda Anadolu'ya el atmışlar, Orta Anadolu'ya kadar nüfuz etmişlerdir. Eski Babil imparatorluğu'nun nüfuz, hattâ hâkimiyet bölgesi, Orta Anadolu'ya kadar olan bölgelerde daha da kesin olmuştur. Babilliler de Asurlular gibi Sâmî'dir ve her ikisi de Sâmî olmıyan pek zengin Sumer medeniyetine vâris olmuşlardır.

Asurlular, Anadolu'da daha çok ticaret kolonileri kurmuşlar, ülkeyi kısmen de olsa vilâyet şeklinde imparatorluklarına bağlıyamamışlardır. Bu devirde Anadolu'da Asurlular'ın nüfuzunda yahut onlarla ticarî münasebetler kuran şehir devletçikleri, prenslikler teşekkül etmiştir. Bunlardan bugün bizce malûm olanları Orta Anadolu'da Kaniş, Hattuş, Zalpa, Kuşşara prenslikleridir. Bu devletçiklerin hükümdarlarından bazılarının adlarını da keşfedilen kitâbeler sayesinde tanıyoruz: Kaniş prensi İnar ile oğlu Warşama gibi.

SEÇİLMİŞ BİBLİYOGRAFYA: Türkçe'de Hititler'den önce Anadolu tarihinin en doğru ve en yeni hulâsasını Prof. Dr. Füruzan Kınal yapmıştır: *Eski Anadolu Tarihi,* T.T.K. yayınlarından, Ankara, 1962, s. 1-81. Alişar Höyüğü kazılarının raporları H. H. von der Osten tarafından neşredilmiştir: *Explorations in Central Anatolia,* Chicago, 1929; *The Alishar Hüyük* (Erich Schmidt ile beraber), Chicago, 1930; *Explorations in Hittite Asia Minor,* Chicago, 1929-30, 2 cilt; *Discoveries in Anatolia,* Chicago, 1933. — Alacahöyük kazıları raporları: Remzi Oğuz Arık, *Alacahöyük Hafriyatı (1935),* Ankara, 1937, T.T.K. nş.; *Alacahöyük Hafriyatı (1936),* Ankara, 1938; Tarsus kazıları için: Hetty Goldman, *Excavation at Tarsus,* Princeton, 1956. — Anadolu'nun tarihöncesi için klasikleşmiş kitaplar: A. Götze, *Kleinasien,* Münih, 1934; Kurt Bittel, *Praehistorischen Forschung in Kleinasien,* Istanbul, 1934 — Anadolu'nun klasik atlası: Kiepert, *Karte von Kleinasien, (1 : 400.000),* 24 yaprak, Berlin, 1914. — Daha tam bibliyografya, Hititler bahsinin sonundadır.

II

HİTİTLER

Hititler'in Menşei ve Kronolojisi

Hititler, tahminlere göre doğudan gelip Anadolu'ya yerleşen Ârî bir ırktır.

Son zamanlara kadar Hitit krallığının kuruluşunu M.Ö. 2025'e doğru başlatmak temayülü vardı. Şimdi tarihçiler, bu tarihi M.Ö. 1800'e almak temayülündedirler. İlk Hitit kralları Pithâna, Anitta ve Tuthalia'dır. Devlet, Tuthalia devrinde tam mânâsiyle kurulmuş, güc kazanmıştır. Hitit tarihinin bilhassa ilk yüzyılları hakkında bilgimiz kıttır, karışıktır, mütenakızdır. Hititler'in kullandığı iki yazıdan birinin hâlâ deşifre edilmemiş durumda olması ve bu yazı ile yazılmış elimizdeki binlerce tabletin şimdilik bize hiç bir şey söyliyememesi, bu durumun âmillerinden biridir. Sonra hititoloji, çok yeni bir ilimdir. Meselâ Asurlular, Babilliler, Eski Mısırlılar XIX. yüzyılın erkence senelerinden beri tetkik edilmiş, asuroloji, ejiptoloji sağlam ilmî temeller üzerinde kurulmuştur. Fakat Hitit diye bir kavmin mevcudiyeti bile, son zamanlara kadar meçhul kalmıştır. Hititçe kitabelerin çözülmesi, Asurca ve başka dillerde yazılan tabletlerde Hititler'e ait malûmatın toplanması, Hitit arkeoloji keşifleri, Hitit dilinin öğrenilmesini sağlamış ve hititoloji kurulmuştur. Ankara Üniversitesi'nde Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi'ne bağlı hititoloji kürsüsü vardır. Almanlar, Fransızlar, Amerikalılar, İngilizler de değerli hititologlar yetiştirmişlerdir. Yeryüzünün en zengin Hitit Müzesi, Ankara'daki Hitit Müzesi'dir. Hititler'e ait binlerce tablet, daha müzelerimize intikal etmemiş vaziyettedir.

Hitit Devletinin İmparatorluk Hâlinde Genişlemesi ve Tekâmülü

Kral Labarna zamanında Hitit devleti, yalnız Anadolu'nun en güclü siyasî teşekkülü olmakla kalmamış, Yakın Doğu'nun mühim devletlerinden biri derecesine yükselmiştir. Elimize kral

Labarna zamanından kalma tabletler geçmemiştir. Onun icraatını, daha sonraları halefleri tarafından bırakılan tabletlerden öğreniyoruz. Her halde Labarna'nın bütün Orta Anadolu'yu ele geçirdiği ve Güney ve Güneydoğu Anadolu'ya doğru iyice uzandığı muhakkaktır.

Labarna'nın yerine geçen oğlu I. Hattusilis devrinden kalma tabletler elimizdedir. Onun için bu kralın devri daha iyi biliniyor. I. Hattusilis, ülkesini güneye doğru genişletmiştir; Halpa (Halep) seferi meşhurdur. Doğudan ve güneydoğudan gelen Hurri tehlikesine karşı da ciddî tedbirler almıştır.

I. Hattusilis'in yerine oğlu I. Mursilis geçmiştir. I. Mursilis devrinde devlet bir imparatorluk şeklinde büyümüş ve artık münakaşasız olarak o zamanki dünyanın yani Yakın Doğu'nun en güclü devletlerinden biri hâline gelmiştir. I. Mursilis, artık Anadolu değil, Yakın Doğu —o zamanki siyasî vaziyete göre dünya— siyaseti gütmüştür. I. Mursilis, Halep'i almış ve bu suretle bir taraftan Mısır'ı, diğer taraftan Mezopotamya'yı tehdit edebilecek bir mevki elde etmiştir. Fakat I. Mursilis'in adını ebedîleştiren, Babil seferidir. Yakın Doğu'nun bu pek meşhur imparatorluk başkentini fetheden ve zengin ganimetlerle Anadolu'ya dönen I. Mursilis, fütuhatını coğrafî vaziyet dolayısiyle elde tutamamakla beraber, Hitit imparatorluğunun askerî gücünü en yüksek derecesine çıkarmıştır.

I. Mursilis'in halefleri devrinde bir durgunluk devresi başlar. İmparatorluğa bağlı site (şehir) devletçikleri muhtariyetlerini arttırırlar. Devlet, güclü hükümdarlardan mahrum kalır. M.Ö. 1550'ye kadar I. Mursilis'i eniştesi Hantilis, sonra Hantilis'in oğlu olduğu sanılan Zidantas, onu oğlu Ammunas, onu oğlu olduğu sanılan Huzzias, onu da eniştesi Telepinus takip eder. M.Ö. 1550-1450 arasındaki bir asır, Hitit devletinin karanlık çağıdır. Bu asırda Alluvamnas, II. Hantilis, II. Zidantas, II. Huzzias hüküm sürmüştür. II. Huzzias'tan sonraki devre «Yeni Hitit İmparatorluğu Çağı» denir. Bu çağın ilk imparatorları II. Tuthalia, I. Arnuvanda, II. Hattusilis, III. Tuthalia'dır. III. Tuthalia ile imparatoriçe Nikalmati'nin oğlu olan Suppiluliuma'nın saltanatı, Hitit imparatorluğunun şevket çağıdır.

Suppiluliuma Devrinde Hitit İmparatorluğu

Suppiluliuma çağına kadar Hitit devleti, haricî istilâların tehdidi altında idi. İmparatorluk dağılmak üzereydi. Muhtar sitelerin Hititler'e bağlılıkları son derece zayıflamıştı. Suppiluliuma'dır

ki, imparatorluğa eski imparatorluk çağınınkini de geçen bir güc kazandırmıştır. Bu devirde Hitit devleti, topraklarını savunan bir devlet değil, sınırlarını genişletmek siyaseti yürüten bir siyasî teşekküldür. Suppiluliuma, Mısır'ın büyük firavunları III. Amenofis ve IV. Amenofis (Ihnaton) ile muasırdır. Bu devre ait Boğazköy'de bulunan Hitit tabletleri çok zengin olduğu gibi, çağdaş Mısır'ın Tell-el-Amarna arşivinde de Hititler'le alâkadar pek çok vesika ele geçmiştir. Bu sıralarda Mısır, yüzlerce yıldan beri olduğu gibi cihanın en büyük devletidir. Onu Hitit imparatorluğu, onu da Babil ve Mitanni krallıkları takip etmektedir. Asurlular, yeniden kalkınmaya çabalamaktadırlar.

Suppiluliuma, Karadeniz ile Akdeniz arasındaki bütün Anadolu'da hâkimiyetini iyice kurduktan sonra, fütuhata başladı. Güneydoğu Anadolu ile Suriye'nin bir kısmına Mitanni devleti hâkim bulunuyordu. Mitanni krallığı, pek kudretli Mısır imparatorluğu ile sıkı münasebetler kurmuştu. Suppiluliuma, Suriye'ye birçok sefer yaptı. Sonunda Hurri-Mitanni devleti, Hitit imparatorluğuna katıldı. İmparatorluk, Filistin'e kadar yaklaştı. Suriye'nin en büyük kısmını ve Lübnan'ın kuzey yarısını elinde tutuyordu. Artık Mısır'la çatışma, kaçınılmaz bir hâle gelmişti. Mısır, jeopolitik bakımdan Suriye'de, hele Filistin'de kudretli bir devletin yerleşmesine asla iyi gözle bakamazdı. O zamanki medenî dünyayı teşkil eden Yakın Doğu hâkimiyeti için, iki büyük imparatorluk vuruşacaktı.

Bu sıralarda Asur devleti de Mitanni devletinin büyük bir parçasına el koymuş, Hititler'le rekabete girişmek arzusunda idi. Hurri - Mitanni devletinin çöküşüne seyirci kalmak gafletini gösteren ve tarihte ilk defa olarak tek tanrılı dini ortaya atan Büyük (IV.) Amenofis, Hititler'le dost geçinmek istiyordu. Kuruştama Muahedesi ile iki imparatorluk arasında sulh aktedilmişti. Fakat Hititler'in Suriye'ye tahakkümünü çekemiyen Mısır, IV. Amenofis'ten sonra, Suriye'yi almak gayesiyle Anadolu imparatorluğu ile dostluk münasebetlerini kesti.

Kadeş

Suppiluliuma'nın yerine geçen oğlu Arnuwanda, ancak 1 sene tahtta kaldı. Onu kardeşi II. Mursilis, II. Mursilis'i de oğlu II. Muwatalli takip etti. Hititler, gittikçe güc kazanmak yolunda olan Asur krallığı ile uğraşıp dünyanın Mısır'dan sonra ikinci büyük devleti durumunu kaybetmemeye çalışırlarken, Mısır da Doğu Akdeniz kıyılarından Hititler'i kovmak için son hazırlıklarını

yapıyordu. I. Sethos, Suriye seferine çıkmış ve bu ülkeden Hitit-ler'i kovmak niyetini açıklamıştı. II. Ramses ise, Orta Suriye'de Kadeş mevkıinde Hitit imparatoru II. Muwatalli'nin büyük ordusunu karşıladı. Çok seçkin kıtalardan müteşekkil olan Hitit imparatorluk kuvvetleri, 17.000 piyade ve 4.500 harb arabasından ibaretti. Mısırlılar'ın sayısını bilmiyoruz; Mısır ordusu, 4 tümenden mürekkepti ve Amon tümenine bizzat firavun II. Ramses kumanda ediyordu. II. Muwatalli, sarih haber toplayamıyan Mısırlılar'ın gafletinden istifade edip ordusu ile Kadeş şehrini yana almak suretiyle Mısır kuvvetlerini ikiye böldü; Hitit ordusu, Mısırlılar'ın arasına kama şeklinde girmiş, 3 Mısır tümenini bir tarafta, II. Ramses'in başında bulunduğu Amon tümenini diğer tarafta bırakmıştı. Cihan tarihinin ilk büyük meydan muharebesi cereyana başlamıştı (M.O. haziran 1296). Mamafih II. Ramses gafil avlanmadı. Büyük zayiatı göze alarak Mısır kuvvetlerini birleştirmeye çalıştı ve başardı. Bu büyük vuruşmada iki tarafın da zayiatı çok büyük oldu. Sonunda Hititler, muharebe sahasını Mısırlılar'a bırakmaya mecbur oldular. Bundan, Mısır ordusunda kesin sayı üstünlüğü olduğu tahmin edilebilir. Bununla beraber Kadeş, Mısırlılar'ın iddia ettiği kadar bir zafer olamaz; çünkü Hititler'i Suriye'den atamamıştır. Ancak biz muharebenin bütün tafsilâtını tek taraftan, Mısır vesikalarından öğreniyoruz. Muharebeyi anlatan Hitit vesikaları daha elimize geçmemiştir.

Kadeş'ten sonra 16 yıl iki imparatorluk Suriye için çekişti. Fakat ülkenin büyük kısmı (Kuzey ve Orta Suriye) gene Hititler'de kaldı. Mısırlılar'ın Toroslar'a ve Fırat'a erişme gayesi gerçekleşemedi. Ancak M.Ö. 1280'de iki devlet arasında barış aktedildi. Bu sırada Hitit tahtında II. Muwatalli'nin oğlu Urhi-Teşup (III. Mursilis) bulunuyordu. Urhi-Teşup 6 yıl kadar sonra yerini amcası III. Hattusilis'e bırakmaya mecbur oldu. Bir Babil prensesi ile evlenerek Mezopotamya'yı Asurlular'a karşı tutan III. Hattusilis, iki kızını arka arkaya II. Ramses'le evlendirdi. Kendisi de M.Ö. 1264'te Mısır'ı ziyaret etti. Bu suretle iki imparatorluk arasındaki büyük jeopolitik mücadele bitti.

III. Hattusilis ve Halefleri

III. Hattusilis, Hititler'in en büyük hükümdarlarındandır. Devri Anadolu imparatorluğu için bir sulh, sükûn, refah ve şevket devri olmuştur. Devlet, büyük ölçüde imar gördü, ticaretle zenginleşti. Asur'a karşı Babil ittifakı takip edildi. Bu suretle güneyde Mısır'la olduğu gibi güneydoğuda Sâmî devletlerle de mu-

vazene temin edildi. Hititler, dünyanın ikinci devletine sahip olmakta devam ettiler. İmparatoriçe Puda-Hepa da mümtaz şahsiyetiyle devletin iç ve dış siyasetinde mühim rol oynadı.

III. Hattusilis'in yerine oğlu IV. Tuthalya geçti. Bu imparator zamanında çözülme başladı. Batı Anadolu'da Hitit hâkimiyeti çok zayıfladığı gibi imparatorluğa vergi verir tâbî bir devlet olan Alaşya (Kıbrıs) adası da elden çıktı. Asurlular ise, güneydoğuda Fırat ve Dicle vâdilerinde Hititler aleyhinde büyük terakkiler kaydediyorlardı. IV. Tuthalya'yı oğlu III. Arnuwanda takip etti.

III. Arnuwanda'nın yerine geçen oğulları II. Suppiluliuma ile V. Tuthalya devrinde imparatorluk dağıldı. Bu dağılma, oldukça ânî olmuştur. Ege'den gelen yeni kavimler, imparatorluğu M.Ö. 1200 tarihlerinde parçalamışlar, M.Ö. 1180'e doğru Hitit imparatorluğu tamamen tarihe karışmıştır.

Hititler'in Son Çağı : Prenslikler Devri

İmparatorluğun yerini bir sürü küçük Hitit şehir devletçikleri, prenslikleri aldı. Bunların en mühimleri Kargamış krallığı ile Sam'al prensliğidir. Kargamış, bugünki Carablus (Barak) kasabasıdır (Gaziantep vilâyetinin bir nahiye merkezi olup Suriye sınırı üzerinde, Fırat'ın batı kıyısı yakınlarındadır). Kargamış krallığı M.Ö. 880'e doğru Asur'a tâbî olmuş, kral Sangara kızını III. Salmanasar'a (M.Ö. 859-824) vermiş, 717'de son kral Pissiris zamanında Asur, bu Hitit devletini ilhak etmiş, kralını esir almıştır. Sam'al, bugünki Zencirli'dir. Bugünki Hatay topraklarında kurulan bu Hitit prensliği önce Kargamış krallığına, sonra onun gibi Asur'a tâbî olmuş, M.Ö. 700'den evvel Asur imparatorluğu tarafından ilhak edilmiştir. Sam'al prensliğinin hayatı M.Ö. 900-700 arasında 2 asır kadar devam etmiş, bu müddet içinde 7 prens gelip geçmiştir; sonuncusu Barnekub'dur.

Diğer Hitit devletçiklerinin arasında Gurgum (Maraş), Melid (Malatya), Hamat (Hamâ), Guzana (Tel Halef), Til Barsip (Tel Ahmer) prensliklerini sayabiliriz. Bunların hepsi M.Ö. 700 tarihlerinden önce Asur imparatorluğuna katılmıştır. Asurlular, Taşeli'ne kadar Güney Anadolu'yu, Kızılırmak'a kadar Orta Anadolu'yu, Van Gölü güneyine kadar Doğu Anadolu'yu imparatorlukları sınırları içine almışlardır. Asurlular'ın yerine büyük bir imparatorluk kuran başka bir Sâmî kavim Babilliler ise, ancak bugünki Hatay, Gaziantep, Urfa, Mardin topraklarına sahip olabilmişlerdir. Her iki Sâmî imparatorluk da Mezopotamya ve Su-

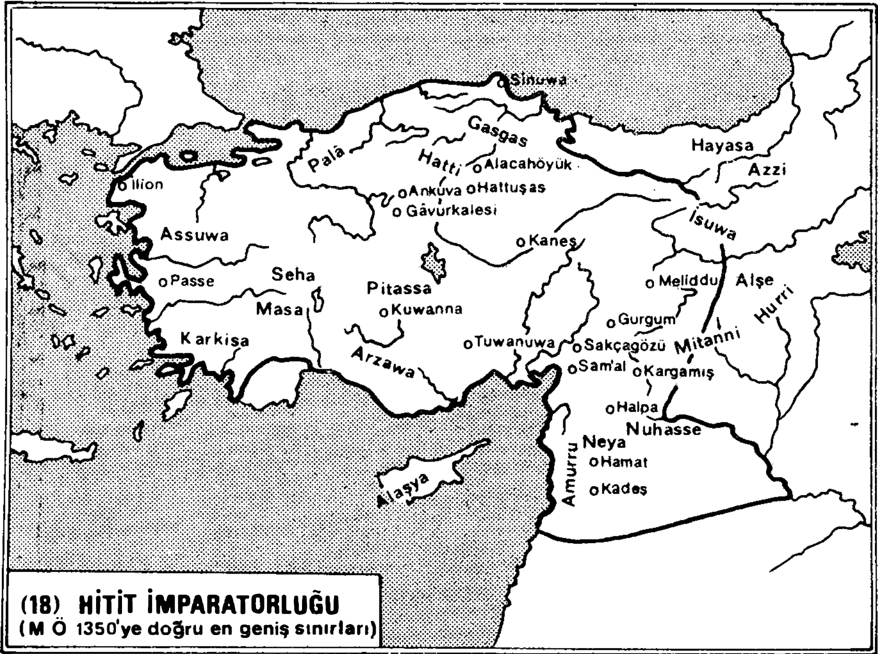
riye - Filistin'den başka, Mısır'ı ele geçirmiş, binlerce yıllık Mısır imparatorluğunun zevale yüz tutması ile Yakın Doğu'da devletler muvazenesi altüst olmuştur. Kızılırmak'ın batısında kalan Anadolu topraklarında ise M.Ö. 800'e doğru Frikya krallığı kurulmuştur. Gene bu tarihlere doğru Kafkaslar'dan gelen Kimmerler, sonra İskitler, Anadolu'ya girmişler, Kızılırmak'ın doğusunda kalan Kuzey Anadolu'ya hâkim olmuşlar, fakat devlet kuramamışlardır. Anadolu'nun büyük bir kısmına yayılmak istidadı gösteren Kimmer istilâsı, Asurlular tarafından büyük müşkilâtla durdurulabilmiştir.

Hitit Medeniyeti ve Hititler'in Tarihî Ehemmiyeti

Hititler'in kendi dillerinde adları «Hatti»dir. İmparatorlarına «tabarna» ve «henos», imparatoriçelerine «tavannanna» derlerdi. Başkentleri Hattuşaş şehri idi; Hattuşaş, bugünki Çorum'un güneyindeki Boğazköy'dür. Boğazköy'ün az kuzeydoğusundaki Alacahöyük ile az güneydoğusundaki Alişar (Ankuva) (Yozgat'ta), Hititler'in mühim yerleşme merkezidir. Hitit başkenti, devletin ilk zamanlarında bir ara Kapadokya'da (Kayseri bölgesi) Kuşkar idi. Son zamanlara doğru da Kızılırmak güneyindeki Dattasa'ya nakledilmişti.

Hitit imparatorluğu, dahilî idarelerinde müstakil şehirlere ve bu şehirleri idare eden kudretli bir asılzadeler sınıfına dayanıyordu. İmparator ve sarayı, bütün bu şehir ve bölgeler üzerinde umumî bir nüfuza sahipti. Hür köylülerden, büyük arazi sahiplerinden meydana gelen kalabalık içtimaî sınıflar vardı. Kölelik yaygındı. Kadının cemiyetteki mevkii yüksekti. Başlıca geçim kaynakları hayvancılıktı. Küçük ve büyük baş hayvanların yanında at da yetiştirirlerdi. Dağlarında zengin demir cevheri bulunması sayesinde Hititler'in, bilhassa bu madeni işliyen usta san'atkârları vardı. Fetihlerdeki muvaffakıyetlerinin birinci sebebi, demirden yapılmış silâhları idi. Düşmanlarında yalnız bakır ve tunçtan yapılmış silâh olması, onlara büyük üstünlük veriyordu. Bununla beraber Hititler, bu sırlarını saklamaya dikkat etmemişler ve bir müddet sonra demir, bütün Yakın Doğu'ya yayılmıştır. Hititler, Babil'den çok şey öğrenmişlerdir. Kendilerine has medeniyetlerinden bir şey kaybetmeksizin, çivi yazısını, kendi dillerinin ihtiyaçlarını karşılıyacak şekilde Babil'den iktibas etmişlerdir. Yazılarını bilhassa taşa kazmışlardır.

Hititler'in tarihî ehemmiyeti, tarihte ilk defa olarak Anadolu'yu bir devletin idaresinde birleştirmiş olmalarıdır. İmparator-

(18) HİTİT İMPARATORLUĞU
(M Ö 1350'ye doğru en geniş sınırları)

lukları Mısır, Asur, Babil imparatorlukları kadar devamlı olmamasına rağmen, hâkim bulundukları topraklarda yüzlerce yıl için silinemez izler bırakmışlardır. Yunanlılar ve İtalya'ya göçüp yerleşen Etrüskler, Hititler'den birtakım iktibaslar (lir çalgısı, sorguçlu miğfer, ciğere bakma falı, bazı tanrılar, mitoloji unsurları vs.) yapmışlardır. Bu suretle Hitit medeniyeti, klasik medeniyete (Yunan - Roma medeniyetine) tesirde bulunmuştur. Hititoloji çok yeni olduğu için, Hitit tarihi de Mısır ve Mezopotamya tarihleri derecesinde incelendiği gün, bu medenî tesir sahasının çok genişliyeceği söylenebilir. Zira ilk Hitit tabletleri ancak 1911'de bulunmuş, Hitit çivi yazısını ise 1917'de Çek âlimi B. Hrozny okumuştur. Hitit hiyeroglif yazısı, bugüne kadar deşifre edilememiştir. Hititoloji, bu kadar yeni bir ilimdir.

HİTİT İMPARATORLARI

1. *Pithâna* (M.Ö. 1850?-)
2. *Anitta*
3. *I. Tuthalya* (-1750?)
4. *Pusarumma*
5. *Pawahtelmakh*
6. *Labarna*
7. *I. Hattusilis*
8. *I. Mursilis* (-1650?) (ilk imparator)
9. *I. Hantilis*
10. *I. Zidantas*
11. *Ammunas*
12. *I. Huzzias*
13. *Telepinus* (-1550?)

14. *Alluwamnas*
15. *II. Hantilis*
16. *II. Zidantas*
17. *II. Huzzias*
18. *II. Tuthalya* (1465?-)
19. *I. Arnuwanda*
20. *II. Hattusilis*
21. *III. Tuthalya* (-1390?)
22. *II. Arnuwanda* (1390)
23. *I. Suppiluliuma* (1390-1350)
24. *III. Arnuwanda* (1350)
25. *II. Mursilis* (1350-1320)
26. *Muwatalli* (1320-1294)
27. *Urhi-Teşup* (1294-1287)
28. *III. Hattusilis* (1287-1250)
29. *IV. Tuthalya* (1250?-1230?)
30. *IV. Arnuwanda* (1230?-1215?)
31. *II. Suppiluliuma* (1215?-1200?)
32. *V. Tuthalya* (1200?-1180?)

1a. KARGAMIŞ HİTİT KRALLARI

Kral Sangara
Kral Pisiris (son kral)

1b. SAM'AL HİTİT PRENSLERİ (tarihler takribidir)

1. *Hani* (-850)
2. *Kalamu* (850-815)
3. *Karal* (815-790)
4. *I. Panammu* (790-765)
5. *Bar-Sur* (765-740)
6. *II. Panammu* (740-730)
7. *Barnekub* (730-)

SEÇİLMİŞ BİBLİYOGRAFYA : Türkçe'de yeni keşifleri toplıyan en iyi ilmi eser şudur : Prof. Dr. Füruzan Kınal, *Eski Anadolu Tarihi*, Ankara, 1962, T.T.K. yayınlarından. — Başlıca hafriyat raporları : Hâmid Zübeyr Kosay. *Alacahöyük Hafriyatı (1936)*, Ankara, 1938, T.T.K. nş. (Almanca trc. Ankara, 1944) ve *Alacahöyük Kazısı (1937-1939)*, Ankara, 1951, T.T.K. nş. (Türkçe ve Fransızca); Tahsin Özgüç, *Kültepe - Kaniş*, Ankara, 1959, T.T.K. nş. (Türkçe ve İngilizce). — Hitit tarih ve medeniyeti üzerinde yazılmış en iyi kitaplar (birçoğu yeni keşifler neticesinde eskimiştir) : E. Cavaignac, *Le Problème Hittite*, Paris, 1936; L. Delaporte, *Les Hittites*, Paris, 1936; G. Contenau, *La Civilisation des Hittites et des Mitanniens*, Paris, 1934; J. Garstang, *The Hittite Empire*, Londra, 1929; H. Güterbock, *Kumarbi Efsanesi* (Hititçe metin ve tercümesi), 2 cilt, Ankara, 1945-46, T.T.K. nş.; B. Landsberger, *Sam'al*, Ankara, 1948, T.T.K. nş. (Sam'al Hitit prensliği üzerinde fevkalâde bir araştırma; Türkçe ve Almanca iki tab'ı vardır); Hâmid Zübeyr Koşay, *Alacahöyük*, Ankara, 1951, T.T.K. nş. (Türkçe ve Almanca); E. Sturtevant ve G. Bechtel, *A Hittite Chrestomathy*, Philadelphia, 1935; E. Cavaignac, *Les Annales de Subbiluliuma*, Strasbourg, 1931 ve *Subbiluliuma et Son Temps*, Paris, 1932; H. Pedersen, *Mursilis Spraechlahmung*, Kopenhag, 1934; Ch. Kuentz, *La Bataille de Qadesh*, Kahire, 1928; J. Breasted, *The Battle of Kadesh*, Chicago, 1903; F. Sommer, *Die Ahhijavâ-Urkunden*, Münih, 1932; Moortgat, *Vorderasien im Altertum*, Münih, 1950; L. King, *Hittite Texts in the Cuneiform Character*, Londra, 1920; B. Hrozny, *Code Hittite*, Paris, 1922 (Almanca tercemesi de vardır); G. Furlani, *La Religione degli Hittiti*, Bologna, 1936; G. Contenau, *La Glyptique Syro-*

Hittite, Paris, 1923; D. Hogarth, *Hittite Seals,* Oxford, 1920; O. Weber, *Die Kunst der Hethiter,* Berlin, 1922 (Fransızca tercemesi de vardır); E. Sturtevant, *A Comparative Grammar of the Hittite Language,* Philadelphia, 1934; L. Delaporte, *Pour Lire le Hittite Cunéiforme,* Paris, 1934; R. Labat, *L'Akkadien de Boğaz-köi,* Bordeaux, 1932; J. Friedrich, *Hethitisch Sprachen,* Berlin, 1931; B. Hrozny, *Les Inscriptions Hittites Hiéroglyphiques,* 3 cilt, Prag, 1933-1937; G. Contenau, *Eléments de Bibliographie Hittite,* Paris, 1922 ve 1927, 2 cilt; Max von Oppenheim, *Tel Halaf,* 3 cilt, Berlin, 1943-1955; E. Laroche, *Recherches sur les Noms Dieux Hittites,* Paris, 1947; Ekrem Akurgal, *Spaethethitische Bildkunst,* Ankara, 1949; Kurt Bittel, *Hattusha, The Capital of the Hittites,* Oxford University, 1970.

III

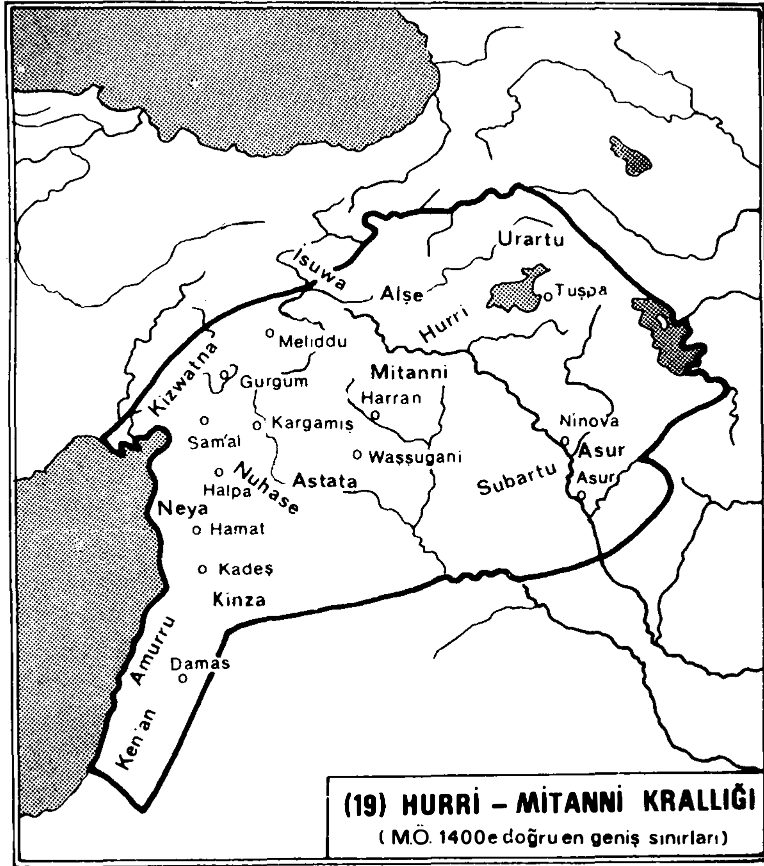
HURRİLER ve MİTANNİLER

Hurriler

Hurriler, Hititler gibi Ârî ırklardan bir kavimdir. M.Ö. 2000 yıllarında —Hititler gibi— doğudan, muhtemelen İran yaylasından gelip Doğu ve Güneydoğu Anadolu'ya yerleşmişlerdir. Bununla beraber bu kavmin bir krallık hâlinde teşkilâtlanması M.Ö. 1500-1475 senelerine doğru vuku buldu. Başkentleri şimdiki Urfa, o zamanki ismiyle «Khurri» idi. Hurri dili konuşan bu kavim, en geniş zamanında Suriye'nin hemen tamamını, Lübnan'ı, Kuzey Filistin'i, Toroslar'ın ve Fırat'ın doğusunda kalan Anadolu ülkelerini, Kuzey Mezopotamya'yı, Urmiye ve Van gölleri arasındaki sahayı elinde tutuyordu. Hurri krallığı, 200 yıla yakın, büyük devletler arasında sayılıyordu. İlk 3 Hurri kralı, Asur krallığının metbuu idiler.

Krallığın İkiye Bölünmesi

Hurriler'in bugün bizce malûm 4. kralları Suterna, Hititler'e karşı dünyanın en kudretli devleti olan Mısır'la ittifak etmiş, kızkardeşi Prenses Mutemuya'yı firavun IV. Tutmosis'le evlendirmiş, bu Prenses, Mısır imparatorluk tahtına bir velîahd doğurunca, iki devlet arasında rabıtalar daha samimîleşmişti. Ancak I. Sutarna'dan sonra devletin iç idaresi karıştı. Bu kralın oğlu Artasumara kısa bir saltanattan sonra öldürüldü. Yerine I. Sutarna'nın oğlu olduğunu iddia eden II. Artatâma, onun yerine de II. Sutarna geçti. I. Sutarna'nın büyük oğlu Tusratta ise, önceleri Duthi adlı nâibin himayesinde Mitanni'de saltanat sürdü. Duthi'yi öldürdükten sonra idareyi eline aldı. Kızkardeşi Prenses Gilu-Hepa, Mısır'ın büyük firavunlarından III. Amenofis ile M.Ö. 1396'da evlenmişti. Tusratta'nın yerine oğlu Mattiwaza geçti ve Hitit imparatoru Büyük Suppiluliuma'nın bir kızı ile evlendi. Mitanni krallığının başkenti, Subaru ülkesinde Waşşugani idi (bugünki Re-

(19) HURRİ – MİTANNİ KRALLIĞI
(M.Ö. 1400e doğru en geniş sınırları)

sülayn; Urfa'ya bağlı nahiye merkezi olup Habur'un doğu kıyısı yakınlarında ve Suriye sınırı üzerindedir). Mitanni krallığı, M.Ö. 1275'e doğru Asur krallığına, Hurri krallığı ise M.Ö. 1300'lere doğru yani daha önce Hitit imparatorluğuna katıldı. Böylece Anadolu'nun mühim bir kısmını ellerinde bulunduran Hurri-Mitanni hâkimiyeti sona erdi.

Mitanni, devlete Hititler tarafından verilen addır; Hurrice'si «Maiteni», Asurca'sı «Hanigalbat»tır.

Hurri-Mitanniler, devlet teşkilâtı, kültür ve medeniyet sahalarında, Hititler'in ve Mısırlılar'ın tesirinde kalmışlardır. Büyük ilâhları, Tesup ile onun zevcesi addedilen Hepa idi. Tesup, fırtına ve yıldırım mâbudu, Hepa ise bereket, bolluk ilâhesi idi. Hurri-Mitanniler'in din, kültür ve teşkilât hususundaki teamülleri, sonradan Urartular'a geçmiştir. Hurri-Mitanniler'de içtimaî hayat ve kanunlar, Hititler'inkine benziyordu.

HURRİ VE MİTANNİ KRALLARI

HURRİ KRALLARI

1. *Barratarna (Parsatatar)* (M.Ö. 1500?-)
2. *Sausatar*
3. *I. Artatâma*
4. *I. Sutarna*
5. *Artasumara*
6. *II. Artatâma*
7. *II. Sutarna* (-1300?)

MİTANNİ KRALLARI

1. *Tusratta*
2. *Maltiwaza* (-1275?)

SEÇİLMİŞ BİBLİYOGRAFYA : C. von Brandenstein, *Kultische Texte in Hethitischer und Churrischer Sprache,* Berlin, 1934; A. Götze, *Hethiter, Churriter und Assyrer,* Oslo, 1936; Albright, *The Horites in Palestine,* New York, 1935.

IV

URARTULAR

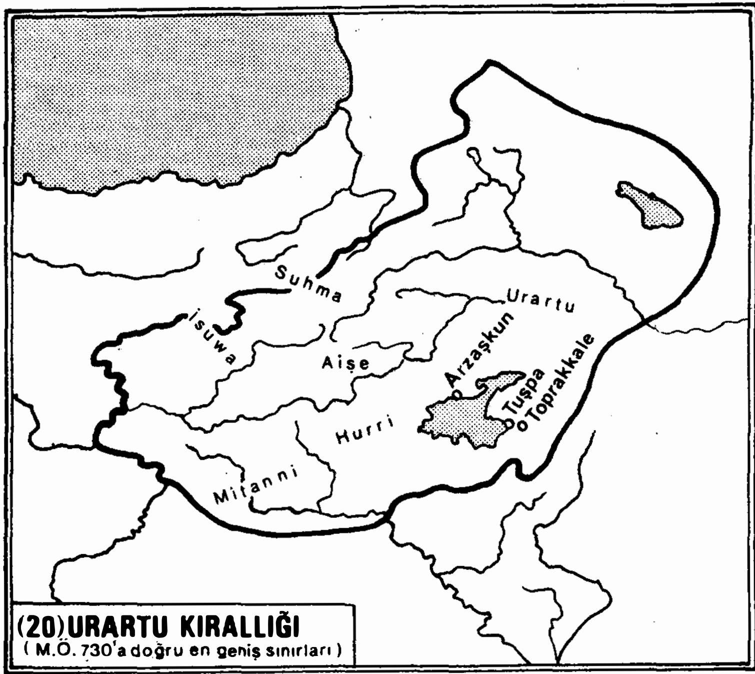
Urartu Krallığı

Urartu, Doğu Anadolu'nun güney yarısına, Van Gölü çevresine verilen isimdir. Bu çevrede M.Ö. 859-612 arasındaki 247 yılda Ârî ırklardan Urartulular, kudretli bir krallık kurmuşlardır. Devlet, Güneydoğu Anadolu ile Kuzey Suriye'yi elinde tutuyordu. Bununla beraber en geniş zamanlarında Kuzeydoğu Anadolu'yu, bugünki Ermenistan'ı, yani Gence Gölü'nün güney ve batısını, batıda Malatya ve Erzincan'a kadar olan sahaları da içine almıştır. 3 kere başkent değiştirmişlerdir : M.Ö. 859-830 arasında Van Gölü'nün kuzeyinde Arzaşkun, 830-714 arasında Urartulular'ın «Tuşpa» ve Asurlular'ın «Turuşpa» dedikleri bugünki Van ve 714-612 arasında Van şehrine çok yakın Toprakkale.

Asur İstilâsı

Urartulular, erken zamanlarda Mezopotamya'dan gelen Sâmî Asurlular'ın tehdidine düşmüşlerdir. M.Ö. 714'te II. Sargon, ünlü 8. Urartu seferinde, devletin başkenti Tuşpa'ya girip burasını tahrip etmiştir. Bu tarihten itibaren Urartu krallığı, Asur imparatorluğuna tâbî olmuş ve 102 yıl bu tâbiiyet altında yaşamıştır. II. Sargon tarafından öldürülen Urartu kralı I. Rusa'nın oğlu Argisti ve bunun halefleri, Asur hâkimiyetinden kurtulamamışlardır. Fakat Urartu devletine son veren kavim, Medler olmuştur. Persler'den önce İran imparatorluğuna sahip olan Medler, bu suretle Anadolu'ya girmişler ve bir müddet sonraki İran hâkimiyetinin temellerini atmışlardır. Bir kısım Urartu topraklarını da İskitler istilâ etmişlerdir.

Urartu san'atı ileri idi. Madencilik, kuyumculuk, oymacılık san'atlarında başarılı eserler bırakmışlardır. Ağacı ve fildişini iyi işlerlerdi. Küçük heykelleri de güzeldir. Heykelciliklerde bilhassa mabutlarını mevzu almışlardır. Pek çok mabutları vardı. Bunla-

(20) URARTU KIRALLIĞI
(M.Ö. 730'a doğru en geniş sınırları)

rın başında Ardini, Haldi, Trias ilâhları geliyordu. Urartular, Mitanniler'in medenî tesirinde kaldıkları için, bazı mabutlarını da onlardan iktibas etmişlerdir.

URARTU KRALLARI

1. *Arame* (M.Ö. 859-844)
2. *Lutipri* (844-831)
3. *I. Sardur* (831-821)
4. *İspueni* (821-810)
5. *Menua* (810-785)
6. *I. Argisti* (785-764)
7. *II. Sardur* (764-735)
8. *I. Rusa* (733-714)
9. *II. Argisti* (714-694)
10. *II. Rusa* (694-639)
11. *III. Sardur* (639-635)
12. *IV. Sardur*
13. *Erimena*
14. *III. Rusa*
15. *IV. Rusa* (-612)

SEÇİLMİŞ BİBLİYOGRAFYA : A. Götze, *Das Reich von Urartu*, Münih, 1933; II. Sargon'un meşhur 8. Urartu seferi için : F. Thureau-Dangin, *Une Relation de la Huitième Campagne de Sargon*, Paris, 1912; Boris Pjotrowski, *Urartu*, Cenevre, 1969; aynı yazar, *The Kingdom of Van*, Londra, 1967.

V

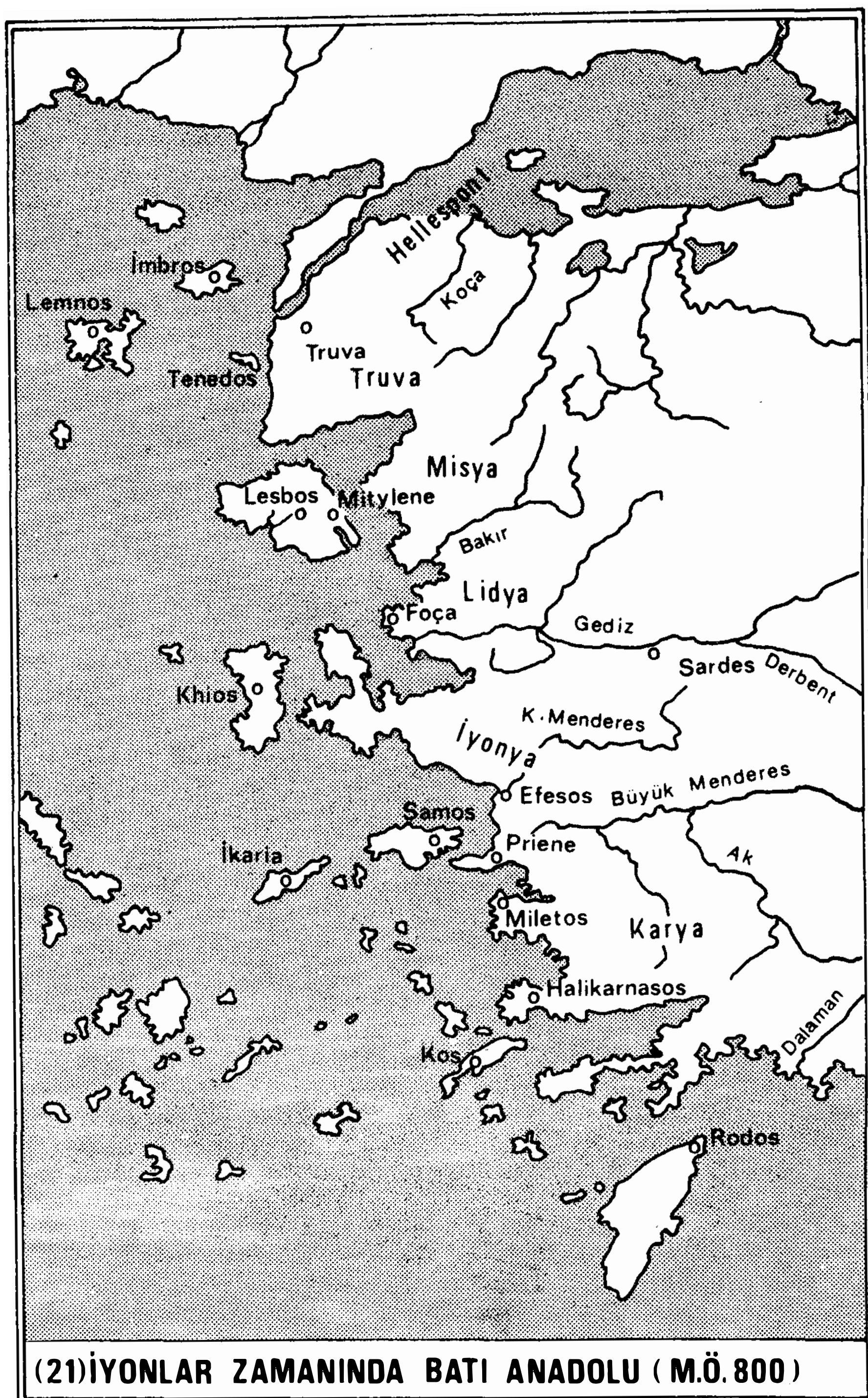
İ Y O N L A R

İyonya

Büyük Menderes ve Gediz arasındaki bölgenin klasik adı «İyonya»dır. Buranın en eski sakinlerine «İyonlar» veya «İyonyalılar» denir. İyonlar, muhtemelen doğudan gelerek M.Ö. 2000 yıllarında buraya yerleşmişler, uzun müddet Hititler'e tâbî olmuşlardır. İyonlar zamanla Yunanistan'dan gelen göçmenlerle Yunanlı'laşmışlardır. Fakat İyonlar'ın Yunanlılar'a tesiri, en az Yunanlılar'ın onların üzerindeki tesiri derecesinde olmuştur. Yunan kültürünü kabûl eden kavimler, M.Ö. 1200'lerden sonra, gittikçe Batı Anadolu'da çerçevelerini genişletmişler ve İyonya'dan dışarı taşmışlardır. Fakat umumiyetle bütün Batı Anadolu kıyıları «İyonya» adı altında toplanmış, bu kelime çok kere en geniş mânâsiyle kullanılmıştır.

Batı Anadolu'nun Diğer Bölgeleri

İyonya'nın güneyinde yani Güneybatı Anadolu'ya «Karya» denmiştir. Burası, Büyük Menderes ile Dalaman ırmakları arasında kalan bölgedir. İyonya'nın kuzeyindeki Batı Anadolu'nun Ege kıyılarına, Gediz ırmağı ile Bakır çayı arasındaki bölgeye, hattâ daha da kuzeye «Lidya» denmiştir. Lidya, adını Karya gibi bir kavimden (Karlar = Karyalılar, Lidler = Lidyalılar) almıştır; sonradan Lidya, mühim bir Anadolu krallığının nüvesi olmuştur. Lidya'nın kuzeyinde Misya, onun kuzeydoğusunda Bitinya bölgeleri vardır. Çanakkale yarımadasına Truva ve daha geniş mânâda Hellespont denmiştir. Burası, erken zamanlarda Yunanistan'da yaşıyan kavimlerle karışmış, Ege Denizi'nin her iki tarafından gelen çeşitli ırklar müşterek bir medeniyet kurmuşlardır.

(21)İYONLAR ZAMANINDA BATI ANADOLU (M.Ö. 800)

İyonya Medeniyeti

İyonya, Hitit ve Mısır medeniyetlerinden pek çok şey iktibas etmiş, coğrafî durumu, bu iktibasları kolaylaştırmıştır. Bu iktibaslar, erken zamanlarda Ege'nin karşı tarafına, batıya, Yunanistan'a intikal etmiştir. Klasik medeniyetin temelleri, tıp, matematik, felsefe gibi sahalarda bu suretle atılmış, Mezopotamya (Sumer) - Mısır - Anadolu - İyonya - Yunanistan - Roma yolunu takip etmiş, Akdenizli'leşmiş, yani beynelmilelleşmiş ve bugünki cihan kültürünü kurmuştur. Klasik Yunan kültürünün orijinal olduğu nazariyesi artık hiç bir ciddî tarihçi tarafından savunulmamaktadır.

İyonyalı dünya çapında ilim, felsefe ve edebiyat adamları arasında Miletli Tales, Efesli Demokrites ve Heraklides, Sisamlı Hipokrites ve Pitagoras, İzmirli Homeros'un adlarını saymak yeter.

SEÇİLMİŞ BİBLİYOGRAFYA : F. Bilabel, *Die Ionische Kolonisation*, Berlin, 1920; D. G. Hogarth, *Modern and Ancient Roads in Eastern Asia Minor*, Londra, 1893; F. Hommel, *Grundiss der Geogr. und Geschichte des Alten Orients*, 2 cilt, Berlin, 1925-26.

VI

FRİKLER

Frikya

M.Ö. 1200'lerden sonra Anadolu'ya gelip Hitit imparatorluğunun dağılmasına sebep olan kavimlerden biri de Frikler (Frikyalılar)'dir. Bunların yerleştikleri bölgeye Frikya denmiştir. Frikya denen klasik bölge, ikiye ayrılır : Büyük Frikya ki Tuz Gölü'nün kuzeybatısında kalan mıntakadır; Kıyı Frikyası ki, bunun kuzeybatısında, Marmara'nın güneyinde kalır.

Frikya Krallığı

Frikya krallığı M.Ö. 800'lerde kurulmuş, M.Ö. 620'ye kadar takriben 180 sene devam etmiştir. Bu müddet içinde 7 kral saltanat sürmüştür. Krallığın kurucusu I. Gordios'tur; bunun oğlu ve halefi meşhur I. Midas, Asur'un fâtih imparatoru II. Sargon'la savaşmıştır. Krallığın başkenti Gordium şehri idi; Sakarya ile Porsuk'un ayrıldığı yerin az kuzeyinde, Sakarya'nın doğu kıyısına yakın, Ankara'nın batısındadır.

Frikya krallığı, Kızılırmak'ın batısında kalan Anadolu'nun büyük parçasının en mühim kısmında yayılıyordu. Krallık, Kimmer ve İskit istilâları ile zayıflamış, sonunda Lidyalılar tarafından ortadan kaldırılmış, yerine Lidya devleti geçmiştir. Hititler'in ve İyonyalılar'ın medenî tesirinde kalan Frikyalılar, çanak-çömlek, dokumacılık sahalarında ileri gitmişlerdi; kayaların içine oyulmuş muhteşem kral mezarları meşhurdur.

Frikler, birinci derecede ziraatçi bir kavimdi. Onun için inandıkları ilâhlar, daha çok ziraat ve bereketle ilgilidir. «Kibel» dedikleri büyük mâbûde, toprak ve bereket tanrıçası idi. Şerefine mâbetler ve âyinler yapılırdı. Âyinler, musikili olurdu. Hususî Kibel rahipleri vardı. Romalılar'a geçen Bakus âyinlerinin menşei, bu Kibel âyinleri olduğu sanılmaktadır. Roma'ya bu kültür, Yunanlılar vasıtasiyle geçmiştir.

(22) FRİKYA

FRİKYA KRALLARI

1. *I. Gordios* (M.Ö. 800?-)
2. *I. Midas*
3. *II. Gordios*
4. *II. Midas*
5. *III. Midas*
6. *IV. Midas*
7. *Adraste* (-620)

SEÇİLMİŞ BİBLİYOGRAFYA : H. Kiepert, *Karte Phrygien*, Berlin, 1840; E. Brandenburg, *Phrygien*, Leipzig, 1907.

VII

L İ D L E R

Lidya

Batı Anadolu'da Gediz'in kuzeyinde kalan ülke adını, Lidler'den almıştır. Lidler, Ârî kavimlerin karışmasından teşekkül etmiş bir kavimdir. M.Ö. 670'e doğru Frikya krallığını yıkarak yerine Lidya krallığını kurmuşlardır. Krallığın kurucusu Gyges, Tirha (Tire) prensi Mermnas'ın oğludur. Onun için bu hânedâna «Mermnadlar» denir. Bununla beraber M.Ö. 670'ten önce de bir Lidya krallığı vardı. Bu krallığın M.Ö. 800-670 arasında 130 yıl kadar devam ettiği sanılıyor. Bu müddet içinde iki hânedan iktidara gelmiştir : Attiyadesler ve Heraklidesler. Attiyadesler, kurucuları kral Attis'in adını taşımaktadır. Başkentleri Asuva, sonraki adıyla Sardis (Sard) idi (Manisa vilâyetinde, Marmara gölünün güney sahilinde, Salihli'nin kuzeybatı ve Turgutlu'nun kuzeydoğusunda). Heraklidesler'in son kralı Kandavul'dur. Gyges, bunun yerine geçmiş ve büyük Lidya krallığını kurmuştur. Mermnadlar, bütün Orta ve Batı Anadolu'ya, Kızılırmak'ın batısında kalan ülkelere sahip olmuşlar ve M.Ö. 547'ye kadar 123 yıl iktidarda kalmışlardır.

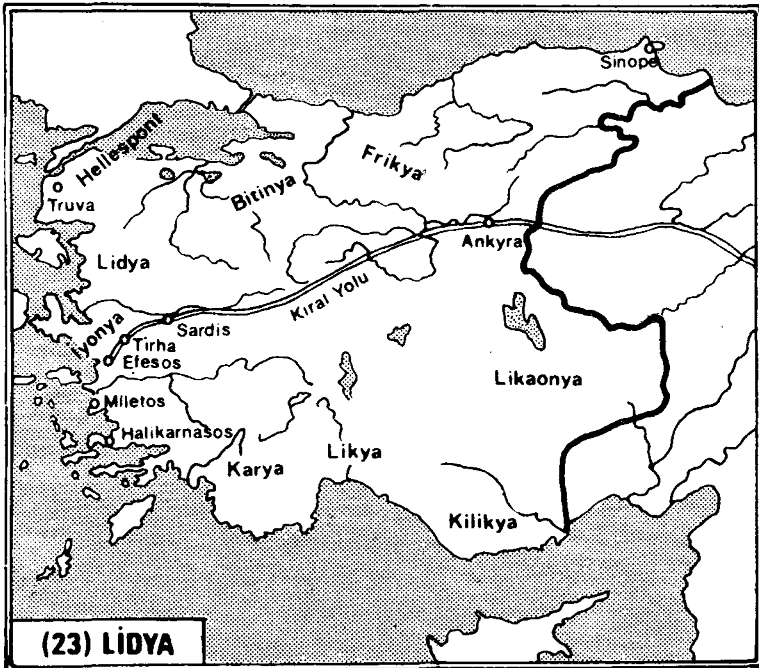
Mermnadlar Zamanında Krallık

Mermnadlar'ın başkenti de Sardis (Sardes) idi. Bu hânedândan 5 kral saltanat sürmüştür. Bunların hepsi baba-oğuldur. Yalnız Sadyattes'in Ardys'in oğlu olduğu biraz şüphelidir. Krallık, 652'de Asur imparatorluğunun metbûluğunu kabûl etmiş, bu suretle Asur nüfuzu, Ege'ye kadar dayanmış, Anadolu'nun en büyük kısmına şâmil olmuştur.

Gyges zamanında büyük haşmet kazanan krallık, sonraları da ticarete dayanan bu refahını devam ettirmiştir. Gyges, Kimmerler'le yaptığı ikinci meydan muharebesinde ölmüştür. Yerine 5 yaşındaki oğlu Ardys geçmiş ve 48 yıl kadar saltanat sürmüştür. Sonuncu kral olan Kroisos (Krezüs) çağında krallık, refahı-

nın zirvesine vâsıl olmuş, «Kroisos kadar zengin!» sözü, vecize hâline gelmiştir. Kroisos'un bir kızkardeşi Efesos prensi Melas'la, diğeri de kudretli İran imparatoru Astyages'le evli idi. Kroisos, 13 yıl saltanat sürdü. Büyük cihangir İran imparatoru Kirus, M.Ö. 547'de Kroisos'u yendi ve esir etti; fakat o zamanın âdetine uyarak öldürtmedi, yanında müşavir ve dost olarak hayatının sonuna kadar hürriyet ve refah içinde yaşamasına müsaade etti. Kroisos, 515 yılına doğru, yani tahtından mahrum olduktan 32 yıl kadar sonra ölmüştür. Bu suretle bütün Anadolu, İran (Pers) hâkimiyetine geçti. İranlılar, Hititler'den sonra ikinci defa olarak bütün Anadolu'yu tek bir devletin idaresinde birleştirdiler.

Lidyalılar, «Kral Yolu» denen ve Miletos ve Efesos'ton yani Ege kıyılarından Sardis yoluyla Orta Anadolu'dan ve Kızılırmak 'tan geçerek Mezopotamya'ya giden dünyanın en işlek ticaret yolunun büyük kısmına sahipti. Transit ticareti, Lidya'yı ihya etmişti. Kroisos'un topladığı büyük hazine, imparator Kirus'un eline geçti. Karadeniz ticareti de canlı idi. Kral Yolu, Sinop yoluyla Karadeniz'e bağlanıyordu. Tarihte ilk sikkeyi (madenî parayı) kestiren de Lidyalılar'dır. Bu para, fasulye şeklindeydi. Lidyalılar, kültür bakımından Hititler ve Frikyalılar'dan fazla, Yunanlılar'ın tesirinde kaldılar. Yunanca, Anadolu'nun batı yarısında en mühim kültür dili derecesine yükseldi.

(23) LİDYA

LİDYA KRALLARI

1. *Gyges* (M.Ö. 670-652)
2. *Ardys* (652-600?)
3. *Sadyattes* (600?-588)
4. *Alyattes* (588-560)
5. *Kroisos* (560-547)

SEÇİLMİŞ BİBLİYOGRAFYA : G. Radet, *Lydie et le Monde Grec au Temps des Mermnades,* Paris, 1892; F. Sartiaux, *Villes Mortes d'Asie Mineure,* Paris, 1911.

VIII

İRANLILAR

İran İmparatorluğu

Anadolu tarihinin mukadderatı üzerinde büyük rol oynıyan İran imparatorluğu M.Ö. 708'de kurulmuştur. Daha önce İran'ın güneybatısında Elam krallığı vardı. Elam krallığı, M.Ö. 2750 senelerinden M.O. 640'a kadar 2110 yıl devam etmiştir. Bu müddet içinde 4 hânedân değişmiş, 101 kral saltanat sürmüştür. Elam, başlangıçta bir müddet Akad krallığına, sonlara doğru Asur imparatorluğuna tâbî olmuş, nihayet tamamen Asur'a, az sonra da Pers (İran) imparatorluğuna katılmıştır. Elamca konuşan Elamlar (Elamlılar), Ârî kavimlerdendir. Başkentleri Sus şehriydi. Yüksek medeniyete sahiptiler.

M.Ö. 708'de İran'da imparatorluk kuran Medler, Ârîler'in İran kolundan bir kavimdir. İran'ın bu ilk imparatorluk hânedânı, M.Ö. 555'e kadar 153 sene devam etmiş, yerlerini Persler almıştır. Medler, İran dillerinden Medce konuşurlardı. Başkentleri Hagmatana idi (Yunanca'sı Ektaban, şimdiki Hemedan). Hânedânın kurucusu Fraort'un oğlu Dayokku (Yunanca'sı : Deyosos) 'dur (M.Ö. 708-655 = 53). Yerine oğlu Hşathrita (Yunanca Fraortes) (M.Ö. 655-633 = 22) geçmiş, öldürülmüş, onu oğlu Vahşatra (Yunanca Kyaksar) (M.Ö. 633-584 = 49) takip etmiştir. Büyük bir cihangir olan bu hükümdar, kızkardeşini Asur imparatoru Asurbanipal'e vermiş, kendisi de bir Babil prensesi ile evlenmiş, M.Ö. 606'da Ninova'yı almıştır. Yerine hânedânın 4. ve sonuncu imparatoru olan kardeşi İştumegu (Yunanca Astyag) (M.Ö. 584-555 = 29) geçmiştir. Bu hükümdar kızkardeşi Amytis'i Babil imparatoru II. Nabû-kudur-ussur'a vermiş, Babil hânedânı bu evlenmeden yürümüş, kendisi de Mermnadlar'dan Lidya prensesi Aryenis ile evlenmiştir. İştumegu, kızı Mandan'ı Persler'den Anzan kralı I. Kambiz'le evlendirmiş, bu izdivaçtan doğan Büyük Kirus, büyükbabasını esir etmiş, devirmiş ve yerine geçmiştir (M.Ö. 555). Bu suretle II. İran imparatorluk hânedânı olan Persler iktidara gelmişler ve cihan imparatorluğunu kurmuşlardır

Persler

Persler, İran kavimlerinden biridir; Avesta dili konuşurlardı. Başlarındaki hânedâna «Ahemenidler» denir. Ataları Hahamaniş (Yunanca Ahemenes), ilk Anzan yani Güney İran kralı idi (M.Ö. 700?-675? = 25?). Onu oğlu Siehpiş (Yunanca Teispes) (M.Ö. 675-645 = 30), onu da oğlu Arairamna (645-615 = 30) takip etmiş, bu kral 640'ta Elam'ı alıp Güneybatı İran'ı da ele geçirmiştir. Yerine kardeşi I. Kirus (İranca Kuraş) (645-587 = 58) geçmiş, pek uzun saltanat sürmüş, «Pers Kralı» unvanını almıştır. I. Kirus'u oğlu I. Kambiz (İranca Kambuziya) (587-558 = 29) takip etmiş, Med imparatorluk prensesi Mandan'la evlenmiş, öldürülünce yerine oğlu II. Kirus (Kuraş) geçmiştir. «Büyük» diye anılan ve bütün cihan tarihinin en tanınmış şahsiyetlerinden biri olan Kirus, 3 yıl sonra ana tarafından büyükbabası olan Med imparatorunu tahttan indirmiş, imparatorluk tâcını giymiştir (M.Ö. 555). Bu suretle Ahemenidler'in Anzan krallığı 145 yıl sürmüş, İmparatorluk devirleri başlamıştır. Mazdekî dininden olan Persler, önce Ekteban (Persepolis)'ı, sonra Elam ülkesinde Sus'u başkent yapmışlardı. Büyük Kirus, başkentini çok daha güneydoğuda Pasargad'a götürmüş, ondan sonra imparatorluk başkenti —Medler'inki gibi— Hemedan olmuş, Yakın Doğu'ya çok yaklaştırılmıştır.

Büyük Kirus, 529'da öldürülünceye kadar 26 yıl imparatorluk tahtında oturmuştur. 546'da Lidya devletini ortadan kaldırarak bütün Anadolu'ya hâkim olmuş, 7 yıl sonra 539'da Babil'e girmiş, bu imparatorluğa da son verip bütün Mezopotamya ve Suriye'yi almıştır. Büyük Kirus, o zamana kadar tarihin gördüğü en geniş imparatorluğu kurmuştur. Bütün İran, Afganistan, Belûcistan, Pathanistan, Güneybatı Türkistan, Mezopotamya, Anadolu, Kıbrıs, Güney Kafkasya, Suriye, Lübnan, Filistin, Ürdün, bu imparatorluğun sınırları içindeydi. Halefleri, bu sınırları daha da genişletmişlerdir. Bu suretle cihan tarihinde çok mühim bir devre başlamış, Yakın Doğu'nun çeşitli kavimleri, aynı siyasî çerçeve içinde birleştirilmiştir. Büyük Kirus, aynı hânedândan Kasandan'la evlendiği gibi, Mısır firavunu Apries'in kızı Prenses Niteiti (Nitetis)'yi de alıp, oğlu Kambiz'in Mısır fethine yol açmıştır.

Büyük Kirus'un yerine oğlu Kambiz (İranca Kambuziya) geçmiş ve 521'e kadar 9 yıl tahtta kalmıştır. Kambiz, Mısır ve Batı Libya'yı, Pers imparatorluğuna katmış, Mısır imparatorluk tâcını da sayısız taclarına ilâve etmiştir. Kardeşi Doğu İran umumî valisi Bardiya (Smerdis) ile çekişmesi meşhurdur. Kızkardeşi

Prenses Atossa'yı, aynı hânedândan I. Dârâ ile evlendirmiştir. I. Dârâ, Kambiz'in büyük babasının amcasının torununun oğludur; şöyle ki : Persler'in 3. Anzan kralı ve Elam fâtihi Arairamna'nın oğlu Anzan prensi Arşama (ölümü : 515?), onun oğlu Hirkanya umumî valisi (satrapı) Viştaşpa (Hystaspe) (ölümü : 510?), onun oğlu da Dârâ'dır. Kambiz'den sonra bu Dârâ imparatorluğa gelmiş, yani iktidar, aynı hânedânın başka bir koluna geçmiştir. «Büyük» diye anılan Dârâ'nın eski İranca'da adı «Dariyawauş» tur; Yunanlılar «Darios» derler. 521'de imparator olduğu zaman 37 yaşındaydı. 36 yıllık saltanatında imparatorluğa Trakya'yı, Makedonya'yı, Dobruca'yı, Batı Karadeniz kıyılarını, Sind'i, Batı Pencâb'ı, Orta Asya'da büyükçe ülkeleri ilâve etmiş, bu suretle Çin'le sınırdaş olduğu gibi, Avrupa kıt'asına da atlamış ve Ege'nin doğu sahilleri gibi kuzey sahillerini de tamamen ele geçirmiş, fakat batı sahillerine hâkim olamamıştır. Kişmir'den Arabistan'a, Kafkaslar'dan Tuna'nın kuzeyine kadar seferler yapan Büyük Dârâ, Yunanistan'ı alamamıştır. Tuna'yı geçerek İskitler'le savaşması meşhurdur. Kardeşi Ardavan (Artafrenes)'ın sülâlesi, M.S. VI. asra kadar Batı Anadolu'da Sard ve civarında derebeylik etmişlerdir. Dârâ'nın yerine geçen oğlu Kşayarşa (Yunanca Kserkses)'nın Yunanistan'ı alma teşebbüsü, kesin şekilde akamete uğramış, fakat Iranlılar, bütün Anadolu'yu ellerinde tutmakta ve Boğazlar'a hâkim olmakta devam etmişlerdir.

İranlılar Çağında Anadolu ve Yunanlılar

İranlılar, Anadolu'yu «satrap» denen pek geniş yetkili umumî valilerle idare etmişlerdir. Anadolu toprakları, şu satraplıklara ayrılmıştı : Karya satraplığı (Güneybatı Anadolu), Misya satraplığı (Kuzeybatı Anadolu), Paflagonya satraplığı (Kuzey Anadolu), Kilikya Satraplığı (Güney Anadolu), Pontos satraplığı (Kuzeydoğu Anadolu) ve Ermenistan satraplığı (Doğu Anadolu). Kıbrıs da bir satraplık'tı.

İranlılar çağında, 2 asır müddetle, Yunanlılar, eskiden beri yerleştikleri ve bir kısım yerli halka dil ve kültürlerini kabûl ettirdikleri Anadolu'da faaliyetlerini arttırmışlar, İran imparatorluğu o zamanki şartlara göre yabancı kavimlere ve dinlere karşı son derece liberal bir siyaset takip ettiğinden, ilerideki Makedonya istilâsının gerçek öncüsü olmuşlardır. Birçok Anadolulu Yunanlı, Yunanistan'daki devletlerle, başta Atina ve Isparta olmak üzere, İran nüfuz ve kudretine dayanarak geniş ölçüde rekabete

de girişmişlerdir. İranlılar, Anadolulu, hattâ Yunanistan'dan gelen Yunanlılar'ı, mühim devlet hizmetlerinde kullanıyorlardı.

Yunanlılar, önce ticarî maksatlarla Anadolu'nun bilhassa sahil bölgelerine sokulmuşlar, birçok koloniler kurmuşlardır. Bu hususta bilhassa Batı Anadolu'nun Yunan kültür ve dilini kabûl etmiş sakinleri İyonlar, ileri gitmişlerdir. Başlıca İyon ticaret siteleri arasında —Batı Anadolu'dakiler dışında— Marmara'nın güney kıyılarındaki Kizikos, Kios, Lampsakos (Lâpseki), Karadeniz kıyılarında Abonutikus, Sinope, Amisus, Kerasus (Giresun), Trapezus (Trabzon) sayılabilir. Eolyalılar ve Dorlar gibi başka Yunanlı kavimler de Anadolu'nun Akdeniz, Batı Karadeniz, Kuzey Marmara kıyılarında koloniler tesis etmişlerdir.

Yunanlılar'ın Anadolu'ya müdahalesinin karakteristik misallerinden biri ve en meşhuru, Truva harbleridir. «İlion» denen Truva, Çanakkale yarımadasının kuzey batısında, Boğaz'ın Asya ucuna yakın bir yerdedir. Truvalılar, Yunanlı değillerdir. Schliemann, 1873'te burada hafriyat yapmış ve kral Priamos'un hazinesini bulmuştur. Dörpfeld, 1902'de tarih boyunca istilâlarla yakıp yıkılan ve terkedilip yeniden kurulan birbiri üzerine yığılmış Truva şehirlerinin takribî kronolojisini tesbit etmiş ve plânlarını yapmıştır. Homeros'un ünlü destanlarında anlattığı Truva, muhtemelen 7. Truva şehridir. 7. Truva şehrine M.Ö. 1300-900 arasında zaman tâyin ve tahmin edilmektedir. Truva'da bulunan eserlerin bir kısmı, İstanbul Arkeoloji Müzesi'nde ve Çanakkale'deki Truva Müzesi'ndedir.

PERS İMPARATORLARI

1. *II. Kuraş* (Büyük) (Yunanca : Kiros) (M.Ö. 555-529)
2. *II. Kambuziya* (Kambiz) (529-521)
3. *I. Dariyawauş* (Büyük) (Darios = Dârâ) (521-485)
4. *I. Kşaryarşa* (Büyük) (Kserkses) (485-464)
5. *I. Artakşasra* (Artakserkses = Keykâwûs) (464-424)
6. *II. Kşayarşa* (Kserkses) (424)
7. *II. Dariyawauş* (Darios Okhus = Dârâ) (424-404)
8. *II. Artakşasra* (Artakserkses Mnemon = Keykâwûs) (404-358)
9. *III. Artakşasra* (Artakserkses Okhos = Keykâwûs) (358-338)
10. *III. Dariyawauş* (Darius Kodoman = Dârâ) (338-330)
11. *IV. Artakşasra* (Artakserkses = Keykâwûs) (330) (gaasıp)
12. *Büyük İskender* (III. Artakşasra'nın dâmâdı)

SEÇİLMİŞ BİBLİYOGRAFYA : Cl. Huart, *La Perse Antique*, Paris, 1925; Fr. König, *Aelteste Geschichte der Meder und Perser*, Leipzig, 1934; P. Sykes, *History of Persia*, 2. tab'ı : Londra, 1921; F. Weissbach, *Die Kleilinschriften der Achaemeniden*, Leipzig, 1911; G. H. Macurdy, *Troy and Paeonia*, New York, 1925; Rostovtzeff, *Iranians and Greeks*, Cambridge, 1913.

IX

MAKEDONYALILAR

Büyük İskender

Makedonyalılar, adını verdikleri ülkede, Yunanistan'ın kuzeyinde oturan bir kavimdir; Yunanlı değillerdir; sonradan dil ve kültür bakımından Yunanlı'laşmışlardır. Makedonya krallığı, M.Ö. 725 yıllarına doğru kurulmuş, M.Ö. 512'den 479'a kadar 33 yıl İran imparatorluğuna tâbî olmuştur. Başkentleri Pella şehridir. Bu devleti büyük devlet derecesine yükselten, 19. kral olan II. Filippos (Filip)'tur. M.Ö. 359'dan 336'ya kadar 23 yıl tahtta kalan II. Filippos, hemen bütün Yunanistan'a, Atina gibi kudretli devletler de dahil olmak üzere, hâkimiyetini kabûl ettirmiştir.

Büyük İskender (Aleksandros), Makedonya kralı «III. İskender» olarak öldürülen babası II. Filippos'a halef olmuştur. M.Ö. 356'da doğmuştu, yani henüz 20 yaşındaydı. Çok mükemmel bir bedenî ve fikrî terbiye ile yetişmiş, doğuştan dehâ sahibi idi. Bütün beşer tarihinin en büyük şahsiyetlerinden biridir. 'Kurduğu imparatorluğun sınırları, İran imparatorluğunun en geniş zamanındaki sınırları bulmuştur. Annesi, Epir prensesi Olympias'tir. Büyük İskender, babasının bıraktığı yerden, fakat son derece hızlı, âdetâ baş döndürücü bir tempo ile Makedonya devletinin sınırlarını genişletmiş, bütün Yunanistan'a hâkim olduktan sonra, Çanakkale'yi geçmiş, Truva'ya gelmiş, Anadolu'ya, Asya kıt'asına ayak basmıştır. Gayesi, İran imparatorluğunu ortadan kaldırmak, dünyanın bu en büyük devletinin bütün mirasını ele geçirmekti. Bunu başaracaktır.

Büyük İskender'den önce, İranlılar idaresinde Anadolu'da Yunan nüfuzu, İran'ın müsamahalı siyaseti sonucu olarak çok yayılmıştı. Hemen bütün Batı Anadolu kıyıları, Boğazlar'ın iki tarafındaki siteler, Rodos ve Karya, M.Ö. V. asrın ikinci yarısında Yunanistan'ın en kudretli devleti olan Atina'ya bağlanmıştı. İran imparatorluğu, servet ve refahın verdiği ağırlıkla ezilmiş, bütün iç gücünü, enerjisini kaybetmiş vaziyetteydi.

Bu durumda Büyük İskender M.Ö. 334'te Anadolu'ya çıktı. Önce Çanakkale yarımadasında Granikos'ta İran imparatorluk ordusunu dağıttı. Sard'dan geçip Gordion'a geldi, oradan güneye doğruldu. Bugünki Hatay'da İssos'ta 333'te İran ordusunu ikinci defa yendi. Güneye indi. Suriye'yi, Lübnan'ı, Filistin'i aldı; son Fenike sitelerine hâkim oldu. Mısır'a girdi. Libya çölüne kadar ilerledi. Mısır imparatorluk tâcına da sahip oldu. Sonra tekrar Asya'ya doğruldu. Suriye'yi geçip Mezopotamya'ya geldi. 331'de Gavgamela ve Arbela (Erbil)'da imparator III. Dârâ'nın ordularını dağıttı. Bütün Mezopotamya'yı ele geçirdi, Elam yoluyla İran'a girdi. Persepolis'ten kuzeye çıktı, Ekteban (Hemedân)'a 330'da vâsıl oldu. Hazar'a kadar ilerledikten sonra doğuya doğru yol aldı. Bugünki Afganistan'a ve Güney Mâverâünnehir'e hâkim oldu. Güneye doğruldu, Pencâb'ı fethetti, Sind'i aldı. Ordusunun bir kısmını Nearhos'la 325'te İndus deltasından donanma ile Basra Körfezi'nden Mezopotamya'ya yolladı. Kendisi Kirman'ı geçti, Güney İran'da Babil'e geldi. 13 haziran 323'te henüz 33 yaşında bu şehirde öldü.

Büyük İskender'in Mirası

Büyük İskender, bu suretle geçici olarak İran imparatorluğunu ortadan kaldırdı, Pers (Ahemeniş) hânedânına son verdi. Daha doğrusu İran imparatorluğunun ve hânedânının yerine kaim oldu. 3 ayrı İran imparatorluk prensesi ile evlendi. Fakat ölümünden sonra imparatorluğun birliği muhafaza edilemedi. Kendisinin ölümünden sonra doğan oğlu IV. İskender, birtakım entrikalara oyuncak oldu ve 311 yılında 12 yaşında öldürüldü. Diğer oğlu Herakles de 2 sene sonra aynı âkıbete uğradı; 414 yıllık Makedonya hânedânı söndü. İmparatorluk, İskender'in generalleri arasında bölüşüldü.

SEÇİLMİŞ BİBLİYOGRAFYA : S. Casson, *Macedonia, Thrace and Illyria*, Oxford, 1926; F. Doflein, *Makedoinien*, Iena, 1927; G. Kazarow, *Quellen und Forschungen zur Alte Geschichte und Geographie von Thrakien und Macedonien*, Sofya, 1925; W. Geiger, *Alexander's Feldzüge in Sogdiana*, Erlangen, 1884; F. Schwartz, *Alexander der Grosse, Feldzüge in Turkestan*, 2. tab'ı : Stuttgart, 1906; W. W. Tarn, *The Greeks in Bactria and India*, Cambridge, 1938; Sir Aurel Stein, *On Alexander Track to the Indus*, Londra, 1929.

X

HELENİSTİK ÇAĞ

Büyük İskender'in ölümü ile Roma'nın Yakın Doğu'ya hâkim olması arasında geçen 2-3 asra «Helenistik Çağ» denir. Bu çağın karakteri, Yunan (Batı) kültürü ile Doğu kültürünün iyice karışması ve imtizaç etmesidir. Bu devirde Anadolu, birçok yerli ve «helenistik» devletler arasında çekişilmekle beraber, pek parlak bir medeniyete sahne olmuştur.

1. Selevkoslar

İskender'in mirasının en büyük kısmına generallerinden Selevkos Nikator konmuştur. Bu hânedâna «Selevkoslar» denir. İmparatorluğa «Asya İmparatorluğu» adı da verilmiştir. Devlet M.Ö. 312'den 64'e kadar 248 yıl devam etmiş, bu müddet içinde 17 imparator saltanat sürmüştür. Başkent M.Ö. 321'de kurulmuş olan Selevkiye idi; 600.000 nüfusu vardı; Babil'in az kuzeydoğusunda Dicle'den Diyâle ırmağının ayrıldığı yerde bulunuyordu. Yalnız 312-306 arasında Babil, 306-280 arasında da Antakya başkentlik etti. Hânedânın ikinci imparatoru ve I. Selevkos'un oğlu I. Antiokhos'un adını taşıyan Antakya, 500.000 nüfus kazanmıştı.

İskender'in ölümünden sonra muazzam Doğu fütuhatı muhafaza edilemedi; Doğu İran ve onun da doğusunda kalan ülkeler elden çıktı. Millî İran devleti, Part hânedânının etrafında tekrar teşekküle başladı. Onun için Selevkoslar, en geniş zamanlarında İran'ın aşağı yukarı batı yarısını, Mezopotamya'yı, Suriye, Lübnan ve Filistin'i, Anadolu'nun güney yarısını ellerinde tutuyorlardı. Ülkelerinin batıda kalanlarını, Mısır'da İskender'in generallerinden Ptolemaios tarafından kurulan kudretli devletle çekişiyorlardı. Ptolemaioslar, Kıbrıs'ı ellerinde tutuyor, zaman zaman Güney Anadolu'ya, Ege'ye kadar müdahale ediyorlardı. «Büyük» diye anılan III. Antiokhos'un bir ara İskender'in mirasını bile toplıyacağı sanıldıysa da, her türlü tecanüsten mahrum bulunan bu geniş devlet, gittikçe gücden düştü, Roma'nın devamlı darbeleri altında ezildi; şiddetli hânedan kavgaları arasında Roma tarafından ortadan kaldırıldı.

MAKEDONYA
Nikomedeia
BİTİNYA
PONTOS
Trabzon
BERGAMA
o Bergama
KAPADOKYA
Kayseri
Sardes
Efesos
KOMMAGENE
Samosata
Tarsus
A S Y A
Antakya
M E
PTOLEMAİOSLAR

(24) HELENİSTİK ÇAĞDA ANADOLU

SELEVKOS İMPARATORLARI

1. *I. Selevkos Nikator* (M.Ö. 312-280)
2. *I. Antiokhos Sôter* (280-261)
3. *II. Antiokhos Theos* (261-246)
4. *II. Selevkos Kallinikos* (246-226)
5. *III. Selevkos Keranos* (226-223)
6. *III. Antiokhos* (Büyük) (223-187)
7. *IV. Selevkos Filapator* (187-175)
8. *IV. Antiokhos Epifanes* (175-163)
9. *V. Antiokhos Evpator* (163-162)
10. *I. Demetrios Sôter* (162-150)
11. *Aleksandros Balas* (150-145)
12. *II. Demetrios Nikator* (145-139)
13. *VII. Antiokhos Evergetes* (139-127)
14. *V. Selevkos* (127-125)
15. *VIII. Antiokhos Epifanes* (125-96)
16. *IX. Antiokhos Filopator* (96-95)
17. *VI. Selevkos Epifanes* (95-64)

2. Kapadokya

M.Ö. 380 tarihlerinden M.Ö. 36'ya kadar Orta Anadolu'nun bir kısmında başkent Kayseri (Caesarea) olmak üzere 344 yıl kadar bir Yunan krallığı hüküm sürmüştür. 255'e kadar Selevkoslar'a tâbî olan bu küçük krallık, Kapadokya devletidir. M.Ö. 36 yılında Roma'ya katılmış, fakat Romalılar ülkeyi doğrudan doğruya ilhak etmeyip başka bir hânedândan Arkhelaos'u kral yapmışlar, bu hükümdar M.S. 17'ye kadar 53 yıl tahtta kalmış, ölümünde Kapadokya, vilâyet şeklinde Roma imparatorluğuna dahil olmuştur.

KAPADOKYA KRALLARI

1. *I. Ariamnes* (M.Ö. 380?-330)
2. *I. Ariarathes* (330-322)
3. *II. Ariarathes* (322-280)
4. *II. Ariamnes* (280-255)
5. *III. Ariarathes* (255-220)
6. *IV. Ariarathes* (220-163)
7. *V. Ariarathes* (163-130)
8. *VI. Ariarathes* (130-96)
9. *VII. Ariarathes* (96-95)
10. *VIII. Ariarathes* (95-93)
11. *I. Ariobarzanes* (93-63)
12. *II. Ariobarzanes* (63-51)
13. *III. Ariobarzanes* (51-42)
14. *IX. Ariarathes* (42-36)
(15. *Arkhelaos:* M.Ö. 36 - M.S. 17)

3. Bitinya

Helenistik devir Anadolu devletlerinden biri de Bitinya krallığıdır. M.Ö. 377'den 74'e kadar 303 sene devam etmiştir. Boğaz'ın doğu kıyılarına kadar Kocaeli yarımadasını, Sakarya vâdisini işgal eden bu krallığın başkenti önce (377-264) Astokos, sonra Nikomedeia yani şimdiki İzmit idi. Babadan oğula 9 kralın saltanat sürdüğü bu devlet, Pontos kralı Mithridates tarafından M.Ö. 73'te ilhak edilmiş, 63 yılına kadar 11 yıl Büyük Mithridates, Bitinya tâcına da sahip olmuş, 63'te krallık, Roma'ya geçmiştir.

BİTİNYA KRALLARI

1. *Bas* (M.Ö. 377-327)
2. *Zipoites* (327-279) (kral: 297)
3. *I. Nikomedes* (279-260)
4. *Ziaelas* (260-228)
5. *I. Prusias* (228-182)
6. *II. Prusias* (182-149)
7. *II. Nikomedes Epifanes* (149-94)
8. *III. Nikomedes Evergetes* (94-91)
9. *IV. Nikomedes Filopator* (91-74)

4. Bergama

Anadolu helenistik devletlerinin en tanınmışı olan Bergama krallığı, M.Ö. 263'ten 133'e kadar 130 yıl sürmüştür. Bu Yunan krallığı Pergamon (Bergama) şehrini başkent yapmış ve dünyanın en büyük şehirlerinden ve kültür merkezlerinden biri durumuna yükseltmiştir. Bergama krallığı, Kuzeybatı Anadolu'yu kaplıyordu. Devletin kurucusu I. Evmenes, Attalos adında bir Yunanlı'nın torunudur; ölünce yerine amcasının torunu olan I. Attalos geçmiş, hânedân bu daldan yürümüştür. M.Ö. 188 Apamea sulhundan sonra Bergama, Tuz Gölü'ne kadar Anadolu'ya hâkim oldu; Galatya'yı, Lycaonia'yı, Pamfilya'yı, Konya ve Pisidya'yı içine alıyordu. III. Attalos, vasiyet yoluyla devletini Roma'ya bırakmış, ölümünde kardeşi olduğunu iddia eden Aristonikos 3 yıl, müddeî kral olarak hüküm sürmüşse de, M.Ö. 130'da öldürülmüş ve Roma, krallığa vâris olmuştur. 200.000 ciltlik Bergama kütüphanesi, klasik mimarînin en güzel nümunelerinden olan mâbet ve saraylarla yüksek bir medeniyet yaratmış olan Bergama krallığı, Batı Anadolu'yu M.Ö. II. yüzyılda dünyanın Mısır'la beraber kültür ve san'at merkezi hâline getirmiştir. Bergama adından gelen «parşömen» kâğıdını bulup kullanan, Bergamalılar'dır. Büyük Bergama mâbedi, geçen asır sonlarında Bergama'dan sökülüp yeniden kurulmak suretiyle bugün Berlin Müzesi'nde teşhir edilmektedir.

BERGAMA KRALLARI

1. *I. Evmenes* (M.Ö. 263-241)
2. *I. Attalos Sôter* (241-197)
3. *II. Evmenes Sôter* (197-159)
4. *II. Attalos Filadelfos* (159-138)
5. *III. Attalos Filomater* (138-133)

(6. *Aristonikos :* 133-130)

5. Pontos

Pontos krallığı, Anadolu'nun Karadeniz sahillerinde, yani Kuzey Anadolu'nun en büyük kısmında kurulmuş bir İran krallığıdır. Fakat hânedan Yunan kültürünün tesiriyle gittikçe İran-lı'lığını kaybedip Yunanlı'laşmıştır. Başkentleri Trapezus (Trabzon) şehriydi. Resmî dil olarak Yunanca'yı kabûl etmişlerdi. Pontos krallığı, uzun müddet Kırım'daki Bosporos Yunan krallığı ile birleşmiş, Pontos, Roma'nın eline düşünce, yalnız Kırım'a çekilmiş, bu suretle buradaki Bosporos krallığı M.S. 343'e kadar devam etmiş, bu tarihte Gotlar'a ve Hun Türkleri'ne, 2 asır sonra 543'te de Bizans'a (Doğu Roma İmparatorluğu'na) geçmiştir. Asıl Pontos krallığı, M.Ö. 280'den M.S. 20'ye kadar 3 asır devam etmiş, halbuki Bosporos krallığı 823 sene sürmüştür. «Evpator = Büyük» diye anılan ve eşsiz enerji, kahramanlık, bilgi ve dehâsı ile Romalılar'ı bir an için Asya'dan atacağı sanılan VI. Mithridates, bu hânedânın en meşhur hükümdarıdır; uzun saltanatı boyunca bıkmak usanmak bilmez bir kinle Romalılar'la vuruşmuş ve bir müddet için geniş bir imparatorluğa sahip olmuş, Karadeniz'i iç deniz hâline getirmiştir. Büyük Mithridates'ten sonra Roma nüfuzuna düşen Pontos krallığı, gittikçe daralmış, gittikçe Roma hâkimiyetinde erimiş, sonunda bütün Karadeniz'in güney kıyıları, Roma cihan imparatorluğuna katılmıştır.

PONTOS KRALLARI

1. *I. Mithridates Ktistes* (M.Ö. 280-266)
2. *Ariobarzanes* (266-255)
3. *II. Mithridates* (255-220)
4. *III. Mithridates* (220-185)
5. *I. Farnakes* (185-169)
6. *IV. Mithridates Filapator Filadolfos* (169-150)
7. *V. Mithridates Evergedes* (150-120)
8. *VI. Mithridates* (Evpator = Büyük) *Dionizos* (120-63)
9. *II. Farnakes* (63-47)

10. *Assandros* (47-17)
11. *Dynamis* (17-15)
12. *I. Polemon* (M.Ö. 15 - M.S. 16)
13. *II. Polemon* (16-20)

6. Kommagene

Kommagene krallığı, M.Ö. 69'dan M.S. 72'ye kadar 141 sene Güneydoğu Anadolu'da yaşamıştır. Bir İran krallığıdır. Başkentleri Samosata şehri idi (bugünki Samsat kasabası, Fırat'ın batı sahilinde, Adıyaman'a bağlı kaza merkezi). Devletin kurucusu, I. Mithridates adlı bir prensin oğlu olan I. Antiochus'tur. Romalılar tarafından ortadan kaldırılmış olan son Anadolu devletlerinden biridir.

KOMMAGENE KRALLARI

1. *I. Antiochus* (M.Ö. 69-38)
2. *II. Antiochus* (38-29)
3. *II. Mithridates*
4. *III. Mithridates*
5. *III. Antiochus* (-M.S. 17)
6. *IV. Antiochus Epifanes* (M.S. 17-72)

7. Süryânîler

Anadolu'da bir de Süryânî krallığı kurulmuştur. Süryânîler, Sâmî kavimlerindendir; Süryânî dili konuşurlar. M.Ö. 192'den M.S. 244'e kadar 376 sene devam eden bu krallığın başkenti Orhai yani bugünki Urfa idi. 200 yıllarına doğru Hıristiyan dinini kabûl etmişlerdir. Önce Ermenistan krallarının, sonra Part İran imparatorlarının tâbii olan Süryânî kralları, M.S. 116'da Roma'yı metbû tanımışlardır. Bu krallık da Roma imparatorluğuna katılmak suretiyle son bulmuştur.

SÜRYÂNÎ KRALLARI

1. ... (M.Ö. 132-92)
2. *I. Abgar Rêqâ* (92-68)
3. *II. Abgar* (68-53)
4. *III. Abgar* (53-)
5. *IV. Abgar* (-4)
6. *V. Abgar Ukhâmâ* (M.Ö. 4 - M.S. 7 + 13-50)

7. *VI. Abgar* (50-109)
8. *VII. Abgar İzat* (109-116)
9. *Yalud* (116-)
10. *VIII. Abgar* (-139)
11. *Mâ'nû Filorômaios* (139-163 + 167-179)
12. *IX. Abgar* (179-214)
13. ... (214-244)

8. Ermeniler

Ermeniler, Ârî kavimlerdendir. Kuvvetli İran kültürü tesirinde kalmışlardır. Esasen Ermenistan'ın ilk kralları Ermeni değil, İranlı'dır. M.Ö. 188'den M.S. 10'a kadar 198 sene devam eden I. Ermenistan Hânedânı, önce bu ülkenin İran imparatorluğuna bağlı satrapı (umumî valisi) olup sonradan kendini kral ilân eden Artaksias'ın kurduğu İran hânedânıdır. Bu krallık, daima İran imparatorluğunu metbû tanımıştır. M.S. 10'da İran imparatorluk hânedânı olan Partlar, kendilerine bağlı olan Ermenistan krallığına son vermişler, imparator II. Voroes, kendini aynı zamanda Ermenistan kralı ilân etmiştir. Oğlu I. Trinat, M.S. 66'da başlıyan Ermenistan'ın II. İranlı hânedânının kurucusu olmuştur. Part imparatorluk hânedânının dalı olan bu hânedan, 288'de Hıristiyan'lığı kabûl etmiş, 429'a kadar 363 yıl devam etmiştir. 429'da krallık, İran Sâsânî imparatorluğu tarafından ilhak olunmuştur. Son kralları Ardaşer (Erdşîr)'dir (419-429).

Ermenistan krallığı, Kuzeydoğu Anadolu'yu kaplıyor, Van Gölü ile Gökçe Göl arasındaki bölgeyi de içine alıyordu. V. yüzyıl başlarında, İran Sâsânî imparatorluğuna tâbî olarak bu bölgelerin en büyük kısmında gene Ermeni asıllı olmıyan Mamikonyan hânedânı türemiş ve saltanat sürmüştür. Bu hânedânın kurucusu olan Vardan, 451 yılında öldürülmüştür. Vardan'ın prensliğini krallık derecesine yükselten Vassak, Vardan'ın yeğenidir. Mamikonyanlar, 485'ten 685'e kadar 2 yüzyıl kadar Doğu Anadolu'da mühim rol oynamışlardır. İlk 5 kralları, İran imparatorluğunun bir «marzbân»ı yani umumî valisi idiler; 6. kralları, Müslümanlar tarafından yıkılan İran imparatorluğu yerine Bizans (Doğu Roma) imparatorluğunu, onun halefi Grigor da Müslüman Arap halîfeliğini metbû tanımıştır. Bu şekilde Mamikonyanlar'ın hiç bir zaman tamamen müstakil olmadığı anlaşılır.

Mamikonyanlar'dan sonra Doğu Anadolu'daki Ermeni devletciklerinin en mühimmi Ardzruni veya Vaspurakan hânedânının Van başkent olmak üzere kurduğu devlettir. Bu devlet 908'den

1021'e kadar 113 yıl Van'da sürmüş, 1021-1080 arasında 59 sene de Bizans imparatorluğuna tâbî olarak Sıvas'ta devam etmiş, Anadolu'yu fetheden Selçuklu Türkleri tarafından ortadan kaldırılmıştır.

Diğer bir Ermeni krallığı, Kuzeydoğu Anadolu'da kurulmuştur; başkenti Ani şehridir (bugün Ani köyü yakınlarında yükselen bir harabe hâlindedir; Kars'ın güneydoğusunda Aras'ın Arpaçayı ile birleştiği noktadan 40 km. kadar mesafededir). Ani şehri, 806 yıllarında kurulmuş, 953 yıllarına doğru da Bagratum Ermeni krallığına merkez olmuştur. Krallık, 732-772 ve 806-1064 arasında cem'an 298 sene sürmüştür. Daima Müslüman Arap Halîfeliği'ni metbû tanımıştır. Krallığın kurucusu I. Aşot, 690'da öldürülen Aşot adlı bir Ermeni beyinin oğludur. I. Aşot'un yerine kardeşi I. Sahak, sonra I. Aşot'un oğlu I. Smbat kral olmuştur; I. Smbat'ın küçük oğlu I. Vasak, Bagratum hânedânının Gürcistan dalının kurucusudur. Bu dal, 772'den 1072'ye kadar 3 asır Gürcistan'da hüküm sürmüş, 11 kral yetiştirmiştir.

Ani krallarından II. Aşot'un oğlu ve II. Smbat'ın kardeşi Bagarat, devletin güney topraklarında ayrı bir krallık kurmuş, Sason'u başkent edinmiş (bugün Siirt'te bir kaza merkezidir), fakat 27 yıllık bir saltanattan sonra 854'te oğulları Aşot ve David ile beraber Abbâsîler tarafından esir edilip Bağdad'a götürülmüş, böylece Güney Bagratum krallığı son bulmuştur. III. Aşot zamanında Abbâsî hâkimiyeti Ermeni krallığı üzerinde son derecede artmış, 885'te III. Aşot, Halîfe'nin umumî valisi Ahmed ibni İsa eliyle tekrar tac giymeye mecbur olmuştur; bu kralın kardeşi Prens Abas, bir müddet Kars'ta hüküm sürmüştür. III. Aşot'un oğlu ve halefi III. Smbat'a da Türk emîri Afşın tarafından tac giydirilmiştir. Müslüman tazyikının kesafeti altında III. Smbat'ın oğlu ve halefi IV. Aşot, 920'de Istanbul'a gidip Bizans imparatorundan yardım istemeye mecbur kalmıştır. Fakat Bizanslılar'la Ermeniler birbirlerinden nefret ettikleri ve Ermeniler, vicdan hürriyeti bakımından son derece müsamahalı olan Müslüman ve Türkler'i tercih ettikleri için, bu müracaattan müsbet bir netice çıkmamıştır.

V. Aşot'un kardeşi Muşel'in 962-984 arasında kendini «Kars kralı» ilân etmesi, Ermeni krallığını parçalamıştır. Bunun oğlu Abas da 984-1029 arasında 45 yıl Kars'ta saltanat sürmüştür. Bunun oğlu Gagik-Abas (1029-1064), Kars'ın son Ermeni kralı olmuş, Kars, 1064'te Selçuklu Türkleri tarafından fethedilmiştir. Asıl Bagratum krallığına da gene Selçuklu Türkleri, 16 ağustos 1064'te son vermişlerdir. Ani'nin son Ermeni kralı II. Gagik 1079'da

öldürülmüş, son Kars kralı Gagik-Abas ise 1080'de ölmüş, bu suretle Doğu Anadolu'da Ermeni hükümranlığı tarihe karışmıştır. Gene bu tarihlerde, 1072'de, yani Malazgirt'ten bir yıl sonra Türkler, Bagratum hânedânının Gürcistan'da saltanat süren dalına da son vermişlerdir. Bu hânedânın sonuncu kralı IV. Bagrat, Bizans'a sığınmış ve Istanbul'da ölmüştür.

ERMENİ KRALLARI

a. MAMİKONYAN HÂNEDÂNI :

1. *Vasak* (485-505)
2. *Vard* (511-514)
3. *II. Vardan*
4. ...
5. *Muşel* (-650?)
6. *Hemâzasp* (657-661)
7. *Grigor* (661-685)

b. VASPURAKAN HÂNEDÂNI :

1. *Gagik* (908-936)
2. *Aşot-Derenik* (936-958)
3. *Ebû-Sehl-Hemâzasp* (958-968)
4. *Aşot-Sahak* (968-990?)
5. *Gurgen-Khaçik* (990?-1003)
6. *Senekerim - Hovhannes* (1003-1027)
7. *Davith* (1027-1037)
8. *Atom* ve kardeşi *Ebû-Sehl* (müştereken) (1037-1080)

c. BAGRATUM HÂNEDÂNI :

1. *I. Aşot* (732-750)
2. *Sahak* (750-755?)
3. *I. Smbat* (755?-772)
4. *II. Aşot Msaker* (806-827)
5. *II. Smbat* (827-860?)
6. *III. Aşot Medz* (= Büyük) (860?-890)
7. *III. Smbat* (890-914)
8. *IV. Aşot* («Demir») (914-929)
9. *Abas* (929-953)
10. *V. Aşot* (953-977)
11. *IV. Smbat* (977-990)
12. *I. Gagik* (990-1020)
13. *II. Gagik* (1020-1064)

d. BAGRATUMLAR'IN KARS DALI :

1. *Muşel* (962-984)
2. *Abas* (984-1029)
3. *Gagik-Abas* (1029-1064)

SEÇİLMİŞ BİBLİYOGRAFYA : Cl. Bosch, *Hellenizm Tarihinin Anahatları,* 2 cilt, Istanbul, 1942-43; J. G. Droysen, *Histoire de l'Hellénisme,* 3 cilt, Paris, 1883-1885 (Almanca'sı : 2. tab'ı : 3 cilt, 1877-78); E. R. Bevan, *The House of Seleucus,* 2 cilt, Londra, 1902; A. Bouché - Leclerq, *Histoire des Séleucides,* 2 cilt, Paris, 1913-14; E. Bikerman, *Institutions des Séleucides,* Paris, 1938; Th. Reinach, *Mithridate Eupator,* Berlin, 1895; G. Cardinali, *Il Regno di Pergamo,* Roma, 1906; F. Staehelin, *Geschichte der Kleinasiatischen Galater,* 2. tab'ı : Berlin, 1907; M. Rostovtzeff, *Social and Economic History of the Hellenistic World,* 1941; W. W. Tarn, *Hellenistic Civilization;* 2. tab'ı : Londra, 1930 (Fransızca terc. Paris, 1936); M. Holleaux, *Rome, La Grèce et les Monarchies Hellénistique au IIIe Siècle avant J.-C.,* Paris, 1925; G. H. Macurdy, *Hellenistic Queens,* Londra, 1932; M. Cary, *A History of the Greek World from 323 to 146 B. C.,* Londra, 1932; P. Zancan, *Il Monarcato Ellenistico,* Roma, 1934; J. Kaerst, *Geschichte des Hellenismus,* Berlin, 2 cilt, 1926-27 (2. tab'ı); H. Leisegang, *Hellenistische Philosophie,* Berlin, 1923; Rubens Duval, *Histoire Politique et Religieuse d'Edesse,* Paris, 1892; R. A. Lipsius, *Die Edessenische Abgarsage Kritisch Untersucht,* Brunswick, 1880; J. Marquart, *Südarmenien,* Viyana, 1930.

XI

ROMALILAR

Roma'nın Anadolu'ya Müdahalesi

Yakın Doğu'da helenistik devletler büyük bir refah ve medeniyet seviyesi içinde yaşarlarken, batıda, İtalya yarımadasında, Romalılar, cihan hâkimiyetinin temellerini atıyorlardı.

M.O. 216'da Roma Cumhuriyeti ile Makedonya Krallığı arasında Birinci Makedonya Harbi başladı ve M.Ö. 205'e kadar 11 sene devam etti. Bu suretle, Roma, Balkan işlerine fiilen karışmış, Büyük İskender'in mirasına göz dikmiş bulunuyordu. Harbde Anadolu'daki krallıklardan Bergama, Roma'nın, Bitinya ise Makedonya'nın müttefikı idi. Bu yüzden Anadolu da, M.Ö. III. asrın son yıllarından başlıyarak, Roma meselesi ile karşı karşıya gelmiş oluyordu. Harb, daha fazla Roma'nın lehine inkişaf gösterdi; fakat Kartaca'yı ortadan kaldırmaya azmetmiş olan Romalılar, şimdilik Yakın Doğu meselesini bir kenara itmeyi tercih ettiler.

5 yıl sonra, M.Ö. 200'de İkinci Makedonya Harbi başladı. 197'ye kadar 3 sene sürdü. Büyük İskender'in halefleri, Doğu'yu, Batılı müstevlîlere karşı savunuyorlardı. Bu harbde Bergama gene Roma tarafını tuttu. Kudretli Selevkos imparatorluğu ise, Makedonya'nın müttefikı idi. Romalılar bu harbde ilk defa Makedonya'ya asker çıkardıkları gibi, Ege Denizi'ne de donanma yolladılar. Artık Anadolu'nun eşiğinde bulunuyorlardı.

İkinci Makedonya Harbi, kudretli Makedonya krallığı için yıkım oldu. Roma darbesinden silkinmek istiyen Makedonya, M.Ö. 171'de tekrar Roma Cumhuriyeti ile harbe girişti. Bu Üçüncü Makedonya Harbi, 168'e kadar 3 yıl sürdü. Kral V. Filippos, Selevkos imparatoru III. Antiokhos'un önünde müşkül anlar yaşamakta olan Roma'ya nihaî darbeyi indirmeyi, Latinler'i Adriyatik'in öte tarafına, İtalya yarımadasına atmayı ümit ediyordu. Fakat V. Filippos'un oğlu Perseos'un Güney Makedonya'da Pidna meydan muharebesini kaybedip Romalılar'a esir düşmesi, Yakın

Doğu hâkimiyet yollarını Cumhuriyet'e açmış oldu. Makedonya krallığı, Romalılar'ın eline geçerek tarihe karıştı. Şimdi Roma, Ege'yi ve Boğazlar'ı atlayıp Anadolu'ya el atabilecek miydi? M.Ö. II. asır ortalarında cihan siyasetinin düğümünü, bu mesele teşkil ediyordu.

Romalılar Anadolu'da

Anadolu'nun savunulması, III. Antiokhos'a düşüyordu. Romalılar'a yenilmiş olan Hanibal'i de mülteci olarak kabûl eden Büyük Antiokhos, İskender'in mirasını toplamak, Anadolu'yu idaresi altında birleştirmek istiyordu. Yunanistan'ı ve Trakya'yı da eline geçirmiş olan Büyük Antiokhos, Makedonya ile sıkı bir işbirliği yapamadı. Romalılar tarafından Anadolu'ya atıldı ve Cumhuriyet ile Roma'nın son derece lehine bir sulh yapmak mecburiyetinde kaldı.

Büyük Antiokhos'un da bertaraf edilmesi üzerine Anadolu'nun savunulmasını Pontos kralı Büyük Mithridates üzerine aldı. Fakat artık Roma, Anadolu'ya tamamen ayak basmış oluyordu. Mücadele, Anadolu topraklarında cereyan ediyordu.

Anadolu'nun Roma Tarafından Fethi

Büyük Mithridates'i de alt eden Romalılar, M.Ö. 133'e doğru Bergama krallığını yani Batı Anadolu'nun zengin bölgelerini sulh yoluyla ele geçirdiler.

M.Ö. I. yüzyılda Roma, yalnız Anadolu'ya değil, Akdeniz'in doğu kesimine de tamamen hâkim olmak suretiyle, Akdeniz'i bir iç deniz haline getirdi. Toroslar'a, Fırat'a kadar Anadolu'yu alarak İran imparatorluğu ile sınırdaş oldu; bütün helenistik devletleri ya ilhak etti, veya tâbî devlet olarak kendine bağladı. Suriye, Lübnan, Filistin, Mısır, Libya, Roma Cumhuriyeti'ne bağlandı. Likya, Kilikya ve Kapadokya'nın da Roma'ya katılmasiyle, artık sıra Fırat'ın ötesindeki ülkelere, Doğu Anadolu'ya geliyordu.

M.S. II. yüzyılın ilk 17 senesinde Roma imparatoru Traianus, İran imparatorluğu ile Doğu Anadolu, Kafkasya ve Mezopotamya'yı çekişti. Bütün Doğu Anadolu, Doğu Suriye, Mezopotamya, Güney Kafkasya —Hazar Denizi'ne kadar— İmparatorluk'a katıldı; Karadeniz de İmparatorluk'un bir iç denizi oldu. Ancak bu Doğu fütuhatını Roma, muhafaza edemedi. Az sonra İranlılar, bütün bu ülkeleri Roma'dan geri aldılar. Bu suretle Anadolu'da Roma hâkimiyetinin Dicle kaynaklarından daha doğuya uzana-

mıyacağı anlaşıldı. İran imparatorluğu ile yapılan bütün savaşlar netice vermedi; bazıları Cihan İmparatorluğu için felâketle neticelendi.

Roma, tarihin o zamana kadar gördüğü en büyük, en sağlam temellere dayanan, en sürekli büyük imparatorluğunu kurmuş bulunuyordu. M.S. IV. asırda Roma idaresindeki Anadolu Batı (Asya) ve Doğu (Pontos) olmak üzere çok geniş iki eyalete (dioses) ayrılmıştı. Bu iki dioses, şu umumî valilikleri içine alıyordu : Europa (Doğu Trakya), Bithynia, Paphlagonia, Heleno Pontus, Pontus Polemoniac (bu 4 eyalet batıdan doğuya Karadeniz sahillerini içine alıyordu), Asia (Batı Anadolu), Caria, Lycia, Pamphylia, Isauria, Cilicia (bu 5 eyâlet batıdan doğuya Akdeniz sahillerini ihtiva ediyordu), Lydia, Pisidia, Lycaonia, Galatia, Cappadocia (bu 5 eyâlet de batıdan doğuya Orta Anadolu'yu içine alıyordu), Armenia I, Armenia II, Armenia Maior (bu 3'ü Kuzeydoğu Anadolu'da idi), Mesopotamia, Osrhoene, Euphratensis (bunlar Güneydoğu Anadolu'yu ihtiva ediyordu), Syria I (Hatay ve civarı), Cyprus (Kıbrıs). Bu suretle Anadolu, 24 eyâlete bölünmüş oluyordu.

M.S. 395'te imparator Büyük Theodosius, imparatorluğu Batı ve Doğu olmak üzere ikiye böldü. Daha mühim olan Doğu imparatorluğunun başkenti Istanbul'du. Bu devlet, daha fazla «Bizans» adıyla tanınır. Bütün Anadolu, Kıbrıs, Suriye, Lübnan, Filistin, Ürdün, Mısır, Bingazi, bütün Balkanlar, Kırım, Bizans'a ait bulunuyordu. Karadeniz (Pontus Euxinus) ve Ege, Bizans'ın iç denizleri idi; Doğu Akdeniz'de Bizans hâkimiyeti kesin ve mutlaktı. Roma'yı başkent edinen Batı imparatorluğu ise ancak 81 yıl yaşadı. 476'da yıkıldı. Bu tarih, İlkçağ'ın sonu ve Ortaçağ'ın başı sayılmaktadır.

Roma Çağında Istanbul

Istanbul'un tarihi, coğrafya durumu ile çok yakından alâkalıdır. Şehirde daha tarihöncesi çağlarına ait birtakım yerleşme izleri bulunduğu tesbit edilmiştir. 1942-1952 yılları arasında Kadıköy civarında Fikirtepesi'nde yapılan hafriyat sırasında M.Ö. 3000 senelerine ait âletler ve iskeletler bulunmuştur. Bu durum, Istanbul'un Asya sahilinde o çağlarda insan yaşadığını açıkça ortaya koymaktadır. Rumeli tarafında kazılar yapıldığı takdirde, burada da çok eski zamanlardan kalma bakıyyelere rastlanacağı sanılmaktadır.

Bugünki Istanbul şehrinin çekirdeğinin, yani Haliç'in güneyinde kalan parçanın ilk sakinleri, Traklar'dır. Fenikeliler, Kadıköyü'nde yerleşmişlerdi. Bilindiği gibi Traklar, Ârî (Hind-Avrupa), Fenikeliler ise Sâmî ırklarındandır. Yunanlılar'a gelince, Yunanistan'ın Megara şehrinden (Attika yarımadasının güneyinde, Korent Berzahı'nın kuzeybatı kıyısı yakınlarındadır) Byzas'ın idaresindeki bir Yunanlı kafilesi, M.Ö. 658'de bugünki Sarayburnu'na gelip yerleşmişlerdir. Bundan sonraki asırlarda şehir, yavaş yavaş, ikinci derecede bir liman ve ticaret sitesi olmak yoluna girmiştir. Roma hâkimiyeti altında da iç muhtariyetini muhafaza eden bu ticaret sitesi, İran, Makedonya ve Roma çağlarını geçirmiş, ancak M.S. II. asırda bir Roma sitesi olmuştur.

İmparator Büyük Konstantin, 325 senesinde yeni ve büyük bir şehir inşasına girişti. 11 mayıs 330'da bu şehir, resmen Roma şehrinin yerine Cihan İmparatorluğu'nun başkenti oldu. Daha Büyük Konstantin devrinde nüfusu 200.000'i geçti; fakat birkaç milyonluk Roma'nın, milyonluk İskenderiye'nin kalabalığına erişmekten uzak bulunuyordu. 395'te imparatorluk ikiye ayrılınca Istanbul, Doğu (Bizans) imparatorluğunun başkenti oldu ve VI. asır ortalarında milyon nüfusa ve dünyanın birinci şehri derecesine vâsıl oldu.

Büyük Konstantin 313 Milano Fermanı ile Hıristiyan dinini meşru din olarak tanıdı ki, mühim bir hâdisedir. IV. asrın üçüncü çeyreğinde artık Hıristiyanlık, Cihan İmparatorluğu'nun hâkim dini oldu. Büyük Theodosius, 19 ocak 379'da Istanbul'da imparatorluk tahtına oturdu. 13 yıl burada saltanat sürdü; Hıristiyan'lığı imparatorluğun ve imparatorların «resmî» dini olarak ilân etti. 392'den 17 ocak 395'e kadar Roma'da oturdu. Burada öldü; küçük oğlu 393'ten beri saltanat şeriki Honorius, 17 ocak 395'te babasının yerine Batı Roma imparatoru olarak Roma'da, büyük oğlu Arcadius ise Doğu imparatoru olarak Istanbul'da tahta geçti. Honorius, 28 yıllık bir saltanattan sonra 39 yaşında 423'te öldü. Ondan sonra Batı imparatorluğu ancak 53 yıl devam etti; 4 eylûl 476'da yıkıldı. Bizans imparatorları, «Tek Roma İmparatoru», tek «İmparator» olarak kaldılar. Ta Charlemagne 800 senesinde kendini «Batı İmparatoru» ilân edinceye kadar.

ROMA İMPARATORLARI (*)

1. *Augustus* (M.Ö. 23.I.27 — M.S. 19.VIII.14)
2. *Tiberius* (19.VIII.14 — 16.III.37)
3. *Caligula* (16.III.37 — 24.I.41)
4. *I. Claudius* (24.I.41 — 13.X.54)
5. *Nero* (13.X.54 — 9.VI.68)
6. *Galba* (9.VI.68 — 15.I.69)
7. *Otho* (15.I.69 — 19.IV.69)
8. *Vittellius* (19.IV.69 — 20.XII.69)
9. *Vespasianus* (20.XII.69 — 24.VI.79)
10. *Titus* (24.VI.79 — 13.IX.81)
11. *Domitianus* (13.IX.81 — 18.IX.96)
12. *Nerva* (18.IX.96 — 25.I.98)
13. *Traianus* (25.I.98 — 22.VI.117)
14. *Hadrianus* (22.VI.117 — 10.VI.138)
15. *Antonius Pius* (10.VI.138 — 7.III.161)
16. *Marcus Aurelius* (7.III.161 — 17.III.180)
17. *Commodus* (17.III.180 — 31.XII.192)
18. *Pertinax* (31.XII.192 — 28.III.193)
19. *Didius* (28.III.193 — 1.VI.193)
20. *Septimus Severus* (1.VI.193 — 4.II.211)
21. *Caracalla* (4.II.211 — 8.IV.217)
22. *Macrinus* (8.IV.217 — 8.VI.218)
23. *Heliogabalus* (8.VI.218 — 11.III.222) (Suriyeli)
24. *Severus* (11.III.222 — III.235)
25. *Maximinus* (III.235 — VI.238) (Trak)
26. *I. Gordianus* (238)
27. *II. Gordianus* (238)
28. *Pupienus* (238)
29. *Balbinus* (238)
30. *III. Gordianus* (238-244)
31. *Philippus* (244-249) (Arap)
32. *Decius* (249-251)
33. *Gallus* (251-253)
34. *Aemilianus* (253) (Berberî)
35. *Valerianus* (253-259) (**)
36. *Gallienus* (259-268)
37. *II. Claudius* (268-270) (İlliryalı)
38. *Aurelianus* (VI.270 — IX.275)
39. *Tacitus* (IX.275 — VI.276)
40. *Probus* (VI.276 — X.281) (İlliryalı)
41. *Carus* (X.281 — VII.283) (İlliryalı) (***)
42. *Diocletianus* (VII.283 — 1.V.305) (İlliryalı)
43. *Maximianus* (Doğu (Istanbul) İmparatoru : 286 — 1.V.305)

(*) Bu imparatorların ancak bazıları birbirleriyle baba-oğul veya akrabâdır; umumiyetle yekdiğeriyle hiç bir kan bağlılıkları mevcut değildir.

(**) 269'a kadar 10 yıl İranlılar'ın elinde esir yaşamıştır.

(***) İranlılar'la meydan muharebesinde ölmüştür.

44. *I. Constantius Chlore* (1.V.305 — VI.306)
45. *Galerius* (VI.306 — V.311) (Doğu (Istanbul) İmparatoru : 1.V.305 — 306)
46. *Severus* (Ortak İmparator : 306-307)
47. *Maxentius* (V.311 — 312)
48. *Licianus* (312-324)
49. *I. Constantianus* (Büyük Konstantin) (324 — 22.V.337) (Ortak İmparator : 306-324)
50. *II. Constantius* (337-340)
51. *II. Constantianus* (340-361)
52. *Constans* (Ortak imparator : 337-350)
53. *Julianus* (361 — 26.VII.363) (*)
54. *Jovianus* (26.VII.363 — 17.II.364)
55. *I. Valentinianus* (17.II.364 — 7.X.375) (Roma'da)
56. *Valens* (7.X.375 — 378) (Istanbul'da) (Doğu (Istanbul) İmparatoru : 364-375)
57. *Gratianus* (378-383) (Roma'da)
58. *II. Valentinianus* (383-392) (Roma'da)
59. *Theodosius* (Büyük) (392 — 17.I.395) (Doğu (Istanbul) İmparatoru : 19.I.379 — 392)
60. *Maximus* (383-388) (İspanya ve Gol = Fransa'da) (İspanyalı)
61. *Eugenius* (392-394) (Gol'de)
62. *Honorius* (17.I.395 — 423) (İspanyol)
63. *III. Valentinianus* (423-455) (**)
64. *Petronius* (455-456)
65. *Avitus* (456-457)
66. *Majorianus* (457-461)
67. *Severus* (461-465)
68. *Anthemius* (465-472)
69. *Olybrius* (472-473)
70. *Giycerius* (473-474)
71. *Nepos* (474-475)
72. *Romulus* (475 — 4.IX.476) (***)

SEÇİLMİŞ BİBLİYOGRAFYA : Kromayer-Veith, *Schlachten-Atlas zur Kriegsgeschichte, Römischen Abteilung*, Leipzig, 1922; W. M. Ramsay, *Historical Geography of Asia Minor*, Londra, 1890 (Türkçe terc. Istanbul, 1960); A. Piganiol, *Histoire de Rome*, 3. tab'ı : Paris, 1949: K. J. Neumann, *Die Hellenistischen Staaten und die Römische Republik*, Berlin, 1909; T. R. S. Braughton, *Roman Asia*, Baltimore 1938; H. Merle, *Geschichte der Staedte Byzantion und Kalchedon*, Kiel, 1916; D. Magie, *Roman Rule in Asia Minor*, 2 cilt, Princeton, 1950; F. Reuter, *Beitraege zur Beurteilung des Königs Antiochus Epiphanes*. Münster, 1938; G. Colin, *Rome et La Grèce de 200 à 146 avant J. C.*, Paris, 1904; C. Barbagallo, *Fin de la Grèce Antique*, Paris, 1927; Ernst Meyer, *Die Grezen der Hellenistischen Staarten in Kleinasien*, Berlin, 1925; A. H. M. Jones, *The Later Roman Empire, 284-602*, 4 c., Oxford, 1964.

(*) İranlılar'la meydan muharebesinde ölmüştür.

(**) Attila, bunun kızkardeşi Prenses Honoria ile nişanlanmıştır.

(***) Bu 72 imparatorun 40'ı öldürülmek suretiyle tahtlarını terketmişlerdir.

XII

B İ Z A N S

Bizans İmparatorluğu'nun Karakteri

Bizans imparatorluğunun en büyük karakteri, uzun ömrüdür; 17 ocak 395'ten 29 mayıs 1453'e kadar 1058 sene, 4 ay, 13 gün devam etmiştir. Bu müddet içinde başkent daima Istanbul olmuş, yalnız IV. Haçlı Seferi neticesinde Latinler, Istanbul'u işgal edip bir Latin imparatorluğu kurunca, 1204-1261 arasında başkent İznik'e nakledilmiştir. Istanbul, bu 1204 tarihine kadar milyonu aşan nüfusiyle dünyanın en büyük şehirlerinden biri, zaman zaman da en büyük şehri olmuştur. Bizans imparatorluğu, Roma'nın devamı olmak haysiyetiyle bir Latin devleti olarak başlamış, Latince resmî dil olmuş, fakat Doğu ıkliminde gittikçe Yunanlı'laşmış, bu kültür değişikliği VI. yüzyılın son yarısında kesinleşmiş, Yunanca resmî dil kabûl edilmiştir. Bizans, Papa'yı değil, Istanbul'daki Patrik'i en büyük Hıristiyan rûhânî lideri tanımış, bu vazıyet Doğu ve Batı Hıristiyan âleminin arasını gittikçe açmış, nihayet X. yüzyılda bu ayrılık, önüne geçilemez bir hal almış, şiddetli bir Latin-Bizans düşmanlığı hâkim olmuş, Ortodoks mezhebi ile Katolik mezhebi ayrılmıştır.

Bizans da Roma gibi birçok hânedan değiştirmiş, imparaların çoğu tesadüflerin sevkıyle tahta çıkmışlar, çoğu öldürülmek suretiyle taclarını kaybetmişlerdir. Bu, imparatorluğun başlıca zaaflarından birini teşkil etmiş, nisbeten devamlı hânedanlar idaresinde olduğu çağlarda Bizans yükselmiş, iç huzura kavuşmuştur.

Bizans, bütün Ortaçağ boyunca devam eden hayatında, Batı'nın, Avrupa'nın, Hıristiyanlık âleminin en medenî ve en ileri devleti olmuş, Avrupa kültür sefaleti içinde yaşadığı asırlarda Bizans, parlak bir kültür derecesine erişmiştir. İktisadî bakımdan da böyle olmuştur. Ancak 1071 Malazgirt darbesinden, 1176 Miryokefalon darbesinden, 1204 Haçlı darbesinden sonra Bizans, gittikçe şevket, azamet ve refahını kaybetmiş, Osmanlılar'ın zuhurundan sonra. büyük devlet olma haysiyeti de sona ermiştir

Bin küsur yıllık hayatı boyunca Bizans'ın sınırları, âzamî ile asgarî arasında çok büyük fark göstermiştir. Justinianus devrinde, VI. asrın ikinci yarısında, Roma'nın bütün mirasını toplar gibi görünmüş, Akdeniz'i iç deniz hâline getirmiş, 395'te elinde bulunan ülkelerden başka İtalya'ya, Güney İspanya'ya, Kuzey Afrika'ya da hâkim olmuş, fakat bir müddet sonra bu uzak fütuhatını kaybetmiştir. Fakat önce Müslüman Araplar'ın VII. asırda, sonra Türkler'in XI. asrın son sülüsündeki fütuhatı Bizans'ın elinden en zengin eyaletlerini almıştır. Bizans'ın Balkanlar'daki sınırları da çok tahavvülâta mâruz kalmış, fakat umumiyetle Balkanlar'a hâkim görünmüş, bu yarımadada zuhur eden rakiplerini güçlükle de olsa tepelemiştir.

Istanbul, zenginliği, büyüklüğü, bilhassa stratejik ve jeopolitik mevkıi dolayısiyle Batı'dan ve bilhassa Doğu'dan gelen bütün güclü kavimlerin ihtirasını çekmiş, fakat 1453'e kadar bu şehri almak, dünyanın en büyük devletleri için bile mümkün olamamıştır.

Bizans, 395'ten 1071'e kadar 676 yıl, Anadolu'nun en büyük kısmına, âdetâ tamama yakın parçasına hâkim olmuş, Doğu Anadolu'daki Ermeni devletçiklerine metbûluğunu kabûl ettirmiş, zaman zaman Müslüman Araplar'ın tehdidi son haddini bulmuşsa da, geçici olmuş, Bizans, Toroslar - Fırat sınırında tutunmuştur.

Bizans İdaresinde Anadolu'nun Mülkî Taksimatı

Bizans, Anadolu'yu «thema» denen eyaletlere bölmüş, bu eyaletlerin başına askerî-mülkî idareyi şahsında toplıyan pek geniş salâhiyetli generallerini getirmiştir. Themaların sayısı ve sınırları değişmekle beraber, esas muhafaza edilmiştir; bu esas, Roma imparatorluğu çağından kalmıştır. VI. yüzyıl ortalarında Büyük Justinianus zamanında Anadolu'daki Bizans eyaletleri şöyleydi :

Kuzey Anadolu'da Karadeniz sahillerinde batıdan doğuya doğru Bithinia, Paphlagonia, Helespontos, Armenia I, Batı Anadolu'da Ege sahillerinde kuzeyden güneye doğru Hellespontos, Asia, Caria, Güney Anadolu'da Akdeniz sahillerinde batıdan doğuya doğru Lycia, Pamphylia, Isauria, Cilicia I, Cilicia II, Orta Anadolu'da batıdan doğuya doğru Lydia, Pacatiana, Pisidia, Phrigia, Armenia II, Armenia III, Armenia IV, Güneydoğu Anadolu'da batıdan doğuya Syria I, Euphratese, Osroene, Mesopotamia ve Kıbrıs Adası.

BİZANS İMPARATORLARI

I. THEODOSIUS HANEDÂNI (395-450) (İspanyol)

1. *I. Arcadius* (395-408)
2. *II. Theodosius* (408-450)

II. MARCIANUS HÂNEDÂNI (Trak)

3. *Marcianus* (450-457)

III. ISAURIA HÂNEDÂNI (Trak)

4. *I. Leo* (457-474)

IV. ALAN HÂNEDÂNI (474-491) (İranlı)

5. *II. Leo* (474)
6. *Zeno* (474-491)

V. SILENTARIUS HÂNEDÂNI (Epirli Grek)

7. *I. Anastasius* (491-518)

VI. JUSTINIANUS HÂNEDÂNI (518-578) (İlliryalı)

8. *I. Justinus* (518-527)
9. *I. Justinianus* (Büyük Jüstinyen) (527-565)
10. *II. Justinus* (565-578)

VII. TIBERIUS HÂNEDÂNI (Trak)

11. *II. Tiberius* (578-582)

VIII. MAURICIUS HÂNEDÂNI (Latin)

12. *I. Mauricius* (582-602)

IX. PHOCAS HÂNEDÂNI (Grek)

13. *I. Phocas* (602-610)

X. HERACLIUS HÂNEDÂNI (610-695 + 705-711) (Ermeni)

14. *I. Heraclius* (610-641)
15. *III. Constantinus* (641)
16. *I. Heracleonas* (641)

17. II. Constans (641-668)
18. IV. Constantinus (668-685)
19. II. Justinianus (685-695 + 705-711)

XI. LEONTIUS HÂNEDÂNI (Trak)

20. II. Leontius (695-698)

XII. APSIMAR HÂNEDÂNI (Got)

21. III. Tiberius (698-705)

XIII. VARDAN HÂNEDÂNI (Ermeni)

22. I. Philippicus (711-713)

XIV. ARTEMIUS HÂNEDÂNI (Grek)

23. II. Anastasius (713-715)

XV. THEODOSIUS HÂNEDÂNI (Grek)

24. III. Theodosius (715-717)

XVI. ISAURIA HÂNEDÂNI (717-797) (Suriyeli)

25. III. Leo (717-741)
26. V. Constantinus Kopronymus (741-775)
27. IV. Leo («Hazar») (775-780)
28. VI. Constantinus Porphyrogenetus (780-797)

XVII. İRİNİ HÂNEDÂNI (Grek)

29. I. İrini (imparatoriçe) (797-802)

XVIII. NICEPHORUS HÂNEDÂNI (802-811) (Arap)

30. I. Nicephorus (802-811) (*)
31. I. Staurakius (811)

XIX. MICHAEL (MİHAİL) HÂNEDÂNI (Grek)

32. I. Mihail Rhangabe (811-813)

(*) Bulgar Türkleri tarafından meydan muharebesinde öldürülmüştür.

XX. LEO HANEDANI (Ermeni)

33. *V. Leo* (813-820)

XXI. FRİKYA HÂNEDÂNI (820-867) (Frikyalı)

34. *II. Mihail Balbus* (820-829)
35. *I. Theophilus* (829-842)
36. *III. Mihail* (842-867)

XXII. MAKEDONYA HÂNEDÂNI (867-963 + 976-1028 + 1054-1056) (Makedonyalı)

37. *I. Basileius* (867-886)
38. *VI. Leo* (886-912)
39. *III. Aleksandros* (912-913)
40. *VII. Constantinus Porphyrogenitus* (913-959)
41. *II. Romanus* (959-963)
44. *II. Basileius* (976-1025)
45. *VIII. Constantinus* (1025-1028)
50. *I. Theodora* (imparatoriçe) (1054-1056)

XXIII. PHOCAS HÂNEDÂNI (Grek)

42. *II. Nicephorus* (963-969)

XXIV. ÇİMİŞKES HÂNEDÂNI (Ermeni)

43. *I. Ioannis* (969-976)

XXV. ARGYROPULOS HÂNEDÂNI (Grek)

46. *II. Romanus* (1028-1034)

XXVI. PAFLAGONYA HÂNEDÂNI (Grek)

47. *IV. Mihail* (1034-1041)

XXVII. KALAFAT HÂNEDÂNI (Grek)

48. *V. Mihail Kalaphates* (1041-1042)

XXVIII. MONAMACHUS HÂNEDÂNI (Grek)

49. *IX. Constantinus* (1042-1054)

XXIX. STRATIOTICUS HÂNEDÂNI (Grek)

51. *VI. Mihail* (1056-1057)

XXX. COMMENUS HÂNEDÂNI (1057-1059 + 1081-1185) (Trabzon'da: 1204-1222 + 1235-1461) (Grek)

52. *I. Isaakius* (1057-1059)
58. *I. Alexius* (1081-1118)
59. *II. Ioannis* (1118-1143)
60. *I. Manuil* (1143-1180)
61. *II. Alexius* (1180-1183)
62. *I. Andronicus* (1183-1185) (*)

XXXI. DUKAS HÂNEDÂNI (1059-1067 + 1071-1078 + 1204 + 1222-1254 (İznik'te) (Grek)

53. *X. Constantinus* (1059-1067)
56. *VII. Mihail Parapinakes* (1071-1078)
66. *V. Alexius* (1204)
68. *III. Ioannis Vatatzes* (1222-1254) (İznik'te)

XXXII. MAKREMBALITISSA HÂNEDÂNI (Grek)

54. *I. Eudoxia* (imparatoriçe) (1067)

XXXIII. DIOGENES HÂNEDÂNI (Grek)

55. *IV. Romanus* (1067-1071) (**)

XXXIV. BOTANIATES HÂNEDÂNI (Grek)

57. *III. Nicephorus* (1078-1081) (***)

XXXV. ANGES HÂNEDÂNI (1185-1204) (Grek) (****)

63. *II. Isaakius* (1185-1195 + 1203-1204)
64. *III. Alexius* (1195-1203) (*****)
65. *IV. Alexius* (1204)

(*) 1141-1142'de Selçuklu Türkleri'ne esir olmuştur.
(**) Malazgirt'te Sultan Alp-Arslan'a esir düşmüştür.
(***) Selçuklu Türkleri'nin himayesini kabûl etmiştir.
(****) Bu hânedan Selânik'te 1222-1244'te 22 yıl (3 imparator) ve Epir'de 1204-1296'da 88 yıl (6 prens) daha hüküm sürmüştür.
(*****) Türkiye Selçuklu sultanı I Keyhusrev'e sığınıp misafir olmuştur.

XXXVI. LASCARIS HÂNEDÂNI (1204-1222 + 1254-1261) (İznik'te) (Grek)

67. *I. Theodorus* (1204-1222)
69. *II. Theodorus* (1254-1258)
70. *IV. Ioannis* (1258-1261)

XXXVII. PALEOLOGOS HÂNEDÂNI (25.VII.1261 — 29.V.1453) (Grek) (*)

71. *VII. Mihail* (1261-1282)
72. *II. Andronicus* (1282-1328)
73. *IX. Mihail* (Saltanat Nâibi ve Ortak İmparator : 1295-1320)
74. *III. Andronicus* (1328-1341)
75. *V. Ioannis* (1341-1376 + 1379-1390 + 1390-1391)
77. *IV. Andronicus* (1376-1379)
78. *VII. Ioannis* (1390)
79. *II. Manuil* (1391-1425)
80. *VIII. Ioannis* (1425-1449)
81. *XI. Constantinus Dragazes* (6.I.1449 — 29.V.1453) (**)

XXXVIII. KANTAKUZİNOS HÂNEDÂNI (Grek)

76. *VI. Ioannis* (Ortak İmparator : 1347-1354) (***)

XXXIX. OSMANOĞULLARI (29.V.1453 — 10.XI.1922 = 469, 5, 3) (30 imparator) (Türk)

ISTANBUL LATİN İMPARATORLARI (13.IV.1204 — 25.VII.1261)

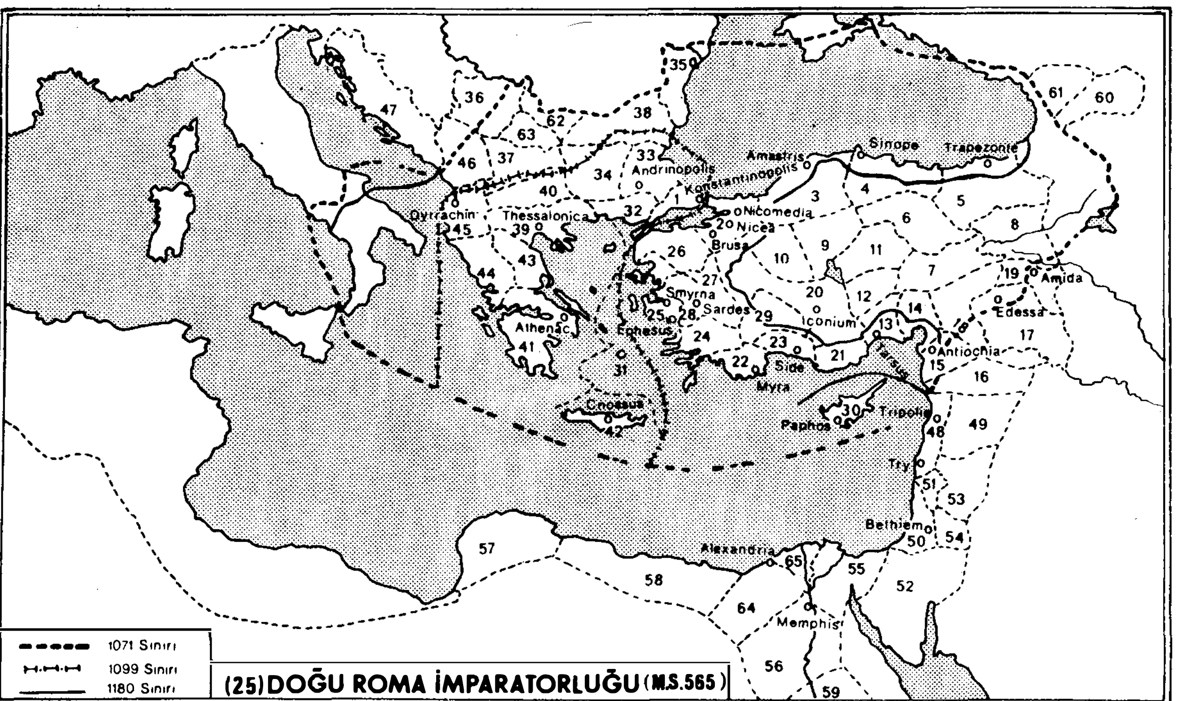
1. *I. Baudouin* (1204-1206) (Fransız Flandre = Courtenay hânedânından)
2. *I. Henri d'Angre* (1206-1216) (kardeşi)
3. *I. Pierre* (1216-1218) (eniştesi, aynı hânedândan)
4. *I. Robert* (1218-1228) (oğlu)
5. *II. Baudouin* (1228-1261) (dayı-zâdesi)

BİBLİYOGRAFYA : Gelecek bahiste toplu olarak verilmiştir.

(*) Bu hânedan ayrıca 1397'den itibaren Osmanlı Türk hâkimiyetinde olmak üzere 1383-1460 arasında 77 yıl Mora'da saltanat sürmüştür (5 prens).

(**) Istanbul'un Fethi'nde ölmüştür.

(***) Orhan Gazi'nin kayınpederi ve Şehzâde Gündüz, Ömer ve Halil'in ana tarafından büyükbabası olan büyük tarihçi; Aydınoğulları'nın, sonra Osmanoğulları'nın müttefik ve mahmisidir. 2 oğlu 1348-1383 arasında 35 yıl Mora'da prens olarak saltanat sürmüştür.

1. Europa
2. Bithynia
3. Paphlegonia
4. Helenopontus
5. Armenia I
6. Armenia II
7. Armenia III
8. Armenia IV
9. Galatia I
10. Galatia II
11. Cappadocia I
12. Cappadocia II
13. Cilicia I
14. Cilicia II
15. Syria I
16. Syria II
17. Osroene
18. Euphratese
19. Mesopotamia
20. Lycaonia
21. Isauria
22. Lycia
23. Pamphylia
24. Caria
25. Asia
26. Hellespontus
27. Pacatiana
28. Lydia
29. Pisidia
30. Cyprus
31. Insulae
32. Rhodope
33. Haemimontus
34. Thracia
35. Scythia
36. Mesia I
37. Dardania
38. Mesia II
39. Macedonia
40. Macedonia II
41. Achaia
42. Creta
43. Thessalia
44. Epirus I
45. Epirus II
46. Prevalitana
47. Dalmatia
48. Phoenice I
49. Phoenice II
50. Palestina I
51. Palestina II
52. Palestina III
53. Arabia I
54. Arabia II
55. Augustomnica
56. Archadia
57. Libya Superior
58. Libya Inferior
59. Thebais
60. Iberia
61. Lazique
62. Dacie R.
63. Dacie Int.
64. Egyptus I
65. Egyptus II

XIII

BİZANS ve ONUNLA TRAKYA ve ANADOLU'YU ÇEKİŞENLER

1. Malazgirt'e Kadar Bizans

1071 Malazgirt darbesine kadar Bizans, aralıksız olarak dünyanın en büyük ve en güclü devletlerinden biri olmuştur. M.S. 395'ten Müslüman fütuhatının başladığı 641 tarihlerine kadar Bizans, 2,5 asır, dünyanın en büyük devleti idi. En büyük rakibi, dünyanın ikinci büyük devleti olan İran Sâsânî imparatorluğu idi. 641'e doğru Suriye, Filistin, Mısır gibi en büyük eyaletlerini Müslümanlar'a kaptırdı; Müslüman Halîfeliği, dünyanın birinci devleti oldu, Bizans'ı ikinci dereceye itti. Ancak bu sıralarda Türk (Göktürk) ve Çin imparatorlukları da Bizans derecesinde güclü idiler. Bizans, Makedonya Hânedânı iktidara gelinceye kadar, büyük krizler geçirdi. Makedonyalılar çağında yeniden parladı; Anadolu ve Balkanlar'da düşmanlarını yendi; Güney İtalya'yı sıkıca tuttu. Makedonyalılar'dan sonra tekrar alçalma başladı. Fakat 1071 Malazgirt darbesiyledir ki, en büyük sarsıntıyı geçirdi, Anadolu'yu kaybetti. Bundan sonra da Komnenoslar devrinde büyüklüğüne kavuştu; fakat 1204 Haçlı darbesi, Bizans'ın büyük devlet olma haysiyetini bile son derece şüpheli bir duruma soktu.

2. Avrupa'dan Gelen İstilâlar Karşısında Bizans

Bizans, 395'ten sonra Batı İmparatorluğu gibi «Barbarlar» denen Hıristiyan'lığı kabûl etmemiş ve klasik kültüre yabancı Germen ve Türk kavimlerinin istilâlarına mâruz kaldı. Fakat Batı İmparatorluğu'ndan çok daha kuvvetli bünye ve jeopolitik konuşa malik olduğu için, bu istilâlar altında kalmadı; daima silkinip kalkındı.

HUNLAR

IV. asrın sonlarında Hun (Kun) Türkleri, Kuzeydoğu Asya'dan Doğu Avrupa'ya geldiler (Hunlar'a dair yukarıdaki bahislerde tafsilât verilmiştir). Gittikçe daha güneydoğuya kayıp Orta Avrupa'ya, Balkanlar'ın kuzeyine, Tuna vâdisine yerleştiler ve hem Batı, hem de Doğu İmparatorlukları'nı tehdide başladılar.

410 yıllarında Türk Hun hâkanı Uldız, Trakya'ya kadar ilerledi; sulh dileyen Bizanslılar'a : «Güneş şualarının uzandığı yere kadar,» dedi; «her tarafı zapta muktedirim». Hun tehlikesi, Bizans'ı, Istanbul'u ortaçağların en müstahkem ve teshiri müşkül kalesi hâline getirmeye, şöhreti cihânı tutan sûrları inşaya zorladı. 422'den sonra, Attila'nın amcası Rua, Balkanlar'a indi, Istanbul'a yaklaştı. Bizans aman diledi ve 175 kilo altın yıllık haraç ödemeyi kabûl etti. Attila zamanında bu vergi, yılda 350 kilo altına çıkarıldı. Bununla beraber az sonra münasebetler tekrar bozuldu. Attila, meşhur 441-442 Balkan seferine çıktı. Bizans, ağır fedakârlıklarla Türk imparatorunu daha fazla ilerlemeden durmaya razı etti.

447'deki şiddetli zelzelenin Istanbul sûrlarını geniş ölçüde tahribi, Attila'da dünyanın birinci şehrini almak arzusunu kamçıladı. Attila, Istanbul'a hâkim olmanın cihana hâkim olmak yolunu açacağını iyice kavramış, bu fikrini Bizans sefaret heyeti kâtibi tarihçi Priskos'a açıkça söylemişti. Utus (Vidin) meydan muharebesinde Bizans ordusunu yok eden Türk cihangiri, Filibe'yi aldı, Edirne'yi muhasara etti. Bu şehrin önünde fazla durmayı münasip bulmıyarak, ilerledi. Gelibolu'yu aldı. Yunanistan'a indi. Tekrar Trakya'ya dönüp Büyükçekmece'de ordugâhını kurdu. Burada Bizans sefirlerinin ricalarını kabûl etti. Bizans'ın yıllık vergisi 1.050 kilo altına çıkarıldığı gibi, çok ağır toprak fedakârlıklarına ve siyasî tavizlere de icbar edildi. Bu muahede, «Anatolios Sulhu» diye meşhurdur; Bizans sefaret heyeti reisinin adını taşır. Attila, Batı Roma gibi Doğu Roma'yı da olgun meyva hâline getirmişken, ansızın öldü. Hun tehlikesi, Bizans için ortadan kalkmıştı.

AVARLAR

Hun Türkleri'nin yerini, onlar gibi Kuzeydoğu Asya'dan gelen Avar (Apar) Türkleri aldı. VI. asır ortalarında Orta Avrupa'yı ele geçiren Avarlar, Bayan Han zamanında, bu yüzyılın sonlarında Çorlu'ya kadar geldiler ve Hunlar gibi Bizans'ı yıllık hara

ca bağladılar. 616 temmuzunda Istanbul önlerine kadar ilerlediler. 626'da, Istanbul'u muhasara ettiler. Bu, Türkler'in tarihteki ilk Istanbul muhasarasıdır ve Hz. Peygamber'in son yıllarına raslar. Bu muhasara, Bizans'ın tarih boyunca geçirdiği en ciddî tehlikelerden biridir. Bizans, bu tarihte, ta 616'da yıkılabilir, Batı Roma gibi tarihe karışabilirdi. Zira, Bizans'ın cihandaki en büyük rakîbi olan İranlılar (Sâsânîler) da, Üsküdar'ı, ve Kadıköy'ü işgal etmiş bulunuyorlardı. Dünyanın gözünü diktiği başkent, iki taraftan sarılmıştı. 29 haziranda 30.000 Avar, Istanbul önlerine geldi. 15 temmuzda asıl büyük kuvvetler geldi, Boğaz'ın Avrupa kıyılarını tuttu ve Asya kıyılarına hâkim olan İranlılar'la temas temin edildi. Fakat Boğaz'daki Bizans donanması, iki taraf arasında gidip gelmelere mâni oluyordu. Senatör Athanasios, Avar Hanı'nın ordugâhına gidip istenilen şartlarla sulha talip olduklarını bildirdi. 29 temmuzda Avarlar, muhasaranın şiddetini son dereceye vardırdılar. 31 temmuzdan 2 ağustosa kadar 3 gün, geceli gündüzlü son derece kanlı vuruşmalar cereyan etti. Vaziyetin kötü olduğunu gören Bizans, bir senatörler heyetini tekrar Han'a ricacı gönderdi. Han, halkın canına dokunulmıyacağını, istiyenlerin şehrin tesliminden evvel ve sonra diledikleri yere gidebileceklerini, şehrin behemehal teslim edilmesini söyledi. Avar Hanı, müstakbel Fâtih Sultan Mehmed gibi Halic'i tutmayı, bu işi başarırsa şehri düşüreceğini kestirdi. Bebek Koyu'nda küçük bir filo yaptırdı. Fakat Bizans donanması, Türk filosunu yaktı. Türkler ne Halic'e inebildiler, ne de filoları ile karşı yakadan İran askerlerini Avrupa yakasına geçirmeye muvaffak oldular. Bu hâdise, muhasaranın dönüm noktası oldu. Bizans, kurtuluş çanlarını çalabilirdi. Kâğıthane deresinden Halic'e girmek istiyen Türk sandalları da amiral Patricius Bonus tarafından yakıldı ve Türkler denize döküldü. 12 ağustosta, şehri düşürmekten ümidini kesen ve daha fazla zayiatı gözü kesmiyen Han, geri çekilme emrini verdi. Bu hâdiseyi kutlamak ve Tanrı'ya şükürler etmek için Bizans'ta senenin belirli bir günü «şükran cumartesisi» olarak ilân edildi ve 1453'e kadar kutlandı.

BULGARLAR

Hunlar ve Avarlar'dan sonra Bulgar Türkleri, Bizans'a Avrupa'dan çullanan üçüncü Türk dalgasını teşkil etti. Hunlar ve Avarlar'ın aksine Bulgarlar, Orta Avrupa'da, Tuna'nın kuzeyinde değil, Balkanlar'da, Tuna'nın güneyinde yerleşmiş ve imparatorluklarını kurmuşlardı. İmparatorluklarının genişliği Avarlar'ın,

hele Hunlar'ınkinin genişliğinden çok uzaksa da, az zamanda büyük devletler arasında sayılabilmeye hak kazanacak güce sahip olmuşlardı. Kurum Han çağında Bulgar Türkleri, Bizans için korkunç bir tehlike hâlinde belirdiler. Bizans'ın kuzeye doğru bütün yollarını, can alıcı stratejik ve ticarî mevzileri tutmuşlardı.

Kurum Han, mart 809'un ilk günlerinde —ki Abbâsîler'in haşmet devriyle, hemen hemen Hârûnu'r-Reşîd ile çağdaştır— büyük Bizans ordusunu karşıladı; Bizanslılar, Anadolu'daki kuvvetlerini de celbedip ordularını iyice takviye etmiş durumda idiler. Kurum Han, Bizans ordusunu yok etti ve 8 nisanda bir Bizans birliğini daha dağıtıp Sofya'yı aldı, kendisine başkent yaptı. Tuna'nın güneyi iyice tutulmuş, Bizans'ın Balkanlar hâkimiyeti mazi olmuştu. Belgrad ve Niş gibi düğüm noktaları da Bulgar Türkleri'nin elinde bulunuyordu. 25 temmuz 811'de bizzat imparator Nikeforos, Kurum Han'ı karşıladı. Fakat Türk hükümdarı, Bizans ordusunu yok etti; imparator, ölüler arasında bulunuyordu. Istanbul yolu açılmıştı.

812'de Kurum Han, Trakya'ya girdi. 22 temmuz 813 Edirne meydan muharebesinde Bulgar Hanı, bizzat imparator Mihail'in kumanda ettiği Bizans ordusunu bir kere daha kesin şekilde bozdu. Kurum Han, Istanbul önlerine kadar geldi, fakat sûrları gördükten sonra, muhasarayı göze alamadı. Edirne'yi aldı, Gelibolu yarımadasını yağma ve tahrip edip çekildi. Az sonra Lüleburgaz'da üzerine yüriyen bir Bizans ordusunu daha bozdu. Bundan sonra seyyar Bizans ordusunun tamamen mahvedildiğine kanaat getiren Han, Istanbul'u muhasaraya karar verdi. Fakat muhasaranın ilk günü, 13 nisan 814'te beklenmedik bir şekilde öldü. Bu mucizeyi Bizanslılar, şehrin koruyucusu Hz. Meryem'in inayeti addettiler. Türkler, Istanbul önlerinden çekildiler.

Bundan sonra Bulgar Türkleri, gittikçe Türk'lüklerini kaybedip Slav'laşmakla beraber, kudretli imparatorlukları ile Bizans'ın en büyük düşmanı oldular. Ancak uzun mücadelelerden sonra Makedonya Hânedânı, Bulgar devletini yok etti ve tekrar Balkan yarımadasındaki mutlak Bizans hâkimiyetini kurdu.

PEÇENEKLER

Bulgarlar'dan sonra, Oğuz zümresine mensup olan başka bir Türk kavmi, Peçenekler, Balkanlar'da Bizans'ı tehdide başladılar. 1087'de Peçenekler, imparator I. Alexius Comnenus'un başkumandanlığındaki Bizans ordusunu Silistre meydan muharebesinde bozup güneye inmişler, 1090 sonbaharında Büyükçekmece'ye vâsıl

olmuşlardır. Bu sıralarda Selçuklu Türkleri de bütün Anadolu'yu fethetmiş ve Ege Denizi'ne hâkim vaziyette bulundukları için, Bizans, tarihinin en ağır dakikalarını yaşıyor, başındaki Comnenus hânedânından gelme kudretli imparatorların dehasına istikbalini bağlamış bulunuyordu. Peçenekler, Trakya'nın bile mühim kısmını ele geçirmiş bulunuyorlardı.

29 nisan 1091'de Meriç kıyısında Lebonion'da, diğer bir Türk kavmi olan Kumanlar'ın 40.000 kişilik ordusu, Bizans tarihinin en büyük hükümdarlarından olan imparator Alexius'un ordusu ile birleşip, Peçenekler'i müthiş bir bozguna uğrattı. İmparator Alexius'un siyasî ve askerî dehası ile, Türk kavimleri arasındaki rekabet, Doğu Roma'yı bir daha kurtarmıştı. İmparator Alexius için şimdi Anadolu'daki Selçuklu ve onlara tâbî olarak İzmir'de hüküm sürüp kudretli donanması ile Ege'ye hâkim bulunan Çaka Bey'i dünyanın jeopolitik nazik noktası Marmara'dan uzaklaştırmak kalıyordu. Peçenekler'in zamanında imdadına yetişmeyip mağlûbiyete uğramasına sebep olan ve Anadolu'daki Selçuklu Türkleri'ne karşı Bizans'ın tek cephede kuvvetlerini toplamasına fırsat veren Türk seferinin arifesinde, Bizans'ın iç ve dış durumu, çeyrek asır önceki, Malazgirt sonrası durumunun vehâmetini atlatmış bulunuyordu.

3. Bizans ve İranlılar

Araplar'dan önce Bizans'ı doğudan tehdit eden en büyük tehlike, dünyanın Bizans'tan sonra ikinci büyük devleti olan İran imparatorluğu idi.

PARTLAR

İran imparatorluğu, Büyük İskender'in darbeleri altında muvakkaten tarih sahnesinden silinmişti. Fakat Ahamenîler'in (Persler'in) hâtırası İranlılar'ın hâfızasından silinmedi. İlk hamlede Makedonya - Yunan boyunduruğundan kurtulmasını bildiler. Ahamenîler'den sonra İran imparatorluğunun başına, aynı hânedânın bir dalı olduğu sanılan Arsakîler (Partlar) geçti; M.Ö. 249 'dan M.S. 226'ya kadar 475 yıl içinde 30 imparatorla saltanat süren bu hânedan, Zerdüştî dininden idi. Böylece İran'da Makedonya - Yunan hâkimiyeti, ancak 81 sene (M.Ö. 330-249) devam etmiş oluyordu. Partlar'ın ilk başkentleri, Zadrakarta yani bugünki Ester-Âbâd'dır (Hazar'ın güney kıyısında). 19 yıl sonra,

M.Ö. 230'da Partlar, başkentlerini Hekatompylos'a, yani bugünki Dâmgaan'a götürdüler (Kuzeydoğu İran). M.Ö. 40'a kadar 190 yıl başkent burada kaldı. Bu tarihte Dicle'nin doğu sahilinde Ktesifon'a (Medâin) götürüldü ki, Selevkoslar'ın başkenti Selevkeia'nın karşı kıyısında, Babil'in kuzeydoğusundadır. Bu suretle İran imparatorluğunun ağırlık merkezi, Yakındoğu'da batıya doğru çok yaklaşmış oluyordu. Bir ara Hagmata (Hemedân)'nın da başkent olduğunu kaydedelim.

Part hânedânının kurucusu I. Arsakes, Friapites'in oğludur; Friapites, sanıldığına göre Pers (Ahamenî) imparatorlarından II. Artakserkses'in (M.Ö. 404-358) oğullarından biridir. I. Arsakes'in (M.Ö. 249-247) kısa süren bir saltanattan sonra öldürülmesi üzerine, yerine kardeşi II. Arsakes (M.Ö. 247-212) geçti ve bu zat, M.Ö. 14 nisan 247'de kendini imparator ilân etti. İran imparatorluğu dirilmiş, helenistik devletleri, sonra Roma'yı tehdit etmek üzereydi.

Partlar, gerçekten Yunanlılar'ı Asya'dan sürdükleri, Anadolu'ya attıkları gibi, Roma'nın Toroslar ve Fırat ötesinde yayılmak emellerine de set çektiler. Sonunda Toroslar ile Fırat, iki imparatorluk arasında sınır oldu. Part hânedânının yerine, M.S. 226'da IV. imparatorluk hânedânı olarak Sâsânîler geçtiler ve İran'a, Persler zamanındaki haşmetini kazandırdılar.

SÂSÂNÎLER

Sâsânîler, Müslüman Araplar tarafından İran imparatorluğu tarihe gömülünceye kadar 416 yıl iktidarda kaldılar (M.S. 226-642). Umumiyetle bu zaman içinde dünyanın ikinci devleti olmak güc ve prestijini muhafaza ettiler. Başkentleri, Partlar'ın son başkenti olan Dicle üzerindeki Ktesifon (Medâin) idi ve dünyanın en büyük ve haşmetli şehirleri arasında bulunuyordu. Sâsânîler de Zerdüşt dininden olup «Pehlevî» denen eski İran dilini konuşuyorlardı. 590-628 arasında 38 yıl, başkentlerini doğuda Dectecird'e götürmüşlerdi. Hânedânın kurucusu I. Erdeşîr, 212-224 arasında 12 yıl Fars krallığı etmiş olan Bâbek'in, o da Sâsân'ın oğludur. Sâsânîler devri İran kültür, medeniyet, san'at ve edebiyatı, pek yüksek seviyede bulunmuştur.

Sâsânîler, iktidara gelir gelmez, Roma ile çekişmeye başladılar. Daha I. Erdşîr'in halefi ve oğlu I. Şâpûr, 259 yılında Roma imparatoru Valerianus'u yendi, esir etti. Valerianus, uzun bir esirlik hayatından sonra Sâsânîler elinde öldü; Roma tahtına, oğlu çıkmıştı. I. Şâpûr'un küçük oğlu Mihrân, hânedânın Gür-

cistan dalının kurucusu oldu. I. Şâpûr'un torunu II. Behrâm da, 283'te Roma imparatoru Carus'u yendi; Roma hükümdarı, meydan muharebesinde öldü. II. Behrâm'ın torununun oğlu II. Şâpûr, 363'te Roma imparatoru Julianus'u meydan muharebesinde yendi ve öldürdü. Bu hükümdarın kardeşi Prens Hürmüz, Istanbul'a gidip orada 365'e doğru ölmüştür. Bu suretle Romalılar, tamamen Toroslar'ın ve Fırat'ın batısına atıldı.

«Anûşîrwân» diye anılan I. Husrev, 48 yıllık uzun saltanatı boyunca, imparatorluğun haşmet ve şevketini zirvesine çıkardı. Daha babası I. Kubâd zamanında İranlılar, 503'te Theodosiopolis (Erzurum) ve Amida (Diyarbakır) şehirlerini Bizans'tan almışlardı. I. Husrev çağında, Bizans aleyhinde İran fütuhatı, son haddine erişti. İranlılar, 570'te Yemen'i alıp azametli bir coğrafya alanına yayıldılar. I. Husrev, büyük Göktürk hakanı İstemi Han'ın dâmâdı idi. Bu evlenmeden doğan ve «Türk-zâd = Türk'ten Doğma» denilen oğlu IV. Hürmüz, I. Husrev'e halef oldu. Onun oğlu II. Husrev'in 39 yıllık saltanatı sırasında (589-628), Anadolu ve Doğu Akdeniz hâkimiyeti, Bizans ile İranlılar arasında son derece hırslı bir şekilde çekişildi. Bu sıralarda Araplar, İslâm dininin liderliğinde, kuzeye çıkmak üzere bulunuyorlardı. İran imparatorluğu, Bizans'a karşı kazandığı zaferlerin hummâsı içinde, bu tehlikeyi sezebilmekten uzaktı.

İRANLILAR ANADOLU'DA

İranlılar, 609'da Istanbul önlerine geldiler ve Boğaz'ın Asya yakasını tuttular. 611'de Urfa ve Antakya'yı, 612'de Kayseri'yi, 614'te Şam'ı, 615'te Kudüs'ü, 616'da İskenderiye'yi, Bizans'tan aldılar ve Doğu Akdeniz'e hâkim oldular. 617'de Üsküdar'ı fethettiler. 619'da Istanbul muhasara edildi. 620'de Ankara ve Rodos fethedildi. 626'da İranlılar, tekrar Kadıköy'ü alıp Istanbul'u tehdit ettiler. 10 sene sonra Müslüman darbeleri altında inkıraza gidecek olan büyük Sâsânî imparatorluğu, istikbalinden habersiz, Boğaz'ın ve Ege'nin Asya kıyılarında at koşturuyordu.

637'de Müslüman Araplar, Sâ'd ibni Ebî-Wakkaas kumandasında Kaadisîye meydan muharebesinde Sâsânî ordusunu bozdular. Aynı yıl Selevkoslar'ın başkenti Selevkîye, Araplar'ın eline düştü. 638'de Câlûlâ meydan muharebesinden sonra Araplar, Sâsânî başkenti Ktesifon (Medâin)'u aldılar. 642 Nihâvend meydan muharebesinden sonra İran imparatorluğu tarihe karıştı. Son şehenşâh III. Yezdigird, 651 kasımında hüsran içinde öldürüldü. Kızı Bîbî-Şehr-bânû ile Hz. Hüseyin evlendi. Velîahdi Fîrûz, «III.

Fîrûz» adını takınarak 26 yıl (651-677) Toharistan (Sicistan) kralı oldu; fakat babasının mirasını toplıyamadı. 672'ye kadar kudretli Çin imparatorluğuna tâbî oldu; fakat Çinliler, Araplar'la mücadeleye kaadir değildi. Başkentleri Zarang olmak üzere III. Fîrûz'un oğlu Narses, 31 yıl (677-708) Toharistan krallığını muhafaza etti. Oğlu Husrev, 732'ye kadar 24 sene Araplar'la küçük ölçüde çekişti, Çin'de öldü, pek haşmetli Sâsânî hânedânı, niceleri gibi, tarihe karıştı.

Sâsânîler, zaman zaman Anadolu'nun en büyük kısmını ele geçirdiler, fakat tutamadılar, Fırat'ın ve Toroslar'ın doğusundaki ülkeler dışında Orta ve Batı Anadolu'da bir Sâsânî hâkimiyeti olmadı, olduysa da pek geçici kaldı. Bununla beraber Persler gibi Akdeniz'e, Ege'ye, Boğazlar'a erişmeleri kayda değer; Partlar, bunu başaramamışlardı.

SÂSÂNÎ İMPARATORLARI

1. *I. Erdşîr* (226-240)
2. *I. Şâpûr* (240-271)
3. *I. Hürmüz* (271-272)
4. *I. Behrâm* (272-275)
5. *II. Behrâm* (275-293)
6. *III. Behrâm* (293)
7. *I. Narses* (293-301)
8. *II. Hürmüz* (301-309)
9. *II. Şâpûr* (309-379)
10. *III. Şâpûr* (379-388)
11. *IV. Behrâm* (388-399)
12. *I. Yezdigird* (399-420)
13. *V. Behrâm Guur* (420-440)
14. *II. Yezdigird* (440-457)
15. *III. Hürmüz* (457-459)
16. *I. Fîrûz* (459-483)
17. *I. Balâş* (483-485)
18. *I. Kubâd* (485-498 + 501-531)
19. *I. Câmâsp* (498-501)
20. *I. Husrev Anûşirwân* (531-579)
21. *IV. Hürmüz Türk-Zâd* (579-589)
22. *II. Husrev Pervîz* (589-628)
23. *I. Sîrûs* (628)
24. *III. Erdşîr* (628)
25. *III. Husrev* (628)
26. *II. Kubâd* (628-629)
27. *I. Pûrân-duht* (imparatoriçe) (629-631)
28. *I. Guşnâsp-Berde* (631)
29. *I. Âzermî-duht* (imparatoriçe) (631-634)
30. *V. Hürmüz* (634)
31. *III. Yezdigird* (634-642)

4. Bizans ve İslâm İmparatorluğu

İSLÂM İMPARATORLUĞU

Hz. Peygamber (570-632), 610 yılında ilk vahyi alarak İslâm (Müslüman) dinini kurdu. Bu, cihan tarihinin en büyük inkılâplarından biridir. İlk yıllarda Mekke'de büyük zorluklar içinde yaşıyan çok küçük İslâm cemaati, 622'de Medîne'ye göçünce, küçük bir devlete sahip oldu. Bundan sonra gittikçe gelişen bir tempo ile Müslüman dini ve Arab devleti yükseldi, genişledi. 630'da, müşrikliğin kalesi olan Mekke fethedildi. İlk halîfe olan Hz. Ebû-Bekr'in 2 yıllık hükümdarlığında İslâm dininin Arab yarımadasındaki düşmanları yok edildi; Mezopotamya ve Filistin sınırlarına kadar, Hint Okyanusu'ndan (Umman Denizi) Kızıldeniz'e kadar büyük Arabistan yarımadası tarihte ilk defa olarak bir devlet idaresinde birleştirildi. Hz. Ömer'in 10 yıllık halîfeliği, Arab imparatorluğunun kurulması ve Müslüman dininin cihanşümul bir mahiyet kesbetmesiyle neticelendi. Bizans'ın en değerli eyaletleri (Filistin, Ürdün, Lübnan, Suriye, Mısır, Bingazi) fethedildi. Kuzeyde Müslüman imparatorluğunun sınırı Toroslar'ı ve Fırat'ı buldu. İranlılar'ı Anadolu'dan ve Akdeniz kıyılarından kovan, Bizans'a şan ve şerefini iade eden büyük imparator Herakleius, Müslümanlar karşısında âciz kaldı. Artık cihanın en güclü devleti Doğu Roma değil, Müslüman imparatorluğu idi. 1770 yıllarında Türk-Osmanlı imparatorluğu bu sıfatı kaybedinceye kadar, —kısa bir Moğol devri hariç— tam 11,5 asır cihanın en büyük devleti şu veya bu Müslüman devleti oldu; çok kere bu müddet içinde dünyanın 2., 3., 4. güclü devletine de gene Müslümanlar sahip oldu. Avrupa'da karanlık Ortaçağ başlamıştı. Artık Avrupa medeniyetini Bizans temsil edecekti.

Hz. Ömer zamanında İran imparatorluğu da haritadan silindi; Mezopotamya ve İran fethedildi. Hz. Osman'ın 12 yıllık hilâfetinde fütuhat temposu biraz ağırlaşmakla beraber devam etti; Libya, Doğu Anadolu, Güney Kafkasya, Kıbrıs (647), doğuda birçok yerler, İslâm imparatorluğuna katıldı. Cihan tarihinin gördüğü en büyük devlet adamlarından ve hükümdarlarından biri olan Hz. Ömer'den sonra Hz. Osman, aynı kuvvetli şahsiyeti gösteremedi. Büyük imparatorlukta ve İslâm dininde ilk tefrikalar tomurcuklandı. Hz. Ali'nin 5 yıllık hilâfetinde bu tefrikalar, dahilî harb derecesinde şiddet kesbetti. 661'de iktidara Muâviye ile Emevî (Ümeyye) hânedânı geldi ve 750'ye kadar 89 yıl iktidarda kaldı. Emevîler çağında bütün Kuzey Afrika (Tunus, Cezâyir,

Fas), bütün İberya yarımadası (İspanya ile Portekiz), doğuda Afganistan, Mâverâünnehr'in ve Harzem'in hemen tamamı, Sind ve Belûcistan ile Pathanistan fethedildi. 711'de İspanya'nın fethi başlarken, doğuda Hindistan'a giriliyor, Pencâb'a ayak basılıyordu. Arablar, uzun yıllar Fransa'yı da tehdit ettiler ve mühim Fransız vilâyetlerine hâkim oldular. Fakat 732 Poitiers meydan muharebesinde Charles Martel, Abdurrahmâni'l-Gaafikıy başkumandanlığındaki Arab ordusunu yendi, Fransa'yı, Batı'yı, Avrupa'yı, Hıristiyanlığı kurtardı. Yoksa en hafif ihtimalle, Fransa da İspanya gibi 8 asra yakın Müslüman Arab hâkimiyetinde kalabilirdi.

750'de Emevîler'in yerine iktidara, adını Hz. Peygamber'in amcalarından Abbas'tan alan Abbâsîler geldi. Abbâsîler, 1258'e kadar Bağdad'da, 1516'ya kadar da Kahire'de halîfe sıfatını muhafaza ettiler, ta bu sıfatı Yavuz Sultan Selim'in şahsında Osmanoğulları'na devredinceye kadar. Abbâsîler'in ilk devirlerinde Sicilya, Sardunya, Korsika, Girit, Güney İtalya'da bazı yerler, Taberistan (Güney Hazar kıyıları), Fırat ve Toroslar üzerinde birçok yerler (Avâsım) fethedildi, imparatorluk en geniş sınırlarına erişti. Bununla beraber daha IX. asrın başlarında ilk Müslüman devletleri, Halîfe'nin yüksek hâkimiyetini ve metbûluğunu tanımak şartıyle, Bağdad'dan müstakil olarak teşekkül etti. IX. asrın ikinci yarısından itibaren Halîfeler'in nüfuzları çok azaldı; ruhanî lider ve İslâm dininin başı olarak büyük prestijlerini hiç bir zaman kaybetmedilerse de, İslâm imparatorluğu dağıldı; birçok devletler teşekkül etti. Bu arada Abbâsîler tarafından korkunç şekilde imha edilen Emevî hânedânından bir prens, 756'da son derece parlak Endülüs (İspanya) Emevî imparatorluğunu kurdu. III. Abdurrahman devrinde İspanya Emevîleri, «halîfe» sıfatını da takınarak, Bağdad'daki Abbâsî halîfelerinin dinî başkanlığını dahi reddettiler.

Emevî devleti, tam bir Arab imparatorluğu idi. Abbâsîler «şuûbîye» denen bu milliyetçi imparatorluk fikrini bıraktılar; İranlılar ve Türkler'e gittikçe fazla ehemmiyet verdiler ve tam bir kozmopolit cihan imparatorluğuna sahip oldular. Abbâsîler'in ilk asırlarında Müslümanlar münakaşa edilmez surette her sahada cihan medeniyetinin öncüsü, lideri oldular. Bizans medeniyetini gölgede bıraktılar. Arablar'la İranlılar ve Türkler'in müşterek eseri olan ve beşer tekâmülünün klasik devirden sonraki ikinci hamlesini teşkil eden bu medeniyete «Müslüman Medeniyeti» denir

İSLÂM İMPARATORLUĞU KARŞISINDA BİZANS

Daha Hulefây-i Râşidîn yani İlk Dört Halîfe devrinde yalnız Toroslar'ın ve Fırat'ın ötesine sıçrayıp Anadolu'ya akınlar yapmak değil, mümkünse Batı'nın seddi olan Istanbul'u yıkıp cihana hâkim olmak, İslâm siyasetinin başlıca hareket merkezlerinden birini teşkil ediyordu. Az zamanda Müslümanlar, büyük bir donanma da vücuda getirmişlerdi. Cihanın henüz birinci şehri durumunda olan Istanbul'u, karadan olduğu kadar denizden de tehdit etmek, Müslümanlar'ın iktidarında idi.

ARABLAR'IN ISTANBUL MUHASARALARI

I. MUHASARA. — İlk Istanbul muhasarası, Hz. Osman'ın halîfeliği çağında yapıldı. Suriye umumî valisi ve müstakbel halîfe I. Muâviye, Kıbrıs'ı fethettikten sonra, Istanbul'a yürümeyi düşündü. Doğu Akdeniz kıyılarında Abdullah ibni Ebî-Serh kumandasındaki İslâm donanmasının 655'te Bizans donanmasını yok etmesi, Arablar'a geniş ufuklar açıyordu. Bizans en büyük dayanaklarından biri olan donanmasından mahrum kalmıştı. Bunun üzerine Muâviye, oğlu Yezîd'in (müstakbel halîfe) başkumandanlığında bir ordu tertip etti. Peygamber'in meşhur sancaktarı Ebû-Eyyûbi'l-Ensârî (Hâlid ibni Zeyd)'nin de katıldığı ve şehit düştüğü bu seferde Müslümanlar, Istanbul'a zahmetsizce vardılar ve şehri kuşattılar. Muhasara, 668 baharından 669 baharına kadar sürdü. Şehrin ümit edilmez derecede mukavemet göstermesi, sûrların azamet ve metaneti, «rûm ateşi» denen, terkibi bütün Ortaçağ boyunca yalnız Bizanslılar tarafından bilinen ve millî bir sır hâlinde saklanan, su ile söndürülmeye çalışılınca büsbütün parlıyan savunma silâhı, Müslümanlar'ın netice almasına mâni oldu. Halîfe Muâviye'nin emriyle Velîaht-Prens Yezîd, muhasarayı kaldırdı. Bu seferde Arablar, Boğaz'ın Asya yakasına tamamen hâkim olmuşlardı. Sûrlar önünde şehit düşen Hz. Eyyûb'un şerefine, 754 yıl sonra, Fâtih Sultan Mehmed tarafından büyük bir cami ve türbe yaptırılmıştır.

2. MUHASARA. — İkinci muhasara, gene I. Muâviye devrinde oldu. Bu kere Müslüman donanması, 674 nisanından eylûlüne kadar Istanbul önlerinde göründü ve şehri tehdit etti. Müslüman ordusu, Kapıdağ yarımadasında kışladı. Bu şekilde abluka ve harb, tam 7 sene sürdü. 681'de I. Muâviye'nin ölümü üzerine, bu muhasaraya da son verildi.

3. MUHASARA. — 34 yıl sonra Istanbul meselesi tekrar ele alındı. Bu kere Müslüman ordusuna halîfe Velîd'in kardeşi Mesleme başkumandanlık etti. İslâm donanması da 2. muhasarada olduğu gibi şehri Marmara'dan tazyik etti. 715 sonlarında başlıyan bu muhasarada imparator Leon'un azimkâr dehası, Bizans'ı, Avrupa'yı ve Hıristiyanlığı kurtardı. Çünkü bu defaki muhasara son derece çetin oldu ve Bizans pek tehlikeli dakikalar geçirdi. 716 ağustosunda Amiral Ömer kumandasındaki Müslüman donanması, Halic'in önüne gerilen zincire kadar sokuldu, fakat zinciri koparamadı. Mesleme, Çanakkale Boğazı'ndan Trakya'ya geçti. Kış, rûm ateşi ve Bizanslılar, Arablar'a büyük zayiat verdirdiler. 717 eylûlünde yeni tahta çıkan halîfe II. Ömer, muhasaranın kaldırılması emrini verdi. 15 yıl sonraki Poitiers, nasıl Müslümanlar'ı Fransa'nın göbeğinde durdurmuşsa, bu muhasara da doğuda İslâm taarruz kudretinin sınırını çizdi.

4. MUHASARA. — 54 yıl sonra, Abbâsîler devrinde 781'de Istanbul bir kere daha kuşatıldı. Arab ordusuna müstakbel halîfe Hârûnu'r-Reşîd başkumandanlık ediyordu. İzmit'te Bizans ordusunu yok eden Müslümanlar, Üsküdar'a geldiler. Fakat Bizans'ın yıllık haraç vermeyi kabulü üzerine geri çekildiler.

811'de Arablar, tekrar Anadolu'da batıya doğru pek ilerlediler, fakat Istanbul'a yaklaşamadılar. Anadolu'nun birçok şehirleri geçici olarak Müslümanlar'ın eline düştü, yağmalandı. Fakat Bizans - Müslüman hududu, umumiyetle Toroslar - Fırat hattı üzerinde kesinleşti. Bundan sonra Bizans, büyük bir hamle yaparak bu hattı doğuya doğru atladı. Battal Gazi efsanesi, bu Müslüman-Bizans vuruşmalarından doğmuştur. Abbâsîler, Toroslar'ın ve Fırat'ın eteğinde «Awâsım» veya «Suguur» denen bir askerî sınır eyaleti yapmışlardı. Abbâsîler'in çözülüşü çağında Bizans, bu eyaleti çiğnedi ve güneye aktı.

HALÎFELER

I. HULEFÂY-İ RÂŞİDÎN (632-661)

1. *Ebû-Bekr* (632-634)
2. *Ömer* (634-644)
3. *Osman* (644-656)
4. *Ali* (656-661)

II. EMEVÎLER (661-750)

5. *I. Muâviye* (661-680)
6. *I. Yezîd* (680-683)
7. *II. Muâviye* (683-684)
8. *I. Merwân* (684-685)
9. *Abdülmelik* (685-705)
10. *I. Welîd* (705-715)
11. *Süleyman* (715-717)
12. *II. Ömer* (717-720)
13. *II. Yezîd* (720-724)
14. *Hişâm* (724-743)
15. *II. Welîd* (743-744)
17. *İbrahim* (744)
18. *II. Merwân* (744-750)

III. ABBÂSÎLER (750-1258)

19. *Seffâh* (750-754)
20. *Mansûr* (754-775)
21. *Mehdî* (775-785)
22. *Hâdî* (785-786)
23. *Reşîd (Hârûnu'r-Reşîd)* (786-809)
24. *Emîn* (809-813)
25. *Me'mûn* (813-833)
26. *I. Mû'tasım* (833-842)
27. *I. Wâsık* (842-847)
28. *I. Mütewekkil* (847-861)
29. *Muntasır* (861-862)
30. *I. Müsta'în* (862-866)
31. *Mû'tezz* (866-869)
32. *Mühtedî* (869-870)
33. *Mû'temid* (870-892)
34. *I. Mû'tezıd* (892-902)
35. *Müktefî* (902-908)
36. *Muktedir* (908-932)
37. *Kaahir* (932-934)
38. *Râzıy* (934-940)
39. *Müttekıy* (940-944)
40. *I. Müstekfî* (944-946)
41. *Mutıyy* (946-974)
42. *Tâ'î* (974-991)
43. *Kaadir* (991-1031)
44. *I. Kaaim* (1031-1075)
45. *Muktedî* (1075-1094)
46. *Müstazhir* (1094-1118)
47. *Müsterşid* (1118-1135)
48. *Râşid* (1135-1136)
49. *Muktefî* (1136-1160)
50. *I. Müstencid* (1160-1170)
51. *Müstezıyy* (1170-1180)
52. *Nâsır* (1180-1225)
53. *Zâhir* (1225-1226)
54. *I. Müstansır* (1226-1242)
55. *Müstâ'sım* (1242-1258)

IV. KAHİRE ABBÂSİLERİ (1261-1516)

56. *II. Müstansır* (1261)
57. *I. Hâkim* (1261-1302)
58. *II. Müstekfî* (1302-1340)
59. *II. Wâsık* (1340)
60. *II. Hâkim* (1340-1352)
61. *II. Mû'tezıd* (1352-1362)
62. *II. Mütewekkil* (1362-1377 1377-1383 + 1389-1406)
63. *II. Mû'tasım* (1377 + 1386 - 1389)
64. *III. Wâsık* (1383-1386)
65. *II. Müsta'in* (1406-1414)
66. *III. Mû'tezıd* (1414-1441)
67. *III. Müstekfî* (1441-1451)
68. *II. Kaaim* (1451-1455)
69. *II. Müstencid* (1455-1479)
70. *III. Mütewekkil* (1479-1497)
71. *Müstemsik* (1497-1509)
72. *IV. Mütewekkil* (1509-1516)

V. OSMANOĞULLARI (1516-1924)

73. *I. Selim* (Yavuz) (1516-1520)

....

101. II. Abdülmecid (1922-1924)

5. Bizans ve Arap Devletleri: Hamdânîler (929-1003) ve Mervânîler (990-1096)

HAMDÂNÎLER (929 — 1003)

Abbâsîler'in rûhânî metbûluğunu tanımak üzere parçalanmış İslâm imparatorluğundan ayrılan ilk Arab devletlerinden biri Hamdânî krallığıdır ve Bizans'la Anadolu'yu çekişmesi bakımından bizi alâkadar eder.

905'te Abbâsîler'in Musul umumî valisi olan Hamdânî Arab ailesi, 929'da Musul başkent olmak üzere bir krallık kurmuş, 944'te Haleb'i de ele geçirmiş, hattâ 945'te bir ay kadar Şam'da hâkimiyet kurmak suretiyle, nüfuz dairesini genişletmiştir. Hânedânın, Musul ve Haleb dallarının kurucularının babası olan Musul valisi Ebu'l-Heycâ Abdullah, 893-900 yılları arasında takriben 7 yıl Mardin valiliği yapmış olan Hamdân'ın oğludur. Hamdân'ın diğer oğulları da, Abbâsîler'in Diyâr-Rabî'a, Kumm, Kâşân, Nihâvend valiliklerinde bulunmuş, torunu büyük şair Ebû-Firâs ise Menbic valisi iken Bizanslılar'a esir düşmüş, 962'den 966'ya kadar bu şehirde yaşamıştır.

Bizanslılar'a karşı harbin başkumandanlığını üzerine alan Seyfüddevle, bu harblerle ve sarayının ihtişamı ve san'at tezahürleri ile pek büyük şöhret kazanmıştır. Seyfüddevle, daha 945'te Bizans sınırını geçip Anadolu topraklarına akına başladı. Sonraları gittikçe daha büyük çapta harblere girişti ve Bizans'a karşı birçok zaferler kazandı. Seyfüddevle, Meyyâfârikıyn'de yani bugünki Türkiye topraklarında gömülüdür. Bu sıralarda Bizans, zaten doğu sınırını evvelki asırlara nazaran Müslümanlar aleyhinde genişletmişti. Seyfüddevle'nin ölümünden sonra Bizans hamleleri büyüdü. 969'da Antakya, Bizans'ın eline geçti ve 1084'te Anadolu Fâtihi Kutalmış-Oğlu Süleyman-Şâh tarafından fethedilinceye kadar Bizans'ın elinde kaldı, Doğu Roma imparatorluğunun Suriye'yi tehdit eden en mühim üssü oldu. Hamdânîler'den sonra Bizans, tehlikeli surette Kuzeydoğu Akdeniz kıyılarını tuttu; Lâzıkıyye, Hamâ, Humus gibi mühim Arab şehirlerini ele geçirdi; Kuzey Lübnan'a dayandı. Doğu Anadolu'da da Arablar'ı çok doğuya attı; Toroslar'ı ve Fırat'ı geçti; Van Gölü'nü çepeçevre hâkimiyetine aldı; Ermeni devletçiklerine metbûluğunu kabûl ettirdi. Gökçe Göl'ün batısına dayandı; Acaristan'ı aldı; çok mühim Âmid (Diyarbakır) şehrini ele geçirip Mardin'i tehdide başladı. Urfa, Ayntab, Maraş, tekrar Doğu Roma imparatorluğunun şehirleri oldu. Bizans, bu fütuhatını, Alp-Arslan'a ve

onun başkumandanı ve kuzeni Anadolu Fâtihi Kutalmış-Oğlu Süleyman-Şâh'a kadar muhafaza etti.

Hamdânîler'in Musul dalının yerine Büveyhîler ve Ukaylîler, Halep dalının yerine de Fâtımîler kaim olmuştur.

HAMDÂNÎLER

I. MUSUL DALI

1. *Nâsıruddevle* (929-967)
2. *Ebû-Tâlib* (967-979)
3. *Ebû-Abdullah Hüseyin* (979-991)
4. *Ebû-Tâhir İbrahim* (979-991, müştereken)

II. HALEB DALI

1. *Seyfüddevle* (944-967)
2. *Sâ'duddevle* (967-991)
3. *Saîduddevle* (991-1002)
4. *Ebu'l-Hasan Ali* (1002-1003)
5. *Ebu'l-Ma'âlî Şerif* (1002-1003, müştereken)

MERVÂNÎLER (990 — 1096)

Güneydoğu Anadolu'da hüküm sürmüş bir Arab devleti de Mervânîler (Benî-Mervân)'dir. Mervânîler, aslen Kürtler'in Hârbuhtî boyunun Humeydîye oymağından olmakla beraber, dil bakımından Arab'laşmışlardı. Prenslikleri, Ortaçağ'da «Diyâr-ı Bekr» denen ve merkezi Âmid (Diyarbakır) şehri olan bölgeyi ihtiva ediyordu. Başkentlerini bazan Meyyâfârikıyn'e götürmekle beraber, umumiyetle Âmid idi. 106 yıl süren bu prenslik, önce Abbâsîler'e, son çeyrek yüzyılda da Büyük Türk Hakanlığı'na yani Selçuklular'a tâbî olmuştur. Sonunda tamamen Türk - Selçuk imparatorluğuna katılmıştır. Bizans'a karşı Güneydoğu Anadolu'da sed teşkil etmek bakımından tarihî ehemmiyeti haizdir.

MERVÂNÎLER

1. *Ebû-Ali Hasan* (990-997)
2. *Mümhedüddevle* (997-1011)
3. *Ebû-Nasr Ahmed* (1011-1061)
4. *Nizâmuddevle Nasr* (1061-1079)
5. *Nâsıruddevle Mansûr* (1079-1096)

SEÇİLMİŞ BİBLİYOGRAFYA : *Byzantinische Zeitschrift*, 1892'den beri çıkan Almanca Bizans tetkikleri mecmuası; *Vizantiyskiy Vremennik*, 1894'ten beri çıkan Rusça Bizans tetkikleri mecmuası (1927-47 arasında kesilmiştir); *Byzantinisch-Neugriechische Jahrbücher*, 1920-1944 arasında çıkan Almanca Bizans tetkikleri mecmuası; *Byzantion*, 1925'ten beri çıkan Fransızca Bizans tetkikleri mecmuası; *Byzantinoslavika*, Prag'da Çekçe ola-

rak çıkmaktadır (daha başka Bizans tetkikleri mecmuaları da vardır; en tanınmışları yukarıdakileridir). — Franz Dölger, *Regesten der Kaiserurkunden des Oströmischen Reiches*, 2 cilt, Münih, 1924-25; Muralt, *Essais de Chronologie Byzantine*, 2 cilt, Petersburg, 1855 ve Basel, 1873; Ch. Diehl, *Manuel d'Art Byzantin*, 2 cilt, Paris, 2. tab'ı : 1925-26; O. M. Dalton, *Byzantine Art and Archaeology*, Oxford, 1911; L. Bréhier, *L'art Byzantin*, Paris, 1924; A. A. Vasiliev, *History of the Byzantine Empire*, 2 cilt, Madison, 1928-29, son tab'ı : 1953 (aslı Rusça'dır : Petrograd, 1917 ve 1923; Fransızca vs. tercemeleri de vardır; I. cildin Türkçe trc. Ârif Müfid Mansel, Ankara, 1943); Iorga, *The Byzantine Empire*, Londra, 1907; Ch. Diehl, *Histoire de l'Empire Byzantin*, Paris, 1919 (Türkçe'si, İngilizce'si ve birçok tabıları vardır); Ch. Diehl, *Byzance, Grandeur et Décadence*, Paris, 1919; Robert Byron, *The Byzantine Archievement*, Londra, 1929; W. N. Hutton, *Constantinople; The Story of the Old Capital of the Empire*, Londra, 1904; C. W. C. Oman, *The Byzantine Empire*, 3. tab'ı : Londra, 1892; Lebeau, *Histoire du Bas-Empire*, 2. tab'ı : 21 cilt, Paris, 1824-36; V. Grümel, *La Chronologie Byzantine*. Paris, 1958; G. Ostrogosky, *Geschichte des Byzantinischen Staates*, Münih, 1963; L. Bréhier, *Le Monde Byzantin, Vie et Mort de Byzance*. Paris, 1947.

Sâsâniler için : Arthur Christensen, *L'Empire des Sassanides*, Kopenhag, 1907 (en mükemmel tetkik budur, çeşitli tab'ıları ve tercemeleri vardır) yeni tab'ı : 1936; Cl. Huart, *La Perse Antique*, Paris, 1925; Carl Bartholomae, *Zum Sasanidischen Recht*, Heidelberg. 1922; Güterbock, *Byzanz und Persien*, Berlin, [illegible]

Hamdânîler için : Freytag, *Geschichte der Hamdaniden, Zeitschrift der Deutschen Morgenlaendischen Gesellschaft*, c. X ve XI'de, Leipzig, 1856-57; Marius Canard, *Histoire de la Dynastie des H'amdanides de Jazîra et de Syrie*, Cezâyir, 1951; aynı yazar, *Sayf al Daula le Hamdanide*, Cezâyir, 1934. — Mervânîler için : Amedroz, *The Marwanid Dynasty at Mayyafariqîn, Journal of the Royal Asiatic Society*, Londra, 1903, s. 123 v.dd.

İslâm imparatorluğu için : M. J. de Goeje, *Mémoire sur la Conquête de la Syrie*, 2. tab'ı : Leiden, 1886; J. Laurent, *L'Arménie entre Byzance et l'Islam*, Paris, 1919; H. A. R. Gibb, *The Arab Conquests in Central Asia*, Londra, 1923 (Türkçe tercemesi de vardır); A. J. Butler, *The Arab Conquest of Egypt*, Oxford, 1902; M. Canard, *Les Expéditions des Arabes contre Constantinople*, Paris, 1926 (Türkçe tercemesi de vardır). — Cl. Huart, *Histoire des Arabes*, 2 c., Paris, 1912-13; Ph. Hitti, *History of the Arabs*, ilk tab'ı : Londra, 1937; M. Gaudefroy-Demombynes, *Le Monde Musulman jusqu'aux Croisades*, ilk tab'ı : Paris, 1931; Ch. Diehl ve G. Marçais, *Le Monde Oriental de 395 à 1081*, ilk tab'ı : Paris, 1936; C. H. Becker, *Islamstudien*, 2 c., Leipzig, 1924-1932; L. Caetani, *Chronografia Islamica*, 5 c., Paris, 1912; J. Wellhausen, *Das Arabische Reich und sein Sturz*, Berlin, 1902 (İngilizce'si de vardır); A. Mez, *Die Renaissance des Islams*, Heidelberg, 1922 (Türkçe, İngilizce, İspanyolca, Fransızca tercemeleri de vardır); A. von Kremer, *Culturgeschichte des Orients unter den Chalifen*, 2 c., Viyana, 1875 (İngilizce'si de vardır). — Bu büyük bahis için çok geniş bibliyografya : J. Sauvaget, *Introduction à l'Histoire de l'Orient Musulman, Eléments de Bibliographie*, Paris, 1943 ve *İslâm Ansiklopedisi*'nde mevcuttur.

XIV

ANADOLU'da HAÇLI DEVLETLERİ

1. KÜÇÜK-ERMENİSTAN (KİLİKYA) ERMENİ KRALLIĞI (1080 — 1375)

Kilikya Ermeni Prensleri

Haçlı Seferleri, Anadolu'da, Suriye'de, Lübnan'da, Filistin'de, Kıbrıs'ta, Yunanistan'da, Istanbul'da bir sürü devletlerin kurulmasına yol açmıştır. Anadolu topraklarında kurulan Haçlı devletleri —bir-iki ehemmiyetsiz senyörlük dışında— Küçük-Ermenistan veya Kilikya Ermeni Krallığı ile Antakya Prensliği ve Urfa Kontluğu'dur. Bunların en mühimmi, Kilikya krallığıdır. Gerçi bu devlet Avrupa'dan gelen Latinler tarafından değil, Anadolulu Ermeniler tarafından kurulmuştur. Fakat kuruluşunu I. Haçlı Seferi'ne borçlu olduğu gibi, Latinler'den aldığı yardımlarla idâme-i hayât edebilmiş, hattâ bazan Latin krallarını tahta geçirmeye mecbur olmuştur.

Doğu Anadolu'daki Ermeni devletçiklerinden, eserimizin yukarısında bahsedilmişti. Bunların sonuncuları, Malazgirt zaferinden sonra ortadan kalkmıştır. Kilikya'da eskiden beri birtakım Ermeni derebeyleri vardı. Fakat Bizans çağında burada bir Ermeni devleti teşekkül edememiştir. Çukurova'nın dağlar ve sularla çevrilmiş vaziyeti dolayısiyle, Ermeni derebeyleri Malazgirt'ten sonra da Türkler'e vergi vererek burada yaşamaya devam ettiler. Burada şunu söylemek lâzımdır ki, daha önceleri Kilikya'da hiç bir Ermeni yoktu. Bizans'ın, Arablar'ın, nihayet Selçuklu Türkleri'nin Kuzeydoğu Anadolu'daki Ermeniler'i sürmesi sonunda, onbinlerce Ermeni, Kilikya'ya geldi.

Devletin I. hânedânını teşkil eden «Rubên Hânedânı»nın kurucusu I. Rubên, Bartzerberd Senyörü idi. Oğlu I. Konstantin, «Ermenistan Baronu» sanını takındı. Bunun oğlu I. Thoros ise «Ermenistan Prensi» oldu. Türkler'e vergi verirken, I. Haçlı Seferi'nden sonra Bizans'a tâbî oldu.

Ermeni devleti, 1226'ya kadar Bizans'a tâbî bulunmuştur. I. Thoros'un kızkardeşi, Haçlılar'ın Urfa kontu I. Jocelin de Courtenay ile evlendi. Bu yakınlaşmalara rağmen, diğer Haçlı devletleri Kudüs krallığını metbû tanırken, Ermeniler, Bizans'a tâbî oldular. I. Thoros'un yerine kardeşi I. Levon geçti ve bir Kudüs prensesi ile evlendi. Bu Prens, 1128'den 1142'ye kadar 14 yıl Bizans'ta esir olarak yaşadı ve öldü. Yerine oğlu II. Thoros, sonra onun oğlu II. Rubên, sonra II. Thoros'un kardeşi I. Mlêh, prens oldular. Prens Mlêh'in öldürülmesi üzerine tahta kardeşi olup Istanbul'da ölmüş bulunan ve 1129-1139 arasında veliahdlık makamını işgal eden Prens Rubên'in oğlu III. Rubên geçti. 1187'de rahip olup tahttan çekilen bu Prens, Toron-Montréal ailesinden Isabelle'le evlenmişti. Kızı Alix, önce Sasun Ermeni baronu Hethum, sonra Trablus kontu IV. Raymond ile evlenmiştir. III. Rubên'i kardeşi «Büyük» diye ünlü II. Levon takip etti. Bu hükümdardır ki ilk defa olarak 1199'da «thagovor = kral» sanını takınmaya cesaret etti. Bu suretle Kilikya devleti kuruluşundan 119 yıl sonra 6 ocak 1199'da krallık olmuştur. Krallık devri de 1375'e kadar 176 yıldır. 13 nisan 1375'te bu 295 yıllık devlet tarihe karışmıştır.

Kilikya devleti, derebeyliğe dayanan bir teşekküldü. Ermeni derebeylerinin en ünlüleri Dânişmendliler'e kadar 1095-1103 arasında 8 yıl Malatya Prensi olan Gabriel'dir. Bunun kızı Morfia, Kudüs kralı II. Baudouin ile evlenip kraliçe olmuştur. Thomas adlı başka bir Ermeni derebeyi de 1094-1098 arasında Urfa Prensi olmuş, sonra Urfa, Haçlılar'a geçmiştir. 1072-1110 arasında 38 yıl Lambron (Nimrun) prensi olan Oşin de zikredilebilir. Vasil adlı başka bir asılzade de 1107-1112 arasında 5 yıl Keysun prensi olmuş, oğlu Vasil Tgha da 1112-1113 arasında bu makamı işgal eylemiştir. Kardeşi Bagrat da ünlü Ermeni derebeyilerindendir.

Kilikya Ermeni Kralları

II. Levon, 1189'da Antakya prensesi Isabelle'le, 1210'da da Lusignan prensesi Sybille ile evlenmiştir. Yerine kızı Zabel (Isabelle'in Ermenice'si) kraliçe olmuş, 1222'de Antakya prensi Philippe, sonra 1226'da Ermeni beylerinden Hethum ile evlenmiştir. Kızkardeşi Stephanie de Kudüs kralı Jean de Brienne'le izdivaç yapmıştır. 1226'da 146 yıllık Rubên Hânedânı'nın yerine iktidara 1341'e kadar 115 sene devam edecek olan Hethum Hânedânı geçmiştir. Hânedânın kurucusu I. Hethum, kraliçe Zabel'in zevci olup, 1265'te ölen Lambron baronu Konstantin'in oğlu ve Mareşal Smpat'ın kardeşidir. Hethum, 1269'da rahip olup tahttan çekilmiştir. 1247 de Kilikya Krallığı, Türkiye Hâkanlığı'nın tâbii olmaktan çıkmış, Moğollar'ın ve sonra İlhanlılar'ın tâbii olmuştur. Hattâ Mareşal Smpat, 1248'de Moğol Büyük Kağanı'nı ziyarete Karakurum'a gitmiştir. Hethum'un yerine oğlu III. Levon geçmiştir. Bu kral, 1266'da Memlûk Türkleri'ne esir olmuştur. Kardeşi Prens Thomas da aynı tarihte Memlûkler tarafından öldürülmüştür. Mısır-Suriye Türk-Memlûk Sultanlığı, Moğol İlhanlılar'ın amansız düşmanı olduğu için, İlhanlılar'a tâbî Ermeni krallarına da bu şekilde davranmıştır. III. Levon'un 5 kızkardeşinden Prenses Sybille, 1254'te Antakya prensi VI. Bohémond'la, Prenses Maria, Lusignan hânedânından Guy'le, Prenses Femia da Sayda kontu Julien'le evlenmiştir.

III. Levon'un yerine 3 oğlu II. Hethum, III. Thoros. I. Sembat sıray

la kral olmuştur. II. Hethum, 1295'te metbuu Gazan İlhan'ı ziyaret etmiş, 1301'de rahip olup tahttan çekilmiş, 1307'de İlhan'ın emriyle öldürülmüştür. III. Thoros, Lusignan hânedânından Marguerite ile, I. Sembat da Ibelin hânedânından Isabelle'le evlenmişlerdir.

Sonra tahta III. Thoros'un oğulları II. Konstantin'le IV. Levon geçmiş, bu sonuncusu gene İlhan'ın emriyle öldürülmüş, Lusignan hânedânından kardeş çocukları olduğu Agnès'le evlenmiş, yerine III. Levon'un kral olan 4. oğlu Oşin geçmiştir. Oşin, önce Kıbrıs prensesi Isabelle'le, sonra Tarente prensesi Jeanne-Irène'le evlenmiş, yerine oğlu V. Levon tahta çıkmıştır. Bu kral, 1329'a kadar 9 sene Korikos Kontu'nun niyabetinde saltanat sürmüş, onun öldürülmesinden sonra serbest kalmış, Aragon-Sicilya prensesi ve sabık Kıbrıs kraliçesi Constance'la evlenmiştir.

V. Levon'un vârissiz ölümü üzerine Fransız Lusignan Hânedânı 2 defada (1341-1344 + 1373-1375) 5 sene, Ermeni tahtını işgal etmiştir. Şöyle ki : V. Levon'un halası Zabel, Lusignan'lardan 1307'de İlhan'ın emriyle öldürülen Amaury ile evlenmişti. Bu evlenmeden doğan Guy, V. Levon'un yerine geçti. Guy'nin kızkardeşi Agnès de IV. Levon'la evlenip Ermenistan kraliçesi olmuştu. Sonra Ermeni asillerinden III. Konstantin'le IV. Konstantin, seçilerek kral oldular. Bunlar devletin IV. ve V. Hânedânları'nı teşkil ederler. V. Konstantin'in öldürülmesi üzerine tekrar Lusignan'lardan VI. Levon tahta çıktı. VI. Levon, I. Guy'nin kardeşi olup 1341-1342'de Ermenistan krallık nâibi bulunmuş Prens Jean'ın oğlu idi. 1375'te Memlûkler'e esir düştü; 1382'ye kadar 7 yıl Kahire'de esir yaşadı; sonra Paris'e gidip orada 1393'te öldü.

Ermeni Krallığı, İlhanlılar'dan sonra Mısır-Suriye Türk-Memlûk imparatorluğunu metbû tanıdı. Memlûkler'den Haleb (Kuzey Suriye) umumî valisi Emîr Seyfeddin Beydemir Hârzemî, 1360'ta Adana ile Tarsus'u fethetti. Böylece bu iki mühim şehir, Türkler'in eline geçmiş oldu. 1360'tan sonra Ermeniler'in elinde yalnız başkent Sis (Kozan) ve Anazarba ile civarından ibaret küçük bir toprak kalmıştı. Son Ermeni kralı esir edilip buraları da 13 nisan 1375'te yani Osmanoğulları'ndan I. Sultan Murad zamanında Memlûkler tarafından fethedildi. Bu suretle Çukurova'nın Türkler'ce fethi tamamlandı ve XIV. asır sonlarında burada kurulan Ramazanoğulları Türk Prensliği zamanında ülke, bol Türkmen göçleriyle tamamen Türk'leşti.

Kilikya Ermeni Devleti, Türkiye'ye, Bizans'a, tekrar Türkiye'ye, Moğollar'a ve İlhanlılar'a, nihayet Memlûkler'e tâbî olmuş, hiç bir zaman tam bağımsız yaşamamıştır. Buna rağmen Bizans gibi büyük bir devletin yanında, Trabzon imparatorluğu ile beraber, Türkiye'nin birliği içinde bir çıban başı teşkil etmiştir.

Devlet, bazan Kilikya'nın bir köşesinde hüküm sürmüş, bazan Kilikya'dan da taşarak genişlemiştir. 1132'de Adana ile Tarsus'u alarak sahile inmiş, 1139'da buralarını Bizans'a vermiş, tekrar Çukurova'nın kuzeyindeki dağlara çekilmiş, 1151'de gene Tarsus'u

almış, 1211-1216 arasında 5 yıl Ereğli ile Karaman'ı bile elinde tutmuştur. 1293'te bir müddet evvel Selçuklular'dan aldığı Maraş'ı, 1347'de Ayas'ı, 1360'ta Adana ile Tarsus'u, Memlûkler'e vermiştir. Daha 1266'da bir müddet için bütün devlet topraklarını işgal etmiş bulunan Memlûkler, bu suretle adım adım Çukurova'yı fethederek, Ermeni devletine son vermişlerdir.

KİLİKYA ERMENİ PRENS VE KRALLARI

(1080 — 13.IV.1375 = 295)

I. RUBEN HÂNEDÂNI (1080-VI.1226 = 146) (6.I.1199'dan itibaren krallık) :

1. *I. Rubên* (Senyör : 1080-1095 = 15)
2. *I. Konstantin* (Baron : 1095-1099 = 4)
3. *I. Thoros* (Prens : 1099-1129 = 30)
4. *I. Levon* (1129-1139 = 10)
5. *II. Thoros* (1139-1168 = 29)
6. *II. Rubên* (1168-1170 = 2)
7. *Mlêh* (1170-1175 = 5)
8. *III. Rubên* (1175-1187 = 12)
9. *II. Levon («Büyük»)* (1187-1199 = 12 prens + 1199-1219 = 20 kral = 32)
10. *Zabel* (Kraliçe : 1219-VI.1226 = 7)

II. HETHUM HÂNEDÂNI (VI.1226-1341 = 115) :

11. *I. Hethum* (VI.1226-1269 = 43)
12. *III. Levon* (1269-1289 = 20)
13. *II. Hethum* (1289-1293 = 4 + 1299-1301 = 2 = 6)
14. *III. Thoros* (1293-1296 = 3)
15. *Sembat* (1296-1299 = 3)
16. *II. Konstantin* (1299)
17. *IV. Levon* (1301-1307 = 6)
18. *Oşin* (1307-1320 = 13)
19. *V. Levon* (1320-1341 = 21)

III. LUSIGNAN HÂNEDÂNI (Fransız) (1341-1344 = 3 + 1373-1375 = 2 = 5) :

20. *Guy* (1341-1344 = 3)
23. *VI. Levon* (1373-1375 = 2)

IV. HÂNEDAN : *21. III. Konstantin* (1344-1363 = 19)

V. HÂNEDAN : *22. IV. Konstantin* (1363-1373 = 10)

2. ANTAKYA PRENSLİĞİ (1098 — 1268)

Haçlılar'ın Fransızlar'ın «Levant» dedikleri Doğu Akdeniz sahillerinde ve bu sahillere yakın çevrelerde kurdukları devletlerin Kudüs krallığından sonra en mühimmi, Antakya prensliğidir (Kilikya krallığını yerli bir devlet sayarsak). Bu prenslik, 3 haziran 1098'den 19 mayıs 1268'e kadar 169 yıl, 11 ay, 16 gün sürmüştür. Sonunda bu da Mısır-Suriye Türk-Memlûk imparatorluğu tarafından ortadan kaldırılmış, Doğu Akdeniz, Haçlılar'dan temizlenmiş, fakat bunun için Türkler, 2 asır gayret sarfetmişlerdir. Antakya Prensliği, 1176'ya kadar Bizans'ı metbû tanımıştır.

Antakya, I. Haçlı Seferi sonunda Kudüs'ten evvel Türkler'den alınınca, buraya I. Bohémond prens olmuştur. Tarente hânedânından olan bu zat, 1100 temmuzundan 1103 mayısına kadar 2 yıl, 10 ay Dânişmendoğulları'nın elinde esir kalmış, 1108'de de Bizans'a yani metbuuna esir düşmüş, 1111'de İtalya'da ölmüştür. 1101-1103 ve 1104-1111 arasındaki 9 yıllık gaybubetinde yeğeni Tancrède yerine geçmiştir. Onun ölümünden sonra, Tancrède'in yeğeni Salernolu Roger, prens olmuş, 1119'da öldürülünce, Tarente hânedânı son bulmuştur.

İkinci hânedan Boulogne (Bulonya) veya Ardenne hânedânı yani Kudüs'te saltanat süren Fransız hânedânıdır. Kudüs kralı I. Baudouin'in oğlu II. Bohémond, 1130'da öldürülünceye kadar Antakya prensi olmuştur. 1126'ya kadar ilk 7 senesinde kendisine Kudüs kralı II. Baudouin niyabet ve vesayet eylemiştir. 1126'da Kudüs prensesi Alix'le evlenmiştir. Yerine, oğlu olmadığı için kızı Prenses Constance geçmiştir. Prenses'e sırasıyla şu zatlar niyabet eylemişlerdir : Kudüs kralı II. Baudouin (1130-1131 = 1), Kudüs kralı I. Foulque (1131-1136 = 5), Prenses'in ilk zevci Raymond de Poitiers (1136-1149 = 13), Kudüs kralı III. Baudouin (1149-1153 = 4), Prenses'in 2. zevci Renaud de Châtillon (1153-1160 = 7). Prenses, ancak son 3 senesinde niyabetsiz saltanat sürmüştür. — Prenses Constance, 1136'da, 1149'da Türkler tarafından öldürülen Raymond de Poitiers ile, 4 yıl sonra 1153'te de Renaud de Châtillon ile evlenmiştir. Raymond, Akitanya dukası IX. Guilaume'un küçük oğludur. Renaud, 1160'ta Türk atabeyi Nûreddin Zengî'ye esir düşmüş, 1177'ye kadar tam 17 sene Halep'te esir olarak yaşamış, nihayet 1187'de Salâhaddin Eyyûbî tarafından öldürülmüştür.

1163'ten 1268'e kadar 105 yıl saltanat süren III. Antakya Hânedânı, aynı zamanda Trablus'ta (Şam Trablusu) hüküm sürmüş, bu suretle Antakya Prensliği ile Trablus Kontluğu birleşmiştir. Bu sonuncu hânedân da Fransız'dır. Bu hânedâna mensup 6 Prens-Kont şunlardır : III. Bohémond ki, 1162'de ve 1164'te 2 kere Türkler'e esir düşmüş, 1165'te metbuu İmparator'u ziyarete Istanbul'a gitmiştir. Zevcesi Prenses-Kontes Sybille'dir. III. Bohémond'un oğlu III. Raymond, 1152-1187'de Trablus Kontu idi. Bunun 2 oğlundan IV. Bohémond, babasının yerine geçmiştir. Diğer oğlu IV.

Raymond ise, Kilikya Ermeni prensesi Alice'in 2. zevci ve 1187-1189'da Trablus Kontu olmuştur. IV. Bohémond'un oğlu Prens Philippe, Kilikya Ermenistan kraliçesi Zabel'le evlenip, 1222-1225'te Kilikya prince consort'u olmuştur. IV. Bohémond'un yerine, kardeşi IV. Raymond'un oğlu Raymond-Roubén geçmiştir ki, annesi Ermeni prensesidir. Onu, oğlu V. Bohémond takip etmiştir. Bu Prens-Kont, İtalyan Segni hânedânından Lucie ile evlenmiştir. Oğulları «Güzel» diye tanınan VI. Bohémond, sonuncu Antakya Prensi olmuş, 1254'te Ermeni prensesi Sybille'le evlenmiştir. İlk saltanat yılında, annesinin niyabeti altında yaşamıştır. VI. Bohémond, 1268-1275 arasında yalnız Trablus Kontu olarak kalmış, yerine kardeşi VII. Bohémond geçmiş, 12 sene sonra o da ölünce, anneleri Kontes Lucie, 1287-1288 arasında 1 yıl kadar Trablus'ta saltanat sürmüş, 1288'de Memlûkler, Trablus'u da Haçlılar'dan almışlardır. Bu suretle Trablus Kontluğu, 1102-1288 arasında 186 yıl devam etmiş, bu müddet zarfında 2 Fransız, 1 İtalyan hânedândan 11 kont ve 1 kontes saltanat sürmüştür.

ANTAKYA PRENSLERİ

(3.VI.1098 — 19.V.1268 = 169, 11, 16)

I. TARENTE HÂNEDÂNI (1098-1119 = 21) :

1. *I. Bohémond* (1098-1111 = 13)
2. *Tancrède* (1111-1112 = 1)
3. *Roger* (1112-1119 = 7)

II. BOULOGNE = ARDENNE HÂNEDÂNI (1119-1163 = 44) :

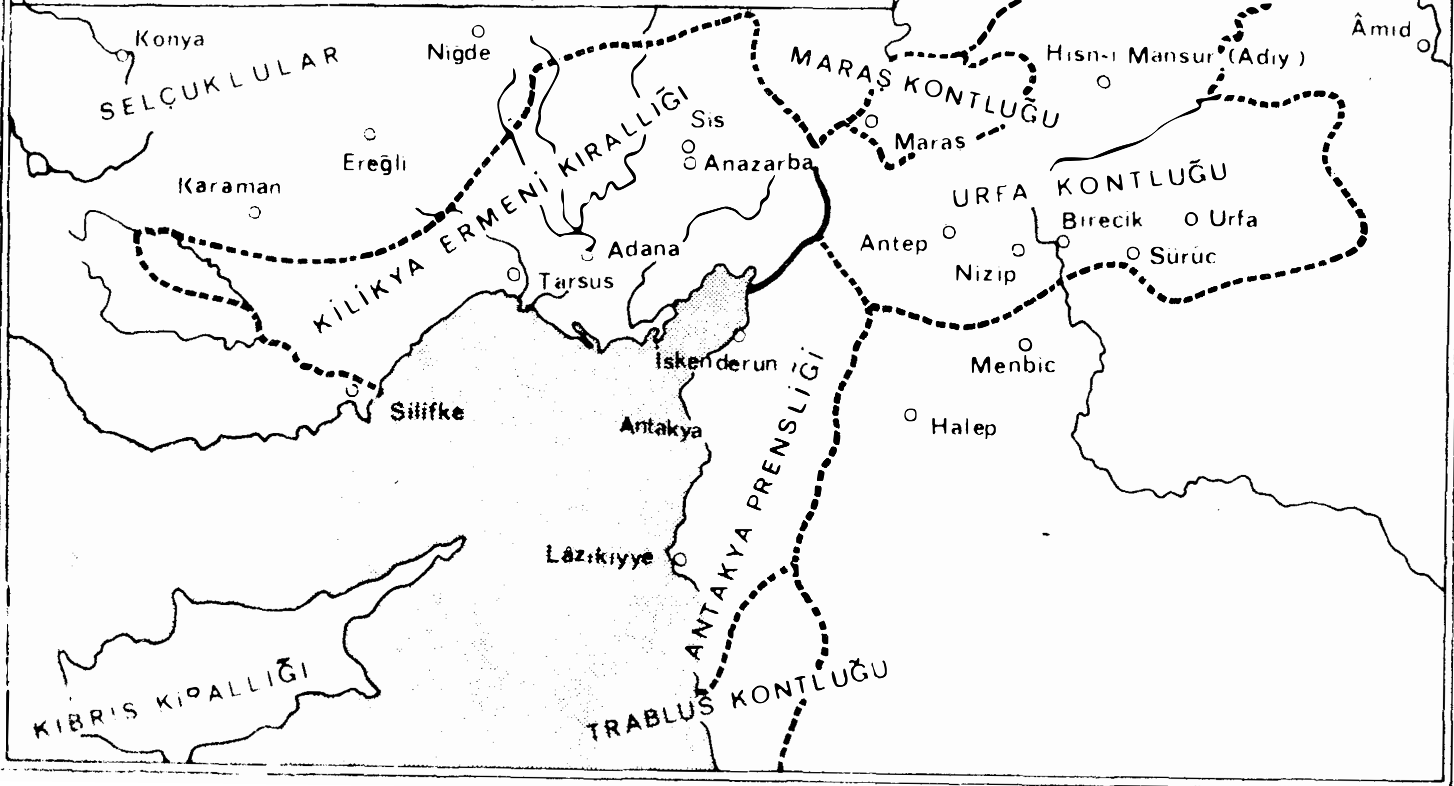
4. *II. Bohémond* (1119-1130 = 11)
5. *Prenses Constance* (1130-1163 = 33)

III. TRABLUS HÂNEDÂNI (1163-1268 = 105) :

6. *III. Bohémond* (1163-1201 = 38)
7. *IV. Bohémond* (1201-1216 = 15 + 1219-1233 = 14 = 29)
8. *Raymond-Roubèn* (1216-1219 = 3)
9. *V. Bohémond* (1233-1251 = 18)
10. *VI. Bohémond* (1251-1268 = 17)

3. URFA KONTLUĞU (1098 — 1146)

Urfa Kontluğu, 9 mart 1098'den 3 kasım 1146'ya kadar 48 sene, 7 ay, 25 gün devam eden bir Haçlı devletidir. Merkezi «Edessa» ve «Rohas» denen Arablar'ın «Ruhâ», Türkler'in «Urfa» dedikleri Güneydoğu Anadolu şehridir. Kontluk, bir ara Maraş, Hısn-ı Mansûr (Adıyaman), Malatya, Antep çevrelerini içine alacak derecede büyümüştür.

(26) ANADOLU'DA HAÇLI DEVLETLERİ
(Haçlı Devletleri en geniş sınırlarıyla gösterilmiştir.)
Konya
SELÇUKLULAR
Niğde
Ereğli
Karaman
KİLİKYA ERMENİ KIRALLIĞI
Sis
Anazarba
Adana
Tarsus
Silifke
İskenderun
Antakya
Lâzıkıyye
ANTAKYA PRENSLİĞİ
TRABLUS KONTLUĞU
KIBRIS KIRALLIĞI
Elbistan
Malatya
MARAŞ KONTLUĞU
Maraş
Hısn-ı Mansur (Adıy)
Âmıd
URFA KONTLUĞU
Birecik
Urfa
Sürüc
Antep
Nizip
Menbic
Halep

Bu Haçlı devletinde, her ikisi de Fransız olan 2 hânedan hüküm sürmüştür: Boulogne (Bulonya) veya Ardenne Hânedânı ile Courtenay Hânedânı. Her iki hânedândan ikişer kont, tahta çıkmıştır. İlk kont I. Baudouin, 1100'de kardeşi Godefroy de Bouillon'un yerine Kudüs kralı olunca, kontluktan çekilmiş, yerine amcası Bourg Kontu'nun oğlu II. Baudouin geçmiştir.

I. Baudouin, Bulonya kontu II. Eustache ile Lorraine hânedânından Kontes Ida'nın büyük oğludur (Baudouin 1058'de, Godefroy 1061'de doğmuşlardır). Büyük-babası, Bourg Kontu idi. 18 yıl da Kudüs'te saltanat sürüp 1118'de 60 yaşında ölmüştür. 28 haziran 1113'te Türkler'e esir düşmüştür.

II. Baudouin, aynı zamanda Fransa'da Bourg Kontu idi. Malatya Ermeni prensesi Morfia ile 1105'e doğru evlenmiştir. 1104-1108 ve 1123-1124 arasında 5 yıl Türkler'in esiri olarak yaşamıştır. II. Baudouin'in nesli, Kudüs'te saltanat sürdüğü için, Urfa, Courtenay ailesine geçmiştir. II. Baudouin'in kızkardeşi, Ermenistan prensi I. Levon'la evlenmiştir.

İlk Courtenay Urfa kontu I. Jocelin de bir Ermeni prensesi ile evliydi. Bu zat da 1122 eylûlünde Türkler'e esir düşmüştür. 1118-1119'da Galéran du Puiset, 1123'te Geoffroi le Moine, yerine niyabette bulunmuşlardır. Oğlu II. Jocelin, Kontes Béatrice'le evliydi. Urfa Kontluğu gittikçe Türkler tarafından daraltılmış, nihayet önce bu Haçlı devleti Türkler tarafından ortadan kaldırılıp, Güneydoğu Anadolu'nun en büyük kısmı müstevlîlerden temizlenmiştir. — Urfa'nın düşmesi, II. Haçlı Seferi'ne sebep olmuştur ki, bu seferde Haçlılar, Eskişehir meydan muharebesinde I. Sultan Mes'ud tarafından yok edilmişler, Urfa'yı da geri alamamışlardır.

URFA KONTLARI (9.III.1098 — 3.XI.1146 = 48, 7, 25)

I. BOULOGNE = ARDENNE HÂNEDÂNI (1098-1118 = 20) :

1. I. Baudouin (1098-1100 = 2)
2. II. Baudouin (1100-1118 = 18)

II. COURTENAY HÂNEDÂNI (1118-1146 = 28) :

3. I. Jocelin (1118-1131 = 13)
4. II. Jocelin (1131-1146 = 15)

SEÇİLMİŞ BİBLİYOGRAFYA : Fr. Tournebize, *Histoire Politique et Religicuse de l'Arménie,* Paris, 1900; J. de Morgan, *Histoire du Peuple Arménien,* Paris, 1919; R. Grousset, *L'Empire du Levant,* Paris, ilk tab'ı : 1946; aynı müellif, *Histoire de l'Arménie,* Paris, 1950; aynı müellif, *Histoire des Croisades,* 3 c., Paris, ilk tab'ı : 1935-38; Cl. Cahen, *La Syrie du Nord à l'Époque des Croisades,* Paris, 1940; Ducange, *Les Familles d'Outre-Mer,* Rey neşri, Paris, 1869; Académie des Inscriptions, *Recueil des Historiens des Croisades,* Paris, 1841-1906, 16 büyük cilt (Haçlı Seferleri kaynaklarının muhteşem külliyatı).

XV

BİZANS ve LATİNLER

1. MALAZGİRT'TEN SELÇUKLULAR'IN DÜŞMESİNE KADAR BİZANS (1071 — 1308)

a. Bizans'ın Son Büyüklük Devri: Komnenoslar ve İnhitat (1071-1204)

Malazgirt'te Türkler'e esir düşüp Sultan Alp-Arslan tarafından serbest bırakılan IV. Romanus Diogenes, ertesi yıl, 1072'de Bizanslılar tarafından öldürüldü. Zevcesi ve imparatoriçe olarak selefi bulunan Eudoxia, VII. Michael Parapinakes Ducas ile evlendi ve bu 3. zevcini Doğu Roma tahtına çıkardı. Ondan sonra, Türkler'in himaye edip tuttuğu III. Nicephorus Botaniates tahta çıktı. Onu takip eden I. Alexius Comnenus (1081-1118) ve oğlu II. Ioannes Calus Comnenus (1118-1143), Bizans'ın en büyük imparatorları arasındadır. I. Haçlı Seferi bunların ilki zamanında olmuş ve bundan faydalanan Bizans, bütün Anadolu'ya ve sahillerine hâkim olan Türkler'i, Ege, Akdeniz, Karadeniz sahillerinden uzaklaştırıp kara Anadolu'suna atmıştır. Burada Comnenus 'lar, dâhîce bir siyaset takip ederek, icabında Türkler'e karşı Haçlılar'ı yalnız bırakmasını bilmişler, yani her zaman Haçlılar'ı candan desteklememişlerdir. Çünkü Haçlılar'dan olan nefretin Türk düşmanlığından üstün olduğu, o zamanın bütün kaynaklarının tetkikından anlaşılmaktadır. Latinler'in Yakın Doğu'ya, Doğu Akdeniz kıyılarına yerleşmesi, Bizans'ın son derece canını sıkmıştır. I. Haçlı Seferi'nden sonra Antakya Prensliği bile Bizans'ı metbû tanımıştır. Bu suretle Doğu Roma'nın en büyük, zengin ve mühim eyaleti olan Anadolu'nun kaybı hiç bir zaman telâfi edilememişse de, Bizans gene Güney İtalya'dan İskenderun Körfezi'ne kadar uzanmış, Balkanlar'ın en büyük kısmına ya doğrudan doğruya hâkim olmuş veya metbûluğunu kabûl ettirmiş, Anadolu sahillerine İskenderun Körfezi'ne ve Batum'a kadar ege-

men bulunmuş, kudretli donanması ile Ege'yi tutmuş, Güney İtalya'daki topraklarını muhafaza etmiştir. Zenginliği ve üstün medeniyeti ile Avrupa'nın şüphesiz en kudretli ve büyük devleti olmakta devam eylemiştir. Üstelik Anadolu'yu Türkler'den geri almayı, Türkler'i Toroslar'ın ve Fırat'ın ötesine atmayı bir an bile aklından silmemiş, bu hususta her türlü askerî ve siyasî tedbirden geri durmamıştır. Ta II. Kılıç-Arslan'ın Miryokefalon zaferine kadar. Bu zaferden sonra Anadolu'nun istirdadı siyaseti bir hülya olmuş ve buna son verilmiştir. Miryokefalon, Bizans için, her bakımdan ikinci bir Malazgirt olmuştur. Miryokefalon'dan sonra II. Kılıç-Arslan'ın oğulları ve torunları, Akdeniz ve Karadeniz sahillerine de erişmişler, Sinop, Antalya, Alâiye gibi fevkalâde ehemmiyette üs ve limanları Türkiye imparatorluğuna katmışlardır. Bundan sonra Karadeniz ve Akdeniz kıyıları, iki büyük imparatorluk arasında paylaşılmış, fakat Bizans, Ege'nin mutlak hâkimi olmakta devam etmiştir. Ancak Batı Anadolu'ya yerleştirilen Türkmen «uc beyleri» her yıl yaptıkları akınlarla Ege'ye bir an önce çıkmak çarelerine tevessül etmişler ve daha Selçuklu hânedânı düşmeden çok evvel buna muvaffak olmuşlardır.

II. Ioannes'in yerine geçen yeğeni I. Manuel Comnenus da en büyük Bizans imparatorlarından olmasına rağmen, Miryokefalon'da Romanus Diogenes'e benziyen bir tarzda ezilince, geniş ölçüde prestijini kaybetmiştir. Yerine oğlu II. Alexius, sonra I. Alexius'un torunu I. Andronicus geçmişlerdir. Bu devirde Bizans, ilk Komnenoslar devrindeki azamet ve şevketini muhafaza edememiş, Latin Haçlı devletçikleri ile sıkı akrabalık münasebetleri kurmuş, Türkler'in Bizans işlerine gün geçtikçe daha fazla müdahalesini önliyememiştir. Nitekim I. Andronicus da babası Prens Isaakios gibi Türkler'e esir düşmüş, bir Ermeni prensesi ile evlenmiştir. Yerine torunları (Prens Manuel'in oğulları) II. Isaakios ile III. Alexius, sonra ilkinin oğlu IV. Alexius, nihayet Ducas hânedânından V. Alexius geçmiştir. IV. Alexius'un ikinci saltanatı (1203-1204) IV. Haçlı Seferi ile kapanmış ve bu hâdise, Bizans tarihinin o zamana kadar en büyük faciasını teşkil eylemiş, İmparatorluk, tarihte ilk defa olarak taht şehri Istanbul'dan çıkmaya mecbur olmuştur.

b. Latin İmparatorluğu (1204-1261)

IV. Haçlı Seferi'nin vahşi bir şekilde Bizans'a teveccüh etmesi, dünyanın en büyük san'at hazinelerinden birini içine alan muhteşem Istanbul'u tahrip ve yağma ile kalmadı, Haçlılar'ın

da Boğaz'da yerleşmesiyle nihayet buldu. 60.000'i Latin olmak üzere bir milyon insanın yaşadığı Istanbul'da nüfus, çok azaldı. Ayasofya, Katolik kilisesi oldu. Bizans İmparatorluğu, başkent olarak İznik'i seçip Anadolu'ya çekildi. Bu suretle Fransız Flandre (Courtenay) hânedânına mensup 5 imparator, 13 nisan 1204'den 25 temmuz 1261'e kadar 57 yıl, 3 ay, 12 gün, Istanbul'da saltanat sürdü. Balkanlar'da kurulan Haçlı devletleri, bu imparatorluğu ismen metbû tanıyorlardı. Bütün Avrupa tarafından desteklenmekte, Venedik ve Ceneviz Cumhuriyetleri tarafından tutulmakla beraber Latin imparatorluğunun hayat gücü yoktu. Istanbul ile civarına, Balkanlar'da şuraya buraya hükmediyor, tab'ası tarafından nefret ediliyordu. Halkın gözü ve ümidi, İznik'teki Bizans imparatorunda idi.

Bizans hânedânlarından Angelus'lar, Selânik'te kendilerini «imparator» ilân ettiler. Bu suretle 1222'den 1244'e kadar 3 imparator, Selânik'te saltanat sürdü. Gene Angelus hânedânı, Epir despotluğunu (prensliğini) kurdu. 1204'den 1358'e kadar 10 Bizans despotu bu suretle 154 yıl Epir'de hüküm sürmüştür.

Bizans'tan ayrılan en mühim ve devamlı Rum devleti ise, Comnenus'ların Trabzon'da kurdukları imparatorluktur, aşağıda görülecektir.

Müstevlî Latinler, Yakın Doğu'dan, Doğu Akdeniz kıyılarından başka Balkanlar'da da bir sürü devletçik kurdular ve yerli halkın nefreti içinde yüzyıllarca bir zulüm idaresi devam ettirdiler. Bu devletçikler şunlardır :

Selânik Krallığı (1204-1222 = 18, İtalyan Montferrat hânedânından 2 kral), — Atina ve Teb Dukalığı (1205-1458 = 253, 5 hânedândan 33 duka, dukaların 6'sı Fransız, 5'i Venedikli İtalyan, 16'sı Katalan, 1260'a kadar baronluk, bu tarihten sonra dukalık), — Kefalonya (Adası) Kontluğu (1194-1483 = 289, 11 kont, 2 İtalyan hânedânından, 1318-1339 arasında ve 1418'den sonra Epir'e de hâkim olmuştur), — Mora Prensliği (1205-1428 = 223, 4 Fransız hânedânından 12 prens, 1373'ten sonra çeşitli prensler), — Salon (Amphissa) Senyörlüğü (1205-1311 = 106, 4 senyör), — Rodos Şövalyeleri ile Kıbrıs Krallığı'ndan ayrıca bahsedilecektir. Bu devletlerin çoğu önce Osmanlılar'ı metbû tanımışlar, sonra onlar tarafından ortadan kaldırılmışlardır. Görüldüğü gibi IV. Haçlı Seferi darbesi, Bizans'a ölüm vuruşunu teşkil etmiştir.

c. İznik İmparatorluğu (1204-1261)

İznik'teki Bizans imparatoru I. Theodorus Lascaris (1204-1222 = 18), Rumlar tarafından meşrû Doğu Roma imparatoru kabûl edilmiş, Türkler de bu imparatorluğu tanımışlardır. Önceleri Türkiye, daha büyük tehlike teşkil eden Haçlılar'a karşı bu imparatorluğu desteklemiş, fakat İznik imparatorluğunun eninde sonunda Istanbul'dan Latinler'i kovacak güce sahip olduğu belli olunca, iki devletin arası tekrar açılmıştır.

I. Theodorus, II. Isaakios Comnenus'un kızı Prenses İrini ile evli idi. Prenses İrini'nin bir kızkardeşi de Almanya imparatoriçesi (I. Philippe'in zevcesi) idi. Bununla beraber Comnenus hânedânı, Theodorus Lascaris'i uzun müddet gayrimeşrû addetmiştir. Lascaris ölünce iktidara tekrar Dukas hânedânı gelmiştir. V. Alexius Dukas'ın oğlu III. Ioannes Vatetzes (1222-1254 = 32) imparator olmuştur. III. Ioannes, Lascaris'in dâmâdı idi; sonra bir Alman (Hohenstaufen) imparatorluk prensesi ile evlenmiştir. Ondan sonra tekrar Lascarisler iktidara gelmiş, I. Theodorus'un oğulları II. Theoderus (1254-1258 = 4) ile IV. Ioannes (1258-1261 = 3) saltanat sürmüşlerdir. Onun öldürülmesi ile iktidar, Paleologoslar'a geçmiştir. 1258'den beri imparatorluk nâibi olan VIII. Michael Paleologos, 25 temmuz 1261'de Istanbul'u almış, Latinler'i kovmuş ve imparator olmuştur. Bu suretle Doğu Roma'nın Türkler tarafından alındığı 29 mayıs 1453 tarihine kadar 191 yıl, 10 ay, 5 gün, Paleologoslar tahtta kalmışlardır. Rakîp olarak en fazla Kantakuzinos hânedânı ile mücadele etmişlerdir.

d. İlk Paleologoslar (1261-1308)

VIII. Michael Paleologos, 1282'de 21 yıllık bir saltanattan sonra 48 yaşında öldü. Eski bir Bizans asker ailesine mensuptu; büyükbabasının, büyükbabasının babası olan General Nicephorus Paleologos, 1100 yıllarında ölmüştür; bu aile pek çok tanınmış kumandan yetiştirmişti. Dukas hânedânından Theodora ile evlenen VIII. Michael, kardeşi Prens Konstantinus'un desteğiyle, Istanbul'u geri almak istiyen Latinler'i yendi ve büyük prestij sahibi oldu. Nâibi bulunduğu IV. Ioannes'in gözlerine mil çektirdi ve Bizans tarihinin son devresini açtı. Yerine 13 yaşındaki oğlu «İhtiyar» diye tanınan II. Andronicus geçti ve 1328'e kadar 46 yıl tahtta kaldı (1332'de 63 yaşında ölmüştür). Bu imparatorun saltanatının devreleri, Osmanlı tarihi bahislerinde görülecektir.

II. Andronicus, İmparatoriçe İrini ile evli idi. Selçuklu hânedânı Türkiye imparatorluk tahtını kaybedip Anadolu bölündüğü zaman, II. Andronicus, 16. saltanat senesini sürüyordu. Kızkardeşlerinden Prenses Despina'yı Abaka İl-han'a (1266), Prenses Maria'yı Olcayto İl-han'a (1306), gayrimeşrû kızkardeşi Prenses Euphresyne'i de Altın-Ordu'nun meşhur prensi Nogay Han'a vermişti. Fakat bu prensesler, bu hanlar tarafından meşrû zevceleri arasında sayılmamış, odalıkları arasına katılmışlardır. Bizans, Moğollar ve İl-hanlılar'la çok dostça bir siyaset takibine dikkat etmiş, hattâ lâfzen onların metbûluklarını tanımıştır.

II. Andronicus'un oğlu IX. Michael, 1295'te 13 yaşında iken babası ile ortaklaşa saltanat sürmek üzere «nâib» ilân edilmiştir. 1282'de babasının tahta geçtiği yıl doğan ve hemen velîahd ilân edilen bu Prens, babası 13 yaşında iken dünyaya gelmiştir. II. Andronicus'un bir oğlu da Prens Theodorus olup nesli devam etmiştir. II. Andronicus'un kızı Simonide, Sırbistan kralı (1281-1321 = 40) II. İstefan-Uroş'la evli idi. IX. Michael ise 1295 yıllarında Ermeni (Kilikya) prensesi Maria ile evlenmişti.

Paleologoslar, Bizans'ın başkentini İznik'ten tekrar Istanbul'a nakledince, Anadolu'daki topraklarını ellerinde tutamamışlardır. Batı Anadolu'daki Türkmen Uc Beyleri, her yıl yeni bir kaleyi, yeni bir toprağı Bizans'tan koparıp Ege'ye erişmişlerdir. Bu suretle 1308'de Bizans'ın elinde Anadolu'da ancak bugünki Istanbul (Üsküdar), Sakarya, Kocaeli, Bursa vilâyetleri ile Balıkesir vilâyetinin kuzey yarısı, Çanakkale vilâyetinin kuzeydoğusu, Manisa'daki Alaşehir kasabası ve Bozcaada kalmıştı (Trabzon Bizans imparatorluğunun elindeki toprakları saymıyoruz, çünkü bu müstakil bir Yunan devleti olup, Bizans'la metbûluk-tâbîlik gibi hukukî bir alâkası yoktu).

Paleologoslar, Balkanlar'da da Yunanistan'ın çeşitli bölgeleri dışında pek az bir yeri ellerinde tutuyorlardı. «Despot» ve «tekfur» denen ve âdetâ prens sayılan Bizans valileri ve kale kumandanları ise, gittikçe Istanbul'a daha az itaat ediyorlardı. Bizans donanması mahvolmuştu. Ege'ye Venedikliler ve Cenevizliler hâkimdi ve ticaretin bütün nimetlerini bu İtalyan cumhuriyetleri topluyorlar, Boğazlar'dan istedikleri gibi geçiyorlardı. Bununla beraber Bizans, kültür, medeniyet ve refahça nisbeten son büyük devresini, ilk Paleologoslar zamanında yaşamıştır.

e. Trabzon İmparatorluğu (1204-1461)

1204'ten 1461'e kadar Bizans hânedânlarından, Bizans'ta 6 imparator'la 106 yıl saltanat süren Comnenuslar, taht şehri Trabzon olmak üzere Doğu Karadeniz kıyılarında bir «imparatorluk» kurdular ve önce İznik, sonra Istanbul'da devam eden Bizans İmparatorluğu ile hukukî bütün alâkalarını kestiler. 257 yıl aralıksız devam eden bu devlet, Anadolu tarihinin iyice içine girmiştir. Anadolu'da en son açılıp Türk'leştirilen şehir de Trabzon olmuştur.

Bir ara Sakarya ile Çoruh nehirleri arasında bütün Karadeniz sahillerine hâkim olan Trabzon devleti, az sonra batı topraklarını kaybetmiştir. Önce Zonguldak ve Kastamonu'yu, 2 kasım 1214'te Sinop'u Türkiye'ye bırakmış, sonradan Samsun ve Ordu'yu da terketmiş, Giresun, Trabzon, Rize ve Artvin'e çekilmiştir. Son zamanlarda hükmü Trabzon kıyılarına kadar daralmıştır. Her halde ilk yıllarında bile 78.000 km²'yi geçmemiş, ekseriya 18.000 km²'den ibaret kalmış, daha da darlaştığı olmuştur.

Trabzon İmparatorluğu, kuruluşundan az sonra Türkiye Hakanlığı'nı metbû tanımıştır (2 kasım 1214 muahedesi). Büyük Key-Kubâd zamanında devlet, Türkiye'ye son derece sıkı bağlarla bağlanmış ve iyice baskı altına alınmıştır. Fakat Trabzon şehri, fethedilememiştir. Moğol istilâsı, birçok devlet gibi Trabzon imparatorluğuna da nefes aldırmış, Moğollar'a ve İl-hanlılar'a tâbî olmakta gecikmiyen Comnenuslar, İl-hanlılar'dan sonra (1335) müstakil olmuşlardır. Fakat bir müddet sonra Timur'un, daha sonra Akkoyunlular'ın nüfuz ve tâbiiyetine düşmüşlerdir. Akkoyunlular, sıkı akrabalık bağları kurdukları Comnenuslar'ı Osmanlılar'a karşı desteklemişlerse de, Trabzon İmparatorluğu, 1456'da Osmanlılar'a vergi vermeyi ve tâbî olmayı kabûl mecburiyetinde kalmıştır. Bununla iktifa etmek niyetinde olmıyan ve Güney Karadeniz kıyılarının tamamını behemehal ele geçirmek istiyen Fâtih Sultan Mehmed, 1461'de Trabzon'u fethederek imparatorluğu ortadan kaldırmıştır.

Bizans İmparatoru I. Andronicus Comnenus'la, aynı hânedândan olan imparatoriçe Theodora'nın oğulları Prens Manuel'in oğlu bulunan ilk imparator I. Alexius'un yerine dâmâdı Gidos hânedânından I. Andronicus geçmiş, bu suretle 1222-1235 arasında 13 yıl iktidar Comnenuslar'da değil, başka bir hânedânda kalmıştır. I. Andronicus'dan sonra I. Alexius'un kardeşleri I. Ioannes'le I. Manuel, sonra I. Manuel'in oğlu II. Andronicus ve bunun oğlu I. Georgius imparator olmuşlardır. I. Manuel'in ikinci zev-

ceşi, Gürcistan kraliçesi Rusdan olup, bu suretle Gürcistan krallığı ile birleşilmiştir.

I. Georgius'dan sonra oğulları II. Ioannes'le II. Alexius, sonra bunun oğulları III. Andronicus'la II. Manuel ve I. Basileius, I. Georgius'un küçük oğlu I. Michael'in oğlu III. Ioannes ve sonra tekrar babası I. Michael, tahta geçmişlerdir. I. Basileius, kardeşleri Prens Michael ile Prens Georgius'u 1332'de öldürtmüş, Paleologoslar'dan Prenses İrini ile evlenmiştir. İmparatoriçe İrini, I. Basileius'un ölümünden sonra 1 yıl tek başına da saltanat sürmüş, bu suretle Paleologoslar, 1 yıl da Trabzon'da iktidara gelmişlerdir. 1 yıl da II. Alexius'un kızı Anna imparatoriçe olmuştur.

I. Michael'den sonra tahta, Basileius ile İrini'nin oğlu III. Alexius çıkmıştır. Yerine oğlu I. Manuel ve bunun oğlu IV. Alexius imparatorluk tahtına çıkmışlardır. I. Manuel, Gürcistan prensesi Eudoxia ile evlenmiştir. Kızkardeşlerinden Prenses Maria-Anna-Despina, Akkoyunlu Fahreddin Kutlu Bey'le (1352) evlenmiş ve bu suretle Akkoyunlu imparatoru Sultan Uzun-Hasan Bey'in damarlarında Comnenus kanı da bulunmuştur. Diğer kızkardeşi Prenses Theodora, Türkmen beylerinden Bayram Bey'in oğlu Hacı Emîr Bey'le (1357) evlenmiş ve bundan 1392'de Yıldırım Bâyezid tarafından öldürülen Süleyman Bey doğmuştur. Diğer bir kızkardeşi Prenses, Karakoyunlu Türk kralı Kara-Yülük Osman Bey 'le, bir diğeri, Prenses Eudoxia da Niksar beyi Tâceddin Bey'le (1381) ve bunun ölümü üzerine de Bizans imparatoru V. Ioannes Paleologos'la (1388) evlenmiş, 3 yıl (1388-1391) imparatoriçe olmuştur. Bu prensesler ve umumiyetle Comnenus ailesi âzası fevkalâde güzellikleriyle cihan çapında meşhur idiler. Kudretli Türk beylerini dâmâd edinmeleri, Trabzon imparatorluğunun hayatını uzatmıştır. Öyle ki, burasının Türk'leşmesi, Istanbul'dan bile 8 yıl sonra mümkün olabilmiştir.

I. Manuel'in yerine oğlu IV. Alexius, ondan sonra da bunun oğulları IV. Ioannes'le David imparator olmuşlardır. II. David, daha prens iken, Fâtih nezdinde ağabeyinin elçisi olarak 1456'da yani fetihten 3 yıl sonra Istanbul'a gelmişti. Tahtını kaybettikten sonra, Osmanoğulları'nın büyük düşmanı ve amansız rakibi imparator Uzun-Hasan Bey'le Fâtih aleyhine mektupları yakalandığından, önce oğulları ve yeğeni ile denizden Istanbul'a getirilmiş, bir müddet Edirne'de oturtulmuş, Fatih tarafından Serez civarında kendisine malikâne verilmiş, fakat ortaçağda âdet olmıyan bu lûtuflara ihanet ettiği anlaşılınca, 1 kasım 1463 günü 3 oğlu ile beraber idam olunmuştur. Bir de kızı vardı. Kızkar

deşlerinden birini Karakoyunlu imparatoru Sultan Cihan-Şâh, diğerini de (Prenses Maria) VIII. Ioannes Paleologos 3. zevcesi olarak almış (1427) ve 12 yıl (1427-1439) Bizans imparatoriçesi yapmıştır. IV. Ioannes'in oğlu ve velîahdi de Fâtih tarafından amcası ve amca oğulları ile beraber idam ettirilmiştir. IV. Ioannes'in diğer oğlu Alexandres, Midilli dukası Gateluzio'nun dâmâdı olmuş ve Prens Alexius bu izdivaçtan doğmuştur. IV. Ioannes'in kızı Prenses Despina-Katherina-Theodora, imparator Akkoyunlu Uzun-Hasan Bey'le evlenmiş ve bu suretle Akkoyunlu imparatorluk hânedânına bir kere daha Comnenus kanı karışmıştır.

TRABZON İMPARATORLARI

(COMNENUS HÂNEDÂNI) (16.IV.1204 — 15.VIII.1461 = 257, 3, 29)

1. *Alexius* (1204-1222 = 18)
2. *I. Andronicus* (Gidos hânedânı'ndan) (1222-1235 = 13)
3. *I. Ioannes* (1235-1238 = 3)
4. *I. Manuel* (1238-1263 = 25)
5. *II. Andronicus* (1263-1267 = 4)
6. *I. Georgius* (1267-1280 = 13)
7. *II. Ioannes* (1280-1297 = 17)
8. *II. Alexius* (1297-1330 = 33)
9. *III. Andronicus* (1330-1332 = 2)
10. *II. Manuel* (1332)
11. *I. Basileius* (1332-1340 = 8)
12. *I. İrini* (Paleologos hânedânı'ndan) (1340-1341 = 1)
13. *I. Anna* (1341 + 1341-1342 = 1)
14. *I. Michael* (1341 + 1344-1349 = 5)
15. *III. Ioannes* (1342-1344 = 2)
16. *III. Alexius* (1349-1390 = 41)
17. *III. Manuel* (1390-1412 = 22)
18. *IV. Alexius* (1412-1429 = 17)
19. *IV. Ioannes* (1429-1458 = 29)
20. *I. David* (1458-1461 = 3)

2. ANADOLU'DA LATİNLER

a. VENEDİKLİLER

İtalya'nın ticarî kazançla gittikçe güçleşen ve büyük Avrupa devletleri arasında bulunan Vedenik Cumhuriyeti, IV. Haçlı Seferi'nde Istanbul'un Latinler tarafından işgalinde birinci derecede rol oynamıştır (Katolik Avrupalılar'a, «Latin» diyoruz, Fran-

sızlar, İtalyanlar, İspanyollar, Katalanlar, Portekizliler vs. gibi; o zaman daha Protestanlık olmadığı için, aslında Doğu Avrupa dışında bütün Avrupa, Papa'ya bağlı, yani Katolik idi). Bu rolünden dolayı, büyük menfaatler elde etti. Girit, Ağrıboz, Kiklad, Çuha (Cerigo) Adaları, Mora'da Modon kalesi ve daha birçok yerler, Venedik Cumhuriyeti'nin oldu. Ceneviz'le aralarında korkunç bir rekabet ve düşmanlık olmakla beraber, Doğu Akdeniz ticareti, Venedikliler'in elindeydi. Mısır ve Türkiye'den aldıkları malları, Avrupa'ya çok üstün fiyatla satıyorlardı. Bu malların bir kısmı Türkiye'nin ve Mısır'ın yerli mahsulleri, bir kısmı da transit malı idi, yani Türkiye ve Mısır'ın Asya'dan ithal ettikleri mallardı.

Türkler'le sıkı ticarî münasebete girişen Venedik, Türkler'i okşuyordu. Ne zaman ki Türkiye, Venedik'in deniz ticaretini elinden almaya kalktı, o zaman XV. ve XVI. asırları dolduran müthiş Türk-Venedik harbleri başladı. Cumhuriyet, İtalya'da çok mahdut toprağa sahipti. Venedik eyaleti dışında, Dalmaçya'yı yani Adriyatik'in doğu kıyılarını elinde tutuyor ve bu denize hâkim bulunuyordu. Venedik harb ve ticaret donanması, Avrupa'da, hattâ dünyada birinci idi. Arnavut beyleri, Venedik'in ve Napoli'nin himayesinde idiler. Venedik, 1715 Türk-Venedik harbine kadar büyük devletler arasında bulunmuş, bu tarihte büyük devlet sıfatını kaybetmiş, asrın son yılında da Napoléon tarafından haritadan silinmiştir. Venedik şehri, Avrupa'nın en parlak, zengin ve büyük şehirlerinden biri idi. Cumhuriyet, asîl aileler tarafından son derece müstebit kanunlarla idare edilirdi.

b. CENEVİZLİLER

Venedik'in büyük rakîbi Ceneviz Cumhuriyeti, İtalya'da Liguria eyaletine ve Ligurya Denizi'ne hâkimdi; başkenti Genova'ya Türkler «Ceneviz» demişlerdir. Midilli, Sakız, Sisam, Nikarya Adaları, Kırım'da Kefe ve Sudak limanları, Ceneviz'in elindeydi. Karadeniz ticareti hemen hemen Ceneviz'in inhisarındaydı. Deşt-i Kıpçak'ta Türkler'den aldığı malları Ceneviz, Avrupa'da satardı. Güney Karadeniz kıyılarında da Ereğli, Amasra, Gâvur Samsun, Sinop gibi üsleri vardı. Batı Anadolu kıyıları ticaretini de elde tutuyordu.

Aydınoğlu Umur Bey'in, Menteşeoğulları, Saruhanoğulları ve Karasıoğulları'nın desteğiyle büyük bir donanma vücuda getirmesi, Ege Denizi'nde Ceneviz, Venedik ve Bizans inhisarını ortadan kaldırdı. Türkler, Ceneviz üslerini teker teker temizledi-

ler. Fâtih, Istanbul'u alıp Istanbul'daki muhtar Ceneviz sitesi Galata'nın imtiyazlarını lâğvedince, Boğazlar'dan Türk müsaadesi ve gümrüğü olmaksızın geçemiyen Ceneviz, Karadeniz ticaretini kaybetti. Bu suretle 1453'te büyük devletler arasından çıktı. Fâtih son yıllarında Kırım'ı alınca, Cenevizliler'i oradan da kovdu. Bu suretle Karadeniz'de bayrak gezdirme inhisarı, Osmanlı Türkleri'ne geçti. Karadeniz, Osmanlı gölü oldu. Bir müddet sonra Ege Denizi'nde de aynı hal vuku buldu. Ceneviz, zenginliğini kaybetti ve ikinci derecede bir devlet sıfatıyla, büyük Avrupa devletlerinin oyuncağı oldu. Venedik gibi büyük devlet olma sıfatını devam ettiremedi.

Venedik ve Ceneviz'le Osmanlılar'ın asırlar süren münasebetleri, tarihimizin birçok yerinde tafsilâtiyle gözden geçirilmiştir.

c. KATALANLAR

Katalanlar, Latin ırklarındandır. İspanya'nın kuzeydoğu eyaletlerinde yaşarlar. Barselona ile Valencia, en meşhur Katalan şehirleridir. Katalanlar, İspanyolca konuşmaz, Latin dillerinden olan ve İspanyolca ile başka bir alâkası bulunmıyan Katalanca konuşurlar. Aragon krallığı, bilhassa Katalanlar'a dayanmakta ve İspanyol olan Kastilya krallığı ile birleşmemiş haldedir (XV. asır sonlarında birleşme olacaktır). Katalanlar, Batı Akdeniz ticaretinde en mühim rolü oynamaktadırlar. Bir tarikat kurup, Doğu Akdeniz'e de el atmışlardır. Mora'ya müdahale ettikleri gibi, Katalon ücretli birlikleri Bizans hizmetine de girmişler ve Batı Anadolu Türkmen Uc Beylikleri ile mühim muharebeler yapmışlardır.

Bununla beraber Katalanlar, Venedikliler ve Cenevizliler gibi Ege ticaretine karışamamışlar ve bu taraflarda üs elde edememişlerdir. Büyük devletlerden olan Aragon krallığının uzaklığı bunda âmil olmuştur.

d. RODOS

Rodos ve Oniki Ada'da (2.682 km²) ve Anadolu kıyısında Gâvur İzmir kalesinde, «Rodos Şövalyeleri» de denen Saint-Jean Şövalyeleri hâkimdir.

Saint-Jean Şövalye Tarikati, dinî-askerî bir tarikattir. I. Haçlı Seferi üzerine, kâfir Müslümanlar'la mukaddes harb yapmak gayesiyle kurulmuştur. Bütün Avrupa'dan insanca ve paraca yardım görmektedir. Tarikate intisap eden Almanlar, Fransızlar, İtal

yanlar, İspanyollar ve her türlü Avrupalı, milliyetlerini unuturlar. Aralarından seçtikleri ve «grand maître = üstâd-ı âzam» dedikleri başkanları, aynı zamanda devlet başkanıdır. Şövalyeler, şifa bulmaz bir Müslüman ve Müslüman'lığı temsil eden Türk düşmanıdırlar. Esasen mevcudiyet gayeleri budur. Çok inatçı bir şekilde dövüşürler ve ölmeden teslim olmazlar. Kudretli donanmaları ile yakalıyabildikleri Müslüman gemisini imha ederler.

1100'den 1293'e kadar Akkâ'daki 193 yıllık ilk devresinde Saint-Jean (Hazret-i Yahyâ) Tarikati, Kudüs krallığı hizmetinde bulunmuş ve Doğu Akdeniz kıyılarında savaşmıştır. 1293 yılında Memlûkler tarafından buradan kovulmuşlar, 8 yıl sonra 1305'te Rodos'la Oniki Ada'yı ele geçirmişler, burada yerleşerek devlet kurmuşlardır. Bu devlet, 22 aralık 1522'de Kaanûnî Sultan Süleyman adalarını fethedinceye kadar 217 yıl sürmüştür. 8 yıl sonra İmparator Charles-Quint, kendilerine Malta adasını vermiş ve bu sefer Tarikat 1798'e kadar 268 yıl da burada devlet kurmuştur. Bu tarihte Malta'yı kaybeden Tarikat, hâlâ devam etmektedir ve üyeleri mevcuttur. Fakat devletsizdirler. Hâlâ üstâd-ı âzamları vardır ve «ordre souverain = hükümran tarikat» addedilmektedir. Papalık, bu koyu Katolik teşekkülün en büyük hâmisi olmuştur. Osmanlılar, Rodos'ta ve Malta'da Saint-Jean Şövalyeleri ile —ileriki ciltlerde görüleceği gibi— asırlarca mücadele etmişlerdir.

e. KIBRIS

Anadolu'nun bir parçası olan Kıbrıs, Mısır Ptolemaiosları'ndan Roma'ya (M.Ö. I. asır), Roma'dan Bizans'a (M.S. 395) geçmiş, Arablar tarafından fethedilip bir müddet İslâm İmparatorluğu'nun bir eyaleti olmuş, sonra Bizans tarafından geri alınmıştır. III. Haçlı Seferi'ne giden İngiltere kralı Arslan-Yürekli Richard, 30 mayıs 1191'de adayı Bizans'tan almış ve Bizans'ın son umumî valisi Prens Isaakios Comnenus'u kovmuştur. 1195'e kadar «Kıbrıs'da kral/Kıbrıs hükümdarı = Roi en Chypre» sanıyla hüküm süren ilk krallar, 1195'te «kral = Roi de Chypre» sanıyla tahta yerleşmişlerdir.

Kıbrıs Krallığı, 1361-1373 arasında 12 yıl Antalya limanını Tekeoğulları'ndan almıştır. Keza bu tarihten 1448'e kadar, Mersin'in doğusundaki Gorigos (Kızkulesi) limanını ve adacığını işgal etmişler, buradan, Karamanoğulları tarafından kovulmuşlardır.

Bu krallık, 14 mart 1489'a kadar 297 yıl sürmüş, bu tarihte Venedik Cumhuriyeti'nin bir müstemlekesi olan Kıbrıs, bir asra

yakın da Venedik idaresinde yaşamış, sonra Türkler tarafından fethedilmiş, bir eyalet şeklinde Türkiye'ye katılmış, 1878'de Türkiye'nin hükümranlığı devam etmek şartıyla İngiltere'ye bırakılmış, 1914'te I. Cihan Harbi'ne Türkiye'nin girmesiyle bu hükümranlık son bulmuş, İngiliz müstemlekesi olmuştur. 16 ağustos 1960'ta bir Rum-Türk cumhuriyeti hâlinde istiklâl kazanmıştır.

1373-1374'te bir yıl da Ceneviz Cumhuriyeti'ne tâbî olan Kıbrıs, Anadolu işlerine yakından müdahale etmiş, fakat 1426'dan krallığın ilgasına kadar 63 yıl Memlûkler'e tâbî olmuştur.

19 şubat 1383'ten 6 ocak 1464'e kadar 80 yıl, 10 ay, 15 gün Magosa (Famagusta) limanı, bir Ceneviz sitesi olmuştur.

Kıbrıs velîahdleri, «Trablus Kontu» sanını taşımışlardır.

1192-1267 arasında 75 yıl Fransız Lusignan hânedânından 5 kral, 1267-1474 arasında 207 yıl Fransız Antakya Prensliği hânedânından 12 kral, 1474-1489 arasında 15 yıl da Venedikli İtalyan Cornaro ailesinden bir kraliçe, Kıbrıs'ta saltanat sürmüşlerdir.

İlk krallar Guy, kardeşi Amaury, bunun oğlu I. Hugues, bunun oğlu «Şişman» I. Henri ve bunun oğlu II. Hugues'dür. Sonra I. Henri'nin kızkardeşi Prenses Isabelle'in Antakya Prensi'nden olma oğlu III. Hugues, bunun oğulları I. Jean'la II. Henri, I. Jean'ın oğlu IV. Hugues, bunun oğlu I. Pierre, bunun oğlu II. Pierre, IV. Hugues'ün küçük oğlu I. Jacques, bunun oğlu I. Janus, bunun oğlu II. Jean, bunun kızı I. Charlotte, II. Jean'ın gayrimeşru oğlu II. Jacques ve zevcesi I. Catherine, saltanat sürmüşlerdir.

54 yaşında ölen Guy, Montfrerrat hânedânından olan Kudüs kraliçesi Sibylle ile evlenmiş (1180), 1186-1187'de Kudüs kralı, 1187-1188'de Salâhaddin Eyyûbî'nin esiri olmuştur. Amaury, önce Ibelin hânedânından Echine'le, sonra (1197) Kudüs kraliçesi Isabelle'le evlenmiş, 1197-1205'te Kudüs kralı olmuş, 61 yaşında ölmüştür. I. Hugues 1205-1210 arasında 5 yıl niyabet altında saltanat sürmüş, 1246-1253 arasında 7 yıl da Kudüs kralı olmuş, Kudüs prensesi Alice'le (1216) evlenmiştir (ki 1218'de bu kraliçe Kıbrıs naibesi olmuştur). Kızkardeşlerinden Sibylle, Ermeni (Kilikya) kralı Büyük II. Levon'la (1210), diğeri de 1205-1210 arasında naibi olan Montbéliard baronu Gauthier ile evlenmiştir. Bu suretle Kıbrıs krallığı, Kudüs ve Kilikya krallıkları ile pek sıkı bağlar kurmuş, çok kere Kıbrıs ile Kudüs taç ve devletleri, aynı hükümdarın idaresi altında birleşmiştir.

I. Henri 36 yaşında ölmüş, 11 yıl niyabet altında saltanat sürmüştür (naipler : Philippe d'Ibelin : 1218-1227, Jean d'Ibelin : 1227-1229, müstakbel Almanya imparatoru II. Friedrich : 1229). II. Hugues 15 yaşında ölmüş, 14 yıl hem Kıbrıs, hem Kudüs kralı olmuş, 1261'e kadar niyabet altında saltanat sürmüştür.

III. Hugues 17 yıl Kıbrıs ve Kudüs kralı olarak saltanat sürmüş, ilk 6 yılını niyabet altında geçirmiştir. Kızkardeşi Antakya prensesi Plaisance, 1253'ten 1261'e kadar 8 yıl naibe olmuştur.

I. Jean da 1 yıl hem Kıbrıs, hem Kudüs kralı olmuştur. II. Henri 1291'e kadar 6 yıl da sonuncu Kudüs kralı olmuştur (bu unvanla Akkâ'da saltanat sürmüştür). Aragon-Sicilya hânedânından Constance'la evlenmiştir. Kardeşi Prens Amaury, «Tir Prensi» sanını taşımakla beraber, Tir, Memlûkler'de idi. 1310'da öldürülünceye kadar 10 yıl saltanata hak iddia etmiştir. Ermeni prensesi Zabel'le evlenmiştir. Oğlu Guy, 3 yıl öldürülünceye kadar Kilikya Ermeni kralı olmuştur. Diğer oğlu Jean, 1341-1342'de Kilikya naibi olmuştur. Jean'ın oğlu sonuncu Kilikya kralı VI. Levon olup 1375-1382 arasında 7 yıl Memlûkler'in elinde Kahire'de esir yaşamış, 1393'de Paris'te ölmüştür. Amaury'nin kızı Agnès, IV. Levon'la evlenip Kilikya kraliçesi olmuştur. II. Henri'nin kızkardeşlerinden Marguerite, III. Thomas'la evlenip Kilikya kraliçesi olmuş, diğeri Isabelle ise I. Ochin'le evlenip gene Kilikya Ermeni kraliçesi olmuştur. Bunların çocukları da Kilikya tahtına geçmişlerdir.

I. Pierre, katledilerek ölmüştür. Aragon hânedânından Eléonore'la evlenmiştir ki, bu kraliçe, 1369'da naibe olmuştur. II. Pierre, 24 yaşında ölmüştür; Visconti hânedânından Valenza (Valentine) ile 1376'da evlenmiştir. I. Pierre'in kardeşi Jean, unvan olarak «Antakya Prensi» diye anılmış, 1374'te öldürülmüştür.

Janus, önce Visconti hânedânından Helvis'le evlenmiştir. 1426'da Memlûkler'e esir düşmüştür. II. Jean'ın 1441'de evlendiği Hélène, Mora despotu II. Theodorus Paleologos'un kızıdır. II. Jacques, Patraslı Mariette adında bir kadından gayrimeşru olarak doğmuş ve ailede başka prens olmadığı için tahta çıkabilmiştir. Önceleri Lefkoşe başpiskoposu olup tahta çıkmayı aklından geçirmiyordu. 1459-1460'da Kahire'de bulunmuştur. Oğlu III. Jacques'ın 1 yıllık saltanattan sonra 1 yaşında ölmesi üzerine, zevcesi Venedikli Catherine tahta çıkmış ve adaya Venedik nüfuzunu getirmiştir. Cornaro ailesinden olan bu kraliçe, 1472'de II. Jacques'la evlenmişti. Venedikliler tarafından tahttan indirildikten sonra Venedik şehrine gitmiş, 21 yıl sonra 1510'da 55 yaşlarında orada ölmüştür. Venedik'in Girit'ten sonra Kıbrıs'a da el atması, Doğu Akdeniz tarihinde mühim bir hâdisedir. Zira Kıbrıs krallığı, küçük bir devletti ve Memlûkler'e tâbî idi. Venedik ise, büyük bir Avrupa devleti bulunuyordu. II. Jacques'ın devirerek yerine geçtiği ablası Charlotte, 1487'de yani tahttan indirildikten 27 yıl sonra 45 yaşında ölmüştür. Önce Charlotte'un halası Prenses Anne'la evliyken onun ölümü üzerine Charlotte'u alan Savoie Kontu (1451-1465) I. Louis, 1459-1460'ta «kral» sanını takınmıştır. 1482'de ölmüştür.

Kudüs, Kıbrıs krallıkları ile Istanbul Latin imparatorluğu sona erdikten sonra, onların hânedânlarına tevarüs iddiasında bulunan prensler, daha uzun müddet «Kudüs kralı», «Doğu İmparatoru», «Kıbrıs kralı» sanını «titulaire» olarak taşımışlardır

KIBRIS KRALLARI (1192 — 14.III.1439 = 297)

1. *Guy* (1192-1194 = 2)
2. *Amaury* (1194-1205 = 11)
3. *I. Hugues* (1205-1218 = 13)
4. *I. Henri* (1218-1253 = 35)
5. *II. Hugues* (1253-1267 = 14)
6. *III. Hugues* (1267-1284 = 17)
7. *I. Jean* (1284-1285 = 1)
8. *II. Henri* (1285-1324 = 39)
9. *IV. Hugues* (1324-1359 = 35)
10. *I. Pierre* (1359-1369 = 10)
11. *II. Pierre* (1369-1382 = 13)
12. *I. Jacques* (1382-1398 = 16)
13. *Janus* (1398-1432 = 34)
14. *II. Jean* (1432-1458 = 26)
15. *Charlotte* (1458-1460 = 2)
16. *II. Jacques* (1460-1473 = 13)
17. *III. Jacques* (1473-1474 = 1)
18. *Catherine* (1474-1489 = 15)

SEÇİLMİŞ BİBLİYOGRAFYA : F. Chalandon, *Alexius Comnène,* Paris, 1900; aynı müellif, *Jean II. Comnène et Manuel Ier Comnène,* Paris, 1912; Le Beau, *Histoire du Bas-Empire;* A. A. Vasiliev, *Histoire de l'Empire Byzantin,* c. II (Rusça ve İngilizce'leriyle pek çok tab'ı vardır, Türkçe'ye yalnız I. cildi çevrilmiştir); R. Grousset, *L'Empire du Levant,* Paris, 1946; J. Falmerayer, *Geschichte Kaisertums von Trapezunt,* Münih, 1827 (Türkçe'si basılmamıştır, T.T.K. kütüphanesinde); W. Miller, *Trebizond, The Last Greek Empire,* Londra, 1926; G. Finlay, *History of the Byzantine and Greek Empire,* Londra, 1854; Mas-Latrie, *L'Ile de Chypre,* Paris, 1879; W. Heyd, *Histoire du Commerce du Levant au Moyen-Age,* 2 cilt, Leipzig, 1936 tab'ı (Almanca aslı ve çeşitli tab'ıları vardır); G. I. Bratianu, *Le Commerce Génois dans la Mer Noire,* Paris, 1929; Mas-Latrie, *Histoire de l'Ile de Chypre sous le Règne de la Maison de Lusignan,* 3 c., Paris, 1852-61; bu mühim eserlerde bütün literatür gösterilmiştir; Bizans kaynakları evvelce işaret edilmişti.

ÜÇÜNCÜ KİTAP

Birinci İmparatorluk (Selçuklular) ve İmparatorluğun Dağılması (Beylikler)

Türkiye Dışı Müslüman Türk Devletleri

«İnsan hayatı devamlı bir mücadeledir. Eğer ara-sıra nisbî bir rahatlığa kavuşuyorsak sebebi, atalarımızın, bizim hesabımıza pek çok mücadele etmiş olmalarıdır. Hele biraz enerjimiz tavsasın, dikkatimiz gevşesin, mücadelenin bütün meyvalarını, bizim için kazanılmış bulunan her şeyi kaybederiz.»

Henri Poincaré

I

SELÇUKLULAR (1040 - 1308)

1. OĞUZLAR VE SELÇUKLU OĞUZ KRALLIĞI (990 — 1040)

Türkler'in En Mühim Parçası Olan ve Bugünki Türkiye Türkleri'nin Tamamını Teşkil Eden Oğuzlar'ın Menşei

Türk kavimlerinin en meşhuru ve mühimmi Oğuzlar'dır. Selçukoğulları'nın tarih sahnesine çıkmasiyle Oğuzlar, tamamen birinci dereceye yükselmişler ve Türk'lüğe hâkim olmuşlardır. Anadolu'yu fetheden, Türkiye Devleti'ni kuran, Türkler'in Oğuz şubesidir. Türkiye Türkleri, büyük çoğunlukla Oğuz'dur.

Orkun Kitabeleri'nden bir-iki asır önce Göktürk alfabesi ile yazılmış Türkçe bir kitabede, Oğuzlar'ın adı geçmektedir. Bu kitabe, Oğuzlar'dan 8 boyun prensi olan Öz-Yigen Alp-Turan'ın genç yaşta ölümü münasebetiyle kazılmıştır. Oğuzlar, Kuzey Asya'da ve Göktürkler'in kuzeyinde yaşıyorlardı. Bahsi geçen kitabe, Barlık ırmağı kenarında bulunmuştur. *Göktürk Âbideleri*'nde de Oğuzlar'ın adı pek çok geçmektedir. Bu kitabelere göre Büyük Türk Hakanlığı'nda Göktürk boyundan sonra en mühim boyun Oğuz boyu olduğu anlaşılmaktadır. Göktürk tarihinin «Kutluğlar» denen son devresinde, VII. asır sonlarında ve VIII. asır başlarında, yani Orkun Âbideleri ile çağdaş olarak Oğuzlar, Selenge ırmağı boyunda oturuyorlardı. Orkun ırmağının, Selenge'nin kolu olduğu malûmdur. Şu halde Göktürkler ile Oğuzlar, yakın komşu idiler. VII. asır sonlarında Oğuzlar'ın başında Baz Kağan bulunuyordu. Oğuzlar, hâkimiyeti Göktürk Hânedânı'nın aleyhine olarak ele geçirmek istiyorlardı. Zira Oğuzlar, Göktürk hâkanlığında en mühim hâkim kitleyi teşkîl ediyorlardı. Son Göktürkler, Oğuzlar'ın sinsi veya açık muhalefeti altında yaşamışlar, Göktürkler de gerçekten Dokuz-Oğuz-On-Uygurlar tarafından iktidardan uzaklaştırılmış ve VIII. asrın ortalarında Büyük Türk Kağanlığı, Oğuz ve Uygur boyları tarafından yöneltilmiştir. Kutluğ

Kağan, Baz Kağan'ı öldürtmek zorunda kalmıştı. Bununla beraber Kapağan ve Bilge Kağanlar zamanında Oğuzlar muhalefetlerini arttırmışlardır.

Büyük Türk Hakanlığı'nda iktidar Uygur-Oğuz partisine geçince, Oğuzlar'ın zaten Göktürkler devrinde pek mühim olan mevkileri, bir kat daha yükselmiştir. Fakat Oğuzlar, bununla da iktifa etmek niyetinde değillerdi. Uygurlar'ı bertaraf edip, tek başlarına Türk İmparatorluğu'na hâkim olmak istiyorlardı. Bu maksatla Moyunçur Kağan'a baş da kaldırmışlardır.

Türkler'in kültürce diğer Türk boylarından pek geri olan Kırgız boyu, Uygurlar'la beraber Oğuzlar'ı da IX. asır ortalarında bugünki Moğolistan'dan kovmuştur. Büyük Hâkanlığı'nda birinci derecede gelen Uygurlar güneye, şimdiki Doğu Türkistan'a çekilmişler, Oğuzlar'ın büyük kısmı ise batıya, Sır-Deryâ ve Aral boylarına göçmüşlerdir. İkisinin arasında Karahanlılar vardı ve Karahanlılar, Moğolistan'dan kovulup itibarı geniş ölçüde sarsılan Uygurlar ile Büyük Türk Hâkanlığı tacını çekişiyorlardı.

Sır-Deryâ ve Aral civarında bu Oğuz dalgasından önce de Oğuzlar vardı ve ezcümle Oğuz boylarından Peçenekler yaşıyordu. Oğuzlar'ın büyük kısmı bu ülkeye gelince, Peçenekler, kardeş boyla bir arada yaşamayıp Doğu Avrupa'ya akmışlardır. Zaten bu sıralarda Oğuzlar'da dehşetli bir nüfus artışı vardı. Fazla nüfusun taşması gerekiyordu. Bu sebeple yüz binlerce, belki bir milyon Oğuz da Peçenekler'den ayrı bir dalga hâlinde Karadeniz kuzeyine bugünki Ukrayna'ya göçmüş, Balkanlar'a inmiştir. Bugun Dobruca ve küçük bir kısmı Besarabya'da yaşıyan Gagauzlar, bu Oğuzlar'ın torunlarıdır. Birkaç milyon Oğuz da, Aral Gölü'nden önce güneye inmiş, sonra batıya sapmış, Anadolu'yu açıp Türkiye devletini kurmuştur. Bu suretle Mâverâünnehir kuzeyinde pek kesifleşen Oğuz nüfusu teskin olmuştur.

Oğuzlar ve Diğer Türk Boyları

Bu sıralarda yani IX. asrın son ve X. asrın ilk yarısında Türk dünyasının coğrafî durumu şöyleydi :

I — Oğuz İli, Üst-Yurt'ta yani Hazar ile Aral arasında, Aral'ın doğusunda, Sır-Deryâ'nın kuzey boylarında yaşıyor, geniş ölçüde güneye, Müslüman ülkelerine taşıyordu. Bu ülkeler, İranlı Sâmânîler'in elindeydi ve Karahanlı Hânedânı, Sâmânî ülkelerine yerleşmek için fırsat gözlüyordu. Sâmânîler'in yüz binlerce Türk tab'ası vardı ve bunların bir kısmı Müslüman da olmuştu. Kızılkum Çölü, Oğuz hâkimiyetindeydi.

II — Karluk İli, Oğuz-İli'nin doğusunda idi. Karluklar'ın en mühim boyu, Çigiller idi. Karahanlıklar, ki Büyük Türk Hâkanlığı'nı temsil ediyorlardı, başlıca Karluklar'a dayanıyorlardı.

III — Kimek İli, Oğuzlar'ın kuzeyinde idi. Şimdiki Kazakıstan'ın kuzey-batısını kaplıyordu. Bunların batısında, Ural Dağları güneyinde ve Ural nehrinin kıyılarında Oğuzlar'ın bir boyu olup onlardan ayrılmış bulunan Peçenekler yaşıyordu.

IV — Uygur İli, Karluk İli'nin doğusunda, Doğu Türkistan'da idi. Moğolistan'dan göçen Uygur Kağanları burada idiler.

V — Kırgız İli, Uygurlar'ın kuzeyinde, şimdiki Moğolistan'da idi. Kuzeyden gelip Oğuzlar'ı ve Uygurlar'ı bu ülkeden kovmuşlardı.

VI — Hazar İli, bugünki Ukrayna'yı, Kuzey Kafkasya'yı içine alıp doğuya, batıya, kuzeye doğru geniş ölçüde taşıyordu. Oğuzlar'ın 965'e kadar Hazar Kağanlığı'na tâbî oldukları, ekseri tarihçiler tarafından kabûl edilmektedir.

Doğu Avrupa'da Oğuzlar

Üst-Yurt'ta yani Hazar Denizi ile Aral Gölü arasında yaşıyan Oğuzlar'ın bazı kabîleleri İtil (Volga) ve Yayık (Ural) nehirlerini geçerek Avrupa'ya geçmişler ve XI. asır Doğu Avrupa tarihinde rol oynamışlar, Balkanlar'a da inmişlerdir.

«Uzlar, İdil'in öbür tarafındaki Oğuzlar'ın bir parçasıdır. Macarca ve Grekçe'deki «Uz» sözü, «Oğuz» adının kısalmış şeklidir. Uzlar'a Rus yıllıkları «Tork» diyorlar. Rusça'da «ü» sesi olmadığına göre bu kelime, tam «Türk»ün karşılığıdır. Uzlar, XI. asırda Peçenekler'i Don ve Dinyepr arasından sürüp çıkarmışlar, 1065'te Balkanlar üzerine büyük bir taarruza geçmişlerdir» (Râsonyi, 124). — Arablar'ın «Guz» dedikleri Oğuz atlıları, erken zamanlarda Müslümanlar'ın hizmetine girmiş, Yemen'e kadar yayılmışlardı (Râsonyi, 155).

İşte Türkler'in en mühim zümresi olan Oğuzlar'ın küçük bir parçası, gene Oğuz olan Osmanlı Türkleri'nden asırlarca önce Balkanlar'da görünmüşlerdir. Bu Oğuz kabîleleri Bizans tarihlerinde «Uz», Rus tarihlerinde «Tork» (çoğul : Torki) yani «Türk» şeklinde geçer. Bir müddet Hazar'ın kuzey kıyılarında, yani İtil ve Yayık nehirleri arasında yaşamışlar, sonra Yayık'ı da atlayıp bugünki Ukrayna'ya gelmişlerdir. Tuna'yı aşan Oğuzlar'ın sayısı, Bizans kaynaklarına göre 600.000 kişidir. Yunanistan'a kadar

inerek Bizans eyaletlerini yağmalamışlardır. Tuna'yı aşma tarihleri olan 1065'ten bir müddet sonra, Balkanlar'daki Peçenek ve Bulgar Türk zümrelerinin taarruzu ile perişan olup dağılan Oğuzlar, Bizans'a iltica etmişlerdir. Peçenek ve Bulgarlar'a katılmıyan Oğuzlar'a Bizans, Makedonya'da toprak vermiş ve bir kısmını da asker yazıp Istanbul'a getirmiş, Anadolu eyaletlerine yollamıştır. 1071 Malazgirt Meydan Muharebesi'nde Bizans ordusunda Oğuz ve Peçenek Türkleri'nden de birlikler vardı. Bilindiği üzere bunlar, Selçuklu ordusuna katılıp Bizans ordusunun mağlûbiyetini çabuklaştırmışlardır. Bizans hizmetine geçen Oğuzlar, zamanla Hıristiyan olmuşlardır.

X. Asırda Oğuz İli

X. asırda Oğuz Yabguluğu yani krallığı, Hazar Kağanlığı'na tâbî idi. Fakat Karahanlı Kağanlığı ile de alâkası vardı. Aşağıda görüleceği üzere Oğuzlar, Büyük Türk Kağanlığı'nı Karahanlılar'dan alacaklar ve bunun için uzun bir mücadeleye girişeceklerdir. Oğuz-Karahanlı rekabetinin bu devrede jeopolitik sebepler ve Türk boylarının durumları ile alâkadar olarak başladığı kabûl edilebilir. Oğuzlar, mazide Büyük Türk Hâkanlığı'nda oynadıkları rolü asla unutmuyorlardı ve eski tarihî mevkilerini yeniden elde etmek için teşebbüste bulunacakları muhakkaktı.

Oğuz Yabguluğu'nun batı sınırını Hazar Denizi teşkil ediyordu (bu denizin bir kısmının Asya, kuzeybatı sahillerinin de Avrupa'ya ait olduğu hatırlanmalıdır). Kuzeydoğuda devlet pek Ural (Yayık) nehrine erişemiyor, onun daha doğusunda Hazar'a dökülen Emba ırmağına dayanıyordu. Kuzeybatıda Avrupa kıt'ası ile hemen hemen sınırdaş idi. Bütün Emba kıyısını kuzeybatıdan kuzeye doğru takip ederek Aral'ın kuzeyindeki Çalkar Gölü'ne geliyor, kuzeydoğuda Sarısu'ya vâsıl oluyor, doğuda Karadağ'a dayanıyor, Sır-Deryâ'nın Aral'dan başlıyarak yarıdan fazla mecrasını içine alıyor, güney kıyıları dışında Aral'ın tamamına hâkim görünüyordu. Kızılkum ve Karakum Çölleri tamamen Oğuzlar'da idi. Buraları bugünki —Harzem yani Âmû-Deryâ deltası hariç— Karakalpakıstan ve güneyde Horasan'a bağlı Merv şeridi dışında Türkmenistan ülkelerini ihtiva eder. Çölde —vâhalar dışında— yaşamak mümkün olmadığından, Oğuzlar, «Üst-Yurt» denen Aral ile Hazar arasındaki ülkede kesif şekilde yaşıyorlar ve fırsat buldukça dışarıya taşıyorlar, daha büyük miktarda taşmak için de siyasî sebepler gözlüyorlardı. Üst-Yurt'un batısında Mangışlak yarımadası vardır; bu yarımada, Hazar Denizi'nin iki körfezi (gü-

neyde Kara-Boğaz Körfezi, kuzeyde Ölü-Koltuk Körfezi) arasında kalır. Mangışlak yarımadasında X. asırda Oğuzlar gelmeden insan yaşamazdı; İranlılar buraya «Siyâh-Kûh» yani «Kara Dağ» derlerdi; Oğuzlar yerleşince «Mangışlak» adını vermişler ve «Siyâh-Kûh» unutulmuştur. Oğuzlar'ın yaşadığı Üst-Yurt bozkırına Arab coğrafyacıları «Mefâzâtu'l-Guzzîye» yani «Oğuz Çölleri» demektedirler.

Oğuz Yabguluğu'nun (krallığının) başkenti Yenikent (Yangıkent) idi. Bu şehir, Üst-Yurt'ta değil, Aral'ın kuzeydoğu kıyılarında, Sır-Deryâ'nın göle döküldüğü mahal civarında idi (tahminen 46° arz ve 62° tul).

Krallığın Yenikent'ten sonra gelen şehirleri Sabran (eski adı: Savran), Suğnak (Sığnak), Karaçuk (Arablar «Fârâb» derler; diğer adı «Otrar»dır, Fârâbî burada doğmuştur), Öksüz, Sütkent, Çardarı, ikinci derecedeki kasabalar da Altıntepe, Tokaytepe, Çaplaktepe, Bıçakçıtepe, Aktepe, Artıktepe, Buzuktepe, Kuyruktepe, Mirtepe, Cuvantepe, Karaspantepe, Çuytepe, Şornaktepe, Sadıkatatepe, İkan, İşkan, Bayırkam, Kavganata idi. Sır-Deryâ'nın kuzey kıyıları tâ Karadağ'ın güney yamaçlarına kadar Oğuzlar'a ait şehirlerle dolu idi. Başkent Yenikent, Sır-Deryâ'nın kuzeyinde değil, güneyinde idi. Yenikent'in mukabilinde nehrin kuzey sahili yakınlarında Selçuk Bey'in sığındığı meşhur Cend şehri vardı ki, burasının yabguluğun sınırları dışında kaldığı anlaşılıyor (bazı tarihçiler Yenikent'in Otrar şehri olduğunu ileri sürmektedirler).

Sır-Deryâ ile beraber güneye doğru inildikçe, Oğuzlar, Karluk boyu ile karışıyorlardı. Bu taraflarda mevziî olmakla ve sathî kalmakla beraber birçok Oğuz ve Karluk'un dinlerini bırakıp Müslüman dinini kabûl ettiği görülüyor. Gene bu şehirlerde mahdut miktarda olmakla beraber gayri Türk nüfus da vardı. Bunlar İran kavimlerinden Sogdlular (Soğdaklar) idi. Asırlardan beri Türkler'le temasta ve kaynaşmakta idiler.

Oğuz Yabguluğu aşağı yukarı 1 milyon km"lik bir sahayı kaplıyordu. Fakat bu sahanın yarısını kuzeyde Kızılkum, güneyde Karakum Çölleri teşkil ediyordu.

Oğuzlar ve Müslümanlar

Oğuzlar, tamamen Müslüman ülkelerinin sınırında idiler ve bu hususta Karahanlılar gibiydiler. Ancak Karahanlılar, daha mühim illere dayandıkları, başlarında Göktürkler'den ve Bozkurt Sülâlesi'nden inme kağanlar olduğu için siyasî ve askerî bakımdan Oğuzlar'dan güclü idiler. Oğuzlar, Karahanlılar'ın yıpran-

dığı bir anda müdahale ederek Türk dünyasının başına geçebilirlerdi. Bu yıpranma da, İranlı Sâmânî ve Türk Gazneliler'in yardımiyle tahakkuk edecekti.

X. asrın ilk yıllarında bile vaziyet böyleydi. Aşağıda Selçukoğulları'nın 915'e doğru Müslüman olduklarını göreceğiz. Bundan sonra Oğuz Yabguluğu'nda Müslümanlık, hele Karahanlılar'ın resmen Türk İmparatorluğu'nu bu dine sokmasından sonra yıldırım hıziyle yayılacak ve XI. asrın başlarında tamamlanacaktır. XI. asrın ikinci çeyreğine girerken, bütün Oğuzlar'ı Müslüman görüyoruz.

Müslümanlar, Müslüman olan Oğuzlar'a «Müslüman Türk» mânâsına «Türkmen» demişlerdir. Fakat XI. asırdan beri «Oğuz» kelimesiyle müteradif (aynı mânâda) olarak kullanılan bu «Türkmen» kelimesi, Oğuzlar'ın yerleşik olmıyan, henüz yerleşmiyen, göçebelikte devam eden kısımlarına verilmiş gibi görünüyor. Şehir Türkleri'ne gene «Oğuz» denmiştir. Sonradan «Oğuz» kelimesi tamamen bırakılmış, yerleşik Oğuzlar'a «Türk», göçebelikte berdevam olanlarına «Türkmen» denilmiştir ve bu kelimeler Türkiye'de ve Türkiye dışındaki Türk ülkelerinde ve Avrupa'da hâlâ bu mânâda kullanılmaktadır. «Türk»ün «Türkmen»den daha medenî olduğu bu suretle ortaya çıkar. Böylece «Oğuz» yerine «Türkmen» kelimesi kaim olmuştur. Sovyetler Birliği'nin 15 cumhuriyetinden biri de Türkmenistan'dır ve ahalisi tamamen Oğuzlar'a mensup Türkler'den ibarettir.

Oğuzlar'ın Medeniyet ve Kültürü

Oğuzlar'ın güneybatı sınırını Etrek ırmağı teşkil ediyor ve sık sık bu ırmağın güneyine geçip İran ülkelerini yağmalıyorlardı. Türk dünyasını güneyden İran unsuru çeviriyordu. Oğuzlar, Hazarlar'a az çok tâbî olsalar bile, Büyük Türk Hâkanlığı ile alâkalarını kesmiş değillerdi. Hele 965'te Hazar imparatorluğu yıkılınca, Karahanlılar'a tâbî oldukları ileri sürülebilir. 1040'a kadar Oğuz Yabguluğu, Karahanlılar'ın temsil ettiği Büyük Türk Hâkanlığı'nın bir şubesi idi.

Oğuzlar'da kadının mevkii yüksekti. Kadın erkekten kaçmaz, cemiyet işlerini onunla paylaşırdı. Oğuz erkekleri sakallarını ve bıyıklarını tıraş ederler, fakat saçlarını uzatırlardı. Siyah elbise giymez ve bu rengi uğursuz sayarlardı. Sevdikleri ve uğurlu saydıkları renk beyazdı. Mezarlarının üzerindeki toprağı kubbe şeklinde yığarlardı. Selçuklular'ın «künbed» şeklindeki türbeleri, Oğuzlar'ın bu an'anesinin devamıdır.

Hükümdar fermanına Oğuzlar «tuğrağ», halbuki Doğu Türkleri «yarlık» derlerdi. Oğuz olan Osmanlılar'da da padişah fermanının altına konan padişah imzasına «tuğra» denildiği malûmdur.

Arkeolojik keşifler, Oğuz Yabguluğu'nun milyonlarca nüfusu olduğunu gösteren tarihî delilleri takviye etmektedir. Bir-iki asır içinde büyüyen ve XI. asırda son haddini bulan bu nüfus artışı, Oğuz İli'nin tarihî coğrafyasını tetkikle daha iyi anlaşılmaktadır. Oğuz İli'nin Otrar bölgesinde VII. asırda Göktürkler zamanında 10 şehir varken, XI. asırda bu sayı 24'e yükselmiştir. XIII. asırda ise 4 şehir kalmıştır. Zira bütün Oğuz nüfusu Anadolu'ya ve başka Yakın Doğu ülkelerine yığılmış, Karahıtay ve Cengiz Moğol istilâları da Türk illerine büyük zarar vermişti. Gene XI. asırda 13 kervansaray ihtiva eden bu bölgede XIII. asırda işler halde ancak 2 kervansaray kalmıştır. Oğuz Türk'lüğü, bu ülkelerden nüfus ve ticareti boşaltmış, Anadolu'ya götürmüştür.

Ruslar, Oğuz şehirlerini kazarak meydana çıkarmışlardır. Otrar kalesinin $400 \times 300 = 120.000$ m^2'lik yer kapladığı anlaşılmıştır. Otrar, bilindiği gibi 813-818 arasında Arab idaresinde yaşamış, Bağdad'a bağlanmıştır. Otrar'ın 7 km. kuzeybatısındaki Altıntepe şehrinin sûrları da $950 \times 500 = 475.000$ m^2'lik bir sahayı çevirmektedir. Otrar'ın 13 km. güneydoğusundaki Tokaytepe şehrinin sûrları da $380 \times 280 = 106.400$ m^2'lik bir sahayı içine almaktadır. Gene Otrar şehrinin 10 km. batısında Gaplaktepe şehri, Otrar'ın 4 km. güneyinde Bıçakçıtepe şehri vardır. Otrar ovası, muazzam nüfusunu besliyebilmek için ağ gibi kanallarla örülmüştü. Bu şebekeyi meydana çıkaran Rus arkeologları hayrette kalmışlar, Prof. Agayeva bu tesisatı «muazzam» kelimesiyle tavsif etmiştir. Bu kadar kısa mesafeler arasında âdetâ kesiksiz denecek şekilde şehirlerin serpilmiş olması, Oğuz İli'nin nüfusunun milyonlara vardığı hususunda hiç bir şüpheye yer bırakmamaktadır (bu yıllarda İngiltere'nin nüfusu sadece 1 milyon olduğu hatırlanabilir).

Sütkent şehrinin kalesinin büyüklüğü Rus arkeologlarınca $900 \times 800 = 720.000$ m^2 olarak hesaplanmıştır; şehrin az ötesinde Rus bilginlerinin «II. Sütkent» dedikleri banliyönün büyüklüğü de $240 \times 200 = 48.000$ m^2'dir. Ortaçağ şehirlerinde varoşların ve meskûn mahallerin sûrların çok dışına taştığı, ancak harb ve muhasara sırasında ahalinin sûrların içinde toplandığı malûmdur. Şu halde nüfusun derecesi hakkında bir fikir edinmek mümkün oluyor. Bu nüfus fazlalığı, Anadolu'nun fethinde ve Türkiye devletinin kurulmasında baş âmil olmuştur.

Sütkent'in 26 km. kuzeyinde Ruslar, Bayırkum şehrini mey-

dana çıkarmışlardır. Bu şehrin kalesi $300 \times 200 = 60.000$ m^2 büyüklüğündedir. Gene Sütkent'in 25 km. ötesinde, Sır-Deryâ üzerinde Aktepe şehri bulunmuştur; $360 \times 260 = 93.600$ km^2 büyüklüktedir. Bayırkum yakınlarında ve gene nehrin kıyısında Öksüz, Öksüz'ün 25 km. kuzeybatısında Kavganata, bunun 10 km. kuzeyinde Artıkata, bunun az yanında Buzuktepe şehirleri, hep son zamanlarda Rus arkeologları tarafından bulunmuş ve esas aktivitesi X. asırda geçmiş Oğuz şehirleridir.

Sütkent'in güneyinde Sır-Deryâ kıyısında Çardarı şehri vardır. Bu şehrin dış kalesi $310 \times 240 = 74.400$ km^2 ve iç kalesi ise $140 \times 120 = 16.800$ m^2'dir. Çardarı'dan 16. km'de ve nehrin kıyısından başka bir Aktepe şehri daha vardır.

Karadağ'ın güney yamaçları da Oğuz şehirleri ile dolu idi. Buradaki şehirlerin en meşhuru Sığnak (Suğnak) idi. Sûrları, $650 \times 400 = 260.000$ m^2'lik bir sahayı çeviriyordu. Sığnak'ın güneydoğusunda ve Sır-Deryâ üzerinde Oğuzlar'ın en ünlü şehirlerinden diğeri olan Savran yükseliyordu. Bunun sûrları $800 \times 550 = 440.000$ m^2'lik şehir sahasını çevreliyordu. Göktürkler'in kurduğu bu şehir, Oğuzlar devrinde pek büyümüştü. Sûrlar, burçlar, şehrin iki kapısı, hâlâ ayaktadır. Savran yakınlarında Mirtepe, bugünki Türkistan (Yesi) şehrinin 25 km. kuzeyinde de İşkan şehirleri yer alıyordu. Savran'ın 8. km'sinde Şornaktepe vardı. Gene bu civarda Sadıkatatepe şehri bulunuyordu. Bugün «Türkistan» denen Yesi şehri de mühim Oğuz yerleşme merkezlerinden biriydi. Bunun 8 km. güneyinde Çuytepe vardı. Çuytepe'nin sulama kanalları ve su tesisatı pek meşhurdu. Gene Yesi yakınlarında İkan ve Karaspantepe şehirleri yer alıyordu. Bu sonuncusunun büyüklüğü $850 \times 600 = 510.000$ m^2 yani 0,5 km^2'den fazla idi. Cuvantepe de bu yakınlarda bulunuyordu.

Sayram şehri, Oğuzlar'ın Müslüman ülkeleri sınırı üzerindeki yerleşme merkezlerinden biri idi. Göktürkler devrinde mühim bir şehir hâline gelmiş olan Sayram, bir ara Sâmânîler'in eline yani Müslüman hâkimiyetine de geçmişti. Sayram ile Taraz arasında Bulakkoal, Turtkultepe ve daha 3 şehir yer alıyordu. Karadağ'ın güneybatı eteklerinde Çimkent (Evliyâ-Ata) ve sıradağların öte tarafında, güneydoğu yamacında Cambul şehirleri vardı ki, bu ikisi bugün de Türkistan'ın mühim şehirlerindendir. Bu şehirler, çok işlek bir kervan yolu ile zincirleme birbirine bağlı idi. Daha sonra güneyde İranlı Sâmânî devletinin toprakları başlıyordu. Oğuzlar kadar Müslüman Karahanlılar yani Büyük Türk Hâkanlığı ve Gazneliler de bu topraklara akmak için fırsat gözlüyorlardı.

Oğuzlar'ın Devlet Teşkilâtı

Yukarıda gözden geçirdiğimiz Oğuz devletinin başındaki hükümdar «yabgu» unvanını taşıyordu. «Yabgu» Hunlar ve Tabgaçlar çağında Büyük Türk Hâkanı'na verilen isimdi, «imparator» demekti. Fakat sonradan bu mânâda «kağan/hâkan» kelimesi kullanıldı ve unvanlarda görülen zamanla aşınıp alçalma kaidesine uygun şekilde «yabgu», «kral» mânâsına kullanıldı. Bazı Türk zümreleri de kral yerine «han» kullanmışlardır. Oğuzlar'ın «yabgu»yu kullanmaları dikkati caliptir ve Hunlar'ın Oğuz olduğu hakkındaki bilgilerimizi destekler mahiyettedir.

Yabgu'dan sonra devletin en ileri geleni «sü-başı» («sü», Türkçe'de «asker», «sülemek» ise «asker sevketmek» demekti) denen başkumandan idi. Yabguluk gibi sübaşılık da irsî idi (Türkler'de büyük askerî mevkilerin irsî olduğu daha evvelce anlatılmıştı). Sü-başılık, Selçukoğulları'nın yani ileride Türk cihan imparatorluğuna sahip olup Anadolu'yu fethedecek ve Türkiye devletini kuracak olan ailenin elindeydi. Daha sonra «külerkin», «ınal/yınal», «tarhan» unvanlarını taşıyan yüksek memurlar gelirdi. Bundan sonraki bahiste anlatılacak olan Oğuzlar'ın bölündüğü 24 boyun her birinin başına «beg» denirdi. Boy beyliği de irsî idi, babadan oğula veya kardeşe kalırdı. Beyler, zengin, nüfuzlu asılzadelerdi; mühim miktarda atlı kuvvet çıkarırlardı.

Oğuz atlı ordusu mühim kuvvetti. Oğuzlar birkaç kere Emba'yı ve Ural'ı, hattâ Volga'yı geçip Avrupa topraklarına girmişler, Hazar ülkesine akmışlardı. Bir Oğuz boyu olan Peçenekler ve bir Türk kavmi olan Çigiller gibi başka Türkler'le de savaşırlardı. Doğuda sınırdaş oldukları Karluk İli ile savaşta Oğuz yabgusu ölmüştü.

24 Oğuz Boyu

Oğuzlar 24 boya, her boy oymaklara ayrılmıştı. Boyların 12'si «Bozoklar», 12'si de «Üçoklar» diye anılırdı. Boyların ataları Oğuz Han'ın 6 oğlu olan Gün, Ay, Yıldız, Gök, Dağ ve Deniz idi. Oğuzlar, VII. asırdan önce Yenisey (Kem) nehrinin güney kıyılarında bu 6 boy hâlinde yaşıyorlardı. Sonradan Gün Han, Ay Han, Yıldız Han ile Gök Han, Dağ Han ve Deniz Han'ın her birinin 4'er oğlundan inen kabîleler çoğalarak birer boy olmuş, Oğuz kavmi 24 boya ayrılmıştır. Oğuz Han destanında bahsi geçen Oğuz Han'ın Mete olduğu şüphesizdir. Oğuzlar'ın 24 boyunun da Me-

(77) TÜRK DÜNYASININ SIRADAĞLARI

te'nin 24 torunundan indiğine Türkler inanmışlardır. İslâmî devreden önce Oğuzlar'ın Bozok grubu iktidarda idi; İslâm'dan sonra hânedânlar daha çok Üçok grubundan çıkmıştır. Bozoklar'ı teşkil eden 12 boyun umumî alâmeti yay, 12 Üçok boyununki ise ok idi. Ayrıca her boyun kendisine mahsus damgası vardı. Silâhlarını, hayvanlarını, her şeylerini bu damga ile damgalarlardı

XVI. asırda Kaanûnî Sultan Süleyman'ın toplarına bile Osmanoğulları'nın mensup olduğu Kayı boyunun damgasının basıldığı görülmektedir. Keza sikkelere de bu damgalar konmuştur.

Oğuzlar'ın 24 boy teşkilâtı maruftu. Oğuzlar, Anadolu'ya Türkiye devletini kurmak gayesiyle girdikleri zaman, Ermeniler, fâtih ırkın 24 boydan meydana geldiğini biliyorlardı (Ermeni tarihçisi Urfalı Vahram'ın kaydı).

24 boy Oğuzlar şöyledir : *Bozoklar* (Oğuz Han'ın oğulları Gün Han, Ay Han ve Yıldız Han'dan inerler) : Kayılar, Bayatlar, Alkaevliler, Karaevliler, Yazırlar, Dodurgalar, Döğerler, Yaparlılar, Avşarlar, Beğdililer, Kızıklar ve Karkınlar.

Üçoklar (Oğuz Han'ın oğulları Gök Han, Dağ Han ve Deniz Han'dan inerler) : Bayındırlar, Peçenekler, Çavuldurlar, Çepniler, Salgurlar (Salurlar), Eymürler, Alayuntlular, Yüregirler, İğdirler, Büğdüzler, Yıvalar ve Kınıklar.

Bu boyların nüfusu birbirine müsavi veya yakın değildi; çok farklı idi. Bazıları yüz binlerce nüfus, hattâ çadırı içine alıyordu. Her boy ayrıca oymaklara ve daha küçük dallara ayrılmıştı. Anadolu'yu fetheden Oğuz boyları Kayılar, Kınıklar, Avşarlar, Bayatlar, Çepniler, Salgurlar, Yazırlar, Eymürler, Bayındırlar, Kızıklar, Beğdililer, Karkınlar, Dodurgalar, Çavuldurlar'dır. Diğer 10 boy da Anadolu'ya gelmişlerdir; fakat az nüfuslu oldukları için Anadolu'nun iskân ve Türk'leşme tarihinde rolleri ikinci derecededir. Bugün Anadolu'da birkaç bin yer adı, bu Oğuz boylarının ismini taşımaktadır.

Selçukoğulları Kınık, Osmanoğulları Kayı boyunun beyleri idiler. En şerefli boy Kayılar, sonra Bayatlar sayılmakta, 24 boy aralarında teşrifat derecesine göre sıralanmaktadır. Şüphesiz İslâm dinini kabûlden bir müddet sonra bu teşkilât ve teşrifatın ehemmiyeti kalmamış, hattâ ilga edilmiştir. Fakat izleri, zamanımıza kadar devam eylemiştir. İran'da saltanat süren Türk imparatorluk hânedânlarından Akkoyunlular Bayındır, Avşarlar Avşar, Kaçarlar Yıva boyundan idiler. Anadolu beyliklerinin en mühimlerinden olan Karamanoğulları Avşar, Cândâroğulları Kayı, Dulkadıroğulları Bayat, Ramazanoğulları Yüregir, Kadı Burhaneddin Salur boyundan idiler. Akkoyunlular gibi Karamanoğulları da, kendilerinin açıkça Oğuz Han'ın yani Mete'nin torunu olduklarını ileri sürmüşlerdir. Hânedânın kurucusu Karaman Bey'in kardeşinin adı da zaten Oğuz Bey idi.

Osmanoğulları da kendilerinin Mete'den indiklerini söylemişler, Osman Gazi'nin Oğuz Han'a kadar çıkan kesiksiz uydurma şecerelerini yapmışlardır. Fâtih Sultan Mehmed, torunlarından

birine Oğuz-Han, diğerine de Oğuzlar'ın meşhur velîsinin adı olan Korkut ismini vermiştir. XV. asrın bazı Osmanlı tarihçileri, Osmanlılar'ın Büyük Türk Hâkanlığı tacını Selçukoğulları'ndan aldığını yazmakla kalmamış, Selçuklular'ın da Karahanlılar'ın vârisi olduğunu zikretmek suretiyle Büyük Türk Hâkanlığı'nın coğrafî ve irsî tablosunu çizmişlerdir.

Oğuzlar'ın Coğrafî Dağılışı

Türkler'in şimdiki dağılışlarına ait bahiste Oğuz Türkleri'nin nerelerde yaşadıklarını ve miktarlarını gösterdiğimiz için, burada o bahsi tekrarlamıyoruz. Orada, Oğuzlar'ın, Türkler'in en kalabalık ve mühim zümresi olduğu görülmüştü. Oğuzlar, Selçukoğulları zamanında Türk Büyük Hâkanlığı'nı eskisinden büyük ve azametli bir cihan devleti hâline getirmişler ve dünya tarihinin en büyük hânedânı olan Osmanoğulları, cihan tarihinin en mühim siyasî teşekkülü olan Türk-Osmanlı devletini kurmuşlardır. Bu hâdise, yani Oğuzlar'ın Yakın Doğu'ya müdahalesi ve Türkiye devletinin kurulması, dünya tarihini altüst etmiş ve ona bugünki veçhesini vermiştir. Bu müdahale olmasaydı dünya tarihinin takip edeceği istikameti düşünmek bile imkânsızdır.

XI. asır ortalarında Anadolu kapılarına erişen Oğuzlar tamamen Müslüman idiler ve millî mefkûrenin yanında dinî Müslümanlık mefkûresini taşıyacak derecede de İslâm'laşmışlardı; aralarında Tanrı dininde kalmış hiç bir fert yoktu. Oğuzlar'ın Anadolu'ya ve civar ülkelere (İran, Irak, Suriye, Kafkasya) gelmesi, Orta Asya'yı Oğuz nüfusundan tamamen boşalttı. Yalnız Horasan'ın bir imtidadı gibi olan Hazar'ın güneydoğusunda yani bugünki Türkmenistan'da Oğuzlar kaldı. Onun için Oğuzlar'a veya Türkmenler'e «Batı Türkleri» de denmektedir.

Oğuz Yabgusu Olarak Selçukoğulları (990 — 1040)

Oğuzlar Üst-Yurt'a ve Sır-Deryâ kuzeyine geldikleri ve burada takriben 1 milyon km^2 genişliğinde bir devlet kurdukları zamandan 990'a kadar geçen müddet içinde başlarında bulunan ve «yabgu» titrini taşıyan hânedânı ve hükümdarlarını bilmiyoruz. Belki bundan sonra yeni vesika ve kitaplar bulunup bilgimiz genişliyecektir.

Oğuzlar'ın Kınık boyunun beyi olan Selçukoğulları aynı zamanda Büyük Türk Hâkanlığı'nın bir krallığını teşkil eden bu devletin sü-başılık (başkumandanlık) makamını irsî olarak elle-

rinde bulunduruyorlardı. Selçuk Bey'in babası Dukak Bey'den önceki batınlar hakkında bilgilerimiz tam tarihî değildir. Rivayete göre Dukak Bey'in babası Ertuğrul (Etrek) Bey, onun babası Lokman Bey, onunki Toksurmuş-İlçi, onunki de Kereküçi-Hoca'dır. *Oğuz-Nâme,* bu şecereyi vermektedir.

Sü-başı ve Kınık boyu beyi Dukak Bey, 903 yıllarında öldürülmüştür. Yerine oğlu Selçuk Bey geçmiştir. Selçuk Bey tahminen 885'te doğmuş ve 1000 yıllarında 115 yaşlarında ölmüştür. 910'a doğru babasının yerine sü-başı olmuş, fakat 915'e doğru Yabgu ile arası açılarak rivayete göre 100 atlı, 1.500 deve, 50.000 koyununu alıp Cend şehrine gitmiş, aynı 915 yılına doğru Müslüman olmuş ve Cend'de kendisine iltihak eden Kınık boyuna bu dini kabûl ettirmiştir. Şu halde Oğuzlar'ın ve Türkler'in en erken İslâm dinini kabûl eden bir zümresi Kınıklar'dır. Selçuk Bey ile yabgular arasında anlaşmazlık ve rekabet, bütün X. asır boyunca devam etmiştir. X. asrın ikinci yarısında, Oğuz yabguluğundaki Oğuzlar'ın hemen hepsi Müslüman olmuşlardır. Çünkü bu sıralarda Büyük Türk Hâkanlığı'nı temsil eden Karahanlılar, İslâm dinini Türk imparatorluğunun resmî dini yapmışlar ve ebediyen Gök Tanrı dinini bırakmışlardı.

Selçuk Bey'in Oğulları

Selçuk Bey'in 5 oğlu olmuştur :

I. — Sü-başı Mikâil Bey, Selçuk Bey'den sonra sübaşı olmuştur. 998'de babasının hayatında ölmüştür. Cihan tarihi çapında isim ve şöhret yapan 2 oğul bırakmıştır :

1 — Büyük oğlu Çağrı Bey'dir (990 — III.1060 = 70). Müslüman adı Dâvûd, künyesi Ebû-Süleyman, lâkabı Gazi, unvanı Melikü'l-Mülûk (Krallar Kralı)'dür. Serakhs'da ölmüş, Merv'de gömülmüştür. 4 kızı ve 8 oğlu olmuştur. Oğulları şunlardır :

A) Melik Süleyman : 1063'te amcası Tuğrul Bey ölünce tahta hak iddia etmiştir. 2 oğlu olmuştur : Melik Mehmed ve Melik Toğan-Tuğrul.

B) Melik Kavurt : Tam adı Melik İmâdu'd-Devle Kara-Arslan Kavurt'tur. Selçuklular'ın «Kirman Selçukluları» denen dalının kurucusudur. 1041'den 4 nisan 1073'te öldürülünceye kadar 32 yıl Fars ve Kirman'da yani Güney İran'da saltanat sürmüştür. Bardasîr'de gömülüdür. 1072 sonunda kardeşi Sultan Alp-Arslan'dan dul kalan Seferîye Hatun'la evlenmiştir. Melik Kavurt'tan Selçuklu hânedânının «Kirman» dalı yürümüştür.

C) Sultan Alp-Arslan : amcası Tuğrul Bey'in yerine Selçuklu hânedânından 2. Büyük Türk Hakanı olarak tahta geçmiştir. Hayatı : 20.I.1029 — 25.X.1072 = 43, 9, 6; saltanatı : 7.IX.1063 — 25.X.1072 = 9, 1, 18. Seferiye Hatun'la evli idi. Yerine büyük oğlu Sultan Melik-Şâh geçti. Alp-Arslan 'dan Selçuklular'ın «Büyük Selçuklular», «Horasan Selçukluları», «İran

Selçukluları» denen dalı yürümüştür. Sultan Alp-Arslan, Malazgirt zaferini kazandıktan bir yıl sonra öldürülmüştür.

D) Melik Yâkutî : kızı Zübeyde Hatun, amcasının oğlu olan Sultan Melik-Şâh ile evlenmiş ve bu izdivaçtan Sultan Berkyaruk doğmuştur. Oğlu Melik Kutbu'd-Devle ve'd-Din İsmail, Âzerbaycan umumî valisi idi, 1084'te Arrân eyaleti de ilâveten idaresine verilmiştir. Melik İsmail'in oğlu Melik Mevdûd, babasının yerine Arrân umumî valisi olmuş, 1103'te ölünceye kadar bu makamda kalmıştır. Bir kız çocuğu bırakmıştır. Kızkardeşi, Sultan Mehmed Tapar ile evli idi.

E) Melik Osman, Tohâristan umumî valisi idi. «Melikü'l-Müeyyed Rükneddin» adını takınmıştı.

F) Melik Arslan-Argun, Harzem ve Horasan umumî valisi idi.

G) Melik İlyas, Tohâristan umumî valisi idi.

H) Melik Behrâm-Şâh.

2 — Sü-başı Mikâil Bey'in küçük oğlu, Selçuklular'dan ilk Büyük Türk Hakanı olan Tuğrul Bey'dir. Hayatı : 995 — 7.IX.1063 = 68, Büyük Türk Hakanı : 23.V.1040 — 4.IX.1063 = 23, 3, 12. Tam adı : Rüknü'd-Dünyâ ve'd-Din Ebû-Tâlib Mehmed Yemînu Emîru'l-Mü'minîn'dir; Mehmed, İslâmî adıdır. Halîfe tarafından «Sultânu'l-Maşrık ve'l-Mağrib, Sultânu'l-Â'zam, Sultânu'l-Mu'azzam» yani «Doğu'nun ve Batı'nın İmparatoru, Büyük İmparator, En Büyük İmparator» diye anılmıştır. Rey'de (bugünki Tahran) gömülüdür. Sonuncu ve 4. zevcesi Halîfe Kaaim'in kızı idi. Çocuğu olmamıştır. Onun için yerine ağabeyi Çağrı Bey'in oğlu Sultan Alp-Arslan geçmiştir. Amcasının oğlu olan (aşağıya bk.) İbrahim Yınal, Tuğrul Bey'in aynı zamanda ana bir kardeşi idi.

II. — Emîr İsrâil Arslan Yabgu : Oğuz krallığının başına geçen yani eski Yabgu hânedânını deviren ilk Selçukoğlu budur. 990'a doğru yabgu olmuş, 1025'e kadar 35 yıl bu sıfatını muhafaza etmiş, bu tarihte bu Oğuz kralından ürken Gazneli Sultan Mahmud tarafından siyasî bir hileyle yakalanıp tevkif edilmiş, Oğuzlar'ın erişememeleri için, Hindistan'da Kâlincâr kalesine götürülmüş, burada 7 yıl sonra 1032'de ölmüştür. Kâlincâr, Allahâbâd şehrinin güneybatısında, Gvalyûr şehrinin güneydoğusunda bir şehirdi. Gazneli Sultan Mahmud'un ümit ettiği gibi Arslan Yabgu'nun tevkifinden sonra Selçukoğulları dağılmamış, yeğeni Yusuf Bey'i yabgu yapmışlardır. Arslan Yabgu'yu esaretten kurtarmak için yeğenleri Çağrı ve Tuğrul Beyler, Sultan Mahmud'un oğlu Sultan Mes'ud'u birkaç kere tehdit etmişlerse de, bir netice vermemiştir. İsrâil Bey, hem millî «yabgu» unvanını, hem de islâmî «emîr» unvanını kullanarak mefkûresinin genişliğini ve istikbalini göstermiş, torunları ve yeğenleri, bu yoldan yürümüşlerdir. İsrâil Arslan Yabgu, 1003'te bir Sâmânî prensesi (Ebû-İbrahim İsmail Muntasır'ın kızı) ile evlenmiştir. 2 oğul bırakmıştır :

1 — Melik Şihâbeddin Kutalmış Bey, şubat 1064'te ölmüştür; Rey'de (Tahran) gömülüdür. Kendisinden aşağıda Anadolu'nun Fethi bahsinde bahsedilecektir. 6 oğul bırakmıştır :

A) Melik (sonra Sultan) Rükneddin Nâsıruddevle Ebu'l-Fevâris Gazi I. Süleyman-Şâh, 5 haziran 1086'da Haleb yakınlarında öldürülmüştür. Anadolu Fâtihi ve Türkiye devletinin kurucusudur. 1077'de Büyük Türk Hakanı Sultan Melik-Şâh tarafından kendisine «Sultan» sıfatiyle Türkiye hükümdarlığı verilmiştir. Onun neslinden Selçuklular'ın 1308'e ka-

dar iktidarda kalan ve Büyük Türk Hakanlığı'ndan Büyük Selçuklu dalına halef olan (1157) «Anadolu/Rûm» Selçukluları dalı yürümüştür. I. Sultan Kılıç-Arslan, Süleyman-Şâh'ın oğludur. Bu dalın tarihi, gelecek kitabımızın mevzuu olacaktır.

B) Melik Mansur : 1073'ten 1077'ye kadar Anadolu'da bulunmuş, Kütahya'yı kendine merkez yapmıştır. 1090'dan sonra öldürülmüştür. 1076'da Istanbul'a gidip Bizans İmparatoru'nu resmen ziyaret etmiştir.

C) Melik Devlet.

D) Melik Alp-İlig.

E) Melik Dâvûd. 1095'e doğru ölmüştür.

F) Melik ....

2 — Melik Resûl-Tigin. 1065 sıralarında ölmüştür.

III. — Fahru'l-Mülk Mûsâ İnanç Yabgu : Selçukoğulları'ndan ağabeyi İsrâil Arslan Yabgu ve oğlu Yusuf İnanç Yabgu'dan sonra 3. yabgudur. 1028'de büyük oğlunun öldürülmesi üzerine yabgu olmuş, 1032 yıllarında yani 4 yıl kadar sonra yerini yeğeni Ertaş Yabgu'ya bırakmıştır. Bundan sonra da «yabgu» diye anılmakta devam etmiş, 1040'ta Büyük Türk Hakanlığı yeğeni Tuğrul Bey'e geçince kendisine Herât (Doğu Horasan) ve Sistan (Sîstân) umumî valiliği verilmiş, 1066'da çok yaşlı olarak ölümüne kadar bir çeyrek asır bu makamda kalmıştır. Selçuk Bey'in hayattaki bu sonuncu oğlu öldüğü zaman Türk imparatorluk tahtında, Selçuk Bey'in torununun oğlu olan Sultan Alp-Arslan vardı. 3 oğlu olmuştur :

1 — Büyük oğlu Yusuf Bey, «İnanç Yabgu» sanıyla 1025'ten 1028'de öldürülünceye kadar 3 yıl Selçuklu Oğuz tahtına oturmuş, yerine babası geçmiştir. Yusuf İnanç Yabgu, Selçuklular'dan 2. yabgu olandır, amcası İsrâil Arslan Yabgu'nun Gazneliler tarafından yakalanması üzerine bu makama yükselmiştir.

2 — Melik Ebu'l-Feth Kara-Arslan Börü (Böri) Bey, 1068'e doğru ölmüştür.

3 — Melik Ebû-Ali Hasan Bey, 1048'de şehit olmuştur. Melik Ali adlı oğlu vardır.

IV. — Yusuf Yınal Bey, 994 yıllarında babasının hayatında ölmüştür. Selçuk Bey'in ilk ölen oğludur. Ölünce zevcesini kardeşi Mikâil Bey almış, bu hanım hem İbrahim Yınal'ı, hem de ilk Büyük Türk Hakanı olan Selçukoğlu Tuğrul Bey'i doğurmuştur; onun için bu iki zat, ana bir üvey kardeştirler. Yusuf Yınal, 3 oğul bırakmıştır :

1 — Emîr Ertaş Yabgu, 1032'de amcası Mûsâ Yabgu'nun yerine yabgu olmuş, 1040'a kadar bu sıfatını 8 yıl muhafaza etmiştir. 1040'ta Oğuzlar'ın yabguluk devresi bitmiş, hakanlık devresi başlamış, fakat tahta Ertaş Yabgu'nun amcasının oğlu Tuğrul Bey geçmiştir. 1040'tan sonra Ertaş Yabgu'ya Tuğrul Bey, Herât (Doğu Horasan) umumî valiliğini vermiş, ölünce bu eyalet amcası Mûsâ Yabgu'ya geçmiş, yahut Ertaş Yabgu, Sîstân'a da sahip olan Mûsâ Yabgu'nun yerine vekâleten Herât'ta bulunmuştur. Fahru'l-Mülk Emîr Ertaş Yabgu, 1048 sonlarında öldürülmüştür. 3 oğlu olmuştur :

A) Melik Ahmed ve

B) Melik Mehmed, bu iki kardeş 23 haziran 1059'da Rey'de (Tahran) öldürülmüşlerdir. Melik Devlet-Şâh, Melik Mehmed'in oğludur.

C) Mes'ud Yınal 1070 sıralarında ölmüştür. Oğlu Melik Ferruhzâd'dır.

2 — Seyfuddevle Melik İbrahim Yınal, Tuğrul Bey'in ana bir üvey kardeşidir. Yeğenleri Melik Ahmed ve Melik Mehmed'le beraber 23 haziran 1059'da Rey'de öldürülmüşlerdir (aşağıya bk.). Bu şehzâde, 1040-1049 arasında Batı Horasan, 1049-1059 arasında 10 yıl da Âzerbaycan umumî valisi olmuş, büyük siyasi rol oynamış, tahtı amcasının oğlu, aynı zamanda üvey kardeşi olan Tuğrul Bey'den almaya çalışmış, fakat mağlûp olarak 2 yeğeni ile beraber idam edilmiştir.

3 — Melik Ersığın, 1080 yıllarında Istanbul'da ölmüştür. 1070'te Sıvas'ta Manuel Komnenos'u bu şehzâde esir etmiş, fakat sonradan Bizans'a gitmiş, Istanbul'da yaşamıştır. Oğlu Toğan-Arslan, onun oğlu Selçuk, onunki Mehmed, onun oğulları da Şehenşâh ve Selçuk-Şâh'tır.

V. — Yunus Bey, Selçuk Bey'in küçük oğlu olup genç ölmüştür. Oğlu Kurtçu, 1070'te yani Malazgirt'ten bir yıl önce Istanbul'a gidip Bizans İmparatoru'nu ziyaret etmiştir. Kurtçu Bey'in kızı ile Sultan Alp-Arslan evlenmiştir.

2. SELÇUKLULAR, GAZNELİLER VE KARAHANLILAR

Oğuz Yabguluğu'nu Ele Geçirdikten Sonra (990) Selçukoğulları'nın Durumu

990'da Selçukoğulları, sü-başılıktan yani Oğuz devletinin başkumandanlığından yabguluğa, yani krallığa yükselmişlerdir. Artık bu sıfatla metbûları olan Büyük Türk Hâkanları'na yani Karahanlılar'a ve 1000 yıllarından sonra 1040'a kadar dünyanın en güclü devleti olan diğer bir Türk imparatorluğuna, Gazneliler'e karşı durumlarında esaslı bir değişiklik olmuştur.

999'da Sâmânî İranlı krallığı, Gazneliler'le Karahanlılar arasında bölüşülmüş, İran ve Mâverâünnehir'de iki Türk imparatorluğu, İran krallığının yerini almıştı. Bu suretle başkenti Buhârâ olan 125 senelik bu kudretli devlet, 23 ekim 999'da tarihe karışmıştı. Son 2 Sâmânî hükümdarının (9. hükümdar II. Mansûr ve 10. II. Abdülmelik) küçük kardeşi ve II. Nûh'un (977-997) oğlu olan Ebû-İbrahim İsmail Muntasır, bu vaziyette Oğuzlar'a, Selçukoğulları'na sığınmış ve 1005'teki ölümüne kadar 6 yıl Karahanlılar ve Gazneliler'le yaptığı mücadelede Oğuz yabgusu Selçukoğlu İsrâîl Arslan Bey tarafından desteklenmiş, kızını da —yukarıda söylendiği gibi— Yabgu'ya vermişti.

Selçuklular, Mustansır'ın etrafında toplanan 700 kadar Sâmânî atlısı ile Karahanlılar'a akın hareketleri yapmışlar ve mu-

vaffakıyetlerini —tamamen mevziî bir ehemmiyette olmasına rağmen— gittikçe de arttırmışlardır. Oğuz krallığının Karahanlılar'a nazarî şekilde bağlı ve tâbî olduğu hatırlanmalıdır. Demek ki hareket, bir çeşit isyan mahiyetinde idi.

Sâmânî ordusunda birçok Müslüman Oğuz ve diğer Türk vardı. Sâmânî devleti dağıldıktan sonra bu birlikler, Karahanlılar'ın, Gazneliler'in, bazıları da Selçuklular'ın hizmetine geçmiştir.

Selçukoğulları'nın Büyük Türk Hakanlığı Tahtına Geçmek İçin Karahanlı ve Gazneli Türk İmparatorlukları ile Mücadeleleri

Türk tarihinde mühim hamleyi Karahanlılar yapmışlar, Sâmânî devletini ortadan kaldırıp Türkler'e Yakın Doğu yolunu açmışlar, bu yolu kudretli bir İran devletinden temizlemişlerdi. Karahanlılar, bir anda Sâmânîler'i silip süpürmüş değillerdir. Daha 992'de Sâmânî başkenti ve dünyanın en büyük şehirlerinden olup içinde Türk azınlığının da yaşamakta bulunduğu Buhârâ'yı almışlar, fakat aynı yıl içinde tahliyeye mecbur olmuşlardı. 997'de tekrar Buhârâ'ya girmek istemişler, fakat başaramamışlardı. Nihayet 23 aralık 999'da kesin şekilde Buhârâ'ya giren Karahanlılar, Mâverâünnehir'i Büyük Türk Hâkanlığı'na kattılar, Sâmânî devletini ortadan kaldırdılar, Sâmânî hânedânı mensuplarını Özkend'e götürdüler. Bu suretle henüz tahta çıkmış olan Gazneli Mahmud da, tamamen müstakil oldu. Çünkü Gazneliler, Sâmânîler'e tâbî idiler.

Bu devrede şüphesiz Karahanlılar, Gazneliler'den üstündü. Fakat Gazne devletinin muvaffakıyetleri baş döndürücü oldu. Hindistan fâtihi olmanın verdiği emsalsiz şan ve şöhretle Sultan Mahmud, Orta ve Yakın Doğu siyasetine hâkim oldu. Nisan 1001 muahedesi ile iki Türk devletini Âmû-Deryâ nehri birbirinden ayırıyor, Sultan Mahmud da Karahanlı hâkanına dâmâd oluyordu.

Bu sıralarda Sâmânî şehzâdesi Muntasır, Karahanlılar'ın elinden kaçmış, Selçuklular'a sığınmıştı. Yalnız Karahanlılar'la değil, onların müttefikı olarak görülen Gazneliler'le de uğraşıyordu. Muntasır, 1000 yılında bir an için Buhârâ'yı ele geçirmeye muvaffak oldu. Çoğunluğu teşkil eden İranlı ahali, şehzâdeyi memnuniyetle karşıladı. Fakat 1005 aralığında Merv civarında öldürüldü. Bu devrede henüz zayıf olan Gazneliler, Karahanlılar'ın üstünlüğünü tanıyorlardı. Fakat Karahanlılar'ın Sâmânî mirasının Mâverâünnehir'den sonra en zengin parçasını teşkil eden Horasan'ı Gazneliler'den almak istemeleri, Âmû-Deryâ sınırını güneye doğru aşmaları, iki imparatorluğun arasını açtı. 1006-

'da Tûs'ta (Meşhed), Karahanlı Hâkanı sikke kestirip hutbe okuttu. Bir an için Horasan'ın Büyük Türk Hâkanlığı'nın eline geçmiş olduğu sanıldı. Fakat Gazneli Sultan Mahmud, derhal mukabele edip buna fırsat vermedi. Bütün noktalardan güneye doğru Âmû-Deryâ'yı aşan Karahanlılar, Gazneliler'e yenildiler ve tekrar nehrin kuzeyine çekildiler. Hele 4 ocak 1008'de geçen Katar meydan muharebesi (Belh yakınlarında), Gazneliler'in zaferini kesinleştirdi. Maiyetinde Oğuz ve Hindû yardımcı birlikleri de bulunan Sultan Mahmud, Büyük Türk Hâkanlığı'nın ordusunu kesin şekilde bozdu; ağırlıklarını bırakarak kaçan Karahanlılar'ın çoğu Âmû-Deryâ'yı geçmek isterken boğuldu. Büyük Türk Hâkanlığı'nın Horasan'ı alamıyacağı, Yakın Doğu'ya inemiyeceği anlaşıldı. Bunu, 30 yıl sonra Selçuklular yapacaktı.

1009'da Sultan Mahmud, Gazne'de Karahanlı elçilerini kabûl ve 6. Hind Seferi'nden getirdiği göz kamaştırıcı ganimetleri onlara teşhir etti.

Sultan Mahmud, Horasan'la yetinmedi ve 1015'te Harzem ülkesini de imparatorluğuna bağladı. Bu suretle Gazneliler'in kuzey hududu, 44° arzına erişti. Harzem, güneydoğudan Karahanlılar'a komşu idi; kuzeyinde Aral Gölü, diğer taraflarında Oğuz Yabguluğu vardı. Bu vaziyet, Karahanlılar'la alâkayı kesmek için fırsat arıyan Selçukoğlu Arslan Yabgu'yu fevkalâde kuşkulandırdı ve Gazneliler'in aleyhine dönmesine sebep oldu. Fakat bu 1015'te Oğuzlar'ın Gazneliler'le açıkça savaşacak kudretten çok uzak olduğunu hatırlamak lâzımdır. Zamanı lehe işletmekten başka çare kalmıyordu. Selçukoğulları, bu taktiğin üstadı olduklarını ispat ettiler.

Karahanlılar hânedânında aynı zamanda birkaç hükümdarın saltanat sürmesi ve içlerinden birini «Büyük Hakan» sıfatiyle en büyükleri tanımaları, yani merkezî idarenin zaafı ve devlet kuvvetlerinin bir elde zor tevhit edilebilmesi, onların en gücsüz noktalarını teşkil etti, Gazneli şevketinin artmasına ve Oğuzlar'ın güclenmelerine vesile oldu. Bundan faydalanan Sultan Mahmud, Hindistan'da her yıl biraz daha güneye doğru ilerliyordu. Şimdiden Hind kıt'asının büyük kısmı, Gazneli İmparatorluğu'na katılmıştı.

1019'da Karahanlı Hâkanı ile buluşmak üzere Sultan Mahmud, Âmû-Deryâ üzerindeki büyük köprüden geçerek Mâverâünnehir'e ayak bastı. 1020'de tekrar güneye doğru Âmû-Deryâ'yı atlıyan Karahanlılar, gene Belh civarında Sultan Mahmud tarafından kuzeye atıldı. Karahanlılar, Sultan, Hind seferlerinde iken

ânî kuvvetli bir taarruz yaparak Horasan ve Gazne'yi alıp Gazneliler'i Hindistan'a atamadılar.

Bu sırada 1020'de Arslan Yabgu, Karahanlı Ali Tigin'in müttefik ve tâbii olarak Buhârâ'ya geldi. Fakat 1025'te Karahanlılar'la Gazneliler arasında sulh yapıldı. Semerkand civarında Büyük Türk Hâkanı Kadır Han ile Sultan Mahmud buluşup görüştüler.

Bu meşhur mülâkatta Büyük Türk Hâkanı, Sultan Mahmud'a, yani cihanın en kudretli hükümdarına, Selçuklu Oğuz tehlikesinden bahsetti ve Selçukoğulları'nın açıkça hâkanlık peşinde koştuklarını söyledi. Bu anda artık Selçuklular, iki büyük imparatorluk tarafından imha edilmek tehlikesiyle karşı karşıya bulunuyorlardı. Bu kriz devresini atlatırlarsa, istikbale sahip olacaklar, aksi takdirde yok olup gideceklerdi.

Hâkan'ın ikazı üzerine büsbütün kuşkulanan Sultan Mahmud, Hindistan'da iken Selçuklular'ın Horasan'a inmesinden korktu. Görüşmek üzere Oğuz kralı Selçukoğlu Arslan Yabgu İsrâil Bey'i davet etti; fakat hükümdarlık şanına aykırı bir surette tevkif ettirip Hindistan'a, Ganj nehrinin güneyine sürdü. Selçukoğulları, devletler hukukunun bu açık ihlâli karşısında Gazneliler'e karşı sönmez bir kine sahip oldular, Kutalmış, Çağrı ve Tuğrul Beyler, Arslan Yabgu'nun iadesini birçok kereler istediler, fakat istekleri reddedildi.

Bundan hemen sonra Sultan Mahmud, Hindistan seferlerinin en meşhuru olan 16.'sını yaptı, Gücerat'ı fethetti (1024-1025 kışı), bütün dünyada akisler yapan âdetâ efsanevî bir şöhret kazandı. 1027 başında da 17. ve sonuncu Hind seferini yaptı; bu tarihten sonra Yakın Doğu'ya döndü.

Bu sıralarda Gazneliler'le açıktan açığa mücadeleye girişen Oğuzlar, ülkelerinin Gazneliler'in erişemiyecekleri uzaklıkta olmasına güvenerek Horasan'a devamlı akınlar yapmaya başladılar. Horasan'da Gazneli askerî gücünü yıprattıktan sonra bu çok büyük ve pek zengin ülkeyi fethetmek istedikleri, her suretle belli oluyordu. Gazneliler'in Horasan umumî valisi Arslan Câzib, Oğuzlar'a karşı âciz kaldığını açıkça itiraf edip Sultan Mahmud'dan imdat istedi. 1028'de Tûs'a (Horasan'ın başkenti, bugünki Meşhed) gelen Sultan Mahmud, Oğuz ordusunu dağıttı. Ağır zayiat veren Selçuklular, kuzeye çekildiler. Fakat artık Gazneliler'le aralarında ölüm-dirim harbi başlamıştı ve bu mücadeleden muzaffer çıkıp dünyanın en güclû devletini karşılarında âciz bıraktıkları takdirde, metbûları olan Karahanlılar'ın da gölgede kalacağını çok iyi anlamışlardı.

Bu sıralarda Horasan'ın kuzeybatı bölgelerini Oğuzlar ellerine geçirmişler, hattâ yerleşmeye başlamışlardı bile. Yıpratıcı çete harblerinden ve akınlardan usanan Sultan Mahmud, birden Yakın Doğu'ya indi, 1029 mayısında Rey (Tahran) şehrine girdi, bütün Irâk-ı Acem, yani Rey, Isfahân, Hemedân, Kazvin, Gazneliler'in eline geçti. Bugünki İran'ın batıdaki bazı topraklar haricinde en büyük kısmı İranlı ve Şiî Büveyhîler'in hâkimiyetinden kurtuldu, Türk hâkimiyetine geçti. Taberistan yani Hazar Denizi'nin güneyi zaten Sultan Mahmud'a tâbî idi. Gazneli Devleti şevket ve azametinin şahikasına çıkmıştı ki, Sultan Mahmud öldü ve Selçuklu Oğuzları'nın bu şevket ve azameti yıkmak, Gazneli İmparatorluğu'nu hattâ mümkünse fethetmek emel ve mefkûreleri kesinleşti. Bu esnada böyle bir fikir yalnız Çağrı ve Tuğrul Beyler'in kafasında, böyle bir istek yalnız Oğuzlar'ın kalbinde yaşıyordu. Yeryüzünde hiç kimse, bu küçük Türk devletinin Gazneliler'e boyun eğdirip Akdeniz'e ineceğini tasavvur edemezdi.

Karahanlılar'a karşı da vaziyet buydu. Arslan Yabgu, Hindistan'da esir ve sürgünken yerine geçen yeğeni Yusuf İnanç Yabgu, 1028'de Karahanlılar tarafından yakalatılıp öldürüldü.

Selçukoğulları'nda iki Türk imparatorluğuna bağ eğdirmek ve Kül Tigin'le Bilge Han gibi Çağrı ve Tuğrul Beyler'de de iki kardeş el ele verip Büyük Türk Hâkanlığı'nı tekrar ve eskisinden daha azametle bir cihan devleti hâline getirmek fikri yerleşti.

Bir müddet sonra Karahanlı Hâkanları ve Gazneli Sultanları, Selçukoğulları'nın tâbîleri olacaklardı.

3. DANDÂNAKAN (23 MAYIS 1040)

Nîşâpûr'un Fethi (1038)

Gazneli Sultan Mahmud'un ölümü ve Büyük Türk Hâkanlığı'nın bin yıllık zaafı olan «hânedânın devletin müşterek sahibi» olduğu hukuk telâkkisine Karahanlılar'ın da uyması, Selçuklular'a hızla ikbal yolunu açtı. Karahanlılar'la Gazneliler zaten bir türlü samimî bir anlaşmaya varamamışlardı. Gazneliler, İran kültürü tesiri altında idiler; Karahanlılar, sâf Türk kültürünü temsil ediyorlardı. Üstelik Bozkurt Sülâlesi'nden Göktürk Hânedânı'ndan olan Karahanlılar, köle oğlu olan Gazneliler'i aşağı görüyorlar, onlara sonradan görmüş muamelesi yapıyorlar ve ilâve etmek lâzımdır, şüphesiz Sultan Mahmud'un Hind kıt'asını Müslümanlar'a açmak suretiyle tarihin en büyük cihangirlerinden bi-

ri olmasını ve başka bir Türk devletinin, Büyük Türk Hâkanlığı'nın şevketini gölgede bırakmasını kıskanıyorlardı. — Çinliler'e göre gerçek Türk Devleti, Büyük Türk Hâkanlığı'nı temsil eden Karahanlılar'dı ve bin yıllık Çin-Türk rekabeti, şimdi Karahanlılar'la Çin arasında sürüp gidiyordu. Büyük Türk Hâkanlığı'nın doğu sınırının Kansu içerilerine kadar girmesinden endişe içinde olan Çin, Gazneli Sultan Mahmud'a, Gazne'ye elçiler göndererek, Karahanlılar'ın doğudan ve batıdan yapılacak müşterek hamleyle ortadan kaldırılmasını teklif etmişti. Hind işleriyle meşgul olan ve Karahanlılar'la bir ölüm-kalım harbi hiç bir suretle işine gelmiyen Sultan Mahmud, bu teklife yanaşmadı. Aksi takdirde Doğu Türkistan Çin, Batı Türkistan yani Mâverâünnehir de Gazneliler arasında paylaşılır, Türk dünyası doğuda Çin, batıda İran kültür ve hâkimiyetine düşer, Türk'lük için büyük felâket olurdu. — Bununla beraber Sultan Mahmud, Mâverâünnehir'i Karahanlılar'dan koparmayı her zaman için düşündü. Mâverâünnehir'i Karahanlılar, Sâmânîler'den almışlardı ve Gazneliler, Sâmânî mirasının tamamına konmak emelindeydiler. Sultan Mahmud bir an için 1025'te Semerkand'a girdi; oğlu Sultan Mes'ud da 1032'de Buhârâ'yı işgal etti. Fakat bu işgaller, geçici bir akın mahiyetini aşamadı. Mâverâünnehir'in en büyük kısmı Karahanlılar'da kaldı; esas hududu Âmû-Deryâ teşkil etti. Ne Karahanlılar Horasan'ı, ne Gazneliler Mâverâünnehir'i alabildiler; iki Türk imparatorluğu arasında muvazene kurulmuştu. Bu muvazeneyi bozmak Selçuklular'a düşüyordu ve muvazene bozuldu mu, bundan şüphesiz üçüncü bir siyasî kuvvet, yani Selçuklular faydalanacaklardı.

İşte Nîşâpûr fethinin arifesinde siyasî ve psikolojik durumun hulâsası bu idi. Selçukoğulları'nın Horasan'a hâkim olmak emelleri kesindi ve çok iyi biliyorlardı ki, Horasan'a hâkim olan siyasî kuvvet, bütün İran'a hâkim ve Yakın Doğu'nun efendisi olur. Horasan, Yakın Doğu'nun doğuda son ülkesiydi; ondan sonra Orta Doğu başlıyor ve jeopolitik şartlar bu bölgede büsbütün değişiyordu.

Oğuzlar'ın Horasan'ı fethetmek için ciddî teşebbüsleri 1031'de başladı. Sultan Mahmud henüz ölmüştü ve iki oğlu Sultan Muhammed'le Sultan Mes'ud arasındaki rekabet ve bu hükümdarların babalarının dehâsından mahrum oluşları, Selçukoğulları'na Horasan kapılarını açıyordu. Uzun müddetten beri yaptıkları akınlarla ülkeyi iyice tanıyan ve bütün şartlarını öğrenen Oğuzlar, 1031'de Horasan'ın doğu kısmının merkezi olan Herât şehrini

işgal ettiler. Hemen yetişen Gazneli ordusu, Oğuzlar'ı Fevâre meydan muharebesinde bozdu ve şehri geri aldı. Fakat artık zarlar atılmıştı. 1033'te yıkıcı Oğuz akınları, derinlemesine Horasan'a girdi. 1035 haziranında Çağrı Bey, çok üstün Gazneli ordusunu, dâhîce bir taktikle ve ümitsiz bir durumda iken imhaya yakın derecede bozdu. Bu, Dandânakan'ın gerçek bir habercisi idi ve askerî üstünlüğün kâfi olmadığını Gazneliler'e ihtar etmesi lâzımdı. Sultan Mes'ud bundan ders alacağına, babasının Hind fütuhatını genişletmekle meşgul oldu.

Çağrı (Çakır) Bey'in askerî ve kardeşi Tuğrul Bey'in siyasî dehâsı, birçok tecrübelerle kemal bulmuştu. 1040'ta Çağrı Bey 50, kardeşi 45 yaşlarındadır. Çağrı Bey büyük olduğu halde, devlet idaresinde siyasî kabiliyet askerî kabiliyetten üstün ve mühim olduğu için, çocuksuz olmasına rağmen, hükümdarlığı Tuğrul Bey'e bırakmıştır. Bilge Han'la asker olan bir yaş küçük kardeşi Kül Tigin arasında görülen Ortaçağ için şaşılacak âhenk, burada da kendini gösterdi ve Türk Devleti'nin haşmet ve şevketine temel teşkil etti. — Çağrı Bey, 1016-1021 arasında Güney Kafkasya'da kalmış ve 5 yıl, bir avuç Oğuz atlısı ile Bizans'ın doğu sınırlarında gezmiş, hasret ve iştiyakla Anadolu kapılarında dolaşmıştı. Bu büyük askerî tecrübe ile 1021'de memleketine dönmüş, Gazneliler'in korkunç takibatını boşa çıkararak şahsını ve ordusunu daima kurtarmıştı.

1037 yılı, devlet güneşinin Selçukoğulları burcuna girdiği yıldır. 3 yıl sonraki imparatorluğun bâriz işareti, bu yıl görülmüştür. 1037'de Çağrı Bey, Horasan'ın en büyük şehirlerinden Merv'i aldı ve Karakum Çölü'nün güney vâhalarında kurulmuş bu büyük şehirde «Melikü'l-Mülûk / Krallar Kralı» unvaniyle adına hutbe okuttu. Aynı aylarda, Horasan'ın diğer bir büyük şehri, Âmû-Deryâ'nın az güneyindeki Belh, Selçuklular'ın eline düştü. Horasan'ın kuzey hududu, baştan başa Oğuzlar tarafından işgal edilmişti. Güneye hamle yapmaktan başka bir şey kalmıyordu. 1038 haziranında Herât da fethedildi ve Oğuzlar Âmû-Deryâ ile Herî-rûd arasındaki mühim araziyi işgal ettiler. Nihayet 1038 ağustosunda Nîşâpûr fethedildi. Horasan'ın merkezi olan bu çok büyük şehirde (Tûs/Meşhed'in az batısındaki banliyösü) Tuğrul Bey, «Sultân/İmparator» unvaniyle adına hutbe okuttu. Çok mühim hukukî hâdisedir. Zira o zamana kadar «sultan» unvanını Gazneli Mahmud'la 2 oğlundan başka hiç bir Müslüman hükümdarı kullanmaya cesaret edememişti. Yegâne meşrû sultan, Bağdad'daki Abbâsî Halîfesi sayılıyordu.

Dandânakan Zaferi, Türkler'i Kapalı Kıt'adan Çıkarıp Açık Denizlere İtti ve Bin Yıl İçin Türklüğün Kaderini Çizmiş Oldu

Nîşâbûr'un fethiyle hemen bütün Horasan, Selçuklular'ın eline düştü. Üstelik «sultan» unvanını takınan Tuğrul Bey, Gazneliler'i hiçe saydığını gösterdi, kendini resmen imparator ilân etmiş oldu. Bu, cihanşümul Gazne Devleti'nin sonu demekti. Türk ve İslâm tarihinin kaderini çizmek üzere, iki tarafın karşılaşması şarttı.

Sultan Mes'ûd'un geç de olsa aklı başına geldi. Hindistan işlerini bıraktı. Horasan'a geldi. Belh'i geri aldı, 1039 nisanında Ali-Âbâd meydan muharebesinde Selçuklular'ı çekilmeye mecbur etti. Çok üstün Gazneli ordusunu gören Çağrı Bey, kuvvetlerini ezdirmeden ve mağlûbiyeti beklemeden kuvvetlerini çekmişti. Her bakımdan iki başkumandan arasında büyük değer farkı olduğu anlaşılıyordu. Sultan Mes'ud, Çağrı ve Tuğrul Beyler'den biraz daha genç, çok mağrur bir hükümdardı. Bütün dünya gibi o da Oğuzlar'ı alelâde çapulcu ve âsî göziyle görüyor, bütün dünya gibi, o da dünyanın en büyük kuvveti olan Gazneli kudretinin eninde sonunda Selçuklular'ı silip süpüreceğinden şüphe etmiyordu.

1039 mayısında Sultan Mes'ud, tekrar Oğuzlar'ın üzerine yürüdü. Çağrı Bey, bütün Selçuklu ailesinden imdat istedi. Nîşâpûr'dan kardeşi ve Selçuklu imparatoru Sultan Tuğrul Bey, Merv'den eski Oğuz yabgusu olan amcası Mûsâ geldiler, Selçuklu kuvvetleri Serakhs'ta birleşti. Selçuklular, Gazneli ordusunun kalabalıklığı karşısında meydan muharebesini kabûl etmediler ve çete harbine giriştiler. Bu çeşit savaşa alışmamış olan Gazneli ordusu, zarar gördü. Sultan Mes'ud da bir vakit evvel ne şekilde olursa olsun bu âsi Oğuzlar'la işi bitirip Hindistan'a dönmek, bu küçük mesele ile daha fazla uğraşmamak istiyordu.

Selçuklular, Sultan Mes'ud'dan sulh isteyince, Gazneli hükümdarı bu teklifi memnuniyetle kabûl etti ve Gazne'ye dönmeye karar verdi. Fakat behemehal cihanşümul bir imparatorluk peşinde olan Oğuzlar, Sultan'ın ordusu Gazne'ye dönerken arkada kalan birlikleri çete muharebeleriyle vurdular. Sulha inanan Sultan Mes'ud müthiş kızdı ve artık Oğuz işini bitirmeden, onları imha edip tekrar Oğuz Çölü'ne sürmeden Gazne'ye dönmemeye, Hindistan'a girmemeye karar verdi.

Bu sıralarda Selçuklular, Horasan'ın ellerine geçmiyen yerlerini işgalde devam ediyorlardı. Serakhs, Nesâ, Bâverd gibi birçok şehirler, girdikleri ülkeye nizam ve disiplin getirdiklerini gördük-

leri Oğuzlar'ı bizzat davet ediyorlardı. Buna karşılık Gazneliler de fırsat buldukça Selçuklular'ın işgal ettikleri şehirleri geri alıyor, birçok Horasan şehri iki taraf arasında alınıp veriliyor, Horasan'ın ezici çoğunluğu İranlı olan halkı, iki Türk devletinin çekişmesi karşısında seyirci kalıyordu. Bu arada Sultan Mes'ud, Horasan'ın başkenti Nîşâpûr'a da girip Sultan Tuğrul Bey'i kovdu. Nîşâpûr'un düşmesi, Selçuklu emellerinin sonu demekti ve iki kardeşin böyle bir şeye tahammül edemiyecekleri, daha evvelki hayatlarının ve takip ettikleri siyasetin sathî bir tetkikıyle dahi açıkça anlaşılabilirdi.

Kuzey Horasan'dan tekrar Orta Horasan'a doğru Selçuklu yürüyüşünü haber alan Sultan Mes'ud, Nîşâpûr şehrini dünyanın en güclü ve Hind kıt'asını fethetmiş olan ordusu ile terketti. 15 mayıs 1040'ta Serakhs'a geldi ki, şehri, Sultan'ın yürüyüşünü duyan Selçuklular, birkaç gün evvel boşaltmışlardı. 17 mayısta Merv istikametine yürüdü. Merv'i Selçuklular'dan alıp bütün Horasan'ı temizlemek emelindeydi. Merv, Horasan'ın kuzey kapısı idi.

Vaziyet tek kelime ile Oğuzlar için vahimdi. Toplanan harb kurultayında Tuğrul Bey bile, dünyanın en büyük ordusuna karşı muharebeyi kabûl edip Oğuzlar'ın istikbalini tehlikeye atmaktansa, cebrî bir yürüyüşle Horasan'ın boşaltılmasını ve Kuzey İran'dan geçilerek Âzerbaycan'a, Anadolu sınırına gidilmesini, Bizans'a karşı cihad yapılmasını, Gazneliler'in üslerinden bu derece uzak bir ülkede Oğuzlar'ı takip edemiyeceklerini söyledi. Çağrı Bey, bu fikre şiddetle karşı koydu, atılmış olan imparatorluğun temellerinin bozulamıyacağını, bir tek meydan muharebesi ile Gazneli şevketinin altüst olacağını ve cihan hâkimiyetinin Oğuzlar'a müyesser ve mukadder bulunacağını ileri sürdü. Sonunda münakaşa, Çağrı Bey'in fikrinin kabûlü ve ne pahasına olursa olsun Gazneli ordusunun ezilmesi lâzım geleceği kararı ile kapandı. Bununla beraber, zafer ümidi fazla değildi ve kuvvetler arasındaki muvazenesizlik açıktı. Onun için Selçuklular, ağırlıklarını geri yollamışlardı. Bozgun olur olmaz kolayca çekilmenin çarelerini temin etmişlerdi.

İki ordu Merv civarında Dandânakan'da (takriben 37° 30′ arzı) karşılaştı : 23 mayıs 1040. Sultan Mes'ud'un kahramanlığı, bozgunu önliyemedi ve Çağrı-Tuğrul Beyler'in askerî dehâsının üzerine çıkamadı. Muhtelif sebeplerle Sultan'dan gayrı memnun olan Gazneli kumandanları da fazla bir gayret göstermediler. İmha korkusu ve cihan hâkimiyeti mefkûresi yanında kumandanlarına olan gözü kapalı inançla elektriklenen Oğuzlar, harb

san'atının bütün incelikleriyle ve bütün güc ve cesaretleriyle vuruştular. Sultan Mes'ud, birliklerinin Oğuz okları ile perişan olduğunu ve yer yer kılıçtan geçirilmekte bulunduğunu görünce, hayatını kurtarabilmek için Gazne'ye ric'ate karar verdi. Muharebe meydanını, muzaffer Selçukoğulları'na bıraktı. Bu felâketten 7 ay sonra öldürülen Sultan Mes'ud, birçok meziyetleri olmasına, imarcı, ilim ve san'at hâmisi bir padişah bulunmasına rağmen, ne büyük bir asker, ne de gerçek bir siyasî idi. Bu vasıflardan mahrumiyet, 40 yıla yakın bir zamandan beri dünyanın en güclü devleti olan, Hind kıt'asını Müslüman ve Türk hâkimiyetine açmakla ölümsüz bir şeref kazanan Gazneli İmparatorluğu'nun şevket ve azametini sarstı. Gazneliler'in İran'dan atılması, Hindistan ve Afganistan'a çekilmesi, sonunda Selçuklular'a tâbî olması neticesini verdi.

Dandânakan'da bütün Gazneli ordugâhı ve hazinesi, Oğuzlar'ın eline geçti. Selçukoğulları'nın prestijini son dereceye çıkardı. Bütün civar ülkeler muharebesiz Selçuklular'a baş eğdi. Bütün İran, Selçuklular'ın önünde açıldı.

Tarih, inanılması ve evvelden kestirilmesi zor, hattâ imkânsız hâdiselerle doludur. Gazneliler'e karşı küçük Oğuz ordusunun bu zaferi, kimsenin hatır ve hayalinden geçemezdi. Oğuzlar'ın partiyi ebediyen kaybettikleri, hiç Horasan'a inmemiş gibi bir istikballe Aral Gölü etrafındaki bozkırlarına atılacağına herkes emindi. Yalnız Selçukoğulları, aksini düşünüyorlar ve bu düşüncelerine inanıyorlardı.

Dandânakan, Türk tarihinin Istanbul'un Fethi ve Malazgirt 'ten sonra en mühim hâdisesidir. Bu hüküm, zaferin iki bin yıllık Türk tarihindeki yerini tâyine kâfidir. Filhakika bin yıl kapalı kıt'alarda dolaşan Türkler, Dandânakan'la bir hamlede açık denizlere inmişlerdir. Dandânakan, Osmanlı cihan devletinin kurulmasının uzak sebeplerini hazırlamış, bu inanılmaz mucizeyi mümkün kılmıştır. Bu suretle tarihin muvazenesi altüst olmuş, mecrası değişmiştir. Haçlı seferlerinin uzak temelleri de Dandânakan'da atılmıştır.

4. SULTAN TUĞRUL BEY (1040 — 1063)

Büyük Türk Hakanlığı, Dandânakan Zaferi'nden Sonra Selçukoğulları'na Geçti

Dandânakan zaferi ile Büyük Türk Hâkanlığı, Karahanlılar'dan Selçukoğulları'na geçer ve Gazneliler, Yakın Doğu'dan tamamen süpürülüp çıkarılır. Artık Gazneli İmparatorluğu da, Karahanlı İmparatorluğu da birer Orta Doğu devletidir. Halbuki Selçuklu İmparatorluğu, Yakın Doğu devleti olmuştur. Diğer iki Türk imparatorluğunu da yakında nüfuzu altına alacaktır.

Selçuklu hânedânında da bütün Türk hânedânlarında olduğu gibi devlet, hânedânın müşterek malıdır. Karahanlılar derecesinde olmasa bile «melik/kral», hattâ «sultan» sanını takınan Selçuklu şehzâdeleri, ailenin büyüğü olan «sultânu'l-â'zam» veya «sultânu'l-mu'azzam»a tâbî olmak şartiyle saltanat sürmüşlerdir, bunların bazıları hânedan da kurmuşlardır; Anadolu Selçukluları, Irak Selçukluları, Kirman Selçukluları, Şam (Suriye) Selçukluları, Erzurum Selçukluları dalları böyledir. Eski Türkler'in geleneklerinden olan çifte (çok kere Doğu ve Batı) hükümdarlık an'anesi, Selçuklular'da da hissedilmektedir. Tuğrul ve Çağrı Beyler buna misaldir. Tuğrul Bey'in başkenti Nîşâpûr, Çağrı Bey'inki daha kuzeydoğuda olan Merv idi.

Selçukoğulları, Göktürkler gibi gerçekten ve mübalâğasız cihan imparatorları idi. «Sultân» unvanları Müslümanlar'ın, «Şehenşâh» unvanları İranlılar'ın, «Hâkan» unvanları Türkler'in imparatoru olduklarını gösteriyordu. «Şehenşâh» unvanı, eski İran şâhlarına mahsustu ve İran imparatorluğu Arablar tarafından yıkıldığından beri Müslümanlık devrinde hiç bir hükümdar bu unvanı almaya cesaret edememişti. Fâtih ve Kaanûnî kendilerini nasıl birçok kere imparator olarak tavsif etmişlerse, Selçuklular da böyle yapmışlardır.

Karahanlılar devrinde Mâverâünnehir, ki Batı Türkistan'ın en mühim parçasını teşkil etmektedir, ezici şekilde Türk'leşmişti; bu ülkede XI. asırda pek az İranlı kalmıştı; İranlılar, bilhassa Pamir, Bedahşan ve Alay dağlarının güneyinde, yani bugünki Tacikistan'da toplanmışlardı. Buhârâ gibi büyük şehirlerde de İranlı azınlık vardı. Sıra, Horasan'ın Türk'leşmesine gelmişti. Horasan hiç bir zaman Türk'leşmemişse de, Selçuklular devrinde, Moğollar ve Timurlular zamanında Türk nüfusunun İranlı nüfusa nisbetle hafif bir ekseriyette bulunduğu anlaşılmaktadır. Buna karşılık eski Oğuz İli boşalmış denecek derecede nüfus kay-

betmiş, milyonlarca Oğuz, başta Anadolu olmak üzere, Âzerbaycan'a, Horasan'a, İran'a, Irak'a, Suriye'ye yerleşmiş, başka ülkelere de gitmiştir.

İmparatorluk devrinde Selçuklular'ın ilk başkenti Nîşâpûr 'dur; fakat Rey (Tahran) fetholunduktan sonra, başkent bu şehre götürülmüş, bu suretle Büyük Türk Hâkanlığı'nın başkenti 53° tul ve 36° arza gelmiştir. Ötüken'den Rey'e geliş, ne büyük mesafe ve ne muazzam terakkidir.

Türkler Yakın Doğu'yu Fethediyor

Çağrı Bey, Dandânakan zaferinden birkaç ay sonra Belh şehrini kesin şekilde aldı. Müstakbel sultan Mevdûd idaresinde gönderilen mühim Gazneli ordusu, şehri kurtaramadı. Şimdi iki imparatorluğu kuzeyden Herî-rûd ırmağı, Baba Dağı ve Hindukuş Dağları ayırıyordu. Gazneliler'in Horasan ve Türkistan'la hiç bir alâkaları kalmıyordu. Bundan sonra Çağrı Bey, Tohâristan'ı da fethetti. 1044'te bir Gazneli ordusu, Çağrı Bey'in oğlu Şehzâde Alp-Arslan tarafından imha edildi. Çağrı Bey, bu oğluna merkez olarak Belh'i verdi ve Gazneliler'e karşı doğu eyaletlerinin muhafazasına memur eyledi.

1045'te Harzem, Selçuklu idaresine girdi. Karahanlılar'la Selçuklular arasında Gazneliler'e karşı tedâfüî ve taarruzî bir muahede aktedildi. 1047'de Selçuklu şevketini kıskanan Karahanlılar, ânî bir taarruzla Horasan'a girmek istedilerse de, Alp-Arslan tarafından püskürtüldüler. Yapılan sulh muahedesinde, Karahanlılar'ın Selçuklu üstünlüğünü tanıdıkları açıkça belli oluyordu.

Çağrı Bey'in oğlu ve Alp-Arslan'ın kardeşi Kavurt Bey de Kirman'da yani Güneydoğu İran'da mühim fütuhatta bulundu ve Belûcistan'a (şimdi Batı Pâkistan) kadar bütün araziyi fethetti; Türkler, Umman Denizi'ne ve Basra Körfezi'ne erişmiş oldular. Hazar iç deniz sayıldığı takdirde, bu, Oğuzlar'ın ilk açık denize çıkışlarıydı. Az zaman sonra da Kızıldeniz'e, Karadeniz'e ve büyük açık deniz Akdeniz'e erişmek azmindeydiler.

Çağrı Bey'in diğer oğlu Yâkutî Bey de 1054'te Sistân'ı (Horasan ile Kirman arasındaki eyalet), ertesi yıl da Mekrân'ı (Kirman ile Belûcistan arasındaki eyalet) fethetti.

Bu sıralarda Gazneliler, tekrar Belh önlerine geldiler ve Selçuklular'a büyük zarar verdiler. Fakat acele yetişen Alp-Arslan, büyük Gazneli ordusunu kesin şekilde bozdu ve kumandanlarını esir etti. Bunun üzerine yarım asır için yapılan ve büyük tarihçi Ebu'l-Fazl Beyhakıy tarafından kaleme alınan muahede ile Gaz-

neliler, Hindukuş Dağları'nın hudut olmasını kabûl ettiler ve kuzeyden tamamen el çekmiş oldular.

1060 martında Çağrı Bey, Serakhs'ta 70 yaşında öldü ve cenazesi Merv'e nakledildi, türbesine gömüldü. Çağrı Bey'in ölümünde oğullarından Alp-Arslan, babasının yerine Horasan, Kavurt Bey Kirman, Yâkutî Bey ise Âzerbaycan umumî valileri idiler. Oğulları hakkında yukarıda izahat verilmişti. 4 kızına gelince, biri Selçuklu şehzâdesi ve Anadolu Selçukluları'nın atası Kutalmış Bey'le, diğeri (Hadice Arslan Hatun), Halîfe Kaaim ile, üçüncüsü Karahanlı hükümdarı, dördüncüsü de bir Büveyhî hükümdarı ile evlenmişti. Çağrı Bey'in zevcesi ve oğullarından Süleyman Bey'in annesi olan hatun, onun ölümünden sonra Büyük Hakan olan kardeşi Tuğrul Bey'le evlenmiş ve oğlunu çocuğu olmıyan Tuğrul Bey'den sonra hükümdar yaptırmak üzere bütün nüfuzunu kullanmıştır. Bu yüzden Tuğrul Bey'in vefatında Sultan Alp-Arslan, kardeşi Süleyman'la uğraşmaya mecbur olmuştur.

Türk tarihinin büyük cihangirlerinden cihan çapında askerlik dehâsına sahip kumandanlarından olan Çağrı Bey, kardeşi Tuğrul Bey'le beraber İslâm tarihinin ikinci devresini açmıştır. Bu devrede İslâm tarihinin Emevîler ve Abbâsîler'den sonra üçüncü büyük imparatorluk hânedânını teşkil eden Selçukoğulları, Arab ve Arab-İran devresine son verip Müslüman dünyasında Türk Devresi'ni açmışlardır. Arablar'ın cihanşümul tarihî rolü, İranlılar'ınki gibi, Selçuklular'la beraber tarihe karışmış ve yerini Türkler almıştır. Bütün çağdaş tarihçilerin söylediklerine göre Çağrı Bey, kardeşi Tuğrul Bey gibi fevkalâde âdil ve dürüst, son dereceye kadar cesur ve kahraman, tamamen korkusuz, cüretkâr, mutaassıp olmamakla beraber samimî bir Sünnî Müslüman, yalnız hususî hayatında değil, siyasî hayatında da merhametli ve zulümden kaçınan bir şahsiyetti ki, oğlu Alp-Arslan'da da bu vasıflar aynen görülmektedir.

Selçuklular'la Türkler'de «cihad» mefkûresi tam mânâsiyle teşekkül etmiş ve İslâm dünyasının bayraktarlığını, müdafaasını ve genişletilmesini, kendi cihanşümul rollerine uygun görmüşler, hattâ bu işleri gerçekleştirmek üzere hükümdarlarının Tanrı tarafından gönderildiğine inanmışlardır.

Türkler Halîfe'yi Himayelerine Alıp Sünnî İslâm Dünyası'nın Efendisi Oluyorlar

Çağrı Bey doğuda yukarıda hulâsa edilen mühim işleri oğullarının yardımiyle başarırken kardeşi Büyük Hakan Tuğrul Bey de, askerlikten fazla, keskin bir siyasî görünmek isteyen mevzularda Türk şevket ve azametini zirveye çıkarmaya çalışıyordu.

Sünnî İslâm dünyası büyük bir kriz içindeydi. Kahire'deki Şiî Fâtımî halîfesinin taraftarları İslâm dünyasını kaplamıştı. Selçuklular gelinceye kadar Batı, hattâ Orta İran ve Irak, Şiî bir İranlı hânedan olan Büveyhîler'in elindeydi. Abbâsî Halîfesi, Türk kumandanlardan sonra bu Büveyhîler'in elinde oyuncak, âdetâ esirdi. Bağdad'da oturan ve Halîfe'ye hürmeten sadece «emîr/prens» ve «emîru'l-umerâ» (prensler prensi) sanını takınan Büveyhî hükümdarı, Halîfe'yi azleder, katleder, yalnız Abbâsîler'i iktidardan uzaklaştırıp aslında bağlı bulunduğu rûhânî lideri Kahire'deki Fâtımî imparatorunun adına hutbe okutturmazdı. Sünnî muhitin isyanından çekinilirdi. Bununla beraber Fâtımî propagandası o derecede kesifleşmişti ki, bir gün Abbâsîler'in büsbütün ortadan kaldırılacağından korkuluyordu. Gazneli Sultan Mahmud, Şiîler'i şiddetli takip etmişti. Fakat Şiî metodu, Sünnî ülkelerde yeraltı çalışmasına dayanıyor ve fesat yuvaları gereği gibi göz önünde bulundurulamıyordu. Kargaşalık çıkararak âsayişi ihlâl eden, yolları hattâ şehir içini ve pazar yerlerini emniyet edilemez yerler hâline getiren Şiîler, büyük terakki kaydediyorlardı. Fâtımîler'in olsun, Büveyhîler'in olsun eski maddî gücleri eksilmekle beraber, mânevî bakımdan Şiî mezhebinde büyük terakki görülüyordu. Halbuki İslâm dünyasının yapısı, Sünnî hukuk ve telâkkiler üzerine kurulmuştu. Bu hukuku değiştirmek ve bu telâkkilerden uzaklaşmak, İslâm dünyasının altının üstüne gelmesine sebep olurdu. Abbâsîler'in Türk askerlerinden müteşekkil ücretli birliklerinin bir kısmı da Şiî olmuş ve Büveyhî hizmetine geçmişti. Bu Türk kumandanlarının en nüfuzlusu Arslan Besâsîrî olup, Selçuklular erişmeden Halîfe'yi yok edip Fâtımî İmâmı'nı rûhânî lider olarak ilân etmek için fırsat gözlüyordu.

Türkler'in asayiş getirdiği ve büyük bir imparatorluğun tab'aya temin edeceği her türlü refah ve saadetten nasîb alacaklarını bilen halk, İranlı olsun, Arab olsun, Kürd olsun, Hıristiyan olsun, Yahudi olsun, Selçuklu hâkimiyetini dört gözle bekler olmuştu. Üstelik Sünnî Müslümanlar, ki Yakın Doğu nüfusunun yüzde doksandan fazlasını teşkil ediyorlardı, Şiî Büveyhîler'in

acıklı ve utandırıcı hâkimiyetinden nefret ediyorlar, Türkler'in Sünnî'liğin bıkmak usanmak bilmez müdafii olduğunu biliyorlardı. 1030'daki ölümünden az önce Gazneli Sultan Mahmud'un bir hamlede İran'ı fethetmesi, halkın bu psikolojik durumuna dayanıyordu. Şimdi Gazneli hâkimiyeti, yerini Selçuklular'a terketmeli, bir Şiî yayılması ve komplosu ile karşı karşıya kalınmamalıydı. Türkler'in «cihad» bayrağına sarılmış olmaları da Müslüman milletler için bir teveccüh sebebiydi.

İşte Tuğrul Bey, İslâm dünyasını bu acıklı şartlardan kurtardı ve yeryüzündeki bütün Sünnî Müslümanlar'ın en samimî hürmet ve muhabbetini kazandı.

1055'te hac yolunu tamir etmek ve bu yolun muhtel bulunan asayişini temin eylemek vesilesiyle Sultan Tuğrul Bey, Oğuz ordusunu Irak'a soktu. Büveyhîler, Halîfe Kaaim'i, Türk Hâkanı'nı Irak'tan uzaklaştırmak için dinî otoritesini kullanmak hususunda tazyik ve tehdit ettiler. Fakat kendisini bekliyen âkıbete vâkıf bulunan ve Besâsîrî'nin Fâtımîler'den (Mısır'dan) imdat istediğini öğrenen Kaaim (doğumu: 1001, cülûsu: 1037, ölümü: 1075), Bağdad'da hutbe'nin Tuğrul Bey adına okutulmasını emretti: 15 aralık 1055 cuma. Türk ve İslâm tarihinde en mühim hâdiselerden biridir. Bu suretle Halîfe, dünyevî saltanattan feragat ediyor, rûhânî lider olmakla iktifa eyliyor, cismânî hükümdar olarak Büyük Türk Hâkanı'nı tanıyor, bunu hutbede kendi adıyla beraber Türk Sultanı'nın adını da zikrettirmek suretiyle hukukan teyit ettiriyor demekti. 10 gün sonra, 25 aralıkta Tuğrul Bey, Bağdad'a girdi; halkın bitip tükenmek bilmez tezahüratiyle karşılandı ve Sünnî İslâm dünyasının efendisi oldu. Arslan Besâsîrî, tevkif edilip hapse atıldı. Halîfe, 4 ay sonra Çağrı Bey'in kızı Hadice Arslan Hatun'la evlendi ve Hâkan'ın dâmâdı oldu.

Tuğrul Bey, Bağdad'dan çıktıktan sonra Besâsîrî, hapisten kaçtı ve Şiîler'i etrafına topladı. Tuğrul Bey'in isyan etmiş olan Selçuklu meliki İbrahim Yınal'a yenileceğini tahmin ederek, 27 aralık 1058'de Bağdad'a girdi. Hutbe'den Abbâsî Halîfesi'nin ve Türk Hâkanı'nın adını kaldırtıp Fâtımî Halîfesi'nin yani Mısır sultanının adını okuttu. Bu Sünnî İslâm dünyasında hukuk sisteminin altüst olması demekti. Halîfe Kaaim, kendisine sadık kalan birliklerle Besâsîrî'ye karşı koyduysa da yenildi ve tevkif edilip Bağdad dışında bir yerde hapsolundu. Besâsîrî, büyük zulümler yaparak ileri gelenlerden Fâtımî Mustansır'a sadakat yemini aldı. Halîfe Kaaim'e zorla imzalattığı hilâfetten feragat vesikasını ve Abbâsî sarayından gaspettiği değerli eşyayı, Kahire'ye yolladı.

14 aralık 1059'da İbrahim Yınal isyanını bastırmış olan Tuğrul Bey'in Bağdad'a yaklaşmakta olduğu haberi geldi ve Besâsîrî, acele İslâm dünyasının rûhânî başkentini terketti. Besâsîrî taraftarlarını imha ve Besâsîrî'yi katleden Tuğrul Bey, ikinci defa olarak halkın minnet ve şükran âvâzeleri arasında Bağdad'a girdi. Halîfe'nin kızı Seyyide Hatun'la evlenmek istedi. Halîfe bu istekten dehşetli ürktü. Bu izdivaçtan doğacak çocuğun yani Tuğrul Bey'in oğlunun Halîfe yapılıp Abbâsî halîfeliğine son verileceğini sandı. Halbuki zaten çocuğu olmıyan Tuğrul Bey'in böyle bir niyeti yoktu ve Abbâsî hânedânına karşı hâlisâne niyetler besliyor, hürmet gösteriyor, yalnız dünyevî işlere müdahalelerini hoş karşılamıyordu. Abbâsîler'den halîfeliği almak, ancak 1516'da Yavuz Sultan Selîm'e nasîb olacaktır. Tuğrul Bey'in bunu 456 sene evvel yapamaması için hiç bir mâni yoktu; fakat Arablar daha Türk hâkimiyetiyle yeni yüz yüze geliyorlardı. Yavuz zamanında olduğu gibi dört buçuk asırdır Türk hâkimiyetinde bulunmuyorlardı. Halkın psikolojisini ön plânda nazarı itibara almak ise, bütün büyük devlet adamlarının şiarı olmuştur. Ölümünden az önce Halîfe'nin kızı ile evlenen Tuğrul Bey, dünyanın en büyük bir-iki şehrinden biri olan Bağdad'ı imar ve asayişini temin ettikten, gerekli Türk memurlarını tâyin eyledikten sonra Rey'e gitmek üzere Bağdad'dan ayrıldı.

İbrahim Yınal, Tuğrul Bey'e Baş Kaldırıp Türk Hakanı Olmak İstiyor

1054'te bütün Âzerbaycan, Tebriz ve Gence gibi en büyük şehirleriyle Selçuklu hâkimiyetine girmiş, Selçuklu sınırı Kafkas Dağları'na ve Doğu Anadolu'ya dayanmıştı. Bu bölgelerdeki fütuhatı, gelecek bahislerimizde biraz daha tafsilâtla inceliyeceğiz; çünkü Türkiye devletinin kurulmasıyla alâkalıdır. Halîfe'liğin muhyîsi (ihyâ edicisi, dirilticisi) ve Sünnî'liğin kurtarıcısı gözüyle bakılan ve bütün Sünnî Müslümanlar'ın minnettar olduğu Tuğrul Bey'in son yıllarında karşılaştığı en mühim dahilî mesele, amcasının oğlu, aynı zamanda ana bir üvey kardeşi olan İbrahim Yınal'ın isyanıdır.

17 kasım 1058'de Hemedân'a gelen İbrahim Yınal, büyük bir Türk ordusuna kumanda ediyordu. Yanında kardeşi Ertaş Bey'in oğulları Ahmed ve Mehmed Beyler de vardı. Tuğrul Bey, Yınal'ın herhangi bir muvaffakıyetinin uzun sürecek bir iç savaşa sebep olacağını kestirdiği ve çok ihtiyatlı bir devlet adamı olduğu için, yanındaki kuvvetlerle amca oğlu üzerine yürümeyi münasip bul-

madı. Çünkü vuku bulacak muharebede behemehal ve kesin şekilde âsilerin yenilmeleri devletin yüksek menfaatleri için elzemdi. Horasan'da Alp-Arslan'a, Kirman'da Kavurt Bey'e, Anadolu doğusunda Yâkutî Bey'e (yani bir müddet evvel ölen kardeşi Çağrı Bey'in 3 oğluna) emir göndererek, derhal kuvvetleriyle kendisine katılmalarını bildirdi. Rey civarında Heftâd-Beylân'da geçen meydan muharebesinde, etrafında yeğenleri olan Tuğrul Bey, gene yanında yeğenleri olan İbrahim Yınal'ın ordusunu kolaylıkla dağıttı. Yınal ve yeğenleri esir edildi ve Türk hukukuna ve telâkkisine göre hânedan mensupları mukaddes olduğu ve kanları akıtılamıyacağı için, şehzâdeler, —Osmanlılar'da da olduğu gibi— kendi yaylarının kirişleriyle boğuldu.

Bu sıralarda yani Tuğrul Bey'in ölümüne ve Alp-Arslan'ın cülûsuna takaddüm eden yıllarda Türk Hâkanlığı, Alp-Arslan ve bilhassa onun oğlu Melikşâh ve haleflerinin zamanlarındaki derecede büyümemişti. Henüz Gazneli ve Karahanlı Türk imparatorlukları da Selçuklular'ı metbû tanımıyorlar, yalnız Selçuklu hâkanlığının üstünlüğünü muahedelerle kabûl ediyorlardı. Bununla beraber Tuğrul Bey'in devleti, münakaşasız surette dünyanın en güclü, kuvvetli ve büyük devleti idi. Bugünki İran'ı, Irak'ı, Âzerbaycan ve Ermenistan'ı, Baba ve Hindukuş Dağları'nın kuzeyinde kalan bütün Afganistan'ı, Türkmenistan ve Karakalpakıstan'ı, Üst-Yurt'u ve Kızılkum Çölü'nü içine alıyor ve 3.600.000 km²'ye erişiyordu. Bu ülkeler, son derece kesif nüfusla meskûn, pek mâmur ve büyük şehirleri içine alan, dünyanın en zengin ülkeleri idi. Stratejik değeri de harikulâde olup, doğuda Orta Doğu'ya, Türkistan'a ve Hindistan'a, batıda Akdeniz memleketlerine kumanda ediyordu.

İbnü Hassûl, Türkler hakkında diyor ki :

Türkler'in, müstahak olmadıkları vasıfları kendilerine vermeksizin ve aynı zamanda malik bulundukları vasıfları da kendilerinden esirgemeksizin, ne lehlerinde, ne de aleyhlerinde bir taassup ve taraftarlık eseri göstermeksizin ve onlara hoş görünmek gibi bir maksat gütmeksizin ahlâklarını ve hallerini zikredelim :

Bütün milletler içinde cesaret ve şecaatçe onlardan daha ileride olan ve büyük maksatları elde etmek yolunda onlardan daha ileri gidebilen bir millet yoktur. Allah onları aslan suretinde yaratmıştır...

... Türkler'den esir alınanlardan hiç biri yeme, içme, giyme ve binmede efendisinden aşağı kalmaya razı olmaz. Türk esirler,

Hindliler, Rumlar, Ermeniler ve emsali kavimlere mensup olanlar gibi ev süpürmek, hayvanlara bakmak kabîlinden âdi işlerde kullanılamazlar...

... Türkler'in en büyük vasfı, bir toplumun başına geçmekteki istidatlarıdır. Doğuştan hükümdar ve komutan olmak, emir vermek ve toplumları idare etmek için yaratılmışlardır. Meselâ Türkler'in anayurtlarına en uzak yerlerden olup Türkçe'yi hiç bilmiyen Mısır'ı ele alalım, isterseniz Irak'ı misal gösterelim : Bu ülkelere giren bir avuç Türk, derhal bu memleketlere hâkim olmuşlardır...

... Bugün Cihan Padişahı, İslâm Dininin başı, ulu ve yüce Sultan Tuğrul Bey'dir. Allah ona yardım etsin ve onun hükümdarlığını te'yîd eylesin. Düşmanlarını hâr ve hakir kılsın. Türk bayrağını muzaffer etsin. Türkler, Tuğrul Bey'in şahsında, adaleti yeryüzünü tutmuş, ünü Doğu'ya ve Batı'ya yayılmış bir hükümdar buldular. Tanrı hiç bir hükümdara bu genişlikte ülkeler vermemiştir. Türk Hâkanı'na itaat etmek bugün her Müslüman'a farzolmuştur. Gizli ve açık olarak onun dostluğundan ayrılmamak, gece ve gündüz ona dua etmek, dinimizin şevket ve azameti için şarttır.

Bu satırlar, 1058'de ölen meşhur Arab edîbi İbnü Hassûl'un Türkler hakkında yazdığı Arabça risalesinden alınmıştır. İslâm dünyasında, Tuğrul Bey'in hayatında Türkler'e karşı beslenen hisleri açıkladığı için mühimdir.

5. SULTAN ALP-ARSLAN (1063 — 1072)

Selçuklular'dan 2. Büyük Hakan Olarak Sultan Alp-Arslan Türk Tahtına Oturdu

Amcası Tuğrul Bey öldüğü zaman Alp-Arslan, 34,5 yaşındaydı. Birçok büyük meydan muharebeleri kazanmış pek şöhretli bir kumandan olarak tanınıyordu. Horasan gibi Türk imparatorluğunun şüphesiz en mühim eyaletinin (500.000 km^2'ye yakın büyüklükte olup pek kesif nüfusla meskûndu) başında bulunuyordu. Malazgirt zaferini kazanarak şan ve şöhret bakımından babasını geride bırakan Sultan Alp-Arslan, babasının son yıllarında imparatorluğun doğu bölgesinin gerçek hükümdarı olmuş, babası ölünce amcası Tuğrul Bey, onu yerinde bırakmıştı.

Sultan Alp-Arslan'ın cülûs (tahta çıkma) merasimi 27 nisan 1064 günü yani amcasının ölümünden 7 ay, 20 gün sonra yapıldı.

Kardeşi Şehzâde Süleyman'ın taht üzerindeki haklarını bertaraf ettikten sonra, aynı iddiada bulunan ikinci derecede amcası (babasının amca oğlu) Melik Kutalmış üzerine yürüdü. İlk Selçuklu yabgusu olan ve Gazneli Mahmud tarafından Hindistan'da Kâlincâr'a yollanıp orada ölen Arslan Yabgu'nun büyük oğlu olan Melik Kutalmış, Doğu Anadolu'da yaptığı gazalarla büyük şöhret temin etmişti (oğlu Süleyman-Şâh, Anadolu'yu fethedecek ve 1073'de Türkiye devletini kuracaktır). Babası dolayısiyle asıl saltanatın kendisine ait olduğunu iddia etti ve genç yeğeni Sultan Alp-Arslan'a baş kaldırdı. 1059'da amca oğlu İbrahim Yınal da aynı iddia ile Tuğrul Bey'e baş kaldırıp öldürülünce, bu şehzâdenin kuvvetlerinin büyük kısmı da Melik Kutalmış'a katılmıştı. Kutalmış'ın emrinde, Anadolu gazalarında gün görmüş, en az 70.000 Oğuz atlısı vardı. Bundan dolayı bir an için Sultan Alp-Arslan'ın vaziyeti tehlikeli göründü.

Âzerbaycan, Arrân, Ermeniye, Irâk-ı Acem eyaletleri, Kutalmış'a taraftardı ve onun Anadolu'da millete yeni ufuklar açacağına inanmışlardı. Melik Kutalmış, imparatorluk başkenti olan Reyy'i işgal etmek üzere şehre yürürken bunu haber alan Sultan Alp-Arslan, Horasan'ın merkezi Nîşâpûr'dan kalktı, ordusuna cebrî yürüyüş yaptırarak acele Reyy'e geldi ve taht şehrini amcasına kaptırmadı. Aynı zamanda amcasına name yazıp elçilerle gönderdi; çok saygılı bir dille isyanın kendisine yakışmadığını, devlete zarar vereceğini, vazgeçip elindeki eyaletlerle iktifa etmesini, gaza ve cihada devam eylemesini bildirdi. Fakat Kutalmış, bu sözleri dinlemedi. Bunun üzerine kendisine mahsus taktik dehâsı ile derhal amcasına hücum eden Sultan Alp-Arslan, âsî orduyu bozdu. Firar eden Kutalmış'ın atı yere kapaklandı ve Anadolu Fâtihi'nin babası bu suretle öldü. Sultan Alp-Arslan, âsi orduyu affettiğini ilân ve amcasının Reyy'e (Tahran) götürülüp Tuğrul Bey'in yanına gömülmesini emretti. Kutalmış'la beraber bulunan kardeşi Melik Resûl Tigin, Alp-Arslan'a esir oldu ise de affedildi ve serbest bırakıldı. Melik Kutalmış, yalnız iyi bir asker değil, bilgin bir adamdı. 6 oğlunu çocuk yaşlarından itibaren yanında gazaya götürüp iyi birer asker olarak yetişmelerini temin etmişti.

Bundan sonra eski yabguluk hâtırasını büsbütün silmek için Sultan Alp-Arslan, esasen 1064'te ölen babasının amcası ve Selçuk Bey'in hayattaki oğlu Mûsâ Yabgu'ya bundan böyle «yabgu» unvanını kullanmamasını bildirdi (Mûsâ Yabgu, Doğu Horasan ve Sistan umumî valisi idi).

Sultan Alp-Arslan 1064'te Gürcistan'ı Fethetti

1064'te Sultan, Gürcistan'a girdi ve bu Hıristiyan krallığını fethetti; Türk imparatorluğuna bağladı. Bu suretle Güney Kafkasya tamamen Büyük Türk Hakanlığı'nın hâkimiyeti altına girmiş oluyor, Bizans'ın Doğu Karadeniz ile bütün alâkaları kesiliyordu.

Sultan Alp-Arslan, bu arada Kars şehrini de fethetti ki, bu hâdisenin tafsilâtı, gelecek bahsimizde verilecektir.

Alp-Arslan'ın ağabeyi Melik Süleyman'dan sonra, diğer kardeşi Kara-Arslan Kavurt, Süleyman ve Kutalmış hâdiselerinden ibret almayıp bir emrivaki ile tahtı ele geçirmek istedi. Fakat beklemediği bir sür'atle Alp-Arslan'ı, umumî valisi bulunduğu Kirman'da görünce, kardeşinin merhametine sığındı. Sultan Alp-Arslan, âdeti olduğu üzere Melik Kavurt'u cezalandırmadı, affetti ve eyaletinin başında bıraktı.

Sultan Alp-Arslan 1065'te Orta Asya'ya Geldi

1065'te Sultan Alp-Arslan, Merv'e geldi. Oğulları Melik-Şâh ile Arslan-Şâh'ı Gazneli ve Karahanlı Türk imparatorluk prensesleri ile evlendirip, bu iki Türk imparatorluğu ile bir yakınlaşma siyaseti kurdu. Sultan'ın Âmû-Deryâ'yı kuzeye doğru geçip Mâverâünnehir'e girmesi, Karahanlılar'ı son derecede telâşa verdiği için, Selçukoğulları'nın yakınlaşma temayülüne can attılar.

1067'de Alp-Arslan, Harzem'e geldi. Aral Gölü'nün kuzeyini ve doğusunu dolaştı. Eski Oğuz İli'ni tamamen Büyük Türk Hâkanlığı'na bağladı. Yakında Bizans hududuna geleceğini bildirerek, Bizans'a karşı gaza yapan batı ordusuna doğudan büyük ölçüde takviye gönderdi.

Sultan Alp-Arslan 1068'de Tekrar Bizans Hududuna Geldi

1068'de Sultan, Orta Doğu'yu terketti. Aras nehrini kuzeye doğru geçip Gürcistan'a girdi. Bu andan itibaren olan harekâtı Anadolu'nun Fethi'ne başlangıç olduğu için gelecek kitabımızın ilk bahislerini teşkil edecektir. Orada anlatılacağı üzere Malazgirt zaferini kazanıp Kutalmışoğlu Süleyman-Şâh'a Anadolu'nun fethini emretti. Malazgirt zaferi üzerine namı Dârâlar, İskenderler, Sezarlar, Hâlid ibni Velîdler, Amr ibnu'l-Â'slar, Mûsâ ibni Nusayrlar derecesine çıktı ve Japonya'dan İngiltere'ye kadar uzanan muazzam bir şöhret yaptı.

1072 mayısında tekrar Âmû-Deryâ'yı kuzeye doğru geçip Mâverâünnehir'e yani Karahanlı ülkesine girdi. Hileyle yanına sokulan bir Karahanlı kale kumandanı tarafından hançerlenip şehit edildi. 43 yaşını 9 ay, 6 gün geçmişti. Saltanatı 9 sene, 1 ay, 18 gün olup, bu müddet zarfında çok büyük işler görmüştür. Malazgirt zaferi, yaptığı işlerin en büyüğüdür. Babası ile amcasının Dandânakan'daki eserini bu suretle tamamlamış ve Türk milletinin bundan sonraki bin yıllık tarih devresini açmıştır. İyi devlet adamı, fakat tamamen istisnâî dehâda bir kumandan idi. Genç yaşında babasının yanında yetişmişti. Babasının ve amcasının yüksek karakterine aynen vâris olduğu vak'aların tetkikınden anlaşılmaktadır. Kendisine isyan edenleri ve esir düşenleri affetmesi, onlara hakaret etmek şöyle dursun, iyi muamele ile kalblerini kazanması, Ortaçağ siyasî anlayışının dışında vak'alardır. Muharebeler dışında kan dökmekten şiddetle kaçınmıştır. Tab'ası tarafından son derece sevilmiştir. Tek vezîri İran asıllı büyük devlet adamı Nizâmü'l-Mülk'tür ki, yerine geçen oğlu Melik-Şâh'ın da tek vezîri olacaktır (kendisinden Sultan Melik-Şâh'a ait kısımda bahsolunacaktır). Nizâmü'l-Mülk, İslâm tarihinin en meşhur vezîri olarak kabûl edilir. Sonradan bütün vezirler, Nizâmü'l-Mülk'e benzetilerek övülmüştür. Nizâmü'l-Mülk'ün oğulları ve torunları arasından da pek çok vezir yetişmiştir.

Selçuklular'ın imparatorluk çağında ilk başkent Nîşâpûr, sonra Reyy olmuştur. Melik-Şâh tarafından başkent daha güneyde Isfahân'a, Melik-Şâh'ın sonuncu oğlu Sultan Sancar tarafından ise tekrar kuzeydoğuda Merv'e götürülmüştür.

SELÇUKOĞULLARI

I. BÜYÜK SELÇUKLULAR (23.V.1040 — 29.IV.1157 = 116, 11, 7) :

1. *Sultan Mehmed Tuğrul Bey* (23.V.1040 — 4.IX.1063 = 23, 3, 12) (doğ. 995)
2. *Sultan Mehmed Alp-Arslan* (4.IX.1063 — 25.X.1072 = 9, 1, 21) (d. 20.I.1029)
3. *Sultan Celâlüddevle Melik-Şâh* (25.X.1072 — 20.XI.1092 = 20, 0, 26) (d. 6.VIII.1055)
4. *Sultan Mahmud* (20.XI.1092 — I.1093 = 0, 2) (d. V.1087) (öl. 14.X.1094)
5. *Sultan Rükneddin Berkyaruk* (I.1093 — 23.XII.1104 = 11, 11) (d. VI.1081)
6. *II. Sultan Melik-Şâh* (23.XII.1104 — 1105 = 0, 1) (d. 1096?)
7. *Sultan Mehmed Tapar* (1105 — 18.IV.1118 = 13) (d. 10.I.1082)
8. *Sultan Mu'izzeddin Sancar* (18.IV.1118 — 29.IV.1157 = 39, 0, 11) (d. 1086)

II. IRAK SELÇUKLULARI (5.IV.1118 — 25.III.1194 = 75, 11, 20) :

1. *Sultan Mahmud* (1118-1131 = 13)
2. *Sultan Dâvûd* (1131-1132 = 1)
3. *I. Sultan Tuğrul* (1132-1134 = 2)
4. *Sultan Mes'ud* (1134-1151 = 17)
5. *Sultan Melik-Şâh* (1151-1153 = 2)
6. *Sultan Mehmed* (1153-1159 = 6)
7. *Sultan Süleyman-Şâh* (1159-1161 = 2)
8. *Sultan Arslan-Şâh* (1161-1177 = 16)
9. *II. Sultan Tuğrul* (1177-1194 = 17)

III. KİRMAN SELÇUKLULARI (1041-1187 = 144) :

1. *Melik Kara-Arslan Kavurt* (1041-1073 = 32)
2. *Kirman Şâh* (1073-1074 = 1)
3. *Sultan Şâh* (1074-1085 = 11)
4. *I. Turan Şâh* (1085-1097 = 12)
5. *İran Şâh* (1097-1101 = 4)
6. *I. Arslan Şâh* (1101-1142 = 41)
7. *Melik Şâh* (1142-1156 = 14)
8. *Tuğrul Şâh* (1156-1169 = 13)
9. *Behrâm Şâh* (1169-1187 = 18)
10. *II. Arslan Şâh* (1169-1187 = 18)
11. *II. Turan Şâh* (1169-1182 = 13)
12. *Mehmed Şâh* (1183-1187 = 4)

IV. SURİYE SELÇUKLULARI (1078-1114 = 36) :

1. *Sultan Tutuş* (1078-1095 = 17)
2. *Sultan Rıdvan* (1095-1098 = 3)
3. *Sultan Dukak* (1098-1113 = 15)
4. *Sultan Alp-Arslan* (1113-1114 = 1)

V. ANADOLU SELÇUKLULARI (1073-1308 = 235) (ileride verilecek)

VI. Oğuz Sü-başıları (başkumandanları) (-990?) :

1. *Kereküçi-Hoca Bey* (VIII. asrın sonları?)
2. *Toksurmuş-İlçi Bey*
3. *Lokman Bey*
4. *Ertuğrul (Etrek) Bey*
5. *Dukak Bey* (-903)
6. *Selçuk Bey* (910?-990? = 80?)

VII. Oğuz Yabguları (kralları) (990?-1040 = 50?) :

1. *Emîr İsrâil Arslan Yabgu* (990?-1025? = 35?)
2. *Yusuf İnanç Yabgu* (1025-1028 = 3)
3. *Fahru'l-mülk Mûsâ İnanç Yabgu* (1028-1032? = 4?)
4. *Emîr Fahru'l-mülk Ertaş Yabgu* (1032-1040 =8)

SEÇİLMİŞ BİBLİYOGRAFYA : Faruk Sümer, *Oğuzlar, İslâm Ans.*, IX, 378-87, Istanbul, 1962 ve aynı müellifin bu makalede işaret edilen birçok tetkikı, bu arada : *Oğuzlar'a âid Destânî Mâhiyette Eserler, DTCFD*, XVII/3-4, 366-429, 1959 ve *X. Yüzyılda Oğuzlar, DTCFD*, XVI/3-4, 131-62, 1958; S. G. Adadjanov, *Oçerki Istorii Oğuzov i Türkmen Sredney Azii IX-XIII Vekah*, Aşkabâd, 1969. Mehmed Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun Kuruluşu, Ankara Ün. Dil ve T.C. Fak. Der.*, XV, 1-3, 1957, 97-191 (mühim tetkik); aynı yazar, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, Istanbul, 1972; F. Sümer, *Oğuzlar (Türkmenler)*, Ankara, 1967 (sonra tekrar basılmıştır); Omeljan Pritsak, *Der Untergang des Reiches des Oguzischen Yabgu, Fuad Köprülü Armağanı*, Istanbul, 1953, 397-410; İbrahim Kafesoğlu, *Selçuk'un Oğulları ve Torunları, Türkiyat Mecmuası*, XIII, Istanbul, 1958, 117-30; Cl. Cahen, *Origines Seljukides, Oriens*, II, Leiden, 1949, 31-65; M. H. Yınanç, *Çağrı Bey, İslâm Ans.*, III, 324-8, Istanbul, 1945; Jean Deny, *L'Expansion des Turcs en Asie jusqu'au XIe Siècle, En Terre d'Islam*, Paris, 1939, 191-215; Rıza Nur, *Oughouz-Namé*, İskenderiye, 1928; bahsin esas kaynakları, gelecek bahsimizin bibliyografyasında gösterilecektir. — Mehmed Altay Köymen'in şu eserinde Selçuklu tarihi hulâsa edilmiştir : *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, Ankara, 1963.

II

TÜRKİYE DEVLETİ'NİN KURULMASI (1067 - 1157)

1. TÜRKİYE'NİN COĞRAFYA YAPISI VE JEOPOLİTİK DURUMU

Türkiye'nin Arz Üzerindeki Yeri

Anadolu ve onun coğrafya bakımından bir devamı olan Trakya, arzın Kuzey Yarımküresi'nde, mutedil iklim kuşağındadır. Eski çağlarda «Küçük-Asya» ve «Anatolia» denen Anadolu, dar mânâsiyle doğuda Toroslar ve Fırat'a kadar uzanır. Geniş mânâda ise Van ve Urmiye gölleri arasında son bulur. Tabiî bir haritaya bakılacak olursa, Anadolu plâtosunun, İran plâtosunun batıya doğru bir devamı olduğu görülür. Onun için Anadolu tâbirine Toroslar ve Fırat'ın doğusuna doğru genişlik vermek coğrafya bakımından yanlış değildir. Kuzey, güney ve batıda ise deniz, Anadolu Yarımadası'nı sınırlar. Kıbrıs ve Asya Adaları (Rodos, Sakız, Midilli vs.) tabiî bakımdan tamamen Anadolu'nun devamıdır; Anadolu'ya yapışık gibidir. Kuzeybatıda Trakya da öyledir. Marmara iç denizi ve Boğazlar atlandıktan sonra Trakya, Anadolu'nun uzantısıdır.

Bu sınırlariyle Anadolu ve Trakya, kaba bir dikdörtgene benzer. Kuzeyde Sinop yakınlarındaki İnceburun, 42° paralelindedir. Güneyde Hatay, 36° paralele kadar iner. İkisi arasında 6° vardır. Batı-doğu meridyenleri ise takriben 26-45°'dir; bu suretle Anadolu - Trakya'nın batı-doğu istikametinde 19° katettiği anlaşılır.

Bu toprakların eni 1.600, boyu ise 650 km. kadardır.

Türkiye'nin Dağları

Türkiye, toprakları dağlık bir ülkedir. Başlıca sıradağlar, kuzeyde Karadeniz'e, güneyde Akdeniz'e paralel olarak teşekkül et-

miştir. Ortada, yüksekçe Anadolu yaylası vardır. Batı Anadolu ile Trakya, nisbeten alçak yapıda ve ovalıktır.

Güneyde, Akdeniz'e paralel olarak uzanan Toroslar, İran dağlarının batıya doğru bir devamıdır. Bu heybetli sıradağlar, batıda Beyşehir Gölü ile doğuda Van Gölü arasında yer alır. Toroslar, üç kısma ayrılır : Batı Toroslar,Orta Toroslar ve Doğu (veya Güneydoğu) Toroslar. Batı Toroslar, Eğridir ve Beyşehir Gölleri'nden başlar. Taşeli'ne kadar uzanır; Beyşehir Gölü'nün güneybatısında 2.980 metreye kadar yükselir. Taşeli'nden başlıyan Orta Toroslar, kuzeydoğuya doğru dört sıra hâlinde devam eder; Külek Boğazı ile, Orta Anadolu'dan Çukurova'ya geçit verir. Bu mühim tarihî geçitin kuzeyinde Medetsiz Dağı'nda 3.585 metreye vâsıl olur Doğu Toroslar, İskenderun Körfezi'nin doğusunda Amanos Dağları ile başlar, Van Gölü'ne kadar devam eder; Hakkâri Dağları'na bitişik; Hakkâri Dağları'na yaklaşırken, birkaç yerde 3.000, hattâ 3.500 metreye ulaşır.

Karadeniz'e paralel olarak batıdan doğuya doğru uzanan Karadeniz Dağları, Bolu Dağları ile başlar, İsfendiyar (Küre), Canik, Giresun, Gümüşhane, Rize Dağları ile devam eder. Bu sonunculara Doğu Karadeniz Dağları denir. En doğuda Kaçkar Dağı'nda 3.937 metreye kadar yükselir. Bunun güneybatısında Tatos Dağları üzerinde Verçenik zirvesi 3.711 metreyi bulur. Zigana ve Trabzon Dağları arasında, Anadolu'nun meşhur geçitlerinden Zigana Geçiti vardır; bunun doğusunda Çakırgöl Dağı, 3.063 metreye yükselir. Batıya doğru Giresun Dağları'nın 3.200 ve 3.095 (Karagöl Dağı) metrelik zirveleri vardır. Batıya doğru Karadeniz Dağları, yüksekliğini kaybeder. Ilgaz Dağları'nda 2.530, Işık Dağı'nda 2.015, Aladağ'da 2.378 metreyi ancak bulur.

Doğu Karadeniz Dağları ile Doğu Toroslar arasında yüksek Doğu Anadolu yaylası ve dağları yer alır. Bu bölümde kuzeyde, 3.000 metreyi geçen pek çok zirve vardır. Erzincan'ın doğusunda Keşiş Dağları 3.537 metreyi bulur. Van Gölü'nün kuzeydoğusunda Aladağlar (3.519 m.), Tendürek Dağı (3.542 m.), daha kuzeydoğuda Küçük Ağrı Dağı (3.925 m.) ve bunun az kuzeyinde Büyük Ağrı Dağı yer alır. Büyük Ağrı Dağı, 5.165 metrelik zirvesiyle, Türkiye'nin en yüksek dağıdır; Avrupa'nın zirvesi olan Mont Blanc (4.810 m.), Büyük Ağrı'dan 355 metre alçaktır. Van Gölü'nün tam kuzeyinde Sübhan Dağı 4.434 metreyi bulur. Gölün güneydoğusunda İspiriz (3.537 m.) ve Mengene (3.550 m.) Dağları vardır. En güneydoğuda Cilo Dağı 4.168 metredir (Reşko Zirvesi). Bunun kuzeydoğusunda Mor Dağı, 3.810 metreye yükselir.

Orta Anadolu'da Kayseri'nin güneyinde Erciyas Dağı, 3.916 metrelik münferit bir ulu zirvedir. Kuzeybatıda Bursa'nın güneyindeki Uludağ (2.543 m.) da onun gibi münferit bir tepedir.

Batı Anadolu'da 2.000, hattâ 1.000 metreyi bulan zirveler azdır. Balıkesir ile Kütahya arasında Eğrigöz Dağı 2.181, bunun az güneybatısındaki Akdağ 2.089 metreye yükselir. Daha güneyde Şaphane Dağı (2.121 m.) yer alır. Bunun güneydoğusunda Murat Dağı (2.312 m.) vardır. Aydın'ın kuzeyinde Aydın Dağları ve bunun kuzeyinde paralel olarak Bozdağlar (2.157 m.) uzanır. Çanakakle yarımadasının güneyinde Kazdağı, ancak 1.767 metreye erişir.

Trakya'da Karadeniz'e paralel olarak uzanan ihtiyar Istranca Dağları'nda Büyük Mahya Tepesi, 1.031 metreyi bulur. 1.000 metreyi geçen başka hiç bir zirve yoktur.

Akarsular

Kuzeyde Karadeniz'e akan akarsulardan Kızılırmak, Türkiye'nin en uzun akarsuyudur (1.151 km.). Anadolu'yu âdeta ortasından ikiye böler. Bafra Burnu'nda denize dökülen nehir, geniş bir kavis çizer. Kaynağı, Doğu Anadolu'da Kızıldağ'dır. Kızılırmak'ın en mühim kolu, Delice suyudur. Kızılırmak kavsinin içinde kalır.

Kızılırmak'ın doğusunda Yeşilırmak vardır (416 km.). Köse Dağı'ndan çıkar, Çarşamba Ovası'nda Karadeniz'e dökülür. Kelkit kolu, Gümüşhane Dağları'ndan çıkar ve çok daha doğuya doğru uzanır.

En doğuda Çoruh (368 km.), Mescit Dağı'ndan çıkar. Batum güneyinde Karadeniz'e dökülür; ırmağın çok küçük bir parçası bugünki Türkiye toprakları dışında, Gürcistan'da kalır.

Batı Karadeniz bölgesinin büyük ırmağı Sakarya'dır (790 km.). Emirdağı yakınlarından kaynar. Adapazarı Ovası'nda denize dökülür. En mühim kolu, batıya doğru uzanan Porsuk Çayı'dır. Sakarya ile Kızılırmak arasında Karadeniz'e dökülen akarsuların en önemlileri Filyos ve Bartın Çayları'dır.

Akdeniz'e dökülen akarsular içinde Seyhan (516 km.) ile Ceyhan (474 km.), Çukurova'yı sular. Daha batıda olan Seyhan, Tahtalı Dağlar'dan kaynar. Doğuda Göksu, batıda Yenice, güneyde Çakıt, en mühim kollarıdır. Ceyhan, Seyhan'ın kaynadığı yerin az doğusundan çıkar. İskenderun Körfezi'ne dökülür.

Taşeli Yaylası'nda Akdeniz'e dökülen Göksu, Seyhan ve Ceyhan'dan sonra Akdeniz'e dökülen akarsuların en mühimmidir. Ba-

tıya doğru Akdeniz'e sırasiyle birbirine paralel, denize dik inen çaylar akar : Köprü, Aksu, Koca, Dalaman.

Ege Denizi'ne dökülen en mühim akarsu Büyük Menderes 'tir (496 km.). Burdur ve Eğridir Gölleri arasındaki dağlardan kaynar. Kuzeyde Banaz Çayı'nı alır. Bunun kuzeyinde Büyük Menderes'e paralel akan Küçük Menderes, Kuşadası Körfezi'ne dökülür. Daha kuzeyde Gediz Çayı, İzmir Körfezi'ne akar. Bunun da kuzeyinde Çandarlı Körfezi'ne dökülen Bakır Çayı vardır.

Marmara'ya güneyden dökülen akarsuların mühimleri, batıdan doğuya her ikisi de Erdek Körfezi'ne dökülen Kocabaş ve Gönen Çayları ile Susurlu'dur; Susurlu, doğudan Nilüfer, güneyden Simav kollarını alır. Manyas Gölü'ne dökülen Kocaçay ile Apolyont Gölü'ne dökülen Kirmastı ve bunun kolu olan Atranos Çayları'nın da mahallî ehemmiyeti vardır. Marmara'ya kuzeyden dökülen akarsular, küçük dereler hâlindedir. Meriç (490 km.), Ege 'de Enez Körfezi'ne dökülür; bugün Türkiye ile Yunanistan arasında sınır çizmekte ve Doğu Trakya ile Yunanistan'a ait Batı Trakya'yı ayırmaktadır. Doğudan Ergene Çayı'nı alır. Ergene Çayı, Doğu Trakya'yı ortadan doğuya doğru ikiye böler; güneyden Çorlu ve Hayrabolu, kuzeyden Babaeski ve İnece kollarını alır. Edirne'de Meriç'in Tunca ve Arda kolları ayrılır. Tunca kuzeye Bulgaristan'a, Arda ise doğuya Doğu Trakya'ya, Yunanistan'a ve oradan Bulgaristan'a girer.

Güneydoğu ve Doğu Anadolu'ya Fırat, Dicle ve Asi nehirleri hâkimdir. Bunların üçünün de ancak küçük bir kısmı Türkiye toprakları içinde, Anadolu'dadır. Asi nehri (380 km.), Suriye'den gelir; Hatay'da Akdeniz'e dökülür. Dicle (1.900 km.), Irak'tan Anadolu'ya girer. Bu nehir, Hazar Gölü yakınlarında kaynar. Kuzeyden batıdan doğuya doğru başlıca Anbar, Batman, Garzan, Botan, Kızılsu, Habur çayları'nı alır; bu sonuncunun bir kısmı Irak 'ta kalır.

Fırat, Irak'tan geçip Suriye'den Anadolu topraklarına girer. Bütün nehrin uzunluğu 2.800 km.'yi bulur. Nehir, Kuzeydoğu Anadolu'da Çoruh ve Kargapazarı dağlarından kaynar. Karasu adiyle güneybatıya akar. Karasu'dan doğuya doğru Tuz Suyu ayrılır. «Batı Fırat» denen koldan batıya doğru Çaltı Suyu ile Fırat ayrılır. Başlıbaşına bir nehir hâlinde olan Murat Suyu, kuzeyden doğuya doğru Monzur (ve bundan çıkan Peri Suyu), Güzel, güneyden de Manşan ve Karasu kollarını alır. Murat'ın kaynağı, Doğu Anadolu'da Âzerbaycan'a yakın Aladağ'dır. Güneye doğru akmakta devam eden Fırat, batıya doğru Tohma Suyu'nu, Kâhta, Göksu ve Nizip'i alır.

Güneydoğu Anadolu'da Mengene Dağı'ndan çıkan Zap, Irak'tan Anadolu'ya ayrı bir akarsu hâlinde girmekle beraber, Dicle'nin bir kolundan ibarettir. Gene Doğu Anadolu'da büyük Van Gölü'ne dökülen en mühim akarsular, doğuda Hoşâb ve bunun kuzeyinde Marmit (Karasu)'tir.

Nihayet Kuzeydoğu Anadolu'nun en mühim akarsuyu Aras gelir. Tamamı 920 km. olan bu nehir, Hazar Denizi'ne dökülür. Aras ve kolu Arpaçayı, Türkiye ile Ermenistan arasında sınır çizer. Güneyde Balık Gölü'ne dökülen Zengimar Çayı da Aras'ın bir koludur. Aras, Bingöl Dağları'ndan çıkar. Kuzeyde Kars Suyu'nu alır. Bunun da kuzeyinde Kura (Kür) kolu Gürcistan'dan Anadolu'ya girer; Kuruçay adını alır.

Göller

Türkiye'nin en büyük gölü, Doğu Anadolu'da Van Gölü'dür (3.764 km²). Gölün deniz seviyesinden yüksekliği 1.720 metredir ve gayetle sarp dağlarla çevrilmiştir. Doğusunda Erçek Gölü (100 km²) yer alır; bu gölün deniz seviyesinden yüksekliği (1.890 m.) Van Gölü'nünkinden de fazladır. En kuzeydoğuda, Kars'ın ötesinde Çıldır Gölü (120 km²) 1.959 metre yüksekliktedir. Doğu Anadolu'da bunlardan sonra gelen ehemmiyetli göl, Harput'un güneydoğusundaki Hazar Gölü'dür (70 km²); 1.135 metre yüksekliktedir.

Tam Orta Anadolu'da, Anadolu'nun ikinci büyük gölü olan Tuz Gölü (1.620 km²) yer alır; deniz seviyesinden 899 metredir. Tuz Gölü'nün güneybatısında Anadolu'nun «Göller Havzası» denen kısmı vardır; bu havzada birçok göl toplanmıştır. En büyükleri, Anadolu'nun 3. ve 4. büyük gölleri olan Beyşehir (651 km²) ve Eğridir (517 km²) gölleridir; birincisi deniz seviyesinden 1.116 metre, ikincisi 924 metredir. Eğridir Gölü, Beyşehir Gölü'nün kuzeybatısındadır; Anamas Dağı (2.110 m.) iki gölü ayırır. Eğridir Gölü'nün güneybatısında Burdur Gölü (176 km²) ve bunun az batısında Acıgöl (157 km²) yer alır. Birincisi deniz seviyesinden 845, ikincisi 836 metredir. İki gölü Söğüt Dağları ayırır. Beyşehir Gölü'nün ve Sultan Dağları'nın kuzeyinde Akşehir (105 km²) ve bunun kuzeybatısında Eber (104 km²) gölleri vardır; birincisi deniz seviyesinden 990, ikincisi 995 metredir. Akşehir Gölü'nün güneydoğusunda Çavuşçu (Ilgın) Gölü (51 km²) görülür. Beyşehir Gölü'nün güneydoğusunda Suğla Gölü (125 km²) yer alır; yüksekliği 1.040 metredir. Eğridir ve Burdur Gölleri'nin güneyinde, Bey Dağları'nın kuzeyinde Kestel (42 km²) Gölü ve bunun gü-

neybatısında Söğüt Gölü (43 km^2) vardır; ikincisinin deniz seviyesinden yüksekliği 1.349 metredir.

Anadolu'nun üçüncü göller havzası, Güney Marmara'dır. Burada en büyük göl, Anadolu'nun 5. gölü olan İznik Gölü'dür (308 km^2); deniz seviyesinden 80 metredir. Gemlik Körfezi'nin doğuya doğru uzantısı gibidir. İzmit Körfezi'nin güneyindedir. Samanlı Dağı, gölü Gemlik Körfezi'nden ayırır. Anadolu'nun 6. gölü olan Manyas Gölü (178 km^2), Bandırma Körfezi'nin güneyinde, Kapıdağı Yarımadası'nın az güneydoğusundadır. Deniz seviyesinden ancak 20 metre yüksekliği vardır. Bunun doğusunda Apolyont (Ulubat) Gölü (156 km^2) yer alır; deniz seviyesinden 10 metredir. En doğuda İzmit Körfezi'nin doğuya doğru uzantısı gibi Sapanca Gölü (42 km^2) yer alır; Adapazarı Ovası'nın güneybatısındadır. Trakya'nın en kuzeydoğusundaki Terkos Gölü ehemmiyetsizdir.

Münferit göller içinde Hatay'da Asi nehrinin kuzeyinde, Amanoslar'ın güneydoğusunda aynı adı taşıyan ovada Amik Gölü (100 km^2) yer alır; yüksekliği 140 metredir. Batı Anadolu'da Gediz ırmağının kuzeyinde Marmara Gölü 44 km^2'dir. Anadolu'nun en güneybatısında Muğla'nın güneydoğusunda Köyceğiz Gölü (52 km^2) bulunur.

Iklim

Anadolu'nun karakteristik iklimleri, Akdeniz, Karadeniz ve bozkır iklimleridir. Bütün Güney ve Batı Anadolu'da, Akdeniz, Ege ve Marmara kıyılarında Akdeniz iklimi hüküm sürer. Bu iklim, 3 tipe ayrılabilir : Güney Anadolu tipi, Ege tipi ve Marmara tipi. Trakya'nın kuzeybatısına doğru Akdeniz iklimi karakteri zayıflar, hafif kara iklimi başlar. Bütün Kuzey Anadolu'da Karadeniz iklimi hüküm sürer. Kuzeydoğu Anadolu'da, Karadeniz kara iklimi vardır. Orta ve Doğu Anadolu, bozkır iklimi hususiyetleri gösterir. Anadolu'daki bozkır iklimi 4 tipe ayrılabilir : Orta Anadolu tipi, Doğu Anadolu tipi, Güneydoğu Anadolu tipi ve Ortabatı Anadolu tipi.

Bütün Anadolu'da senelik vasatî yağış miktarının 1 metrenin az üzerinde olduğu söylenebilir. En kuzeydoğu Karadeniz'de ve Akdeniz kıyılarına çok yakın bazı havzalarda senelik yağış 2 metreyi aşar. Orta Anadolu'ya gidildikçe yağış çok azalır; Tuz Gölü çevresi, yılda 30 santimden az yağış alır. Güneydoğu Anadolu'nun en orta güney bölümü ile Van Gölü'nün doğusunda da yağış, asgarî hadde iner. Trakya'da, kuzeybatıya gidildikçe artar.

Umumiyetle Trakya'da senelik yağış ortalaması 75 sın. kadardır. Yağış, en fazla kış mevsiminde olur. Orta Anadolu'da ilkbahar yağışları hâkimdir. Karadeniz Bölgesi'nde sonbahar yağmurları ehemmiyetlidir. En kuzeydoğuda yaz yağmurları fazladır.

Anadolu'da umumiyetle en soğuk ay ocak, en sıcak ay da temmuzdur. Ocakta Karaköse'de —43° kaydedildiği olur. Fakat bu bir istisnadır; —15° C'dan düşük hararete nadiren tesadüf edilir. Güneyde Akdeniz kıyılarında çok dar bir şeritte ocakta hararet nadiren +10° C'dan aşağı düşer. Ege, Marmara havzaları ile Karadeniz kıyılarında da hararetin +5° C'dan aşağı düştüğü günler azdır. Yalnız bazı yıllar Trakya'da büyük kış olur; hararetin —20° C'a kadar düştüğü görülür. Orta Anadolu için ocak ortalaması umumiyetle 0° C'tır.

Temmuzda en yüksek hararet Güneydoğu Anadolu'da, Fırat ile Dicle arasındadır; burada derecenin 30° C'ı aştığı nadir değildir. Akdeniz ve Ege kıyılarında hararet 25-30° C arasındadır; 30°'yi aşma hâli de oldukça sık görülür. Umumiyetle Anadolu'da ancak yüksek dağlarda ve çok mevziî havzalarda temmuz ayı ortalaması 10° C'a veya daha aşağıya düşer.

Jeolojik Yapı ve Bitkiler

Anadolu'da jeolojik zamanların hepsine ait zengin oluşumlar gösterilebilir. Istanbul Boğazı'nın iki tarafında paleozoik (I. Zaman) oluşumları hâkimdir. Trakya'da dilüviyum (IV. Zaman) oluşumlarının zengin nümuneleri vardır. Anadolu'nun birçok yerlerinde volkanik kayalara (granit vs.) raslanır.

Anadolu ormanları eski devirlerden bu yana, zamanımıza gelinceye kadar muntazaman azalmıştır. Bu azalma, dünyanın herhangi bir başka yerinden çok daha fazla ölçüde olmuştur. Bugün orman sahaları mahdut bölgelere münhasır kalmıştır. Karadeniz sahilleri ile Toroslar'ın yamaçları, ormanların en kesifleştiği sahalardır. Orta Anadolu, tabiî bozkır alanıdır. Akdeniz, Ege ve Marmara sahillerinde karakteristik Akdeniz bitkileri (maki denen çalı çırpılar, zeytin, limongiller vs.) hâkimdir. Dağ zirvelerinde tipik bitki örtüsü, Alp bitkileridir.

Anadolu'nun Tabiî İktisadî Karakteri

Anadolu, ziraate ve hayvancılığa elverişli bir ülkedir. Otlaklar oldukça boldur ve büyük ölçüde hayvancılığa tarihin her devresinde müsait olmuştur. Ziraatin her türlüsünün elverişli olduğu

sahalar Anadolu'da mevcuttur. Bilhassa hububat ziraati, eski çağlardan beri Anadolu'nun mühim bir zenginliği olmuştur. Orta Anadolu, iyi sulandığı devirlerde, büyük ölçüde hububat vermiştir. Ormanlardan faydalanma bakımından da Anadolu en eski devirlerden beri ehemmiyetlidir. Binlerce yıl Anadolu, Yakın Doğu 'nun kereste ihtiyacını karşılamıştır.

Anadolu, yeraltı servetleri bakımından da zengin bir dünya köşesidir. Bu topraklardan tarih boyunca pek çeşitli madenler çıkarılmıştır. Kıymetli madenler mevcut bulunmuş olduğu gibi, demir de ilk defa Anadolu'da Hititler çağında işlenmiş ve dünya medeniyetinde, bilhassa harb sahasında en büyük inkılâplardan birini yapmıştır.

Anadolu'nun Jeopolitik Durumu

Anadolu, dünya çapındaki jeopolitik ehemmiyetini tarihin hiç bir devresinde kaybetmemiştir. Mısır ve Mezopotamya ile beraber en eski medeniyetler Anadolu'da kurulmuştur. Binlerce yıl sonra da bu ehemmiyetli vaziyeti devam etmiştir. Tarihte dağlar, istilâlara set çeker, medeni[illegible]eri birbirinden ayırır. Akarsular, medeniyetleri yaklaştırır ve zengin yerleşme sahaları yaratır. Deniz, ileri medeniyetin en büyük âmillerinden biridir; ayırıcı olmaktan fazla medeniyetleri yaklaştırıcı bir vazife görmüştür. Dünya haritası üzerinde Anadolu ile Trakya'nın duruş vaziyetine kısa bir göz atılacak olursa, bu toprakların cihanşümul ehemmiyeti derhal belli olur. Cihan medeniyetinin etrafında teşekkül ettiği Akdeniz'de hiç bir ülke, Anadolu - Trakya'nın jeopolitik mazhariyetine malik olmamıştır. Bu mazhariyet, Anadolu'yu medeniyetlerin beşiği yapmış ve pek çok kavmin ihtiraslarını üzerinde toplamıştır.

Bu toprakların emsalsiz jeopolitik ehemmiyeti şundan ileri gelir ki, Anadolu - Trakya, Asya ile Avrupa, Yakın Doğu ile Balkanlar, Akdeniz ile Karadeniz arasında geçittir. Marmara Bölgesi'ne doğru gidildikçe bu jeopolitik ehemmiyet, son derecesini bulur. Boğazlar, cihan hâkimiyetine erişmek istiyen ve cihan imparatorluğunu elinde tutmak arzusunda olan devletlerin can noktası olmuştur. Istanbul Boğazı'nın Avrupa yakasında, boğazın her iki tarafına, iki kıt'aya, Asya ile Avrupa'ya, iki denize, Akdeniz ile Karadeniz'e hâkim olmak üzere kurulan Istanbul şehrinin jeopolitik tarihî ehemmiyetini haiz hiç bir beldenin mevcut olmadığını kat'iyete yakın bir hükümle ileri sürebiliriz. Bu, yalnız eski devirler için verilmiş bir hüküm değildir. Napoléon

gibi en modern siyâsîler Istanbul için «Cihan imparatorluğunun başkenti olacak tek şehir» hükmünü vermişlerdir. Bugün de vaziyet değişmemiştir. Boğazlar düşünce, kuzeyden gelecek istilâyı ılık denizlerde durdurabilecek hiç bir kuvvet mevcut değildir.

Anadolu tarihinin en eski zamanlardan beri çeşitli devirleri tetkik edilirken, bu toprakların jeopolitik ehemmiyeti bütün sarâhatiyle tezâhür eder.

Marmara Denizi kadar küçük olup da bu derecede ehemmiyet taşıyan bir su, yeryüzü haritasında mevcut değildir. Kocaeli ve Çatalca yarımadaları ile Çanakkale ve Gelibolu yarımadaları, iki kıt'a, Asya ile Avrupa'nın iltisak ettiği ülkelerdir. İmroz, Bozcaada ve Limni, Çanakkale Boğazı'nın girişine hâkimdir. Marmara'yı iç deniz hâline getiren, Boğazlar'a tamamen hâkim olan ve Istanbul'u iç deniz edinen imparatorluklar, Karadeniz ve Akdeniz'i de iç deniz hâline getirmek yolunu tutmuşlardır. Çünkü Asya ve Avrupa toprakları hiç bir yerden, Istanbul'dan olduğu kadar yakın ve kolay kontrol edilemez. Balkanlar'ın en güneydoğu ucunda yer almış olan Istanbul, Avrupa'nın, Balkanlar'ın, Asya'nın, Yakın Doğu'nun herhangi bir yerine, iki taraftan en merkezî yerdedir.

Tarih boyunca Anadolu'da yerleşme havzaları tabiatiyle çok değişmiş, ağırlık merkezleri oradan buraya, buradan oraya oynamıştır. Bununla beraber, umumî çizgileriyle, bazı devirler müstesna, kesif nüfusla iskân edilen bölgeler ve büyük şehirlerin teşekkül ettiği sahalar fazla değişmiş sayılamaz. Birinci derecede merkezler, Marmara ve Ege kıyılarında teşekkül etmiştir ki, Anadolu'nun jeopolitik ehemmiyeti kadar iktisadî ve ticarî ağırlığının da bu bölgede olmasiyle alâkadardır. Istanbul, İznik, İzmir, Bursa, Efes, Bergama, Foça, Edirne gibi büyük tarihî merkezler buradadır. Akdeniz, Orta Anadolu, kısmen Doğu Anadolu'da büyük tarihî merkezler daha seyrek bir coğrafî dağılışta olmuştur. Karadeniz Bölgesi, iç bölge olduğu ve geniş dünya parçaları ile alâkası bulunmadığı için, kesif nüfusuna rağmen, büyük merkezler vücuda getirememiştir. Bununla beraber askerî ve ticarî zaruretler, zaman zaman Sinop, Trabzon gibi şehirlere birinci derecede ehemmiyet kazandırmıştır.

Anadolu'da tarihî merkezler, akarsu kıyılarında olduğu gibi, geçiş bölgelerine hâkim topraklarda, yüksek yaylalarda da kurulmuştur. Zaten Anadolu toprağı umumiyetle yüksektir. En mühim şehirlerin deniz seviyesinden çok yüksek olduğu görülür : Ankara 851 metre, Erzurum 1.950 metre, Sıvas 1.275 metre, Kayseri 1.048 metre, Malatya 915 metre, Diyarbakır 650 metre, Gaziantep 800

metre, Konya 1.027 metre, Eskişehir 792 metre. Ancak kıyıya çok yakın merkezler alçak arazide kurulmuştur : Adana 20 metre, Bursa 150 metre, Manisa 50 metre, Edirne 41 metre.

Bu yapıda olan ve 9 asırdan beri «Türkiye» denen Anadolu ve onun tamamlayıcı parçası Trakya, hayrete şayan tarihî değişikliklere sahne olmuş, cihan tarihinin en mühim toprak parçalarından biridir.

2. MALAZGİRT'TEN EVVEL TÜRKLER VE ANADOLU

Müslüman Türkler Abbâsî Halîfeliği'nin Hizmetinde Asırlarca Toros Yamaçlarında ve Fırat Kıyılarında At Koşturdular

Müslümanlık'tan önce Sakalar, Hunlar gibi Türk kavimleri zaman zaman Anadolu'ya ayak basmışlardı. Müslümanlık'tan, İslâm İmparatorluğu'nun yani Halîfe'liğin kuruluşundan sonra, Arablar'la beraber Müslüman olan Türk birlikleri de Toros ve Fırat'ın doğusunda kalan bölgelerin fethine iştirak etmişlerdi.

Daha Emevîler zamanında, bugünki Kuzeydoğu Anadolu (Karadeniz kıyıları hariç) ile Güney Kafkasya'nın en büyük bölümünde «Ermenîye» eyaleti teşkil edilmişti. Abbâsîler zamanında da Güneydoğu Anadolu'da iki âmillik (vilâyet) kuruldu : Bunların birinin merkezi Tarsus, ikincisininki Malatya idi. Tarsus vilâyeti Kınnesrîn, Malatya ise Cezîre (Harrân) eyaletlerine bağlı idi. Bu iki vilâyete birden «suguur = hudut» vilâyetleri deniyordu. Tarsus suguuru, Bizanslılar'ın Kilikya, Malatya suguuru ise Kommagene (Ceyhan ile Fırat arasındaki ülke) eyaletlerine tekabül ediyordu.

Kuzey Afrika'yı, Yakın Doğu'yu, Ortadoğu'da birçok ülkeleri, İberya'yı fetheden Emevîler ve halefleri olan Abbâsîler (750'den itibaren), Anadolu'yu da Marmara'ya, Ege'ye, Karadeniz'e kadar açmak istediler. Her yıl yapılan kışlık (şâtiye) ve yazlık (sâyife) gazâlar, akın mahiyetinden ileri gidemedi. Istanbul muhasaraları da bir netice vermedi. Anadolu, esas bakımdan, Bizans'ta kaldı.

Abbâsîler zamanında suguur vilâyetlerine Horasan ve Mâverâünnehir'den getirilen İranlı, bilhassa Türk birlikleri yollandı. Türkler'in şecaati ve askerlik kabiliyeti malûm olduğu için, bu birliklerin ardı kesilmedi. Esasen Halîfe'nin hassa ordusu da Türkler'den ibaretti. Bu suretle Türk birlikleri, Tarsus, Misis, Aynzarba, Adana, Maraş, Hades (Göynük), Malatya, Âmid (Diyarbakır), Meyyâfârikıyn (Silvan), Ahlat, Malazgirt, Kaalîkalâ (Erzurum) gibi sınır şehirlerinde yerleşti. Bunlar, Anadolu'nun ilk

Türk sekenesini teşkil etti. Hârûnu'r-Reşîd ile oğulları zamanında, bilhassa IX. asrın ilk yarısında bu Türk nüfus fevkalâde arttı. Bunların başlarında bulunan Afşın, İtah, Mengücur, Ferganalı Ömer, Semerkandlı Hâris, Boğa, Vasıyf gibi Türk kumandanları, Bizans'a karşı gazâları ile büyük şöhret yaptılar. IX. asrın ortalarında Halîfelik, bütün Arab birliklerini terhis etti ve İslâm İmparatorluğu'nun ordusu Türkler'den, ikinci derecede de İranlılar'dan ibaret kaldı. Türk ve İran birlikleri arasında şiddetli rekabet vardı. Bu suretle suguur vilâyetlerindeki Türk kumandanlar, büyük bir muhtariyet içinde, çok defa Halîfe'ye sadece ismen bağlı olarak güc ve nüfuz kazandılar. Başkumandanlar, «emîr = prens», hattâ «melik = kral» unvanını taşırlar ve kumandanlar arasından seçilirlerdi. Bu suretle seçim usuliyle Türkler, ileride Mısır - Suriye'de muazzam Memlûk İmparatorluğu'nu kuracaklardır.

Büsrü'l-Afşınî, Kayıoğlu Ahmed, Hakan, Mûnis, Burduoğlu Rüstem, Ebû-Sâbiti't-Türkî, Toganoğlu Ahmed gibi Türk emîrler, Sıvas, Amasya, Niksar, Kayseri, Kolonya (Şebinkarahisar), Zamantı, Konya, Ereğli, Ermenak, Yalvaç, Bergama, Sard, Ankara, Ulukışla, Çankırı, Eskişehir gibi Anadolu'nun birçok şehrini geçici olarak işgal edip yağmaladılar.

Bu suretle Anadolu'da nüfus, asırlar geçtikçe biraz daha azaldı. Nüfus kıtlığından müşkül mevkıe düşen Bizans, Balkanlar'dan celbettiği Türkler'i, bu Müslüman Türkler'e karşı sınır vilâyetlerine yerleştirmek yoluna gitti. Hıristiyan olan bu Türkler (Peçenek, Kuman, Uz vs.), Bizans sınırını asırlarca savundular.

Tarsus emîri Seymâ, İmparator I. Basileus zamanında Ege'deki Ağrıboz adasına çıkacak derecede cüret gösterdiyse de, Bizanslılar tarafından ordu ve donanması imha edildi, kendi de şehit oldu. Fakat fütur getirmiyen Türk emîrleri, I. Basileus'un oğlu Leon zamanında Limni adasına ve Tesalya'ya kadar akın yaptılar; bu akınlara Tarsus emîri Demyâne kumanda etti. Bu emîr, 911'de Sisam adası açıklarında bir Bizans filosunu bile bozmaya muvaffak oldu. Diğer taraftan Girit'teki Müslüman Hafsî devleti, Selânik gibi çok mühim bir limanı ele geçirmeye ve Makedonya'ya ayak basmaya başlamış, fakat Bizanslılar tarafından bir müddet sonra kovulmuştu. 924'te Limni adası civarında Müslüman donanmasını perişan eden Bizanslılar, bu tarihten sonra teşebbüsü ele aldılar ve taarruza geçtiler. 928'de Bizans, Erzurum ve çevresini Müslümanlar'dan geri aldı. 934'te suguur vilâyetlerinden birinin merkezi olan Malatya, kahramanca bir savunmadan sonra Bizans'ın eline düştü. Bütün gayretler boşa çıktı ve bu mühim topraklar Bizans'tan geri alınamadı.

Hamdânîler'den Seyfüddevle, X. asırda Bizans ile müthiş surette çekişti. Birçok muvaffakıyetler kazandı ise de, netice itibariyle Bizanslılar'ı yerinden oynatıp toprak kazancına erişemedi. Bizans pek güclü devirlerinden birini yaşıyordu. 948'de Bizanslılar, Maraş'ı da Müslümanlar'dan aldılar ve Müslümanlar'ı tamamen Ahır-Malatya-Güneydoğu Toroslar zencirinin güneyine atmış oldular. Sis ve Suruc şehirlerinin de Bizans'ın eline düşmesi, Bizans ordularının Urfa bölgesini tahribi, Amiral Basileus'un Müslümanlar'ın Tarsus'ta üslenen donanmasını yakması, telâfisi mümkün olmıyan hâdiselerdi. Bizanslılar, bir hamlede Doğu ve Güneydoğu Anadolu'nun en büyük kısmını geri almışlardı. Bu tarihten sonra Müslümanlar'ın muvaffakıyetleri görüldü ise, bunlar tamamen mevziî vak'alara münhasır kaldı ve Bizanslılar, Selçuklular Yakın Doğu'ya ininceye kadar üstün vaziyetlerini muhafaza ettiler. İmparator Nikeforus Fokas, Girit ve Kıbrıs'ı Müslümanlar'dan geri aldığı gibi, Ayntab'ı (Gaziantep) işgal etti; hattâ Müslüman dünyasının en büyük şehirlerinden biri olan Haleb'e girip yağma etti.

964'te Bizanslılar, Adana, Misis ve Tarsus'u da alıp Müslümanlar'ı Kilikya'dan attılar. Yüz binlerce Müslüman, Arab ülkelerine göçtü, bir kısmı Hıristiyan oldu. Çünkü Müslüman devletlerde milyonlarca Hıristiyan yaşadığı halde, Hıristiyan devletler, Müslüman azınlığa müsamaha etmiyorlardı. 966'da Bizanslılar, Diyarbakır, Antakya, Haleb civarına kadar geldiler. 969'da çok mühim Antakya şehri ki, 4 Ortodoks patriklikten birinin merkezi idi, Bizans'ın eline düştü. Bu çok mühim muvaffakıyetten sonra Bizanslılar, Van Gölü'ne eriştiler ve bu bölgelerdeki Müslümanlar'ı kovdular. 920'de Nusaybin ve Meyyâfarikıyn, Bizans istilâsından zor kurtuldu. 973'te Bizanslılar, Müslümanlar'ın büyük şehirlerinden biri olan Âmid (Diyarbakır) şehrini bile muhasara ettiler, fakat alamadılar. Bunun üzerine güneybatıya döndüler; Humus, Baalbek, Beyrut gibi birkaç Suriye ve Lübnan şehrini alıp Akdeniz'in doğu kıyılarına erişmiş oldular.

Bundan sonra Müslümanlar, Bizans'ı güçlükle Lübnan ve Suriye'nin mühim şehirlerinden çıkardılar. Fakat Bizans fütuhatı, Van Gölü bölgesinde devam etti. 933'te Erciş ve Malazgirt düştü. 1030'da Urfa da Bizans'a geçti. Van Gölü'nün kuzeyindeki Ermeni ve Gürcistan'daki Gürcü hükümdarları, Müslüman tâbiiyetinden çıkıp Bizans'ı metbû tanıdılar. Bu suretle Bizans hâkimiyeti, Van Gölü'nün doğusuna ve Kafkas Dağları'na erişti.

XI. asrın fecrinde Anadolu'da Müslümanlar'ın elinde ancak Diyarbakır, Bitlis, Siirt, Mardin, Hakkâri bölgeleri yani en Güney-

doğu Anadolu kalmıştı. Diyarbakır'daki Mervânîler, Âzerbaycan 'daki Müsâfirîler gibi Müslüman devletleri bile Bizans tarafından haraca bağlanmıştı.

İşte Oğuzlar, Yakın Doğu'ya müdahale etmek üzereyken, İslâm âleminin Bizans'a karşı vaziyeti bu idi ve bu derecede feci idi. Vaktiyle 100.000 atlı çıkaran suguur vilâyetleri mahvolmuştu. Sevap kazanmak, gazi ve şehit olmak için suguura gelen yüzbinlerce mücahit Türk'ten eser kalmamıştı. Bütün İslâm dünyasında bu mücahitlere gelir temin etmek için yapılan vakıflar mahvolmuştu. Halîfe, hükümdarlar ve Müslüman zenginleri artık her yıl bu gazilere büyük teberrûlarda bulunmuyorlardı. İspanya, Türkistan, Sind gibi en uzak ülkeleri fetheden Müslümanlar, kendilerine çok yakın olan Anadolu'yu fethedememişler, Bizans karşısında âciz kalmışlardı. Bununla beraber asırlar süren Müslüman akınları Anadolu'yu geniş ölçüde hırpalamış ve XI. yüzyıl Türk fethine müsait bir zemin hazırlamıştı.

Selçuklu Fethi'nden Önce Anadolu'nun İdarî Taksimatı

Selçuklular'ın fethine takaddüm eden zamanlarda Anadolu, Bizans idaresinde şu eyaletlere ayrılmış bulunuyordu :

1. Anatolik Teması (merkezi : Konya) : Konya, Isparta, Burdur, Afyon, Kütahya çevresini içine alıyordu.
2. Armenyak Teması (merkezi : Amasya) : Amasya, Samsun, Sinop, Çorum çevresini içine alıyordu.
3. Trakezyen Teması (Efes) : Aydın, Manisa, Uşak, Denizli çevresi.
4. Optimon Teması (İzmit) : Kocaeli, Sakarya çevresi.
5. Opsikyon Teması (İznik) : Bursa, Eskişehir, Balıkesir, Çanakkale, Bilecik çevresi.
6. Bukkellaryen Teması (Ankara) : Ankara, Bolu çevresi.
7. Paflagonya Teması (Çankırı) : Çankırı, Kastamonu çevresi.
8. Khaldea Teması (Trabzon) : Trabzon, Rize çevresi.
9. Mezopotamya Teması (Erzincan) : Erzincan, Tunceli, Elâzığ çevresi.
10. Kolonea Teması (Şebinkarahisar) : Gümüşhane, Ordu, Giresun çevresi.
11. Sebast Teması (Sıvas) : Sıvas, Tokat, Yozgat, Niğde, Kırşehir, Nevşehir çevresi.
12. Likandos Teması (Malatya) : Malatya, Adıyaman çevresi.

13. Selekya Teması (Tarsus) : Adana, İçel çevresi.
14. Kibyrreoteen Teması (Antalya) : Antalya, Muğla çevresi.
15. Sami Teması (İzmir) : İzmir çevresi, Midilli, Sakız, Sisam adaları.
16. Kıbrıs Teması (Pafos).
17. Kharsian Teması (Kayseri) : Kayseri çevresi.
18. Suriye Teması (Antakya) : Hatay, Maraş, Antep, Urfa çevresi.
19. Vaspuragan Teması (Vustan) : Bingöl, Muş, Van, Ağrı çevresi.
20. Ani Teması (Ani) : Kars, Artvin çevresi.
21. İberya Teması (Tiflis) : Gürcistan, Ermenistan tarafları.

Bu suretle yalnız Diyarbakır, Mardin, Siirt, Hakkâri, Bitlis çevresi —haraç vermek şartiyle— Müslümanlar'ın elinde kalıyordu.

Oğuzlar Anadolu'da

Oğuzlar, daha Mâverâünnehir ve Üst-Yurt'tan Horasan'a inmeden Bizans ile temas etmişler ve Anadolu'ya akınlar yapıp bu büyük tarihî ülkeyi yoklamışlardır. Gazneli Sultan Mahmud zamanında Çağrı Bey, oldukça mühim bir kuvvetle hızla Gazneli topraklarını aşıp Âzerbaycan'a geçmişti. Bu geçiş, Sultan Mahmud'u pek endişelendirmiş ve mâni olamadıkları için kumandan ve valilerine çok kızmıştı. 1015-1016'da Çağrı Bey, Doğu Anadolu'daki Bizans'a tâbî Ermeni prenslerinin topraklarına akınlar yapmıştı. Ermeniler, bu akınlardan o derecede yıldılar ki, Ermeni kralı, topraklarını müdafaadan âciz kaldı ve Bizans'a terketti. Buna karşılık Bizans da, Ermeni hânedânına Sıvas bölgesini verdi.

1018-1021'de Oğuzlar, Âzerbaycan'daki Müslüman Şeddâdî devleti topraklarına da akınlar yaptılar (bu devlet, Bizans'ın tesir ve nüfuz sahasına dahildi).

1021'de Çağrı Bey, Anadolu kapılarının mukavemet derecesini yoklıyan ve oğlu Alp-Arslan'a ileride yol gösterecek olan bu akınlardan gene yıldırım hıziyle Gazneli topraklarından geçip Üst-Yurd'a döndü. Horasan umumî valisi Arslan Câzib, Sultan Mahmud'dan Çağrı Bey'in dönüşte behemehal tevkif edilmesi emrini almıştı; fakat bu kere de buna muvaffak olamadı. Eskiden Sâmânîler'in hizmetinde olup da Horasan'da yerleşmiş bulunan Gazneli tab'ası Oğuzlar, içten içe ve bazan açıkça, Selçuklular'ı destekliyorlardı.

1030-1038, 1041-1043 ve 1045-1046'da da Oğuzlar, Güney Kafkasya'ya geldiler ve Âzerbaycan, Ermenistan, Gürcistan'ı altüst ettiler.

Bundan sonra Tuğrul Bey, Kutalmış Bey'i Bizans'a karşı Türkler'in başkumandanlığı mevkiine getirdi ve bu zat, oğlu Süleyman-Şâh'ın Anadolu'yu bir hamlede fethedebilmesinin gerçek zeminini hazırlamaya başladı.

Selçukoğlu Kutalmış (*) Bey'in Anadolu Akınları. — Pasinler Zaferi (18 eylûl 1049)

1047'de birçok kereler kuzeye doğru Aras nehrini geçmiş bulunan Kutalmış Bey, Gence'yi muhasara etti. Fakat alamadı. Bir müddet sonra Selçuklu şehzâdelerinden İbrahim Yınal, Âzerbaycan'ı fetheden Tuğrul Bey tarafından bu eyaletin umumî valiliğine getirildi ve Anadolu gazâlarında Kutalmış Bey'in yanında o da mühim rol oynamaya başladı. Tuğrul Bey, iki şehzâdeye, ordularını birleştirmelerini, bir arada Bizans topraklarını sistemli surette taramalarını emretmek suretiyle, Anadolu'yu fethetmek emelinde bulunduğunu gösterdi.

Bu emri alan Kutalmış ve İbrahim Yınal Beyler, Erzurum üzerine yürüdüler. 200.000 nüfusu ile sayılı büyük şehirlerden biri olan Erzurum, 26.000 Bizans, Ermeni ve Gürcü kuvveti tarafından korunan kudretli bir kaleye, 800 kiliseye sahipti. Kumandan, General Liparit olup, General Katakalon ile General Araon, kendisine yardımcılık yapıyorlardı. Vukua gelen büyük meydan muharebesinde Bizans ordusunu bozan Türkler, düşmanı şehrin sûrları içine sığınmaya mecbur ettiler. 18 eylûl 1049'da Pasin Ovası'nda geçtiği için «Pasinler Meydan Muharebesi» diye anılan bu mühim vuruşma, Anadolu'nun Türkler tarafından fethinin gerçek bir öncüsüdür. Başkumandan Liparit, esir edildi. Kutalmış ve Yınal Beyler, 100.000 esir ve 15.000 araba dolusu ganimetle döndüler ve bu büyük ganimet, Yınal Bey tarafından Reyy'e Sultan Tuğrul Bey'e götürüldü. Kutalmış Bey, Anadolu sınırında kaldı.

Bizans İmparatoru, Tuğrul Bey'e elçiler göndererek ve fidyesini yollıyarak en değerli generallerinden olan Liparit'in salıverilmesini rica etti. Türk Hâkanı, fidyeyi almaya tenezzül etmedi; fakat İmparator'un ricasını yerine getirip Liparit'i Bizans'a yolladı. Buna karşılık İmparator, Istanbul'daki camiin tamirine müsaade etti ve camide, Sultan Tuğrul Bey nâmına hutbe okunmaya

(*) F. Köprülü'ye göre böyle. N. Atsız'a göre doğrusu «Kutulmuş»tur.

başlandı. Istanbul'daki Fâtımî elçisi, camide Abbâsî Halîfesi ile Türk Hâkanı adına hutbe okunmasına itiraz ettiyse de, kulak asılmadı.

Bundan sonra Bizans, Anadolu'yu, bilhassa doğu bölgelerini son derecede müstahkem hâle getirmeye başladı ve buralara büyük kuvvetler yığdı. Bu arada 1053'te Kutalmış Bey, Kars'ı muhasara ettiyse de alamadı.

1054'te Tuğrul Bey, bizzat Anadolu'ya girdi. Bayburt'u aldı. Doğu Anadolu'da birçok yerleri işgal ettikten sonra pek müstahkem Malazgirt kalesi önüne geldi. Fakat kaleyi düşüremedi. Van Gölü sahillerini iyice taradıktan sonra döndü. 1055'te Tuğrul Bey, yanına Kutalmış Bey'i alıp Bağdad'a gitti ve Kutalmış'ı, Fâtımîler'i ezmeye memur etti. Kutalmış Bey, Fâtımîler'e taraftar olan bölgeleri ezdikten sonra tekrar Anadolu'ya geldi. Bu sıralarda Çağrı Bey'in oğullarından —Alp-Arslan'ın kardeşi— Yâkutî Bey de kuvvetli bir ordu ile Anadolu sınırına gönderilmişti. 1057'de Yâkutî Bey, Anadolu içerlerine kadar mühim bir akın yaparak üzerine gönderilen Bizans ordularını bozdu. Prens Nikeforus Bryennios, büyük bir ordu ile Kayseri'ye geldiyse de Türkler'in karşısında bozuldu.

Bu sıralarda Musul'da Cezîre-i İbni Ömer'e (bugünki Cizre) gelen Tuğrul Bey, burasını aldı (o zaman mühim şehirdi). Mervânoğulları da Bizans'a taraftar bir siyaset güttükleri ve Selçuklular'dan korktukları için, Diyarbakır ülkesi taranmak suretiyle cezalandırıldı. İç işlerle fevkalâde meşgul olan Tuğrul Bey, Anadolu'ya bizzat gelemiyor ve esasen bu ülkenin iyice olgunlaşmasını bekliyordu. 1057'de kendisine karşı ayaklanan Kutalmış Bey'in kardeşi Prens Resûl-Tigin'i Hûzistan'da ezdikten sonra, 1058'de İran'da Türk idaresine girmiyen son yerleri de imparatorluğa bağladı.

1061'de Kutalmış Bey, çok güc kazanmıştı. İbrahim Yınal'ın öldürülmesinden sonra onun ordusunun ve ülkelerinin mühim kısmı da Kutalmış Bey'e geçmişti. Büyük bir ordusu vardı. Bu ordu, Anadolu gazâlarında fevkalâde pişmişti. Âzerbaycan, Irâk-ı Acem ve civarındaki bölgeler, Kutalmış'ın hükmünde idi ve Kutalmış, Tuğrul Bey'in pek az sözüne kulak asıyordu. Babası eskiden Oğuz yabgusu olmak dolayısiyle saltanatın kendisine ait olduğu hissini besliyen bu Selçuklu prensi, bu dâvasını yürütmek için fırsat gözlüyordu.

1061'de Kutalmış Bey, açıkça sultanlık iddiasında bulundu ve 1063'te Alp-Arslan tahta geçtiği zaman, bu iddiasında devam etti. Bu sıralarda yani Kutalmış'ın imparatorluk tacı peşinde ol-

duğu yıllarda Anadolu akınlarını, Alp-Arslan'ın kardeşi Yâkutî Bey idare etti. 1058'de Yâkutî Bey, Ani kalesini (Kars çevresinde mühim bir şehirdi) muhasara ettiyse de alamamıştı. Daha sonra Pasinler'e, Van Gölü'nün kuzey ve batı bölgelerine birçok akın yaptı. Türkler, Fırat ve Murat ırmakları vâdisinden batıya doğru ilerliyorlardı. Bu iki akarsuyun birleştiği yerlere kadar yaklaşmaya da muvaffak olmuşlardı. Bu arada Erzincan ve Kemah şehirlerini de aldılar. Sonra Çoruh vâdisi yani Kuzeydoğu Anadolu'nun uc bölümü tarandı. Kelkit vâdisine girildi. Şebinkarahisar alındı. 1058'de Türk kumandanlarından Dinar Bey'in şehit olmasına rağmen Malatya da alındı. Türkler, 39° tûle kadar gelmişlerdi.

1059'da da Doğu Anadolu şiddetle tahrip edildikten sonra Yâkutî Bey'in başkumandanlığı altında bulunan Türk ordusu, Güneydoğu Anadolu'nun mühim şehirlerinden olan Urfa'yı muhasara etti, fakat alamadı. Bunun üzerine Sıvas'a yürüyüp bu mühim şehri işgal ve yağmaya muvaffak oldu. 1061'de imparator Konstantin Dukas, Doğu Anadolu'ya çok büyük bir kuvvetle geldi ve Türkler'in işgal ettiği birçok yeri geri aldı ve Doğu Anadolu kalelerini iyice kuvvetleştirdi. Fakat 1063'te Bizans ordusu, Türkler'e yenildi ve Bizans'ın Urfa umumî valisi Tavadanos, bu muharebede öldü.

Diğer taraftan 1043'te Sultan Tuğrul-Bey, Reyy'i aldığı zaman kendiliğinden ona tâbî olduğunu bildiren Diyarbakır'daki Arab Mervânî Krallığı, 1063'te daha sıkı bağlarla Büyük Türk Hâkanlığı'na bağlandı.

1063'ten sonra Bizans, Avrupa'da yeni meşguliyetlere daldı ve bu hal, Türkler'in Anadolu'daki işlerini kolaylaştırdı. Normanlar, Güney İtalya'daki Bizans eyaletlerini işgal etmişlerdi. Peçenekler ve Oğuzlar da Balkanlar'da Bizans'ı fevkalâde tazyik ediyorlardı. Bizans, bu gailelerle meşguldü.

Sultan Alp-Arslan ve Anadolu

Sultan Alp-Arslan'ı tanımıyan Kutalmış Bey, Büyük Türk Hâkanlığı'nın başkenti olan Reyy'i muhasaraya girişmek üzereydi. Diğer taraftan Alp-Arslan'ın ağabeyi Melik Süleyman da, Tuğrul Bey'in vezîri (başbakanı) Amîdülmülk tarafından sultan ilân edilmişti. Bu iki gaileyi Alp-Arslan, hızla bastırdı. Kutalmış Bey, atı yere kapaklanarak öldü. Kutalmış Bey'in oğulları Süleyman-Şâh ve Mansûr Beyler'le kardeşi Resûl-Tigin de Alp-Arslan'a esir düştü. Alp-Arslan, bu Selçuklu prenslerini büyük bir âlicenaplıkla affetti. Hayatlarına ve hürriyetlerine dokunmak şöyle dursun, na-

sihat edip büyük orduların başında ve «melik = kral» unvanı ile Anadolu'ya gazâya gönderildi. Bu suretle müstakbel Anadolu Fâtihi, Alp-Arslan'ın yüksek karakteri ve ileriyi görüşü sayesinde hayatını kurtardı ve Anadolu'da babasının bıraktığı yerden, büyük misyonuna devam etti. Bu sıralarda Süleyman-Şâh'ın çok genç yaşta olması icap etmektedir. Bununla beraber, çocuk yaşında bile Türk hânedânlarında âdet olduğu üzere, yetişmesi için, babasının yanında Anadolu gazâlarına iştirak etmiş ve birkaç yıl sonra fethedeceği bu büyük ülkenin hususiyetlerini iyice tanımıştı.

1064'te Sultan Alp-Arslan, Anadolu sınırına geldi. Verdiği buyruk üzerine kardeşi Melik Yâkutî, başta Van şehri olmak üzere Van Gölü çevresindeki kalelerin çoğunu fethetti. 1065'te Sultan Alp-Arslan Orta Doğu'da iken Türkler, tekrar Urfa'yı kuşattılar, Antakya ve Haleb yakınlarına kadar geldiler. Bu gazâlara, babası ile bozuşup Sultan Alp-Arslan'ın hizmetine giren Karahanlı hâkanı Tamgaç Han'ın oğlu da katıldı.

Afşın Bey Anadolu Topraklarını Altüst Ediyor

Büyük Türk kumandanlarından Gümüştekin, yanında Afşın ve Ahmed-Şâh Beyler gibi en mühim Türk generalleri bulunduğu halde 1066'da Murad ve Dicle vâdilerini yağmaladı ve Nizip'e kadar geldi. Hısn-ı Mansûr (Adıyaman) önlerinde General Aruantanos'un kumandasındaki 10.000 kişilik Bizans ordusu imha ve kumandanı, Gümüştekin'e esir oldu. 1067'de Afşın Bey, Malatya önlerinde daha büyük bir Bizans ordusunu bozdu. Bu zafer üzerine Afşın Bey, Kayseri'ye kadar gelerek bu mühim şehri aldı. Bu suretle Türkler, 35° tûlüne kadar Anadolu'yu çiğnemiş oldular; burası, Anadolu'nun hemen hemen ortası idi. Afşın Bey, Toroslar'ı aşıp Kilikya'yı yağmaladı ve Haleb civarına geldi. Afşın Bey'in bu seferi, Anadolu fethinin çok yakınlaştığını gösteriyordu.

1068'de Tiflis'i fetheden ve bir müddet bu şehirde kalan Alp-Arslan, Kars'a geldi. Akıncılarını, Trabzon yakınlarına kadar yolladı. Bu sıralarda bir kısım Gürcüler, Müslüman dinini kabûl etmişlerdir.

Bu tehlikeli vaziyet üzerine Bizans İmparatoru, çok büyük bir ordu ile Anadolu'ya geçti. Ordusunda Bizanslılar'dan başka Oğuz ve Peçenek Türkleri, Normanlar, Franklar, Almanlar, İskandinavlar vardı. Kayseri yakınlarında iken Afşın Bey'in Niksar'ı aldığını öğrendi. Sıvas'a geldi ve ilerliyerek Divriği yakınlarında Türk ordusunu ric'ate mecbur etti, fakat bozamadı. Sonra güneye inip Maraş'a geldi. Gönderdiği öncü kuvvet, İnal Bey tarafından bozu-

lunca, bizzat daha güneye inmeye karar verdi. Haleb yakınlarına kadar geldi ve Haleb şehrine hâkim olan Arab Mirdâsî prensini haraca bağladı. Menbic'i aldıktan sonra İskenderun yoliyle Kilikya'ya vâsıl oldu. İmparator'un önünden Ahlat'taki üssüne dönen Afşın Bey, İmparator güneyde meşgulken, kuzeyin Bizans kuvvetlerinden boşaldığını gördü ve bundan istifade ederek çok cür'etkârane bir akınla Anadolu'yu baştan başa geçip Sakarya kıyılarına ulaştı. İmparator, bu pek cesur akını Pozantı'da iken öğrendi ve müthiş kızdı. Fakat Afşın Bey'in yolunu kesemedi ve Istanbul'a döndü.

1069'da Bekçioğlu Afşın Bey'in idaresindeki Türk akıncı kuvvetlerinin başlıca kumandanları Ahmed-Şâh, Uvakoğlu Atsız, bunun kardeşi Çavlı, Arslantaş, Türkmen Dilmaçoğlu Mehmed, Sanduk, Tavtavoğlu, Tarankoğlu Beyler idi. Bu akıncı ordusu, Âzerbaycan'daki Süleyman-Şâh ve kardeşi Mansûr ve Yâkutî Beyler'in emrindeydi. Genç ve kudretli bir asker olan ve sırf Türkler'i Anadolu'dan atsın diye tahta geçirilen imparator Romanos Diogenes, ilk Anadolu seferinde ülkeyi iyice taramakla beraber, Türk akınlarına mâni olamamıştı. 1069'da tekrar büyük ordusu ile Anadolu'ya geldi ve Kayseri önlerinde Türk akıncı birliklerini bozdu. Harput'a geldiği zaman, Türkler'in Malatya'yı tazyik etmekte olduklarını öğrendi. Türkler, Malatya önlerinde Bizans generali Ermeni Filaretos'un ordusunu dağıtmışlardı. Filaretos, perişan bir halde İmparator'a gelip raporunu verdi. İmparator, Palu'da iken, Afşın Bey'in geçen defaki cür'etini aynen tekrarlıyarak kuzeyden dolaşıp Konya'ya kadar geldiğini öğrendi. Konya'nın tahrip ve yağmasından çok müteessir olan İmparator, Türkler'in dönüş yolunu kesmek üzere Sıvas'a geldi. Kayseri'ye doğru ilerlerken bunu haber alan Türkler, İmparator'un büyük ordusuna raslamamak için güneye kıvrılıp Kilikya'ya, Çukurova'ya daldılar. Buradan üslerine döndüler ve Romanos Diogenes, bu kere de Türk akıncı ordusunu tevkif edemedi.

1070'te Anadolu orduları başkumandanı Prens Manuel Komnenos, Türkler'e Kızılırmak kenarında bozuldu ve bütün maiyetiyle esir düştü. Bundan faydalanan Afşın Bey, Kayseri civarından geçip tâ Denizli'ye kadar üçüncü cür'etli akınını yaptı. Bir rivayete göre bu akında Türkler, ilk defa olarak Ege ve Marmara kıyılarına kadar erişip bu denizleri gördüler.

1070 yazında Sultan Alp-Arslan da Anadolu'ya geldi ve amcası Tuğrul Bey'in alamamış olduğu pek müstahkem Malazgirt kalesini fethetti. Güneydoğuya ilerliyen Alp-Arslan, Âmid (Diyarbakır) şehrine geldi ve bir müddet çok beyendiği bu büyük şehirde

oturdu. Vezîri (başbakanı) Nizâmülmülk de Meyyâfârikıyn'e (Silvan) gitti.

Büyük Türk Hâkanı, Urfa'ya geldi. Dördüncü defa olarak bu Bizans kalesini muhasara etti. 50 gün geçmesine ve Türk ordusundaki birkaç zırhlı filin ölmesine rağmen kale düşmedi. Büyük ordusunu bir kale önünde daha fazla tutmayı ve yıpratmayı askerlik prensiplerine aykırı gören Sultan Alp-Arslan, Haleb'e geldi. Haleb'teki Mirdâsî hânedânından Arab prensi, annesi ile Türk Hâkanı'nın çadırına gelip arz-ı ubûdiyet etti. Bu suretle bu Arab devletçiği ve pek mühim Haleb şehri de, Türk İmparatorluğu'na bağlanmış oldu. Sonra kuzeye doğruldu. Fırat'ı ve Dicle'yi geçti. Diyarbakır - Bitlis yolu ile Ahlat'a geldi. Bu suralarda Romanos Diogenes de, Anadolu'ya geçmiş, Türk imparatorluk ordusunu arıyordu. Kaçınılamaz âkıbetin zuhur ve tecelli ânı yaklaşıyordu. Dünya tarihinin mukadderatı değişmek gerekti, değişecekti. Türkiye devletinin kurulması mukadderdi. Bin yıl, Türkler'i bu istikamete akıtmıştı.

3. MALAZGİRT
(26 Ağustos 1071)

İmparatorun bu seferleri Türkler'i yıldırmadı. Her zaman için teşebbüs kabiliyetini ellerinde tutan Türkler, İmparatorun bulunmadığı Bizans topraklarını vurmakta devam ettiler. Bunun üzerine büyük Türk ordusunu yok edip İran'daki Türk merkezlerine kadar yürümeyi, yani meseleyi kökünden halletmeyi kararlaştıran Roma İmparatoru, 13 mart 1071'de bu niyetle Istanbul'dan çıktı. İmparator'un emel ve ümitleri o derece büyüktü ki, İslâm dininin zuhurundan önceki Bizans eyaletlerini, Suriye'yi, Filistin'i, hattâ Mısır'ı, hattâ hiç bir zaman Bizans'ın olmamış olan Irak ile İran'ı almayı tasarlıyordu. Bu ülkelere şimdiden Bizanslı umumî valiler tâyin etmek safdilliğinden de kendini alamamıştı.

Bu sıralarda Selçuklu Türkleri, Kahire'yi merkez edinen Arab ve Şiî Fâtımî İmparatorluğu'nun da amansız düşmanı vaziyetinde idiler. Sünnî Abbâsî Halîfesi'ni tutmakla Fâtımîler'i çok kızdıran Selçuklular, Kuzey Irak ve Suriye'deki Arab devletçiklerini hâkimiyetleri altına almışlar, Hicaz'da da eskisi gibi Abbâsî Halîfesi adına hutbe okutmaya muvaffak olmuşlardı. Mekke ve Medîne'de Fâtımî nüfuzunun son bulması, Kahire'ye indirilmiş çok büyük bir darbe idi. Bu suretle bir müddet için Fâtımîler'i sindiren Sultan Alp-Arslan, ânî bir taarruzla Bizans'ın Doğu Anado-

lu'daki müstahkem kalesi Malazgirt'i ele geçirdi. Bundan sonra Haleb'e gelen Türk Hâkanı, bu şehirde Bizans elçilerini kabûl etti. Bu sıralarda Afşın Bey, Bizans'ın Anadolu'daki belli başlı askerî üslerinin ve levazım depolarının tahrip edildiğini, esas Bizans ordusu üzerinde bir zafer kazanmak mümkün olabildiği takdirde Anadolu'nun Türkler'e karşı koyamıyacağını bildiren raporunu Sultan Alp-Arslan'a yolladı. Bu raporu alır almaz Selçuklu Sultanı, İmparator'u karşılamak üzere Doğu Anadolu'ya yöneldi.

İmparator, büyük ordusu ile doğuya doğru yol alıyordu. Bizans ordusunun ağırlıklarını üç bin araba ve on binlerce hayvan taşıyordu. Orduda büyük harb âletleri, bu arada 1.200 kişi tarafından idare edilen ve devrinin en büyük silâhı olan bir mancınık vardı. İmparator'un Türkler'e karşı kesin netice almak kararı kat'î idi. Türk ordusunu yok edip İran'a gidecekti. Alp-Arslan'ın Haleb'den ayrıldığı duyulunca, Sıvas'ta Bizans harb meclisi toplandı. Nikeforos Bryennios ve Jozef Trakhaniotes gibi Türkler'i iyice tanıyan generaller, imparatora âzamî ihtiyat tavsiye ettiler. Bu sıralarda Bizans ordusuna daima taze kuvvetler geliyordu. Bunlar arasında Franklar, Normanlar, Slavlar, Gürcüler, Abhazlar, Ermeniler, hattâ Peçenek ve Uzlar gibi İslâm olmıyan ücretli Avrupalı Türk askerler vardı. 200.000 kişilik Bizans ordusunda tek merkezden idareye elverişli bir birlik yoktu. İmparator Diogenes de ünlü bir hânedânın ferdi olmadığı için, Bizanslılar arasında lâzım gelen yüksek hürmet ve itaati tamamen telkin edememişti.

Bizans ordusunun İran'a girmek üzere olduğunu anlıyan Alp-Arslan, ordusuna cebrî yürüyüş emretti. Bu cebrî yürüyüş bilhassa Fırat'ı geçerken Türk ordusunda zayiatı mucip oldu. Tuğrul-Bey zamanından beri terhis edilmemiş olan yaşlı askerleri yolda terhis eden Selçuklu Sultanı, genç kuvvetlerle kuzeydoğuya doğru ilerledi. Vezîri Nizâmülmülk'ü muhtemel bir bozgunda Türk İmparatorluğu'nun dağılmasına engel olacak tedbirleri almak üzere Hemedân'a gönderdi. Bizans kıt'aları hakkında son bilgileri toplamak üzere hafif süvariden müteşekkil bir Türk tümeni, ileriye sevkedildi. Bu tümen, General Bryennios'un komutasındaki Bizans öncülerini bozdu; ünlü Bizans generali yaralı halde İmparatorun yanına kaçtı. Bu vuruşmada ele geçirilen süslü büyük bir haç, zafer alâmeti olmak üzere Bağdad'a gönderildi.

26 ağustos cuma sabahı gün ışırken her iki ordu 7-8 km. uzakta birbirlerini gördüler. Bulundukları yer Van Gölü'nün 45 km. kadar kuzeyinde Murat Suyu yakınlarında ve deniz seviyesinden 1.500 metre yükseklikte idi. Yanıbaşlarında Malazgirt kalesi yükseliyordu. Türk ordusunda Kutalmışoğlu Süleyman-Şâh gibi Türk

prensleri, Artuk Bey gibi en ünlü Türk komutanları bulunuyordu. Türk ordusu 50.000 kişi kadardı; savaş kabiliyeti zayıf olan askerler tamamen geri gönderilmişti. Türk birlikleri son derece düzenli ve disiplinli idi. Türk Hâkanı'na olan itaat, mutlak mahiyetteydi. Anadolu'ya yapılan akınlarla pişmiş ve bu ülkeyi yurt edinmeyi kararlaştırmış olan Türkler, yurt kurma enerjisinin ateşiyle yanıyorlardı. Alp-Arslan, vuruşma gününü cumaya tesadüf ettirmiş, bu kutlu günü seçerek askerinin mâneviyatını yüksek tutmak istemişti. Abbâsî Halîfesi, Hâkan'dan aldığı buyruk mucibince o gün Türk ordusunu muzaffer kılması için bütün İslâm âleminin camilerinde cuma namazı hutbesinde okunmak üzere bir dua metni yayınlamıştı.

Türk komutanlarından Sav Tigin'in başkanlığındaki Türk elçilerinin sulh teklifini Bizans İmparatoru şiddetle reddetmiş ve bu olayı Türkler'in korktuğuna yorarak sevinmişti. İmparator Diogenes, Sav Tigin'e :

«*Sultanınıza söyleyin,*» demişti, «*kendisiyle sulh müzakerelerini Rey'de yapacağını, ordumu Isfahan'da kışlatacağım ve hayvanlarımı Hemedân'da sulıyacağım!*»

Sert karakteri kadar zekâsı da kuvvetli olan Sav Tigin, İmparator'a —nezakete ve diplomasiye mugayir olsa da— şu çok esprili cevabı vermekten kendini alamamıştır : «*Atlarınızın Hemedân'da kışlıyacaklarından ben de eminim. Fakat sizin nerede kışlıyacağınızı bilemiyorum!*»

Güneş ortaya çıkınca Alp-Arslan, ordusunu heyecanlandıran kısa ve veciz bir hitapta bulundu. Şehit düşerse, vurulduğu mevkide gömülmesini, o zaman derhal oğlu Melikşâh'ın etrafında toplanılıp birliğin bozulmamasını vasiyet etti. Cuma namazı kılındıktan sonra Alp-Arslan, muharebeye bir hükümdar olarak değil, alelâde bir muharip şeklinde katılacağını göstermek için, yayını ve ok kesesini çıkardı; yakın vuruşma silâhları olan kılıç ve gürzünü kuşandı. Bu sıralarda Bizans ordusunda da dinî törenler yapılıyor, ilâhîlerin sesi göklere yükseliyor, rahipler Bizans askerlerini takdis ediyorlardı. İslâm din adamları da Türk saflarını dolaşıp âyetler okuyorlardı. Bizans ordusunda merkezde İmparator, sol cenahta Aleates, sağ cenahta Nikeforos Bryennios, ihtiyatta Prens Andronikos bulunuyordu.

Öğleyi bir-iki saat geçe iki ordu vuruşabilecek mesafeye kadar yakınlaştı. Tam bu anda Bizans ordusunda ücretli olarak bulunan Avrupa'nın İslâm dinini kabûl etmemiş Türk kavimlerinden Peçenekler ve Uzlar, Bizans ordusundan ayrılıp ırktaşlarına katıldılar. Sultan Alp-Arslan'ın huzurunda yer öpen Peçenek ve Uz-

lar'ın reisleri, Türk Hâkanı'na Bizans ordusu hakkında pek değerli bilgiler verdiler. Bu hâdise, Bizans ordusunda hafif bir mâneviyat kırıklığına sebep oldu.

Vuruşma, Türk atlılarının kitle halinde bir ok taarruzu ile başladı. Bu müthiş hücum karşısında Bizans ordusu bozulmaksızın saflarını muhafaza etti. Bunun üzerine Alp-Arslan, Türk ordusuna sahte geri çekilme emrini verdi ve gerilere yer yer gizli küçük birlikler yerleştirdi. Türkler'in taarruz gücünü yitirdiğini sanan İmparator, kaçarcasına çekilen Türkler'i takibe başladı. Bu suretle Bizans karargâhından çok uzaklaşmış oldu. Akşam da yaklaşıyordu. Bu sırada çok dağılmış olan Bizans birlikleri, pusularından çıkan Türkler tarafından yer yer imha ediliyordu. Ordusunun dağıldığını ve kumanda etmenin imkânı kalmadığını farkeden İmparator, derhal toplanma ve çekilme emri verdi; fakat geç kalmıştı. Bu sırada Bizans birlikleri, iki yandan Türkler tarafından çevrilmeye başlanmıştı. İmparatorun geri çekilme emrini yanlış anlıyan ve ordunun bozulduğunu sanan Prens Andronikos'un muharebe alanını terketmeye çalışması, Bizanslılar'ın mâneviyatını büsbütün kırdı. Bizanslılar'ın tamamen yabancı oldukları Türkler'in bozkır taktiği ve Alp-Arslan'ın dâhî stratejisi sonunda, karanlık bastığı zaman Türk ok ve kılıcından kurtulan muazzam düşman birliklerinin tam bir bozgun hâlinde teslim olmaya can attıkları görüldü. Kahramanlığına rağmen hiç bir şey yapamıyan İmparator, yaralı halde, bütün maiyyeti ile beraber esir edildi.

Bizanslı esirlerin ağlıyarak ayaklarına kapanmasından İmparator olduğu anlaşılan Diogenes, Sultan'ın huzuruna sevkedildi. Alp-Arslan, İmparatoru hürmetle karşıladı ve yanında oturtup kendisi ile eşit muamelede bulundu. Yaptığı strateji ve taktik hataları İmparator'a izah edip bu sebeplerden bozulduğunu anlatan Alp-Arslan, sulh tekliflerinin reddedilmesini ayıpladı. Sonra İmparator'a, kendisinden nasıl bir muamele beklediğini sordu. Diogenes, öldürülmeyi veya zincire vurularak Türk İmparatorluğu'nda şehir şehir gezdirilip teşhir edileceğini tahmin ettiğini, serbest bırakılacağı ümidinin çok zayıf olduğunu söyledi. Alp-Arslan, İmparator'a, en zayıf tahmininin gerçek olduğunu, serbest bırakılacağını bildirdi. İmparator ile bir muahede yapıldı. Buna göre Urfa ve Antakya, Türkler'e verilecek, ağır savaş tazminatı ödenecekti. İmparator ile maiyetinin izaz ve ikramla Istanbul'a gönderilmesine karar verildi.

4. KUTALMIŞOĞLU SÜLEYMAN-ŞÂH, TÜRKLER'İN İKİNCİ ANAYURDU OLMAK ÜZERE ANADOLU'YU FETHEDİYOR

Malazgirt'ten Sonra

Bütün tarihçiler, Malazgirt'in «bütün dünya tarihinde dönüm noktası» teşkil ettiğinde birleşmektedirler. Bu zafer, bütün Anadolu'yu Türkler'e açık hâle getirmiştir. Türkler'in tarih boyunca kazandığı sayısız meydan muharebelerinden hiç biri, istikballerine bu derece tesir edici mahiyette olmamıştır. Türk tarihinde Malazgirt'ten mühim tek vak'a, Istanbul'un Fethi'dir. Dandânakan'da kazanılan zaferi Malazgirt tamamlamış, Istanbul taçlandırmıştır. Türkiye devleti kurulacak ve Osmanlı çağında bir cihan imparatorluğu, tarihin en büyük siyasî teşekkülü hâline gelecektir. Alp-Arslan, Romanos Diogenes'le yapılan muahedeyi Bizanslılar'ın tanımaması üzerine, Kutalmışoğlu Süleyman-Şâh'a, Ege'ye, Marmara'ya kadar Anadolu kıt'asının açılmasını emretmiştir. Bu kadar büyük bir zaferin neticesiz bırakılamıyacağı tabiî idi. Bizans'ın değil Fırat-Toroslar sınırını tutması, Doğu Anadolu'dan bile vazgeçmek istememesi, şüphesiz siyasî görüşsüzlüğün şâheser nümunesi olmuştur.

Bütün Avrupa'da derin akisler uyandıran ve İslâm ülkelerini —Fâtımîler hariç— meserret içinde bırakan bu hâdisenin büyük kahramanı Alp-Arslân, yüzlerce kasîde ve tebriknâme ile öğülmüştür. Alp-Arslan'ın kısa saltanatı —ileride Yavuz'un saltanatı gibi— Türk tarihinin mühim devirlerinden birini teşkil etmiş ve Büyük Türk Hâkanı'nın genç yaşta bir sûikasde kurban giderek ölmesi, Türk İmparatorluğu'nun dostları arasında teessür uyandırmıştır. Halîfe, teessürlerini bildiren ve bütün Dünya Müslümanları'na baş sağlığı diliyen resmî bir beyannâme yayınlamıştır ki, 1072 yılı sonunda Türk İmparatorluğu'nun eriştiği azameti açıkça gösteren bu vesika, Büyük Türk Hâkanlığı'nın bir cihan devleti olduğunu gösterir. Zira Halîfe, hiç bir hükümdarın ölümü için beyannâme ile bütün Müslümanlar'a tâziyede bulunmamıştır. Alp-Arslan'ın adı, zamanımıza kadar en büyük saygı ve sevgiyle anılmış, en büyük tarihçi, edip ve san'atkârlar, meselâ Mevlânâ Celâleddin Rûmî tarafından tebcîl, tâzîz ve tâzîm edilmiştir.

Kutalmışoğlu Süleyman-Şâh Anadolu'da

Kutalmışoğlu Süleyman-Şâh, başkumandan olarak Türk ordusu başında Anadolu içerilerine girmiş ve akıncı müfrezelerini Artuk, Tutuk, Dânişmend, Saltuk Beyler gibi hânedan kurucu büyük kumandanların idaresine vererek, bu büyük ve pek zengin ve mühim ülkenin fethini inanılmıyacak bir yıldırım hızıyla, birkaç sene içinde tamamlamıştır.

Türkler, bir hamlede Kızılırmak'ı batıya doğru atladılar. Yeni imparator Mikhail Dukas, Prens İsaakios Komnenos'u, kardeşi Prens Alexius Komnenos ile beraber büyük bir ordu ile Anadolu'ya gönderdi. Fakat Bizans ordusunun azameti Malazgirt'te târümâr olmuştu. Kayseri civarında iki ordu karşılaştı. Zafer Türkler'de kaldı. Başkumandan Prens İsaakios, Süleyman-Şâh'a esir düştü. Bu, küçük ölçüde bir Malazgirt idi. Türkler için zafer, Bizans için hezimet. Emevî ve ilk Abbâsî Halîfeleri'nin mukaddes bir mefkûre olarak yaşattıkları Anadolu'nun fethi, yüzlerce sene sonra tahakkuk ediyordu.

Süleyman-Şâh, Prens İsaakios'u ağır bir fidye-i necat karşılığında serbest bıraktı. Ankara'ya gelen Prens, İzmit civarında Türk akıncıları tarafından tekrar perişan edildikten sonra, kardeşi Alexius ile beraber Bizans'a zor can attı (bu iki prens, birkaç sene sonra imparator olacaklar ve 1185'ten 1204'e kadar tahtta kalacaklardır).

Bu sıralarda yanında bütün kardeşleri bulunan Süleyman-Şâh, Orta Anadolu'yu tamamen fethetmiş, Batı'ya geçmişti. 1073'te İzmit yolunda bir Bizans ordusunu bozan Artuk Bey, sonra Amasya'ya doğruldu, Yeşilırmak vâdisini fethetti. Süleyman-Şâh, güneye inmiş, Birecik'te umumî karargâhını kurmuştu. Çok mühim bir şehir olan Antakya üzerine yürüdü. Mühim bir Bizans ordusu, Türk imparatorluk prensini karşıladı. Bu orduya Romanos Diogenes'in kardeşi Prens Kostantin ile Antakya umumî valisi Prens İsaakios Komnenos kumanda ediyordu. 1074'te Antakya yakınlarında geçen mühim meydan muharebesini Kutalmışoğlu kazandı. Prens Konstantin maktul ve Prens İsaakios, esir düştü. Prens İsaakios, ikinci defa Süleyman-Şâh tarafından ağır bir fidye karşılığında serbest bırakıldı.

Artuk Bey, Yeşilırmak ve Kelkit havzasını fethederken, Mengücek Bey de Erzincan çevresini açıyordu. Erzurum ve Çoruh tarafları, Ebulkasım Bey tarafından alındı. Fakat Erzurum ve Kars kaleleri dayanmakta devam etti ve birkaç kere Türkler'le Bizans-Gürcüler arasında alınıp verildi. Kutalmışoğlu Melik Mansûr ise,

karargâhını Kütahya'da kurmuştu; Ege'ye doğru ilerliyordu. Bu sıralarda Atsız Bey de Suriye sahillerinde mühim fetihlerde bulunuyordu; 1074'te Filistin'in şimalindeki Akkâ limanı da fethedilmişti.

Daha Alp-Arslan zamanında Hicaz, Türk Hâkanlığı'na bağlanmış, Mekke ve Medîne mukaddes şehirleri, Fâtımîler'den Türkler'e geçmiş, buraları da Şîîler'den temizlenmiş, hac yolu emniyete alınmış, Türkler, Sünnî Müslümanlar'ın bir kat daha şükranını kazanmıştı. Mekke ile Medîne'de Türk Hâkanı ve onun himayesi altında bulunan Abbâsî Halîfesi adına hutbe okunması, Fâtımî Halîfeleri ve Şîî dünyası için altından kalkılamaz ağırlıkta bir prestij darbesi teşkil etmişti. Bir asır sonra Salâhaddin Eyyûbî, bu darbenin meyvalarını toplıyacak, Fâtımîler'i yok edecektir.

1076'da Süleyman-Şâh, Antakya'yı haraca bağlamış ve Kuzey Suriye'ye hâkim olmuş vaziyetteydi. Aynı yıl Artuk Bey, Anadolu'dan Arabistan'a gitmiş, Ahsâ, Küveyt, Bahreyn ve Necd'i fethetmiştir. Umman da Kirman Selçukluları'na bağlı idi. Bu suretle Arab yarımadasının en büyük kısmı Türk hâkimiyetine geçmiştir. Artuk Bey, serkeşliğinden dolayı başkumandan Süleyman-Şâh tarafından azil ve Büyük Hâkan Alp-Arslan oğlu Sultan Melik-Şâh'a şikâyet edilmişti. Bunun üzerine Artuk Bey, Sultan Melik-Şâh'tan, Anadolu'dan ayrılması ve Arabistan'ın doğu bölgelerinin açılıp burada Sünnî olmıyan cereyanları önlemesi emrini aldı. Artuk Bey'in fethettiği Yeşilırmak ve Kelkit bölgeleri, Dânişmend Bey'e verildi.

1084'te Dânişmend Bey, Malatya'yı aldı ve Kayseri'ye kadar olan bölgedeki son Bizans artıklarını temizledi. Bu sıralarda Anadolu'nun fethi hemen hemen tamamlanmış bulunuyordu. 1077'de Gümüştekin Bey, Urfa ve Antep çevrelerini almıştı. Süleyman-Şâh da bizzat Konya'yı fethetmiş ve Batı ve Güneybatı Anadolu'yu Ege'ye kadar almıştır. Bundan sonra Süleyman-Şâh ile kardeşi Melik Mansûr, Üsküdar'ı alıp Boğaziçi'ne eriştiler ve dünyanın incisi olan muhteşem şehri, Boğaz'ın öbür yakasından hasretle seyrettiler.

Bu hâdiselerden sonra Melik Mansûr, kardeşi Süleyman-Şâh'ı, bertaraf etmek, hattâ Sultan Melik-Şâh'la olan tâbîlik bağını kesip müstakil bir Anadolu devletine sahip olmak istedi. Süleyman-Şâh, kardeşinin gayrimeşrû niyetlerini Büyük Hâkan'a bildirdi ve Sultan Melik-Şâh'tan, Mansûr Bey'in bertaraf edilmesi emrini aldı. Bu sıralarda Melik Mansûr, İmparator'un misafiri olarak Istanbul'da bulunuyor ve niyetlerinde muvaffak olabilmek için Bizans'la sulh yapmak istiyordu. Bundan son derecede ürken ve

Anadolu'nun elden gideceğinden korkan Sultan Melik-Şâh, en büyük kumandanlarından Porsuk Bey'in idaresinde bir orduyu, Süleyman-Şâh'ın emrine takviye olarak yolladı. Süleyman-Şâh, yanında Porsuk Bey olduğu halde Mansûr Bey'i karşıladı. İki Türk ordusu birbiriyle vuruşmak için tam bir isteksizlik gösterdiklerinden dâvayı halletmek için Melik Mansûr ile Porsuk Bey'in teke-tek döğüşmeleri üzerinde mutabakata varıldı. Vuruşmada Melik Mansûr, Porsuk Bey tarafından öldürüldü ve Anadolu birliğini tehlikeye atan bu mühim gaile de, dallanıp budaklanmadan bu suretle derhal halledildi.

Sultan Melik-Şâh, ikinci derecede amcası Süleyman-Şâh'ı Anadolu'daki baş döndürücü muvaffakıyetinden ve Büyük Hâkanlık tahtına olan bağlılığından dolayı çok seviyordu. Uzun bir kargaşalığa meydan vermeden kardeşini bertaraf etmesine ve hele bunun için Türk kanı dökmemesine çok memnun olmuştu. Aynı zamanda bu hâdise, Süleyman-Şâh'ın Anadolu'da otoritesinin daha da artırılmak icap edeceği fikrini vermişti. Başkumandanlık üzerinde salâhiyet vermeyi düşünen Sultan Melik-Şâh, nihayet 1077'de Süleyman-Şâh'a Anadolu hükümdarlığını veren tarihî fermanı imzaladı. Başkenti İznik olmak üzere ölümsüz Türkiye devleti kurulmuş oldu.

5. TÜRKİYE DEVLETİ 1075'DE KURULDU (*)

Selçuklu Kutalmışoğlu
Nâsıruddevle Ebu'l-Fevâris Gazi Sultan I. Süleyman-Şâh
Türkiye'nin Birinci Hükümdârı
Anadolu Fâtihi ve Türkiye Devleti'nin Kurucusu
(1075 — 1086)

Sultan Melik-Şâh'ı takiben Müslümanlar'ın rûhânî başkanı olan Abbâsî Halîfesi de, Süleyman-Şâh'a menşur göndererek «sultan = imparator» diye hitap etmiş ve bu suretle dinî bakımdan da hükümdarlığını tasdik eylemiştir. «Sultan», «Şâh» gibi en yüksek unvanları takınan I. Süleyman-Şâh, Anadolu'yu fethettiği için «Gazi» sanını da aldı. Ancak Süleyman-Şâh hükümdar olunca, kardeşi Mansûr Bey'e taraftar olan beyler, başta Afşın, Dilmaç-

(*) Türkiye devletinin kuruluş tarihi, İznik'in fethi tarihi ve Süleyman-Şâh'ın hükümdarlığının başlangıcı olan 1075 başlarıdır (467 Hicrî = 27.VIII.1074 — 15.VIII.1075).

oğlu Mehmed Beyler olmak üzere, maiyetleri ile Suriye'ye geçtiler ve Sultan Melik-Şâh'ın kardeşi olan Suriye meliki Tutuş'un hizmetine girdiler.

Bir ara Konya'da oturduktan sonra Türkiye devletinin kurulması üzerine Süleyman-Şâh'ın 1075'de fethettiği İznik'i taht şehri seçmesi çok mânâlı idi. İznik, Marmara'nın güneydoğusunda, İzmit Körfezi'nin güneyinde, İznik Gölü'nün doğu kıyısında büyük ve tarihî bir şehirdi. Ancak Bizans'a ve Avrupa'ya bu derecede yakın bir başkent seçilmiş olması, Türkler'in behemehal karşı yakaya atlamak azminde olduklarını göstermektedir. Buna mâni olmak üzere Anadolu'ya gönderilen yeni bir Bizans ordusu, Süleyman-Şâh tarafından kolayca bozuldu. Türkiye hükümdarı artık Bizans'ın iç işlerine bile karışmaya, imparator namzetlerini desteklemeye veya reddetmeye başlamıştı.

1071'i takip eden seneler, Türk'lüğün sihirli yıllarıdır. Daha 1085'te Avrupa'da Anadolu'nun adı «Turquie = Türkiye, Türk yurdu» olmuştu (Lebeau, *Hist. du Bas Empire,* Paris, 1833, XV, 185). 1079'da Türkler, birçok noktalardan Akdeniz'e, Karadeniz'e, Ege'ye erişmiş ve kısım kısım üç denizin sahillerini işgale başlamışlardı. Bizanslılar, İyonya (İzmir) ve Karya (Muğla) kıyılarında güclükle mukavemete çalışıyorlardı.

1080'den sonra Güney Marmara kıyıları bizzat Süleyman-Şâh tarafından fethedildi. Bu arada Kocaeli yarımadasını, Üsküdar ve Kadıköy dahil olmak üzere aldı. 1080'de Süleyman-Şâh, bizzat Boğaz'ın Anadolu kıyısına geldi; burada bir gümrük idaresi kurdu; geçen gemilerden resim almaya başladı. Bizans'ın Boğazlar hâkimiyeti son bulmuş, Karadeniz'in kilidi Türkler'in eline geçmişti.

1080'de Sultan Melik-Şâh, Süleyman-Şâh'ın Batı Anadolu'da meşguliyetinden faydalanarak Kars ve Erzurum'u alan Bizanslılar üzerine Ahmed Bey kumandasında büyük bir ordu gönderdi. Bizanslılar bu şehirlerden kesin şekilde kovuldu ve büyük Türk kitleleri getirtilip buraya yerleştirildi. 1080'den itibaren Erzurum başkent olmak üzere Kuzeydoğu Anadolu'da Saltukoğulları Melikliği kuruldu, bu devlet, Türkiye Sultanı'na tâbî idi. Bu arada Gürcistan'da birçok yerler Türkler tarafından fethedildi. Karadeniz sahilleri de tamamen Türkler'in eline geçti. Yalnız Trabzon limanı, bir müddet sonra Theodor Gabras tarafından Türkler'den geri alındı. Gürcistan kralı Giorgi, krallığının ortadan kaldırılacağından korktu. Büyük Türk Hâkanlığı'nın başkenti olan Isfahân'a giderek Sultan Melik-Şâh'ın ayaklarını öptü. Türk Hâkanı, krala, vergi ve asker vermek, çağırdığı zaman istediği yere gelmek şartlarıyla devletini ilga etmiyeceğini bildirdi. Bu sıralarda bütün

Âzerbaycan, Yâkutî Bey'in oğlu Melik İsmail'in yani Sultan Melik-Şâh'ın amcasının oğlunun idaresinde idi. Kafkasya işlerini bu prens kontrol ediyordu.

Bu sıralarda Süleyman-Şâh da Kapıdağı Yarımadası'nı almış ve Çanakkale Boğazı'nın Asya sahillerini ele geçirmişti. Bu suretle her iki Boğaz'ın da Asya kıyıları Türkler'de idi. Istanbul ve Balkanlar, Türk tehdidine açıktı. Yeni imparator Alexius Komnenos, uzun müzakerelerden sonra Türkler'i Boğaziçi'nin Asya kıyılarından uzaklaştırdı. Bugünki Kartal Maltepesi, iki devlet arasında sınır kesildi. Bununla beraber Türkler'in Boğazlar'ı eninde sonunda atlıyacağını iyice kestiren ve Bizans imparatorlarının en büyüklerinden sayılan Alexius Komnenos, buna mâni olmaya gücünün yetmiyeceğini iyice anlamıştı. Ne pahasına olursa olsun Avrupa'yı Türkler'e karşı birleştirmek lâzımdı. Haçlı Seferleri'nin işareti, bütün Avrupa'da belirmeye başlamıştı.

Bu sıralarda bütün Suriye, Lübnan, Filistin, hattâ Sina yarımadası fethedilmiş, Büyük Türk Hâkanlığı'nın Tutuş, Atsız, Artuk gibi muzaffer ve fâtih kumandanları, Süveyş berzahına dayanmışlardı. Fâtımîler, Asya'dan atılmış, Afrika'ya, Mısır'a hapsedilmişti. 1082'de Hısn-ı Mansûr (Adıyaman) gibi son Bizans dayanak noktaları açılırken, Süleyman-Şâh da bizzat mühim Tarsus limanını fethetmişti. 1083'te Kilikya, bütün Çukurova, Adana, Misis, Ayn-Zarba gibi mühim şehirleri ile, Türkler'in elindeydi. Maraş mıntakasında henüz düşman mukavemeti görülüyordu.

Süleyman-Şâh, bu baş döndürücü muvaffakıyetlerine rağmen, Bizans'ı okşıyan bir siyaset güdüyordu. Alexius Komnenos ile Süleyman-Şâh, bir ipte oynıyan canbaza benziyorlar, birbirlerini atlatmak ve gözlerini boyamak için bütün diplomatik dehâlarını sarfediyorlardı. Süleyman-Şâh, Draç'tan (Arnavutluk) Normanlar'ı kovabilmesi için İmparator'un emrine bir Türk birliği vermek nezaketini bile gösteriyordu. Gene Yağmur Bey'in idaresindeki 7.000 kişilik bir Türk birliği, Tesalya'da Normanlar'ı bozuyor, Balkanlar'da Bizans hâkimiyetinin perçinlenmesine yardımcı oluyordu.

Bizans tarihçileri, 1083'te artık bütün Anadolu'nun Türkler'in eline geçmiş olduğunu yazmaktadır.

Süleyman-Şâh Antakya'yı Fethediyor (13 aralık 1084)

Artık güneye inmek sırası gelmişti. Anadolu sınırlarını güneyden temin etmek icap ediyordu. Bunun için de behemehal Antakya'yı almak lâzımdı. Antakya, çok kuvvetli kalesi olan büyük bir tarihî şehirdi. Vaktiyle Selevkos imparatorluğunun başkenti olmuştu.

Süleyman-Şâh, başkumandanı olan Beylerbeyi Ebulkasım'ı İznik'te bırakarak büyük bir gizlilik içinde güneydoğuya yol almaya başladı. Yalnız geceleri ilerliyor, gündüzleri tenha yerlerde konaklıyordu. Süleyman-Şâh, Antakya'nın hem Bizans'tan imdat almasından çekiniyor, hem de Suriye'deki Selçuklu hükümdarı Tutuş'un işlerine mâni olacağından korkuyordu. Antakya, Tutuş için de mühim bir emel teşkil ediyordu. Süleyman-Şâh burasını alırsa, Suriye'ye doğru akması çok kolay olurdu.

Süleyman-Şâh, büyük bir gizlilik içinde Antakya önlerine geldi ve General Flaretos'u tam mânâsiyle gafil avladı. 13 aralık 1084 akşamı, bu çok mühim kale, Türkler'in eline geçmişti. Bu muvaffakıyet, zaten şan ve şerefe gınâ getiren Süleyman-Şâh'ın şöhretini, zirvesine ulaştırdı.

Süleyman-Şâh, şehirde umumî af ilân etti. Bütün esirlerin hür olduğunu bildirdi. Hazret-i Îsâ'nın havârîlerinin toplanmış olduğu meşhur kiliseyi camiye tahvil ettirdi. Cuma namazında bu camide 120 müezzine bir ağızdan ezan okuttu. 12 ocak 1085'te mukavemete çalışan şehrin iç kalesi de düştü. Süleyman-Şâh, yağmayı menetti; en küçük bir tecavüzü şiddetle cezalandıracağını, izdivaç yoluyla dahi Hıristiyan kızlarının alınmasının yasak olduğunu bildirdi. Hıristiyanlar'a da camiye çevrilen büyük kilisenin yerine iki yeni kilise yapmaları için izin verdi. Halkın minnet ve şükrânını kazandıktan sonra şehri terketti.

Süleyman-Şâh bundan sonra İskenderun ve Ayntab (Antep) şehirleri başta olmak üzere bugünki Hatay ve Antep vilâyetlerinin tamamını fethetti. Yalnız Maraş, daha Bizanslılar'da idi. Bu fetihlerden sonra Türkiye devletinin güney sınırı, Haleb'in kuzey varoşlarından başlıyordu. Süleyman-Şâh, Antakya fethini metbuu olan Büyük Hâkan Melik-Şâh'a bildirdi. Melik-Şâh, Hıristiyan'lığın en mühim merkezlerinden sayılan Antakya'nın fethine çok sevindi ve Süleyman-Şâh'ı tebrik eyledi. Büyük Arab şairi Ebîverdî'nin bir kasîdesinde, bu fetih ölümsüzleştirilmiştir. Bundan sonra sıra, son mukavemet merkezi olan Maraş'a gelmişti. Süleyman-Şâh'ın

kumandanlarından Buldacı Bey, 1085 başlarında Maraş, Elbistan, Göksun, Besni kalelerini fethetti. Anadolu'da Türk birliği kurulmuştu.

Güneydoğu'da da Türk fütuhatı devam ediyordu. Çubuk Bey, Harput, Eğin, Palu, Genç, Arapkir ve Çemişkezek kalelerini aldı ve Tunceli-Bingöl-Elâzığ çevresini Türkiye'ye kattı. Çubuk Bey'in oğlu Mehmed Bey de bu fetihlerde büyük başarı gösterdi. 1092'de Çubuk Bey, Büyük Hâkan Melik-Şâh tarafından merkeze çağrıldı ve Yemen'in de fethiyle Arabistan'ın Türk hâkimiyetinde birleştirilmesi işinin tamamlanması ile vazifelendirildi. Çubuk Bey'in oğlu Mehmed Bey, merkezi Harput olmak üzere, babasının fethettiği bölgeye vali tâyin edildi. Çubuk Bey'in, bu fetihleri Germiyan aşîreti ile yaptığı sanılmaktadır. Germiyanlılar, sonradan Batı Anadolu'ya gelip merkezi Kütahya olmak üzere mâruf Türk beyliğini kurmuşlar ve Batı Anadolu'nun ikinci fethinde birinci derecede rol oynamışlardır.

1084'te Karatekin Bey de Sinop limanını aldı. Bu suretle Karadeniz kıyıları da tamamen Türk idaresine geçti. 1085 başında Süleyman-Şâh'ın dayısı, Malatya'yı fethetti.

Çaka Bey ise, İzmir'i fethetti ve İzmir Körfezi'nde pek kudretli bir donanma yaptırarak, Türkiye'nin ilk deniz kuvvetinin kurucusu oldu. Çaka Bey'in faaliyetleri, I. Kılıç-Arslan devrinde görülecektir.

Türkiye Devleti'nin Siyasî Bünyesi

Bütün tarihçiler tarafından «Anadolu Fâtihi» diye anılan ve dünya coğrafyasına ebediyen «Türkiye» diye geçen bu ülkede Türkler'in ikinci anayurdunu tesis eden Süleyman-Şâh, 1085'e doğru kurucusu olduğu Türkiye devletinin birliğini temin etmiş görünmektedir. Süleyman-Şâh'ın ölümünden sonra bu birlik bozulacaksa da, onun torunları, yeniden Anadolu birliğini kurmak işini başaracaklardır. Bununla beraber Türkiye devletinin, Büyük Türk Hâkanlığı'nı teşkil eden 12 büyük ülkeden biri olduğu hatırdan çıkarılmamalıdır. Türkiye'de hutbelerde âdet olduğu üzere önce Halîfe'nin, sonra Büyük Türk Hâkanı'nın, sonra Türkiye hükümdarının isimleri zikrediliyordu. Büyük Türk Hâkanı, Anadolu bir gazâ ve cihad yurdu olduğu için, her yıl muazzam para, asker yardımı yaptığı gibi, senede birkaç yüz bin Türk'ü yerleşmek üzere buraya sevkediyordu.

Türkiye nasıl Büyük Türk Hâkanlığı'nın tâbi bir parçası ise, Türkiye'ye tâbi küçük devletler de vardı. Anadolu'nun fethinde

hizmet etmiş kumandanlar, bu bölgelerde irsî beylik kurmuşlardı. Bunlar önce «emîr = prens» ve «emîr-i kebîr = büyük-prens» diye anılırlarken sonradan «melik = kral» unvanını da takınmışlardır. XI. asır sonlarında Türkiye devletinin idarî bölünüşü şöyle idi :

1. Sonradan Saltukoğulları denen Ebulkasım Bey'in beyliği ki merkezi Erzurum idi. Erzurum, Kars, Artvin, Rize çevrelerini içine alıyordu.
2. Mengücoğulları'nın merkezi Erzincan olan beyliği ki Erzincan, Gümüşhane, Giresun, Trabzon çevrelerini muhtevi idi.
3. Merkezi Sıvas olan Dânişmendoğulları beyliği ki Sıvas, Tokat, Amasya, Çorum, Samsun, Ordu çevresini içine alıyordu.
4. Karatekin Bey'in idaresindeki Kastamonu, Sinop, Çankırı, Zonguldak çevresini içine alan beylik.
5. Buldacı Bey'in idaresindeki Maraş çevresindeki beylik.
6. Merkezi Tarsus olan Kilikya beyliği ki Adana, İçel çevresinde idi.
7. Merkezi Antakya olan beylik ki Hatay, Antep ve Haleb'in kuzey çevrelerini ihtiva ediyordu.
8. Çaka Bey'in idaresinde merkezi İzmir olan deniz beyliği (province maritime) ki, İzmir çevresinde idi.
9. Merkezi Efes olan Aydın, Muğla çevresindeki beylik.
10. Konya, Uşak, Kütahya, Afyon çevresindeki beylik ki, doğrudan doğruya Süleyman-Şâh'ın idaresindeydi.
11. Kayseri beyliği ki Kayseri, Kırşehir, Nevşehir, Niğde, Yozgat'ı içine alıyordu.
12. Ankara beyliği ki Ankara, Eskişehir çevresini muhtevi idi.
13. Lâdik beyliği ki Denizli çevresinde idi.
14. Alaşehir (Filadelfiya) beyliği ki Manisa topraklarında idi.
15. Antalya beyliği ki Antalya'da idi.
16. Burdur ve Isparta'yı içine alan beylik.
17. İznik beyliği ki, Sultan'ın idaresindeydi ve devletin merkeziydi; Bursa, Bilecik, Bolu, Sakarya, Kocaeli çevresinde idi.
18. Çanakkale ve Balıkesir'i içine alan beylik.
19. Çubuk Bey'in oğlu Mehmed Bey'in idaresindeki merkezi Harput olan Dersim beyliği ki Elâzığ, Tunceli, Malatya, Adıyaman, Bingöl çevresinde idi.

Bu eyaletlerden bazılarının başında bizzat Selçuklu şehzâdeleri vardı. Bunlardan Dânişmendli, Saltuklu ve Mengûcek beylikleri, çok devam etmişler ve aynı hânedânın idaresinde kalmışlardır. Diğer eyaletlerden Bizans tarafından geri alınmıyanlar, doğ-

rudan doğruya Türkiye devleti tarafından yöneltilmişlerdir ki, bunlar bilhassa 10, 12, 16 numarada gösterilen eyaletler ile diğer eyaletlerin birer parçalarından ibarettir. Süleyman-Şâh'tan sonra Türkiye şehzâdelerinin hepsi «melik» unvanını takınmışlardır.

Anadolu'nun bugünki şu vilâyetleri Türkiye'ye değil, Büyük Türk Hâkanlığı'na bağlı idi : Urfa, Diyarbakır, Mardin, Siirt, Hakkâri, Van, Ağrı, Muş, Bitlis, yani Güneydoğu Anadolu.

Diyarbakır bölgesinde Arab Mervânî devleti vardı ve Büyük Türk Hâkanlığı'na tâbî idi. Güneydoğu Anadolu ahalisi Arab ve Kürd idi. Hıristiyan unsurlar, Ermeniler ve Bizanslılar azınlıktı. Buraları eski çağlardan beri Müslüman ülkesi olup Süleyman-Şâh tarafından fethedilmediği için, Türkiye'ye bağlanmamıştı. Aynı sebeplerden doğudan anayurttan gelen Türkler, buralardan fazla Anadolu'nun yeni fethedilmiş bölgelerine yerleşmeyi tercih ediyorlardı. Mervânî krallığının başkenti Âmid (Diyarbakır) idi; Mardin, Meyyâfârikıyn (Silvan) ve Erzen şehirleri ile 30 kasabayı içine alıyordu. Kasabaların en büyükleri Siirt, Hısn-Keyfâ (Hasankeyf), Cezîre-i İbni Ömer (Cizre) idi. Bitlis ve Ahlat şehirleri de zaman zaman Mervânîler'e tâbî olmuş, bu suretle Arab nüfuzu Van Gölü'nün kuzeybatısına kadar erişmiştir. Fakat Sultan Alp-Arslan zamanında Arablar, Van Gölü çevresinden kovulmuşlar, yerlerine Türkler yerleştirilmişti. Bir müddet sonra da Sultan Melik-Şâh, Mervânî hânedânının saltanatına son vererek, Diyarbakır çevresini bir eyalet şeklinde Büyük Türk Hâkanlığı'na bağlamıştır.

Türkiye'nin ilk başbakanı yani Süleyman-Şâh'ın vezîrinin adını da buraya kaydetmek lâzımdır; bu zat, Tâhir oğlu Hasan Şehristânî'dir.

Anadolu'nun Türk Yurdu Olması

Ortaçağ feodalite sisteminde, Türk cemiyeti de babadan oğula geçen unvan ve mansıplara dayanıyordu. Avrupa sistemi ile arada az çok benzerlik de vardır. «Reîs»lerin baron'a, «emîr»lerin kontlara ve uc emîrlerinin marki'lere, «emîr-i kebîr»lerin duka'lara, «melik»lerin krallara, «sultan»ların imparator'a tekabül ettiğini kabûl mümkündür.

Kesif Türk muhacereti, Anadolu'yu XI. asrın son çevreğinde tamamen bir Türk ülkesi yapmıştır. Denebilir ki, dünya Türk nüfusunun en az üçte biri, birkaç asır içinde Anadolu'ya göçmüştür. Türkiye devletine sahip olan Selçukoğulları ve onların vârisi bulunan Osmanoğulları, Türk göçlerini çok akıllıca bir siyasetle is-

kâna tâbî tutmuşlar, meselâ aynı Oğuz boylarının belirli sahalarda birikmesine müsaade etmemişler, aynı boyun oymaklarını büyük mesafelerle dağıtmışlar, aralarına başka Oğuz boylarından oymaklar yerleştirmişlerdir. Bu suretle Oğuzlar'ın yüzlerce yıldır asabiyetle muhafaza ettikleri 24 boy teşkilâtı Anadolu'da inhilâl etmiş, fakat Anadolu Türk milliyeti teşekkül eylemiştir.

Oğuzlar, XI. asırda Anadolu'ya yurt kurmak gayesiyle göçe başladıkları zaman, bu ülke, Türk nüfusundan tamamen boş değildi. Anadolu nüfusunun bir kısmı Türk aslındandı, fakat Hıristiyan'laşmışlardı; ancak bunların da mühim bir kısmı henüz Türkçe'yi unutmamıştı. İlk Müslüman'lığı kabûl eden bu Türkler oldu. Doğrudan doğruya Rum ve Ermeni aslından olan halk, Türkler'in ve Müslümanlar'ın siyasî tutumu yüzünden son derecede ehemmiyetsiz bir sayıda Müslüman oldular. Türkler'in başka dinlere saygısı malûm olduğu gibi, Müslüman olmıyanlardan alınan «cizye» denen hususî vergi, devletin en mühim gelir kaynaklarından birini teşkil ediyordu. Bunun için Osmanlı çağında da ihtidâ (Müslüman'laşma) hareketleri pek az teşvik görmüştür. Türk fethi karşısında Hıristiyanlar, kitleler hâlinde Anadolu'yu boşaltıp Balkanlar'a da çekilmişlerdir (O. Turan, *Selçuklular Tarihi,* 196).

Oğuzlar'dan önce Anadolu'ya yerleşen Türkler'e, kitabımızın çeşitli bahislerinde işaret edilmiştir. Bunlar, Bizans idaresi tarafından Anadolu'ya iskân edilen Bulgar, Hazar, Peçenek, Uz, Kuman Türkleri olduğu gibi, Abbâsîler zamanında gaza için Anadolu'ya gelen Türkistanlılar'ın çocuklarıdır.

İleride görüleceği üzere, Haçlı Seferleri zamanında yalnız göç şeklinde değil, Büyük Türk Hâkanlığı tarafından Türkiye'ye yardım suretiyle de mühim Türk nüfusu Anadolu'ya gelmiştir. Yalnız 1113 senesinde bu maksatla Büyük Türk Hâkanlığı, Türkiye emrine 50.000 kişilik bir kuvvet yollamış ve bu kuvvet artık Anadolu'da yerleşmiştir.

Moğol istilâsı Yakın Doğu'yu kapladıktan sonra Anadolu'ya ikinci büyük Türk göç dalgası başlamıştır ki, XIII. asırda bu göç dalgası, Anadolu'nun her yerinde Türk nüfusunu Hıristiyanlar'a karşı mutlak ekseriyet hâline getirmiştir. Moğollar önünden kaçıp Anadolu'ya yerleşen İranlı nüfus da vardır ki, bunlar bir-iki batında Türk'leşmişlerdir. Halbuki eskiden beri Güneydoğu'da yaşıyan Arab ve Kürt nüfus, Türkler'le karıştıkları, yani aynı bölgede beraber yaşadıkları halde, dillerini korumuşlar, Türk'leşmemişlerdir. Osmanlı çağında da Anadolu'da mühim nüfus hareketleri olmuş, bu hareketler, dışarıdan Türkiye'ye göç şeklinde XX. asırda bile çok mühim olmuştur. Bu suretle Anadolu'ya yerleşen

gayrı Türk Müslüman kavimler, Çerkesler, Abazalar, Boşnaklar, Arnavutlar, bir, nihayet iki batın içinde tamamen Türk olmuşlardır.

Moğollar zamanında çok az olmakla beraber Moğol nüfusun da Anadolu'ya yerleştiği olmuş, bunlar da hemen Türk'leşmişlerdir.

Anadolu'da Türk nüfusu zaman zaman ve bazı bölgelerde fevkalâde kesafet peyda etmiş, bu yüzden nasıl Orta Asya nüfusu dünyanın dört bucağına yayılmışsa, aynı şekilde Anadolu Türk nüfusu da komşu ülkelere taşmıştır. Bu taşma önceleri Suriye'ye, Irak'a, bazan İran'a, Kafkasya'ya, hattâ Filistin'e, Mısır'a, Cezâyir'e, Tunus'a doğru olmuş, Osmanlı çağında bilhassa Balkanlar'a teveccüh etmiş, Macaristan'da bile XVI. - XVII. asırlarda mühim Türk kolonisi teşekkül eylemiştir.

Anadolu'da her zaman için başta Rum ve Ermeni olmak üzere azınlık nüfusu, mevcut bulunmuş, ancak Cumhuriyet kurulurken en son azınlıklar Türkiye'yi terketmiş, yerlerine Balkanlar'dan gelen Türk nüfus yerleştirilmiştir. Bu suretle gayrı Müslim azınlık, Cumhuriyet çağında, ancak Istanbul şehrine münhasır gibi kalmıştır.

Anadolu'da Oğuz nüfusunun dağılışı yeni yeni tetkika başlanmıştır. Fakat umumiyetle Bozok grubuna mensup 12 boy Anadolu'nun kuzey bölgelerine, Üçok grubuna mensup 12 boy da güney bölgelerine yerleşmiştir. Oğuzlar'dan Türkiye'ye yerleşen en kalabalık boy, Selçukoğulları'nın başında bulunduğu Kınıklar'dır. Asalette birinci telâkki edilen ve Osmanoğulları'nın başında bulunduğu Kayılar, daha sonra Avşarlar ve Bayındırlar da büyük kesafette Anadolu'ya gelmişlerdir. Her boy kendi şivesini konuştuğu için, bu suretle Anadolu Türkmen (Oğuz) şiveleri teşekkül etmiştir. Kınık-Kayı şivesinin, bugünki Türkiye Türkçesi'ne esas olduğu sanılmaktadır. Kınıklar, bilhassa Kızılırmak bölgesini çepçevre işgal etmişlerdir. Bu suretle klasik Istanbul şivesine yol açılmıştır.

Oğuzlar dışında Türk grupları da Türkiye'ye gelmekle beraber, bunlar, ehemmiyetsiz miktardadır. Bu arada Türkiye'ye yerleşen Karluk, Halaç, Çigil, Kanglı, Uygur, Kıpçak Türkleri vardır. Bunlar şive bakımından Oğuzlar arasında erimişlerdir.

Daha Süleyman-Şâh devrinde bile Anadolu'daki Türk atlı ordusunun 150.000'e yaklaştığı muhakkaktır. Bunların aileleri ve diğer göçmenler 1-2 milyon nüfus teşkil etmişlerdir. XII. asırdan başlıyarak Anadolu'da Türk nüfusu milyonları bulmuş ve gittikçe artmış, yalnız kriz devirlerinde azalma göstermiştir.

Bugün Anadolu'da Türk nüfusunun hemen tamamı iskân edilmiş vaziyettedir. Göçebe olarak yaşıyan pek az nüfus kalmıştır ki, bunlara «Yürük» diyoruz.

Oğuzlar (Türkmenler), bozkır kavmi oldukları için, ovalara yerleşmişler, ancak nüfusları çok artınca dağlara yayılmaya başlamışlardır. Dağlık bölgelerde yaşamaya alışmış Oğuz'dan gayrı Türk kavimleri, yukarıda belirtildiği üzere, Anadolu'ya nadiren gelmiştir. Onun için Anadolu'nun dağlık bölgeleri, en son Türk'leşen kısımları teşkil etmiş, uzun müddet bu bölgelerde Ermeniler ve Kürtler yaşamıştır.

Bu suretle insanlık tarihinin akışına başka bir mecra veren Anadolu'nun Türk yurdu olma hâdisesi tekevvün ve Türkiye devleti teşekkül eylemiştir.

Güneye Suriye'ye ve Mısır'a doğru yayılan Türkler'in büyük kısmı, birkaç asır, bazan birkaç batında Arabça'yı kabûl edip Türkçe'yi unutmak suretiyle Arab'laşmışlardır. Suriye ve daha güney, Z. V. Togan'ın tâbiriyle «Türk nüfusunu öğüten bir kazan» olmuştur.

Anadolu Fâtihi'nin Bahtsız Ölümü (5 haziran 1086)

Süleyman-Şâh'ın şikâyeti üzerine Büyük Türk Hâkanı Sultan Melik-Şâh tarafından Türkiye'den alınan, büyük kumandanlardan ve hânedan kurucu Türk beylerinden, askerî dehâya sahip Artuk Bey, Umman taraflarını fethedip Türk imparatorluğuna bağladıktan sonra Kudüs'e geldi. Bu sıralarda, yani 1085 başlarında Kudüs'te, Sultan Tutuş'la beraber Suriye'yi fetheden büyük Türk kumandanlarından Atsız Bey'in valisi Durmuş Bey bulunuyordu. 20 haziran 1085'te Süleyman-Şâh, Antakya yakınlarında geçen meydan muharebesinde Musul ve Haleb hâkimi Şerefüddevle ibni Müslim'i yendi ve ordusu ile beraber Arab hükümdarı da muharebe meydanında kaldı. Bu zafer ve Antakya'nın fethi gibi çok mühim bir muvaffakıyet, Artuk Bey'in Anadolu Fâtihi'ne olan kinini büsbütün arttırmış, Süleyman-Şâh'ın Suriye'yi de alıp kendisini oradan kovacağı endişesine düşmüştü. Diğer taraftan Suriye'de devlet kurmak çabası içinde bulunan Sultan Melik-Şâh'ın kardeşi Sultan Tutuş da Süleyman-Şâh'ın muvaffakıyetlerinden fevkalâde ürkmüş bulunuyordu. Yanına Artuk Bey'i alıp, büyük bir ordu ile Haleb'e geldi ve Anadolu Fâtihi'nin Kuzey Suriye'yi ele geçirmesini önleyici tedbirler aldı.

Süleyman-Şâh, Haleb'i 2 defa muhasara ettiyse de alamadı (30 temmuz 1085 ve mayıs 1086). Tutuş'un üzerine geldiğini öğ

renen Anadolu Fâtihi, muhasarayı kaldırdı. Tutuş'u yendiği takdirde, kurucusu ve ilk hükümdârı olduğu Türkiye devletine, Suriye'yi de katacaktı. Haleb'e 5 kilometre kala Aynü Seylem'de rakıybini karşıladı.

5 haziran 1086'da Haleb yakınlarında geçen büyük kardeş meydan muharebesinde, iki Selçukoğlu karşı karşıya geldi. Süleyman-Şâh, âdeti olduğu üzere teşebbüsü ele alıp derhal taarruza geçti. Fakat Bizans orduları gibi bu taarruzdan yılmıyan Sultan Tutuş'un ordusu, bozulmadı. Bunun üzerine Artuk Bey, mukabil taarruzla Anadolu ordusunu dağıttı ve bozdu. Hayatı mütemâdî bir zafer silsilesi içinde geçen Anadolu Fâtihi, bu bozgunu gururuna yediremedi, intihar etti veya vuruşurken öldü. Süleyman-Şâh'ın ordusunun büyük kısmı, Sultan Tutuş'un emrine girdi. 12 temmuzda Tutuş, Haleb'e geldi.

Süleyman-Şâh'ın intihârını Bizans tarihçisi Prenses Anna Komnena yazmaktadır. Vuruşurken öldüğü rivayeti daha kuvvetli olabilir. Melik-Şâh, Antakya, Urfa ve Haleb'i Tutuş'a da, Süleyman-Şâh'ın ailesine de bırakmıyarak, doğruca kendisine bağladı ve buralara Yağısıyan, Bozan ve Aksungur Beyler'i vali tayin etti. Fakat Tutuş, sonradan Nusaybin ve Musul'u alarak (mart ve nisan 1093), meliklik sınırlarını genişletti.

Süleyman-Şâh'ın ölümüne çok kızan ve üzülen Sultan Melik-Şâh, 1086 eylûlünde Tutuş'u cezalandırmak üzere Isfahan'dan hareket etti. Alp-Arslan'ın iki oğlu arasında feci bir vuruşma olacaktı. Fakat Haleb önlerinde muazzam ordusu ile ağabeyi Melik-Şâh'ı gören Tutuş: «Gölgesine sığındığım ulu kardeşimin şeref ve kudretini düşürmek istemem; eğer bunu yapacak, onunla vuruşacak olursam, muzaffer de olsam, önce ben küçük düşmüş olurum» diyerek, güneye, Şam'a çekildi. Bu itaatten memnun olan ve kardeş kanı dökmeye niyeti olmıyan Sultan Melik-Şâh, Tutuş'u takip etmedi.

6. BİRİNCİ HAÇLI SEFERİ (1096 — 1099)

Süleyman-Şâh Ölünce (5 haziran 1086)

Süleyman-Şâh öldüğü zaman, oğulları çocuk yaşta idi. Süleyman-Şâh'ı çok seven Büyük Türk Hâkanı Melik-Şâh, bu çocukları yetiştirmek, tahsil ve terbiyelerine bizzat nezaret etmek üzere, yanına aldı ve Büyük Türk Hâkanlığı'nın taht şehri olan Isfahân sarayında daire tahsis etti. Bu suretle Süleyman-Şâh'ın ölü-

münden (5 haziran 1086), Melik-Şâh'ın ölümüne kadar (20 kasım 1092), Türkiye devleti, 6 yıl, 5 ay, 15 gün, Süleyman-Şâh'ın kardeşi Melik Dâvûd'un idaresinde kaldı. Gerçek hükümdar olan Kılıç-Arslan, Türkiye'de değil, Isfahân Sarayı'nda idi.

Isfahân Sarayı'nda fevkalâde itina ile yetişen Sultan Süleyman-Şâh'ın büyük oğlu Kılıç-Arslan, Melik-Şâh'ın ölümü üzerine Sultan Berkyaruk'tan müsaade aldı; kardeşi ile beraber İznik'e geldi. Türkiye hükümdarı olarak genç yaşta tahta çıktı.

Melik Dâvûd'un yaşının küçük olması dolayısiyle Türkiye'nin idaresi, Süleyman-Şâh'ın başkumandanı olan Ebulkasım Bey'in elindeydi ve niyabet sıfatını taşıyarak bu emîr, gerçekte hükümdarlık yapıyordu. Gemlik Körfezi'nde bir donanma yaptırarak Marmara'ya hâkim olmak ve Bizans'ı can evinden vurmak istediyse de, Türkler'in deniz hâkimiyetinin Bizans için hazırladığı âkıbeti çok iyi takdir eden imparator Alexius, bu donanmayı yaktırdı. Bu suretle Çaka Bey'in birkaç yıl sonra çok daha geniş ölçüdę girişeceği deniz hâkimiyeti teşebbüsü akim kaldı. Ebulkasım Bey, İmparator'un davetiyle Bizans'a gitti ve hükümdarlara mahsus şekilde fevkalâde ağırlandı, hoşça vakit geçirip eğlenmesine itina edildi. Fakat o İstanbul'da iken Bizanslılar, hileyle İzmit'i ele geçirdiler.

Ebulkasım Bey, bütün saltanat naipleri gibi hükümdarlığa hevesliydi. Hattâ Sultan Melik-Şâh'tan kendisine Türkiye hükümdarlığı fermanını yollamasını rica edecek derecede işi ileri götürdü. Çok kızan Büyük Hâkan, kendisini acele Isfahân'a çağırdı. Başının tehlikede olduğunu anlıyan Türk beyi Isfahân'a gittiyse de, günlerce sarayda bekletilip istiskal edildi ve Büyük Hâkan'ın huzuruna kabûl edilmedi. Bununla iktifa etmiyen ve Türkiye'de saltanat hırsıyla kardeş kanı döküleceğini anlıyan Sultan Melik-Şâh, Bozan Bey'e, Anadolu'ya döner dönmez Ebulkasım Bey'in kirişle boğulmasını emretti. 1092 başında Ebulkasım Bey, Anadolu'ya gelir gelmez Bozan Bey tarafından, Büyük Hâkan'ın iradesi yerine getirildi. Ebulkasım Bey'in yerine kardeşi Ebulgazi Bey, Türkiye saltanat nâibi sıfatiyle İznik'te oturmak emrini aldı.

Sultan Melik-Şâh, Bizans'a karşı güttüğü siyaset bakımından da Ebulkasım Bey'i beğenmiyordu. Bu sıralarda Bizans, Çin ile münasebet hâlinde olup, doğudan Türk Hâkanlığı'nı vurması için Çin'i teşvik ediyordu.

Bu sıralarda I. Sultan Kılıç-Arslan, halkın coşkun gösterileri arasında İran'dan İznik'e geldi ve babasının tahtına oturdu.

Çaka Bey Ege Denizi'nde Türk Hâkimiyeti Kuruyor

Bu yıllarda Süleyman-Şâh'ın 1081'den beri İzmir valisi olan Oğuzlar'ın Çavuldur boyundan Çaka (veya : Çakan) Bey (evvelce Malatya yöresinin fethinde hizmet etmişti) büyük bir faaliyet göstererek siyasette birinci plana çıktı. Çakan (Çaka), Istanbul 'da İmparator Nikeforos Botaneiates'in sarayında tahsil görmüş, Bizans rütbelerini kazanmıştı. Alexius Komnenos'un tahta geçmesi üzerine, Anadolu'ya kaçtı. Istanbul'u zaptetmeyi, Bizans imparatoru olmayı düşünüyordu; nitekim «basileus» unvanını takınmıştı (Râsonyi, 183). İzmir'de 40 gemi yaptırıp güclü bir donanma meydana getirdi, Foça'yı, Sakız, Midilli, Rodos ve Sisam gibi Ege'deki Asya Adaları'nı fethetti. Bu, çok büyük bir muvaffakıyet ve mühim bir adımdı. Ege ve Marmara'da Bizans donanmasından üstün bir düşman donanmasının mevcudiyeti, Bizans'ın sonu demekti. İmparator Alexius, bütün gayretine rağmen Asya Adaları'nı Türkler'den geri alamadı. Amiral Niketas Kastamonites'in kumandasındaki Bizans donanması, Türk donanması tarafından feci bir mağlûbiyete uğratıldı. Bu kere Amiral Konstantinus Dalassenus idaresinde bir donanma yollandı. Bu donanmada ta Belçika'dan gelen yardımcı Flandr birlikleri bile vardı. Zorlukla bu kuvvetler Sakız'ı Türkler'den aldı; fakat Midilli'yi alamadı.

Gelibolu yarımadasını alıp Çanakkale Boğazı'nı tutmak ve Bizans'ı boğmak üzere olan Çaka Bey, Bizans hizmetindeki gayri Müslim Türk kuvvetlerine de casuslar yolluyor, bu birlikleri Bizans'tan ayırmaya çalışıyordu. Diğer taraftan Çaka Bey, Balkanlar'daki gayrı Müslim Oğuz boylarından Peçenekler'le sıkı müzakere hâlindeydi. Peçenekler, 1087'de Silistre civarında imparator Alexius'u feci şekilde bozmuşlar, 1090 sonlarında Çekmece'ye kadar gelmişlerdi. Avgustus'un halefi Alexius, bin yıllık Roma imparatorluğunun can çekişme hâlinde bulunduğunu anladı ve Haçlılar'ın bir an evvel harekete geçmesi için Avrupa'ya imdat taleplerini artırdı. Avrupa, Bizans seddi yıkıldıktan sonra Türkler'i hiç bir kuvvetin durduramıyacağını müdrikti. Bizans'ın, en büyük Avrupa ve Hıristiyan devleti olduğu şüpheden âzâde bir keyfiyetti.

Bu sıralarda imparator Alexius'un siyasî dehâsı Bizans'ı kurtardı. Balkanlar'a yeni inen Kuman Türkleri ile anlaşıp, onlara Balkanlar'da büyük ülkeler vermek bahanesiyle ittifak yaptı. Müşterek Bizans-Kuman ordusu, 29 nisan 1091'de Meriç'in sol sâhilinde Umurbey'de eski Lebinium mevkıinde, Peçenekler'i yok etti. 40.000 Türk Kuman atlısı, kardeş Peçenekler'i doğradı. Bu suret-

le Bizans bir kere daha kurtuldu ve Çaka Bey'in çökmesinden sonra da Batı Anadolu'yu geri alarak, Türkler'in daha iki asra yakın bu topraklar için yüz binlerce şehit vermesine yol açtı. Peçenekler'le zamanında işbirliği yapamıyan Çaka Bey, hükümdarlık, hattâ açıkça ileri sürdüğü üzere Bizans imparatorluğu peşinde olduğu için, 1097'de dâmâdı olan I. Sultan Kılıç-Arslan tarafından öldürtüldü.

Haçlı Seferleri Başlıyor

1071 Malazgirt seferinden 10 sene sonra Türkler, Marmara'ya eriştiler. İznik'i başkent yapan Türkiye devleti kuruldu. Bu devlet, Büyük Türk Hâkanlığı'na bağlı idi. Türk fütuhatı, baş döndürücü idi. Gerçi Arablar da yüzyıllarca evvel Boğaziçi'ne gelmişler, Istanbul'u muhasara etmişlerdi. Fakat bu teşebbüsler, geçici bir akın mahiyetinden ileri gidememişti. Türkler, Anadolu'da yurt kurmak azminde idiler. Yüz binlerce Oğuz, doğudan devamlı dalgalar hâlinde gelip Anadolu'ya yerleşiyor, köyler ve kasabalar kuruyor, eski şehirlerde ise Türk nüfusunun yerden bitercesine çoğaldığı, yerli halkı azınlıkta bıraktığı görülüyordu.

Türkiye devletinin kuruluşu ve dünyanın en müteşebbis ve enerjik milletinin Anadolu'da yurt kurması, Avrupa'yı dehşet içinde bıraktı. Avrupa'nın en büyük devleti olan Bizans'ın Türkler'in eline geçmesinin bir zaman meselesi olduğunda tereddüt kalmadı. Bizans'ın düşmesiyle Türkler, Avrupa'nın hâkimi olacaklar, hiç bir kuvvet onları durduramıyacaktı. Ne pahasına olursa olsun, Türkler'in Rumeli'ne geçmelerini önlemek, mümkünse onları Anadolu, Suriye ve Filistin'den atmak, Akdeniz'den uzaklaştırmak lâzımdı. Böyle bir harekete ise, hiç bir Avrupa devleti tek başına girişemezdi. Bütün Avrupa birleştiği takdirde, ümit vardı.

İşte Haçlı Seferleri'nin en mühim sebebi, bu Türk meselesidir. Türkiye'nin kuruluşunu önlemek, Türkiye'nin bir Avrupa devleti hâline gelmesine mâni olmak dâvasıdır. Şimdi, bütün İslâm âleminin savunulması gibi çok ağır bir tarihî yük, Türkler'in omuzlarına yükleniyordu.

Haçlı Seferleri'nin ikinci sebebi, iktisadîdir. Avrupa, XI. asırda müthiş bir fakr-u zaruret içindeydi. Hükümdar sarayları bile çıplak taş yığınından ibaretti. Altın, değerli taşlar ve madenler, tamamen Türkler'in ve başka Doğu kavimlerinin elinde birikmişti. Dünyanın bütün zenginliği, Asya'da toplanmıştı. İspanya'da Murâbıtlar, Anadolu'da Türkler, Avrupa'nın iki yakasını tutmuşlardı. Dünya ticaret yolları, mutlak surette Müslümanlar'ın elin-

de idi. Doğu Avrupa'nın Türk kavimleri, bu taraftan da geniş dış ülkeleri Avrupa'ya kapalı tutuyorlardı. Avrupa, en iptidaî maddeler için bile Doğu'ya muhtaç bulunuyordu. Bu maddeleri, altınla satın almaya mecburdu. Altın ise, artık Avrupa piyasasında görülmez bir metâ hâline gelmişti, tükenmek üzereydi. 3 asırdan beri Avrupa'da bir tek altın sikke kesilmemişti.

Avrupa'da —milyonluk İstanbul'un dışında— nüfusu yüz bini bulan hiç bir Hıristiyan şehri yoktu. Nüfusu 20.000'i geçen şehir sayısı ise 20'den ibaretti. Doğu'da ise —milyonluk birkaç şehir dışında— her ülkede birkaç tane yüz bin nüfuslu şehir vardı. Şehir ekonomisinin teşekkül edemediği ve burjuvanın doğamadığı Avrupa'da, orta sınıf yoktu; esir ve fakir köylü ile zadegân diye başlıca iki iktisadî sınıf vardı. Ziraat iptidaî idi. Ziraat âletleri tahtadandı. Sulama sistemi yoktu. Fransa, Almanya, Venedik gibi büyük sayılan Avrupa devletlerinin yıllık geliri, en mütevazı bir Türk beyliğinin gelirinden azdı. Avrupa'da ancak 7 devletin nüfusu 1 milyonu geçiyordu: Almanya, Fransa, İngiltere, Macaristan, Lehistan, Sicilya ve Bizans. Bunlardan hiç birinin nüfusu, 10 milyona yaklaşmıyordu. Türk İmparatorluğu'nda ise 100, Çin'de en az 60 milyon insan yaşıyordu.

I. Haçlı Seferi'nin Teşekkülü

Papa'nın teşviki ile Kudüs'ü Müslümanlar'dan alıp Cennet'e kavuşmak ve zengin Doğu ülkelerini yağmalamak üzere, mutaassıp ve cahil Hıristiyan kitleleri, Avrupa'da gittikçe huzursuzluğu arttırıyordu. Yalnız Pierre l'Ermite adında yoksul bir Fransız keşişi etrafına 50.000 Fransız toplamıştı. Her türlü dünya nimetinden uzak yaşıyan ve bu nimetlere erişmek için de hiç bir ümitleri olmıyan bu sürü, Kudüs'e gitmek hülyasiyle Fransa'dan ayrıldı. Almanya'ya gelince kendilerine 50.000 de Alman serserisi katıldı. Macaristan'da ve Balkanlar'da daha da büyüyen bu sefiller ordusu karşısında irkilen zengin Bizans, bunları acele Yalova'da Anadolu toprağına çıkardı, yani Türkiye'ye soktu. Bu sürü, yollarda, Müslüman ve Hıristiyan farkı gözetmeksizin önlerine çıkanı boğazlayıp soyuyordu. Bu büyük, fakat hiç bir disiplin ve kumanda altında bulunmıyan kafile, Türkiye'nin başkenti İznik'i almak sevdasiyle bu şehre yaklaştı. Fakat şehir yakınlarında, 1096 eylûlünde Sultan Kılıç-Arslan tarafından yolları kesildi. Türkler tarafından tamamen kılıçtan geçirilen bu zavallılar sürüsünün ancak işe yarıyanları esir edildi.

Fakat bu sürünün arkasından Avrupa'nın bütün eli silâh tutanlarından, şövalyelerden, kontlardan ve dukalardan müteşekkil gerçek bir ordu geliyordu. Bu ordunun başında Godefroy de Bouillon vardı. Ordu Bizans'a yaklaştığı zaman 600.000 kişiyi bulmuştu. Tabiî bu kitlenin içinde meslekten asker olanlar dışında yolda katılan sürüyle çapulcu da vardı. Gûya Bizans'ı kurtarmak üzere gelen bu sürü, imparator Alexius Komnenos'u gerçekten ürküttü. Genç ve muktedir İmparator, bu Avrupalılar'ı başından defetmek için, aralarında aynı topraklarda yan yana yaşamaktan doğan bir yakınlaşma olan Türkler'le anlaşmaya taraftardı. Balkanlar'da ve Güney İtalya'da Bizans hâkimiyetini tekrar kurarak Anadolu'nun kaybını bir dereceye kadar telâfiye çalışan İmparator, Haçlı kumandanları ile acele bir anlaşma yapıp onları Anadolu'ya yani Türkiye devletine geçirdi.

Yapılan anlaşmaya göre Haçlılar, Anadolu'da Türkler'den koparabildikleri ülkeleri Bizans'a verecekler, ancak Anadolu dışında fetihler yaparlarsa, kendileri için alakoyacaklardı.

Sultan Kılıç-Arslan Yarım Milyon Haçlı'yı Anadolu Yaylalarına Gömdü

1097 mayısında Haçlılar, Türkiye'nin başkenti İznik'i muhasara altına aldılar. 600.000 kişilik sürüye karşı koyamıyacaklarını anlıyan ve Haçlılar'ın vahşetini bilen Türkler, İznik'i medenî saydıkları Bizans'a teslim etmek üzere Bizanslılar'la müzakereye giriştiler. Fakat tam bu sırada Sultan Kılıç-Arslan'ın İznik'e yaklaştığı duyuldu. Bundan cesaret alan İznik'teki Türk garnizonu, kaleyi Bizans'a teslimden vazgeçti. Sultan Kılıç-Arslan ile Haçlılar arasında geçen ve 10'a 1 nispetinde kuvvetler arasında cereyan eden meydan muharebesinde, her iki taraf da ağır zayiat verdi. Düşmanın kahredici sayı üstünlüğü karşısında meydan muharebesi vererek kesin zafer kazanmanın imkânsızlığını anlıyan Türkiye hükümdarı, gerilla harbine karar verdi, geri çekildi.

Sultan Kılıç-Arslan'ın ordusu ile çekilmesi üzerine Türkiye'nin ilk başkenti İznik, Bizans'a teslim oldu. İmparator Alexius, esir Türkler'e iyi muamele etti. Para karşılığında kurtulmalarına razı oldu. Esir düşenler arasında bulunan Sultan Kılıç-Arslan'ın zevcesine büyük hürmet gösterdi; istediği zaman Türkiye hükümdarının yanına dönmekte serbest olmak üzere kendisini Istanbul sarayında ağırladı. Bizans'ın Türkler'e karşı bu yumuşak siyaseti, Bizans halkının Katolik Latin sürülerine olan nefretinden doğuyordu.

Bundan sonra Haçlılar, Eskişehir istikametinde Anadolu'ya daldılar. 30 haziran 1097'de Haçlılar'ı Eskişehir'de karşılıyan Sultan Kılıç-Arslan, çok kanlı vuruşmalardan sonra, düşmanı imha etmenin imkânsızlığı karşısında tekrar geri çekildi.

Bundan sonra Türkler'le Haçlılar arasında Anadolu yaylalarında amansız bir gerilla harbi başladı. Yanında Dânişmend Gazi gibi Türkiye'nin en büyük kumandanları olan Sultan Kılıç-Arslan, yaz sıcağı altında düşmanı yakalıyabildiği yerde vurmaya, birliklerini ayrı ayrı çevirip kısa vuruşmalarla imhaya muvaffak oldu.

Bu sıralarda Türkler, bir yandan da Bizans ordusu ile vuruşuyorlardı. Anadolu'daki Türk ordusunun 150.000 kişiden ibaret olduğu hatırlanırsa, tekmil Türkiye'yi bu kadar kuvvetle bütün birleşmiş Avrupa'ya karşı tutmanın ne derecelerde müşkül olduğu anlaşılır. Filhakika imparator Alexius, fırsattan faydalanarak Türk askerinden boşalan Batı Anadolu'yu, bu arada İzmir'i, Türkler'den geri almıştı. Türkler, Anadolu'nun merkez yaylasına sıkışıp en güç şartlar altında vatan müdafaasına koyuldular. Bu sıralarda Toroslar'daki Ermeni beyleri de vakti fırsat bilip Kilikya'da bir Ermeni devleti kurdular.

Antakya'yı kuşatmak üzere Anadolu topraklarını terkeden Haçlı kuvvetleri, artık 100.000 kişiye inmiş bulunuyordu. Sultan Kılıç-Arslan, Anadolu yollarında, gerilla harbiyle, yarım milyon Haçlı'yı yok etmişti.

Haçlılar Antakya'da (21 ekim 1097)

Yarım milyon zayiat pahasına Türkiye'yi baştan başa çiğneyip geçen Haçlılar, 100.000 kişiye yaklaşan orduları ile pek mühim Antakya kalesini muhasaraya başladılar. Bu sıralarda Antakya, Türkiye'ye ait değildi. Süleyman-Şâh'ın ölümünden sonra, doğrudan doğruya Büyük Türk Hâkanlığı'na bağlanmıştı. Kalenin kumandanı Yağıbasan Bey, Sultan Melik-Şâh devrinden beri bu vazifede idi.

21 ekim 1097'de Haçlılar, Antakya'yı muhasaraya aldılar. Muhasara, 7 aydan fazla sürdü. Gene de Haçlılar, şehri alamıyacaklardı. Fakat kaledeki bir Hıristiyan, Türkler'e ihanet etti ve Haçlılar'a yol gösterdi. 2 haziran 1098'de şehir, Haçlılar'ın eline düştü. Bu pek mühim kaleyi kurtarmak üzere Büyük Türk Hâkanı, Musul umumî valisi Kerboğa Bey'i düşmanın üzerine yolladı. Kerboğa, Haçlılar'ı Antakya kalesi içinde kuşattı. Kale Türkler'in eline geçmek üzere iken, gûya şehirde Hazret-i Îsâ'nın böğrüne sap-

lanan mızrak bulundu. Bu sahte mucize Hıristiyanlar'a âdetâ yeniden can verdi. 28 haziran'da kaleden beklenmiyen bir huruç yapan Haçlılar, Türk ordusunu dağıttılar.

Antakya'da, Urfa'dakinden sonra ikinci Haçlı devleti kuruldu.

Haçlılar Kudüs'te

Haçlılar, yola çıktıktan 3 yıl sonra hedefleri olan Kudüs'e eriştiler. Kudüs önlerine geldikleri zaman, yola çıktıklarında 600.000 kişi olan Haçlı sürüsü, 40.000'e düşmüştü. Kudüs bu sıralarda Büyük Türk Hâkanlığı'nın elinden çıkmış, tekrar Fâtımîler'e geçmişti; yani Kahire'den idare ediliyordu. Zayıf Şiî Arab savunmasından sonra şehir, düştü. Daha Ren kıyılarında 10.000 Yahudi'yi kılıçtan geçirmek suretiyle sefere başlamış olan Haçlılar, Kudüs'te tam 70.000 Müslüman ve Yahudi'yi boğazladılar. Camilere sığınan kadınlar ve çocuklar bile görülmemiş bir vahşetle kılıçtan geçirildi. Şehrin sokaklarından dereler gibi kan aktı; cesetlerden yollar yer yer tıkandı. Haçlılar ve atları, baştan başa kana batıp kıpkızıl kesildiler.

Bu suretle 467 yıllık Müslüman şehri Kudüs, Katolik bir Lâtin krallığın merkezi oldu. Bu krallık, bütün Haçlı devletçiklerinin metbuu sayıldı. Mekke ve Medîne'den sonra Müslümanlar'ın 3. mukaddes şehri, bu suretle Avrupalılar'ın eline geçti. Haçlılar, her şeye rağmen hedeflerine vâsıl oldular. Hıristiyanlar'ın Doğu Akdeniz kıyılarında yerleşmesi, Türkler tarafından asla müsamaha ile karşılanacak bir şey değildi. Türkler, iki asır, Avrupalılar'ı bu sahillerden tamamen çıkarmaya ve bütün Anadolu'yu Türk idaresinde birleştirmeye çalışacaklardır. Bu suretle Haçlı seferleri, tarihin akışını durdurmuş oluyordu. Istanbul'un Fethi, 3,5 asır ileriye atılmıştı.

7. I. SULTAN KILIÇ-ARSLAN (1086 — 1107)

Sultan Kılıç-Arslan Devrinde Türkiye

En müşkül şartlar içinde vatan müdafaası yapan I. Kılıç-Arslan, 600.000 kişilik Haçlı sürüsünün yarım milyonunu imha ederek Türkiye'den attıktan sonra, büyük bir faaliyetle devleti kalkındırma işine girişti. Orta Asya'da çok meşgul olan Büyük Türk Hâkanlığı'ndan gittikçe daha az yardım geliyor, bazı yıllar Türkiye, kendi yağıyla kavrulmak mecburiyetinde kalıyordu. Gerçi

I. Kılıç-Arslan'ın azmi, Türkiye devletini kurtarmış, Oğuz Türklüğü'nün kırılamaz enerjisi, Anadolu topraklarından sökülememişti. Fakat Süleyman-Şâh'ın birçok fetihleri elden çıkarıldığı gibi, devletin bünyesi de Birinci Haçlı Seferi'nin ve Bizans'ın darbeleri altında zayıflamış, hattâ gerçek bir kriz geçirmişti. Haçlılar karşısında verilen zayiat, Türkistan'dan gelen yüzbinlerce yeni göçmenle kapatılmaya çalışılıyordu. Batı Anadolu ve Marmara havzası tamamen Bizans'ın eline geçmiş, Türkiye sınırlarında büyük bir daralma olmuştu. Bizans, Karadeniz ve Akdeniz sahillerinde de birçok yeri Türkler'den almıştı. Türkler'i denizden uzaklaştırmaya, yani hayat yollarını kesmeye çalışıyordu.

Diğer taraftan Anadolu'daki feodal beylerden üçü, Dânişmendoğulları, Mengücoğulları ve Saltıkoğulları, kuvvetlenmişler, birer krallık hâline gelmişler ve Sultan Kılıç-Arslan'ı sadece ismen metbû tanımak derecesinde istiklâl kesbetmişlerdi. Türkiye'nin ikinci taht şehri Konya olmuştu. Konya, bu Türk devletlerinin başkentleri olan Sıvas'a, Erzincan'a, Erzurum'a söz geçirmekte müşkülâta duçar oluyordu. Bunların en kuvvetlileri Dânişmendoğulları idi. Devletin kurucusu Ahmed Dânişmend Gazi, Anadolu fethinde kızkardeşinin oğlu olan Süleyman-Şâh'ın yanında mühim rol oynamıştı. Haçlılar'a karşı bu beylikler, Sultan Kılıç-Arslan'ın etrafında, sıkı bir şekilde toplanmakla beraber, Haçlı sürülerinin def'inden sonra tavır değiştirmişlerdi.

I. Kılıç-Arslan'ın Şahsiyeti

Kılıç-Arslan, Haçlı muharriri Guillaume de Tyr'in dediği gibi : «çok cesur, bilge, devlet işlerinde mahir ve tecrübeli, büyük bir hükümdar» idi. Meziyetlerini düşmanlarına da kabûl ettirmişti. Onun karşılaştığı buhranla, tarihte pek az hükümdar ve lider karşı karşıya gelmiştir. Türk ordusunun beş-on mislini bulan Haçlı sürüleri karşısında bir an için bile ümit ve azmi kırılmamış, en kritik anlarda vaziyeti kurtarmanın yolunu bulmuştur. Bu arada Bizans gibi büyük bir askerî devletle de harb edilmekte bulunulduğu düşünülürse, Sultan Kılıç-Arslan'ın tekabbül ettiği yükün ağırlığı anlaşılır. Türkiye için, bir ölüm ve kalım meselesi bahis mevzuu olmuştur. Anadolu, çeyrek asır öncesi gibi bir Bizans eyaleti olabilir, Türkiye devleti yıkılabilir, Türkler, Fırat'ın ve Toroslar'ın ötesine atılabilirdi. Daha Anadolu'nun birçok bölgesinde Türkler, azınlık hâlinde idiler.

İnsan gücünün üzerinde çalışan genç Türk hükümdarı, en zor şartlar içinde bile şaşalamamıştır. Eskişehir'de yarım milyon

Haçlı'yı bir arada görünce dehşet içinde kalan kumandanlarına şöyle demişti : «Gördüğünüz gibi göz alabildiğine dağlar, tepeler, ovalar, vâdiler, düşman sürüleriyle dolmuş. Fakat ordumuzu bu sürünün elinden kurtaracağız. Sözlerimi iyi dinler ve bana inanırsanız, yurdumuzu da kurtarırız». Bu sözler, müthiş bir irade kuvvetinin ifadesidir. Yalnız Amasya civarında Sultan Kılıç-Arslan'ın 300.000 Haçlı'yı tamamen imha etmesi, Türk tarihinin en büyük zaferlerinden birini teşkil etmektedir.

Bu merhametsiz harb boyunca Türkiye hükümdarı, Anadolu'daki Hıristiyan tab'asından şefkatini esirgememiştir. Onlara eskisinden farklı hiç bir muamelede bulunmamıştır. Nitekim Hıristiyan tab'a da, Haçlılar geçerken, hükümdarlarına karşı ayaklanmayı akıllarından geçirmemişlerdir ki, Türk idaresinden ne derecede memnun olduklarını gösterir. Kılıç-Arslan'ın çağdaşı Urfalı meşhur tarihçi Matthieus, şöyle yazmaktadır : «Yüksek ruhlu ve hayırsever hükümdarımızın mevcudiyeti, biz bütün Hıristiyanlar için en büyük teminattır». Haçlı harblerine bizzat katılan bir Latin tarihçi, karşı karşıya savaştığı Türkler hakkında şu satırları yazmaktan kendini alamamıştır : «Türkler'in fetanet, kahramanlık ve muharebe kabiliyetlerini kim tasvir edebilir? Eğer Türkler, Hıristiyan olsa idi, kudret ve cesarette, harb san'atında kimsenin onların kâbına varamıyacağı şüphesizdi».

I. Kılıç-Arslan Nehirde Boğularak Öldü (temmuz 1107)

Sultan Kılıç-Arslan, 1107 martında Musul'a girdi ve 11 yaşındaki oğlu Melik-Şâh'ı oraya «melik» yaptıktan sonra kuzeybatıya doğru yolaldı. Temmuz'da Hâbûr suyunu geçerken atıyla beraber boğuldu. Cesedi çıkarılıp Meyyâfârikıyn'e (şimdiki Silvan) getirilip gömüldü. Saltanatı Sultan Melik-Şâh'ın ölümü üzerine Türkiye'ye geliş tarihinden itibaren 14 yıl, 8 aydır. Ölümünde 35 yaşından daha genç olduğu muhakkaktır.

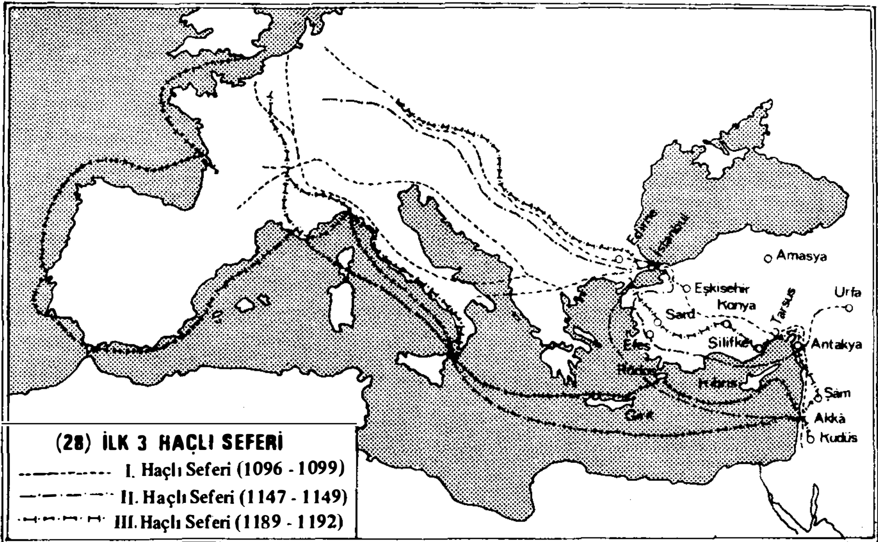
Sultan Kılıç-Arslan'ın yerine 11 yaşındaki büyük oğlu Melih-Şâh geçti. Fakat çocuk olduğu için Büyük Türk Hâkanı olan —Sultan Melik-Şâh'ın oğlu— Sultan Mehmed Tapar tarafından Türk imparatorluk başkentine çağırıldı. Babası gibi 2 yıl orada talim ve terbiye gördükten sonra 1109'da eline Türkiye sultanlığı fermanı verilip Konya'ya gönderildi. 2 yıl zarfında Türkiye, Sultan Melikşâh (bazı kaynaklarda «Şehenşâh» şeklindedir) adına saltanat naipleri tarafından idare edildi. Sultan Melik-Şâh, 1116 'da öldü. 20 yaşında idi. Saltanatı 9 yıl olup bunun 2 yılı ismen saltanattır. Yerine kardeşi Sultan Mes'ud geçti ki, Türkiye'nin 4. hükümdarıdır.

8. I. SULTAN MES'UD (1116 — 1155) VE II. HAÇLI SEFERİ (1147 — 1149)

I. Sultan Mes'ud 39 Yıl Türkiye Tahtında Kaldı

Sultan Mes'ud, 39 yıl babasının yolunda devam etmiş, bilhassa Türkiye devletine tâbî olan feodal devletçiklerle, yani Dânişmendoğulları, Mengücekler ve Saltıkoğulları ile uğraşıp merkezî idareyi takviyeye çalışmıştır. Diğer taraftan genç Türkiye devleti, Haçlılar ve Bizans ile daimî denecek bir harb içinde yaşamıştır. Artukoğlu Belek ve Dânişmendoğlu Melik Gazi'nin kızları ile evli idi.

Sultan Mes'ud, son yıllarında, 40 yaşlarındaki büyük oğlu Kılıç-Arslan'ı (II. Sultan Kılıç-Arslan) kendi eliyle hükümdar yapmıştır. Bu suretle ölümünden sonra yeni bir kardeş kavgasını önlemek istiyordu. Gerçekten Türkiye'nin istikbali kritikti ve feodal bünye her an için dağılabilirdi. Sultan Mes'ud, düşman sürülerini yurdundan atmanın verdiği büyük huzur ve devletini oğlunun muktedir ellerine teslim etmekten doğan emniyet içinde Konya 'da öldü. 57 yaşlarında idi. Oğlu II. Kılıç-Arslan, Türkiye devletini, Süleyman-Şâh devrindeki gücüne çıkaracaktır.

(28) İLK 3 HAÇLI SEFERİ
I. Haçlı Seferi (1096 - 1099)
II. Haçlı Seferi (1147 - 1149)
III. Haçlı Seferi (1189 - 1192)

II. Haçlı Seferi (1147 — 1149)

II. Haçlı Seferi, Almanya imparatoru III. Konrat ile Fransa kralı VII. Louis tarafından yöneltildi. III. Konrat, 75.000 kişilik ordusu ile Konya ovasına kadar geldi. Eskişehir meydan muharebesinde (25 ekim 1147) sayıca az ordusu ile düşmanı karşılıyan I. Sultan Mes'ud, Haçlı kuvvetlerini imha etti. İmparator, 5.000 askeriyle canını zor kurtarabilip İznik'e sığındı.

Bu sırada Fransa kralı VII. Louis de 150.000 kişilik bir ordu ile İznik'e gelip İmparator ile birleşti. Bu büyük orduya karşı Yalvaç meydan muharebesini verip Türkiye'nin istikbalini tehlikeye atmayı doğru bulmıyan Sultan Mes'ud, Haçlılar'ı Toros geçitlerine kadar çekti. Toroslar'da müthiş zayiat veren Haçlılar, Antalyaya sığındılar. Sultan Mes'ud, Urfa kontluğunun da metbûu oldu.

SEÇİLMİŞ BİBLİYOGRAFYA : *Die Türkischen Garden am Kalifenhof von Samarra,* Walldorf/Hessen, 1971. — Süleyman-Şâh'ın ölümüne kadarki Anadolu Türk tarihi Mükrimin Halil Yınanç tarafından ana kaynaklara dayanılarak çok vâkıfane bir surette yazılmıştır : *Türkiye Tarihi, Selçuklular Devri, I : Anadolu'nun Fethi,* 2. tab'ı : Istanbul, 1944, Ist. Üniversitesi nş. (bu eserin diğer ciltlerini müellif yazamamıştır). — Malazgirt'i Ibrahim Kafesoğlu hulâsa etmiştir : *Malazgirt, İslâm Ans.,* VII., Istanbul, 1957, s. 242-8. — *Kılıç Arslan I., İslâm Ans.,* VI, s. 681-8. — Bu bahislerin ana kaynaklarının bibliyografyası, M. H. Yınanç'ın eserinde verilmiştir. Klasik kaynakların en başında İbnu'l-Esîr'in *el-Kâmil*'i (VII-X. ciltlerin alâkalı bahisleri, bu büyük umumî İslâm tarihinin Kopenhag ve Kahire basımları vardır), İmâdu'd-Dîn Isfahânî'nin *Zübdetu'n-Nusra*'sı (Türkçe tercemesi T.T.K. tarafından neşredilmiştir : Istanbul, 1943), Sadru'd-Dîni'l-Hüseynî'nin *Ahbâru'd-Dewleti's-Selçukıyye*'si (Türkçe tercemesi T.T.K. tarafından neşredilmiştir : Ankara, 1943) yer alır. Arab kaynakları ve muahhar olan İran kaynakları yanında Ermeni, Süryânî, Latin, bilhassa Bizans kaynakları birinci derecede ehemmiyetlidir (bu eserlerin hepsinin büyük Batı dillerine tercemeleri vardır). Gelecek bahsin sonunda verilecek eserler de bu bahis için okunabilir. Şu tetkiklerin okunması da faydalıdır : Le Beau, *Histoire du Bas-Empire* (eskimiş olmakla beraber en mufassal Bizans tarihidir) (muhtelif tab'ıları vardır); R. Grousset, *Histoire des Croisades,* 2. tab'ı : Paris, 1948, c. I; J. Laurent, *Byzance et les Turcs Seldjoucides dans l'Asie Occidentale jusqu'en 1081,* Paris, 1914; Akdes Nimet Kurat, *Çaka Bey,* 2. tab'ı : İzmir, 1946; Cl. Cahen, *La Syrie du Nord;* Paris,1940; F. Chalandon, *Alexis Comnène,* Paris, 1900 (ilk tab'ı) (bu imparatorun hayatı ve devri üzerinde yazılmış büyük klasik eser); Cl. Cahen, *La Campagne de Mantzikert d'Après les Sources Musulmanes, Byzantion,* c. IX-2, Bruxelles, 1934; Aziz S. Atiya, *Crusade, Historiography and Bibliography,* Blaomington, Indiana Ün., 1962; M. A. Köymen, *Alp Arslan ve Zamânı,* Istanbul, 1972.

III

TÜRKİYE'de BİRİNCİ İMPARATORLUK ÇAĞI

(ŞEVKET DEVRİ) (1157 - 1243)

1. II. SULTAN KILIÇ-ARSLAN (1155 — 1192)

II. Sultan Kılıç-Arslan 37 Yıl Türkiye'ye Haçlı Darbesinden Önceki Şevketini Kazandırmaya Çalıştı

1157-1243 yılları, Türkiye devletinde «I. İmparatorluk Çağı» diye anılabilir («II. İmparatorluk Çağı», Osmanoğulları devridir). Bu tarihler, Sultan Sancar'ın ölümü (29 nisan 1157) ile Kösedağ Bozgunu (3 temmuz 1243) arasındaki 86 senedir. Bu bir asra yakın zaman, Türkiye devletinin büyüklük devridir. Bu devirde Anadolu Selçuklu imparatorları, Büyük Türk Hâkanı, yani en büyük Türk hükümdarıdır. Sultan Melik-Şâh'ın oğullarından sonuncusu olan Sultan Sancar'ın ölümiyle —aşağıda görüleceği üzere- Büyük Selçuklular sona ermiş, Büyük Hâkanlık tacı Batı'ya, Türkiye'ye geçmiştir. Gerçi Irak Selçukluları da bu iddiada bulunmuşlarsa da, Türkiye Selçuklu devletinin güc ve şevket itibariyle Irak Selçukluları'nı gölgede bıraktığı muhakkaktır. Esasen az sonra Irak Selçukluları'nın yerini Harzem-Şâhlar almıştır. — Kösedağ Bozgunu ile Türkiye, Alâeddin Keykubâd devrinde eriştiği dünyanın en güclü devleti olma imtiyazını kaybetmiş, tedricen Moğol tahakkümü altına düşmüştür. Yavaş yavaş istiklâlini kaybetmiş, İlhanlılar'a bağlanmış, dağılmış, birçok devletlere ayrılmış, sonra yavaş yavaş Osmanoğulları tarafından toparlanmış, tarihte ikinci defa olarak birliğine kavuşmuştur.

II. Kılıç-Arslan, bu kısa, fakat şanlı devreyi açar. Bizans'ın Anadolu'yu istirdat ümit ve siyasetini ebediyen kırmakla, sâniyen Haçlılar'ı Türkiye'yi tehdit edebilecek durumdan tamamen uzaklaştırmakla, sâlisen Türkiye'deki feodal beylikleri merkeze bağla-

yıp Anadolu birliğini kurmakla, bu neticeyi temin etmiştir. Bunun sonunda Türkiye, büyük bir refah devresine girmiştir.

1155'te babasının yerine sultan olan II. Kılıç-Arslan, Büyük Türk Hâkanı Sultan Sancar'ın ölümü üzerine 1157'de tamamen bağımsız oldu. O tarihe kadar ismen de olsa Büyük Hâkan'ın üstünlüğü ve metbûluğu kabûl ediliyordu. Sultan Sancar'ın yerine kimse geçmedi ve Selçuklular, Orta Asya'dan, Türkistan'dan ve Orta Doğu'dan tamamen el çekti. Yakın Doğu'da Türkiye'de, Kirman'da (Güneydoğu İran) ve Basra Körfezi ile Hazar arasındaki ülkelerde olmak üzere 3 Selçuklu devleti kaldı. Selçuklular'ın «atabeyler» denen kumandanları, ayrı devlet kurdular ve çok kere Türkiye veya Irak Selçukluları'na tâbî oldular.

1157'de Sultan Kılıç-Arslan, elden çıkmış olan Ayntab'ı alarak Suriye sınırını temin etti. Bundan sonra, Batı Anadolu'nun, Marmara bölgesinin sahibi olan ve Akdeniz ile Karadeniz kıyılarında mümkün olduğu kadar Orta Anadolu'ya yaklaşmak isteyen Bizans'a döndü. İmparator Manuel Komnenos'u Eskişehir civarında çok ağır bir bozguna uğrattı. Bizans kaynaklarına göre 20.000, Müslüman kaynaklarına göre bunun çok üzerinde sayıda Bizans askeri, muharebe meydanında kaldı.

Zor vaziyette kalan ve her yıl yeni bir Bizans ordusu ile vuruşmaktan devletin iç bünyesi ile uğraşamıyan Sultan Kılıç-Arslan, Bizans'la sulh yapmayı düşündü. Bizans siyasetinin içinde bulunabilmek maksadiyle Istanbul'u ziyaret etti. İmparator Manuel tarafından çok büyük merasimlerle karşılandı ve mübalâğalı misafirperverliklerle ağırlandı. Günde iki defa sarayda misafir bulunduğu daireye altın kablarla yemek gönderiliyor, bunlar bir daha geri alınmıyordu. 3 aylık misafirlik boyunca bu hal devam etti. Bizans, zenginliği ile Türkiye hükümdarına tesir etmek ve onu mücadelesinde ümitsizliğe düşürmek istiyordu. Bu suretle bir müddet için Bizans'la sulh temin edildiyse de, bu sulh, bir mütareke mahiyetini aşmadı. Anadolu'da yer kazanmak emelinden vazgeçmiyen Bizans'ın bu isteğini kesin şekilde kırmak icap ediyordu. Bu tarihî hâdise Türkler'e ancak 1176'da müyesser oldu.

1174'te Musul ve Suriye'nin kudretli Türk hükümdârı Atabey Nûreddin Mahmud Zengî'nin ölümü, II. Kılıç-Arslan'ı güclü bir rakîpten kurtardı. Zira Güneydoğu Anadolu, iki Türk devleti arasında rekabet mevzuu idi.

Nûreddin Mahmud Zengî'nin ölümünden sonra, Anadolu birliğine en büyük engeli teşkil eden Dânişmendli krallığının dahilî istiklâline son vermek sırası geldi. 1175'te bu Türk devletini ortadan kaldıran II. Kılıç-Arslan, Anadolu birliği yolunda en büyük

adımlardan birini atmış oldu. Dânişmendoğulları, Selçuklu hizmetine girdiler ve sahip oldukları Orta Anadolu'nun doğu bölgelerine Konya'dan valiler tâyin olundu. Bu suretle zaman zaman Selçukoğulları'na baş kaldıran ve sinsi bir mücadeleyle dahilî istiklâllerini devam ettirmek isteyen bu tâbî devlete son verildi.

Anadolu'da Zengîler'in rekabetinden ve Dânişmendliler'in serkeşliğinden kurtulan II. Kılıç-Arslan'ın bu rahat vaziyette Bizans'a teveccühte gecikmiyeceği, Istanbul'da çok iyi anlaşıldı. Nitekim Türk akıncıları Ege sahillerine kadar akınlar yapıyorlardı; Edremit'i bile yağmalamışlardı. Türkler'i Ege ve Marmara'dan uzak tutmak ise, Bizans siyasetinin mihrak noktasını teşkil ediyordu. Bu vaziyet, Miryokefalon'u doğurdu ki, aşağıda bahsi geçecektir.

II. Kılıç-Arslan ve Oğulları

II. Kılıç-Arslan, 1192 ağustosunda Konya-Aksaray yolunda, Konya yakınlarında öldü. Öldüğünde 77 yaşında idi. Konya'da babası Sultan Mes'ud'un camiinin yanındaki «künbed»e gömüldü.

1185 yıllarında yani ölümünden 7 yıl önce II. Kılıç-Arslan, 11 oğluna Türkiye'nin eyaletlerini vermişti : büyük oğlu Kutbeddin Melik-Şâh'a Sıvas'ı, Rükneddin Süleyman-Şâh'a Tokat'ı, Muhyiddin Mes'ud'a Ankara'yı, Nureddin Mahmud Sultan-Şâh'a Kayseri'yi, Mugıyseddin Tuğrul-Şâh'a Elbistan'ı, Muizzeddin Kaysar-Şâh'a Malatya'yı, Nâsıreddin Berkyaruk-Şâh'a Niksar'ı, Nizâmeddin Argun-Şâh'a Amasya'yı, Sancar-Şâh'a Ereğli'yi, Arslan-Şâh'a Niğde'yi, en küçük oğlu Gıyaseddin Key-husrev'e de Uluborlu'yu merkez ve bu merkezlerin etrafındaki havaliyi eyalet olarak verdi. Kendisi bu 11 melik'in (kralın) metbuu olarak Konya'da oturuyordu. Son yıllarında devlet işlerini daha çok vezîri (başbakanı) İhtiyâreddin Hasan tedvir ediyordu.

II. Kılıç-Arslan'ın Şahsiyeti

II. Kılıç-Arslan'ın çağdaşı Rahib Grégoire, meşhur tarihinde, en büyük Bizans imparatorlarından biri sayılan Manuel Komnenos'la muasırı II. Kılıç-Arslan'ı karşılaştırmakta, Türkiye hükümdarını üstün bulmaktadır. Sultan'ın İmparator'dan «daha akıllı, daha ihtiyatlı, daha enerjik, daha doğru görüşlü» olduğunu söylemektedir. 70 yaşını geçtiği demlerde bile ordusuna bizzat kumanda etmesi, enerjisini ispat etmeye yeter. Çağdaş Arab kaynakla-

rında II. Kılıç-Arslan'ın «heybetli, azametli, âdil, yüksek siyasî görüşe sahip» bir hükümdar olduğu, çağdaş Ermeni kaynaklarında da «son derece akıllı ve hiç bir zaman adaletten ayrılmaz» bulunduğu belirtilmektedir.

Ataları gibi çok yüksek bir kültüre sahip olan ve şehzâdeliğinde müstakbel bir hükümdar olmak üzere en ince itinalarla yetiştirilen II. Kılıç-Arslan, Türkler'de âdet olduğu üzere samimî dindar, riyakâr mutaassıplıktan müteneffir bir hükümdardı. Hıristiyan tab'asına, Müslüman tab'asından farksız muamele eder, adalette din farkı gözetmezdi. Bugün için tabiî olan bu hususlar, Ortaçağ'da yalnız Türkler'e mahsus bir şeydi. Bu husus, II. Kılıç-Arslan'ın muâsırı olan bütün Hıristiyan tarihçilerin şehâdetiyle sabittir ve bunların bır teki bile aksi iddiada bulunmamıştır. Hıristiyanlar, kiliselerinde Sultan'ın şevketi ve Türk milletinin başlarından eksik olmaması için dua ederlerdi. Türk idaresi, Anadolu'ya görülmemiş bir huzur, asayiş ve refah getirmişti. Bizans idaresinden tamamen farklı idi. II. Kılıç-Arslan devrinde Anadolu'da Türk nüfusun, Hıristiyanlar'a nisbetle henüz hafifçe sayılabilecek bir ekseriyette olduğu sanılmaktadır. Bu durumda Anadolu Hıristiyanları'nın Bizans'la olan harblerde Türkiye'ye isyan etmeyi hatırlarına getirmeyişleri, Türk idaresinin mükemmelliğine en büyük delil teşkil eder.

Filhakika Miryokefalon zaferinden sonra II. Kılıç-Arslan, Malatya'daki Süryânî Patriki'ne, bu büyük zaferi Patrik'in duaları sayesinde kazandığını söyliyecek derecede büyüklük, nezaket ve ince siyasî görüş kabiliyeti göstermişti.

II. Kılıç-Arslan devrinde de Türkistan'dan yüz binlerce yeni Türk göçmeni geldi ve Anadolu'ya yerleşti. Bazı bölgelerde Hıristiyanlar çok küçük ekalliyet hâline düştüler. Meselâ 1173'te Ankara bölgesinde Hıristiyan nüfusu o derecede azalmıştı ki, Istanbul Patriki, Ankara metropolitliğini ilga etti.

Hıristiyanlar'a karşı güttüğü bu siyasetin yanında II. Kılıç-Arslan, Müslüman dininin ehemmiyetini, ancak bu dinin verdiği mefkûre sayesinde Anadolu'da yurt kurulduğunu ve Türkiye devletinin bekasının bu mefkûreye sımsıkı yapışmak olduğunu, hiç bir zaman unutmadı. Türk nüfusunun kahir ekseriyeti teşkil ettiği şehirlerde, meselâ Aksaray'da, Hıristiyanlar'ın oturmasına izin vermedi.

II. Kılıç-Arslan, büyük bir imarcı olarak da gözükür. Yüzlerce cami, medrese, kervansaray, han, imaret, çarşı, çeşme ile Türkiye'yi donatmış, bilhassa Orta Anadolu Türk şehirlerini, büyük mâmûreler hâline getirmiştir.

II. Kılıç-Arslan, o zamana kadar Büyük Türk Hâkanları'na yani Sultan Melik-Şâh'la oğullarına ait olan «Sultânu'l-Mu'azzam/ Büyük İmparator» unvanını ilk kullanan Türkiye hükümdarıdır. Tam adı «İzzeddin Ebu'l-Feth Kılıç-Arslan»dır.

II. Kılıç-Arslan, Süleyman-Şâh devrindeki kadar güclü bir Türkiye bıraktı. Gerçi o zaman Türkler'de olan Ege ve Marmara bölgeleri ile Akdeniz ve Karadeniz'de birçok yerler Bizans'a geçmişti. Fakat bunların fethi artık bir zaman meselesiydi. Türkiye bir imparatorluk hâlinde ölümsüz bir devlet şekline yükselmişti. İç birliği sağlanmıştı. Anadolu topraklarında Türk milliyeti teşekkül etmişti.

2. MİRYOKEFALON (Eylûl 1176)

Anadolu'nun İstikbali Türkler'le Bizans Arasında Son Defa Miryokefalon'da Münakaşa Edildi

II. Kılıç-Arslan'ın fevkalâde güc kazanmasından ürken imparator Manuel, Türkiye'ye kesin bir darbe vurmak emeliyle büyük bir ordu hazırladı. II. Kılıç-Arslan, İmparator'un harb hazırlıklarını öğrenince sulh teklif ettiyse de, Manuel Komnenos bu teklifi reddetti. Bizans kumandanları, Türk atlı ordusunu kesin şekilde imha etmenin yapılan yüzlerce tecrübenin gösterdiği üzere imkânsız olduğunu, Türk ordusunu imha etmeden bozmanın ise Türkiye devletinin istikbaline tesir edemiyeceğini, Türkler'in bu kere gerilla harbine müracaat edip kendilerini yıpratacaklarını ileri sürüp sulh yapılmasını tavsiye ettilerse de, dinletemediler. İmparator, çok büyük bir ordu toplamış, en uzak Bizans birliklerini bile celbetmişti. Ordusunda yardımcı Macar, İtalyan, Fransız, Sırp ve Türk (Peçenek) birlikleri de vardı.

II. Kılıç-Arslan, akıncılarını göndererek düşmanın yolu üzerindeki meskûn yerleri tahrip ettirdi, yolları bozdurdu. Bizans ağırlık birliklerini yağmalattırdı ve kesin meydan muharebesine kadar düşmanın mümkün olduğu derecede yıpratılmasına çalıştı.

İki büyük ordu, Eğridir Gölü'nün az kuzeyinde karşı karşıya geldi. Yani muharebe, Türkiye sınırları içinde cereyan etti. Malazgirt'ten sonra Türkler'in Bizans'a en büyük darbesini teşkil eden bu meydan muharebesinde Türk ordusu, 60.000 kişi kadardı. Miryokefalon mevkıinde dağ yamaçları arasında beklemediği bir anda Türk ordusu tarafından çevrilen büyük Bizans kuvvet-

leri, hemen hemen tamamen Türkler tarafından kılıçtan geçirildi. Dağ yamaçları, düşman cesetlerinden geçilemiyecek hâle geldi. İmparator'un çok ağır bir tazmînat karşılığında serbestçe geçip Bizans'a gitmesine müsaade edildi. Düşmanın 5.000 araba dolusu silâh, cepane, erzak ve ağırlığı Türkler'in eline geçti. İmparator ve maiyetine ait mücevherler, ganimet olarak alındı. Ayrıca İmparator'dan serbestçe Bizans'a dönebilmesi için 100.000 altın, 100.000 gümüş, çok değerli donanmış atlar alındı.

Miryokefalon'un Türkiye Tarihindeki Ehemmiyeti

Malazgirt'ten 105 ve Türkiye devletinin kuruluşundan 101 sene sonra geçen Miryokefalon, Anadolu'nun Türk yurdu olduğunu bütün dünyaya ispat etti. Artık Bizans'ın Orta Anadolu'yu Türkler'den almak arzusu, hayal derecesinde olsun zihinlerden silindi. Bundan böyle Bizans'ın siyaseti, Anadolu kıyılarında tutunabilmek endişesinden ibaret kaldı. Türkiye devletinin ebedî olduğu meydana çıktı. Süleyman-Şâh'ların, I. Kılıç-Arslan'ların, I. Mes'ud'ların gayret ve fedakârlıklarının meyvası toplandı.

Miryokefalon'un tesiri bütün Avrupa'da büyük oldu. İngiltere Kralı ve Almanya İmparatoru, dehşet içinde kaldılar (Manuel Komnenos'un en büyük Bizans imparatorlarından biri olduğu hatırdan çıkarılmamalıdır ve Bizans, hâlâ rakîpsiz şekilde en büyük Avrupa ve Hıristiyan devletidir). II. Kılıç-Arslan'ın elçileri, Avrupa hükümdarlarına Miryokefalon'un tafsilâtını anlattılar. Bağda'da Halîfe'nin emriyle bu büyük gazâ için şenlikler yapıldı, Türk şehitlerinin ruhuna dualar edildi. II. Kılıç-Arslan, Almanya imparatoru Friedrich Barbarossa ve Salâhaddin Eyyûbî gibi en büyük hükümdarlara gönderdiği elçilerle, Miryokefalon'dan sonra üstünlük tavırları gösterdi. Türkiye devleti, dünyanın birinci devleti olabilmek için ilk adımı atmış oldu.

3. III. HAÇLI SEFERİ (1189 — 1192)

Almanya, Fransa ve İngiltere, Türkler'e Karşı III. Haçlı Seferi'ni Tertîb Ediyorlar

III. Haçlı Seferi, tek muvaffak Haçlı Seferi olan I.'si gibi başarılı geçmemişse de, bütün Haçlı Seferleri'nin en meşhurudur. Almanya imparatoru Friedrich Barbarossa, İngiltere kralı Arslan-Yürekli Richard, Fransız kralı Philippe-Auguste gibi 3 müs-

tesna şahsiyetin bu seferin kumandanlığını müttefikan deruhte etmiş olmaları ve Salâhaddin Eyyûbî gibi bir hükümdarla karşı karşıya gelmeleri, III. Haçlı Seferi'ni son derecede meşhur kılmıştır.

Fâtımîler'i ortadan kaldırıp Mısır'da 2 asırdan beri hüküm süren bu Şiî hânedânı yok ettikten ve Sünnî İslâm dünyasının birliğini sağladıktan sonra Salâhaddin Eyyûbî, 1187'de Kuzey Filistin'de Taberîye Gölü yakınlarında Hıttıyn'de Latinler'i büyük bir bozguna uğrattı. Bu bozguna dayanamıyan Latinler, Kudüs'ü müdafaadan âciz kaldılar. Salâhaddin Eyyûbî, Kudüs'e girdi. Bu suretle tarihte yeni bir devre açılmış oluyordu. Kudüs'ü alabilmek için Avrupa, milyonlarca ölü vermişti. Mukaddes Şehir'i ne pahasına olursa olsun kurtarmak maksadiyledir ki, III. Haçlı Seferi düzenlendi. Ortaçağ Avrupa tarihinin en şahsiyet sahibi 3 hükümdarı, bu seferin düzenlenmesini, sevk ve idaresini üzerlerine aldılar.

Fakat Bizans imparatoru Manuel Komnenos ile Almanya imparatoru Friedrich Barbarossa (ki Bizans hükümdarından sonra Hıristiyanlık dünyasının en büyük hükümdarı idi) arasında, İtalya'nın bazı bölgelerinde hâkimiyet rekabeti sebebiyle anlaşmazlık, hattâ düşmanlık vardı. II. Kılıç-Arslan daha 1173'te Almanya İmparatoru'na elçiler göndererek Bizans'a karşı ittifakını temin etmeye ve iki Hıristiyan imparatorluk arasındaki rekabetten faydalanmaya çalışmıştı.

Friedrich Barbarossa, Bavyera'dan hareket etti. Viyana yoliyle güneydoğuya doğru Balkanlar'a geldiği zaman Edirne'de II. Kılıç-Arslan'ın elçileriyle karşılaştı. Türkiye Hâkanı, İmparator'a Anadolu topraklarına ayak basmamasını ihtar ediyordu. Bu ihtara kulak asmıyan İmparator, sayısı 200.000 ile 600.000 arasında rivayet edilen ve Batı ordularında âdet olduğu üzere büyük kısmı asker olmaktan ziyade çapulcu bulunan ordusu ile, Çanakkale Boğazı'nı geçti. Anadolu'daki Bizans topraklarına ayak bastı. Güneye indi. Bizans toprakları olan Batı Anadolu'dan geçiyor ve Miryokefalon felâketini göz önünde bulundurarak Türk ordusu ile karşılaşmamak için bütün tedbirleri alıyordu. Sonra güneydoğuya kıvrıldı ve Uluborlu civarında Türkiye sınırını geçip Türk topraklarına girdi. Türkiye ile Almanya, fiilen harb hâline gelmişti.

Anadolu Toprakları İmparator Barbarossa'ya Mezar Oldu

Büyük düşman kuvvetleri karşısında ordusunu tehlikeye atmak istemiyen II. Kılıç-Arslan, gerilla harbine girişti. Haçlı ordusunu fırsat buldukça vurdu, ağırlıklarını yağmalattı, zayiat verdirdi. Türk akınları karşısında şaşıran ve bocalıyan ve Türk usulü harbi bilmiyen Haçlılar, Uluborlu'dan Akşehir'e ancak bir ayda gelebildiler. Alman hükümdarlarının en büyüklerinden olan ve ileride imparatorluk hânedânı teşkil edecek bulunan Suab Dukası, ağır yaralı idi. İmparator Barbarossa, Türkiye ile harb hâlinde olmadığı gibi garip bir iddia ileri sürüyor, Anadolu topraklarına dokunmaksızın Suriye yoluyla Filistin'e geçeceğini Türk elçilerine söylüyordu.

Haçlılar'ın Konya'ya çok yaklaşması üzerinde Akşehir civarında II. Kılıç-Arslan'ın büyük oğlu Melik-Şâh'ın kumanda ettiği ve kardeşlerinin de bulunduğu Türk ordusu, İmparator'un büyük ordusunu karşıladı. Haçlı ordusunu bozamıyan ve dağıtamıyan Melik-Şâh, sayı üstünlüğü karşısında, kuvvetlerini yıpratmamak için, Konya'ya çekildi. Haçlılar, Konya'ya girdi. Şehir ahalisi ya kaleye çekilmiş, ya daha içlere gitmişti. Kalanlar Haçlılar tarafından kılıçtan geçirildi. II. Kılıç-Arslan, Konya kalesinde bulunuyordu. İmparator Barbarossa, kaleyi düşüremiyeceğini anladı ve Türkler'le daha fazla uğraşıp yıpranmayı göze alamadı. 5 gün Konya'da kaldıktan sonra alelacele şehri terketti. Karaman'a geldi. Karaman'dan sonra, Ermeni devletinin toprakları başlıyordu

Oldukça yıpranmış ve ağır zayiat vermiş olan Haçlı ordusu, Akdeniz sahillerine erişemeden İmparator Barbarossa, kazâen nehirde boğularak öldü. Bu suretle Haçlı ordusu, başkumandanından mahrum olarak Silifke'ye geldi. Akdeniz sahillerini takiben Suriye'ye, oradan Filistin'e girdi.

III. Haçlı Seferi'nin Âkıbeti

İngiltere ve Fransa Kralları, Akdeniz yoluyla Filistin'e geldiler. Marsilya'dan gemilere binen İngiliz ordusu ve Arslan-Yürekli Richard, Bonifacio ve Messina Boğazları'nı geçti; Mora'nın güneyinden ve Girit'in kuzeyinden Rodos'a, oradan Kıbrıs'a geldi. Kıbrıs, bir Bizans eyaleti idi. Arslan-Yürekli Richard, Kıbrıs'ı Bizans'tan aldı, son Bizans valisi Prens İsaakios Komnenos'u adadan kovdu ve Kıbrıs'ta bir Latin kralliğı kuruldu. Fransız Lusignan hânedânından Guy, Kıbrıs'ta kral ilân edildi (Arslan-Yürekli Richard da aslen Fransız'dır). Guy Lusignan, vaktiyle Salâhaddin

Eyyûbî'ye esir düşmüştü; Türkler'i iyi tanıyordu; zevcesi, Kudüs'ün son kraliçesi idi.

Gerek Arslan-Yürekli, gerek Philippe-Auguste, Akkâ'da karaya çıktılar ve bu mühim kaleyi aldılar. Kudüs'ü alabilmek için, Salâhaddin Eyyûbî ile harbe başladılar. Bu sıralarda Anadolu'dan çıkan ve başsız kalan Alman ordusu da Akkâ'ya geldi.

Evvelâ Philippe-Auguste, sonra Arslan-Yürekli, hiç bir netice alamıyacaklarını acı tecrübeler ve ağır zayiat vererek anladıktan sonra, memleketlerine döndüler. Kudüs, Müslümanlar'da kaldı.

4. I. SULTAN KEY-HUSREV VE II. SULTAN SÜLEYMAN-ŞÂH (1192 — 1211)

II. Kılıç-Arslan'ın Ölümünden Sonra Oğullarından Key-Husrev ile Süleyman-Şâh Sırayla Tahta Geçti

II. Kılıç-Arslan'dan sonra 11 oğlundan en küçüğü olan I. Sultan Gıyâseddin Key-Husrev tahta çıktı ve 1192 ağustosundan 1196'ya kadar 4 yıl tahtta kaldı. Yerine kardeşi II. Sultan Rükneddin Süleyman-Şâh geçti ve 1204 başlarına kadar 8 yıl saltanat sürdü. II. Süleyman-Şâh'tan sonra tahta çocuk yaşındaki oğlu III. Sultan İzzeddin Kılıç-Arslan geçirildiyse de, 1205 şubatında 1 yıl sonra amcası Sultan Key-Husrev tarafından devrildi ve öldürüldü. Sultan Key-Husrev, ikinci defa tahta geçti. 1211 nisanında Bizanslılar'la harbde şehit düşünceye kadar 6 yıl, 2 ay daha tahtta kaldı. Her iki saltanatının yekûnu 10 yıl, 2 ay kadardır. Yerine oğulları Sultan Key-Kâvûs ve sonra Sultan Key-Kubâd geçti ki, bu iki hakanın saltanat yılları, Türkiye'de birinci imparatorluk devrinin zirvesini teşkil eder.

Gıyaseddin Key-Husrev, babası II. Kılıç-Arslan tarafından merkezi Uluborlu olan Bizans sınır eyaletine vali tâyin edilmişti. Bu eyalet, kuzeyde Kütahya yakınlarına kadar uzanıyordu. Kütahya Türkler'de, Denizli Bizans'ta idi. Kütahya'ya kadar olan topraklar da yeni fethedilmişti.

II. Kılıç-Arslan, çok sevdiği en küçük oğlu Melik Key-Husrev'i, 10 ağabeyine tercih edip velîahd yapmıştı. II. Kılıç-Arslan ile aynı günlerde büyük oğlu olan ve velîahd olarak tanınan Kutbeddin Melik-Şâh öldü. Bu suretle Gıyâseddin Key-Husrev, en büyük rakîbi olan ve tahtın meşrû vârisi sayılan büyük ağabeyinden kurtuldu. Fakat diğer ağabeylerinden Ankara melîki Muh-

yiddin Mes'ud ile Tokat melîki (Dânişmend Tahtı) Rükneddin Süleyman-Şâh, Key-Husrev'in hükümdarlığını tanımıyorlardı. Melik Mes'ud, Kastamonu'yu Bizans'tan fethettiği için şöhreti artmıştı. Süleyman-Şâh ise, diğer bütün kardeşlerine metbûluğunu kabûl ettirmiş bulunuyordu. Key-Husrev'e gelince, Menderes vâdisine girmiş ve bu ırmağın kaynaklarını tutmuştu. Bu vaziyette, kardeşlerinin birbiriyle taht kavgasından faydalanan Sultan Key-Husrev, Konya'ya gelip babasının yerine geçti.

Sultan Key-Husrev tahta çıkar çıkmaz, Bizans'la arası açıldı. Bizans, Bizans imparatorluğunda ticaret yapan Türk tacirlerinden bazılarını tevkif etmiş ve mallarına el koymuştu. İmparator III. Alexius'un ileriye sürdüğü mazeretleri kabûle şayan görmiyen Türkiye Hâkanı, Menderes vâdisinde Bizans topraklarında batıya doğru ilerledi. Büyük ölçüde esir aldı ve mal kaldırdı. Esirleri, aileleri ile beraber beş biner kişilik kafileler hâlinde Akşehir civarına yerleştirdi. Onlara toprak, âlet, tohumluk, hayvan verdi. 5 yıl vergiden muaf tuttu. Bizans ile sulh yapılınca ülkelerine dönmelerine müsaade edeceğini de bildirdi. Fakat sulh olunca bu Rumlar'dan hiç biri asayişin muhtel ve vergilerin yıkıcı olduğu Bizans'a dönmedi, Türkiye tab'ası olarak yaşamakta devam etti. Bu hâdise, iki rakîp imparatorluk arasındaki refah durumunu göstermeye kâfidir.

Bu sıralarda Rükneddin Süleyman-Şâh, Muhyiddin Mes'ud'a metbûluğunu kabûl ettirmişti. Diğer kardeşleri de kendisine itaat ediyorlardı. Bu vaziyette Süleyman-Şâh, küçük kardeşinin üzerine, taht şehri Konya'ya yürümekte mahzur görmedi. Ağabeyi ile başa çıkamıyacağını anlıyan Sultan Key-Husrev, sulh teklif ettiyse de, saltanatın bölünemiyeceğini söyliyen Süleyman-Şâh bu teklifi kabûl etmedi. Mukavemetin boş olduğunu takdir eden Sultan Key-Husrev, yanında küçük yaştaki iki oğlunu, Türkiye'nin müstakbel büyük hâkanları Keykâvûs ile Keykubâd'ı alıp, maiyetiyle Konya'yı terketti. Sırasıyla Kilikya Ermeni Kralı'nın, kardeşleri Elbistan meliki Mugıyseddin Tuğrul-Şâh'ın, Malatya meliki Muizzeddin Kaysar-Şâh'ın, Haleb Eyyûbî meliki Melikü'z-Zâhir'in, Âmid (Diyarbakır) ve Ahlat Melikleri'nin, Bizans'ın Trabzon umumî valisinin misafiri oldu. Bu kısa misafirliklerden sonra Trabzon'dan gemiyle Istanbul'a geldi. İmparator III. Alexius'un misafiri oldu ve Komnenos hânedanından bir prensesle evlendi. 1204 'te Latinler, Istanbul'u işgal edince, Istanbul yakınlarında bir kaleye çekildi. Bu sıralarda Türkiye hükümdarı, ağabeyi Sultan Süleyman-Şâh idi.

Sultan Key-Husrev'in 2. Cülûsu

Bu sıralarda Sultan Süleyman-Şâh öldü ve yerine küçük yaştaki oğlu III. Kılıç-Arslan, Konya'da tahta çıktı. Fakat çocuk hükümdar istemiyen Türk beyleri, Sultan Key-Husrev'in eski hâcibi (saray nâzırı) Zekerîyâ'yı gönderip, kendisini tahta davet ettiler. Sultan Key-Husrev'in Uluborlu melikliği sırasında bu bölgede akıncı beyi olarak bulunan ve büyük nüfuz sahibi olan eski Dânişmendli prensleri de Key-Husrev'i istiyorlardı. Sultan-Key-Husrev, önce Uluborlu'ya geldi. Buradan Konya'ya gidip şehri muhasara ettiyse de alamadı. Fakat Konya halkı ayaklanarak Sultan Key-Husrev'i çağırdılar. III. Kılıç-Arslan, Konya civarında Gâvele kalesine yollanıp öldürtüldü.

III. Kılıç-Arslan'ın 1 yıllık saltanatı sırasında Isparta şehri Bizans'tan Dânişmendli beyleri tarafından alınmış ve Eğridir Gölü civarından Bizanslılar tamamen uzaklaştırılmıştı. 1206'da da Sultan Key-Husrev, Denizli'yi fethetti. Bu suretle Bizans hâkimiyeti, Göller Bölgesi'nden tamamen sökülüp atıldığı gibi, Menderes vâdisinin doğu yarısı Türkler'in eline geçti.

II. Süleyman-Şâh, kardeşine, iç bünyesini iyice kuvvetlendirdiği bir Türkiye bırakmıştı. Sultan Key-Husrev, oğulları Melik Keykâvûs'u Malatya'ya, Melik Keykubâd'ı da Dânişmend-İli'ne (Tokat) vali gönderdi, yanlarına atabeyleri ve maiyet tâyin etti. Erzurum'da kardeşi Melik Mugıyseddin Tuğrul-Şâh vali idi. Erzincan'da ise Mengücoğulları valilik yapıyorlardı. Bu vaziyette Güneydoğu Anadolu'ya dönülebilirdi. Burada Eyyûbî ve Artuklu melikleri, Kahire'deki Eyyûbî Büyük Sultanı'na tâbî idiler.

II. Süleyman-Şâh, Güneydoğu Anadolu'ya hâkim olan Eyyûbî ve Artuklu meliklerini Konya'ya bağlamak için parlak bir siyaset takip etmişti. Sultan Key-Husrev, bu siyasete devam etti ve bu Melikler, Konya'ya gelip, Türkiye'yi metbû tanıdıklarını bildirdiler. Bu suretle Güneydoğu Anadolu, Mısır'ın zararına olarak Türkiye'nin nüfuzuna girmiş oldu. Mardin ve Harput'taki Artuklular ile Sumaysat ve Haleb'deki Eyyûbîler'in Türkiye'ye tâbî olması, Kuzey Suriye'yi de Türk hâkimiyet bölgesine dahil etmiş bulunuyordu. Bu suretle Selçuklu ve Eyyûbî Sultanlıkları, en büyük iki rakîp olarak karşı karşıya geldiler.

Latinler, IV. Haçlı Seferi'nin neticesinde 1204'te Bizanslılar'ı Istanbul'dan kovunca, imparatorluk, İznik'e sığındı ve Marmara havzası ile Ege bölgesi ve Akdeniz kıyılarını, İznik'ten idareye başladı. Fakat Karadeniz kıyıları, başka bir Bizans devletine geçti. Trabzon'u başkent yapan Komnenoslar, bir ara bütün Güney Ka-

radeniz kıyılarını ellerine geçirdiler ve İznik imparatorlarına rakîp olarak ortaya çıktılar; bunlar da «imparator» titrini taşıyorlardı. Bu vaziyette Sultan Key-Husrev, Latin tehlikesi ile Trabzon imparatorluğundan çok daha fazla yüz yüze olan İznik'teki asıl Bizans imparatorluğu'na yanaştı. Bu imparatorluk, 57 yıl sürecek ve muvaffakıyetle neticelenecek olan Latinler'i Istanbul'dan kovmak politikasını takip ederken, Sultan Key-Husrev, Trabzon devleti ile karşı karşıya kaldı. Karadeniz bölgesinde birçok yeri Türkiye'ye katmak mümkün oldu.

Bunların başlıcası Samsun'dur. II. Süleyman-Şâh, o zaman «Amysos» denen Samsun'u fethetmiş, fakat bir müddet sonra şehir, Trabzon imparatorluğu tarafından geriye alınmıştı. Bunun üzerine Türkler, Amysos'un yanı başında «Müslüman Samsunu» denen limanı kurdular. Bu, Türkler'in Karadeniz'e çıkma ve tutunma politikasında mühim bir adım teşkil ediyordu. Müslüman Samsun'a yerleşen Türk kolonisi ve tacirleri, derhal Karadeniz ticaretinde faal bir rol oynamaya başladılar. Türk tazyikı altında Türkler'in «Gâvur Samsun» deikleri Amysos, İznik'e tâbî oldu. Bu suretle Samsun'un batısında kalan Batı Karadeniz bölgesi, Trabzon'dan İznik'e geçmiş oldu ve İznik Bizans imparatorluğu güc kazandı. Samsun'un doğusundan Batum'a kadar uzanan kıyılar ise, Trabzon devletinin elinde idi. Fakat Türkler, Karadeniz'e çıkmışlardı ve çıkış noktalarını doğuya ve batıya doğru tevsî edecekleri muhakkaktı.

Gürcistan krallığı ile müttefikan Türkler'e karşı harekete geçen Trabzon imparatoru Alexius Komnenos, Sultan Key-Husrev tarafından, kendi topraklarında hezimete uğratıldı ve Bizans'ın, Türkler'i Karadeniz kıyısından uzaklaştırabilmek ümidi mahvoldu.

Karadeniz sahilinde köprübaşı tutulmuştu. Akdeniz'e inmeye sıra gelmişti. Akdeniz'in en mühim limanlarından biri, belki birincisi olan Antalya, Türkler tarafından muhasara edildi. Fakat Türkler'in Akdeniz'e inmesinden ürken Kıbrıs Latin krallığı, Antalya'da muhasara altında bulunan Bizanslılar'a büyük bir yardım yollıyarak kaleyi ve limanı kurtardı. Sultan Key-Husrev, Antalya'yı alamadı; fakat Akdeniz'e erişmek gayesinden vazgeçmedi. Şehri ablukaya aldırıp bütün muvasala yollarını kesti. Latinler'den nefret eden Bizanslılar, Sultan'a şehri teslim etmek üzere kendisini davet ettiler. 1207 mart'ında Sultan Key-Husrev, Antalya'ya girdi. Mübârizeddin Ertokuş Bey, Antalya valiliğine tâyin olundu. Türk iş adamları derhal Antalya'ya gelip yerleştiler. Venedik Cumhuriyeti ile Türkiye arasında ilk ticaret muahedesi ya-

pıldı. Antalya'da derhal bir Türk donanması kuruldu. Türk mimarî eserleriyle şehir donandı.

Samsun ve Antalya'da köprübaşları tutulmuştu. Sultan Key-Husrev'in haleflerine, bu köprübaşlarını doğuya ve batıya doğru genişletmek misyonu kalıyordu.

Bundan sonra Kilikya Ermeni kralı II. Levon'un üzerine yüründü. Ermeni ordusu bozuldu ve kralın oğlu esir düştü. Böylece Ermeni krallığının Türkiye nüfuzuna alınması için mühim bir adım atıldığı gibi, bu devlet de Kilikya'ya tıkılmış oldu.

Bu suretle Yakın Doğu'da hâkim mevkıe yükselmiş olan Sultan Key-Husrev, Mısır Eyyûbî Büyük-Sultânı Âdil'in Türkiye'yi tehdidini önlemek üzere, güneydoğuya indi. Haleb, Musul, Erbil hükümdarları gelip Türkiye İmparatoru'na arz-ı tâzîmatta bulundular. Bu vaziyette Sultan Âdil, Türkiye'ye karşı bir teşebbüste bulunmaktan çekindi.

İlk zamanlar Türkiye'ye yıllık haraç ödiyen İznik'i başkent edinmiş Bizans imparatorluğu, güc kazanınca bu haracı kesti ve Türkler'e karşı Anadolu'da toprak istirdadı siyasetini tekrar ele aldı. Eski Bizans imparatoru III. Alexius, bu sıralarda Antalya'da bulunan Sultan Key-Husrev'e iltica etti. Sultan Key-Husrev, ağabeyi II. Süleyman-Şâh zamanında yıllarca Istanbul'da, o sıralarda imparator olan III. Alexius'un misafiri olmuştu. İznik tahtında III. Alexius'un dâmâdı Theodorus Lascaris bulunuyordu. Sultan Key-Husrev, hem imparatorun bu hâline acıyor, hem de vergiyi kesip Türkiye'ye karşı vaziyet alan Lascaris'ten endişeleniyordu. İznik'e elçiler gönderip, Lascaris'e, tahtı, meşrû sahibi olan III. Alexius'a iade etmesini ihtar eylediyse de, tabiatiyle bu ihtara kulak asılmadı. Bunun üzerine III. Alexius'u yanına alan Sultan Key-Husrev, Menderes vâdisinden batıya doğru ilerliyerek Bizans topraklarına girdi.

Lascaris, bütün kuvvetlerini toplıyarak Türkiye hükümdarını karşılamakta acele etti. Sultan Key-Husrev'in Karadeniz'e ve Akdeniz'e eriştiği gibi Ege'ye de erişmek istediğini, mukavemet görmezse soluğu Menderes'in denize döküldüğü yerde alacağını biliyordu.

Sultan Key-Husrev'in Şehâdeti

İki ordu Alaşehir (o zamanki adı : Philadelphia) yakınlarında karşılaştı. Türk ordusu, Bizanslılar'ı kolayca bozdu ve dağıttı. Bizanslılar, karmakarışık kaçmaya başladılar. Bu sırada, muharebe meydanını gezmekte olan Sultan'a, meydanda ölü gibi ya-

tan bir Bizans askeri saldırıp şehit etti. Bu hâdisenin, I. Kosova'da Sultan Murad'ın 1389'da mâruz kaldığı hâdiseye benzerliği şâyân-ı dikkattir. Fakat netice, Kosova'daki gibi olmadı. Sultan'ın şehit olduğunu duyan Lascaris, ordusunu toplayıp geri döndü (Kosova'da ise bütün düşman ordusu, başkumandanları ile beraber imha edilmişti). Tamamen zafer neş'esi içinde bulunan ve muharebe vaziyetini terketmiş olan Türk ordusu, bozuldu; mühim zayiat verdikten sonra işgal ettiği Bizans topraklarını terkedip Türkiye'ye çekildi. III. Alexius ile büyük Türk generallerinden Seyfeddin Ay-Aba, imparator Lascaris'e esir düştü.

Sultan Key-Husrev şehadetinde 42 yaşlarında idi. Türkiye'nin büyük hükümdarlarındandır. Oğulları Sultan Keykâvûs ile Sultan Alâeddin Keykubâd'a haşmet ve şevket yollarını açmıştır. Türkiye padişahının iç organları Alaşehir'e gömüldü. Cenazesi Konya'ya getirildi; Alâeddin Camii yanındaki Selçuklu sultanlarının gömüldüğü Künbed-Hâne'ye defnedildi. Uzun boylu, kuvvetli, cesur, pek yüksek kültürlü, zeki, siyasette ve askerlikte parlak bir şahsiyetti. Farsça'da şairdi. İlim, san'at ve edebiyatı korumuş, II. Kılıç-Arslan'ın yolunda devam ederek Türkiye'yi büyük mimarî eserlerle donatmıştır. İktisadî ve ticarî hayata fevkalâde ehemmiyet vermiş ve oğullarını da bu zihniyetle yetiştirip, ilerideki yarım yüzyılda Türkiye'nin refah ve saadetini temin etmiştir. Ticaret yollarını tamamen emniyet altına almış, komşu devletlerin hepsine Türkiye'nin üstünlüğünü tanıtmıştır.

5. I. SULTAN İZZEDDİN KEY-KÂVÛS (1210 — 1219)

Sultan Key-Kâvûs Devrinde Haricî Siyaset ve Fetihler

Sultan İzzeddin Key-Kâvûs, babasının 1211 nisanında şehadetinden ve kardeşi Melik Key-Kubâd ile mücadeleden sonra padişah oldu. 1219 aralığına kadar 8 yıl, 8 ay saltanat sürdü.

Sultan Key-Kâvûs, babasının siyasetine daha parlak bir şekilde devam etti. Samsun'un yanında başta Ereğli ve Amasra limanları olmak üzere Karadeniz sahillerinde daha birçok yerler fethetti ve bu suretle bu denizi Türkler'e iyice açtı. Artık Güney Karadeniz sahilleri, Türkler'le Bizanslılar arasında paylaşılmış oluyordu.

Bundan sonra Ermeni krallığının üzerine yürüdü. Maraş'ın doğusunda geçen şiddetli muharebelerde büyük Ermeni asılzadeleri Türkler'e esir düştü ve Ermeniler pek çok zayiat verdi. Türk-

ler, çok bol ganimet aldılar. Öyle ki bir sığır 2, birkaç koyun 1, güzel köle ve cariyeler 50 dirheme satıldı (1 dirhemin bugünki rayici tahminen 240 TL.'dır). 1218'de Ermenistan Kralı, Türkiye'ye tâbî olmayı kabûl etti. Bu, Anadolu birliği yolunda atılmış mühim bir adımdı. Başta Ulukışla olmak üzere birçok Ermeni kalesi Türkiye'ye bırakıldı. Krallık, Türkiye'ye yılda 20.000 dinar (tahminen 100 milyon TL.) vergi vermeyi, ayrıca aynî olarak mal göndermeyi, Sultan istediği zaman tam teçhizatlı 500 atlıyı Türkiye'nin emrine yollamayı kabûl etti. Aşağıda görüleceği üzere, bu tâbiiyet şartları, Sultan Key-Kubâd zamanında daha da ağırlaşacaktır.

Bu muvaffakıyetten sonra padişah, ana tarafından II. Kılıç-Arslan'ın torunu olan Erzincan meliki Mengücekoğlu Fahreddin Behrâm-Şâh'ın kızı Selçuk Hatun'la büyük merasimlerle evlendi (Mengücekler, II. Kılıç-Arslan zamanından beri, Selçuklular'ın alelâde bir valisi durumunda Erzincan'da saltanat sürüyorlardı).

Trabzon imparatorluğu da, Sultan Key-Kâvûs devrinde Türkiye'ye tâbî oldu. İznik imparatorluğu ile sulh yapıldı.

Sultan Key-Kâvûs, Malatya civarında Viranşehir'de öldü ve vasiyeti mucibince diğer Selçuklu padişahları gibi Konya'ya değil, istisnaî olarak Sıvas'a, yaptırdığı Dârüşşifâ'daki türbesine gömüldü.

Sinop'un Fethi ve Trabzon'un Tâbîliği

Sultan Key-Kâvûs devrindeki fetihlerin en mühimmi, Sinop'tur. Sinop, Karadeniz'de çok mühim bir limandı. Büyük ticarî ve stratejik ehemmiyeti vardı. 2 kasım 1214'te Sinop fethedildi ve Karadeniz'deki Türk donanmasına üs oldu. Bu suretle Antalya ve Sinop'ta üslenen Türk donanmaları, Karadeniz ile Akdeniz'de Bizans ve Latinler ile rekabete giriştiler ve onlardan büyük bir kuvvet teşkil ederek Sultan Key-Kubâd devrindeki Kırım seferini yapabilecek güce eriştiler.

Sinop'un fethi, Karadeniz'i Türkiye'nin hâkimiyetine düşürdü. Bundan böyle hiç bir deniz kuvvetinin burada Türkler'le müsavi hâle gelmesine imkân bulunmadı. Trabzon imparatorluğunun bütün deniz gücünü kırdı ve bu devleti, Türkiye'ye tâbî hâle getirdi. Sinop'un fethi sırasında imparator Alexius, Türkler'e esir düştü. Yapılan muahedeye göre Trabzon imparatorluğu, Türkiye'ye yılda 10.000 dinar, 500 at, 2.000 sığır, 10.000 koyun, 50 yük çeşitli mal vergi verecek, ihtiyaç zamanında askerî birlikler yollı-

yacaktı; bu birlikler, 1.000 muharipten fazla olmıyacaktı. Sinop'a derhal on binlerce Türk yerleşti. Ticaret ve iş adamları, hemen Karadeniz ticaretine müdahale ettiler.

1216 başlarında Halep Eyyûbî krallığı, eskisinden daha sıkı şartlarla Türkiye'ye tâbîliğini te'yîd etti.

Sultan Key-Kâvûs'un Şahsiyeti

Sultan Key-Kâvûs, Türkiye'yi cihanın en mamur ve müreffeh devletlerinden biri hâline getirdi; babasının eserini tamamladı. Trabzon imparatoru Alexius'u esir edip bu imparatorluğu Türkiye'ye bağlıyarak büyük şân-u şeref kazandı. Babası Akdeniz'de kuvvetli bir Türk donanması kurduğu gibi, o da daha kuvvetli bir donanmayı Sinop tersanelerinde meydana getirdi.

35 yaşlarında ölen Sultan Key-Kâvûs, kardeşine pek güclü, zengin, müreffeh ve mes'ud bir Türkiye bıraktı. Pek büyük nafia ve mimarî eserleri ve âbidelerle Türkiye'yi süsledi. 1217'de Sıvas'ta büyük bir tıp fakültesi ve buna bağlı bir hastane kurdu. Bu müesseseye gelir olmak üzere pek çok köyün yıllık vergisinden başka Sıvas'ta 70, Ereğli'de 30 mağazanın geliri tahsis edildi. Bu rakamlardan, müessesenin teşkilâtının azametini anlamak kabildir. Anadolu, İslâm âleminin en seçkin âlim ve san'atkârlarının toplandığı bir kültür merkezi hâline geldi.

Devletin ve milletin menfaatlerini her şeyden üstün tutan Sultan Key-Kâvûs, hiç sevmediği ve her fırsatta kendisine baş kaldıran kardeşi Alâeddin Key-Kubâd'ın hayatına dokunmadı. Hattâ kardeşinin değerini iyi bildiği ve hislerinden uzak devlet menfaatlerini düşünmeye muktedir büyük bir hükümdar olduğu için, amcasının ve başka kardeşlerinin hayatta olmalarına rağmen, Alâeddin Key-Kubâd'ı velîahd yapmak büyüklüğünü gösterdi. Gerçekten, genç yaşında veremden öldüğü zaman, Türkiye'yi, kardeşinin muktedir ellerine bırakmanın huzuru içindeydi. O da babası gibi Farsça'da şairdi. Sandukasına işlenen kıt'a, onundur.

Türkiye hükümdarlarının en büyüklerinden olan Sultan Key-Kâvûs, «Sultânu'l-Gaalib» ve «Sultânu'l-Kaahir» sanını takınmıştı. Kardeşinin devrinde, Türkiye'nin bir daha bir defaya mahsus Kaanûnî devrinde göreceği refah, zenginlik ve saadet yıllarının temellerini, kudretli elleriyle Sultan Key-Kâvûs atmıştır.

6. BÜYÜK SULTAN ALÂEDDİN KEY-KUBÂD (1219 — 1237)

Alâeddin Key-Kubâd'ın İlk Yılları

28 yaşında tahta geçen Sultan Alâeddin Key-Kubâd, Türkiye'de birinci imparatorluk devri padişahlarının en haşmetlisi, belki en büyüğüdür. 1219 aralığından 30 mayıs 1237'ye kadar 17 yıl, 5 aydan fazla tahtta kalmış, 45 yaşında ölmüştür.

Sultan Key-Kubâd'ın ilk yıllarında, Moğollar, Doğu Türk Hâkanlığı'nı yani Harzem-Şâhlar'ı devirerek Yakın Doğu'ya yaklaşmışlardı. Henüz Türkiye'den uzak bir problem olmakla beraber, meselenin ehemmiyetini kavrıyan Sultan, bu işi ele aldı. Daha şimdiden dünyayı titretmeye başlıyan Moğollar'a karşı, Türkiye'nin istikbalini düşündü. Büyük şehirlerin kale ve sûrlarını geniş ölçüde tamir ettirdi. Halîfe'nin arzusu üzerine, 5.000 kişilik mükemmel donatılmış bir birliği Musul'a gönderdi. Bundan sonra Akdeniz'in incisi sayılan Alâiye'ye döndü.

Müstakbel Alâiye, o zamanki adıyla «Kalonoros», Türk donanması tarafından denizden, 100 büyük mancınıklı Türk ordusu tarafından da karadan muhasara edildi. Bu tazyika dayanamıyacağını anlıyan kale hemen teslim oldu. Şehre Sultan Alâeddin'in adına izafeten «Alâ'îye» dendi (şimdi «Alanya» deniyor). Bu suretle Antalya Körfezi, tamamen Türk hâkimiyetine girdi. Akdeniz'de Türkler'in Antalya'dan sonra ikinci bir büyük limanı ve üssü oldu. Bugün hâlâ görülen tersanelerde, yeni gemiler kızağa kondu.

1223 ocağındaki bu mühim fetihten sonra, Alâiye, bir Türk şehri olmak üzere imar ve ihya edildi. Sultan Alâeddin, bundan sonraki yıllarda kışları bu tatlı iklimli Akdeniz şehrinde geçirmeyi çok sevecektir.

Kırım Seferi

Kastamonu'daki uc-beyi Çobanoğlu Hüsameddin Bey'in kumandasındaki bir Türk ordusunun Kırım'a seferi, artık Türkiye'nin Karadeniz'e hâkim olduğunu açıkça ortaya koyar. Sinop'tan hareket eden Türkiye imparatorluk donanması, Kırım'a çıktı. Türk ordusu, Urkapı Boğazı'nı geçip şimdiki Ukrayna'ya girdi. Çok şimale kadar uzandı. Türk-Kıpçak ve Rus beyleri, Büyük Sultan'a

itaat ve tazimlerini arzettiler. Soğdak şehrine Türk memurları, ticaret ve iş adamları gönderildi. Bu Kırım şehrinde Sultan Alâeddin bir de cami inşa ettirdi. Büyük ganimet taşıyan Donanma, Sinop'a avdet eyledi.

Kilikya Seferi

1226 Kilikya seferi ile Ermeni krallığı, eskiden çok daha sıkı bağlarla Türkiye İmparatorluğu'na bağlandı. Ertokuş Bey, Anamur'u aldı ve Akdeniz sahillerini takiben Göksu'ya geldi. Çavlı Bey de kuzeyden Ermeni topraklarına girdi: Silifke'ye, Göksu ağzına kadar Akdeniz sahilleri ele geçirildi. Buraya Kamereddin Bey vali tâyin edildi ve «Kamereddin-İli» dendi ki, Karamanoğulları zamanında bu çevreye «İçel» veya «İç-İl» denmiştir. Bu suretle Fethiye ile Silifke yani Kocaçay ile Göksu arasındaki bütün Akdeniz sahilleri Türkiye'nin oluyordu. Az zamanda Türkler, Bizans'ı batıya, Ermeniler'i doğuya sürerek Anadolu'nun Akdeniz kıyılarının en mühim ve uzun kısmını ele geçirmişlerdi. Silifke'den İskenderun Körfezi'ne kadar olan sahil, Ermeniler'in, İskenderun Körfezi'nden başlıyan sahil ise Latinler'in (Antakya Prensliği'nin) elinde idi.

Bu Ermenistan seferinde Ermeniler'in yanında müttefik olarak Latinler (Antakya Prensliği) de yer aldı. Fakat her tarafta mağlûp oldular. Maraş tarafından gelen tazyikle büsbütün perişan olan Ermeniler, sulh istediler.

Yapılan muahedeye göre, Türkiye'ye tâbiiyet şartları daha ağırlaştırıldı. Verilen yıllık vergi bir misli yükseltildi. Bundan böyle para, Sultan Alâeddin namına basılacaktı (Sultan Alâeddin ile oğlu II. Key-Husrev adına basılmış Ermeni paraları, bugün elimizdedir). Kilikya'nın en büyük Ermeni şehri olan Sis'te bir cami yapıldı. Türk Hâkanı arzu ettiği anda, Kilikya devleti, 1.000 atlı ve 500 yaya askeri tam teçhizatı ile göndermeyi kabûl ve taahhüt eyledi.

Doğu İşleri

Bundan sonra Sultan Alâeddin, Eyyûbî Sultanı Âdil'in kızı ile muazzam şenliklerle evlendi. Düğüne Mısır'dan, Suriye'den, Irak'tan ve başka ülkelerden davetliler geldi. Bu suretle Eyyûbî ve Selçuklu hânedanları yani Yakın Doğu'ya hâkim olan iki imparatorluk arasında yakınlaşma temin edildi.

Erzincan ve Şebinkarahisarı'ndaki Mengücoğulları da bu çevrelerden çıkarıldı. Buralara merkezden valiler gönderildi. Bu suretle Mengücoğulları tamamen tarihe karıştı. Erzincan'a yani Mengüc Tahtı'na velîahd-şehzâde Melik Key-Husrev vali tâyin edildi; çocuk olduğu için yanına atabey ve gerçek vali ve kumandan olarak Ertokuş Bey katıldı.

Trabzon Seferi

Bu sıralarda Karadeniz'deki Türk sahilleri, Ereğli ile Ünye arasında idi. Filyos, Kızılırmak ve Yeşilırmak, Türk sahillerinden denize dökülüyordu. Yalnız Gâvur Samsun, Türkiye'ye tâbî olarak Hıristiyanlar'da kalıyordu. Bunun yanında Türk Samsun şehri vardı. Doğu Karadeniz kıyılarından da Bizanslılar'ı kovmak maksadiyle 1228 Erzincan seferinden sonra, Trabzon seferine girişildi. Ünye ile Batum arasındaki sahiller, Trabzon Bizans imparatorluğuna yani Komnenos Hânedânı'na ait bulunuyordu.

Türk ordusu ile meydan muharebesi göze alınamadı. Bizanslılar, Trabzon kalesine çekildi. Trabzon, muhasara edildi. Türk ordusuna Ertokuş Bey kumanda ediyordu. Kale düşmek üzere, Türk askeri burclara tırmanmakta iken, ansızın çıkan acayip ve şiddetli bir fırtına, muhasarayı akim bıraktı ve Trabzon'un fethini 2,5 asır geciktirdi. Trabzonlular bu hâdiseye mucize gözüyle baktılar ve şükran olmak üzere bir kilise yaptırdılar.

Bu seferin neticesinde Trabzon imparatorluğu ortadan kaldırılamadı ise de, Kilikya Ermeni krallığı gibi, eskisinden çok daha sıkı bağlarla Türkiye'ye bağlandı. Buna göre Trabzon İmparatoru, Türk Hâkanı istediği zaman tam teçhizatlı 1.000 asker gönderecekti. Yıllık vergi de ağırlaştırılıyordu.

Doğu ve Batı Türk Hakanlıkları Karşı Karşıya

1228'deki Trabzon seferinden sonra, doğuda kriz başladı. Krizin sebebi, Moğollar tarafından Türkistan'dan kovulan Doğu Türk Hâkanı Celâleddin Harzem-Şâh'ın, Yakın Doğu'ya gelmesi ve Anadolu sınırlarında dolaşması idi. Henüz İran, Kafkasya gibi büyük ülkeler, Harzem-Şâhlar'da idi. Alâeddin Key-Kubâd'ın siyaseti, Harzem-Şâhlar ve Eyyûbîler ile müttefikan hareket etmek, 3 büyük Müslümanın imparatorluğunun birleşik kuvvetleriyle Moğollar'ın Yakın Doğu'ya müdahalesine meydan vermemekti.

Celâleddin Harzem-Şâh da, Batı Türk Hâkanı Alâeddin Key-Kubâd'a yazdığı mektupta, aynı ırkın çocukları olduklarını söyleyip ittifak teklif ediyordu. Fakat Harzem-Şâh'ın büyük bir asker olmakla beraber siyasî görüşten mahrumiyeti, bu ittifakı meydana getiremedi. Çünkü, ansızın Doğu Anadolu'ya giren Doğu Türk Hâkanı, büyük kültür merkezi Ahlat'ı alıp yağma etti. Bu hâdise, çok fena tesir uyandırdı. Buna rağmen siyasî dehâ sahibi olan ve müşterek Moğol tehlikesini kavrıyan Sultan Alâeddin, Doğu Türk Hâkanı'nı son defa ikaz etmek istedi. Yazdığı nâmede siyasî öğütler verdi, velîahdi Melik Key-Husrev'le Harzem-Şâh'ın kızının evlenerek iki Türk imparatorluğunun yakınlaşması teklifinde bulundu. Nihayet Türkiye'ye girmek isterse başına büyük felâketler geleceğini ihtar ederek son bir ültimatom verdi.

Harzem-Şâh'ın bütün bunlara kulak asmak niyetinde olmadığı anlaşıldığından, Sultan Alâeddin, ordusu ile Doğu Anadolu'ya geldi. 10 ağustos 1230'da Erzincan yakınlarında Yassıçemen'de Türkiye ve Türkistan orduları karşılaştı. Bir çeşit Ankara Muharebesi olan bu büyük meydan muharebesinde Harzem-Şâh, kesin şekilde bozuldu. Moğollar karşısında birçok zafer kazanmış olan bu ordunun bu kadar bozulmasına Sultan Alâeddin de hayret etti.

Bu korkunç mağlûbiyet üzerine Malazgirt'ten Ahlat'a çekilen Harzem-Şâh, Anadolu'da tutunmasına imkân olmadığını anlayıp Âzerbaycan'a çekildi.

Sultan Alâeddin Erzurum'da

Bundan sonra Sultan Alâeddin, Harzem-Şâh ile müttefikan kendisine baş kaldıran Erzurum meliki amcasının oğlu Rükneddin Cihan-Şâh'ı esir aldı. Erzurum'a başka bir vali tâyin etti. Bu suretle bazı tarihlerde Rükneddin Cihan-Şâh ile babası Mugıyseddin Tuğrul-Şâh için kullanılan «Erzurum Selçukluları» adıyla tanınan dal, nihayete erdi.

Bundan sonra Celâleddin Harzem-Şâh, bir dereceye kadar siyasî basiretsizliğini anladı. Türkiye'ye, Mısır'a ve Halîfe'ye müracaat etti, acele yardım istedi. Fakat kendisine itimat kalmadığından, bu yardım yapılmadı. Moğollar, son Harzem-Şâh'ı kolayca alt ettiler ve İran'ı aldılar. Key-Kubâd'ın en büyük korkusu gerçekleşti : Moğollar'la komşu oldu. Gürcistan'da fütuhatta bulunan Sultan Alâeddin, Moğollar'a karşı parlak bir diplomasi yürütüyordu. Celâleddin Harzem-Şâh gibi kendilerini senelerce uğraştıran

çok büyük bir askeri yenmiş olması, Türk Hâkanı'nı, Moğollar'ın gözünde çekinilmesi icap eden bir şahsiyet yapmıştı. Türkiye'nin büyük zenginliği ve sonsuz kaynakları, Moğollar'ı da Sultan Alâeddin ile dost geçinmek yolunu tutmaya mecbur etti.

Türkiye ve Mısır Karşı Karşıya

Türkiye Hâkanlığı o derecede güc kazanmış ve refah seviyesine erişmişti ki, Mısır Eyyûbî imparatorluğunu telâşa düşürdü. Haleb Eyyûbî krallığının bile Kahire'ye değil, Konya'ya tâbî olması, bu telâşı son derece arttırmıştı. Zira bütün tarih gösteriyordu ki, Mısır'da bulunan kuvvetin behemehal Suriye'yi elde bulundurması ve Asya'yı tutması icap etmektedir; aksi takdirde büyük devlet olarak devamın imkânı kalmaz.

1234'te Mısır Eyyûbî imparatoru Sultan Kâmil, yanına 16 Eyyûbî melikini (kralını) aldı; Anadolu'nun Toroslar ve Fırat'ın doğusunda kalan parçasını Türkiye'den koparmak üzere Sultan Alâeddin'in üzerine yürüdü. Fakat 100.000 kişiyle bu muazzam istilâ teşebbüsünü karşılıyan Türkiye Hâkanı, Eyyûbîler ile müttefiklerini üstüste yendi. Eyyûbîler, kesin şekilde Anadolu'dan atıldı. Güneydoğu Anadolu'nun Konya'ya bağlılığı, münakaşa edilemez bir şekilde teeyyüt etti. Bu suretle bu seferin sebeplerinden olan Ahlat'ı geri alma işi başarılamadı. Van Gölü'nün kuzeybatı sahilindeki bu mühim şehir Türkiye'de kaldı ve Türkiye, Van Gölü'ne erişmiş oldu.

Sultan Alâeddin'in Ölümü ve Şahsiyeti

Bundan sonra Suriye'yi fethe çıkacağı sanılan Sultan Alâüddin, ordusunu Kayseri'de topladı. Kayseri dışında Meşhed Ovası'nda Şeker Bayramı'nın 3. günü verdiği ziyafette zehirlendi; 45 yaşında öldü.

Türkiye birliğini kesin şekilde kuran Sultan Alâeddin, devrinin en büyük hükümdarı idi. Halîfe tarafından Türkiye hükümdarının «Sultânu'l-Â'zam = En Büyük İmparator» unvanı resmen tanınmış ve İslâm hükümdarlarının en büyüğü olduğu tasdik edilmişti. Moğol tehlikesinin arifesinde Sultan Alâeddin dehâsında bir hükümdarın ölümü, Türkiye için felâket olmuştur. Çünkü halefi olan oğlu, onun yerini doldurmaktan tamamen uzak kalmıştır.

Sultan Alâeddin, âlim ve şairdi. İlim ve san'at adamlarına karşı pek cömert davranmıştır. Heykel ve resim de dahil olmak üzere, güzel san'atları çok himaye etti. Şöhretini duyduğu bir ilim

adamını en uzak ülkelerden Konya'ya davet eder, bizzat görüşürdü. Bahâeddin Veled ile oğlu Celâleddin Rûmî'ye büyük hürmet göstermişti. Kışın Kayseri'de, yazın Antalya ve Alâiye'de oturmayı severdi. Adalet işlerini dikkatle takip eder, en küçük haksızlığı tamir edinceye kadar arkasını bırakmazdı. Ordu ve donanmaya çok itina eder, askere pek iyi bakardı. Zamanında Türkiye'nin savunma bütçesi 100 milyon altını geçiyordu. Dâhice bir ticaret ve iktisat siyaseti takip ederek, Türkiye'yi cihanın en zengin ve müreffeh ülkesi hâline koymuştu. Altın, gümüş ve değerli taşların Türkiye'ye ithali, gümrükten muaftı. Ticaret eşyası, devletin himayesi ve sigortası altındaydı; her türlü tecavüzden masundu. Korsan ve eşkıya tecavüzüne uğrıyan ticaret malını Hazine, derhal sahibine tazmin ederdi. Dünyanın en muhteşem kervansarayları ile ticaret yolları emniyet ve rahatlık altına alınmıştı. Şeker, dokuma, silâh fabrikalarının yanında pek muazzam nafia eserleri yapılmış, Türk şehirleri, hattâ kasaba ve köyleri, mâmûre hâline getirilmişti. Köylü, tahta sabanı terketmişti; madenî saban kullanıyordu.

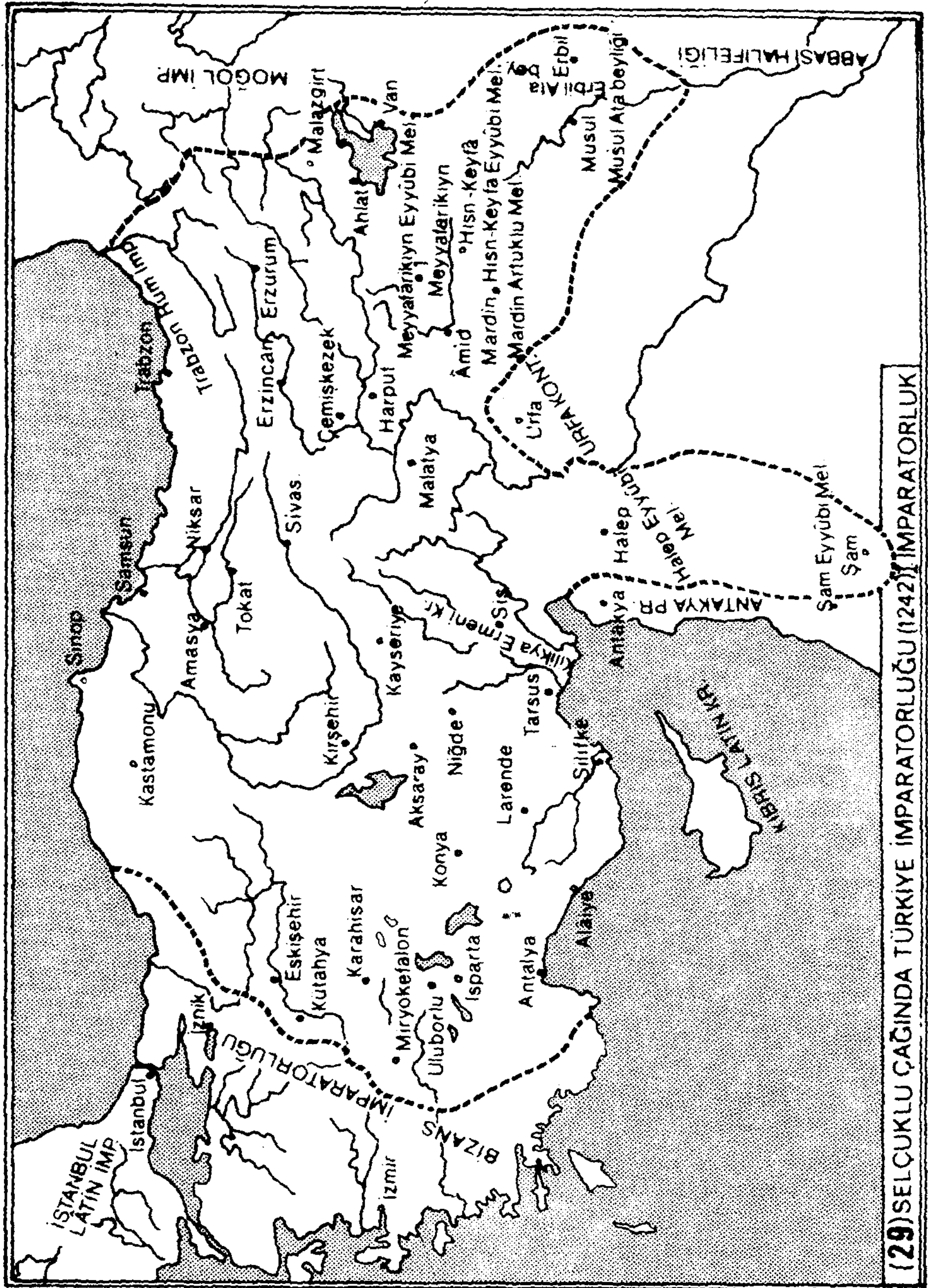
Çağdaş Avrupalılar, o devir Türkiye'sinin zenginlik ve refahını efsanevî bir şekilde tahayyül ediyorlardı. O devir Avrupa vesikalarının Türkiye'den bahseden satırları, hayret ve ibret hislerine kapılmadan okunamaz.

Anadolu Türkü, Sultan Alâeddin'i «Uluğ Key-Kubâd» diye anmıştır. Emsalsiz bir saadet devrinin hükümdarı olan Sultan Key-Kubâd, çeşitli meziyetleri ve büyük bir devleti idarede gösterdiği dehâ ile, Türkler'in hâfızasında ölümsüz kalmıştır. Osmanoğulları'nda Kaanûnî ve çağı neyse, Selçuklu Türkiyesi'nde de Alâeddin Key-Kubâd ve çağı, o olmuştur.

7. II. SULTAN GIYÂSEDDİN KEY-HUSREV (1237 — 1246) VE KÖSEDAĞI BOZGUNU (3 Temmuz 1243)

II. Key-Husrev'in İlk Yılları (1237 — 1243)

Türkiye tahtına çıkan ilk zayıf şahsiyet, Alâeddin Key-Kubâd gibi çok büyük bir babanın oğlu olan II. Gıyâseddin Key-Husrev'dir. Annesi Mâh-Perî Hatun'dur. Tahta geçtiği zaman ancak 13,5 yaşında idi. Şahsiyetinin zayıflığını, biraz da bu kadar genç hükümdar olmasında aramak doğrudur. 30 mayıs 1237'de babasının ölümü ile tahta geçti. 9 yıl saltanattan sonra 22,5 yaşında öldü.

1240'a kadar saltanatı, Emîr Sâdeddin Köpek'in uğursuz diktatörlüğü altında geçti. Diktatör, devletin en değerli ricâlini öldürttü.

II. Key-Husrev, dünyanın en parlak devletine vâris oldu. Trabzon imparatorluğu, Kilikya krallığı, Eyyûbî ve Artuklu melikleri, Türkiye'ye tâbî bulunuyorlar, bütün komşuları, Türkiye'nin üstünlüğünü kabûl ediyorlardı. Dünyanın en güclü ordu ve donanması Türkiye'nin elindeydi. Türkiye, cihanın en zengin ve müreffeh ülkesiydi. Gürcistan krallığı gibi, İznik'teki asıl Bizans imparatorluğu, Türkiye'ye yarı tâbî bir halde olup, artık Anadolu'da bir karış toprağı geri almayı düşünmüyordu; bütün gayesi, Istanbul'u Latinler'den istirdâd edebilmekten ibaretti.

Diyarbakır, Eyyûbîler'e aitti ve Türkiye'ye tâbî idi. 1240 sonlarında veya 1241 başlarında Âmid şehri, Türkiye'ye geçti ve doğrudan doğruya Konya'ya bağlandı. Mübârizeddin İsa Bey, sü-başı tâyin edildi. Bu, II. Key-Husrev devrinin başlıca muvaffakıyetidir. Bunun üzerine Suriye Eyyûbî Melikliği de Türkiye'ye tâbî oldu ve Şam'da II. Key-Husrev adına hutbe okundu. Türkiye, şevketinin zirvesine erişmişti ki, inhitat başladı. 1241-1242 yıllarında Suriye'nin Türkiye'ye tâbî olması, Selçuklu sultanlığına büyük bir prestij kazandırmıştı ki, Orta Anadolu'da çıkan büyük Babaî isyanı, devletin bünyesini sarstı ve Moğollar'a karşı müstakbel mukavemetini azalttı.

Harzem-Şâhlar ile Eyyûbîler'i kesin şekilde mağlûp eden bir Türkiye'den, Moğollar son haddine kadar çekiniyorlardı. Onun için Doğu Anadolu'ya girmeleri, çok mahcubane bir şekilde olmuş, fakat Kösedağı bozgunundan sonra inisyatifi ellerine almışlardır. İran'daki Moğol ordularının başkumandanlığına Cormagon Noyan'ın yerine Baycu Noyan tâyin edilmişti. Kafkasya'da Gürcü ve Ermeni kuvvetlerini de beraberine alan Baycu, büyük bir Moğol-Türk ordusunun başında, Anadolu kapılarında fırsat gözlüyordu. Babaî isyan veya ihtilâli ile yeni Türkiye hükümdarının çocuk yaşta bulunması ve zayıf bir şahsiyet olması, ona aradığı fırsatı verdi. Türkiye'nin gerçek askerî kudretini tartmak üzere 1242 kışında Erzurum'u muhasara etti ve bu büyük Türk şehrini alarak yağmaladı. Bu haberin şüyûu üzerinedir ki Suriye, Türkiye'yi metbû tanımaktan vazgeçti.

Tehlike çanlarının çalması üzerine 19 yaşındaki II. Key-Husrev, 80.000 kişilik ordusu ile Sıvas'a geldi.

Kösedağı Felâketi (3 Temmuz 1243)

Sıvas'ın 80 km. kadar doğusunda Kösedağı mevkıinde, iki büyük ordu arasında yaklaşma oldu. Tecrübeli Türk kumandanları, Moğol ordusunun şecaati ve ölmeden muharebe meydanından çekilen her Moğol askerinin cezasının ölüm olduğunu bildikleri için, dağ geçitlerini tutup, düşman taarruzunun beklenmesini, I. ve II. Kılıç-Arslanlar'ın çok kullandıkları bir tâbiyenin tatbikını istediler. Genç Sultan, etrafındaki saray dalkavuklarının teşvikıyle bu planı kabûl etmedi ve derhal taarruz emrini verdi. Fakat daha Türk ordusunun öncüsü bozulur bozulmaz hayatında muharebe görmemiş olan II. Key-Husrev, ordusunun mağlûp olduğunu sanıp düşman eline geçmemek için, ordugâhı terkedip Tokat yoluyla Konya'ya kaçtı. Sultan'ın bu akıl almaz hareketi üzerine dehşet içinde kalan dünyanın birinci ordusu, tek silâh kullanmadan, dağınık birlikler hâlinde, çadırlarını ve mühimmâtını bırakıp dağıldı. Sabahleyin Moğollar, binlerce Türk çadırını önlerinde görünce, Türkler'in dağ geçitlerine saklanıp pusu kurduklarını sandılar; bir öncü mağlûbiyetiyle koca ordunun muharebe meydanını düşmana bıraktığını akılları kesmedi.

Birkaç gün Moğollar, Türk taarruzunu ıstırap ve halecanla beklediler. Hiç bir ses çıkmayınca Türk çadırlarına girdiler ve Selçuklu ordu hazinesini, atlarını, mühimmâtını, cephânesini bir arada görüp ele geçirince, vaziyeti anladılar. Türkler'in korkudan veya başka bir sebepten acele kaçtığına karar verdiler.

40.000 kişilik Moğol ordusu karşısında 80.000 kişilik Türk ordusunun böyle yüz kızartıcı bir şekilde dağılması ve Anadolu'yu düşman istilâsına açık bırakması, Anadolu Türk tarihinin felâketli ve acıklı sayfalarından birini teşkil eder. Âkıbeti de çok vahîm olmuş, Türkiye, tedricen Moğol tahakkümüne düşmüştür. Halbuki Moğollar'ı hiç olmazsa Toroslar'da durdurmak ve Türkiye'ye sokmamak, mümkündü ve Türk Hâkanlığı'nın askerî ve malî gücü bunu temine müsaitti.

Bundan sonra Moğollar, sırasıyla, Türkiye'nin en büyük şehirlerinden olan Sıvas'ı, Kayseri'yi ve Erzincan'ı alıp feci şekilde yağma ettiler.

Kösedağı bozgunundan sonra Türkiye vezîri (başbakanı) Mühezzibeddin Ali, Konya'ya gitmemiş, Amasya'da kalmıştı. Bu devlet adamının zekâsı, Türkiye'yi bir müddet için daha büyük bir felâketten kurtardı. Mühezzibeddin Ali, Baycu Noyan'la müzake-

reye girişti. Kösedağı'nda Türkler'in ancak 3.000 ölü verdiklerini, devletin 100.000 kişilik ordusunun ayakta olduğunu, bu ordunun dünyanın en iyi teçhiz edilmiş kuvveti bulunduğunu, Kösedağı'nın kumandanlar arasındaki rekabetten mütehassıl tesadüfî bir hâdise olduğunu, Türkiye halkının Selçukoğulları'ndan başka kimseye itaat ve inkıyâd etmesine imkân ve ihtimal bulunmadığını, Türkiye devlet bütçesinin ve malî kaynaklarının en uzun harblere mütehammil bir azamette olduğunu Baycu Noyan'a söyledi ve onu ikna etti. Birçok hediyelerle Moğollar'ı kandırdı ve daha fazla ilerlemenin kendileri için helâke sebebiyet vereceği hususunda sözlerle düşmanı korkuttu.

Kösedağı'ndan sonra Türkiye, bir arazi kaybına uğramadı. Moğollar çekilip gittiler. Fakat gene geleceklerdi. Bizans, bu bozgundan istifade etmeyi bile düşünmedi. Bilakis, Türkiye'nin Istanbul'daki Latin İmparatorluğu ile müzakerelerinden endişeye kapılarak, Konya ile 1211 muahedesini yenilemeye can attı.

Gıyâseddin Key-Husrev, genç yaşta vahşî hayvan ısırmasından öldü. Kösedağı, Moğollar'a yol göstermesi bakımından bir dönüm noktası olmakla beraber, 1276'ya kadar daha 33 yıl Türkiye, saadet ve refah içinde yaşadı. Fakat Selçukoğulları'nın büyük sultanlarının arkası kesildiği ve devlet iç kargaşalıklara düştüğü için, gittikçe zayıfladı. Bu müddet içinde Moğollar, cihanı fethettiler ve nihayet sıra Türkiye'ye geldi. II. Key-Husrev ve halefleri zamanında, Türkiye'nin imarı devam etti. Ticarî ve iktisadî inkişaf ilerledi.

SEÇİLMİŞ BİBLİYOGRAFYA : Osman Turan'ın *İslâm Ansiklopedisi*'ndeki şu makaleleri : *Kılıç-Arslan* II., c. VI, s. 688-703; *Key-Husrev I.*, s. 613-20; *Kılıç-Arslan III.*, s. 703; *Key-Kâvûs I.*, s. 631-42; *Key-Kubâd I.*, s. 646-61; *Key-Husrev II.*, s. 620-29; aynı yazar, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, Istanbul, 1971. — O. Turan'ın makalelerinde bibliyografya verilmiştir; şu eserlerin okunması, faydalıdır : İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, c. XI-XII; İbni Bîbî, *Selçuk-Nâme*, Farsça metin T.T.K. tarafından neşredilmiştir; Ankara, 1956; Nesewî, *Sîretu's-Sultân Celâlu'd-Dîn Mengü-Bertî*, Paris, 1891 (Fransızca ve Türkçe tercemeleri vardır); İbrahim Hakkı Konyalı, *Alanya*, Istanbul, 1946; Halil Edhem (Eldem), *Kayseriye Şehri*, Istanbul, 1916 (Târîh-ı Osmânî Encümeni nş.); J. H. Löytved, *Konia*, Berlin, 1907; Aksarâyî, *Musâmeretu'l-Akhbâr*, Farsça metin : O. Turan nş., T.T.K., Ankara, 1944; F. Chalandon, *Jean II. Comnène et Manuel I. Comnène*. Paris, 1912; M. F. Köprülü, *Anadolu Selçukluları Tarihi'nin Yerli Kaynakları*. T.T.K., Ankara, 1943; Rudolf Fahrner, *Alaeddin Keykubad*, Tübingen 1957

IV

ANADOLU TÜRK DEVLETLERİ

1. DÂNİŞMENDLİLER (1095 — 1175)

Dânişmendli Türk krallığı, Anadolu Selçukluları'na tâbî olarak takriben 1095'ten 1175 haziran'ına kadar tahminen 80 yıl sürmüş, yani Türkiye devletinin bir parçasını teşkil eylemiştir (Bununla beraber devleti Dânişmend Gazi'nin Malatya'yı aldığı 1085 'den başlatmak da mümkündür). Devletin esas sahası Sıvas, Tokat, Amasya çevresi idi. 1127-1142 arasında 15 yıl çok genişlemiş, Ankara, Çankırı, Kastamonu, Çorum, Yozgat çevrelerine hâkim olmuştur. 1127'den 1175 haziran'ına kadar 48 yıl Malatya, 1127 'den 1173'e kadar 46 yıl da Kayseri, Dânişmendoğulları'nın olmuştur. Dânişmendoğulları, I. Sultan Mes'ud'dan sonra yani II. Kılıç-Arslan zamanında, tamamen Konya'ya bağlanmışlardır.

Devletin başkentleri: Niksar (1095?-1127 = 32?), Malatya (1127-1135 = 8), Kayseri (1135-1142 = 7) ve Sıvas (1142-XII.1171 = 32) idi. Şu halde başlangıçta Niksar, sonlarda Sıvas, Dânişmendoğulları'nın merkezi olmuştur.

Devletin kurucusu Emîr Gazi Dânişmend Taylı Bey'in adı bazı kaynaklarda «Mehmed», bazılarında «Ahmed» şeklinde geçmektedir. Dânişmend Bey, Anadolu'nun fethine katılan ve Türkiye'nin kurulmasında rol oynıyan büyük kumandanlardan biri olmakla beraber, devleti, esas itibariyle Süleyman-Şâh'ın gazabına uğrayıp Anadolu'dan kovulan Artuk (Artık) Bey'in fethettiği Yeşilırmak çevresinde kurulmuştur. Anadolu Fâtihi ve Türkiye devletinin kurucusu Kutalmışoğlu Sultan Süleyman-Şâh, Dânişmend Gazi'nin kızkardeşinin oğludur. Bu yüzden Artuk Bey'in fütuhatına vâris olmasının kolaylaştığı muhakkaktır.

Dânişmend Gazi'nin yerine önce «Emîr = Prens», sonra «Melik = Kral» sanıyla oğlu Gazi Bey geçmiştir. Gazi Bey'den sonra devlet, iki kola ayrılmıştır: Gazi Bey'in büyük oğlu Melik Mehmed, Kayseri - Sıvas'ta, küçük oğlu Melik Aynuddevle ise Malatya'da saltanat sürmüşlerdir.

Melik Aynuddevle, I. Kılıç-Arslan'ın oğlu Melik Tuğrul-Arslan'ın kızı ile evliydi. Bu Selçuklu prensesi, 1152 haziranında oğlunun nâmına saltanat nâibesi olmuştur. Oğlu, Melik Alâeddin Zu'l-Karneyn'dir. Ondan sonra, Melik Alâeddin'in 3 oğlu Malatya'da tahta çıkmışlardır. Artukoğlu Fahreddin Kara-Arslan'ın kızı, sırasıyla bu 3 kardeş ile evlenmiştir. 1175 haziran'ında Selçuklular, bu dala son vermişler, dalın son hükümdarı Melik Efrîdûn, bu tarihte 18 yaşında ölmüştür.

Esas dalda ise Melik Mehmed'in yerine kardeşi Melik Nizâmeddin Yağı-Basan geçmiş, bu zat, I. Sultan Mes'ud'a dâmâd olmuştur. 1150'de Yağı-Basan, 1164 eylûl'ünde Melik İsmail'le evlenen bu Türkiye imparatorluk prensesi, 1171 kasım'ında öldürülmüştür. Yağı-Basan'ın yerine Melik İbrahim'den olma torunu Melik Şemseddin İsmail, sonra Melik Mehmed'in oğlu Melik İmâdeddin Nâsıreddin Zunnûn geçmiştir. Zunnûn da Sultan Mes'ud'un dâmâdı olup, bir de II. Kılıç-Arslan'dan dul kalan Saltuklu prensesi ile evlenmiştir. Zunnûn, 1171 aralığından 1173'e kadar yalnız Kayseri'de hüküm sürmüş, Sıvas'ı kaybetmiştir.

Melik Yağı-Basan'ın kızlarından biri Sultan Mes'ud'un oğlu Melik Şehenşâh ile, diğeri de Artukoğlu Fahreddin Kara-Arslan'la evlenmiştir. Yağı-Basan'ın 4 oğlu vardı.

DÂNİŞMENDOĞULLARI (1095? — VI.1175 = 80?)

1. *Emîr Mehmed (Ahmed) Gazi Dânişmend Taylı* (1095?-1104 = 9?)
2. *Emîr* (sonra : *Melik*) *Gazi* (1104-1134 yazı = 30)
3. *Melik Mehmed* (1134 yazı — 1142 = 8)
4. *Melik Nizâmeddin Yağı-Basan* (1142 — VIII.1164 = 22)
5. *Melik Şemseddin İsmail* (VIII.1164 — XII.1171 = 7, 4)
6. *Melik İmâdeddin (Nâsıreddin) Zu'n-Nûn* (XII.1171 — 1174 = 3) (ölümü : 1178?)

Malatya Şubesi (1135 — VI.1175 = 40) :

1. *Melik Aynuddevle* (1135 — VI.1152 = 17)
2. *Melik Alâeddin Zu'l-Karneyn* (VI.1152 — X.1162 = 10, 4)
3. *Melik Nâsıreddin Mehmed* (X.1162 — 1170 = 8)
4. *Melik Fahreddin Kasım* (1170 — VI.1171 = 1)
5. *Melik Efrîdûn* (VI.1171 — VI.1175 = 4, 0)

2. SALTUKOĞULLARI (1080 — 1201)

Saltuk (Saltık) oğulları veya Saldukıyler Türk krallığı, 1080-1201 arasında 121 yıl devam etmiş, Anadolu Selçukluları'na tâbî olmuş, bu tâbiiyet II. Kılıç-Arslan'la son derece sıkılaşmıştır. Devletin merkezi Erzurum olup, Erzurum, Kars, Artvin, Gümüşhane, Rize çevrelerini içine alıyordu; fakat bu, en geniş şeklidir; ilk zamanlardaki bu sınırlar, sonraları muhafaza edilememiştir. Devletin kurucusu Ebulkasım Bey, Anadolu'nun fethine Süleyman-Şâh'ın maiyetinde katılan büyük kumandanlardandır. Saltuk Bey adlı birinin oğlu olduğu tahmin edilebilir. Yerine oğlu Melik Ali, sonra bunun oğlu Melik İzzeddin Saltuk, sonra bunun oğlu Nâsıreddin Mehmed, sonra bunun oğlu Melik-Şâh tahta geçmiştir. 1201'de bu devlet tamamen Konya'ya bağlanmıştır. Melik Mehmed'in kızkardeşi olan prenses, önce II. Kılıç-Arslan'la evlenmiş (fakat nikâh «sûrî» kalmış, yani zifaf olmamıştır) (1159), sonra Dânişmendoğlu Zunnûn ile (1159), sonra da Haleb meliki İsmail Zengî ile (1178?) izdivaç yapmıştır.

SALTUKOĞULLARI (1080 — 1201 = 121)

1. *Emîr Ebulkasım* (1080-1100? = 20?)
2. *Melik Ali* (1100?-1145 = 45?)
3. *Melik İzzeddin Saltuk* (1145-1174 = 29)
4. *Melik Nâsıreddin Mehmed* (1174-1185? = 11?)
5. *Melik Melik-Şâh* (1185?-1201 = 16?)

3. MENGÜCEKOĞULLARI (1071 — 1252)

Mengücoğulları veya Mengûcekler Türk krallığı, Malazgirt Zaferi sıralarında yani 1071'e doğru başlamış, 1252'ye kadar 181 yıl devam etmiştir. Devlet, Anadolu Selçukluları'na tâbî olup, II. Kılıç-Arslan devrinde bu tâbiiyet çok sıkılaşmıştır. Başkent Erzincan idi, bazan Kemah'a götürülmüştür. Devletin bir de Divriği şubesi olmuştur. En geniş zamanında Mengücoğulları, Erzincan, Gümüşhane, Giresun, Divriği, Kuzey Tunceli çevrelerine hâkim olmuşlardır. Devletin kurucusu Mengücük (veya Mengûcek) Gazi, Süleyman-Şâh'ın maiyetinde Anadolu'nun fethine katılan büyük Türk kumandanlarındandır. Yerine oğlu Melik İshak geçmiştir. Melik-İshak'tan sonra devlet iki şubeye ayrılmıştır. Asıl şube Erzincan-Kemah dalıdır. Melik İshak'ın oğlu I. Dâvûd, sonra onun oğlu Behrâm-Şâh, sonra onun oğlu II. Dâvûd bu suretle Erzin-

can'da saltanat sürmüşlerdir. Bunlardan 63 yıl tahtta kalan Behrâm-Şâh meşhur olup, Türk asıllı büyük Farsça mesnevî şairi Nizâmî-i Gencevî tarafından öğülüp ebedîleştirilmiştir.

Behrâm-Şâh'ın oğullarından Selçuk-Şâh, Kemah'ta ve diğer oğlu Muzaffereddin Mehmed de Şebinkarahisarı'nda hüküm sürmüşlerdir. Behrâm-Şâh'ın kızlarından biri (Turan-Melik Hatun), hânedânın Divriği dalından Ahmed-Şâh'la, Selçuk Hatun ise Sultan İzzeddin Key-Kâvûs ile evlenmiş, diğer bir kızı da Erzurum Selçuklu meliki Tuğrul-Şâh'a varmıştır. Muzaffereddin Mehmed'in kızı ile de II. Key-Husrev evlenmiştir. Muzaffereddin Mehmed'in oğulları İzzeddin Siyâvuş, Fahreddin Süleyman, Nâsıreddin Behrâm-Şâh Beyler, Selçuklu hizmetine girmişlerdir.

Divriği dalının kurucusu, Melik İshak'ın diğer oğlu I. Süleyman olup, yerine Şehenşâh, sonra bunun oğlu II. Süleyman ve bunun oğlu Ahmed-Şâh, nihayet sonuncusunun oğlu Melih Salih geçmiştir.

MENGÜCEKOĞULLARI (1071 — 1252 = 181)

1. *Emîr Mengücek Gazi* (1071-? = ?)
2. *Melik İshak* (?-1242? = ?)
3. *Melik I. Dâvûd* (1142?-1162? = 20?)
4. *Melik Fahreddin Behrâm-Şâh* (1162-1225 = 63)
5. *Melik Alâeddin II. Dâvûd-Şâh* (1225-1228 = 3)

Divriği Şubesi (1142? — 1252? = 110?) :

1. *Melik I. Süleyman* (1142?-? = ?)
2. *Melik Seyfeddin Ebu'l-Muzaffer Şehenşâh* (?-? = ?)
3. *Melik II. Süleyman* (?-? = ?)
4. *Melik Hüsâmeddin Ebu'l-Muzaffer Ahmed-Şâh* (?-? = ?)
5. *Melikü'l-Müeyyed Salih* (?-1252 = ?)

4. HISN-KEYFÂ ARTUKLULARI (SÖKMENÎLER) (1098 — 1231)

Anadolu'nun fethine katılıp Yeşilırmak vâdisini fethettikten sonra başkumandan Süleyman-Şâh tarafından Sultan Melik-Şâh'a şikâyet edilip Anadolu'dan alınan ve fethettiği yerler Süleyman-Şâh'ın dayısı Dânişmend Gazi'ye verilen Gazi Artuk (Artık) Bey, Anadolu'da 1098'den 1407'ye kadar 309 yıl devam eden bir hânedânın kurucusu olmuştur. Bu hânedan, 3 dal hâlinde devam etmiştir. Bunlar küçük Hısn-Keyfâ, Mardin ve Harput krallıklarıdır.

Hısn-Keyfâ şubesine kurucusu Sokman (Sökmen) Bey'e izafeten «Sökmenîler», Mardin şubesine de kurucusu Sokman Bey'in kardeşi İlgazi'ye izafeten «İl-Gaazîler» denmektedir (her ikisi de Artuk Bey'in oğludur). Harput şubesi ise, Sökmenîler'den ayrılmıştır.

Artuk Bey, Osmanoğulları gibi Oğuzlar'ın Kayı boyu beylerinden olup, Eksük (bugünki söyleyişimizle : Eksik) Bey'in oğludur. Anadolu'dan çıkarıldıktan sonra 1086-1091 arasında 5 yıl Selçuklular'ın Kudüs (Filistin) umumî valisi olmuş, Ummân'ı fethedip Büyük Türk Hâkanlığı'na katmış, Alp-Arslan'ın oğlu ve Süleyman-Şâh'ın rakîbi Tutuş'un maiyetine girip Anadolu Fâtihi'nin acıklı ölümünde başlıca âmil olmuştur. Türkiye tarihinin mühim ve kudretli şahsiyetlerinden, dehâ sahibi bir askerdir.

Artuklu hükümdarları «Melik = Kral» sanını takınmışlar, 1182'ye kadar Büyük Selçuklular'a ve bazan Anadolu Selçukluları'na yani Türkiye'ye, sonra Eyyûbîler'e (Kahire), az sonra tekrar Türkiye'ye (Konya), 1250'de Memlûkler'e (Kahire), 1260'ta İlhanlılar'a (İran Moğolları), sonra gene Memlûkler'e, Timurlular'a, Karakoyunlular'a tâbî olmuşlar, hiç bir zaman tamamen bağımsız bulunmamışlardır.

Artuk Bey, 1183'te Âmid'i (Diyarbekir) alıp kendine merkez yapmış, 1094'te de Surûc'u almıştı. 1108 başında Mardin, 1117'de Haleb, Artukoğulları tarafından alınmıştır. O zamanlar mühim bir şehir olan Meyyâfârikıyn de (bugünki Silvan, Diyarbakır'a bağlı) 1121-1185 arasında 64 yıl Artukoğulları'nda kalmıştır.

Artukoğulları'nın Hısn-Keyfâ (bugünki Hasankeyf, Mardin'e bağlı nahiye) şubesinin kurucusu, Artuk Bey'in 5 oğlundan Sokman Bey'dir. Bu şube 1098'de kurulmuş, 1231'e kadar 133 yıl sürmüştür. Sokman Bey, önce 1091'de babasının yerine Selçuklular'ın (Büyük Türk Hâkanlığı'nın) Kudüs (Filistin) umumî valisi olmuş, 1098'e kadar 7 yıl bu makamda kalmıştır. Sonra o zamanlar mühim bir şehir olan Hısn-Keyfâ'da bir beylik kurmuştur. Yerine oğulları İbrahim ve Dâvûd, Dâvûd'un oğlu Kara-Arslan, onun oğlu Mehmed Bey, onun oğulları II. Sokman (Sökmen) ve Mahmud, Mahmud'un oğlu Mevdûd geçmiştir. 1183'ten itibaren başkent, Hısn-Keyfâ'dan Âmid'e (bugünki Diyarbakır) nakledilmiştir. 1231'de Eyyûbîler, bu şubeyi ortadan kaldırmışlar, sonuncu ve 8. Sökmenî meliki Mevdûd, 1260'a doğru Hamâ'da ölmüştür.

Artuk Bey'in diğer bir oğlundan olan Yâkutî ve Ali Beyler'i, Türk kumandanlarından olmak üzere tanıyoruz. Artuk Bey'in

başka bir oğlu da Bedrüddevle Abdülcebbar Bey'dir. Bunun oğlu Bedrüddevle Süleyman Bey, 1121-1123 arasında Haleb emîri olmuş, 1124'te ölmüştür. Yerine amcası Behrâm Bey'in oğlu Nûruddevle Gazi Belek Bey geçmiştir.

Belek Bey, Türkiye tarihinin mühim şahsiyetlerinden olup, büyükbabası Artuk Bey'in askerî dehâsını tevârüs etmiştir. 1113'te I. Kılıç-Arslan'la Emîr İl-Arslan'dan dul kalan Ayşe Hatun'la evlenip I. Kılıç-Arslan'ın oğlu Tuğrul-Arslan'ın atabeyi olmuş, 12 şubat 1124'te amcası İlgazi Bey'den dul kalan Suriye Selçuklu meliki Rıdvân'ın kızı Ferhunde Hatun'la da evlenmiştir. 1121'de Harput, 1123'te ilâveten Haleb emîri olmuş, 6 mayıs 1124'teki şehâdetine kadar Büyük Türk Hâkanlığı'na tâbî olarak buralarda hüküm sürmüştür. Haleb'de gömülüdür. 8 nisan 1123'te Kudüs kralı II. Baudouin'i Turuş meydan muharebesinde yenip esir edince «Gazi» unvanını almıştır.

Belek Bey'in Hayatı ve Şahsiyeti

Belek Bey, Türk ordusunun Antakya'yı Haçlılar'dan geri almak için yaptığı başarısız büyük sefere katıldı. Haçlılar, 1094'ten beri Belek'in vali olarak bulunduğu Surûc'u (Urfa'ya bağlı) bile aldılar. Urfa Haçlı Kontluğu ile harblerden sonra 1112'de Harput ve Dersim'i (bugünki Elâzığ ve Tunceli çevresi) ele geçirdi. 1120 'de Bizans'ın Trabzon dukasını büyük bir bozguna uğratarak esir aldı. 1122'de Urfa kontu Jocelin de Courtenay'nin ordusunu imha ederek kendisini esir eyledi ve adı bütün Avrupa'da ve İslâm âleminde meşhur oldu. Böylece Haçlılar'ın en önemli bir uzvu ortadan kaldırılmış oluyordu. Belek'in yarattığı tehlikeyi kavramakta gecikmiyen Haçlılar'ın en büyük başı Kudüs kralı II. Baudouin, Türk prensinin üzerine yürüdü. Meydana gelen Turuş muharebesinde büyük Haçlı ordusu tamamen imha edildi, geri kalanlar, kral ve en büyük asılzadeler başta olmak üzere esir alındı. XII. asrın mühim zaferlerinden sayılan bu vuruşma, Belek'in adını ölümsüz kılmıştır.

Büyük Türk Hâkanlığı'nın Haçlılar'a karşı başkumandanı olan Belek, Güneydoğu Anadolu ve Suriye'yi Haçlılar'dan temizleme hareketine girişti. Artukoğulları hânedânı da onu baş olarak tanıyordu. 5 mayıs 1124'te Maraş kontu Geoffroy'nın idaresindeki Haçlı ordusunu, başkumandanlarıyla birlikte Menbic meydan muharebesinde imha etti. Suriye sahilinde Türkler'in elinde kalmış tek liman olan Sûr kalesinin Haçlılar'ın eline düşmek üzere olduğunu haber alıp kurtarmak üzere yetişen Belek, Sûr önüne gel-

diği gün, bir düşman oku ile şehit düştü. Sûr kalesi kumandanı İsa Bey, oku eliyle büyük askerin vücudundan çıkardığı zaman: «Bu ok, bütün Müslümanlar'a vurulmuş bir darbedir» demişti. Şehit başkumandan, Haleb'e nakledilip gömüldü.

Belek, hayatını Türk topraklarını istilâ eden düşmanlarla vuruşarak geçirmiş ve pek mühim muvaffakıyetler kazanmıştır. Beklenmedik bir anda şehit olması, Türk tarihinin bahtsızlıklarından sayılabilir. İdare adamı olarak da iyi davranmış, Hıristiyan tab'asının bile minnetini kazanmıştır. Eğer yaşasaydı, Haçlılar'a karşı savaşlarına ve başarılarına devam edeceği muhakkaktı.

ARTUKOĞULLARI'NIN SÖKMENİ ŞUBESİ (1098 — 1231 = 133)

1. *Emîr Muînuddevle I. Sokman (Sökmen) Bey* (1098-1105 = 7)
2. *Emîr İbrahim Bey* (1105-1109 başları = 4)
3. *Melik Rükneddin Dâvûd* (1109 başları — 1144 sonları = 35 küsur)
4. *Melik Fahreddin Kara-Arslan* (1144 sonları — 1174 = 30)
5. *Melik Nûreddin Mehmed* (1174-1185 = 11)
6. *Melik Kutbeddin II. Sokman (Sökmen)* (1185-1200 = 15)
7. *Melikü's-Sâlih Nâsıreddin Mahmud* (1200-1222 = 22)
8. *Melikü'l-Mes'ud Rükneddin Mevdûd* (1222-1231 = 9)

5. MARDİN ARTUKLULARI (İL-GAAZÎLER) (1104 — 1407)

Artukoğulları'nın 1104'ten 1407'ye yani Osmanlılar'ın Fetret Devri'ne kadar devam eden Mardin şubesinin kurucusu İlgazi Bey, Artuk Bey'in 5 oğlundan biridir (galiba en küçüğü). 1101'de Bağdad şahnesi yani Büyük Türk Hâkanlığı'nın Abbâsî Halîfesi'ne nezaret eden salâhiyetli memuru olmuş, 1104'te Mardin emîri oluncaya kadar Bağdad'da kalmıştır. 1122'de Suriye Selçuklu meliki Rıdvân'ın kızı Ferhunde Hatun'la nikâhlanmışsa da, bu evlenme «sûrî» kalmış, yani zifaf olmamış, bu prensesi sonra İlgazi'nin yeğeni Belek Bey almıştır.

İlgazi Bey'in yerine oğullarından Timurtaş Bey geçmiştir. Diğer oğlu Şemsuddevle Süleyman Bey, 1 kasım 1122'den 1124'e kadar 2 yıl Meyyâfârikıyn emîri olmuştur. Diğer bir oğlu da Mahmud Bey'dir. Kızı Yümnâ Hatun, Âmid emîri İl-Aldı Sâduddevle Bey'le evlenmiştir. İl-Aldı'nın oğlu Cemâleddin Şemsulmülûk Mahmud Bey de dayısının kızı olan Timurtaş Bey'in kızı Safiyye Hatun'la 1148'de evlenmişse de, bu prenses ertesi yıl ölmüştür. Emîr Mahmud, 32 yıldır Âmid emîri olan babasının yerine 1142'de geç-

miş, 1183'e kadar 41 yıl saltanat sürmüştür. 1151'de Mardin Artukluları'na tâbî olmuştur.

Timurtaş Bey'in yerine oğlu Necmeddin Alpı, sonra onun oğlu II. İlgazi geçmiştir. 1176'da Meyyâfârikıyn kaybedilmiştir. II. İlgazi, 1164 aralığında Artukoğlu Kara-Arslan'ın kızı ile evlenmiştir. Yerine oğulları Yavlak (Yürük)-Arslan'la Artuk-Arslan geçmiştir. Yavlak-Arslan çocuk olduğu için, ilk yıllarında Nizâmeddin Alp-Kuş, naip olmuştur. Sonra Artuk-Arslan'ın oğlu I. Gazi, sonra onun oğlu Fahreddin Kara-Arslan, sonra onun oğulları I. Dâvûd'la II. Gazi, II. Gazi'nin oğulları Ali Alpı ile Salih Şemseddin, bu sonuncunun oğlu I. Ahmed, onun oğlu Salih Mahmud, I. Ahmed'in kardeşi II. Dâvûd, onun oğulları Mecdeddin İsa ile II. Ahmed, saltanat sürmüşlerdir. II. Dâvûd'un kızkardeşi, Moğollar'ın (Sutay hânedânı) Âmid emîri (1339-1350) İbrahim-Şâh'la evlenmiştir. II. Ahmed'in saltanatına Kara-Koyunlular son vermişler, bu sonuncu Artukoğlu (ki Artuk Bey'in 11. batından torunudur) 2 yıl sonra 1409'da Musul'da ölmüştür.

ARTUKOĞULLARI'NIN İL-GAAZİ ŞUBESİ (1104 — 1407 = 303)

1. *Emîr Necmeddin I. İlgazi* (1104 — 1.XI.1122 = 18)
2. *Melik Hüsâmeddin Timurtaş* (1.XI.1122 — 1152 = 30)
3. *Melik Necmeddin Alpı* (1152-1176 = 24)
4. *Melik Kutbeddin II. İlgazi* (1176-1184 = 8)
5. *Melik Yavlak-Arslan* (1184-1201 = 17)
6. *Melikü'l-Mansûr Nâsıreddin Artuk-Arslan* (1201-1239 = 38)
7. *Melikü's-Saîd Necmeddin I. Gazi* (1239-1260 = 21)
8. *Melikü'l-Muzaffer Fahreddin Kara-Arslan* (1260-1292 = 32)
9. *Melik Şemseddin I. Dâvûd* (1292-1294 = 2)
10. *Melikü'l-Mansûr Necmeddin II. Gazi* (1294-1312 = 18)
11. *Melikü'l-Âdil İmâdeddin Ali Alpı* (1312 = 2 hafta)
12. *Melikü's-Sâlih Şemseddin* (1312-1363 = 51)
13. *Melikü'l-Mansûr I. Ahmed* (1363-1367 = 4)
14. *Melikü's-Sâlih Mahmud* (1367)
15. *Melikü'l-Muzaffer II. Dâvûd* (1367-1376 = 9)
16. *Melikü'z-Zâhir Mecdeddin İsa* (1376-1406 = 30)
17. *Melikü's-Sâlih Şihâbeddin II. Ahmed* (1406 sonları — 1407 = 1)

6. HARPUT ARTUKLULARI (1185 — 1233)

1185-1233 arasında 48 yıl devam eden bu dal, Harput'u merkez edinmiştir. Dalın kurucusu I. Ebû-Bekr, Sökmenîler'den Fahreddin Kara-Arslan'ın oğlu ve Nûreddin Mehmed'in kardeşidir. Kızkardeşi de, İlgaazîler'den II. İlgaazi ile 1164 aralığında evlen-

miştir. I. Ebû-Bekr'in yerine oğulları II. Ebû-Bekr ile Nizameddin İbrahim, Harput (o zamanki telâffuz: Khartbert) meliki olmuşlardır. Sonra II. Ebû-Bekr'in oğlu İzzeddin Ahmed tahta geçmiş, onu 1233'te Sultan Alâeddin Key-Kubâd ortadan kaldırıp, ülkesini doğrudan doğruya Konya'ya bağlamıştır. Bu sonuncu Harput melikinin kardeşi Hızır Bey'le bunun oğlu Ebulfazl Nûreddin Artuk-Şâh'ın isimleri malûmumuzdur. Harput Artukluları, diğer şubeler kadar tarihî bir rol oynamış değillerdir. Ancak hâkim oldukları yarım asır zarfında çevrenin Türk'leşmesindeki hizmetleri kayda değer.

ARTUKOĞULLARI'NIN SÖKMENÎ ŞUBESİ'NİN HARPUT DALI
(1185 — 1233 = 48)

1. *Melik İmâdeddin I. Ebû-Bekr* (1185-1203 = 18)
2. *Melik Nizâmeddin II. Ebû-Bekr* (1203-1223 = 20)
3. *Melik Nizâmeddin İbrahim* (1223-1230? = 7?)
4. *Melik İzzeddin Ahmed* (1230?-1233 = 3?)

7. MEYYÂFÂRİKIYN EYYÛBÎLERİ (1200 — 1259)

Eyyûbî Hânedânı'nın 2 dalı da Anadolu'da saltanat sürmüştür. Bunlar küçük Meyyâfârikıyn ve Hısn-Keyfâ krallıklarıdır. Meyyâfârikıyn dalı 1200-1259 arasında 59 yıl devam etmiş, Mısır Eyyûbîleri'ne, Türkiye'ye, Moğollar'a, Memlûkler'e tâbî olmuş, hiç bir zaman tam bağımsız yaşamamıştır.

Eyyûbîler'den ilk Meyyâfârikıyn meliki olan Necmeddin Eyyûb, Salâhaddin Eyyûbî'nin kardeşi ve Mısır Büyük Sultanı I. Âdil'in 10 oğlundan biridir. Yerine kardeşi Muzaffereddin Musa geçmiştir ki sonradan Şam (1229-1237) ve Baalbek (1230-1237) meliki olmuştur; 1210'dan önce Urfa valisi idi; 27 ağustos 1237 'de 56 yaşında ölmüştür. Gürcü prensesi Tamtam Hatun'la evli idi (bu prensesi 14 mayıs 1230'da Celâleddin Harzem-Şâh esir almıştır). 3. Meyyâfârikıyn meliki, diğer ikisinin kardeşi Şihâbeddin Gazi'dir ve yerine oğlu Nâsıreddin Muhammed geçmiştir. 1259 nisanında bu şubeye Moğollar tarafından son verilmiştir.

EYYÛBÎLER'İN MEYYÂFÂRİKIYN ŞUBESİ
(1200 — IV.1259 = 59)

1. *Melikü'l-Ewhad Necmeddin Eyyûb* (1200-1210 = 10)
2. *Melikü'l-Eşref Ebu'l-Feth Muzaffereddin Mûsâ* (1210-1220 = 10)
3. *Melikü'l-Muzaffer Şihâbeddin Gazi* (1220-1230 = 10)
4. *Melikü'l-Kâmil Nâsıreddin Muhammed* (1230 — IV.1259 = 29)

8. HISN-KEYFÂ EYYÛBÎLERİ (1232 — 1524)

Eyyûbîler'den ilk Hısn-Keyfâ meliki olan Necmeddin Eyyûb, I. Âdil'in 10 oğlunun büyüğü olan Mısır Büyük Sultanı Kâmil'in 3 oğlunun büyüğüdür. 26 ocak 1207'de doğmuş, 1249'da 42 yaşında ölmüştür. 1232-1237'de Hısn-Keyfâ Meliki, 1240'ta birkaç ay ve 1245-1249'da tekrar 4 yıl Şam Meliki olmuş, 1240-1249 arasında 9 yıl da Kahire'de Büyük Sultan bulunmuştur. Zevcesi Şecerüddür, 1250'de oğluna naibe olmakla meşhurdur. Necmeddin Eyyûb'un yerine oğlu Turan-Şâh 1237-1250'de Hısn-Keyfâ meliki olmakla beraber çocuk olduğu için bu ülkeyi naiplerle idare etmiş, 1249-1250 arasında babasının yerine Kahire'de Büyük Sultan ve ilâveten Şam Meliki olmuş ve öldürülmüştür. Bu daldan Hısn-Keyfâ Melikleri yürümüş, sırasıyla oğlu Abdullah, bunun oğlu I. Ebû-Bekr, bunun oğlu Muhammed, bunun oğlu Gazi, bunun oğulları II. Ebû-Bekr ile I. Süleyman, bunun büyük oğlu I. Ahmed, bunun oğlu I. Halil, bunun oğulları Nâsır ve II. Ahmed, I. Ahmed'in oğlu Emîr Muhammed'in oğlu Halef, I. Ahmed'in kardeşi II. Halil, oğlu II. Süleyman, tekrar II. Halil, diğer oğlu Hüseyin, tekrar II. Süleyman tahta geçmişlerdir. I. Süleyman'ın kızkardeşi, Mardin Artuklu meliki İsa ile evlenmiştir.

Hısn-Keyfâ Melikliği, Türkiye'ye, az sonra Mısır'a (Eyyûbî Sultanlığı'na), 1250'den başlıyarak Memlûkler'e, İlhanlılar'a, Ak-Koyunlular'a, Safevîler'e, bu aralarda Memlûkler'e, nihayet 1515'te Türkiye'ye yani Osmanlı İmparatorluğu'na tâbî olmuştur. Yavuz'la Kanunî, Salâhaddin Eyyûbî'nin hâtırasına hürmeten bu sonuncu Eyyûbî şubesini ortadan kaldırmamışlardır. Sonuncu melik'in ölümü ile ülke, Türkiye'ye geçmiştir. Bir ara 1260'ta İlhanlılar, 1461'de de Ak-Koyunlular, bu melikliği ortadan kaldırmışlarsa da, az sonra tekrar diriltmişlerdir.

EYYÛBÎLER'İN HISN-KEYFÂ ŞUBESİ
(1232 — 1524 = 292)

1. *Melikü's-Sâlih Necmeddin Eyyûb* (1232-1237 = 5)
2. *Melikü'l-Mu'azzam Turan-Şâh* (1237-1250 = 13)
3. *Melikü'l-Muwahhid Takıyyeddin Abdullah* (1250-1260 = 10)
4. *Melikü'l-Kâmil I. Ebû-Bekr* (1260-)
5. *Melikü'l-Âdil Mucîreddin Muhammed*
6. *Melikü'l-Âdil Şihâbeddin Gazi*
7. *Melikü's-Sâlih II. Ebû-Bekr* (-1378)
8. *Melikü'l-Âdil Fahreddin (İzzeddin) I. Süleyman* (1378-)
9. *Melikü'l-Eşref Şerefeddin I. Ahmed* (-1433)

10. *Melikü's-Sâlih (Kâmil) Salâhaddin I. Halil* (1433-1452) (*)
11. *Melikü'n-Nâsır* (1452)
12. *Melikü'l-Kâmil II. Ahmed* (1452-)
13. *Melikü'l-Âdil Halef* (-1461)
14. *Melik II. Halil* (1461-)
15. *Melik II. Süleyman*
14a. *Melik II. Halil*
16. *Melik Hüseyin*
15a. *Melik II. Süleyman* (-1524)

9. BİTLİS ATA-BEYLERİ (DİLMAÇOĞULLARI) (1084 — 1192)

Dılmaç (Dilmaç/Dimlaç) oğlu Mehmed Bey, Anadolu'nun fethine katılan kumandanlardandır. «Bitlis Ata-Beyleri» denen hânedânı kurmuş, bu prenslik 1084 yıllarından 1192'ye kadar 108 sene Bitlis'te hüküm sürmüştür. Ekseriya Âmid (Diyarbakır)'de saltanat süren hânedâna tâbî olan bu prenslik, 1100 yıllarında Siirt'i ve Erzen'i de ele geçirmiştir. Dilmaçoğulları'na, Ahlat Emîrleri halef olmuştur.

Mehmed Bey'den sonra oğlu Yel-Tigin Bey, onun oğlu Togan-Arslan Bey, onun 3 oğlu Kurtı, Yâkut-Arslan ve Devlet-Şâh Beyler tahta çıkmışlardır. Devlet-Şâh Bey'in oğlu olan emîr ile hânedan son bulmuştur. Devlet-Şâh'ın kızkardeşi, Âmid'in diktatör-vezîri Nîsân-Oğlu Ebulkasım Ali ile 1162'de, kızı da Artukoğlu Kara-Arslan'ın oğlu Nâsıreddin'le evlenmiştir.

DİLMAÇOĞULLARI (1084? — 1192 = 108?)

1. *Emîr Dılmaçoğlu Mehmed Bey* (1084?-1090? = 6?)
2. *Emîr Hüsâmuddevle Yel-Tigin Bey* (1090?-1100? = 10?)
3. *Emîr Şemsuddevle Togan-Arslan Bey* (1100?-1134 = 34?)
4. *Emîr Hüsâmuddevle Kurtı Bey* (1134-1144 = 10)
5. *Emîr Şemsüddin Yâkut-Arslan Bey* (1144-1145 = 1)
6. *Emîr Fahreddin Devlet-Şâh Bey* (1145-1180? = 35?)
7. *Emîr...* (1180?-1192 = 12?)

(*) Türkçe'de dîvân sahibi şairdir.

10. AHLAT ATA-BEYLERİ (ERMEN-ŞÂHLAR) (1100 — 1207)

Başkenti Ahlat olmak üzere 1100-1207 arasında 107 yıl sürmüş olan bu küçük Türk krallığı, Anadolu Selçukluları'na, Büyük Selçuklular'a yani Büyük Türk Hâkanlığı'na tâbî olmuştur. Devletin kurucusu I. Sokman (veya Sökmen), Kutbeddin İsmail Türkî adlı bir Türk kumandanının mânevî oğludur. Yerine 2 oğlu İbrahim Şâh-Ermen'le Ahmed Şâh-Ermen, sonra İbrahim'in mânevî oğlu II. Sokman, bunun mânevî oğlu Bek-Timur Ermen-Şâh, İbrahim'in diğer mânevî oğlu Ak-Sungur Ermen-Şâh, II. Sokman'ın diğer mânevî oğlu Kutlug Ermen-Şâh, Bek-Timur'un mânevî oğlu Mehmed Ermen-Şâh, II. Sokman'ın diğer mânevî oğlu Balaban Ermen-Şâh geçmiş, 1207'de devlet Eyyûbîler tarafından ilhak olunmuştur. Görüldüğü gibi bu hânedan, tipik bir Türk memlûk hânedânıdır. Kölelikten yetişme kumandanlar, hükümdar tarafından mânevî evlât yapılıp halef olmuşlardır. Bu hükümdarların adlarının sonuna «Ermen-Şâh» veya «Şâh-i Ermen/Şâh-Ermen» gelmektedir.

ERMEN — ŞÂHLAR (1100 — 1207 = 107)

1. *I. Sokmânu'l-Kutbî* (1100-1112 = 12)
2. *Zahîreddin İbrahim Ermen-Şâh* (1112-1127 = 15)
3. *Ahmed Ermen-Şâh* (1127-1128 = 1)
4. *Nûreddin II. Sokman Ermen-Şâh* (1128-1183 = 55)
5. *Seyfeddin Bek-Timur Ermen-Şâh* (1183-1193 = 10)
6. *Bedreddin Ak-Sunkur Hezâr-Dînârî Ermen-Şâh* (1193-1198 = 5)
7. *Şucâeddin Kutluğ Ermen-Şâh* (1198 = 1 hafta)
8. *Melikü'l-Mansûr Mehmed Ermen-Şâh* (1198-1206 = 8)
9. *İzzeddin Balaban Ermen-Şâh* (1206-1207 = 1)

11. DİYARBEKİR ATA-BEYLERİ (İNALOĞULLARI) (1095 — 1183)

«İnaloğulları» denen Diyarbekir Türk Ata-Beyleri'nin kurucusu Emîr Sadr Bey olup, ondan sonra kardeşi İnal Bey, sonra bunun oğlu İbrahim Bey, sonra oğlu İl-Aldı Bey, sonra oğlu Mahmud Bey tahta çıkmışlar, 1183'te devlet Eyyûbîler'e geçmiştir. Esasen önce Selçuklular'a, sonra Zengîler'e, sonra Eyyûbîler'e tâbî olmuşlardır. Bu suretle prenslik, 1095 yıllarından 1183'e kadar takriben 88 sene devam eylemiştir. 1151'de de Mardin Artuklula-

rı'na tâbî bulunmuşlardır. İl-Aldı Bey, Artukoğlu İlgazi'nin kızı Yümnâ Hatun'la, oğlu Mahmud Bey de Hüsâmeddin Timurtaş'ın kızı Safiyye Hatun'la evlenmiştir.

İnaloğulları, 1140 yıllarından yıkılış tarihleri olan 1183'e kadar takriben 43 yıl, Nîsânoğulları denen diktatör-vezirlerin yani başbakanlarının vesâyetinde bulunmuşlardır. Nîsânoğulları'ndan 3 diktatör-vezir çıkmıştır : Nîsânoğlu Müeyyedüddin, bunun oğlu Ebulkasım Ali ve bunun oğlu Bahâeddin Mes'ud. Ebulkasım Ali, Dılmaçoğlu Devlet-Şâh'ın kızkardeşi ile 1162'de evlenmiştir. Bu suretle Bitlis ve Diyarbekir sarayları arasında bir yakınlaşma olmuştur. Ebulkasım Ali'nin kardeşi Emîr İzzüddevle Ebû-Nasr da devletin hayatında mühim rol oynamıştır.

İNALOĞULLARI (1095? — 1183 = 88?)

1. *Emîr Sadr Bey* (1095?-1096? = 1?)
2. *Emîr İnal Bey* (1096?-1098? = 2?)
3. *Emîr İbrahim Bey* (1098?-1110 = 12?)
4. *Emîr Sâduddevle İl-Aldı Bey* (1110 başları — 1142 = 32)
5. *Emîr Cemâleddin Şemsu'l-Mülûk Mahmud Bey* (1142-1183 = 41)

Nîsânoğulları (1140?-1183 = 43?) :

1. *Emîr Nîsânoğlu Müeyyedüddin* (1140?-1156 = 16?)
2. *Emîr Cemâlüddevle Kemâleddin Ebu'l-Kasım Ali* (1156-1179 = 23)
3. *Emîr Bahâeddin Mes'ud* (1179-1183 = 4)

12. SUTAYLAR (1312 — 1350)

Başkent Âmid olmak üzere Diyarbekir bölgesinde 1312-1350 arasında 38 yıl Türk'leşmiş Moğol prensleri olan Sutaylar hüküm sürmüştür. 1343'te Musul da bu ailenin idaresine geçmiştir. Ailenin kurucusu olan Sutay Noyan, İlhanlılar'ın Diyarbekir umumî valisi idi. Oğlu Barımtay ile bunun oğlu İbrahim-Şâh, İlhanlılar'a ve Celâyirliler'e tâbî olarak, babalarının valilik yaptığı ülkeye vâris olmuşlardır. İbrahim-Şâh, Mardin Artuklu meliki Melikü's-Sâlih Şemseddin'in kızı ile evlenmiştir. Sutay Noyan'ın diğer 2 oğlu 1343'te öldürülen Hacı Togay ile Fulad da İlhanlı kumandanlarındandır. Hacı Togay'ın oğulları Pîr-Muhammed ile Pîr (veya Şeyh)-Hasan da Anadolu tarihine karışmışlardır. Erzurum'un Hasankale kasabası, bu ikincisinin adını taşımaktadır. Diyarbekir, Sutaylar'dan sonra Türk'leşmiş Moğol Celâyirliler'e geçmiştir.

SUTAYLAR (1312 — 1350 = 38)

1. *Emîr Sutay Noyan* (1312-1332 = 20)
2. *Emîr Barımtay* (1332-1339 = 7)
3. *Emîr İbrahim-Şâh* (1339-1350 = 11)

SEÇİLMİŞ BİBLİYOGRAFYA : M. H. Yınanç, *Dânişmendliler, İslâm Ans.*, c. III, Istanbul, 1945, s. 468-79; F. Sümer, *Mengücükler, İslâm Ans.*, c. VII, Istanbul, 1957, s. 713-18; Ali Kemâlî (Aksüt), *Erzincan*, Istanbul, 1932; J. H. Mordtmann, *Die Dynastie der Danischmende, ZDMG*, XXX, Leipzig; M. Th. Houtsma, *La Dynastie des Benu Mengucek, Keleti Szemle*, Budapeşte, 1904, c. V; M. F. Köprülü, *Artukoğulları, İslâm Ans.*, c. I, Istanbul, 1941, s. 617-25; Claude Cahen, *Le Diyâr Bakr au Temps des Premiers Urtuqides, Journal Asiatique*, Paris, 1935, 219-76; Kâtib Ferdî, *Mârdîn Mülûk-i Artukıyye Târîhı*, Istanbul, 1913, Ali Emîrî neşri; İsmail Galib Edhem, *Meskûkât-ı Türkmâniye*, Istanbul, 1894 (Fransızca'sı da vardır); S. Lane Poole, *Coins of the Urtuqî Türkmâns*, Londra, 1876; M. H. Yınanç, *Belek, İslâm Ans.*, c. II, Istanbul, 468-73; Max van Berchem ve J. Strzygowsky, *Amida*, Heidelberg, 1910; M. H. Yınanç, *Diyarbekir, İslâm Ans.*, III, s. 601-26; İbnü'l-Azrak, *Târihu Mayyâfârikıyn* (yazma); O. Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, Istanbul, 1973.

V

MOĞOL TAHAKKÜMÜ ALTINDA TÜRKİYE

1. İL-HANLI HÂKİMİYETİNDE TÜRKİYE İMPARATORLUĞU (1243 — 1308)

II. Sultan İzzeddin Key-Kâvûs (1246 — 1265)

II. Key-Husrev'in yerine büyük oğlu II. Sultan İzzeddin Key-Kâvûs tahta çıktı. 1256-57'de kardeşi IV. Kılıç-Arslan'ın bir yıllık saltanatı fasılası hesaba katılmazsa, 1261'e kadar 14 yıl saltanat sürdü. 1278'de 40 yaşında öldü. Tahta çıktığında ancak 8 yaşında idi ki, bundan sonra tahtın çocuk sultanlara kalması, Türkiye'nin kendini Moğollar'a karşı savunamamasının âmillerinden biri olmuştur.

II. Key-Kâvûs'un zamanında Türkiye Hâkanlığı, resmen Moğol Büyük Kağanı'nın tâbii oldu ve birçok devlet gibi Karakurum'u metbû tanıdı. Moğollar, II. Key-Kâvûs'un küçük kardeşleri IV. Kılıç-Arslan ile II. Key-Kubâd'ı da müşterek hükümdar olarak tanıdılar ve bu suretle Türkiye'nin merkezî bünyesini baltalamak istediler; muvaffak da oldular. Diğer 2 kardeş, ağabeylerini «Büyük-Sultan» tanımakla beraber, resmen «sultan» ünvanını takınmaktan çekinmediler. O zamana kadar bir Selçuklu şeh-zâdesi ancak «melik=kral» unvanını taşıyabilirdi.

Bu çağda vezir (başbakan) Celâleddin Karatay, kardeşler arasında harb çıkmasına mâni olabilmek ve Moğollar'ın gittikçe aşırılaşan isteklerini karşılamak için, dirayetle çalıştı. Moğollar, zamanla vergi, haraç ve hediye olarak daha büyük miktarlar talep ediyorlar ve Anadolu'yu sömürüyorlardı. Bu yüzden XIII. asrın ortalarında dünyanın en zengin ve müreffeh ülkesi olan Anadolu'nun birçok bölgeleri, asır sonunda fakirleşti ve geriledi.

3 sultanın müşterek saltanat devirleri 1249-1254 arasındaki 5 sene olup, hutbe ve sikkede üçünün adı bir arada zikrediliyordu. Fakat asıl hükümdar olarak büyük kardeş II. Key-Kâvûs tanınmıştır; nitekim o zamandan kalma kitabelerin çoğunda yalnız

onun adı zikredilmekle iktifa olunmuştur. Karatay'ın devlet adamlığında gösterdiği yüksek şahsiyet, XIII. asrın ikinci yarısının ilk yıllarında Türkiye'yi dağılmaktan korumuştur. Ancak Hulagu'nun Yakın Doğu'ya gelerek İl-hanlı imparatorluğunu kurması ve 1258 'de Bağdad'ı alıp Halîfe'yi öldürtüp Abbâsîler'i beş yüz yıllık ülkelerinden kovması, bütün Müslüman âlemini dehşet içinde bıraktı. Türkiye'nin de İran'dan kontrolü daha kolaylaştı.

Kardeşlerin küçüğü olan II. Key-Kubâd, bizzat Karakum'a gidip 1254'te Büyük Kağan'a arz-ı tâzîmatta bulunmak istedi. Karatay'ın ölümünden sonra 3 kardeş arasındaki zoraki âhenk bozuldu. Az zamanda II. Key-Kâvûs, tek başına kaldı. II. Key-Kubâd, Moğol Kağanı ile görüşemeden yolda öldü. Hükümdarlığı isimden ibaret kalan II. Key-Kubâd, 1254'te öldüğü zaman 14 yaşında idi. Anne tarafından da Erzurum Selçuklu meliki Tuğrul-Şâh'ın torunu idi.

1256'da Moğollar, Selçuklu ordusunu dağıtıp Konya'ya girdiler. Kalenin burçlarını yıktılar; yağma ve katilde bulunmadılar. Külliyetli bir haraç alan Baycu Noyan, müşterek hükümdarlardan Sultan Kılıç-Arslan'ı tahta çıkarıp çekildi. Bu suretle II. Key-Kâvûs'un 10 yıllık saltanat devresi bitti. 1256-1257 arasında 1 yıl kadar 1 yaş küçük kardeşi IV. Kılıç-Arslan, Konya'da sultan oldu.

II. Key-Kâvûs, İznik'e gidip Bizans imparatoruna misafir oldu. Denizli'nin terki mukabilinde ondan asker aldı. Uc bölgesinde yani Bizans sınırında bulunan Türkmenler'i de yanına katıp Konya'ya geldi. Kardeşini kovdu. Tekrar tahta geçti. Bu kereki saltanatı 1261'e kadar 4 yıl sürmüştür. IV. Kılıç-Arslan, Sıvas'a giderek orada hükümdarlığını ilân etti. Hulâgu'nun emriyle Kızılırmak, iki kardeş arasında sınır kesildi. Fakat II. Key-Kâvûs, büyük-sultan sayılyordu. 1259'da Hulagu, her iki Selçuklu Hâkanı'nı da yanına çağırdı; kendileriyle görüştü; harb etmemelerini istedi.

II. Key-Kâvûs, Moğol tahakkümünü bu derecelere kadar kabûl etmek niyetinde olmadığı için, Moğollar'ı Anadolu'dan kovmak peşinde koştu. Fakat kuvvetli bir şahsiyete sahip olamaması bir tarafa, maddî kuvveti de buna müsait değildi. Moğollar'a yenildi. Antalya'ya kaçtı. 1261'de tahtı kardeşi IV. Kılıç-Arslan'a terkederek Antalya'dan gemilere bindi; Istanbul'a gitti. Bu sıralarda Istanbul,henüz Bizanslılar'ın eline geçmiş, Latinler, 57 yıl sonra kovulmuştu. Mikhail Paleologos, vaktiyle müşkül demlerinde Konya'ya gelip II. Key-Kâvûs'un misafiri olduğu için, Türkiye Hâkanı'nı iyi karşıladı. Fakat 1264'te II. Key-Kâvûs'un bir ihtilâlle İmparator'u devirip Bizans'ta tahta çıkmaya teşebbüs etmesi üzerine vaziyet değişti. Mikhail Paleologos, vukuundan evvel haber aldığı teşeb-

büsü bastırdı. Sultan'ın bütün maiyetini dağıttı. Sultan'ı, ailesi ve yakın maiyetinden birkaç kişiyle beraber Rumeli'nde bir kaleye sürdü. 1270'te Altın-Ordu Hanı'nın gönderdiği kuvvetler, sabık Türkiye Hâkanı'nı 6 yıllık esaret hayatından kurtardı. Altın-Ordu, İl-hanlılar'ın rakîbi olduğu için, II. Key-Kâvûs'a çok iyi davrandı. Ona Kırım'da büyük bir malikâne verdi. Sultan, 1278'de ölünceye kadar 8 yıl, bu malikânesinde yaşadı. Kırım'da iken, Türkiye hâdiselerini yakından takip etti. Türkiye vezîri (başbakanı) Fahreddin Ali de kendisine para göndermekten geri kalmadı. Altın-Ordu ve Memlûk imparatorluklarının İl-hanlılar'la düşmanlığından faydalanıp tahtını geri almak ve İl-hanlılar'ı Türkiye'den kovmak istediyse de, muvaffak olamadı. Oğullarından II. Mes'ud, babası ölünce Türkiye'ye döndü ve Türkiye'nin Selçukoğulları'ndan sonuncu padişahı oldu.

Kırım'da Soğdak'ta ölüp gömülen Sultan Key-Kâvûs, babası gibi silik bir şahsiyet olup, büyükbabası Alâeddin Key-Kubâd'ın ve adını taşıdığı büyük amcası I. Key-Kâvûs'un dehâlarından tamamen mahrumdu. Etrafında yeteri kadar büyük devlet adamı ve kumandanı da yoktu. Yoksa Anadolu Türkleri, Sultan'ı, müşrik Moğollar'a karşı mücadelesinde candan destekliyordu. Buna rağmen devrinde Türkiye imparatorluğu, Moğol tahakkümüne düştü. Trabzon imparatorluğu ile Ermeni krallığı da diğer küçük Yakın Doğu devletleri gibi İl-hanlılar'ı metbû tanımışlardı. Hattâ Bizans da İl-hanlı üstünlüğünü birçok defalar kabûl eylemişti.

IV. Sultan Rükneddin Kılıç-Arslan (1261 — 1266)

II. Key-Husrev'in ortanca oğlu olan IV. Kılıç-Arslan, ağabeyi II. Key-Kâvûs ve kardeşi II. Key-Kubâd ile (ki 3 kardeş arasında birer yaş fark olduğu sanılır) 5 yıl müşterek saltanat sürdü. Fakat söylediğimiz gibi asıl Türkiye Hâkanı, büyük kardeş olan II. Key-Kâvûs idi. Baycu Noyan, Konya'yı işgal edip Moğollar, Türkiye'nin taht şehrine girince,1256'da IV. Kılıç-Arslan, tahta çıktı ve 1257'ye kadar takriben 1 yıl, ağabeyi tarafından kovuluncaya kadar makamını muhafaza etti. 1257'den ağabeyinin nihaî olarak tahttan çekildiği 1261'e kadar 4 yıl Sıvas'ta, Kızılırmak'ın doğusunda kalan ülkelerde saltanat sürdü. 1266'da ölünceye kadar 2. kere 5 yıl ve cem'an 6 sene padişahlık etti.

IV. Kılıç-Arslan, 1246'da Büyük Kağan'ın cülûs kurultayında davetli olarak bulundu ve bu vesileyle Karakurum'a yani cihanın idare edildiği Moğol taht şehrine gitti.

IV. Kılıç-Arslan'ın vezîri (başbakanı) meşhur Muîneddin Süleyman Pervâne'dir. Saltanatı da bu çok zeki ve entrikacı vezîrin tahakkümü ve diktatörlüğü altında geçmiştir. Bir ara Sinop, Trabzon Rum imparatorluğunun eline geçmiş, Muîneddin Süleyman, oğlunu gönderip geri almış, fakat şehri ve civarını ailesine malikâne olarak alıkoymuştu ki, böylece Pervâneoğulları beyliği doğmuştur. Sultan Kılıç-Arslan, bunu hazmedemedi. Bunun üzerine muhteris vezir, Sultan'ı eski Türk an'anesi mucibince (ki Osmanlılar'da da devam etmiştir) hânedan âzasının kanı mukaddes olduğu için, yay kirişi ile boğdurttu. 27 yaşında bulunan IV. Kılıç-Arslan, öldürüldüğü Aksaray'dan Konya'ya nakledilip atalarının türbesine gömüldü. Yerine geçen oğlu III. Key-Husrev çocuk olduğu için, bütün idare Pervâne'nin eline geçti ve onun dayanağı olan Moğollar'ın Türkiye'nin iç işlerine müdahalesi, bu andan itibaren son haddini buldu. Babası gibi Budist olan Hulagu'nun oğlu Abaka, Müslümanlar'a ve kendisine bütün ikbal yollarını tıkayan Memlûk Türkleri'ne düşman olduğu için, Anadolu halkına fena muamele ediyordu.

III. Sultan Gıyâseddin Key-Husrev (1266 — 1281)

III. Key-Husrev, 2 yaşında idi. 15 yıl saltanat sürüp 19 yaşında öldü. Bu padişah, Ertuğrul Gazi ile çağdaş olup, Osman Gazi onun saltanatının sonuna doğru 1281'de babasının yerine uc beyi olmuştur. Zamanında Türkiye'de Moğol tahakkümü acıklı şekiller almıştır. İl-hanlılar, henüz Müslüman olmamışlardı. Gerçi Türkler'le Moğollar akraba kavimlerdi ve İl-hanlılar'da iktidar Moğollar'dan sonra Türkler'de idi. Hattâ çağdaş Arab tarihçisi İbnu'l-Ethîr : «Anadolu Türkler'i, milliyet ve cinsiyet birliği dolayısiyle Moğollar'a temayül gösterdiler» demektedir. Fakat Türk ırkının tarihî hâkimiyet temayülü ve Anadolu'da Türkmen milliyetinin teşekkülü, herhangi bir yabancı tahakkümü reddediyordu. 1279'da artık Moğol tahakkümünden bizar olan Pervâne de ileride anlatılacağı gibi Anadolu Türkleri tarafından Türkiye'ye çağırılan Memlûk sultanı Baybars hâdisesi dolayısiyle, Moğollar tarafından idam edildi.

1279'dan 1281'e kadar genç III. Key-Husrev, Türkiye'nin idaresine bizzat sahip oldu. Fakat bundan telâşlanan İl-hanlılar, 14 ağustos 1281'de Kırım'dan gelmiş olan II. Key-Kâvûs'un oğlu II. Gıyâseddin Mes'ud'u sultan ilân ettiler. Sinop'tan Erzincan'a giden II. Mes'ud, Abaka İl-han'a arz-ı tâzîmatta bulunmuştu. Abaka'nın ölümü üzerine tahta geçen ve Müslüman olan Ahmed İl-

han, II. Mes'ud'un Türkiye padişahlığını tasdik etti. III. Key-Husrev'e de Anadolu'da bazı ülkeler verildiyse de, o buna razı olmadı. Bunun üzerine Âzerbaycan'a İl-hanlı başkentine çağırıldı. 2 sene Tebriz'de kaldı. Erzincan'a tahtını geri almak üzere gelince, 1283'te İl-han'ın emriyle katlolundu.

III. Key-Husrev devrinde Altın-Ordu hanı Berke ile müstakbel il-han Argun (Abaka'nın oğlu) Selçuklu Türk imparatorluk prensesleriyle evlenmişlerdir. Gene onun devrinde Selçuklu şehzâdelerinden Siyâvuş, Karamanoğlu Mehmed Bey tarafından Konya'da padişah ilân edildi. Fakat III. Key-Husrev, onun Selçuklu şehzâdesi olduğunu bile kabûl etmedi ve resmî *Selçuk-Nâme*'lere adını «Cimri» olarak geçirtti. Bu çağda Karamanoğulları, İçel'de kuvvetli bir beylik kurdular. Memlûkler'in yardımiyle İl-hanlılar'la mücadele ettiler ve millî kahraman mertebesine çıkarak Karamanoğulları'nın müstakbel ikbalinin temellerini attılar.

Bunlarla beraber Moğollar'ın Türk'leşmesi de başlıyordu. Cengiz'in torunlarından birkaçı Müslüman olmuştu. Müslüman olan ve yeni dinlerini şiddetle savunan birçok Moğol görülüyordu. Anadolulu Türk din adamları ve mutasavvıfları, Moğollar'a «kâfir» değil, yakın istikbalin Müslüman'ı olacak cahiller göziyle bakıyorlardı. Zira Moğollar'ın behemehal toptan Müslüman olup Türklük içinde kaynıyacağını pek iyi sezmişlerdi. Bu gerçeği, Mevlânâ Celâleddin Rûmî pek aydın olarak görmüş ve : «Sen Tatarlar'dan korkuyorsan, Tanrı'yı tanımıyorsun demektir; ben ise onları yüz tane iman sancağı ile istikbal ediyorum» demiştir. Nitekim Gazan Mahmud Han, Müslüman olunca (çeyrek asır sonra), Mevlânâ'nın bu şiirini, giydiği hırkaya altın telle yazdırmıştır. Mevlânâ'nın torunu Ulu Ârif Çelebi, Gazan Han'ın ve halefinin sarayında en büyük ihtiramlarla misafir edilmiştir. Sultan Veled ve oğlu Ulu Ârif Çelebi, Moğol beylerini teshir etmişler, henüz Müslüman olmıyan bu noyanları kendilerine hayran bırakmışlardır. Çünkü büyük mutasavvıflara has bir incelikle psikolojiye vâkıftılar. Müslüman olmıyan il-han Keykhatu, Konya'yı yağmalamak isterken rüyasında Mevlânâ'nın : «Ey Türk, Konya muhasarasından vazgeç!» ihtarı üzerine büyük tesir altında kalarak Konya muhasarasını kaldırmıştır. Bu gibi vak'alar, Müslüman Türk muhitinin, Anadolu Türk'lüğünün, muharebe sahasında yenemediği müstevlîyi, mânevî sahada fethetmek üzere bulunduğunu gösterir. Mevlânâ'nın oğlu Sultan Veled, iman sahibi bir Budist olan büyük Moğol kumandanlarından İrencin Noyan'a Müslüman'lığı o derecede üzeri kapalı telkîn etmiştir ki, bu Moğol beyi Mevlevî tarîkatine girmiş ve Müslüman'lığa doğru adım atmıştır.

Selçukoğulları'ndan Son Türkiye Padişahları:
II. Sultan Gıyâseddin Mes'ud ve III. Sultan Alâeddin Key-Kubâd
(1281 — 1308)

II. Sultan Gıyâseddin Mes'ud, 14 temmuz 1281'den 1297'ye kadar önce 16, nihayet 1302 ağustosundan 1308'e kadar 6 yıl, cem'an 22 yıl saltanat sürdü. İki saltanatı arasında III. Sultan Alâeddin Key-Kubâd, 1297'den 1302 ağustosuna kadar 5 yıl Türkiye tahtını işgal etti. III. Key-Kubâd, Melik Ferâmurz'un, o da II. Key-Kâvûs'un oğludur. Yani III. Key-Kubâd, II. Mes'ûd'un yeğeni, küçük kardeşinin oğlu olmaktadır. II. Mes'ud, ölümünde 50, III. Key-Kubâd ise 25 yaşlarında olmalıdır. II. Key-Kâvûs'un doğum tarihine göre II. Mes'ud, en uzak ihtimalle en çok 1253 doğumlu ve en fazla 55 yaşında olabilir.

1301 yılı başlarında II. Mes'ud'u Uluborlu'da melik olarak görüyoruz ve 6 ay kadar yeğeni III. Key-Kubâd'a naiplik etmiş olması muhtemeldir; bu müddet zarfında III. Key-Kubâd, İran'da İlhanlılar'ın yanında idi. Bununla beraber bu zatın II. Mes'ud değil, III. Key-Kubâd'ın oğlu başka bir şehzâde olması ihtimali de vardır; bu takdirde bu şehzâdenin, çocuk yaşta bulunması icap eder.

III. Key-Kubâd, Gazan İl-han'ın Memlûkler'e mağlûp olarak 2. Suriye seferinden dönüşünde onu Suriye sınırında karşılamış ve bu hareketiyle İl-han'ın minnetini kazanmıştır. Gazan Han, III. Key-Kubâd'ın Antalya'dan Erzurum'a, Sinop'tan Diyarbekir'e kadar bütün Türkiye'nin padişahı olduğunu yeni bir fermanla tasdik eylemiş, Türkiye Hâkanı'na bir de İl-hanlı prensesi vermiştir. Bu karşılamadan sonra Re'su'l-Ayn'dan (şimdi Mardin'de ve Suriye hududunda) Harput'a gelen III. Key-Kubâd, Sıvas'ı başkent seçerek saltanat sürmüştür. O da inhitat devri Selçuklu padişahlarının çoğu gibi zayıf bir şahsiyettir. Bir ara Konya'ya gelmişse de, hareketleri Gazan İl-han'ın gazabını tahrik etmiş, İran'a çağırılmış, Isfahan'da oturmuş, tahttan indirildikten birkaç ay sonra, maiyetinden biri tarafından yaralanarak ölmüştür. Hemedân'da bulunan amcası II. Mes'ud, ikinci kere Türkiye padişahı olmuş, Kayseri'yi başkent seçerek 6 yıl burada sessiz sadasız saltanat sürmüştür.

II. Mes'ud, Cengiz'in torununun torunu oluyordu. Şöyle ki, anası Urbay Hanım, Cengiz'in oğlu Cuci'nin oğlu meşhur Altın-Ordu hâkanı Berke Han'ın kızı idi (Berke Han: 1209-1266, salta-

natı: 1257-1266). Urbay Hanım'ın anası olan Berke'nin zevcesi de, Büyük Sultan Alâeddin Keykubâd'ın kızı idi. Bu suretle II. Mes'ud, ana tarafından hem Cengizliler'in Cuci Ulusu'na, hem de gene Selçuklular'a bağlanıyordu.

II. Mes'ud, 1308'de Kayseri'de ölmüştür. Bu suretle Osmanoğulları'ndan sonra Türkler'in bütün tarihleri boyunca malik oldukları hânedânların en büyüğü olan, Anadolu'yu açan ve Türkler'in ikinci anayurdu yapan, Türkiye devletini ölümsüz bir devlet olarak kuran Selçukoğulları'nın sonuncu hükümdarı, tarihten çekilmiştir. Dandânakan meydan muharebesinden sonra Sultan Tuğrul Bey'in Büyük Türk Hâkanı olmasından tam 268 yıl geçmişti.

2. SELÇUKLU HÂNEDÂNI DÜŞÜYOR (1308)

1308'de Anadolu'nun Siyasî Durumu

Türkiye devleti, sonuncu Selçukoğlu'nun keder ve hüzün içinde, şanlı atalarının, Çağrı Bey'lerin, Tuğrul Bey'lerin, Alp-Arslan 'ların, Melik-Şâh'ların, Süleyman-Şâh'ların, I. ve II. Kılıç-Arslan 'ların, I. Mes'ud'ların, Büyük Key-Kubâd'ların hâtıraları ile meşbû bir halde 1308'de Kayseri Sarayı'nda ölümü üzerine, parçalandı. Bu parçaları birleştirmek için Osmanoğulları, tam iki yüz yıl mücadele ettiler.

1308'de Anadolu, şu manzarayı arzediyordu: Orta ve Doğu Anadolu, İlhanlılar'ın Anadolu umumî valilerinin elinde. Trabzon İmparatorluğu ile Kilikya Ermeni Krallığı, İl-hanlılar'a tâbî. Maraş, Antep çevreleri Memlûkler'de. Marmara'nın güney ve doğu sahilleri Bizans'ın. Batı Anadolu, İçel, Kastamonu'da Türkmen beylikleri ki, hepsi İl-hanlılar'a tâbî. Bu umumî tabloyu, gelecek bahiste fazla açmak üzere, bu kadarla bırakıyoruz.

Saltanat Krizi

1308'de Anadolu'da saltanat tahtının açılmasından mütevellit içtimaî buhran, müthişti. Gerçi İl-hanlar, Selçukoğulları'na vâris olmuşlardı. Fakat Anadolu'ya gönderdikleri umumî valiler, Anadolu halkını mümkün olabildiği kadar çabuk soymaktan başka bir şey düşünmüyorlardı. Anadolu Türkü, Selçukoğulları'nın şanlı hâtırasını unutamıyor, ihtiyarlar, yeni nesillere Uluğ Key-Kubâd

devrinin artık masal olan refah ve saadetini anlatıyorlardı. İl-hanlılar, Selçuklu şehzâdelerinin çoğunu yok etmişlerdi; fakat birkaçı yaşıyordu. Bunlardan (V.) Kılıç-Arslan, 1310'da kendisini hükümdar ilân ettiyse de, kulak asan olmadı. 30 yaşlarında olan bu şehzâde, III. Keyhusrev'in oğlu ve IV. Kılıç-Arslan'ın torunu idi.

Karamanoğulları, en kudretli Türkmen beyliği olarak, Selçukoğulları'nın vârisi olmak ve İl-hanlı müstevlîleri Anadolu'dan kovmak iddiasında bulunmakla beraber, Türkiye'yi birleştirmeleri bir hayalden ibaretti. Nitekim asla «sultan = imparator» unvanını almaya cesaret edemediler. Selçukoğulları'nın yerine geçmek için Konya'ya hâkim olmak kâfi değildi. Fâtih bir hânedânın otoritesine sahip olmak elzemdi.

3. İL-HANLILAR TÜRKİYE İMPARATORLUK TACINI DA ÜZERLERİNE ALIYOR (1308 — 1335)

İl-hanlar Büyük Türk Hakanlığı Tahtında

İl-han Olcayto ile oğlu İl-han Muhammed Hudâ-bende, Selçukoğulları'nın vârisi sıfatıyla Büyük Türk Hâkanı oluyorlardı. Artık Türkiye İmparatorluğu'nun metbuu değil, bilfiil Türkiye imparatoru idiler. Ancak Türkiye dışında bulunmaları, her ne kadar Âzerbaycan gibi Anadolu'ya komşu bir bölgede oturuyorlarsa da, Anadolu halkı üzerinde az çok yabancı bir hükümdar tesiri yapıyordu. Zaten İl-hanlar'ın, Selçukoğulları'nın ne otoritesine, ne prestij ve perestişine mazhar olmaları kat'iyyetle bahis mevzuu bile değildi.

İl-hanlar'ın yani 2 il-han'ın Büyük Türk Hâkanı olduğu 1308-1335 arasındaki 17 senede, artık tamamen Türk'leşmiş olan bu büyük imparatorluk da çatırdıyordu. Feodal bünye, zaıf alâmetleri göstermeye başlamıştı. Umumî valilerin ve şehzâdelerin isyanlarının ardı kesilmiyordu. Bu 17 yıl içinde, Batı Anadolu'da, Batı Karadeniz ve Akdeniz sahillerinde yerleşmiş olan Türkmen beylikleri büyük terakkiler yaptılar. Güneyde Karamanoğulları, kuzeyde Osmanoğulları, son derece dikkati çekecek bir hâle geldiler.

İl-hanlılar ve Anadolu

Anadolu beyliklerinin hepsi, İl-hanlılar'ın tâbii idiler. Onlara vergi, haraç, hediye, asker veriyorlardı. Arada İl-hanlı müfettişleri ve kumandanları Batı Anadolu'ya geliyor, serkeşlik yapan ve İl-han'ı memnun edemiyen Türkmen beylerini cezalandırıyordu. Karamanoğulları, Memlûkler'le alâkasını kesmiyor, fırsat buldukça İl-hanlı hâkimiyetinden sıyrılmak için, Memlûkler'e dayanmak istiyor, bu vaziyet Orta Anadolu halkında ümit ve senpati uyandırıyordu. Osmanoğulları, İl-hanlı hâkimiyetinden, uzaklıkları dolayısiyle daha az müteessir idiler. Gazâ yoluyla büyük şöhret ve prestij sahibi olmaya çalışıyor, müstakbel azametlerini buna dayandırıyorlardı.

Orta Anadolu, Anadolu'nun en büyük kısmı, İl-hanlı umumî valilerinin elindeydi. 1327'den itibaren bu mevkide Eretna Bey bulunuyordu. Anadolu'nun en büyük kısmına hâkim olmakla beraber, alelâde bir İl-hanlı valisi olduğu, Oğuz beylerinden bulunmadığı için, Anadolu halkı üzerinde hiç bir prestiji yoktu.

4. ANADOLU'DA İL-HANLI TAHAKKÜMÜNÜN SON İZLERİ DE SİLİNİYOR (1335 — 1344)

İl-hanlı İmparatorluğu'nun Dağılması

1335'te Muhammed Hudâ-bende İl-han'ın çocuksuz ölümü üzerine, İl-hanlı imparatorluğu dağıldı. Aynı zamanda birçok il-han tahta çıktı. Hepsi kısa süre, bir veya iki yıl için muayyen ülkelerde saltanat sürdüler. Çoğu da diktatörlük taslıyan Moğol ve Türk kumandanlarının tahakkümünde idiler. Onun için Muhammed Hudâbende'den sonraki bir sürü il-han'ı Büyük Türk Hâkanı saymaya imkân yoktur. Çünkü 1335'ten sonra Anadolu beylikleri, hattâ İl-hanlı umumî valisi Eretna Bey, istiklâl kazanmışlar, İran ile bütün alâkalarını kesmişlerdir. 1335'ten sonra Türkiye'de il-hanlar adına yazılmış kitabe, basılmış sikke, okunmuş hutbe, gönderilmiş vergi, yollanmış asker, hâsılı hiç bir tâbiiyet alâmeti görmüyoruz.

Boşalmış olan Büyük Türk Hâkanlığı tahtının en büyük müddeîsi, Bizans'a karşı yaptığı emsalsiz gazâlarla büyük bir şöhret ve şan kazanmış olan Osmanoğlu Orhan Gazi idi. Hemen yegâne rakîbi Karamanoğlu idi. Diğer Türkmen beylikleri, Osmanoğulları'nın ne askerî gücü, ne siyasî dehâları, ne de emsalsiz prestij-

leri ile rekabet edecek gücde değillerdi. Orhan Gazi, «sultan = imparator» unvanını takındı. Oğlu I. Murad, ismen değil, fiilen de imparator olduğunu ispat etti. Ancak Türkiye'nin Osmanoğulları tarafından birleştirilmesi bahis mevzuu değildi. Anadolu'nun en büyük hükümdarının kim olduğu bahis mevzuu bulunuyordu. Bu şahıs ise, şüphesiz Osmanoğlu Orhan Bey idi ve bu iddiasını destekliyecek her türlü vesaite malik bulunuyordu. Maddî olduğu kadar mânevî kuvvetler de onun tarafında idi.

1344'te Anadolu'ya tesir edebilecek hiç bir dış kuvvet olmadığı ileriye sürülebilir. Hele Batı Anadolu için bu iddia, hakikattir. Memlûkler'in tesir sahasının Fırat'ı ve Toroslar'ı aştığı oluyorsa da, Batı'ya erişemiyordu. İran ve Irak'ta Celâyirliler (Moğolca: Calayır), İl-hanlılar'ın vârisi sıfatıyla ancak Doğu Anadolu'ya erişebilmişlerdi ve fâtih bir devlet hüviyetinde değillerdi.

Trabzon imparatorluğu, Doğu Karadeniz kıyılarına sinmişti. Bizans, Marmara kıyılarını elinde tutabilmekten âciz görünüyordu. Cenevizliler ve diğer Latinler, kıyıda birkaç limana sahip olup, ticarî menfaatleri dışında Anadolu işlerine karışmaya ne niyetleri, ne de gücleri vardı.

1344'te Anadolu işleriyle meşgul yegâne büyük devletin Mısır-Suriye Türk-Memlûk imparatorluğundan ibaret olduğunu söyliyebiliriz. Bu imparatorluğun da bir deniz devleti olmaması ve Batı Anadolu'ya erişememesi, Osmanoğulları'nın hiç bir büyük devletin baskısı altında kalmaksızın Avrupa işleriyle uğraşmasına zemin hazırlamıştır. Bu zemin, Osmanoğulları'na akıldan geçirilemiyecek azamette bir şevket yolu açmıştır.

TÜRKİYE SELÇUKLULARI (1075 — 1308 = 233)

1. *Kutalmışoğlu Nâsıruddevle Ebu'l-Fevâris Gazi Sultan I. Süleyman-Şâh* (Anadolu Fâtihi ve Türkiye Devleti'nin Kurucusu) (1045?-1086 = 41?) (saltanatı : 1075a — 5.VI.1086 = 11)
2. *I. Sultan Kılıç-Arslan (İzzeddin?)* (1'in oğlu) (1073? — VII.1107 = 34?) (salt. 5.VI.1086 — VII.1107 = 21, 1)
3. *Sultan Kutbeddin Melik-Şâh* (2'nin oğlu) (1096-1116 = 20) (salt. VII.1107 — 1116 = 9)
4. *I. Sultan Rükneddin Mes'ud* (2'nin oğlu) (1098? — 1155 = 57?) (salt. 1116-1155 = 39)
5. *II. Sultan İzzeddin Kılıç-Arslan* (4'ün oğlu) (1115? — VIII.1192 = 77?) (1155 — VIII.1192 = 37)
6. *I. Sultan Gıyâseddin Key-Husrev* (5'in küçük oğlu) (1169? — IV.1211 = 42?) (VIII.1192 — 1196 = 4 + II.1205 — IV.1211 = 6, 2 = 10, 2?)
7. *II. Sultan Rükneddin Süleyman-Şâh* (5'in ortanca oğlu) (1150? — II.1204 = 54?) (1196 — II.1204 = 8)

8. *III. Sultan İzzeddin Kılıç-Arslan* (7'nin oğlu) (1190? — II.1205 = 15?) (II.1204 — II.1205 = 1, 0?)

6a. Tekrar *I. Key-Husrev*

9. *I. Sultan İzzeddin Key-Kâvûs* (6'nın oğlu) (1184? — XII.1219 = 35?) (IV.1211 — XII.1219 = 8, 8)
10. *I. Sultan Alâeddin Key-Kubâd* («Uluğ, Büyük») (6'nın oğlu) (1192 — 30.V.1237 = 45) (XII.1219 — 30.V.1237 = 17, 5)
11. *II. Sultan Gıyâseddin Key-Husrev* (10'un oğlu) (XII.1223 — 1246 = 22,6?) (30.V.1237 — 1246 = 9)
12. *II. Sultan İzzeddin Key-Kâvûs* (11'in oğlu) (1238-1278 = 40) (1246-1256 = 10 + 1257-1261 = 4 = 14)
13. *IV. Sultan Rükneddin Kılıç-Arslan* (11'in oğlu) (1239-1266 = 27) (1256-1257 = 1 + 1261-1266 = 5 = 6) (müşterek-sultan : 1249-1254 = 5)
12a. Tekrar *II. Key-Kâvûs*
13a. Tekrar *IV. Kılıç-Arslan*
13bis. *II. Sultan Alâeddin Key-Kubâd* (11'in oğlu) (1239-1254 = 15) (müşterek-sultan : 1249-1254 = 5)
14. *III. Sultan Gıyâseddin Key-Husrev* (13'ün oğlu) (1264-1283 = 19) (1266 — 14.VIII.1281 = 15)
15. *II. Sultan Gıyâseddin Mes'ud* (12'nin oğlu) (1258?-1308 = 50?) (14.VIII.1281 — 1297 = 16 + VIII.1302 — 1308 = 6 = 22)
16. *III. Sultan Alâeddin Key-Kubâd* (12'nin oğlu Melik Ferâmurz'un oğlu) (1277? — VIII.1302 = 25?) (1297 — VIII.1302 = 5)

15a. Tekrar *II. Mes'ud*

SEÇİLMİŞ BİBLİYOGRAFYA : Bertold Spuler, *Die Mongolen in Iran*, Leipzig, 1939 (Türkçe'si : T.T.K., Ankara, 1951); M. d'Ohsson, *Histoire des Mongols*, 2. tab'ı : Amsterdam, 1854, 4 cilt; von Hammer, *Geschichte der Ilhane*, 2 c., Darmstadt, 1841-43; R. Grousset, *L'Empire des Steppes*, ilk tab'ı : Paris, 1939; H. H. Howorth, *History of the Mongols*, 4 cilt, Londra, 1876-88; A. Z. V. Togan, *Umumî Türk Tarihi'ne Giriş*, Istanbul, 1946. — Aksarâyî, *Musâmeretu'l-Akhbâr*, Farsça metin : O. Turan nş., T.T.K., Ankara, 1944; Râwendî, *Râhatu's-Sudûr*, Londra, 1921 (Farsça'dan trc. A. Ateş, T.T.K., 2 c., Ankara); Reşîdeddin, *Câmî'u't-Tewârîkh* (Farsça); Aynî, *Ikdu'l-Cumân* (Arabça, yazma); Cuweynî, *Târîh-ı Cihân-Güşây*, 3 c., Farsça, M. M. Kazwînî nş.; Niğdeli Kadı Ahmed, *el-Weledu'ş-Şefîq* (Farsça, yazma); H. Edhem (Eldem), *Kayserîye Şehri*, Istanbul, 1916, Târîh-ı Osmânî Encümeni nş.; Hamdullah Kazwînî, *Târîh-ı Güzîde* (Farsça), Londra; İbnü Bîbî, *el-Awâmiru'l-Alanîye*, Farsça metin : Ankara, 1956, T.T.K.; daha geniş bibliyografya için : O. Turan'ın *İslâm Ansiklopedisi'ndeki* maddeleri : *Key-Kâwûs II*. (s. 642-5), *Kılıç-Arslan IV*. (s. 703-7), *Key-Kubâd II*. (s. 661-2), *Key-Husrev III*. (629-30, Tahrir Heyeti'nin), *Key-Kubâd III*. (662-3, İ. Kafesoğlu'nun); Fuâd Abdu'l-Mûtıyyu's-Sayyâd, *Müverrihü'l-Muguli'l-Kebîr Reşîdü'd-Dîn Fazlu'llahi'l-Hemedânî*, Kahire, 1967.

SELÇUKLULAR

Kereküçi - Hoca (Oğuzlar'ın Kınık boyu beyi)

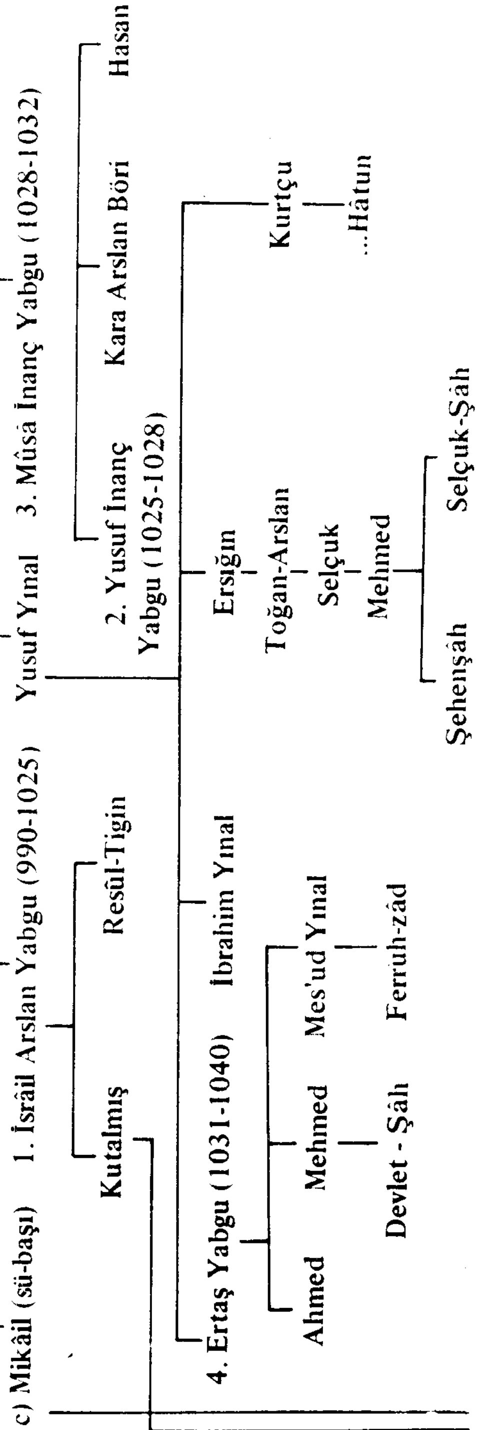
Toksurmuş-İlçi

Lokman

Ertuğrul (Etrek)

a) Dakak (sü-başı)

b) Selçuk (sü-başı)

c) Mikâil (sü-başı)

Çağrı - Bey

1. TUĞRUL-BEY (Büyük - Hâkan) (1040-1063)

Süleyman

1. Kara-Arslan Kavurt (Kirmân: 1041-1073)

2. ALP-ARSLAN (Büyük-Hâkan) (1063-1072)

Yâkutî

Osman

İlyas

Arslan-Argun

Behrâm-Şâh

Mehmed

Toğan-Tuğrul

İsmail

Mevdûd

Emîr

2. Kirmân-Şâh (1073-1074)

3. Sultan - Şâh (1074-1085)

4. Tûrân-Şâh I. (1085-1097)

Hüseyin

Ahmed

Ömer

Şâhenşâh

Merdân-Şâh

Emîr-Şah

Nûh

6. Arslan-Şâh I. (1101-1142)

Kavurt

5. Îrân - Şah (1097-1101)

Mübârek-Şâh

Nûşîrevân

7. Melik-Şâh (1142-1156)

Türkân-Şâh

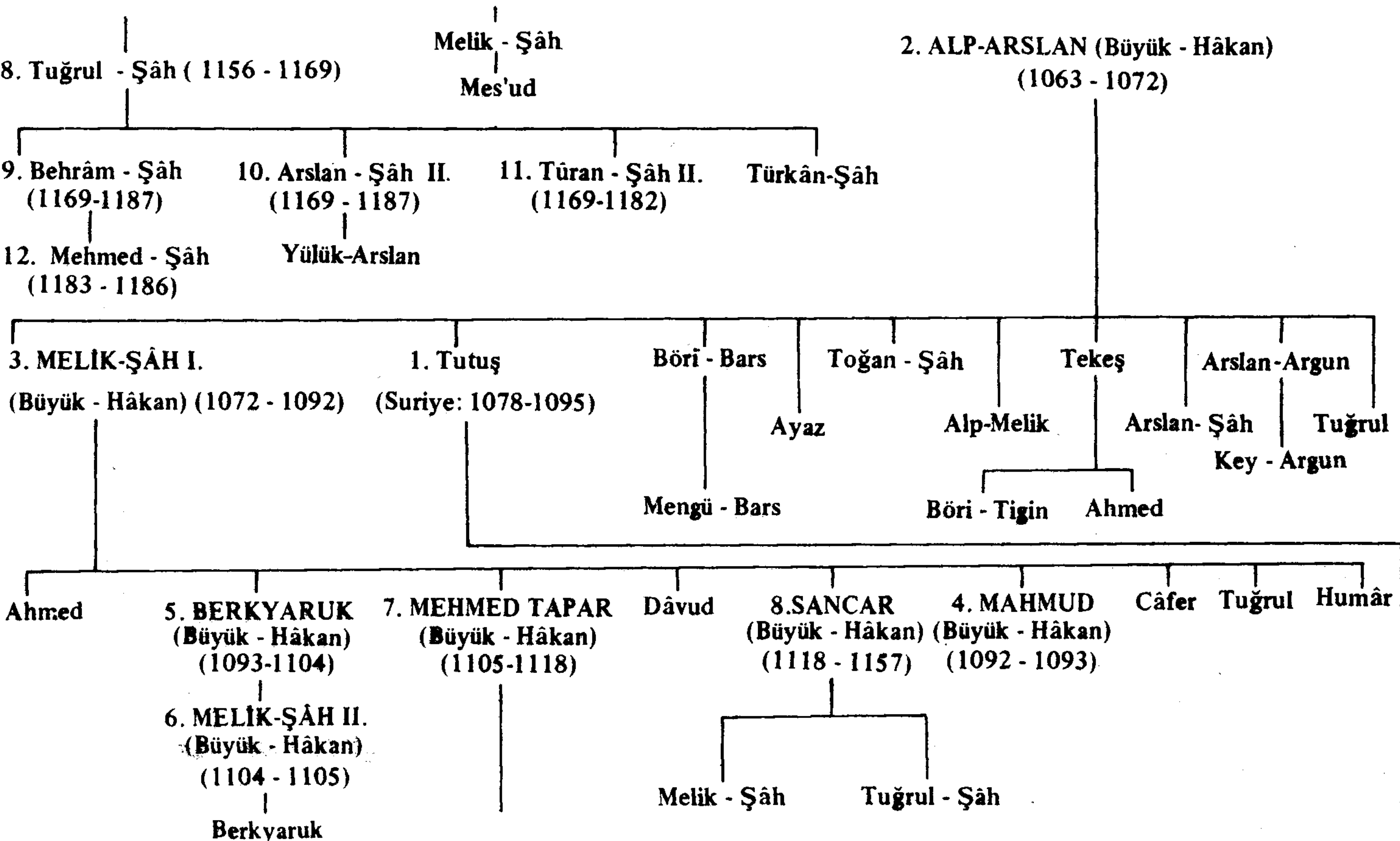
Selçuk-Şâh

Kirmân - Şâh

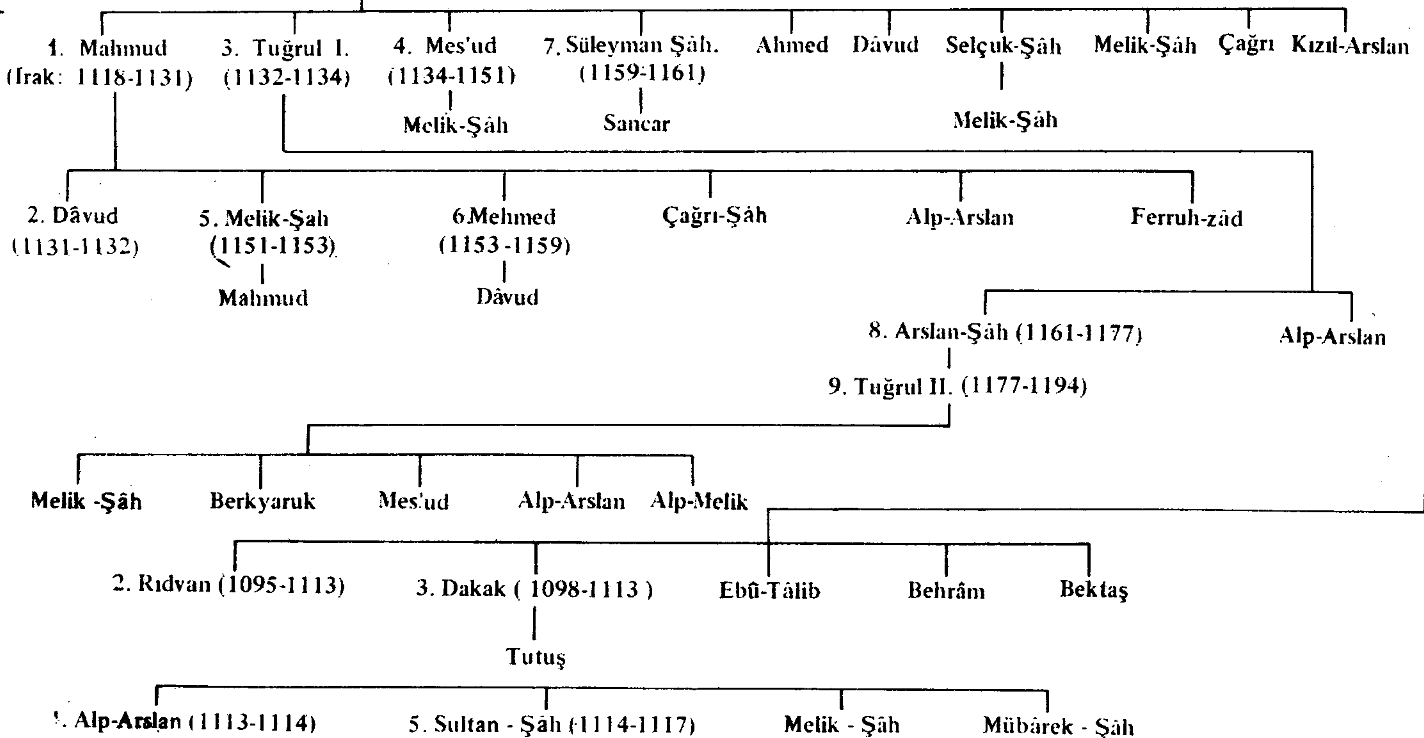
8. Tuğrul-Şâh (1156-1169)

Mahmud - Şâh

Melik-Şâh

8. Tuğrul - Şâh (1156 - 1169)
Melik - Şâh
Mes'ud
2. ALP-ARSLAN (Büyük - Hâkan)
(1063 - 1072)
9. Behrâm - Şâh
(1169-1187)
10. Arslan - Şâh II.
(1169 - 1187)
11. Tûran - Şâh II.
(1169-1182)
Türkân-Şâh
12. Mehmed - Şâh
(1183 - 1186)
Yülük-Arslan
3. MELİK-ŞÂH I.
(Büyük - Hâkan) (1072 - 1092)
1. Tutuş
(Suriye: 1078-1095)
Böri - Bars
Toğan - Şâh
Tekeş
Arslan-Argun
Ayaz
Alp-Melik
Arslan- Şâh
Tuğrul
Key - Argun
Mengü - Bars
Böri - Tigin
Ahmed
Ahmed
5. BERKYARUK
(Büyük - Hâkan)
(1093-1104)
7. MEHMED TAPAR
(Büyük - Hâkan)
(1105-1118)
Dâvud
8.SANCAR
(Büyük - Hâkan)
(1118 - 1157)
4. MAHMUD
(Büyük - Hâkan)
(1092 - 1093)
Câfer
Tuğrul
Humâr
6. MELİK-ŞÂH II.
(Büyük - Hâkan)
(1104 - 1105)
Berkyaruk
Melik - Şâh
Tuğrul - Şâh

7. MEHMED TAPAR (Büyük - Hâkan) (1105 - 1118)
1. Tutuş (Suriye: 1078 - 1095)
1. Mahmud (Irak: 1118-1131)
3. Tuğrul I. (1132-1134)
4. Mes'ud (1134-1151)
7. Süleyman Şâh. (1159-1161)
Ahmed
Dâvud
Selçuk-Şâh
Melik-Şâh
Çağrı
Kızıl-Arslan
Melik-Şâh
Sancar
Melik-Şâh
2. Dâvud (1131-1132)
5. Melik-Şah (1151-1153)
6.Mehmed (1153-1159)
Çağrı-Şâh
Alp-Arslan
Ferruh-zâd
Mahmud
Dâvud
8. Arslan-Şâh (1161-1177)
Alp-Arslan
9. Tuğrul II. (1177-1194)
Melik -Şâh
Berkyaruk
Mes'ud
Alp-Arslan
Alp-Melik
2. Rıdvan (1095-1113)
3. Dakak (1098-1113)
Ebû-Tâlib
Behrâm
Bektaş
Tutuş
Alp-Arslan (1113-1114)
5. Sultan - Şâh (1114-1117)
Melik - Şâh
Mübârek - Şâh

TÜRKİYE

Kutalmış

1. Süleyman - Şâh I. (Anadolu Fâtihi) (1075-1086)

Mansûr

Alp-İlig

Devlet

2. İzzüddin Kılıç-Arslan I. (1086-1107)

Dâvûd Kulan-Arslan

3. Kutbüddin Melik - Şâh I. (1107-1116)

4. Rüknüddin Mes'ûd I. (1116-1155)

5. İZZÜDDİN KILIÇ- ARSLAN II. (Büyük-Hâkan) (1155-1192)

Şâhenşâh

6. GIYÂSÜDDİN KEYHUSREV I. (1192-1196+1205-1211)

Kutbüddin Melik-Şâh (II)

Mugıysüddin Tuğrul-Şâh (Erzurum)

Nûrüddin Sultan-Şâh

Muizzüddin Kaysar-Şâh

Nizâmüddin Argun-Şâh

Muhyiddin Mes'ud Şâh

Sancar-Şâh

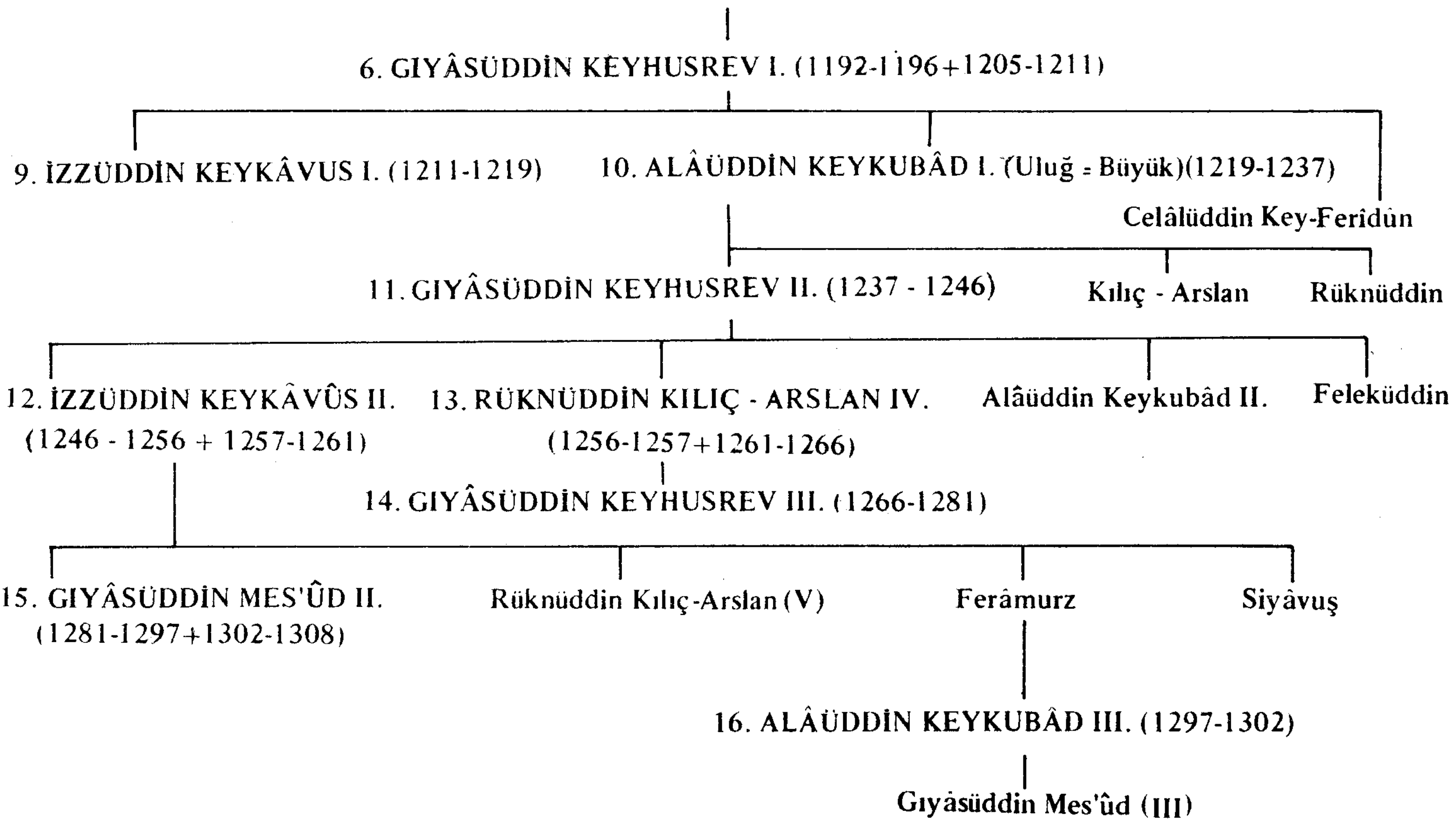
Arslan-Şâh

7. RÜKNÜDDİN SÜLEYMAN-ŞÂH II. (1196-1204)

Nâsırüddin Berkyaruk

Rüknüddin Cihân - Şâh (Erzurum)

8. İZZÜDDİN KILIÇ ARSLAN III. (1204-1205)

6. GIYÂSÜDDİN KEYHUSREV I. (1192-1196+1205-1211)
9. İZZÜDDİN KEYKÂVUS I. (1211-1219)
10. ALÂÜDDİN KEYKUBÂD I. (Uluğ = Büyük)(1219-1237)
Celâlüddin Key-Ferîdûn
11. GIYÂSÜDDİN KEYHUSREV II. (1237 - 1246)
Kılıç - Arslan
Rüknüddin
12. İZZÜDDİN KEYKÂVÛS II. (1246 - 1256 + 1257-1261)
13. RÜKNÜDDİN KILIÇ - ARSLAN IV. (1256-1257+1261-1266)
Alâüddin Keykubâd II.
Feleküddin
14. GIYÂSÜDDİN KEYHUSREV III. (1266-1281)
15. GIYÂSÜDDİN MES'ÛD II. (1281-1297+1302-1308)
Rüknüddin Kılıç-Arslan (V)
Ferâmurz
Siyâvuş
16. ALÂÜDDİN KEYKUBÂD III. (1297-1302)
Gıyâsüddin Mes'ûd (III)

BİRİNCİ CİLDİN SONU